

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАГА МАСТАЦТВА

2

ДРУГАЯ
ПАЛОВА
XVI-
КАНЕЦ
XVIII
СТАГОДДЗЯ

АКАДЭМІЯ НАВУК БЕЛАРУСКАЙ ССР
ІНСТЫТУТ МАСТАЦТВАЗНАЎСТВА,
ЭТНАГРАФІІ І ФАЛЬКЛОРУ

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАГА МАСТАЦТВА

У ШАСЦІ ТАМАХ

2

ДРУГАЯ
ПАЛОВА
XVI-
КАНЕЦ
XVIII
СТАГОДДЗЯ

ББК 85.1
Г 46

Рэдакцыйная калегія:

С. В. Марцэлеў (галоўны рэдактар),
А. А. Анікейчык, Л. М. Дробаў (намеснік галоўнага рэдактара),
П. В. Масленікаў, М. А. Савіцкі, А. В. Сабалеўскі, У. А. Чантурыя

Рэдактар тома

Я. М. Сахута

Рэцэнзенты тома:

Н. Ф. Высоцкая, кандыдат мастацтвазнаўства,
Л. Г. Лапцэвіч, кандыдат мастацтвазнаўства,
П. В. Масленікаў, кандыдат мастацтвазнаўства

Гісторыя беларускага мастацтва: У 6 т. Т. 2: Другая палова
Г 46 XVI — канец XVIII ст./Рэдкал.: С. В. Марцэлеў (гал. рэд.) і інш.;
Рэд. тома Я. М. Сахута.— Мн.: Навука і тэхніка, 1988.— 384 с.: іл.
ISBN 5-343-00342-7

Другі том змяшчае матэрыял па выяўленчаму мастацтву і архітэктуры другой паловы XVI—XVIII ст. Па багаццю і разнастайнасці відаў і жанраў гэта самы насычаны перыяд у гісторыі мастацтва дарэвалюцыйнай Беларусі. Том добра ілюстраваны. Разлічаны на мастацтвазнаўцаў, мастакоў, выкладчыкаў і студэнтаў мастацкіх навучальных устаноў, усіх, хто цікавіцца мастацтвам.

Г $\frac{4903010000-005}{МЗ16(03)-88}$ 140-86

ISBN 5-343-00342-7

ББК 85.1

© Выдавецтва
«Навука і тэхніка», 1988.

УВОДЗІНЫ

Другі том «Гісторыі беларускага мастацтва» ахоплівае перыяд ад другой паловы XVI ст. да канца XVIII ст.

Развіццё мастацтва гэтага часу непарыўна звязана з тымі гістарычнымі і сацыяльна-палітычнымі ўмовамі, у якіх працякала жыццё беларускага народа. Як вядома, пасля Люблінскай уніі 1569 г. Беларусь у складзе Вялікага княства Літоўскага была ўключана ў польска-літоўскую дзяржаву — Рэч Паспалітую. Пачалося прымусовае акаталічванне беларусаў, якое атрымала афіцыйнае пацвярджэнне ў Брэсцкай уніі 1596 г. Увядзенне так званай уніяцкай рэлігіі суправаджалася жорсткімі здзекамі над нацыянальнымі і рэлігійнымі пачуццямі беларускага народа, што стымулявала нацыянальна-вызваленчы рух.

На працягу амаль двух стагоддзяў беларускі народ неаднаразова паўставаў на барацьбу за сваё сацыяльнае вызваленне, за ўз'яднанне з адзінакроўным рускім народам. Гэта барацьба, якая пачалася яшчэ ў канцы XVI ст. пад кіраўніцтвам Севярына Налівайкі (1594—1596), працягвалася ў шматлікіх выступленнях сялян і гарадскіх рамеснікаў і ў наступных стагоддзі. Гісторыя добра вядома паўстанне магільёўскіх рамеснікаў пад кіраўніцтвам Стахора Мітковіча (1606—1608), а таксама паўстанне жыхароў горада Віцебска (1623).

На абуджэнне нацыянальнай свядомасці беларускага народа вялікі ўплыў аказала нацыянальна-вызваленчая барацьба ўкраінскага і беларускага народаў (1648—1654), якая закончылася ўз'яднаннем Украіны з Расіяй. Самы непасрэдны ўдзел у ёй прыняў і беларускі народ. І хаця ў выніку гэтай барацьбы беларускі народ не атрымаў сваёй нацыянальнай і палітычнай незалежнасці, яна пазнала ўсяму свету, што ў гэтым народзе ёсць сілы, якія здольны яе адстаяць і ажыццявіць. Векавая мара

беларускага народа аб уз'яднанні з рускім народам здзейснілася толькі ў канцы XVIII ст., калі ў выніку падзеяў Рэчы Паспалітай Беларусь была ўключана ў склад Рускай дзяржавы.

Бясконцыя войны, якія вяла Рэч Паспалітая ў XVII—XVIII стст., а таксама спусташальная 20-гадовая Паўночная вайна разарылі беларускія землі. Яшчэ больш пагоршылася становішча працоўнага народа, які цяпеў дваіны прыгнёт: з аднаго боку, ад мясцовых феодалаў і памешчыкаў і з другога — ад пануючай верхушкі і каталіцкага духавенства.

Шматлікія каталіцкія ордэны з'яўляліся праваднікамі рымска-каталіцкай ідэалогіі. Закліканыя распаўсюджаць унію, яны разам з тым былі носьбітамі заходнееўрапейскіх уплываў, што адбілася на развіцці літаратуры, мастацтва і архітэктуры на беларускіх землях. У прыватнасці, гэта выявілася ў распаўсюджанні стылю барока і класіцызму.

Новыя тэндэнцыі прыкметна праявіліся перш за ўсё ў архітэктуры. На змену рэнесансным і гатычным формам прыйшло барока, якое на Беларусі і ў Літве атрымала своеасаблівую афарбоўку. З'явілася новая, тыпова мясцовая яго разнавіднасць — так званае віленскае барока, якое пакінула прыкметны след у гісторыі сусветнага мастацтва. Стыль барока аказаў значны ўплыў на развіццё амаль усіх відаў і жанраў выўленчага мастацтва Беларусі. Пад уплывам мураванага дойлідства ўдасканальваліся формы і прыёмы драўлянага будаўніцтва. У шматлікіх роспісах інтэр'ераў праваслаўных і каталіцкіх храмаў, цесна звязаных з архітэктурай, добра прасочваюцца тыя ж мастацкія тэндэнцыі.

Непасрэднае ўздзеянне на рэлігійны кананізаваны жывапіс аказаў фальклор. Мастакі, якія распісвалі храмы, былі пераважна выходцамі з простага народа. Яны прынеслі ў рэлігійнае мастацтва свежы дэмакра-

тычны струмень. Гэтаму ў пэўнай меры спырыла і сама уніяцкая царква, якая павінна была адыграць ролю «траянскага каця» ў справе акаталічвання беларусаў і не дужа клапацілася аб захаванні іканапісных канонаў. Традыцыйныя біблейскія сюжэты ў інтэрпрэтацыі народных майстроў паступова набывалі характар бытавых сцэн, што з'яўляецца адметнай рысай беларускага станковага жывапісу XVII—XVIII стст.

Станковы жывапіс у асноўным быў прадстаўлены іканапісам, у якім у пачатку XVII ст. паступова нарастаюць рысы свецкага мастацтва, што сведчыла аб адыходзе ад традыцыйных іканапісных канонаў. З'яўляецца тып афіцыйнага параднага партрэта, так званы «сармацкі партрэт».

Рух Контррэфармацыі садзейнічаў распаўсюджанню асветніцтва, што выклікала росквіт кнігадрукавання. Майстры кніжнай графікі працягваюць развіваць традыцыі Француска Скарыны — славутага асветніка і кнігавыдаўца XVI ст. Брацкія друкарні Магілёва, Кудейны, Еўя выдаюць не толькі кнігі рэлігійнага зместу, але і літаратуру свецкага характару, што спырыла распаўсюджанню гуманістычных настрояў і асветніцтва.

У канцы XVII ст. гэтаму прагрэсіўнаму руху быў нанесены цяжкі ўдар — у 1697 г. польскі сейм забараніў ужыванне беларускай мовы ў справаходстве. Таму ў XVIII ст. літаратура выдавалася пераважна на польскай мове. Але і ў такіх умовах дзейнасць беларускіх асветнікаў не спынялася.

У галіне станковай графікі, цесна звязанай з кнігадрукаваннем, пабываюць пашырэнне дрэварыт, медзярыт, афорт. Шырокую вядомасць атрымліваюць працы Мэксіма і Васіля Вапчанкаў, Пятра Мсціслаўца, Тамаша Макоўскага і іншых беларускіх графікаў.

Традыцыі папярэдніх стагоддзяў працягвае станковая і манументаль-

ная скульптура. У драўлянай пластыцы, якая ў XVII—XVIII стст. шырока выкарыстоўвалася для аздаблення інтэр'ераў культурных збудаванняў, заўважаюцца мясцовыя народныя матывы, у той час як у манументальнай скульптуры (мемарыяльныя комплексы, надмагіллі і г. д.) больш прыкметны ўплыў заходнеўрапейскага мастацтва.

Развіццё дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва ў XVII—XVIII стст. цесна звязана з рамесніцкай вытворчасцю. Зараджэнне ў рамках феадальнага грамадства капіталістычных адносін стымулявала далейшае развіццё цэхаў, спрыяльнай глебай для якіх былі багатыя традыцыі народнага мастацтва. Значнае пашырэнне набыла мануфактурная вытворчасць мастацкага шкла, фаянсу, габеленаў. Да гэтага часу адносіцца такія сусветна вядомыя вырабы рамеснікаў Беларусі, як сліцкія паясы, карэліцкія габелены, урэцка-налібоцкае шкло, аб'ёмна-ажурная разьба («беларуская разь»). Жывячыся лепшымі здабыткамі народнай культуры, майстры дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва Беларусі ў сваю чаргу шчодрэ дзяліліся дасягненнямі з суседзямі, лепшым пацвярджэннем чаго з'яўляецца дзейнасць беларускіх рамеснікаў у Маскоўскай дзяржаве.

Асобную старонку ў развіцці мастацтва XVII—XVIII стст. складае працэс узаемапрапікінення і ўзаемаўплываў мастацтва суседніх братніх народаў. Так, ужо прызнаным з'яўляецца той факт, што беларускае мастацтва ў пэўнай меры паўплывала на развіццё рускага мастацтва. Не выпадкова праца беларускіх мастакоў, майстроў дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва карысталася вялікай папулярнасцю ў Маскоўскай дзяржаве XVII ст. Беларускія разьбяры, майстры мастацкай апрацоўкі дрэва, керамісты ўпрыгожвалі палатцы і храмы Масквы і яе ваколіц. Плённымі былі ўзаемаўплывы ў галіне тэатра, кнігадрукавання і іншых

відаў мастацтва і культуры. Працы некаторых мастакоў (у тым ліку Т. Макоўскага, М. і В. Вашчанкаў, Р. Мядзвецкага і інш.) рускімі і польскімі даследчыкамі разглядаюцца і ў гісторыі рускага і польскага мастацтва. Гэтыя сувязі, як паказалі даследаванні беларускіх вучоных, заўсёды спрыялі развіццю мастацкай культуры братніх народаў.

У XVII—XVIII стст. узмацняецца цікавасць да чалавечай асобы. Аслабленне пазіцый рэлігійнага мастацтва, нацыяпальна-вызваленчая барацьба беларускага народа, якая ў большасці выпадкаў перапляталася з барацьбой класава-палітычнай, з барацьбой за сацыяльнае вызваленне, наставілі на парадак дня пытанне аб стваральніках твораў мастацтва. Не выпадковым таму з'яўляецца факт, што калі ўцалелыя ад мінулых стагоддзяў творы ў асноўным апанімнаыя, то ад XVII—XVIII стст. да нас дайшоў шэраг імён прафесійных майстроў жывапісу, графікі, скульптуры, архітэктурны, дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва.

Развіццё беларускага мастацтва ў XVII—XVIII стст. праходзіла ў складаных умовах. Беларускае грамадства гэтага перыяду было вельмі неаднародным. Асноўным спажывцом прафесійнага мастацтва з'яўляліся прадстаўнікі пануючых класаў, у той час як большасць народа — сяляне і рамеснікі вымушаны былі карыстацца толькі вынікамі сваёй уласнай працы. Шматлікія войны, якія пракаціліся па тэрыторыі сучаснай Беларусі, знішчылі многія здабыткі матэрыяльнай і духоўнай культуры, што ўскладняе распрацоўку некаторых пытанняў у гісторыі беларускага мастацтва гэтага перыяду.

Вывучэнне гісторыі беларускага мастацтва пачалося толькі пасля Вялікай Кастрычніцкай сацыялістычнай рэвалюцыі. Першым да вывучэння матэрыялаў гэтага перыяду звярнуўся М. М. Шчакаціхін. Ім былі

выдадзены «Нарысы з гісторыі беларускага мастацтва», т. 1 (1928), якія ахоплівалі перыяд ад старажытнасці да канца XVIII ст. У сваіх працах М. Шчакаціхін у асноўным закрануў пытанні развіцця архітэктуры, ёсць у яго асобныя працы і пра жывапіс. Яны досыць поўна і дасканала асвятляюць пытанне генезісу беларускага мастацтва, хаця і не пазбаўлены некаторых памылак.

Далейшая распрацоўка пытанняў гісторыі беларускага мастацтва звязана з імем М. С. Кацара, які выдаў у пасляваенныя гады некалькі кніг: «Вывяўленчае мастацтва Беларусі дакастрычніцкага перыяду» (1969), «Беларуская архітэктура: Гістарычны нарыс» (1956) і інш. Але названыя працы не даюць поўнага ўяўлення пра гісторыю гэтых відаў мастацтва. Некаторыя пытанні ў іх разгледжаны досыць фрагментарна.

Разнастайныя аспекты беларускай архітэктуры грунтоўна даследаваў У. А. Чантурыя. Яго «Гісторыя архітэктуры Беларусі», якая вытрымала тры выданні (1969, 1977, 1985), паклала пачатак многім даследаванням у гэтай галіне мастацтва.

Развіццё графічнага мастацтва ў XVI—XVIII стст. разглядаецца ў працах В. Ф. Шматава. Даследчык упершыню ўвёў у навуковы ўжытак шмат цікавых і новых фактаў, якія сведчаць, што графічнае мастацтва многіх славурых майстроў гравюры данага перыяду дасягнула свайго найбольшага развіцця і было на ўзроўні лепшых еўрапейскіх узораў.

Многія віды дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва досыць поўна разгледжаны ў працах М. С. Кацара, М. М. Яніцкай, Я. М. Сахуты, Д. С. Трызны, Н. Ф. Высоцкай і інш. У кола іх інтарэсаў увайшлі і найбольш распаўсюджаныя віды ма-

стацтва: шкларобства, разьба па дрэву, ткацтва, мастацкая апрацоўка металу і інш.

У другім томе «Гісторыі беларускага мастацтва» не толькі абагульнены даследаванні беларускіх вучоных, але знайшлі адлюстраванне і многія, раней не распрацаваныя ў беларускай мастацтвазнаўчай навуцы пытанні нашай культурнай спадчыны.

Том падрыхтаваны супрацоўнікамі аддзела выяўленчага мастацтва Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору АН БССР (загадчык аддзела доктар мастацтвазнаўства Л. М. Дробаў) сумесна з прадстаўнікамі іншых інстытутаў АН БССР, а таксама Дзяржаўнага мастацкага музея БССР і Віцебскага педінстытута імя С. М. Кірава.

Над томам працавалі: доктар мастацтвазнаўства Л. М. Дробаў, доктар філасофскіх навук У. М. Конан; кандыдаты мастацтвазнаўства Н. Ф. Высоцкая, П. А. Карнач, А. М. Кулагін, А. К. Лявонова, Я. М. Сахута, В. В. Церашчатава, В. Ф. Шматаў, М. М. Яніцкая; кандыдаты архітэктуры Т. В. Габрусь, Т. І. Чарняўская, Ю. А. Якімовіч; кандыдаты гістарычных навук М. А. Ткачоў; навуковыя супрацоўнікі Э. І. Вецер, Т. А. Карповіч, А. І. Сямёнаў, Д. С. Трызна; В. В. Філіпаў, Ю. В. Хадыка.

Бібліяграфію склаў кандыдат мастацтвазнаўства П. А. Карнач, імяны і прадметна-геаграфічны паказальнікі — Д. С. Трызна. Ілюстрацыйны матэрыял падабраў кандыдат мастацтвазнаўства З. І. Жук. Здымкі для першага і другога тамоў выканалі В. А. Бараноўскі, У. Ф. Варварын, У. Б. Жарко, Г. Л. Ліхтаровіч, Я. М. Сахута, Ю. А. Якімовіч.

Глава I

МАСТАЦТВА КАНЦА XVI — ПЕРШАЙ ПАЛОВЫ XVII ст.

Мастацкая культура Беларусі канца XVI — першай паловы XVII ст. у асноўным складвалася пад моцным уплывам Рэфармацыі і Контррэфармацыі. Распаўсюджванне царкоўнай уніі (1596) выклікала шэраг перамен у светаўспрыманні прыхільнікаў, з аднаго боку, каталіцкай і з другога — праваслаўнай царквы.

Пранікненне на тэрыторыю Беларусі каталіцкіх ордэнаў (піяраў, бенедыкцінцаў, езуітаў, кармелітаў і інш.), якія ў сваіх мэтах выкарыстоўвалі барацьбу дзвюх супрацьлеглых рэлігійных ідэалогій, стварыла спрыяльную глебу для распаўсюджвання ў мастацтве стылю барока, які прыйшоў на змену позняму рэнесансу. Школы піяраў, езуітаў і іншых культывавалі гэты стыль, які стаў афіцыйным стылем пануючых класаў. У класавай барацьбе сацыяльных груп насельніцтва, якая насіла рэлігійную афарбоўку, шырока выкарыстоўваліся кнігадрукаванне, літаратура і мастацтва.

Распаўсюджвалася так званая палемічная літаратура. Ідэолагі Рэфармацыі Сымон Будны, Васіль Цяпінскі ў сваіх пропаведзях культывавалі свецкае мастацтва і літаратуру з мэтай яшчэ большага іх уздзеяння на свядомасць грамадства.

Ва ўмовах вострай ідэалагічнай барацьбы ўзніклі тры асноўныя кірункі эстэтычнай думкі: рацыяналістычны, які арыентаваўся на ідэалогію Рэфармацыі; нацыянальна-патрыятычны, заснаваны на традыцыях усходнеславянскай і старажытна-рускай культуры; уніяцка-каталіцкі, які абапіраўся на традыцыі заходне-еўрапейскай культуры. Пры гэтым выяўленчае мастацтва развівалася галоўным чынам у рэчышчы апошніх двух кірункаў, паколькі ідэолагі рэфармацкага рацыяналізму пад уплывам старазапаветнай канцэпцыі культуры арыентаваліся галоўным чынам на літаратуру, непрыхільна адносіліся да скульптуры і жывапісу

(асабліва царкоўных), залічваючы іх да «паганскіх» традыцый ідалапалонства.

Рэфармацкі рух значна аслабіў царкоўную манаполію на ідэалогію. Рэакцыяй на яго было ўзмацненне ідэалагічнай экспансіі каталіцызму і шырокае пранікненне ў сістэму асветы, навукі і мастацкай культуры ордэна езуітаў, які ў канцы XVI — першай палове XVII ст. стварыў свае калегіі і місіі амаль ва ўсіх гарадах Беларусі. Усведамляючы непазбежнасць развіцця навукі і свецкага мастацтва, лідэры езуітаў (П. Скарга і інш.) імкнуліся паставіць дасягненні антычнай і рэнесанснай культуры на службу артадаксальнай царкве.

Ордэн езуітаў быў носьбітам каталіцка-лацінскага касмапалітызму і не садзейнічаў развіццю беларускай нацыянальнай культуры. Яму супрацьстаялі праваслаўныя брацтвы, у асяроддзі якіх складваліся пачаткі славянскай гуманітарнай навукі і мастацтва.

Для мастацкай культуры Беларусі першай паловы XVII ст. характэрны два тыпы барока як мастацкага кірунку і сістэмы эстэтычнага светапогляду — заходнееўрапейскі і ўсходнеславянскі. Першы ўзнік на аснове засваення еўрапейскай свецкай культуры і лацінскіх літаратурных традыцый, носьбітамі якіх былі каталікі і уніяцкія ордэны (езуіты, піяры і інш.). Другі, усходнеславянскі, тып барока ўзнік на глебе традыцый старажытнарускай хрысціянскай культуры, асобных дасягненняў рэнесанснай навукі і свецкага мастацтва.

Такім чынам, для гісторыі мастацкай культуры Беларусі канца XVI — першай паловы XVII ст. характэрны ўскладненне структуры, узмацненне светапогляднай дыферэнцыяцыі, станаўленне барока як сінтэзу рэнесанснай і сярэдневяковай культур, прыкметны рост свецкіх элементаў у архітэктуры, выяўлен-

чым мастацтве і літаратуры, а таксама дзялектычна супярэчлівае адзінаства дзвюх тэндэнцый — узмацненне ўплыву заходнееўрапейскіх форм мастацтва, з аднаго боку, і развіццё рэгіянальнай (усходнеславянскай) і нацыянальнай мастацкай школы — з другога.

ГОРАДАБУДАЎНІЦТВА І АРХІТЭКТУРА

Канец XVI і першая палова XVII ст. у архітэктуры адзначаны з'яўленнем і станаўленнем новага мастацкага стылю — барока. Новы стыль аднавідаў агульнаму працэсу ўскладнення ўяўленняў аб прыродзе і грамадстве, аб асобе чалавека-стваральніка, які паступова вызваляўся ад путаў рэлігійнага светапогляду і падумаўся да вяршынь разумення мастацтва, яго сутнасці і ролі ў развіцці грамадства. Ускладненне палітычнай сітуацыі, культурна-рэлігійных адносін, уздым нацыянальнай самасвядомасці, узмацненне антыфеадальнага і нацыянальна-вызваленчага руху — усё гэта знайшло своеасаблівае праламленне ў эстэтычнай канцэпцыі барока, для якога характэрны экспрэсія, драматызм, абвостранасць пачуццяў. Мастацкі стыль барока, эпіцэнтр якога сфарміраваўся ў Рыме, распаўсюдзіўся па ўсёй Еўропе і набыў у розных краінах свае выразныя нацыянальныя рысы.

Станаўленне барока ў беларускай манументальнай архітэктуры адбылася ва ўмовах нарастання сацыяльных, палітычных і ідэалагічных супярэчнасцей у Вялікім княстве Літоўскім. Моцная хваля Рэфармацыі, якая выклікала ўздым грамадска-палітычнай і філасофскай думкі, змянілася наступленнем Контррэфармацыі, феадальна-каталіцкай рэакцыі. Стыль барока быў успрыняты беларускай мастацкай

культурай і перапрацаваны ў адпаведнасці з мясцовымі будаўнічымі традыцыямі, што прывяло да стварэння новай архітэктурна-мастацкай сістэмы — беларускага барока, якое захоўвала і развівала традыцыі народнай культуры, удасканалывала нацыянальнае будаўнічае майстэрства. Першы помнік архітэктуры барока на Беларусі — езуіцкі касцёл у Нясвіжы — быў узведзены ў 1584—1593 гг. італьянскім архітэктарам Дж. М. Бернардоні. У якасці прататыпа ён меў галоўны храм езуітаў — Іль Джэзу ў Рыме. Аднак ні архітэктурныя формы, ні багатая ордэрная пластыка, ні новая на той час аб'ёмна-прасторавая кампазіцыя трохнефавай крыжова-купальнай базілікі, што вылучае нясвіжскі храм, не былі дакладна пераняты і паўтораны. Усе кампаненты архітэктурнага аблічча былі творча перапрацаваны і арганічна ўвайшлі ў агульны працэс станаўлення самабытнай архітэктурна-мастацкай сістэмы беларускага барока. Для ранняга беларускага барока (канец XVI — першая палова XVII ст.) характэрны арганічны сплаў заходнеўрапейскага барока з элементамі традыцыйных для беларускага дойлідства форм готыкі і рэнесансу, прасочваюцца ў ім і сувязі са старажытнарускай архітэктурай. У цесным узаемадзеянні ўсходніх і заходніх мастацкіх плыней (што тлумачыцца суіснаваннем на тэрыторыі Беларусі розных рэлігійных культаў і іх саперніцтвам у сферы будаўніцтва) адбыўся своеасаблівы сінтэз разнастайных форм манументальнай мураванай архітэктуры.

Найбольш пашыраным матэрыялам для будаўніцтва па-ранейшаму заставалася дрэва. Драўлянае дойлідства было важнейшай галіной творчасці беларускага народа, якое развівалася ў рэчышчы традыцыйнай народнай матэрыяльнай і мастацкай культуры. З дрэва ўзводзілася большасць манументальных збудаван-

няў — ратушы, храмы, палацы, замкі, жылыя дамы. Менавіта таму драўлянае дойлідства не абышлі тыя прагрэсіўныя плыні, якія выразна выявіліся ў прафесійнай мураванай архітэктуры канца XVI — першай паловы XVII ст. Аднак працэсы іх пранікнення ў творчасць і мастацкі светапогляд народных беларускіх дойлідаў і цесляроў былі складанымі і супярэчлівымі. У першую чаргу гэта тлумачыцца цяжкімі абставінамі культурна-рэлігійнага жыцця беларускага феадальнага грамадства пасля Брэсцкай царкоўнай уніі 1596 г., барацьбой за захаванне нацыянальнай культуры. У гэты перыяд, калі новы мастацкі стыль яшчэ толькі складваўся ў мураваным дойлідстве, ён не мог зрабіць моцнага ўплыву на развіццё драўлянага будаўніцтва. Тым не менш можна сцвярджаць, што характэрныя рысы барока атрымалі некаторае развіццё і ў драўляным дойлідстве гэтага перыяду.

Укараненню і развіццю новага архітэктурна-мастацкага стылю спрыяў адыход беларускага манументальнага дойлідства ад агульнага абарончага характару, уласцівага яму ў папярэдні перыяд. З развіццём ваеннай тэхнікі, удасканаленнем тактыкі аблогі, штурму і абароны асобных, нават і добра ўмацаваных збудаванняў ўжо не з'яўляліся надзейнымі пунктамі абароны, паступова страчвалі суровы красны характар і набывалі рысы свецкай архітэктуры. У канцы XVI — пачатку XVII ст. на Беларусі пашырыліся новыя фартыфікацыйныя сістэмы, якія ўзніклі ў Італіі на мяжы XV—XVI стст., затым былі ўдасканалены галандскімі інжынерамі-фартыфікатарамі. У сувязі з гэтым у практыцы горадабудаўніцтва адбыліся якасныя змены. Хаця ў беларускіх гарадах яшчэ і ў XVII ст. узводзіліся драўляныя абарончыя збудаванні, гэта было хутчэй данінай традыцыі, чым патрабаваннем часу.

Канец XVI — першая палова XVII ст. на тэрыторыі Беларусі адзначаны прыкметным ростам гарадоў, павелічэннем іх насельніцтва, пашырэннем тэрыторыі, ускладненнем архітэктурна-планіровачнай структуры. Да сярэдзіны XVII ст. у найбольш буйных гарадах — Брэсце, Пінску, Слуцку, Полацку, Віцебску, Магілёве — налічвалася 10 і болей тыс. жыхароў, у Мінску, Оршы, Быхаве, Гродна, Мсціславе — ад 5 да 10 тыс., у Навагрудку, Лідзе, Бабруйску, Слоніме, Барысаве, Кобрыне, Копысі, Клецку, Ваўкавыску, Капылі, Шклове — ад 2 да 5, у Нясвіжы, Ашмянах, Браславе, Рэчыцы, Мазыры, Тураве, Давыд-Гарадку, Пружанах, Чавусах — да 2 тыс. жыхароў¹.

Як і ў ранейшы перыяд, гарадскія абарончыя ўмацаванні аказвалі ўплыў на планіроўку, забудову, архітэктурнае аблічча і сілуэт горада. Адметная рыса горадабудаўніцтва гэтага перыяду — выкарыстанне новай фартыфікацыйнай сістэмы па тыпу заходнеўрапейскай². Замест драўляных умацаванняў насыпаліся земляныя валы з курцінамі і бастыёнамі, у некаторых гарадах захоўваліся і ўзнаўляліся драўляныя абарончыя ўмацаванні (Віцебск). Новыя земляныя валы ўзводзіліся ў перыферыйнай частцы гарадоў. Драўляныя замкі страчвалі свае абарончыя функцыі, а іх роля як галоўнага гарадскога цэнтра паступова гублялася. Цэнтры гарадоў, пазбаўленыя былога стратэгічнага значэння, развіваліся больш свабодна. Узрасла роля гандлёвай плошчы, якая становіцца асноўным ядром усёй архітэктурна-планіровачнай структуры горада, дзе ўзводзяцца новыя грамадскія і культурныя збудаванні.

Прыкладам новага напрамку ў горадабудаўніцтве можа служыць Магілёў — буйнейшы гандлёва-рамесніцкі цэнтр Беларусі ў XVII ст. У 1604 г. у ім налічвалася больш за 15 тыс. жыхароў і 2211 дамоў. Старажытным цэнтрам планіровачнай структуры з'яўляўся ўмацаваны драўляны замак у судоцы рэк Дняпр і Дубровенка. Каля 1526 г. на месцы старажытнага будоўца новы замак з драўлянымі ўмацаваннямі, якія складаліся са 133 двух'ярусных гародняў з тэрасамі (для вядзення бою) і 7 шмат'ярусных веж. Але ўжо ў канцы XVI ст. драўляныя замкавыя ўмацаванні прыйшлі ў заняпад і больш не аднаўляліся.

У 1601 г. быў складзены праект новых земляных умацаванняў вакол замка і пасадаў. Да гэтага часу Магілёў меў складаную сістэму планіроўкі. Да замка далучалася гандлёвая плошча, да якой прылягаў Нагорскі пасад (Стары горад). На поўнач ад Нагорскага пасада ўзнікае Новы горад, які ўключае пасады: Шклоўскі (з поўначы), Віленскі (з паўночнага захаду), Задубровенскі і Папінскі (з захаду), Пакроўскі (з усходу), за Дняпром — Траецкі і Луналаўскі (з поўдня).

Сістэма вуліц склалася пад уплывам гандлёвых шляхоў, што падыходзілі да горада і сталі пачаткам галоўных вуліц: Шклоўскай, Віленскай (былая вул. Ветраная), Быхаўскай, Мсціслаўскай (былая вул. Траецкая). У 1609—1633 гг. у Магілёве было насыпана тры паясы новых земляных умацаванняў³. Першы пояс — Замкавы вал — абкружаў тэрыторыю старажытнага замка. Другі — Кругавы (або Бліжні) вал — ахопліваў Стары горад. У тым месцы, дзе скрозь Кругавы вал праходзілі вуліцы Шклоўская і Ветраная, былі

¹ Гісторыя Беларускай ССР. У 5 т. Мн., 1971. Т. 1. С. 199.

² Квитчинская Е. Д. Архитектура Белоруссии XVII в. // Всеобщая история архитектуры. В 6 т. М., 1968. Т. 6. С. 477.

³ Чарняўская Т. І. Архитектура Магілёва: 3 гіст. планіроўкі і забудовы горада. Мн., 1973. С. 7—13.

пабудаваны драўляная Ветраная і мураваная Каралеўская і Алейная браны. Трэці пояс — Палявы (або Дальні) вал — ахопліваў пасады Новага горада і з'яўляўся найбольш працяглай лініяй умацаванняў. У ім было восем драўляных бран, праз якія праходзілі вуліцы. Тры з гэтых бран (Віленская, Шклоўская, Быхаўская) размяшчаліся на галоўных вуліцах. Такім чынам, у Магілёве сфарміравалася радыяльна-кальцавая сістэма планіроўкі: усе галоўныя вуліцы мелі радыяльныя напрамкі і сыходзіліся на гандлёвай плошчы, дзе ў XVII ст. пачалі ўзводзіць новую мураваную ратушу. Гандлёвая плошча становіцца галоўным кампазіцыйным цэнтрам архітэктурна-планіровачнай структуры горада. У планіровачных адносінах гарадскія пасады не былі аднароднымі. Так, больш старажытны Нагорскі займаў невялікую плошчу і быў разбіты на дробныя кварталы з надзвычай шчыльнай забудовай. Кварталы Шклоўскага пасада былі больш прасторнымі і мелі прамавугольныя абрысы, Пакроўскі і Лупалаўскі мелі больш хаатычную планіроўку і забудову.

Па-іншаму вырашаліся задачы абароны ў Гродна, адным з буйнейшых беларускіх гарадоў канца XVI—сярэдыны XVII ст. У XVI ст. у ім налічвалася каля 4 тыс. жыхароў і больш за 700 дамоў. Гравюра Гродна 1568 г., якая захавалася да нашага часу, дае магчымасць уявіць асаблівасці яго планіроўкі і забудовы. Галоўным архітэктурным комплексам заставаліся Верхні і Ніжні замкі на высокім беразе Нёмана, абкружаныя магутнымі мураванымі сценамі і злучаныя паміж сабой мостам. Цэнтрам архітэктурна-планіровачнай структуры з'яўлялася гандлёвая плошча, размешчаная на скрыжаванні галоўных вуліц — Замкавай і Вялікай. Планіроўка жылых кварталаў была прамавугольнай, забудова — у асноўным драўлянай. З канца XVI — па-

чатку XVII ст. у горадабудаўніцтве Гродна пачынаецца новы перыяд, звязаны з узвядзеннем мураваных каталіцкіх кляштароў, якія надалі новае архітэктурнае аблічча ўсёй забудове. Яны ўзводзіліся ў важнейшых стратэгічных пунктах і склалі сістэму крэпасцей унутры горада. Першым быў узведзены фарны касцёл (1585), які размясціўся на заходнім баку плошчы. Пазней на процілеглым баку плошчы быў узведзены езуіцкі кляштар. Былі пабудаваны іншыя кляштары, якія мелі абарончае значэнне. Так, бернардынскі (1595) і французсканскі (1635) абаранялі падыходы з боку Нёмана. Кляштар брыгітак (1642—1651) размяшчаўся на адной з цэнтральных вуліц і абараняў падыходы з боку дарогі да Каўнаса. Дамініканскі кляштар абараняў цэнтральную частку горада.

Гродна не меў агульнагарадскіх земляных валоў ці драўляных сцен, як іншыя буйныя гарады, таму Верхні і Ніжні замкі разам з мураванымі кляштарамі стваралі адзіную абарончую сістэму горада.

Прыкладам другога напрамку ў горадабудаўніцтве з'яўляюцца новыя гарады-крэпасці: Слуцк, Рэчыца, Быхаў, Нясвіж. У адрозненне ад буйных гарадоў яны забудовваліся ў кароткі тэрмін па адзінаму рэгулярнаму плану, займалі невялікую тэрыторыю ў выглядзе квадрата, авала, круга, мелі прамавугольную сетку вуліц і былі абкружаны сістэмай абарончых земляных валоў. На прыкладах развіцця гарадоў-крэпасцей праследжаюцца важнейшыя змены ў горадабудаўніцтве Беларусі XVII ст.: перанос абарончых умацаванняў з цэнтра на перыферыю, узнікненне дадатковых грамадскіх цэнтраў, паступовы пераход ад радыяльнай сістэмы планіроўкі да квартальнай прамавугольнай.

Трансфармацыю традыцыйных прыёмаў горадабудаўніцтва пад уплывам новых стратэгічных факта-

раў ілюструе горад Слуцк. Старажытны Слуцк, які ў летапісе ўпершыню ўпамінаецца пад 1116 г., у першай палове XVII ст. быў пераўтвораны ў горад-крэпасць. У XV — XVI стст. ён меў развітую архітэктурна-планіровачную структуру. Рэка Случ падзяляла яго на дзве часткі: Стары (паўночны) і Новы (паўднёвы) горад. Цэнтрам планіровачнай структуры з'яўляўся Стары замак, які размяшчаўся ў сутоцы рэк Случ і Бычок і складаўся з Верхняга і Ніжняга. Да замка прылягала гандлёвая плошча, якая злучалася з ім перакідным мостам. Ужо ў канцы XVI ст. драўляны Стары замак губляе сваё стратэгічнае значэнне і нагадвае палацавую рэзідэнцыю буйнога магната. К сярэдзіне XVII ст. горад набыў новую абарончую сістэму, якая складалася з земляных валоў і Новага замка (Цытадэлі). Асаблівасці новай фартыфікацыйнай сістэмы Слуцка можна прасачыць па плане горада канца XVIII ст., на якім былі адноўлены ўмацаванні XVII ст.⁴ Горад меў канфігурацыю, блізкую да круга, умацаванага па перыметры сістэмай земляных валоў, бастыёнаў і равелінаў. У паўночнай частцы (Стары горад) было восем бастыёнаў і тры равеліны, у паўднёвай (Новы горад) — пяць бастыёнаў і адзін равелін. Уваход у горад ажыццяўляўся праз чатыры брамы ў вале: тры мураваныя (Астроўская, Капыльская, Віленская) і драўляную (Навамесцкая). Новы замак размяшчаўся ў абарончым земляным вале на беразе р. Случ. У плане ён уяўляў квадрат з бокам каля 250 м, быў абкружаны земляным валам і фланкіраваўся па вуглах чатырма бастыёнамі і вежамі⁵. Стары горад захаваў традыцыйную радыяльную сістэму планіроўкі

і старажытную гандлёвую плошчу каля Старога замка. Асновай планіровачнай структуры Новага горада з'яўляліся дзве ўзаемна перпендыкулярныя вуліцы, што пачыналіся ад моста праз Случ. Да іх прылягала новая гандлёвая плошча, вакол якой групаваліся асноўныя грамадскія пабудовы.

Прыкладам развітай сістэмы фартыфікацыі з'яўляецца Рэчыца, план і панарама якой складзены ў 1649 г. На той час Рэчыца была моцным горадам-крэпасцю на правым беразе р. Днепр, займаючы прамавугольны ў плане ўчастак (700×400 м). Асаблівасць яе ўмацаванняў, якія складаліся з трох паясоў, вызначала адначасовае існаванне землянога вала і драўляных крапасных сценаў. Цэнтральным ядром з'яўляўся замак, размешчаны ў сутоцы рэк Днепр і Рэчыца, які займаў невялікую авальную ў плане тэрыторыю і аддзяляўся ад астатняга горада ровам. Першы пояс умацаванняў абкружаў замак і складаўся з драўляных сценаў з пяццю вежамі. Да замка далучалася цэнтральная частка горада, якая мела радыяльна-кальцавую сістэму планіроўкі. Тут знаходзіліся гандлёвая плошча з храмам, асноўныя грамадскія і жыллыя будынкі. Абарончы пояс, які яе абкружаў, меў у плане паўавальную лінію, умацаванні складаліся з драўляных сценаў з 14 вежамі. Як паказана на малюнку 1649 г., вежы былі невысокія, квадратныя ў плане, завяршаліся пірамідальнымі шатрамі і мелі ў большасці выпадкаў толькі адзін баявы ярус. Трэці пояс абкружаў перыферычную частку горада, у плане меў форму прамавугольніка і складаўся з землянога вала з пяццю бастыёнамі і чатырох равелінаў. Перыферычная частка горада, якая размяшчалася паміж двума абарончымі ўмацаваннямі (знешнім і ўнутраным), займала па плошчы асноўную гарадскую тэрыторыю і мела прамавугольную сістэму планіроўкі.

⁴ Егоров Ю. Градостроительство Белоруссии, М., 1954, С. 78.

⁵ ЦДГА БССР, КМФ-5, воп. 1, спр. 3839а, л. 70—116.

Характэрныя прынцыпы горадабудаўніцтва канца XVI — пачатку XVII ст. можна прасачыць на прыкладзе Быхава, які за адносна кароткі тэрмін быў перабудаваны ў горад-крэпасць. Ён вядомы з XIV ст. як невялікае паселішча пад назвай Стара Быхаў, размешчаны ў сутоцы рэк Сапяжынка і Днепр. У 1590—1610 гг., калі горад належаў магнатам Хадкевічам, былі ўзведзены замак, абарончы вал, горад набыў выразную архітэктурна-планіровачную структуру. Ён займаў тэрыторыю на правым беразе Дняпра ў форме паўкруга і быў апаясаны па перыметру земляным абарончым валам з бастыёнамі. У цэнтры на беразе Дняпра размяшчаўся замак, які меў форму няправільнага прамавугольніка і аддзяляўся ад гарадскога забудовы ровам, запоўненым вадою. Замак уваходзіў у агульную сістэму гарадскіх умацаванняў. Да яго прылягала вялікая гандлёвая плошча, якая падзяляла горад на дзве часткі: паўночную і паўднёвую. Кожная частка мела прамавугольную сістэму планіроўкі. Галоўная вуліца праходзіла з поўдня на поўнач праз усю тэрыторыю перпендыкулярна да плошчы. Ад яе вялі кароткія вуліцы да Магілёўскай і Рагачоўскай брам, што знаходзіліся ў земляным вале і з'яўляліся галоўным уездам у горад.

Класічным прыкладам горада-крэпасці можа служыць Нясвіж, які з 1533 г. з'яўляўся галоўнай рэзідэнцыяй буйных магнатаў Радзівілаў. У 1583—1616 гг. горад быў перапланаваны і ператвораны ў моцную крэпасць: узведзены мураваны замак з сістэмай земляных умацаванняў, вакол горада насыпаны земляны вал з бастыёнамі, закладзены асновы прамавугольнай сістэмы планіроўкі. Характэрна, што новы мураваны замак не з'яўляўся кампазіцыйным цэнтрам горада, а быў вынесены за яго межы на высокі ўзгорак, абкружаны валамі з чатырма бастыёнамі. Аддзелены ад горада р. Уша і штуч-

ным возерам, ён злучаўся з ім драўлянымі мостам. Гравюра Нясвіжа пачатку XVII ст., выкананая картографам Т. Макоўскім, паказвае Нясвіжскі замак неўзабаве пасля пабудовы. Яго абарончыя ўмацаванні былі зроблены ў традыцыях новаітальянскай сістэмы фартыфікацыі. Замак меў у плане форму чатырхвугольніка (170×120 м) і быў абкружаны высокім земляным валам з бастыёнамі на вуглах і вадзяным ровам. Вал вышыняю да 20 м меў каменную абмуроўку і пераходзіў вышэй у мураваны бруствер. Унутры вала былі ўзведзены мураваныя стайні і патаемныя ўваходы на тэрыторыю замка. За ровам замак абкружала шырокая дарога з невысокім земляным насыпам са знешняга боку. Да брамы з вежай і боку горада вёў мост. Вось ансамбля замыкаў трохпавярховы палац з васьміграннымі вежамі і высокім шчытом на галоўным фасадзе. Злева ад брамы стаяў двухпавярховы гаспадарчы корпус, а справа — трохпавярховая казарма з высокай дзорнай вежай, якая дамінавала ў агульнай кампазіцыі. Усе пабудовы стваралі свабодна спланаваны ансамбль з элементамі архітэктуры рэнесансу.

Сам горад размяшчаўся за замкам і быў абнесены ўласнай сістэмай абарончых умацаванняў. Ён меў прамавугольны план, раскрыты ў бок замка. Чатыры мураваныя брамы (Замкавая, Слуцкая, Віленская, Клецкая) стаялі на галоўных уездах. Прамавугольную сістэму гарадскога плана вылучалі дзве ўзаемна перпендыкулярныя вуліцы. Першая пачыналася ад Замкавай брамы, другая звязвала Слуцкую і Віленскую брамы. На іх скрываванні знаходзілася Рыначная плошча — цэнтр планіровачнай структуры горада, якая мела форму прамавугольніка (170×110 м). У цэнтры яе ў канцы XVI ст. была ўзведзена мураваная ратуша, якую ў пачатку XVII ст. з трох бакоў абкружалі гандлёвыя рады. Архітэк-

турнымі акцэнтамі з'яўляліся мураваныя касцёлы з кляштарамі. Размешчаныя на стратэгічных напрамках, яны мелі таксама і абарончае прызначэнне. У паўночна-ўсходняй частцы горада каля Замкавай брамы знаходзіўся езуіцкі калегіум (1584—1596), у цэнтры на паўднёвым баку плошчы быў пабудаваны дамініканскі кляштар (1672), каля паўночна-заходняга боку абарончага вала — бернардзінскі (1598), а каля паўднёва-ўсходняга — кляштар бенедзікцінак (1590—1596). На гравюры Нявіжа пачатку XVII ст. паказана жылая забудова. Гарадскія дамы мелі выгляд падоўжных прамавугольных у плане аб'ёмаў, накрытых двухсхільнымі дахамі. На некаторых відаць коміны — значыць, яны ацяпляліся печамі з дымаходамі. На вуліцу дамы выходзілі вузкімі тарцовымі фасадамі, завершанымі трохвугольнымі шчытамі. Дамы стаялі шчыльна адзін да аднаго, амаль датыкаючыся сваімі падоўжнымі сценамі, утвараючы суцэльны фронт забудовы вуліцы. У прадмесцях, якія далучаліся да горада (Казімір, Міхалішкі, Новае месца і інш.) і не мелі абарончых валоў, будынкi размяшчаліся больш свабодна, утвараючы асобныя групы, удала звязаныя з ландшафтам мясцовасці.

Сістэму нявіжскіх умацаванняў нагадваў Ляхавіцкі замак (Брэсцкая вобл.), вядомы па гравюры 1660 г. З дапамогай плаціны і рова тэрыторыя замка ператварылася ў востраў. Вуглы чатырохвугольнага ў плане збудавання фланкіравалі вялікія мураваныя бастыёны. Унутры, насупраць праезнай брамы з мостам, стаяў двухпавярховы П-падобны ў плане мураваны палац з высокім чарапічным дахам. Абодва паверхі цэнтральнай часткі ўпрыгожвала рэнесансная аркада, а тарцы крылаў завяршалі шчыты. Цікавым было архітэктурнае рашэнне надбрамнай вежы. Яе першы ярус завяршаўся дэкаратыўным атыкам, а другі, з га-

дзіннікам, — купалам з ліхтаром уверсе. Такая кампазіцыя стварала выразны сілуэт.

У шэрагу помнікаў замкавага дойлідства на Беларусі першай паловы XVII ст. прасочваюцца элементы нідэрландскага рэнесансу. Гэта тлумачыцца шырокім удзелам у іх будаўніцтве галандскіх архітэктараў і інжынераў-фартыфікатараў Ван Лэра, Нонхарта, Ван Дадэна, Голанда, Валона і інш.⁶ Яны прынеслі больш зручную і танную ў параўнанні з італьянскімі сістэмамі старагаландскую сістэму фартыфікацыі, аснову якой складалі земляныя валы і шырокія равы. Замкі ў Гальшанах і Смалянах — прыклад такіх умацаванняў.

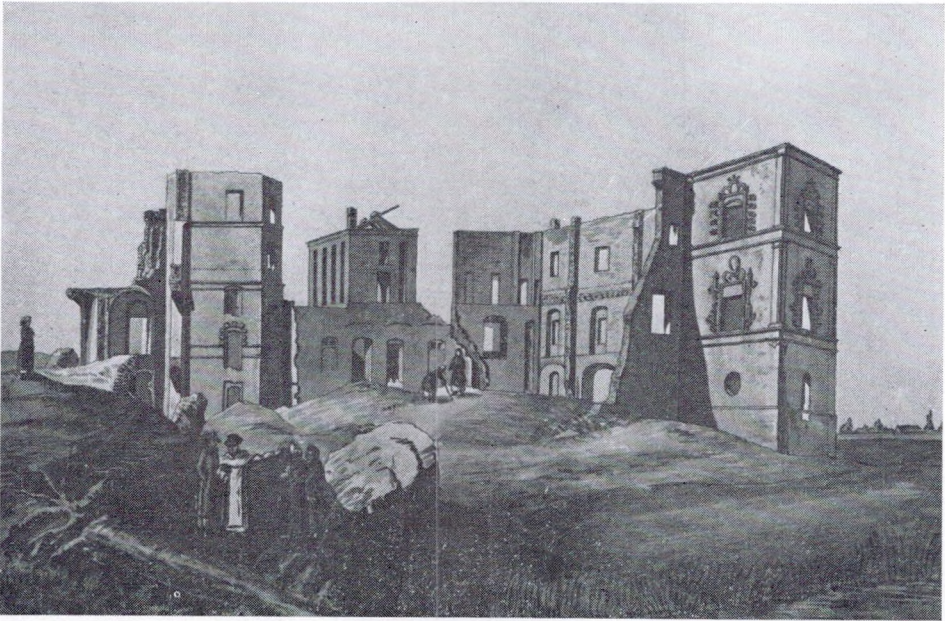
Архітэктурна Гальшанскага замка-палаца, узведзенага ў пачатку XVII ст., блізка да сучасных яму галандскіх замкаў Басенштээн і Клейдаэль пад Антверпенам. Амаль уся абарона ў ім перанесена на земляныя ўмацаванні. Хаця па агульнай кампазіцыі ён і нагадвае замкі XVI ст. з характэрным прамавугольным у плане замкнутым унутраным дваром, але мае і шэраг новых прыкмет. Тут па перыметру двара збудаваны не магутныя абарончыя сцены з баявымі прыстасаваннямі, а двухпавярховыя жылыя карпусы з адкрытымі, сціпла вырашанымі фасадамі. У шасці вежах, дзве з якіх размяшчаліся пасярэдзіне паўночнай і паўднёвай сцен, астатнія — на вуглах, былі зроблены жылыя і гаспадарчыя памяшканні. Шасцігранная ад самай асновы форма вежы не характэрна для беларускага замкавага будаўніцтва. У адрозненне ад сціп-лых фасадаў інтэр'еры былі вырашаны надзвычай багата: сцены і калоны распісаны, столь, каміны і аконныя праёмы аздоблены ляпнінай, вокны аформлены вітражамі.

⁶ Чантурія В. А. История архитектуры Белоруссии. Мн., 1977. С. 32.

Рысы рэнесансу вызначалі архітэктуру замка ў Смалянах, узведзенага да 1626 г. і вядомага пад назвай «Белы Ковель» або «Малы Ковель». Ён быў значна пашкоджаны ў 1708 г. і амаль разбураны к сярэдзіне XIX ст. Зберагліся толькі рэшткі пяціпавярховай вежы і сумежнага з ёю корпуса, па якіх можна меркаваць аб архітэктурным рашэнні і дэкаратыўным аздабленні. У лепшым стане

працэс развіцця абарончага замкавага дойлідства на Беларусі XVII ст., з'яўляецца замак у Любчы (Навагрудскі р-н, Гродзенская вобл.). Ён размясціўся на ўскраіне мястэчка, па ўзгорку каля р. Нёман, займаў квадратную ў плане пляцоўку, абведзе-

*1. Замак у Смалянах. 1626.
Акварэль І. Пешкі XVIII ст.*

(хоць і напauразбураны) ён адлюстраваны на акварэлі І. Пешкі канца XVIII ст. Замак стаяў у забалоцанай мясцовасці, на невысокай земляной выспе, абкружанай ровам. Чатырохвугольны замкнёны двор утвараўся трох- і чатырохпавярховымі палацавымі збудаваннямі з абходнымі галерэямі на другім і трэцім паверхах. Па кутках стаялі шмат'ярусныя гранёныя вежы, якія, як і ў Гальшанскім замку, выкарыстоўваліся для жылля. Памяшканні мелі скляпеністыя перакрыцці, паверхі злучаліся вітымі лесвіцамі.

Адным з ансамбляў, які завяршаў

ную з трох бакоў штучным каналам і абкружаную мураванымі сценамі. Паводле малюнка і інвентару XVII ст., замак меў чатыры вежы: тры чатырохгранныя, завершаныя шатрамі, і праезную вежу-браму двух'яруснай кампазіцыі — «васьмярык на чацверыку». Паміж дзвюма вежамі з боку Нёмана размяшчаўся палац. Замак быў разбураны ў 1655 г., сёння ад яго засталіся толькі дзве вежы. Паўднёва-ўсходняя, больш простая па архітэктуры, уяўляе сабой масіўны квадратны ў плане аб'ём, падзелены поясам па сярэдзіне вышыні на дзве часткі. Раней

вежа завяршалася чатырохгранным шатром. Унутры былі тры абарончыя ярусы: сярэдні — гарматны, верхні і ніжні — мушкетныя. Уваходная вежа на паўднёвым захадзе замка ўяўляе сабой масіўны кубічны

2. Замак у г. п. Любча Навагрудскага р-на
Гродзенскай вобл.
1-я пал. XVII ст. Узязная вежа

аб'ём, падзелены на два паверхі, над якімі надбудаваны васьмярык, завершаны васьмігранным шатровым дахам. Тут таксама былі байніцы для выдзення гарматнага і мушкетнага агню. Нягледзячы на выразна акрэсленыя абарончыя рысы, замак ужо не меў манументальнага і непрыступнага выгляду, а ў формах і кампазіцыі веж нельга не заўважыць уплыву драўлянага абарончага дойлідства.

Акрамя замакаў, у гарадскім будаўніцтве вялікую ролю адыгрывалі двары, якія належалі каралеўскай адміністрацыі, магнатам, заможным гараджанам і нагадвалі загарадныя магнацкія рэзідэнцыі. Напрыклад, двор полацкага архіепіскапа ў 1618 г. размяшчаўся на тэрыторыі Верхняга замка насупраць Сафійскага сабора⁷. На падвор'е вяла брама

са званам. Ля варот размяшчалася гаспадарчая зона са святліцамі для чэлядзі, пякарняй, лазняй, броварам, стайняй з вазоўняй. Каралеўскі двор у Бабруйску, апісаны ў інвентары 1638 г.⁸, уяўляў сабой даволі развіты ансамбль жылых, гаспадарчых і вытворчых пабудов, размешчаных кампактна. Галоўнай пабудовай у цэнтры падвор'я быў вялікі дом, накрыты драціцай. Пад ім было сем падклецей, г. зн. ён складаўся з сямі зрубаў, якія аб'ядноўваліся ў агульную кампазіцыю. Ніжні паверх з'яўляўся гаспадарчай часткай будынка. Тут размяшчаліся разнастайныя складскія памяшканні, службовыя пакоі. Асноўным быў верхні паверх. Яго цэнтральны вузел утвараў прасторны ганак, куды траплялі па знадворнай двухмаршавай лесвіцы, накрытай двуххільным дашчам. Абапал прыхожай размяшчаліся сталовая, жылыя пакоі з кафлянымі печамі і мураванымі комінамі.

Такім чынам, замкі і гарадскія двары першай паловы XVII ст. — складаныя жылыя, гаспадарчыя і вытворчыя комплексы. Абмежаванасць гарадской тэрыторыі не давала магчымасці вылучыць асобныя самастойныя зоны (як гэта было ў сядзібным будаўніцтве), аднак занадныя прынцыпы размяшчэння будынкаў захоўваўся. Функцыі абароны паступова зусім адміраюць. Звяртае на сябе ўвагу блізкасць розных тыпаў жылых і гаспадарчых будынкаў да народнага жылля, захаванне ў іх традыцый беларускага народнага дойлідства, што сведчыць аб непасрэдным удзеле народных майстроў у будаўніцтве двароў і замакаў.

Галоўным цэнтрам горада ў пачатку XVII ст., як ужо адзначалася, становіцца гандлёвая плошча, дзе размяшчаліся ратуша, гандлёвыя рады, царква, касцёлы. Гандлёвыя рады складаліся з асобных крам, злу-

⁷ АВАК. Т. 9. С. 4.

⁸ Там жа. Т. 25. С. 123—125.

чаных у адзіны корпус. Фарміраванне радоў дыктавалася патрэбай архітэктурнай арганізацыі прасторы гандлёвай плошчы. У Нясвіжы, напрыклад, будаўніцтва мураванай ратушы пачалося ў канцы XVI ст. (пасля атрымання ў 1586 г. магдэбургскага права). Яна заняла астраўное палажэнне на плошчы. Звернутая галоўным фасадам да замка ратуша разам з апошнім стварыла асноўную планіровачную вось кампазіцыі горада. У пачатку XVII ст. яе з трох бакоў абкружылі мураванымі гандлёвымі радамі — нізкім П-падобным у плане збудаваннем з адкрытай арачнай галерэяй на знешніх ад плошчы баках. Вышэй галерэі быў збудаваны рэнесансны атык, апрацаваны нішамі. Рады, вырашаныя ў традыцыйных рэнесансу, удала гарманіравалі з аб'ёмам ратушы, амаль пазбаўленым дэкору. Трохпавярховы прамавугольны ў плане корпус ратушы быў завершаны высокім двухсхільным дахам з высунутай наперад трох'яруснай вежай у цэнтры, якая была ўвянчана складанымі па форме купалам і альтанкай. У гарызантальным напрамку рытм фасада ўтвараўся прамавугольнымі аканнымі праёмамі, у вертыкальным — яруснай кампазіцыяй і кантрастам верхняга яруса з двума ніжнімі⁹.

Буйнымі горадабудаўнічымі комплексамі з'яўляліся магнацкія рэзідэнцыі і фальваркі, якія звычайна размяшчаліся ў жывапісным прыродным асяроддзі, нярэдка ля ракі або штучных сажалак, з паркамі і садамі. Звычайна маёнтак складаўся з двара з жылымі і гаспадарчымі пабудовамі ўладара і фальварка — своеасаблівага вытворчага арганізма, у які ўваходзілі жыллё аканома, прыслугі і рамеснікаў, складскія пабудовы (свірны, ляпусы і інш.), бровары, сыраварні, саладзільні, гумны, стадолы, токі, адрыны, пуні.

Фальваркам належалі млыны, вальюшні, тартакі, корчмы. У дварах нярэдка знаходзіліся і мемарыяльныя пабудовы — капліцы, якія ўключаліся ў структуру жылля або ўяўлялі сабой самастойныя будынкі. Прыкладам мураванага сядзібнага дойлідства пачатку XVII ст. з'яўляецца ўзведзены ў 1613 г. дом-крэпасць у Гайцюнішках, так званы дом архітэктара Нонхарта, у будаўніцтве якога прымаў удзел галандскі інжынер-фартыфікатар Ван Дадэн. Невялікі, двухпавярховы, прамавугольны ў плане будынак завяршаўся высокім вальмавым дахам. Цэнтральны элемент кампазіцыі — павышаная трохпавярховая сярэдняя частка, якая выступае па-за межы сцяны галоўнага фасада і мае самастойнае пакрыццё. Чатыры вуглы дома фланкіруюць круглыя ў плане абарончыя вежы з самастойнымі шатровымі дахамі. Дэкор на фасадах амаль адсутнічае, архітэктура будовеца на кантрасце асобных аб'ёмаў і буйных чляненьняў. Затое інтэр'еры багата аздоблены дэкаратыўным і тэматычным жывапісам. Дом-крэпасць у Гайцюнішках адносіцца да ліку збудаванняў, у якіх арганічна спалучаліся жылыя і абарончыя функцыі.

Пераважная маса сядзібных будынкаў узводзілася з дрэва. У іх кампазіцыі выкарыстоўваліся два асноўныя прыёмы. Пры адным усе зрубы дома завяршаліся асобнымі пірамідальнымі або двухсхільнымі дахамі, што стварала маляўнічы сілуэт; пры другім — некаторыя зрубы мелі двухсхільныя або вальмавыя дахі. Дом першага тыпу апісваецца ў інвентары маёнтка Брожы пад Бабруйскам 1638 г. Ён быў «о трех верхах», уключаў «две избы с коморами против себе»¹⁰. У той жа час мноства будынкаў аналагічнай планіроўкі мела агульны вальмавы або двухсхільны дах. Цэнтральным элемен-

⁹ ЦДГА БССР, ф. 694, воп. 1, спр. 287, л. 43.

¹⁰ АВАК. Т. 25. С. 173.

там кампазіцыі з'яўляўся слуповы ганак перад сенцамі. Эвалюцыя пла-ніроўкі жылога дома ішла ў напрам-ку дыферэнцыяцыі памяшканняў па функцыянальнаму прызначэнню. З камор, якія першапачаткова мелі універсальныя функцыі, утварыліся спальні, алькежы, альковы; сенцы і святліцы трансфармаваліся ў гасці-няы, залы і іншыя памяшканні. У першай палове XVII ст. гэты пра-цэс толькі пачынаўся, набыўшы шы-

герамі¹¹. Вылучэнне высотных эле-ментаў характэрна і для іншых жы-лых пабудов. Напрыклад, дом двара ў Людзінаве пад Слуцкам (інвентар 1619 г.) у адным баку ад сенцаў меў сталовую і жылы пакой, у другім — два пакоі; у сенцах таксама існаваў жылы пакой. У цэнтры, над сенцамі,

3. Рагуша і гандлёвыя рады ў Нясвіжы.
Агульны выгляд.
Канец XVI — 1-я пал. XVII ст.

рокі размах у XVIII ст. (у эпоху ста-лага барока). Тым не менш у асоб-ных будынках адзначаныя рысы вы-явіліся даволі выразна.

Дом на двары ў Маладзечна, апі-саны ў інвентары 1623 г., уключаў два пакоі з каморамі, падзеленымі сенцамі, якія таксама мелі камору. Кампазіцыя будынка ўзбагачалася дзвюма мансардамі, завершанымі шатровымі дахамі з купаламі і флю-

агульны драпічны дах дома прарэз-ваў аб'ём параднай залы, які па пе-рыметру абносіўся кругавой галерэяй з балюстрадай¹². Адзначаны тып кампазіцыі, у якім цэнтральную па-

¹¹ Адрз. рукапісаў навук. б-кі Вільнюскага дзярж. ун-та імя Капсукаса (АРВДУ), спр. А-1957, л. 2.

¹² ЦДГА БССР, ф. 694, воп. 2, спр. 4183, л. 38.

вышаную частку дома фарміраваў мезанін над сенцамі з параднай залай, летнімі жылымі памяшканнямі або капліцай, быў характэрным для беларускага сядзібнага будаўніцтва і ўвайшоў у арсенал сродкаў выразнасці стылю беларускага барока. Аднак звязваць яго са стылем барока наогул нельга, бо ён з'явіўся вынікам развіцця мясцовых форм драўлянага дойдства. Прамавугольны ў плане будынк мелі адносна ўстойлівыя параметры, што дыктавалася памерамі зрубаў, пралётамі кроквенных сістэм перакрыцця і самой кампазіцыяй збудаванняў. Далейшае ўскладненне планіровачнай структуры жылля ішло па шляху стварэння так званых крыжовых дамоў. Праект аднаго з такіх дамоў, які меркавалася ўзвесці ў маёнтку Рось на Гродзеншчыне, прадстаўлены на чарцяжы Багуслава Радзівіла¹³. Цэнтральны вузел дома складалі прасторныя сенцы, за якімі знаходзіўся блок з чатырох памяшканняў — трох жылых і дадатковых сенцаў. У правай частцы збудавана вялікая сталовая, квадратная левая частка падзелена ўзаемна перпендыкулярнымі сценамі на чатыры памяшканні. План усяго будынка разам з прасторным слуповым ганкам па форме нагадваў крыж, таму такія дамы атрымалі назву «крыжовыя». Можна меркаваць, што кожнае з рамянаў «крыжа» завяршалася самастойным шатровым або двухсхільным дахам, у выніку чаго кампазіцыя будынка атрымлівала жывапісны выгляд.

У канцы XVI — пачатку XVII ст. палацы, якія першапачаткова будавалі ў замках, выходзяць за межы абарончых замкавых умацаванняў і актыўна ўключаюцца ў гарадскі або загарадны ансамбль.

Развітую структуру ўяўляў двухпавярховы драўляны палац у маёнтку Смаргонь, апісаны ў інвентары

1621 г.¹⁴ Першы паверх палаца складалі падклёці, дзе знаходзіліся гаспадарчыя памяшканні і дзве святліцы з сенцамі. Парадныя і жылыя пакоі размяшчаліся на другім паверсе, куды траплялі праз вялікія сенцы, дзе стаяў камін. З сенцаў

4. Дом-крэпасць у в. Гайцюнішкі Воранаўскага р-на Гродзенскай вобл. 1613. Бакавы фасад

дзверы вялі ў сталовую, з якой злучаліся пакоі пана, адтуль па лесвіцы можна было трапіць наверх, у мансарду — кабінет і іншыя пакоі. Пакоі пані ў процілеглым крыле складаліся з гасцінай, некалькіх святліц і алькова.

Палацавы ансамбль у Наваельні на Гродзеншчыне¹⁵ ўключаў даволі складаны і разгалінаваны комплекс жылых, гаспадарчых і вытворчых будынкаў. Тэрыторыя дзядзінца разам з вялікім садам, дзе знаходзіліся разнастайныя садова-паркавыя пабудовы (альтанкі, масткі праз ручай, гроты і г. д.), абнесена тынам. Галоўны ўваход меў выгляд двух'яруснай

¹³ ЦДГА БССР, ф. 694, воп. 1, спр. 287, л. 3.

¹⁴ Інвентары магнатских владений Белоруссии XVII—XVIII вв. Мн., 1977. С. 24—25.

¹⁵ ЦДГА БССР, КМФ-5, воп. 1, спр. 179, л. 312—315.

брамы. У першым яе ярусе па баках ад праезду размяшчаліся гаспадарчыя памяшканні і вазоўня, а ў верхняй частцы — зала, абнесена галерэяй з балюстрадай і завершаная высокім гонтавым шатровым дахам. Цэнтр дзядзінца займаў двухпавярховы драўляны палац, да якога веў прасторны ганак. З аднаго боку ад прыхожай размяшчаліся сталовая, тры жылыя пакоі і аптэчка, з процілеглага — гасціная з хорамі для музыкантаў над уваходам, два жылыя пакоі, гардэроб і сенцы. Адзін з пакояў каля сталовай і сенцы мелі выходы на галерэю, якая афармляла тыльны фасад палаца. На другім паверсе размяшчаліся парадная зала, жылыя пакоі і кабінеты, упрыгожаныя разьбой і размалёўкай. Будынак завяршаўся высокім ламаным гонтавым дахам са шчытамі на тарцах і ў цэнтры. У яго вырашэнні выразна адлюстраваліся рысы свецкай архітэктуры: адсутнасць абарончых прыстасаванняў, складаная анфіладная планіроўка з перавагай памяшканняў жылога і параднага прызначэння, развітая кампазіцыя, дэкаратыўнае аздабленне фасадаў і інтэр'ераў. Па ўсіх гэтых прыкметах палац у Наваельні можна аднесці да стылю барока.

* * *

Культавая архітэктура, нягледзячы на сваю спецыфіку і своеасабліваць, была непасрэдна звязана з грамадзянскай, што асабліва наглядна праявілася ў будаўніцтве манастыроў.

Кляштары і калегіумы першай паловы XVII ст. яшчэ захоўвалі некаторыя абарончыя рысы і паўтаралі ў асноўным планіровачныя схемы замкаў папярэдняга часу. Карпусы ўтваралі замкнёны ўнутраны двор, які акружаўся шырокім светлавым калідорам. Вакол яго групаваліся

памяшканні рознага прызначэння: жылыя памяшканні (кубікулы), бібліятэка, класы, лабараторыі, трапезная, кухня, аптэка, шпіталь і інш. Часта з аднаго боку да кляштара прымыкаў касцёл.

Адна з найбольш ранніх езуіцкіх калегій на тэрыторыі Беларусі ўзвездзена ў канцы XVI — пачатку XVII ст. у Нясвіжы. На жаль, гэты будынак не збырогся: пасля скасавання ордэна езуітаў у 1773 г. ён быў прыстасаваны пад казармы, а ў 1825—1826 гг. знесены. Паводле гравюры Т. Макоўскага і архіўных чарцяжоў XIX ст. вядома, што будынак калегіі меў квадратны клуатр, замкнёны з трох бакоў галерэяй, а з чацвёртага — калідорам. Вакол двара размяшчаліся келлі, класы, трапезная, друкарня, аптэка і іншыя памяшканні. У вырашэнні галоўнага фасада відавочна імкненне да сіметрыі (якая, дарэчы, адсутнічае ў кампазіцыі плана). Вось сіметрыі азначана вежкай над уваходам і падкрэслена фігурнымі шчытамі па баках цэнтральнай часткі фасада. У формах шчытоў, атыка, што завяршае будынак, аркад і праёмаў выразна вызначыліся рысы нідэрландскага рэнесансу.

Раннія манастырскія комплексы (кляштары бернардзінцаў, брыгітак і францысканцаў у Гродна) з'яўляліся важнымі пунктамі гарадскіх умацаванняў і мелі абарончыя рысы. З цягам часу яны сталі больш адкрытымі. Разам з храмамі наперад, да чырвовай лініі забудовы, выносіліся лячэбныя ўстановы. Калегіумы ў Пінску (1631—1639) і Бабруйску (1640) мелі адкрытую Г-падобную кампазіцыю з калідорнай сістэмай планіроўкі і трохпалётнай схемай скляпеністых перакрыццяў. Архітэктурнае вырашэнне Пінскай калегіі вытрымана цалкам у стылі барока. Пабудова адрозніваецца асаблівай манументальнасцю за кошт узбудавання маштабу дэкаратыўнай пластыкі: пілястраў вялікага ордэна,

абагульненага малюнка валют франтонаў на тарцах крылаў. Вежа ў паўднёва-заходнім вуглу ўжо не мела абарончага прызначэння, а з'яўлялася падпорай на паніжаным у бок ракі рэльефе. Адначасова яна ўзбагачала пластыку фасадаў.

Культавая архітэктура з'явілася асноўнай базай для развіцця беларускага барока. З 1600 г. у Заходняй Еўропе пачаўся другі этап Контррэфармацыі. Ад аскетычнай праграмы, выпрацаванай Трыдзёнцкім саборам, каталіцызм перайшоў да масавага пераконвання народа мовай вобразаў і пачуццяў. На Беларусі новай хвалі Контррэфармацыі супрацьстаяў пратэстантызм і яшчэ ў большай ступені праваслаўе, што стрымлівала рэалізацыю праграмы каталіцызму. Выпрацоўка новых сродкаў выразнасці манументальнай архітэктуры адбывалася ў атмасферы вострай рэлігійна-палітычнай барацьбы і саперніцтва ў культавым будаўніцтве, што спрыяла стварэнню самабытнай беларускай разнавіднасці барока.

У XV—XVI стст. акрамя шырока вядомых чатырохвежавых цэркваў-крэпасцей у Сынковічах, Мураванцы

і Супраслі ўзводзіліся мураваныя культавыя пабудовы з трохчасткавай аб'ёмнай прасторавай структурай. Яна складалася з прамавугольнага ў плане нефа, шматграннай алтарнай апсіды з усходу і бабінца з захаду. Усе часткі звычайна былі аднолькавай вышыні і аб'ядноўваліся агульнай цягай карніза, але мелі самастойныя завяршэнні. Дах апсіды быў больш нізкі, чым нефа, што тлумачылася рознай шырынёй аб'ёмаў. Бабінец завяршаўся высокай масіўнай вежай, якая дамінавала ў кампазіцыі. Вежа складалася з некалькіх ярусаў чацверыкоў і васьмерыкоў, амаль роўных па вышыні і папярочнаму сячэнню. Верхні ярус завяршаўся невысокім шатровым дахам. Па свайму выглядзе вежы нагадвалі абарончыя вежы замкаў. Кампазіцыя збудавання нарасталала ад апсіды да галоўнага ўваходу.

Тып храма з трохчасткавай структурай быў прынесены на Беларусь у канцы XV ст. каталіцкімі ордэнамі

5. Езуіцкі калегіум у Пінску. 1631—1639. Агульны выгляд

бернардзінцаў і францысканцаў, якія мігрыравалі з поўначы Італіі на ўсход праз Швейцарыю, Аўстрыю, Венгрыю, Славакію і Польшчу. У гэтых краінах культавыя пабудовы адзначанай структуры мелі гатычную канструкцыю і дэкор, на Беларусі яны

6. Касцёл у в. Камай Пастаўскага р-на Віцебскай вобл. 1603—1606

дапоўніліся рэнесансным дэкорам (касцёлы ў Гнезне, XVI ст.; Клецку, 1450—1550 гг.; Гродна — XV—XVI стст.).

Шырокае распаўсюджанне трохчасткавы тып храма атрымаў у XVI ст. у кальвінскіх зборах. Патрабаванне рэфарматараў зрабіць царкву таннейшай выявілася ў спрасачэнні архітэктурных форм, у стрыманасці дэкаратыўнай пластыкі, дзе відавочны ўплыў мастацкай культуры Адраджэння. Таму ў беларускай архітэктуры гэты тып культывавалі пабудовы можна класіфікаваць як готыка-рэнесансны (зборы ў Койданаве, Асташыне, Новым Сержані). Яны маюць трохчасткавую структуру з вежай над уваходам. Іх архітэктура вызначаецца кампактнасцю, сабранасцю

мас, сувяззю з абарончым дойлідствам. Сцены рэфармацкіх храмаў не ўмацоўваліся контрфорсамі, аконныя і дэярныя праёмы атрымалі паўцыркульнае завяршэнне. Шырока ўжываліся элементы ордэрнай пластыкі: прафіляваныя карнізы, нішы з паўсферычнымі конхамі і да т. п.

Такім чынам, архітэктура культурных пабудов XVI ст. з трохчасткавай аб'ёмна-просторавай структурай характарызуецца спалучэннем розных мастацкіх плыней і мясцовых будаўнічых рыс. У іх кампазіцыі прасочваюцца элементы раманскага і візантыйскага дойлідства: масіўнасць канструкцыі, перавага масы над просторай, шматгранныя формы алтарных апсід. Як у канструкцыі, так і ў дэкаратыўнай пластыцы і суадносінах паміж просторай і масай адбываецца паступовы пераход ад готыкі да рэнесансу. Спрошчэннасць форм, лаканізм мастацкіх сродкаў адлюстроўваюць нацыянальныя асаблівасці архітэктуры гэтага часу.

Рэмінісцэнцыйнай абарончай архітэктуры пачатку XVI ст. з'яўляецца касцёл у Камаях (1603—1606). Ён складаецца з прамавугольнага ў плане нефа, перакрытага крыжовым скляпеннем, і паўавальнай апсіды, да якой з поўначы прымыкае рызніца. У 1778 г. да паўднёвай сцяны нефа быў прыбудаваны прамавугольны ў плане аб'ём капліцы са склепам, што выклікала змяненне структуры. Адметнай рысай касцёла сталі дзве круглыя ў плане вежы, якія фланкіруюць галоўны фасад. Такі выгляд храм набыў, безумоўна, пад уплывам чатырохвежавых цэркваў-крэпасцей XVI ст. Аднак ён стаіць крыху асобна ад абарончых збудаванняў гэтага часу. У ім ужо няма той вытанчанасці прапорцый, падпарадкаванасці асобных частак агульнай кампазіцыі, што было характэрна, напрыклад, для цэркваў у Сырковічах і Мураванцы. Структура касцёла страціла алтарныя вежы, а дзве вежы галоўнага фасада ператварыліся ў дамінуючыя

элементы. Дэкор шчыта галоўнага фасада звядзены да некалькіх ніш з паўцыркульным завяршэннем. Кампазіцыя з блізкай да цэнтрывчай ператварылася ў фронтальную, у чым нельга не заўважыць элементаў раньняга барока.

У пачатку XVII ст. працягвалася будаўніцтва храмаў готыка-рэнесанснага тыпу з трохчасткавай структурай. Касцёл кармелітаў у Ружанах пачаў будавацца ў 1617 г. У 1768—1787 гг. да яго былі прыбудаваны бакавыя капліцы. Пластычны характарыстыкі помніка зменены больш познімі перабудовамі — 1850 і 1891 гг. Па аб'ёмна-прасторавай кампазіцыі гэта аднанефавая базіліка з паўкруглай апсідай, больш нізкай за асноўны аб'ём і накрытай асобным

7. Касцёл кармелітаў у г. п. Ружаны Пружанскага р-на Брэсцкай вобл. Пасля 1617 г.

дахам. Прамавугольны ў плане бабінец завяршаны трох'яруснай васьміграннай вежай, сцены ўмацаваны контрфорсамі.

Структура касцёла бернардынцаў у Слоніме (1645—1671) аналагічная ружанскаму. Адрозненне — у роў-

насці апсіды і нефа па вышыні, таму іх дахі маюць агульны вільчак, што падкрэслівае базілікавы характар кампазіцыі. Высокі квадратны ў плане аб'ём завяршаны двух'яруснай васьміграннай вежай. Пры даследаванні помніка выяўлены замураваныя байніцы ў верхняй частцы адной з падоўжных сценаў нефа, што сведчыць аб абарончым прызначэнні храма.

Характэрна, што ў абодвух помніках верхнія ярусы веж не памяншаюцца ў сячэнні, а сцены ўмацаваны контрфорсамі, і гэта звязвае іх з готыкай. Апсіды прэзбітэрыяў не шматгранныя, а пластычныя паўкруглыя, што тлумачыцца ўжо ўздзеяннем архітэктуры барока. Нягледзячы на пэўныя змены ў кампазіцыі, будаўніцтва храмаў такога тыпу ў першай палове XVII ст. скарацілася, паколькі не зусім адпавядала эстэтычным канцэпцыям новага стылю.

Станаўленне архітэктурнай разнавіднасці барока ў Беларусі на ранняй стадыі вызначалася інтэнсіўнымі пошукамі ў галіне аб'ёмна-прасторавай кампазіцыі, выпрацоўкай спецыфічнага тыпу храма, які сінтэзаваў мастацкія прынцыпы новага стылю і традыцыі мясцовага дойлідства.

На мяжы XVI і XVII стст. культавыя збудаванні яшчэ вызначаліся стылявой рознахарактарнасцю, перавагай форм таго ці іншага архітэктурнага стылю. Цікавы спляў рознастылявых элементаў уяўляе Мікалаеўскі касцёл у Міры (1599—1605). У беларускай архітэктуры гэта другая пасля нявіжскага касцёла езуітаў трохнефавая базіліка з трансептам. Відавочна, што аб'ёмна-прасторавая кампазіцыя пабудовы абумоўлена ўздзеяннем архітэктуры італьянскага барока. Але трансепт у мірскім помніку кампазіцыйна ўжо падпарадкаваны асноўнаму нефу. Разам з тым мірскі касцёл мае надзвычай самабытнае вырашэнне га-

лоўнага фасада. Цэнтральны неф завяршае масіўная шмат'ярусная готыка-рэнесансная вежа. З двух бакоў да яе прымыкаюць невялікія круглыя бакавыя вежы з вітымі ўсходамі, якія кампазіцыйна завяршаюць бакавыя нефы. Такое вырашэнне галоўнага фасада было ўжо выкарыстана раней у готыка-рэнесансным аднанефавым фарным касцёле ў Гродна (1579—1586), але ў Міры яно ўпершыню ўзбагацілася трохнефавай базілікавай структурай. Падобныя пошукі ў галіне кампазіцыі характэрны і для кальвінскага збора ў Смаргоні, дзе тры вежы на галоўным фасадзе спалучаліся з рэнесансным цэнтрычным асноўным аб'ёмам.

Для культавых пабудоў італьянскага барока характэрны бязвежавы галоўны фасад, дзе канцэнтраваліся асноўныя сродкі выразнасці. Такі фасад меў касцёл езуітаў у Нясвіжы. У першай чвэрці XVII ст. на Беларусі будзеца шэраг трохнефавых базілік з бязвежавымі фасадамі, аднак у адрозненне ад нясвіжскага касцёла яны не мелі трансптаў. Найбольш ранні помнік гэтага тыпу ў беларускай архітэктуры — касцёл бернардынцаў у Гродна (канец XVI—XVIII ст.). У яго архітэктуры адлюстраваліся некалькі перыядаў будавання храма. Найбольш старажытная алтарная частка — паўкруглая апсіда прэзбітэрыя з выцягнутым вітам і стральчатымі праёмамі. Яна больш нізкая за саму базіліку і аддзелена ад яе готыка-рэнесансным шчытом. Сцены прэзбітэрыя ўмацаваны ступеньчатымі контрфорсамі, базілікі — контрфорсамі пастаяннага сячэння. Сцяна галоўнага фасада мае багаты ордэрны дэкор у выглядзе пілястраў, прафіляваных антаблементаў, ніш-табернакляў і інш. Такое вырашэнне галоўнага бязвежавага фасада характэрна для ранняга барока. Цікава, што вось сіметрыі фасада ссунута адносна падоўжнай плоскасці сіметрыі ўсяго збудавання.

Гэта тлумачыцца імкненнем кампазіцыйна ўраўнаважыць базіліку, вертыкаль вежы-званіцы і кляштарны будынак. Тут выяўляецца адна з важнейшых рыс архітэктуры барока, калі сцяна галоўнага фасада трактуецца як самастойны элемент, своеасаблівая шырма ўсяго будынка храма.

Бязвежавы фасад меў таксама касцёл дамініканцаў у Мінску, будаўніцтва якога пачалося ў 1605 г. Фасад чляніўся пілястрамі на тры часткі, што падкрэслівала трохнефавую структуру будынка. Прамавугольная ў плане апсіда была паніжана адносна цэнтральнага нефа.

Касцёл францысканцаў у Гальшанах, закладзены ў 1618 г., мае прамавугольны цэнтральны неф, які вышэй, шырэй і даўжэй за бакавыя. Яго тарцы з боку галоўнага фасада і над алтаром завяршаюцца двух'яруснымі барочнымі шчытамі.

Цэнтральны неф касцёла дамініканцаў у Навагрудку, узведзенага ў 1617—1624 гг., завяршаецца ўжо паўкруглым прэзбітэрыем.

Усе названыя помнікі маюць бязвежавыя фасады з плоскасным ордэрным дэкорам. У вырашэнні іх алтарных частак назіраецца тэндэнцыя да аднаапсіднасці, прычым апсіда паступова набывае больш пластычныя плаўныя формы. Гэта тэндэнцыя прывяла пазней да фарміравання паўкруглага апсіднага завяршэння цэнтральнага нефа. Будаўніцтва бязвежавых базілікавых храмаў працягвалася амаль да сярэдзіны і нават другой паловы XVII ст.: касцёлы францысканцаў у Гродна (1635) і бернардынцаў у Друі (1643). Аднак ужо ў другой чвэрці XVII ст. пашыраецца будаўніцтва храмаў з двухвежавым галоўным фасадам. Гэты тып становіцца найбольш характэрным для архітэктуры беларускага барока, а своеасаблівае вырашэнне галоўнага фасада з дзвюма вежамі па баках — адной з яго галоўных адметнасцей.

Трэба адзначыць, што вежы як вертыкальныя дамінанты ў кампазіцыі культавых пабудов краін Цэнтральнай і Паўночнай Еўропы былі характэрны для многіх стыляў: раманскага, готыкі, барока. У эпоху сталага барока дзве вежы на галоўным фасадзе мелі храмы Венгрыі, Славакіі, Польшчы. Аднак лічыць двухвежавасць беларускіх храмаў запазычаннем нельга. У манументальнай архітэктуры Беларусі вежы з'явіліся адначасова, а некаторыя іх элементы раней, чым у суседніх народаў. Да таго ж яны вызначаюцца своеасаблівацю. Вытокі барочнай двухвежавасці беларускіх храмаў узыходзяць да абарончых збудаванняў беларускай готыкі.

У аб'ёмна-прасторавай кампазіцыі абарончых храмаў баявыя вежы мелі самастойнае значэнне. Яны размяшчаліся па вуглах асноўнага аб'ёму і надавалі яму статычнасць, не вызначаючы пры гэтым кампазіцыю фасада, а толькі дапаўняючы яго. У архітэктурных помніках барока вежы з боку алтара зніклі, а на галоўным фасадзе захаваліся, бо падтрымлівалі ўласцівую новаму стылю дынаміку архітэктурных мас, пры якой вертыкалі веж з'яўляліся завяршальнымі элементамі. Яны акцэнтавалі ўвагу глядача на галоўным фасадзе. Паступова сфарміраваліся двухвежавы фасад як самастойны трохмерны аб'ём, які засланяе агульную кампазіцыю збудавання. Фасад-шырма, фасад-куліса — адзін з асноўных мастацкіх прынцыпаў архітэктуры барока. Вежы сталі неад'ёмнай часткай структуры фасада і вызначылі яго аб'ёмна-прасторавыя суадносіны.

Фарміраванне двухвежавых фасадаў адбывалася адначасова ў культавых пабудовах розных аб'ёмна-прасторавых кампазіцый: аднанефавых, трохнефавых, баскупальных і крыжова-купальных базіліках. Генетыка двухвежавых фасадаў выяўляецца ў характары іх чля-

8. Фарны касцёл у Гродна.
1579—1586

нення на тры або пяць частак. Трохчасткавы падзел сведчыць пра іх мясцовае паходжанне, пяцічасткавы збліжае іх з помнікамі італьянскага барока.

Касцёл у Дзятлаве (1624—1646) — аднанефавы будынак з апсідай, роўнай па вышыні прэзбітэрыю. Аб'ёмы накрыты дахамі з агульным вільчаком, сцены ўмацаваны контрфорсамі. Галоўны фасад амаль плоскі, толькі сярэдняя частка нязначна выступае наперад, з'яўляючыся своеасаблівым рудыментам вежы над уваходам готыка-рэнесансных храмаў. Бакавыя часткі фасада завяршаюцца дзвюма вежамі, якія першапачаткова мелі толькі адзін ярус над узроўнем карніза і былі накрыты невысокімі шатрамі. У 1751 г. архітэктарам А. Асікевічам узведзены шмат'ярусныя вежы галоўнага фасада ў стылі позняга беларускага барока.

Па агульнай кампазіцыі касцёл брыгітак у Гродна (1642—1651) на-

гадвае папярэдні помнік. Аднак у ім паўкруглая апсіда прэзбітэрыя зліваецца з нефам у адзіны аб'ём і ператвараецца такім чынам у апсіднае завяршэнне нефа, умацняючы

9. Касцёл бернардзінцаў у Гродна.
Канец XVI — і-я пал. XVII ст.

накіраванасць кампазіцыі. Галоўны фасад вырашаны ў выглядзе вузкага двухвежавага аб'ёму, шырыня якога вызначаецца шырынёй веж. У адрозненне ад гатычнага члянэння фасадаў на тры часткі тут назіраецца няцічасткавая рытмічная групоўка элементаў, уласцівая стылю барока (вежы, цэнтральнае і прамеркавыя палі). Вежы з'яўляюцца актыўнымі кампанентамі ў агульнай аб'ёмна-прасторавай кампазіцыі збудавання. Яны маюць усяго адзін ярус і не ўзвышаюцца над франтонам. Асаблівасць збудавання яшчэ і ў тым, што яго сцены раскрапаваны ўжо не контрфорсамі, а плоскімі ордэрнымі піластрамі.

Двухвежавае вырашэнне фасадаў найбольш арганічна адпавядала трохнефавым будынкам. У касцёле дамініканцаў у Стоўбцах (1621—1640, не захавалася) фасад быў выра-

шаны ў выглядзе аб'ёмнай пласціны, шырыня якой вызначалася шырынёй веж, і падзелены на два ярусы цягай карніза бакавых нефаў. Больш масіўная верхняя частка ўключала чацверыковыя вежы, якія не дзяліліся на ярусы і мелі пастаяннае сячэнне. Гэта надавала ім манументальнасць і суровасць.

У ранніх пабудовах першае гарызантальнае члененне фасада ў трохнефавых базіліках рабілася на ўзроўні карніза бакавых нефаў. Пазней гарызантальныя цягі з'явіліся і на ўзроўні карніза цэнтральнага нефа. У сувязі з гэтым узнікла ідэя яруснай пабудовы веж з паступовым памяншэннем іх па вышыні, якая атрымала развіццё ў перыяд сталага і позняга барока.

Этапы станаўлення гэтага прыёму можна прасачыць у вырашэнні двухвежавых фасадаў Петрапаўлаўскай царквы і касцёла бернардзінак у Мінску. Па аб'ёмна-прасторавай кампазіцыі Петрапаўлаўская царква (будаўніцтва пачата каля 1629 г.) — трохнефавая базіліка з больш нізкай гранёнай алтарнай апсідай. Двухвежавая пласціна галоўнага фасада падзяляецца карнізамі на вышыні перакрыцця бакавых і цэнтральных нефаў. Вышэй верхняга карніза вежы маюць толькі адзін ярус. У касцёле бернардзінак (1633—1642) апсіда прэзбітэрыя таксама гранёная, але па вышыні роўная цэнтральнаму нефу. Аб'ёмны галоўны фасад падзелены гарызантальнай цягай на вышыні сярэдняга нефа, вышэй якога ён завершаны дзвюма шмат'яруснымі вежамі, часткова перабудаванымі ў XVIII ст. Ярусы веж паступова змяншаюцца, што надае ім стройнасць і лёгкасць. Статэтка масіўнай базы спалучаецца з энергічнай дынамікай завяршэння, гатычны вертыкалізм — з барочнай напружанасцю форм.

Двухвежавы фасад арганічна ўвайшоў і ў структуру трохнефавай крыжова-купальнай базілікі. Помні-

кі гэтага тыпу першай паловы XVII ст. адрозніваюцца ад касцёла езуітаў у Нясвіжы перш за ўсё двухвежавым вырашэннем галоўнага фасада. Найбольш ранні з іх Успенскі сабор уніяцкага манастыра ў Жыровічах (1613—1650), адбудаваны пасля пажару каля 1667 г. Першапачаткова ён уяўляў сабой шасціслуповую крыжова-купальную базіліку з двухвежавым галоўным фасадам і ступеньчатай алтарнай апсідай. У першай палове XIX ст. вежы былі разабраны, зменены купал, з'явіўся класіцыстычны дэкор.

Праваслаўны Богаўленскі сабор у Магілёве (1633—1636), разбураны нямецка-фашысцкімі захопнікамі ў час Вялікай Айчыннай вайны, таксама ўяўляў двухвежавую крыжова-купальную базіліку з развітай углыб кампазіцыяй інтэр'ера. Храм меў традыцыйныя для старажытнарускага дойлідства тры апсіды, але бакавыя былі невялікія і кампазіцыйна

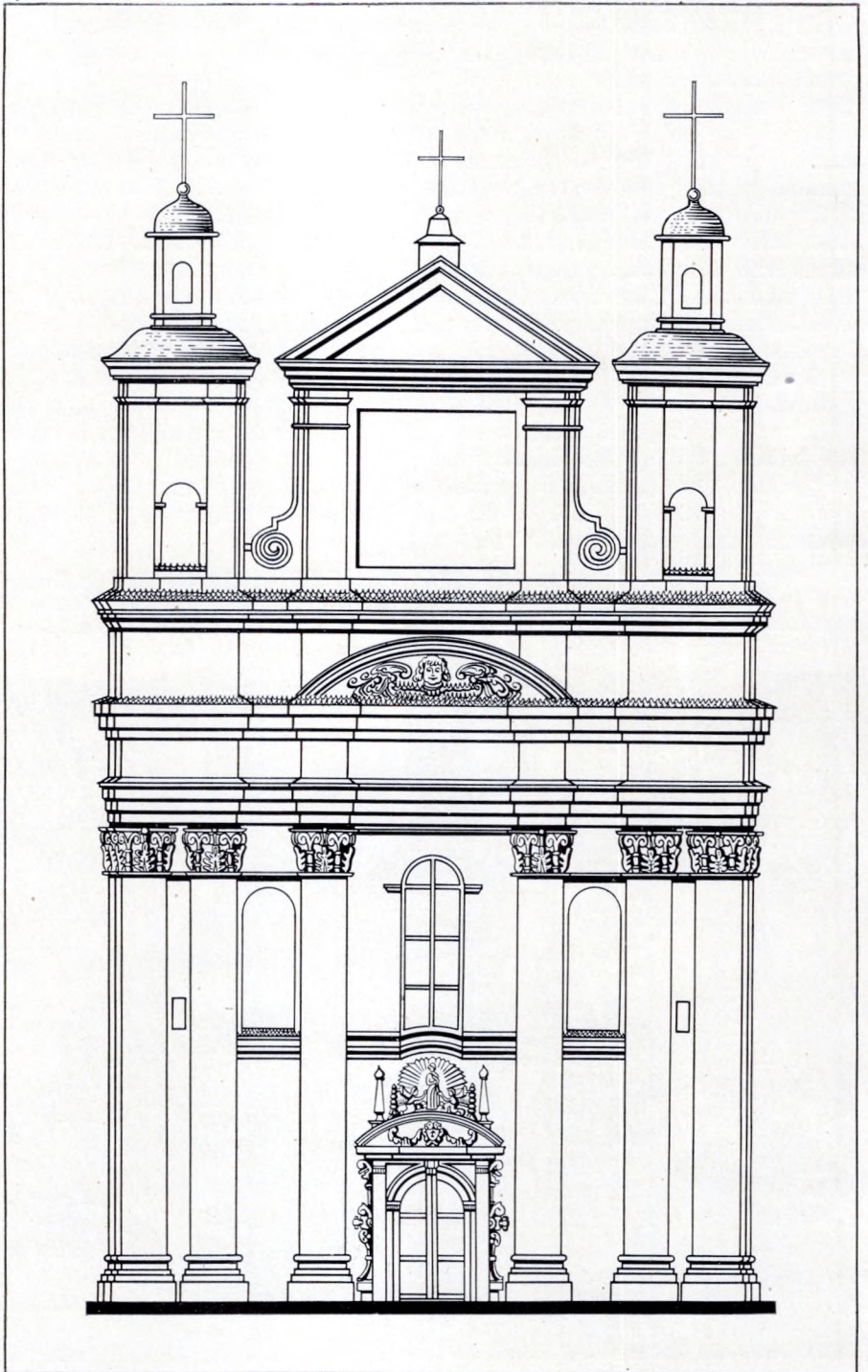
падпарадкаўваліся галоўнай, якая замыкала сярэдні неф. Характэрна, што двухвежавая пласціна фасада прылягала толькі да тарца цэнтральнага нефа і вежы ніяк не былі звязаны з бакавымі нефамі. У такой трактоўцы фасада можна адзначыць уплыў барока, у той час як у агульным пластычным вырашэнні яшчэ захоўваліся рысы рэнесансу. Фасад не меў вертыкальных чляненьняў, таму вежы не з'яўляліся лагічным завяршэннем яго бакавых частак. Чыста дэкаратыўная роля веж і фронтона яшчэ больш падкрэслівала кампазіцыйную самастойнасць фасада.

Адно з самых буйных культавых збудаванняў тыпу трохнефай крыжова-купальнай базілікі — касцёл езуітаў у Гродна (1647—1663). Аб'ёмная пласціна двухвежавага галоў-

10. Касцёл французскагаў у в. Гальшаны Ашмянскага р-на Гродзенскай вобл. 1618

11. Касцёл брыгітак у Гродна.
Галоўны фасад. 1642—1651.
Рэканструкцыя

нага фасада падзелена двума развітымі паясамі антаблементаў на ўзроўні карнізаў бакавых і цэнтральнага нефаў. Акрамя гарызантальных цяг, фасад мае выразнае члянэнне па вертыкалі на пяць частак. Бакавыя палі першапачаткова завяршаліся невялікімі чацверыкамі з барочнымі купалкамі, а цэнтральнае — такім жа па вышыні франтонам. Прамежковыя палі невялікія, сціснутыя ўпершыню ўжытымі ў беларускай мураванай архітэктуры падвойнымі пілястрамі. Пры ўсёй лаканічнасці выразных сродкаў спалучэнне шматлікіх вертыкальных і гарызантальных элементаў стварала ўражанне напружанасці і экспрэсіі.

Акрамя фарміравання двухвежавых фасадаў у перыяд ранняга барока ў аб'ёмна-прасторавай кампазіцыі культавых збудаванняў адбыліся і іншыя змены. Асобная алтарная апсіда трансфармавалася ў паўцыркульнае завяршэнне цэнтральнага нефа, што садзейнічала стварэнню глыбінна-прасторавай кампазіцыі інтэр'ера і дынамікі аб'ёмаў у вонкавай структуры.

Манументальныя культавыя збудаванні на Беларусі звычайна размяшчаліся сярод нізкай драўлянай забудовы і ажыўлялі панараму гарадоў і мястэчак. Стварэнне маляўнічага сілуэта, выразнай аб'ёмна-прасторавай кампазіцыі, дэталёвая апрацоўка ўсіх фасадаў — спецыфічныя рысы архітэктуры беларускага барока. Сілуэт барочных помнікаў фарміраваўся за кошт высокіх выцягнутых дахаў, нарастання дынамікі кампазіцыі да завяршанага вежамі галоўнага фасада.

Цікавай з'явай архітэктурнай спадчыны Беларусі першай паловы XVII ст. з'яўляюцца мураваныя сінагогі, вырашэнне якіх цалкам залежала ад форм мясцовага свецкага і культавага будаўніцтва таго часу. Першыя збудаванні такога тыпу былі ўзведзены ў Брэсце (1568), Вільні (1573), Гродна (1578).

У другой палове XVI ст. найбольш пашыраным тыпам сінагогі быў рэнесансны прамавугольны ў плане зальны аб'ём, перакрыты цыліндрычным скляпеннем з распалубкамі і ляншым геаметрычным дэкорам. Размяшчэнне кафедры ўнутры памяшкання было адвольным. У пачатку XVII ст. з'яўляецца новы цэнтрычны тып дзевяціпольных сінагог, у якім спалучаліся рысы рэнесансу і барока. У дзевяціпольных сінагогах кафедра была канструктыўна і кампазіцыйна звязана са структурай інтэр'ера. У цэнтры квадратнай залы размяшчаліся чатыры слупы, якія падтрымлівалі скляпенні з роўнымі пралётамі. Перакрыццё над цэнтральным полем, дзе размяшчалася кафедра, было звычайна ніжэй за іншыя. Прастора над ім выкарыстоўвалася як ліхтарня, у якой рабіліся свяцільнікі.

Адна з найбольш раннях сінагог такога тыпу — абарончая сінагога ў Старым Быхаве, збудаваная ў пачатку XVII ст. Яе сцены завяршаліся дэкаратыўным атыкам, які закрываў абарончае памяшканне на гарышчы, куды вяла круглая баявая вежа з вітымі ўсходамі. Падобнае архітэктурнае вырашэнне мелі сінагогі ў Пінску (1640) і Навагрудку (1642), у якіх пераважалі формы рэнесансу.

Сінагога ў Слоніме (1642) набліжаецца да сучаснага ёй хрысціянскага культавага дойлідства Беларусі перыяду ранняга барока. Яе бязвежавы фасад завершаны барочным франтонам пластычнага крывалінейнага абрысу. Двухсхільны дах асноўнага аб'ёму і аднасхільныя дахі бакавых прыбудоў надаюць выгляд базілікі. Статычнасць усіх фасадаў, характэрная для рэнесансных сінагог, змянілася на галоўным фасадзе дынамічнай сіметрыяй барока. Скляпенне над ліхтарняй у інтэр'еры аздоблена стукавым раслінным арнаментом з высокім рэльефам лепкі.

У мастацкім вырашэнні вобразы раннебарочных збудаванняў адбылі-

ся значныя змены. Замест дэкаратыўных элементаў готыкі (плоскія нішы разнастайных форм) з'явіліся плоскія пілястры, прафіляваныя гарызантальныя цягі, табернаклі, валюты, плоскія філёнгавыя нішы ў інтэрвалах паміж пілястрамі. Напружанасць мастацкага вобраза ўзнікала з-за шчыльнай кампазіцыі ўсіх элементаў, празмерна сціснутых на адведзенай ім плоскасці. Характэрная для барока калізія вертыкальнай дынамікі і важкасці матэрыі знаходзіла выяўленне ў сутыкненні мноства вертыкальных і гарызантальных члененняў. На працягу першай паловы XVII ст. асноўным вертыкальным элементам з'яўляліся адзінаковыя пілястры, якія іншы раз падвойваліся і раскрапоўвалі фрыз (касцёл езуітаў у Гродна).

У інтэр'ерах раннебарочных пабудов рабіліся яшчэ гатычныя скляпенні, аднак характар іх апрацоўкі стаў іншым. У рэнесансных пабудовах ляпныя рэбры на скляпеннях утваралі складаныя геаметрычныя малюнак. У першай палове XVII ст. дэкор скляпенняў захаваў лінейны характар, але перастаў быць геаметрычным. На скляпеннях касцёлаў Друі, Слуцка, Стоўбцаў, Вішнева, Глыбокага, сінагог Пінска і Навагрудка псеўдаканструкцыйныя ляпныя кесоны ў выглядзе квадратных, круглых і паліганальных рам утваралі свабодныя дэкаратыўныя кампазіцыі.

Асаблівай складанасцю, глыбокай прафіліроўкай вызначаўся малюнак дэбору на скляпеннях касцёла дамініканцаў у Стоўбцах. Яны былі аздоблены ляпнымі кампазіцыямі з жывапісам і завершаны ілюзорным плафонам у цэнтры. Скляпенні бернадзінскага касцёла ў Друі мелі аналагічны дэкор, які вызначаўся вытанчанасцю прапорцый і дасканаласцю форм.

Значная частка культавых будынкаў узводзілася з дрэва. На жаль, пераважная большасць з іх не заха-

валася. Аднак нават на падставе гістарычных дакументаў можна ў пэўнай ступені аднавіць агульныя рысы развіцця культавага драўлянага дойлідства Беларусі першай паловы XVII ст.

На малюнку Мейерберга XVII ст. паказана царква ў Дуброўне, зрубленая з бяровенняў у тэхніцы чацверыковага зруба-клеці. Яе высокі аб'ём, відаць, меў падклець, пра што сведчыць наяўнасць узвышанага ганка, на які вяла адкрытая лесвіца ўздоўж бакавой сцяны будынка. Увесь аб'ём накрыты двухсхільным дахам з драціцы. Па перыметру царкву ў верхняй частцы апярэзваў прычолак. Гарцовыя фасады мелі шчыты, якія непасрэдна працягвалі плоскасці сцен зруба. Шчыты былі зроблены з бяровенняў і ўяўлялі сабой звычайныя для народнага дойлідства Беларусі «закоты», куды закладваліся «свалокі» — падоўжныя жэрдкі перакрыцця. Можна меркаваць, што інтэр'ер будынка завяршаўся скляпеністай столлю. Над цэнтральнай часткай вільчака двухсхільнага даху ўзвышаўся масіўны цыбулепадобны «купал» на высокай «шыі», увенчаны праваслаўным крыжам. Перад царквой знаходзілася каркасная званіца. Яе канструкцыю складалі чатыры слупы, звязаныя перакладзінамі і ўмацаваныя ў верхняй частцы падкосамі, якія неслі двухсхільны дах, пакрыты драціцай.

Царква ў Дуброўне мела ўсе адзнакі так званага клецевага тыпу культавых пабудов. Такі тып асабліва шырока распаўсюдзіўся ў рускім дойлідстве на раннім этапе яго развіцця. Да ліку клецевых можна аднесці Сімяонаўскую і Міхайлаўскую царквы ў Віцебску, адлюстраваныя на «Чарцяжы» 1664 г. Першая з іх згадваецца ў інвентары 1618 г. і, відаць, збудавана не пазней пачатку XVII ст., другая — паміж 1618 г. і сярэдзінай XVII ст.

Абедзве мелі прамавугольныя зрубы нефа і алтара. Алтарныя зрубы

больш вузкія і нізкія за нефы. Аб'ёмы завяршаліся двухсхільнымі самастойнымі дахамі, верагодна, з драпіцы на «свалоках». Цэнтр вільчака нефа ўвечваў купалок на грашэным барабане (Сімяонаўская царква) ці чацверыковая вежка з шатровым завяршэннем (Міхайлаўская). У адрозненне ад дубровенскай віцебскай царквы не мелі падклецей, а галоўны ўваход рабіўся не ў падоўжнай, а ў тарцовай сцяне, дзе быў невысокі ганак з балюстрадай. Бярвенні тарцовых сцен у верхняй частцы паступова падаўжаліся і ўтваралі такім чынам «павалы», што давала магчымасць зрабіць вялікі вынас даху. Кожны са зрубаў у сярэдзіне бакавой сцяны праразаўся прамавугольным аконным праёмам.

Храмамі падоўжна-восевай кампазіцыі з'яўляюцца палескія царквы ў Збірагах і Здзітаве. Царква ў Збірагах Брэсцкага раёна (1610) складаецца з трох прамавугольных у плане зрубаў алтара, нефа і бабінца. Неф і бабінец маюць аднолькавую шырыню карпусоў і злучаюцца такім чынам у адзіны маналітны аб'ём, які працягваюць сакрысці пры вузкім алтары. Агульны план збудавання прамавугольны.

У наш час царква знадворку ашляванана дошкамі з вертыкальнымі напчыльнікамі. Бабінец і неф аб'яднаны агульным вальмавым пакрыццём, усходнюю частку якога ўвечвае цыбулепадобны купалок. Дах над алтарнай часткай асобны. У сярэдзіне XVII ст. гэты будынак меў крыху іншы выгляд: кожны аб'ём завяршаўся самастойным дахам, у выніку чаго стваралася жывапісная кампазіцыя зрубаў і вярхоў¹⁶.

Класічным прыкладам трохзрубнага храма падоўжна-восевай кампазіцыі з'яўляецца царква Мікіты ў в. Здзітава (Жабінкаўскі р-н), збу-

даная ў пачатку XVI ст.¹⁷ Яна размешчана ў маляўнічай мясцовасці, сярод магутных векавых дубоў непадалёк ад р. Мухавец. Раўнінны ландшафт наваколля, безумоўна, паўплываў на яе кампазіцыю, пазбаўленую дамінуючых вертыкальных элементаў. Будынак уключае

12. Царква Мікіты ў в. Здзітава
Жабінкаўскага р-на
Брэсцкай вобл. Канец XVI ст.

тры прамавугольныя ў плане зрубы і завершаны агульным вальмавым дахам, які не паўтарае малюнак плана, а злучае вуглы зрубаў, утвараючы значныя трохвугольныя застрэшкі. Агульная вышыня храма вызначаецца палавінай дыяганалі прамавугольніка, у які ўпісаны яго план (адносіны зруба і даху па вышыні 1 : 1). У адрозненне ад царквы ў Збірагах асаблівасці здзітаўскай царквы ў выразнай выяўленчай трохзрубнай структуры — кожнае з памяшканняў вылучана ў самастойны аб'ём. Больш шырокі неф утварае папярочную

¹⁶ ЦДГА ЛітССР, ф. 634, воп. 1, спр. 50, л. 23.

¹⁷ Археологический сборник документов... Вильна, 1871. Т. 6. С. 307—311.

вось кампазіцыі будынка, якая ў сувязі з паменшанай даўжынёй бабінца размяшчаецца не ў геаметрычным цэнтры храма, а ссоўваецца да галоўнага ўваходу. Гэта надае збудаванню рысы дынамічнай асіметрыі. Дах, які плаўна абкружае ўвесь будынак, абагульняе ўсе аб'ёмы ў суцэльную маналітную кампазіцыю. Рысы архітэктуры здзітаўскай царквы характэрныя для заходнепалескай школы дойлідства XVII — XIX стст.

Значныя змены ў кампазіцыі драўляных цэркваў адбываюцца пад уплывам архітэктуры барока, што яскрава выявілася ў пабудовах віцебскай школы дойлідства. Вакраценская царква ў Віцебску — прыклад традыцыйнага тыпу трохзрубнага храма падоўжна-восевай кампазіцыі. Аднак у адрозненне ад Сімяонаўскай і Міхайлаўскай цэркваў яе аб'ёмы выцягнуты ўверх, вокны перамясціліся ў верхнюю частку, алтарны зруб (відаць, пад уплывам апсід мураваных храмаў) атрымаў граненне, а над бабінкам надбудава-

на двух'ярусная званіца тыпу «васьмярык на чацверыку», увянчаная складаным па форме купалам. У выніку гэтага ўтваралася асіметрычная кампазіцыя з нарастаннем мас ад алтара да бабінца. Каб крыху яе ўраўнаважыць, дойлід размясціў купал над нефам не ў яго цэнтры, а ссунуў на ўсход, да алтара.

Ва Увядзенскай і Спаса-Праабражэнскай цэрквах дахі над нефам і

14. Праабражэнская царква ў Віцебску.
Рыс. паводле «Чарцяжа месца
Віцебск» 1664 г.

13. Увядзенская царква ў Віцебску.
Рыс. паводле «Чарцяжа месца
Віцебск» 1664 г.

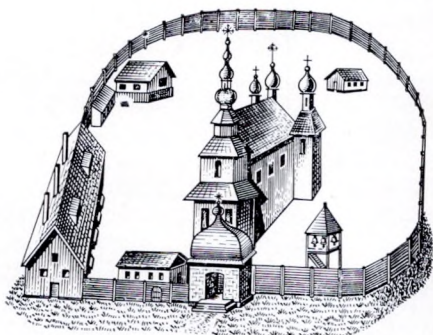

алтаром ператварыліся ў самастойныя па архітэктурнаму вырашэнню вярхі: аднаярусны ў алтарнай частцы і двух'ярусны над нефам. У выніку цэнтральныя аб'ёмы будынкаў атрымалі трох'ярусную кампазіцыю. Цікава, што званіцы, якія знаходзіліся перад нефамі храмаў, ссунуты ў бок адносна падоўжных восей збудаванняў. Гэта з'явілася вынікам трактоўкі кожнага з аб'ёмаў як самастойнай высокай яруснай вежы,

якая павінна была раскрывацца ў розных ракурсах і перспектывах. Таму, відаць, дойлід свядома парушыў сіметрычную пабудову кампазіцыі і максімальна ўзмацніў дынаміку асіметрыі. Такія прыёмы захаваліся ў другой палове XVII—XVIII ст. у помніках віцебскай школы.

На «Чарцяжы» Віцебска 1664 г. адлюстраваны яшчэ адзін цікавы драўляны культавы ансамбль — Аляксееўскі манастыр у Ніжнім замку, абнесены парканам з гарызантальна ўкладзеных бярвенняў, так званым «замётам у шулы». У межах паркана стаяў доўгі аднапавярховы з двухсхільным дахам манастырскі будынак, які меў уваходы з падвор'я і вуліцы. Акрамя яго ў манастыры размяшчалася яшчэ некалькі больш дробных жылых і гаспадар-

15. Аляксееўскі манастыр у Віцебску.
Рыс. паводле «Чарцяжа месца
Віцебск» 1664 г.

чых пабудоў і каркасная званіца на чатырох слупах пад шатровым дахам. Уваход у манастыр быў арганізаваны праз браму — чацверыковую пабудову, завершаную складаным дахам тыпу «рубленай бочкі». У цэнтры падвор'я стаяла царква, якую ў 1640 г. перараблялі пад касцёл, аднак у 1654 г. яна зноў стала праваслаўнай манастырскай. Уяўляючы сабой тып храма падоўжна-восевай кампазіцыі, царква мела

свае арыгінальныя рысы: адна з вештрох'яруснай кампазіцыі фланкіравала галоўны ўваход, астатнія дзве вежы, завершаныя шатрамі з купаламі на высокіх «шыях», прыбудаваны з бакоў да алтарнай часткі. Паходжанне такога тыпу кампазіцыі нельга растлумачыць толькі ўплывам абарончай архітэктуры. Тут выявілася барочная тэндэнцыя да ўскладнення кампазіцыі, увядзення кантрастуючых элементаў і дэталей, узмацнення дынамічнай асіметрыі.

З уздзеяннем архітэктуры рэнесансу звязана з'яўленне ў XVI—першай палове XVII ст. крыжова-купальных драўляных цэркваў. Помнікам такога тыпу з'яўляецца Спаса-Праабражэнская царква ў в. Порплішча Докшыцкага раёна, узведзеная з брусоў у 1627 г. У XIX ст. да яе з захаду далучылі трох'ярусную шатровую званіцу, што ў значнай ступені змяніла першапачатковую задуму.

Старажытная частка храма ўяўляе сабой роўнабаковы крыж, утвораны чатырма прамавугольнымі ў плане зрубамі. Кожны зруб завершаны двухсхільным дахам з трохвугольным фронтонам. Цікава адзначыць, што імкненне да сіметрыі кампазіцыі прымусіла дойдзіда захаваць такі ж фронтон і на алтарным фасадзе, хоць алтарны зруб гранёны. Таму двухсхільны дах разам з фронтонам навісае над зрэзанымі гнямі вугла чацверыка, мае трохвугольныя застрэшкі. Завяршае кампазіцыю помніка масіўны васьмігранны светлавы барабан з купальным пакрыццём, што ўзвышаецца над сярэднякрыжам будынка.

Першая палова XVII ст. з'явілася надзвычай важным перыядам у гісторыі беларускай архітэктуры. Усяго за паўстагоддзя ў ёй адбыліся якасныя змены, якія зрабілі пэўны паварот ад сярэднявечковай архітэктуры да архітэктуры новага часу.

У горадабудаўніцтве ўжываліся

новыя фартыфікацыйныя сістэмы, адбываўся паступовы пераход ад старажытнай радыяльна-кальцавой планіроўкі да рэгулярнай з разбіўкай тэрыторыі горада на прамавугольныя кварталы; узрасла роля ансамбляў забудовы гандлёвых плошчаў.

У манументальнай мураванай архітэктурна-мастацкая сістэма беларускага барока. Яго ранні перыяд характарызуецца ўзаемадзейнем запазычаных

16. Праабражэнская царква ў в. Порплішча Докшыцкага р-на Віцебскай вобл. 1624

форм італьянскага барока і традыцыйных форм беларускага дойлідства, якое напачатку XVII ст. адгрывала ў значнай ступені абарончую ролю. Працягваліся і набылі новае развіццё тэндэнцыі арганічнага сінтэзу заходніх і ўсходніх архітэктурна-мастацкіх прыёмаў. Адбывалася паступовая эвалюцыя аб'ёмна-прасторавых кампазіцый збудаванняў, іх мастацкага вырашэння, аздаблення фасадаў і інтэр'ераў. Усе гэтыя кампаненты будаўнічага мастацтва паступова набывалі яркі нацыянальны характар.

Народныя будаўнікі стваралі арыгінальныя творы драўлянага дойлідства, якое развівалася не толькі на базе традыцыйнага будаўнічага майстэрства, але і творча перапрацоўвала прагрэсіўныя дасягненні архітэктурны рэнэсансу і барока. У раннебарочных помніках драўлянага дойлідства склаліся дынамічныя ярусныя кампазіцыі, пабудаваныя на рытміка-кантрастных суадносінах зрубаў і іх завяршэнняў, удала спалучаліся прыёмы сіметрыі і асіметрыі, кантрасту, рытму, святлаценю і г. д. Нават паводле фрагментарных звестак можна з упэўненасцю сцвярджаць, што ўжо ў першай палове XVII ст. у Віцебску і на Палесці склаліся важнейшыя рысы школ драўлянага дойлідства.

ЖЫВАПІС

Найбольш распаўсюджанымі відамі жывапісу канца XVI — першай паловы XVII ст. на беларускіх землях, як і ў іншых усходне- і паўднёваславянскіх краінах, былі манументальны жывапіс і іканавіс. Хаця і іншасказальна, але досыць поўна адбіліся ў іх уяўленні народа аб справядлівасці і прыгажосці, яго клопаты і спадзяванні ў складаных умовах сацыяльна-гістарычнага жыцця пасля прыняцця царкоўнай уніі 1596 г.

Развіццё манументальнага жывапісу гэтага перыяду было досыць складаным. Цалкам абапіраючыся на рэлігійныя догмы, ён адначасова ўбірае ў сябе і свецкія рысы. Заклучэнне уніі спрыяла актыўнаму засваенню рыс рэнэсансу, набліжэнню да норм заходнееўрапейскага, у першую чаргу італьянскага, мастацтва. Традыцыйны сюжэтны набор у роспісах храмаў пашыраецца за кошт сцэн са Старога завету, страснага цыкла і жыцця маці боскай. Адбываюцца змены і ў агульнай сістэме роспісаў: дакладная і вельмі ўстойлівая

візантыйская сістэма саступае месца больш адвольнай, часта прысвечанай прапагандзе і абгрунтаванню той ці іншай ідэйна-палітычнай канцэпцыі. Часта біблейскія і евангельскія сюжэты з ірэальнага асяроддзя пераносіцца ў больш канкрэтныя абставіны. Дзеючыя асобы набываюць мясцовы тыпаж, узрастае цікавасць да іх псіхалагічнай характарыстыкі. Пільная ўвага ўдзяляецца анатоміі чалавека. Уводзяцца этнаграфічныя дэталі. Найбольш значна і цікава мяняецца стыль роспісаў. Захоўваючы ў асноўным вытанчаную, сімвалічную мову, жывапіс набывае больш непасрэднае і эмацыянальнае выяўленне. Мяняецца і жывапісная тэхніка: адваротная перспектыва ўзбагачаецца элементамі лінейнай, назіраецца імкненне да перадачы аб'ёмаў, паглыбляецца ілюзорная прастора. Пластычная мова становіцца даволі багатай. Шырока прымяняецца святлоценная і колеравая мадэліроўка. Побач з плоскаснай графічнай манерай, якая ў манументальным жывапісе XVII ст. застаецца яшчэ досыць пашыранай, часта сустракаюцца кантурныя вопісы, характэрныя для больш ранняга перыяду.

Яркім прыкладам можа служыць роспіс драўлянай царквы Кuceiнскага Богаяўленскага манастыра каля Оршы, пабудаванай Іаанам Турцэвічам у 1623 г. Царква была распісана манахам гэтага манастыра ў 1639 г.¹⁸ Шматфігурныя кампазіцыі (38 сцэн) на біблейскія і евангельскія сюжэты пакрывалі амаль усе сцены. Асноўнай крыніцай для іх адлюстравання паслужыла апакрыфічная літаратура, якая давала даволі вялікія магчымасці прыўносіць у рэлігійны сюжэт элементы нацыянальнага побы-

ту, трапяткі подых жыцця, блізкага і зразумелага народу. Сцэны пакут хрысціянскіх святых асацыяваліся з канкрэтнымі праяўленнямі нацыянальнага і рэлігійнага ўдзіску з боку польскіх паноў і каталіцкай царквы.

Роспіс быў зроблены непасрэдна па драўляных сценах царквы (амаль без тынкоўкі), што ў значнай ступені адбілася на яго кампазіцыі і стылістыцы. Мастакі карысталіся іканапіснымі прыёмамі, якія былі ім больш вядомы. Фігуры святых, як правіла, напісаны абагульнена і падаюцца на пярэднім плане. Статычнасць і фрагментарнасць малюнка дамінуюць у іх характарыстыцы, што таксама сведчыць пра яшчэ трывалыя сувязі з традыцыямі жывапісу мінулага часу. Свае творчыя намаганні мастакі накіроўваюць на тое, каб правільна падаць фігуру чалавека, авалодаць пластычнай анатоміяй, тэхнікай перадачы руху. Але часцей за ўсё гэтыя задачы застаюцца нявырашанымі да канца. У лепшым выпадку ўдаецца перадаць толькі позу, якая адпавядала таму ці іншаму руху.

Вялікую цікавасць уяўляе карціна на гістарычную тэму. Яна адлюстроўвае сустрэчу мясцовым духавенствам і гараджанамі воінаў-вызваліцеляў¹⁹. Падзеі разгортваюцца на фоне мураваных шматпавярховых будынкаў, размешчаных па баках, пасярэдзіне — два ўзгоркі і неба. Выразна адчуваецца традыцыйны іканапісны прыём маляваных архітэктурных куліс для перадачы асяроддзя. Вежы і палацы маюць яўныя прыкметы архітэктурнага стылю XVII ст. На пярэднім плане — дзве групы людзей. Злевага боку — прадстаўнікі гараджан, якіх узначальвае духоўная асоба, магчыма, епіскап. Ён апрануты ў доўгую мантыю, зверху накінуты кароткі

¹⁸ Архіў ІМЭФ АН БССР. Фонд Капэра М. С., воп. 2, адз. зах. 7, л. 47—53; Кацер М. С. Изобразительное искусство Белоруссии дооктябрьского периода. Мн., 1969. С. 84.

¹⁹ Гэтыя падзеі, магчыма, звязаны з вайной Рускай дзяржавы і Рэчы Паспалітай (1632—1634).

плашч, на галаве мітра, у руках пасудзіна накшталт келіха і талерка з двума хлябамі. Побач асобы царскага рангу з посахамі і каронамі на галовах, на адным з іх гарнастаевая мантыя. Далей натоўп гараджан і салдат са шчытамі, коп'ямі, мячамі. У правай частцы кампазіцыі тэя, каго сустракаюць, — воіны ў даспехах. Яны ўтвараюць кампактную групу, над галавамі — лес коп'яў. Наперадзе барадаты ваявода з шабляй на баку.

У кампазіцыі ёсць спроба вырашыць прастору і аб'ём. Аднак фігуры застаюцца яшчэ ўмоўнымі і нязграбнымі, уся ўвага мастака звернута да бытавых дэталей, асабліва ўбораў беларускіх гараджан таго часу і зброі. Уключэнне падобнай сцэны ў сістэму роспісаў царквы — з'ява незвычайная для мастацтва гэтага перыяду. У цэлым роспіс Куцеінскага манастыра — прыклад супярэчлівых тэндэнцый у развіцці беларускага манументальнага жывапісу пачатку XVII ст.

Да першай паловы XVII ст. належыць і роспіс мураванага Богаяўленскага сабора ў Магілёве (1633—1636). Інтэр'ер сабора быў багата аздоблены роспісамі і разьбой²⁰. Кампазіцыі роспісаў былі створаны па біблейскіх і евангельскіх сюжэтах пры адвольнай інтэрпрэтацыі традыцыйнай схемы. Шырока выкарыстаны мясцовы тыпаж, этнаграфічныя дэталі, адзенне, пейзаж²¹.

²⁰ Сб. ст. «Могилевских губернских ведомостей», 1868, 1899. Вып. 1. С. 2—3.

²¹ Архіў ІМЭФ АН БССР. Фонд Кацара М. С., воп. 2, адз. зах. 7, л. 28 (1—12); Кацер М. С. Изобразительное искусство Белоруссии дооктябрьского периода. С. 84—85. Насценны роспіс храма быў вельмі пашкоджаны ў час Вялікай Айчыннай вайны. Засталася ў розных месцах каля 20 кампазіцыйных сцэн і 16 асобных фігур святых, якія былі бачны да разбурэння будынка. Колеравая гама захавалася дрэнна, пажухла, асабліва сіні і зялёны колеры, агульны тон быў вохрыста-карычневым.

Уяўляла цікавасць кампазіцыя на тарцовай сцяне правага трансэпта, у якую ўваходзіла выява Іаана Хрысціцеля з данатарам — партрэтам беларускага магната, апранутага ў свецкае адзенне: гарнастаевае футра і такую ж дарагую футравую шапку. Данатар трымае ў руках мадэль Богаяўленскай царквы. Па гістарычных сведчаннях і іконаграфічнаму падабенству гэта, відаць, Іаан Агінскі — галоўны фундатар царквы²².

Сценапіс Богаяўленскага сабора, вельмі самабытны і разнастайны па тэматыцы, кампазіцыйнай пабудове, стылістычных прыкметах і размяшчэнню, добра спалучаўся з архітэктурай і дэкаратыўным убраннем інтэр'ера.

Побач з Мікалаеўскай царквой у Магілёве захавалася невялікая мураваная Пакроўская царква (1639). Фрэскавы роспіс яе ў сучасны момант знаходзіцца пад пластом пабелу. Пра яго вядома толькі, што «ўсярэдзіне захавалася некалькі ўзораў мясцовай малярскай творчасці, каля левага кліраса. У маленькай каморцы размалявання фрэскі на такія тэмы: «Стварэнне свету і назва звяроў першымі людзьмі», «Уваскрэсненне Ісуса». Аўтары невядомы²³.

Цікавым помнікам манументальнага жывапісу першай паловы XVII ст. можа служыць роспіс Свята-Духаўскай царквы Тупічэўскага манастыра ў г. Мсціславе²⁴ (пабудавана ў 1641 г., роспіс адносіцца да сярэдзіны XVII ст.). Як архітэктур-

²² Увядзенне партрэта данатара ў манументальны жывапіс (як і ў іканапіс) пашырана яшчэ са старажытных часоў, амаль з XI—XII стст.

²³ Наш край, 1925, № 2. С. 26.

²⁴ Паколькі царква і роспісы не захаваліся, то асноўнай крыніцай для вывучэння паслужылі іх апісанні і фотаздымкі, зробленыя Т. Ржавускай (гл.: Ржавуская Т. Роспісы Тупічэўскага манастыра // Зап. аддз. гуманіт. навук. Мн., 1928. Кн. 6. С. 141—166).

ра, так і роспіс гэтай царквы насілі ярка выражаны народны характар. Храм быў распісаны не толькі ўнутры, але і звонку. Манументальныя жывапісныя кампазіцыі пакрывалі сцены галерэі, якая абкружала царкву. У XIX ст., пасля перабудовы

ты. Адчуваецца вялікая свабода ў трактоўцы кампазіцыі, у іх размяшчэнні на сценах. Традыцыйныя ві-

17. Роспіс Богаяўленскай царквы
Куцеінскага манастыра.
1-я пал. XVII ст.

храма, вонкавыя роспісы затынкаваны, а сцены перабудаваны²⁵.

Роспіс інтэр'ера вельмі разнастайны па тэматыцы і кампазіцыі. Цыкл налічваў звыш 70 сцэн на біблейскія і евангельскія сюжэты. Сценапіс Свята-Духаўскай царквы адметны большай жывапіснасцю, чым разгледжаныя вышэй роспісы Богаяўленскай царквы. Шырока выкарыстоўваюцца і анакрыфічныя сюжэ-

зантыйскія каноны тут грунтоўна перапрацаваны. Мастака больш вабіць рэальны свет і чалавек у ім, чым уяўныя рэлігійныя сімвалы. Нават у цыкл «Стварэнне свету», дзе развіваюцца старазаветныя тэмы: «Стварэнне жывёл і чалавека», «Стварэнне Евы», «Грэхпадзенне», «Выгнанне з раю» — аўтар уводзіць шмат з таго, што ён бачыў навокал. Прырода не пагадвае той іканапісны рай, які можна бачыць у беларускім жывапісе XIV—XV стст. Тут больш рэальнага, чым умоўнага. Сярод жывёл райскага саду добра вядомыя

²⁵ Зап. Северо-Западного отд. Рус. географич. о-ва. 1912. Вильна, 1913. Кн. 3. С. 82.

мастаку конь, сабака, воўк, заяц і нават вожык. Гісторыя стварэння свету і першых людзей расказваецца з наіўнасцю і шчырасцю.

У «Спакушэнні Адама» мастак малюе аголенае чалавечае цела. У адрозненне ад аскетыхных і ўмоўных фігур сярэднявекі тут ёсць пэўнае адчуванне аб'ёму, веданне прапорцый і анатоміі чалавека. Вобразы Адама і Евы індывідуалізаваны, нават зроблена спроба іх псіхалагічнай характарыстыкі. У Адама праставаты юнацкі твар, а Ева крыху насмешлівая, больш падобная да звычайных людзей, чым да насельнікаў раю.

Калі ў «Стварэнні жывёл і чалавека» галоўная ўвага надаецца пейзажу, які нагадвае беларускі крайвід, то ў астатніх кампазіцыях мастака цікавіць чалавек, хаця і тут пейзаж займае важнае месца, надаючы жыццёвую дакладнасць тым ці іншым падзеям, якімі б фантастычнымі яны ні здаваліся. І каб у гледача не з'яўлялася сумнення наконт рэлігійнасці тэмы і «боскасці» персанажаў, аўтар суправаджае кампазіцыю надпісамі. Гэты прыём, як і характар трактоўкі вобразаў, пераканаўча сведчыць аб тым, што роспіс быў выкананы мясцовымі народнымі майстрамі.

Вельмі выразная і дынамічная кампазіцыя «Выгнанне з раю», дзе на невялікай, абкружанай дрэвамі палянцы разгортваецца галоўнае дзеянне: поўны гневу, злосна размахваючы мячом, анёл энергічна гоіць з раю спалоханых і разгубленых Адама і Еву. Сцэна поўная шчырай неспрэчнасці, наіўнай чысціні, што характэрна для народнага мастацтва. Форма мадэліравана далікатна і стрымана, пераважаюць мяккасць і аб'ёмнасць. Фігуры, поўныя руху, супрацьпастаўлены нерухомай застыласці пейзажу.

Дынамічнасць характэрна і для многіх іншых кампазіцый: «Сустрэча Іосіфа з братамі», «Хрыстос у

храме» і інш. Персанажы паказаны ў энергічным дзеянні, некаторыя — у час вышэйшага эмацыянальнага напружання, як гэта можна бачыць у сцэнах катаванняў, напрыклад,

18. Спакушэнне Адама.
Роспіс Свята-Духаўскай царквы
Тупічэўскага манастыра ў Мсціславе.
1633—1636

такіх, як «Пакуты Лявона», «Пакуты Міканора», «Пакуты Рыгора» і інш. Услаўленне людзей, якія ахвяравалі жыццём за свае перакананні, знаходзілі шырокі водгук у народных масах. Гэта быў своеасаблівы пратэст супраць жорсткасці, сацыяльнай несправядлівасці і нацыянальна-рэлігійнага ўціску. Катаў, як правіла, мастак паказвае ў багатым адзенні, падобным на вопратку польскай шляхты.

З вялікай цеплынёй і чалавечнасцю майстар малюе сцэны з жыцця багародзіцы і Хрыста. Ідэалы добра, гуманнасці, мацярыштва супрацьпастаўлены жорсткасці, якой напоўнены сцэны на тэму пакут. Народны ідэал, жыццёвасць і праўдзівасць

таго, што адбываецца, характэрны і для кампазіцыі «Нараджэнне маці боскай». Персанажы апрануты ў простае сялянскае адзенне, ад чаго сцэна набывае бытавы характар. І нават асобныя традыцыйныя прыёмы, якія ўваходзяць у кампазіцыю, не змяншаюць гэтага ўражання. З такім жа дэмакратызмам вырашана сцэна «Нараджэнне Хрыстова», дзе пастухі нагадваюць беларускіх сялян.

Але ў гэтых кампазіцыях, зробленых пад уплывам мясцовага народнага мастацтва, можна прасачыць і асобныя рысы заходнеўрапейскага барока. Асабліва адчуваецца гэта ў шматфігурнай кампазіцыі «Ушэсце маці боскай». Мудрагеліста закручаныя воблакі, складаныя ўздыбленыя драпіроўкі, лунаючыя анёлы нясуць маці боскую, а на зямлі апосталы і святыя ў малітоўных позах назіраюць сцэну ўшэсця. Тэма жалобы набывае аптымістычнае гучанне, і садейнічае гэтаму светлы, мажорны каларыт. У цэлым роспіс царквы св. Духа Тупічэўскага манастыра, як і Богаяўленскай Куцеінскага манастыра, носіць яшчэ супярэчлівы характар. Пры ўсёй складанасці развіцця беларускага жывапісу XVII ст. можна сцвярджаць, што ён паступова набывае народны, нацыянальны характар: у кампазіцыі ўводзяцца мясцовы тыпаж, этнаграфічныя дэталі, характэрныя краявіды Беларусі. Персанажы простанародныя — з буйнымі рысамі твараў, постаці прысадзістыя, моцныя мускулістыя рукі. Адзенне народнае традыцыйнае: кашулі, паясы, кабацікі.

У роспісе Свята-Духаўскай царквы заўважаюцца дзве манеры пісьма: разам з правільна прапрацаванымі формамі сустракаюцца недасканалыя па кампазіцыі, пераказанаўчыя па малюнку, якія часам нагадваюць эскізы. Відаць, роспіс выконваўся майстрам і чаляднікамі. У адрозненне ад тагачаснага іканапісу ў роспісе шырока прымяняецца свят-

лоценыя мадэліроўка. Колеравая гама, па апісанню Т. Ржавускай, разнастайная: вохра з рознымі адценнямі, карычневыя, ружова-чырвоныя колеры, шмат зялёнага, блакітна-сіняга. У цэлым роспіс Свята-Духаўскай царквы Тупічэўскага манастыра — сведчанне самабытнасці магілёўскай школы жывапісу.

Абмежаваная колькасць роспісаў канца XVI — пачатку XVII ст. не дазваляе даць разгорнутую характарыстыку манументальнага мастацтва гэтага перыяду. Аднак адзначаныя вышэй рэалістычныя рысы ў роспісе Свята-Духаўскай царквы Тупічэўскага манастыра робяць больш зразумелымі некаторыя асаблівасці жывапісу другой паловы XVII — пачатку XVIII ст.

* * *

У першай палове XVII ст. абраз усё яшчэ быў найбольш папулярным і распаўсюджаным відам жывапісу. Шмат у чым ён пераклікаўся з манументальным роспісам, але меў і адметныя рысы: ахопліваў шырокае кола сюжэтаў, меў больш іконаграфічных ізводаў, хутчэй адгукаўся на запытанні часу. У цэлым ён быў бліжэй да рэчаіснасці. Трэба ўлічваць і тое, што пісанне абразоў — працэс таннейшы за стварэнне манументальных роспісаў, больш даступны для шырокага кола заказчыкаў, што спрыяла агульнай дэмакратызацыі іканапісу.

У пачатку стагоддзя назіраецца цікавая з'ява — зварот іканапісу да сваіх вытокаў — да здабыткаў візантыйскага і старажытнарускага мастацтва. Гэта было абумоўлена імкненнем народа абараніць свае спрадвечныя традыцыі ад небяспекі акаталічвання і паланізацыі. Рэўнасна захоўваліся і нават адраджаліся такія рысы, як манументальнасць вобразнага ладу, дакладнасць псіхалагічнай характарыстыкі персана-

жаў, сакавітасць колеравай гамы. «Малеры», як тады называлі жывапісцаў, пільна трымаліся старых канонаў.

Напружанасць духоўных сіл народа ў барацьбе за сваю культурную незалежнасць праявілася праз урачыстасць і ўзнёсласць вобразнага ладу мастацкіх твораў. Склаўся своеасаблівы тып абраза, які арганічна спалучаў грамадзянскія настроі і элементы жанравасці. Але трэба мець на ўвазе, што ў іканапісе асноўная задума ніколі не выяўляецца проста праз сюжэт, а заўсёды — іншамойна, пры дапамозе спецыфічных жывапісных прыёмаў: асаблівасцей малюнка, каларыту, кампазіцыйных рытмаў і інш.

Найбольш паказальны ў гэтым плане палескі твор «Тройца старазапаветная» з в. Дастоева (МСБК), які ўражвае ўрачыстасцю агульнага настрою і спакойнай апавядальнасцю²⁶. Яго кампазіцыйная будова вызначаецца надзвычай строгай сіметрычнасцю, а каларыт — дэкаратыўнасцю. Ва ўсім выяўленчым ладу «Тройцы» падкрэслены моц і трываласць. Цэнтральнаму анёлу нават нададзена пастава пантакратара, што, дарэчы, нідзе ў абразах гэтага сюжэта не сустракаецца. Гэты анёл мае такія ж пунсовы, круглявы і прастадушны твар, як і іншыя два, але трымаецца ён больш урачыста. Яго постаць з'яўляецца асновай строга вертыкальнай кампазіцыйнай восі, якая ўверсе завяршаецца магутным дубам, а звiзу — жорсткай складкай абруса. Адчуванню сіметрыі спрыяюць распасцёртыя, скіраваныя канцамі ў верхнія куты крылы. Нават разб'яны арнамент фону тут вызначаецца асабліва моцнымі чаканенымі формамі. Строга разлічаная кампазіцыя не выглядае жорсткай дзякуючы мяккасці і празрыстасці колераў

другога плана і падрабязна, з любоўю выпісаным бытавым дэталям.

У другім абразе — «Успенне маці боскай» з Паніквы — сіметрыя кампазіцыі падкрэслена ў меншай ступені, але колеравая гама такая ж святочная і дэкаратыўная. Уражвае суладнасць кананічнага сюжэта і рэальных дэталей быту. Напрыклад, у сцэне адсячэння рук Аўфонію апошні намалеваны ў цёмным убранні з высокім гафрыраваным каўняром і ў берэце — адзёні беларускіх гараджан (часцей пратэстантаў) канца XVI — пачатку XVII ст.²⁷ Гэта, папершае, датуючая адзнака, якая паказвае на адпаведнасць абраза пэўнаму часу — не пазней першай паловы XVII ст., па-другое — характэрны жанравы элемент. Астатнія персанажы абраза — убраныя ў традыцыйныя гімаціі і хітоны апосталы і свяціцелі — маюць надзвычайна прастадушныя твары, якія пісаны пастозна ружовай вохрай з чырвонымі ажыўкамі. Жывапіс адкрытых частак утварае кантраст з каляровымі роўніцамі адзення. У цэлым каларыт абраза будуюцца на насычаных вохрыстых танах у спалучэнні з золатам фону і німбаў. Ён адзначаны святочнасцю, яскравым адчуваннем радасці жыцця.

Прастора ў творы ствараецца з дапамогай разгорнутых у глыбiню архітэктурных кулі і ў параўнанні з будовай перспектывы ў абразах XVI ст. больш складаная.

Для абодвух твораў — і «Тройцы», і «Успення» — характэрна абагульненасць форм, асабліва ў трактоўцы адзення, якое пададзена амаль лакальнымі, пераважна чырвонымі, густа-блакітнымі, балотна-зялёнымі і гарчычнымі плямамі. Цяжкія фалды падкрэслены вузкай, але выразнай лініяй. Адчуваецца масіўнасць і пругкасць тканін, колер якіх згу-

²⁶ Музей старажытнабеларускай культуры: Каталог экспазіцыі, Мн., 1983, С. 102.

²⁷ Вольскі В. Нарысы па гісторыі беларускай літаратуры эпохі феадалізму. Мн., 1958. Тл. на с. 103.

шчаецца ў глыбіні хвалістых складак і добра выяўляе іх фактуру і аб'ём. Трэба заўважыць, што падобны характар трактоўкі складак тыповы для ўсяго беларускага ікананісу XVII ст.

Манументальнасцю вобразнага ладу вызначаецца абраз «Міколы Цудатворца» з в. Гарадная. Гэта высокапрафесійны дасканалы па форме твор, унутраная сіла якога ўвасабляецца галоўным чынам пры дапамозе магутнай пластыкі малюнка. Нягледзячы на тое што абраз вырашаны ў стрыманай колеравай гаме, ён па сваёй суровай урачыстасці не саступае «Тройцы старазапаветнай» або «Успенню».

Выразнасць кампазіцыі гараднянскага «Міколы» падкрэсліваецца сакавітым рэльефным разьбяным арнаментам фону і асобных дэталяў. Тут, як і ва ўсіх згаданых працах канца XVI — першай паловы XVII ст., арнамент фону адыгрывае вялікую ролю ў фарміраванні агульнага кампазіцыйнага ладу. У адных творах ён здаецца тонкай празрыстай фіранкай, якая падкрэслівае лёгкасць форм, у другіх нагадвае аб'ёмную чаканку з металу і выдатна ўзмацняе трываласць і важкасць намалёваных прадметаў. Як правіла, рэльефны арнамент арганічна ўключаецца ў агульную кампазіцыю. У гэтым — асаблівасць беларускай сістэмы арнаментаціі абраза. У параўнанні з арнаментам украінскага²⁸ і славацкага²⁹ жыванісу, які мае выразны дывановы рапорт, беларускі арнамент больш маляўнічы, размашчаны і галоўнае — у большай ступені звязаны з агульнай кампазіцыйнай твора.

Аналагічны па матывах і тэхніцы выканання дэкор фонаў быў распаў-

сюджаны ў жыванісе XV — пачатку XVI ст. у Польшчы³⁰, Чэхіі, Германіі³¹ і іншых еўрапейскіх краінах.

19. Тройца старазапаветная.
Абраз з в. Дастоева
Іванаўскага р-на Брэсцкай вобл.
1-я пал. XVII ст. МСБК АН БССР

Яшчэ раней, у XIII—XIV стст., блізка па характару арнамент сустракаўся ў ікананісе Македоніі³² і, урэшце, на рамах элінскіх партрэтаў першых стагоддзяў нашай эры³³.

³⁰ Katalog zabytków sztuki w Polsce. Warszawa: AN, 1971. T. 8. Zesz. 5, 8, 14.

³¹ Бер Я. Немецкая и чешская станковая живопись XV века. Будапешт: Корвин, 1967. С. 29, 31, 35.

³² Гондаков Н. В. Иконография богородицы. Пг., 1915. Т. 2. С. 226, 227, 232.

³³ Werner E. Bild und Rahmen in altertum. Leipzig: veb Seeman Verlag, 1954. P. 251, 255.

Уцалелыя творы беларускага іканапісу дазваляюць меркаваць, што сістэма арнаменталіі іх фонаў была ўспрынята ад заходнееўрапейскага жывапісу разам з іншымі элементамі рэнесансу і атрымала самабытнае ўвасабленне. Вывучэнне стылістыкі і тэхнікі рэльефнага арнаменту беларускіх абразоў вельмі важна для дававання і атрыбуцыі твораў.

Агульная асаблівасць усіх апісаных вышэй твораў — іх аднаведнасць народным уяўленням: важкасць, устойлівасць і пэўная матэрыяльнасць формы, багацце бытавых дэталей і, урэшце, шчырая дэкаратыўнасць каларыту.

20. Царская брама з в. Дабраслаўка
Пінскага р-на Брэсцкай вобл.
1-я пал. XVII ст. МСБК АН БССР

Фалькларызацыя беларускага іканапісу, якая вельмі ярка праявілася пазней, у XVIII ст., стала прыкметнай ужо ў творах першай паловы XVII ст. Але ў гэты час спрощвання, наіўныя па форме творы, якія ўпэўнена можна аднесці да «народнага прымітыву», сустракаюцца рэдка. Такім нетыповым прыкладам можа служыць жывапіс царскай брамы з в. Дабраслаўка (МСБК), які таксама вызначаецца ўрачыстасцю настрою, хаця і больш стрыманым у параўнанні з папярэднімі творамі.

Створкі брамы маюць пяць традыцыйных кампазіцый (Благавешчанне і евангелісты), якія, нягледзячы на свае невялікія памеры, вызначаюцца манументальнасцю. Не трымаючыся анатамічна правільных прапорцый і, відавочна, не валодаючы прафесійным малюнкам, аўтар роспісаў браму пераканаўча выяўляе сваю задуму праз выразны экспрэсіўны абрыс і выдатна знойдзеныя суадносіны фігур персанажаў з акаляючым асяроддзем. Спакойная засяроджанасць апосталаў, ураўнаважанасць кампазіцыйных мас і пабудова прасторы ў выглядзе сцэны — усё гэта нагадвае творы XVI ст.

Царская брама з Дабраслаўкі мае аналаг — падпісны твор 1628 г. са славацкага музея ў Бардзьёве³⁴, які вельмі блізкі дабраслаўскаму па тыпажу, іканаграфіі і колеру. Твор з Бардзьёва дае падставу датаваць дабраслаўскую браму 30—40-мі гадамі XVII ст.

Бліжэй да сярэдзіны XVII ст., у 40-х гадах, адчуваецца змена агульнага настрою ў традыцыйным жывапісе. Яшчэ захоўваецца манументальнасць вобразнага ладу, але ўскладняюцца псіхалагічныя характарыстыкі. Тонкія адценні душэўнага стану раскрываюцца праз дасканалы каліграфічны малюнак і вытанчаны колер. Можна меркаваць, што

³⁴ Skrobucha H. Ikonen aus der Tschechoslowakei. II. 39.

ў абставінах некаторай (праўда, непрацяглай) стабілізацыі сацыяльнага жыцця тэмай мастацтва становяцца не толькі агульнаграмадскія, але

21. Параскева Пятніца.
Абраз з в. Пескі
Мастоўскага р-на Гродзенскай вобл.
1-я пал. XVII ст. МСБК АН БССР

і маральныя праблемы. Гэта яскрава адлюстравалася ў двух абразах са старога іканастаса в. Бездзеж — «Маці боскай Адзігітрыі» і «Спасе Пантакратары», якія ў краязнаўчай літаратуры датуюцца 1632 г.³⁵ Параўнанне гэтых твораў з падпіснымі датаванымі абразамі сярэдзіны стагоддзя дазваляе згадзіцца з гэтай датай.

Названня працы вылучаюцца асаблівай глыбінёй і пранікнёнасцю пачуцця, а таксама майстэрствам вы-

канання. Іх тыпаж яшчэ ў вялікай ступені ідэалізаваны, але жывапіс твараў і рук амаль пазбаўлены ўмоўнасці. Ён даволі добра адпавядае натуре. Твары пісаны тонка размытымі плавямі светлай вохры на аліўкаваму санкіру. Пяшчотная падрумянка пакладзена па форме. Вялікае значэнне надаецца натуральнасці пастаў і жэстаў. Так, востра схоплены рух і насцярожаны позірк дзіцяці ў «Адзігітрыі» надаюць твору жыццёвую пэўнасць і ўзмацняюць адчуванне эмацыянальнай напружанасці. У «Спасе» душэўная ўзрушанасць падкрэсліваецца нервовым малюнкам ламаных складак гімація і мігаценнем чырвонага паліменту, які ў асобных месцах прасвечваецца праз пазлоту арнаментаванага фону.

Імкненне да перадачы жывога трапяткога душэўнага руху пры захаванні абстрагаванасці і абагульненасці вобраза ў цэлым часам прымае незвычайныя формы, як гэта можна бачыць у абразе «Маці боская Замілаванне» 1644 г. з в. Чарняны (МСБК). Тут адначасова выкарыстаны розныя жывапісныя тэхнікі і розныя стыльвыя прыёмы. Усё адпавядае старажытнай традыцыі, пісана тэмперай з захаваннем умоўнасці формы. Характэрныя прастанародныя твары выкананы алейнымі фарбамі з дапамогай святлоценнявой мадэліроўкі. Асабліва часта такое спалучэнне розных тэхнік у адным творы сустракаецца ў жывапісе Гродзеншчыны. Прыкладам могуць служыць абразы «Маці боская» з г. п. Рось і «Параскева Пятніца» з в. Пескі (МСБК). Алей тут выкарыстаны для больш пераканаўчай перадачы аб'ёмаў і фактуры твараў і рук, а таксама — жывасці і натуральнасці вачэй. Але пры яўнай схільнасці да натуре тут асабліва старанна падкрэслены ўрачыстая нерухомасць позы «прадстаяння», дэкаратыўнасць умоўна намаляванага адзення і абстрагаваны залаты з арнамантам фону.

³⁵ Ставровіч Ф. Местечко Бездзеж//Вестн. Зап. России. 1867. Т. 1, № 12. С. 119—224.

На Брэсцкім Палессі ў гэты час пераважае тэмперная тэхніка, але ў мадэліроўцы форм твараў і рук назіраюцца «алейныя» прыёмы святлоценявой перадачы аб'ёмаў, як, напрыклад, у творах «Барыс і Глеб» з в. Ляхаўцы і «Маці боская Палеская» з г. Маларыты (ДММ). Тут светлае вахрэнне накладваецца ў першым выпадку на шэры санкір, у другім — на аліўкава-зялёны і ажыўляецца светлымі блікамі і падрумянкай. Але вахрэнне кладзецца незвычайна тонкімі размытымі празрыстымі сляямі пры дапамозе лесіроўкі, а традыцыйны абрыс выкарыстоўваецца толькі як асаблівы акцэнт. Такі жывапіс добра выяўляе аб'ёмы анатамічна правільных форм і падкрэслівае фактуру. Эмацыянальны стан вобраза раскрываецца не праз звычайную для іканапісу экспрэсіўную дэфармацыю, а пры дапамозе асабліва сцэй кампазіцыі, колеру і выразнасці вачэй.

Неадпаведнасць паміж імкненнем канкрэтызаваць выяву і разам з тым захаваць філасофскую абагульненасць вобраза звычайна не парушала мастацкай цэласнасці твора і нават спрыяла выпрацоўцы своеасаблівага стылю. Падобную з'яву можна прасачыць на прыкладзе абраза «Сашэсце ў пекла» з в. Лахва (ДММ), у выяўленчай сістэме якога арганічна спалучаюцца элементы стылізацыі і натуралізму. Вытанчаная, амаль бесцялесная фігура Хрыста адцяняецца важкасцю каржакаватых постацей іншых персанажаў, жывыя твары якіх здаюцца аб'ёмнымі, нібы вылепленымі колерам. А пякельная брама, якую разбівае Хрыстос, выглядае як звычайныя драўляныя дзверы, умацаваныя каванымі кратамі. Нягледзячы на пэўную стылістычную супярэчнасць, абраз успрымаецца як добра прадуманая сістэма, досыць сімвалічная, але разам з тым жыццёва пераканаўчая. Асноўную ролю ў гэтым адыгрываюць вельмі зграбная кампазіцыя, дасканалы пластычны

малюнак і светлы вытанчаны каларыт.

Для больш поўнага разумення гэтага твора яго можна параўнаць з абразом таго ж сюжэта і ізводу, створаным на 30—40 гадоў пазней, — «Сашэсцем у пекла» 1678 г. з г. Чачэрска (ДММ)³⁶. Аўтар апошняга зусім мала змяніў кампазіцыю свайго папярэдніка з Лахвы, але, будучы пад уладай іншых эстэтычных ідэалаў, значна канкрэтызаваў вобраз. У параўнанні з лахвіцкім «Сашэсце» з Чачэрска мае цяжкаватыя формы, гусцейшы колер і больш дэталізаваную кампазіцыю. Параўнанне дапамагае вызначыць агульную тэндэнцыю развіцця традыцыйнага жывапісу XVII ст. — ад філасофска-сузіральнага пачатку да больш жыццёва-канкрэтнага.

50-я гады XVII ст. характарызуюцца шырокім правікненнем у іканапіс жанравых элементаў і далейшым развіццём асноў апавядальнасці. Але ўсё гэта пакуль што паспяхова спалучаецца з агульнай манументальнасцю кампазіцыі і не перашкаджае высокай духоўнасці твора. Да пэўнага часу жанравасць і этнаграфізм узбагачаюць традыцыйны жывапіс цеплынёй і непасрэднасцю пачуцця, не зніжаючы яго паэтычнай узнёсласці. Адзінкі мясцовага быту ў іканапісе яскрава нясуць у сабе народныя густы і надаюць яму нацыянальны каларыт. Гэтаму спрыяюць і такія рысы, як характарнасць тыпажу, праяўленні натуральных чалавечых перажыванняў і перадача востра схопленых жыццёвых сітуацый.

Пералічаныя асаблівасці можна назіраць у датаваных творах сярэдзіны XVII ст. Дарэчы, з'яўленне падпісных датаваных абразоў — надзвычай важны момант у вывучэнні і разуменні ўсёй масы захаваных

³⁶ Жывапіс Беларусі XII—XVIII стагоддзяў /Склад. Н. Ф. Высоцкая, Т. А. Карповіч. Мн., 1981. Іл. і № кат. 49, 50, 51.

твораў. І хаця подпісы на беларускіх абразях XVII ст. укладныя (г. зн. данатарскія, без імя мастака), гэтыя абразы з'яўляюцца зыходнымі ўзорамі для атрыбуды і датавання аналагічнага ім матэрыялу.

З падпісных твораў асаблівую цікавасць уяўляюць тры абразы з г. Маларыты (ДММ), якія ўвасабляюць найбольш характэрныя адзнакі свайго часу і рэгіёна. Яны без сумнення паходзяць з адной майстэрні, бо маюць шмат агульнага і вылучаюцца вельмі арыгінальнай мадэліроўкай твараў і рук. Гэтым абразам уласцівы падкрэслена арганізаваная, добра разлічаная кампазіцыя і дасканалая, нібы чаканеная форма.

Першы з іх — «Праабражэнне» 1648 г. — уражвае прасветленым, узнёслым настроем. У прарокаў прастадушныя, даверлівыя твары. Іх каржакаватыя постаці ў хітонах са зрэбнага палатна выразна вырысоўваюцца на залатым ззяючым фоне. Прасвечанне чырвонага паліменту праз тонкую пазалоту на вібрыруючым арнаменце стварае ілюзію багацця святла, якое леецца з глыбіні абраза. Светлы празрысты фарбавы слой, пакладзены так тонка, што месцамі праз асноўны колер праглядаецца белы ляўкас. Імкненне да перадачы прыгажосці зямнога свету праяўляецца ў старанным малюнку траў, сляценне якіх пераклікаецца з рэльефным арнаментам фону.

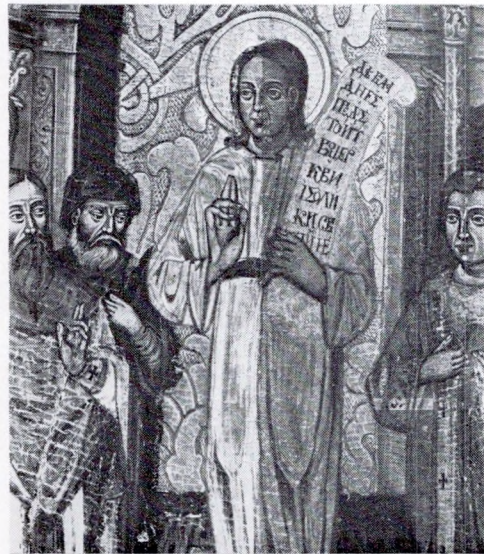
Паліфонія характараў і перажыванняў разгортваецца ў другім датаваным абразе — у «Пакровах» 1649 г., дзе гаманлівы натоўп абапал Рамана-псалмапеўца выяўлены з вялікай жыццёвай праўдзівасцю і назіральнасцю. Нягледзячы на тое што ўсе персанажы напісаны нібы з адной асобы і адрозніваюцца толькі ўзростам, уражвае разнастайнасць характараў. Душэўны стан кожнага перададзены праз ледзь прыкметныя асаблівасці паводзін і мімікі.

Абраз добра захаваўся, таму на яго прыкладзе зручна прасачыць

асаблівасці мясцовай мадэліроўкі твараў з дапамогай чаргавання светлых і цёмных мазкоў, пакладзеных адзін ля аднаго, што стварае ілюзію інтэнсіўнай гульні святла і ценю, хуткай змены настрою.

У кампазіцыі як гэтага, так і шэрагу іншых твораў сярэдзіны

22. Пакровы. Фрагмент абраза з г. Маларыты Брэсцкай вобл. 1649. ДММ БССР

XVII ст. вельмі прыкметна імкненне разгарнуць прастору ў перспектыве. Суадносіны паміж чалавечымі постацямі і архітэктурнымі кулісамі амаль пазбаўлены ўмоўнасці. Складаныя комплексы палацаў рэнэсанснага характару маюць выразную кампазіцыйную самастойнасць. Яны пабудаваны з дапамогай не толькі адваротнай, але і прамой перспектывы, дастаткова добра разгорнутай углыбіню, маюць падкрэсленыя аб'ёмы. Заўважаецца пераарастанне ўмоўнай формы куліс у самастойны архітэктурны пейзаж, што надае твору жыццёвую дакладнасць.

Вельмі выразна гэта рыса выяў-

лена ў абразе «Успенне» 1650 г., дзе ўнутраная прастора арганізавана за кошт аб'ёмных і складаных архітэктурных комплексаў на другім плане.

Для ўсіх трох абразоў характэрны сакавіты разьбяны пазалочаны арнамент фону. Ён уплятаецца ў агульную кампазіцыю і ўзмацняе яе выразнасць. У «Пакровах», напрыклад, раслінны арнамент дзе-нідзе нагадвае язькі полямя, ён развіваецца знізу ўверх і, аб'ядноўваючы дзве самастойныя кампазіцыі ў цэнтры, утварае аснову, на якой нібы лунае верхняя група. Для разглядаемай групы абразоў характэрна жанравасць, якая працінае іконаграфічную канву і надае твору цеплыню і жыццёвую пераканаўчасць. Так, у верхняй частцы «Пакроваў» паказаны іншаземныя госці ў адзенні і капелюшах галандскіх гандляроў XVII ст., яны трымаюцца свабодна і нагадваюць глядачоў на спектаклі. Жанравасць, якая з'явілася яшчэ ў творах XVI ст., набывае тут большую значнасць. Яна прысутнічае не толькі ў асобных дэталях бытавога характару, але выступае як істотны элемент усёй вобразнай структуры твора, як адзнака блізкасці ўсяго выяўленага да рэальнасці.

Значна адрозніваюцца ад маларыцкіх творы іканапісу ўсходняй і паўночнай Беларусі. Вядомае магілёўскае «Раство Марыі», створанае ў 1649 г. мастаком Пятром Яўсеевічам з Галынца (ДММ), мае выключна жыццярэадны, светлы і лёгкі каларыт³⁷. Яно нагадвае жанравую сцэну са шматлікімі бытавымі і этнаграфічнымі дэталямі. На галовах жанчын-павітух — сялянскія наміткі, на падушках — самаробныя карункі-прошвы. У позах персанажаў столькі натуральнай радаснай закла-

почанасці, што толькі німбы над галовамі прымушаюць памятаць пра іх святасць.

Незвычайна для іканапісу вырашана ў гэтым творы праблема прасторы. Позірк глядача скіроўваецца за аконны праём, дзе відаць будынкі ў перспектывным скарачэнні. Такім чынам, прастора нібы размыкаецца, зводзячы на нішто выключнасць падзеі і аб'ядноўваючы яе з астатнім светам.

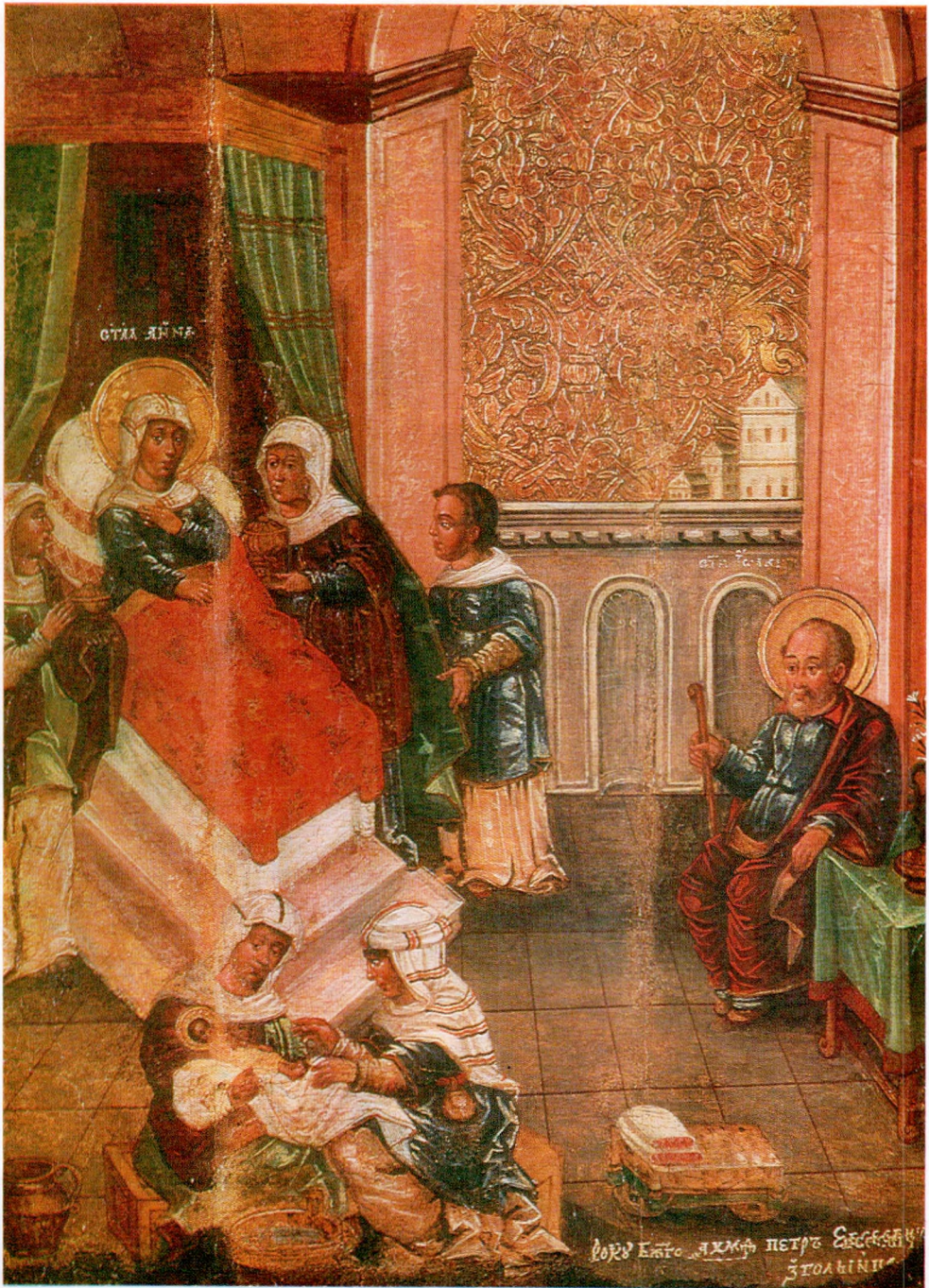
Імкненне да паказу разгорнутага і «абжытага» пейзажу асабліва ярка адчуваецца ў абразе «Цалаванне Ганны і Іакіма» з в. Олтуш (ДММ). У ім адначасова гаворыцца і пра благавешчанне, і пра радасць бацькоў Марыі з гэтае прычыны. Месца дзеяння — вялікі сад з вежай і альтанкай, падазнення ў перспектывным скарачэнні. Паміж фігурамі і прадметамі захоўваюцца суадносіны, блізкія да існуючых у прыроды.

Шырока разгорнутая прастора з зялёнымі ўзвышшамі, ахутанымі вярчэрнім прыцемкам, паказана ў «Растве Хрыстовым» (ДГМ). Некаторыя дэталі абраза, напрыклад руіны палаца, абломак мармуровай балюстрады і гімаціі Іосіфа, які нагадвае тогу, адцяняюцца прастатой і рэальнасцю паўночнага краявіду. «Раство» адрозніваецца мяккасцю каларыту, пабудаванага на суадносінах гарчычных, светла-зялёных, светла-шэрых і белых танаў. Ёсць падставы меркаваць, што абраз належыць да магілёўскай жывапіснай школы, ад якой захаваўся аналагічны па колеравай гаме твор — «Цуд Юр'я» са Старога Быхава (Быхаўскі краязнаўчы музей). Вытанчаны каларыт быхаўскага абраза будуецца на спалучэнні блізкіх па тону колераў: зялёна-шэрых, блакітных, жамчужных і светла-вохрыстых, якія адцяняюцца ружовымі акцэнтамі на вуснах і мочках вушэй. Тыпаж «Цуда Юр'я» таксама вельмі блізкі да тыпажу ўжо згаданага «Раства Марыі».

Кампазіцыйная пабудова, аргані-

³⁷ Высоцкая Н. Ф. «Нараджэнне маці боскай» Пятра Яўсеевіча з Галынца // Мастацтва Беларусі. 1983. № 2. Паміж с. 48—49.

23. Пятро Яўсевіч з Галынца.
Расцео Марыі. 1649. ДММ БССР

зацыя прасторы і асобныя дэталі ва ўсіх названых творах першай паловы XVII ст. у некаторай ступені нагадваюць рэнесансныя формы: пра гэта сведчыць падкрэсленая ўраўнаважанасць мас, кулісы ў выглядзе рэнесансных збудаванняў і, урэшце, «чаканеныя» ўзоры арнаменту. Гэтым якасцям, асабліва характэрным для палескага жывапісу, амаль не супярэчаць некаторыя барочныя элементы, якія пакуль што падпарадкоўваюцца старой, даволі трывалай выяўленчай сістэме. З усяго сказанага можна зрабіць вывад, што асноўныя тэндэнцыі развіцця беларускай культуры ў той час яшчэ адпавядалі рэнесансным настроям, і гэта асабліва ярка праявілася ў свецкім жывапісе, а іменна ў парадным партрэце.

Цікава адзначыць, што парадны партрэт і іканапіс выпрацавалі на Беларусі агульную сістэму выяўленчых сродкаў: партрэтны жывапіс выкарыстоўваў багаты вопыт іканапіснай дэкарацыі, а ў іканапісе пад уплывам партрэта развівалася цікавасць да спасціжэння і перадачы чалавечага характару³⁸.

Такім чынам, іканапіс першай паловы і сярэдзіны XVII ст. у сваёй аснове адлюстроўвае эстэтычную сістэму складанага і супярэчлівага часу Контррэфармацыі. Яна ўвасабляе ідэалы, некалькі іншыя ў параўнанні з поглядамі часу росквіту рэнесансных настрояў, але шмат у чым, не толькі па форме, але і па духу, захоўвае старыя традыцыі, замацаваныя мастацтвам XVI ст. Варта адзначыць, што твораў маньерыстычнага характару, па якіх можна прасачыць паступовае vyrаджэнне стылю, як гэта, напрыклад, у некаторай ступені бачна на абразе «Абразанне» з Мышчыц (МСБК), вельмі мала. У асноўнай масе твораў формы

захоўваюць стрыманасць і адпавядаюць ідэалам эпохі.

Вядома, што іканапіс вельмі шчыльна звязаны з іканастасам, і таму для больш поўнага разумення

24. Маці боская Баркалабайская.
Абраз з г. Быхава Магілёўскай вобл.
I-я пал. XVII ст.
Быхэйскі краязнаўчы музей

асобных твораў трэба ўявіць іх у сістэме, дзеля якой яны прызначаліся.

У адпаведнасці з уяўленнямі, што склаліся да XV ст., іканастас адгрываў асаблівую ролю ва ўбранні праваслаўных храмаў. Ён уяўляў манументальную шмат'ярусную кампазіцыю, якая падпарадкоўвала сабе астатняе дэкаратыўнае ўпрыгожанне царквы. Іканастас дыктаваў патрабаванні да кожнага асобнага абраза, які павінны быў успрымацца ў комплексе з іншымі. Верагодна, на Беларусі, як і ў суседніх краінах, фарміраванне іканастаса адносіцца да XIV—XV стст., але асобныя ўзоры яго цалкам дайшлі да нас толькі з

³⁸ Тананаева Л. И. Сарматский портрет. М., 1979. С. 110—170.

XVII ст., а фрагменты — з другой паловы XVI і пачатку XVII ст.

Найбольш старажытнымі і вядомымі з'яўляюцца іканастасы царквы Благавешчання ў Супраслі³⁹ (знішчана ў 1944 г.), Нікольскай у Магілёве, а таксама не ўцалелыя, але добра апісаныя іканастасы Богаяўленскай царквы ў Магілёве⁴⁰ і Троіцкай — у Віцебску⁴¹. У кампазіцыі беларускага іканастаса ярка праступае крыжовы стрыжань, які ўтвараецца дамiнуючым апостальскім чынам на гарызанталі і змешчанымі над царскай брамай цэнтральнымі абразамі хрысталагічнага цыкла на вертыкалі. Апошнія найбольш вялікія па габарытах і заўсёды прыўзняты над сваімі радамі. Гэтым беларускі іканастас адрозніваецца ад добра даследаванага рускага з яго стужкавай кампазіцыйнай будовай⁴². Другая адметнасць — адсутнасць класічнага дзісуснага чына, які тут фактычна заменены апостальскім. Ролю дзісуса ў беларускім іканастасе выконвае толькі адзіны цэнтральны абраз «Спас-архірэі», або «Спас на прастоле». У асноўным беларускі іканастас меў чатыры рады (чыны): мясцовы, святочны (не заўсёды), апостальскі і прарочы. Некалькі архаічная структура іканастаса тлумачыцца асаблівасцямі развіцця сацыяльна-гістарычных адносін на беларускіх землях, што знайшло адлюстраванне ў філасофска-рэлігійных поглядах⁴³.

Структура беларускага іканастаса дапамагае зразумець абраныя мастаком памеры, асаблівасці кампазіцыйнай будовы і эмацыянальную скіраванасць шматлікіх абразоў, якія захаваліся паасобку. Зыходзячы з гэтага, здаецца натуральным, што апостальскія абразы, якія нясуць у сабе асноўны філасофскі зарад усяго манументальнага комплексу, вызначаюцца велічнасцю і значнасцю вобразна (прыгадаем абразы «Апосталы Лука і Сымон» з Кажан-Гарадка, «Апосталы Павел, Іаан і Сымон» з Дамачова), а дзісусныя — урачыстасцю і напружанасцю пачуцця («Дзісус» з Рубеля). Вельмі важнае значэнне надавалася абразам мясцовага рада. Шматлікія ўцалелыя да нашага часу адзігітры і спасы ўражваюць глыбінёй пачуцця, а часам і псіхалагізмам. Яны прызначаны былі выконваць ролю «ўваходжання» ў іканастасны вобраз і разлічваліся на працяглае разглядванне з блізкай адлегласці («Маці боская Адзігітрыя» і «Спас Пантакратар» 1632 г. з Бездзежа). У адрозненне ад гэтых твораў храмавы абраз у мясцовым радзе павінен быў інфармаваць аб галоўным прастоўным свяце і назве царквы. Таму ён быў найбольш дэкаратыўным і выразным па кампазіцыі і колеру («Тройца старазапаветная» з Дастоева, тры падпісаныя творы з Маларыты: «Праабражэнне» 1648 г., «Пакровы» 1649 г. і «Успенне» 1650 г.).

Абразы святочнага чына разлічваліся на паступовае разглядванне і нетаропка разгортвалі свае кампазіцыйны ўздоўж усяго рада. Яны вылучаюцца найбольшай апавядальнасцю («Цалаванне Ганны і Іакіма» з Олтуша).

Беларускія іканастасы часцей за ўсё былі драўляныя, упрыгожаныя рэльефнай, часам ажурнай разьбой і мелі пірамідальныя карункавыя сілуэты. Іх завяршалі разьбяныя па канту дошкі з выявай прарокаў (часцей паясныя або пагрудныя), якія

³⁹ Долматов Н. Супрасльский Благовещенский монастырь. СПб., 1892. С. 97, 98, 140, 174; Freski z Supraśla. Kraków: wyd Artystyczno-graficzne, 1968.

⁴⁰ Инвентарь Николаевской церкви в Могилеве за 1855 год//ЦДГА БССР (г. Минск), ф. 2322, воп. 1, адз. зах. 78, л. 2—3.

⁴¹ Кацер М. С. Народно-прикладное искусство Белоруссии. Мн., 1972. С. 66, 67.

⁴² Бетин Л. В. Исторические основы древнерусского высокого иконостаса//Древнерусское искусство. М., 1970. С. 57, 58.

⁴³ Ветер Э. И. Об особенностях белорусского иконостаса//Художественное наследие. М.: ВЦНИЛКР, 1978. № 4. С. 187—192.

выконвалі больш дэкаратыўную, чым інфармацыйную функцыю.

Апісаная вышэй структура іканастаса на Беларусі была вельмі трывалай і захоўвалася на працягу ўсяго XVII і XVIII стагоддзяў.

* * *

У канцы XVI — пачатку XVII ст. у выяўленчым мастацтве Беларусі склаўся самастойны жанр партрэта. Асаблівага росквіту ён дасягнуў у XVII — пачатку XVIII ст., зрабіўшыся вядучым жанрам свецкага жывапісу. Гэта быў час, калі ў аслабленай пастаяннымі войнамі, эканамічна раздробленай Рэчы Паспалітай каралеўская ўлада была нязначнай, палітычным і эканамічным жыццём краіны, па сутнасці, кіравалі магнацкія роды. На тэрыторыі Беларусі, якая ў той час уваходзіла ў склад Рэчы Паспалітай, гаспадарылі Радзівілы, Тышкевічы, Тызенгаўзы, Патоцкія. Яны мелі сваю армію, сваю выканаўчую і заканадаўчую ўладу. Нават самы збяднелы шляхціц, карыстаючыся правам «вета», меў адносна незалежнасць і ўладу. Не выпадкова ў грамадстве расла цікавасць да роду, сям'і, асобы. Кожны буйны феодал імкнуўся не толькі да багацця, да ўплыву на дзяржаўныя справы, але і хацеў пакінуць у спадчыну сваім нашчадкам сведчанне сваёй вядомасці і славы. Такім сведчаннем мог стаць партрэт з адлюстраваннем на ім усіх атрыбутаў радавасці, улады і багацця. Акрамя таго, XVII стагоддзе азнаменавана нацыянальна-вызваленчай барацьбай, якую ўзначальвалі многія выдатныя асобы. Павялічваецца цікавасць да гэтых людзей, імкненне адлюстраваць іх вобразы на партрэтах. Таму партрэты такога роду з'яўляліся ў той час сродкам выражэння пэўных ідэй, настрояў, думак.

Партрэт XVI—XVIII стст. з'яўляецца не толькі творам мастацтва, а яшчэ (можна, і найперш) генеалагічным дакументам, які ўвекавечвае прадстаўніка таго ці іншага роду і з'яўляецца яго своеасаблівым «пашпартам». Такая функцыянальная кіраванасць партрэта параджала своеасаблівыя стылістычныя прыкметы, якія не змяняліся на працягу многіх дзесяцігоддзяў, аж да пачатку XIX ст. Складваецца тып партрэта, які ў польскім мастацтвазнаўстве называецца «сармацкім», у Рускай дзяржаве вядомы з другой паловы XVII ст. як «парсуна». Для партрэтаў такога роду характэрны строгія каноны: фігуры падаюцца ў рост, радзей пагрудна або пакаленна, у парадным адзенні з атрыбутамі ўлады: гетман — з булавой, маршалак — з маршальскім жэзлам, падкаморы — з ключом і г. д. На фоне звычайна маляваліся падвязаныя драпіроўкі і элементы архітэктуры, што рабіла ўражанне і надавала партрэту ўрачыстасць і параднасць. Выява дапаўнялася доўгім надпісам, у якім паведамлялася пра ўзнагароды, тытул, пасады партрэтаванага, а таксама некаторыя біяграфічныя звесткі. Нярэдка ў правым ці левым кутку партрэта можна было ўбачыць і герб заказчыка. У свецкіх партрэтах мадэліроўка формы была амаль такая ж, як і ў абразах, але партрэтныя больш засяроджвалі ўвагу на фактуры прадметаў, іх бытавой сутнасці, трактоўцы дэталей адзення, асобных рэчаў. Мастак імкнуўся праўдзіва перадаць натуру. Ён аб'ёмна пісаў толькі твар мадэлі, фігура ж трактавалася плоскаса, поза — застылай, скаванай. «Сармацкі» партрэт існаваў на тэрыторыі ўсёй Рэчы Паспалітай, г. зн. і на беларускіх землях. Партрэты, створаныя на тэрыторыі Беларусі, маюць некаторыя элементы, уласцівыя польскаму, літоўскаму, украінскаму партрэтнаму мастацтву XVI—XVIII стст. Таму праблему беларускага партрэта трэба

разглядаць у агульным комплексе праблем, звязаных з культурай усходніх і заходніх славян і іншых народаў.

У мастацтве партрэта, якое развівалася на тэрыторыі Беларусі, можна вылучыць шэраг твораў, цесна звязаных з еўрапейскім жывапі-

сам, створаных пераважна замежнымі мастакамі або мясцовымі жывапісцамі, якія атрымалі еўрапейскую адукацыю.

*25. Успенне. Абраз з в. Олуш
Маларыцкага р-на Брэсцкай вобл.
1650. ДММ БССР*

Мяркуючы па выяўленчай канцэпцыі, па адносінах мастака да мадэлі, яе трактоўцы, партрэт Кацярыны Слуцкай (2-я палова XVI ст.) напісаны прадстаўніком польскай мастацкай школы, якая зрабіла асабліва прымкметны ўплыў на развіццё беларускага партрэта.

Адзін з ранніх партрэтаў у калекцыі ДММ БССР — партрэт Юрыя Радзівіла. У ім адчуваецца ўплыў

26. Невядомы мастак.
Партрэт Януша Радзівіла.
30-я гг. XVII ст. ДММ БССР

творчай манеры Лукаса Кранаха. У XVI ст. Радзівілы былі цесна звязаны з нямецкімі княжацкімі родамі. Партрэт дачкі Юрыя Радзівіла — Барбары Радзівіл быў таксама напісаны мастаком школы Лукаса Кранаха.

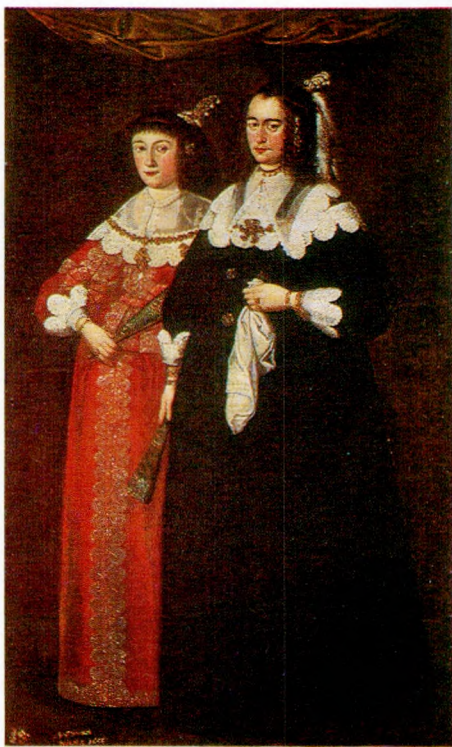
Вывява Альбрэхта Станіслава Радзівіла (ДММ) таксама блізкая да еўрапейскай школы жывапісу. Яго аўтар, магчыма, належаў да майстроў кола Петэра Данкерса (1596?—1661), які атрымаў адука-

цыю ў Галандыі і шмат гадоў працаваў у Вільні, Варшаве і Гданьску. Ювелірная стараннасць у апрацоўцы дэталей, дакладнасць, дакументальнасць у перадачы прадметнага свету, што характэрна для галандскага мастацтва, уласцівыя таксама партрэтам Уладзіслава Дамініка Заслаўскага-Астрожскага (ДММ) і Януша Радзівіла (ДММ), створаным у 1630-х гадах Барталамеем Стробелем (1591—1650), прыдворным мастаком караля Уладзіслава IV, творчасць якога аказала значны ўплыў на мясцовае мастацтва. Уладзіслаў Дамінік Заслаўскі-Астрожскі — сын Аляксандра Заслаўскага і Ефрасініі Астрожскай. Нягледзячы на сваю маладосць, ён карыстаўся вялікай папулярнасцю сярод сваіх сучаснікаў. Юнак быў добра адукаваны, ведаў некалькі замежных моў, любіў літаратуру, сам спрабаваў сваё піра. Яго двор зрабіўся цэнтрам літаратурнага і мастацкага жыцця таго часу. У 1635 г. Стробель напісаў партрэт заслаўскага князя, які захоўваецца ў Нацыянальным музеі ў Варшаве. Партрэт, які знаходзіцца ў ДММ БССР, мае стылістычнае падабенства з варшаўскім партрэтам. Магчыма, аўтарам яго з'яўляецца таксама Б. Стробель.

Партрэт Януша Радзівіла (1630, ДММ), напісаны пасля атрымання ім звання падкаморыя Вялікага княства Літоўскага. Радзівіл паказаны ў лёгкім развароце ўправа, рукой ён абавіраецца на стол, на якім ляжыць вялікі ключ — сімвал пасады падкаморыя. Апануты ён у еўрапейскі касцюм: на ім кароткі пурпур з сярэбрана-чырвонай парчы з геаметрычным арнамантам, на плячах — вялікі белы каўнер, упрыгожаны тонкімі карункамі, і такія ж манжэты. Па модзе таго часу доўгія да плеч валасы і невялікая бародка. Лёгкім святлацёнам мастак мадэлюе твар з выразнымі рысамі, але аб'ёмна вылепленаму твару быццам супрацьпастаўлены педантычна, дэ-

талёва выкананы касцюм. Рупліва выпісаны кожны зігзаг арнаменту на тканіне, старанна перададзена кожная дэталю малюнка карункаў. Такое спалучэнне двух супрацьлеглых мастацкіх вырашэнняў было характэр-

27. І. Шрэтар. *Партрэт Катажыны і Марыі Радзівіла. 1646.*
ДММ БССР

на для Б. Стробеля. Таму ў нас ёсць усе падставы меркаваць, што нявіжскі партрэт Януша Радзівіла быў напісаны таксама Барталамеем Стробелем.

На другім партрэце невядомага майстра Януш Радзівіл (ДММ) паказаны ў больш сталым узросце, у перыяд росквіту сваёй дзейнасці і магутнасці. На ім карычневы жупан з радам дробных залацістых гузікаў і чырвоная, падбітая цёмным футрам дэлія, якая спераду зашпілена

спражкай, упрыгожанай каштоўнымі камянямі. На століку злева гетманская булава. У твары, фігуры гетмана Вялікага княства Літоўскага адчуваецца годнасць прадстаўніка заможнага і магутнага роду. Партрэт напісаны з дастатковай жывапіснай свабодай, шырокім плаўным мазком у цёплай залаціста-карычневай колеравай гаме, любімай мастакамі Нідэрландаў.

Жывапісец Іаган Шрэтар — прыхільнік фламандскага мастацтва, немец па паходжанню, жыў у Вільні і працаваў на тэрыторыі Беларусі, Літвы і Польшчы. Архіўныя дакументы сведчаць, што ў 1646 г. Аляксандра Сабеская, настояцельніца манастыра брыгітак у Гродна, заключыла дагавор з І. Шрэтарам на напісанне 8 рэлігійных кампазіцый для касцёла Благавешчання. Мастак працуе некаторы час у Гродна. Вядомы беларуска-польскі паэт і даследчык літаратуры XIX ст. Уладзіслаў Сыракомля ўспамінае, што ў Нясвіжскай галерэі знаходзілася некалькі партрэтаў, створаных І. Шрэтарам. У зборы ДММ БССР ёсць палатно, датаванае і падпісанае мастаком. На ім — дзве жонкі Януша Радзівіла: нябожчыца Катажына з Патоцкіх і жывая ў момант напісання партрэта Марыя Лупу. Не выпадкова аўтар размясціў жанчын у розных плоскасцях палатна: фігура Катажыны на паўзаслонена постаццю Марыі. Кампазіцыйная схема партрэта запазычана мастаком з фламандскага мастацтва. Кіруючыся рэалістычнымі традыцыямі гэтай мастацкай школы, Шрэтар імкнецца даць псіхалагічную характарыстыку сваіх герань. У вобразах няма той заглыбленасці ў сябе, што характэрна для традыцыйнага параднага партрэта. Асабліва жывыя і выразныя вочы ў Марыі Лупу. Яны нібы выпраменьваюць энергію і ўнутраную сілу. Далікатная Катажына Патоцкая, наадварот, глядзіць з мяккай усмешкай. Нягледзячы на сваё замілаванне фламанд-

28. Неядомы мастак.
Партрэт Крыштафа Весялоўскага.
1636. ДММ БССР

скім мастацтвам, майстар усё ж прытрымліваецца традыцый партрэтага жывапісу, якія былі распаўсюджаны на тэрыторыі Рэчы Паспалітай. Лёгкамі мазкамі ён лепіць аб'ёмы твараў. Але фігуры плоскія. Яны нібы выключаны з навакольнага асяроддзя. І ў позах, і ў жэстах адчуваецца застыласць, скаванасць.

Асаблівай увагі ў беларускім партрэтным мастацтве заслугоўвае група твораў, якая адрозніваецца ад вядомых еўрапейскіх схем мастацкім ладам і манерай пісьма, характэрнай толькі для мясцовых мастакоў, выхадцаў з Беларусі.

Замежныя мастакі не маглі задаволіць рост попыту на партрэт, што садзейнічала больш актыўнай рабоце ў гэтым жанры мясцовых майстроў. Архіўныя дакументы і іншыя пісьмовыя крыніцы раскрываюць разнастайнае па нацыянальнаму складу кола мастакоў, якія працавалі пры нявіжскім двары Радзівілаў⁴⁴. Несумненную цікавасць прадстаўляе кантракт Крыштафа Радзівіла ў 1620 г. з віленскім мастаком Янам Мачульскім, які абавязаўся напісаць 11 копіяў партрэтаў⁴⁵. Сярод прозвішчаў мастакоў шмат мясцовых імён. Становішча мясцовых мастакоў было незайздросным. Гэтыя людзі, па сутнасці, былі ўласнасцю сваіх гаспадароў. Іх творчы лёс цалкам залежаў ад густаў і патрабаванняў мецэнатаў.

Унікальную з'яву ўяўляюць знойдзеныя ў 1966 г. у склепе Благавешчанскага касцёла кляштара брыгітак у Гродна партрэты сям'і Весялоўскіх, напісаныя невядомым гродзенскім мастаком. На адным з іх Крыштаф Весялоўскі (1636), на другім (паміж 1633—1645) — яго жонка

Аляксандра Марыяна Весялоўская з Сабескіх. Побач з партрэтам фундаментара манастыра і яго жонкі знаходзіўся партрэт маладой жанчыны — Грызельды Сапегі, прыёмнай дачкі Весялоўскіх, зроблены ў 30-я гады XVII ст., у памяць якой і заснаваны манастыр.

Мастак намалюваў Крыштафа Весялоўскага ва ўвесь рост, амаль фронтальна. На ім залацісты ўзорысты жупан з парчы, на плечы накінута чорная аксамітная дэлія, зашпіленая на грудзях спражкай. У адной руцэ ў Крыштафа маршальскі жэзл, сімвал яго ўлады, другой ён трымаецца за эфес шаблі. Урачыстасць падкрэсліваецца ўзмоцненай параднасцю, перададзенай мастаком праз антураж: пышная зеленаватая драпіроўка, злева — калоны, наверху адной з іх — герб Весялоўскіх «Агеньчык».

Крыштаф Весялоўскі — аканом г. Гродна, вядомы ў гісторыі сваёй грамадскай дзейнасцю. Яго прыёмная дачка Грызельда памерла зусім юнай, ледзь дасягнуўшы паўналецця. На партрэце яна стаіць ля стала ў зеленаватой сукенцы з парчы, паверх якой чорная роба, на шыі жамчужныя пацеркі, якія добра дапаўняюць колеравую гаму партрэта. На скронях, у вусах, на руках упрыгожаны з каштоўных камянёў.

Пасля смерці Крыштафа яго жонка Аляксандра Марыяна стала ігуменнай кляштара, таму мастак паказвае яе ў паўманаскім адзенні: чорны да зямлі плашч, на галаве белая пакрывала, зверху якога чорная шапка з сабалінай аблямоўкай.

Характэрная рыса таленту невядомага гродзенскага майстра — незвычайная дэкаратыўнасць жывапісу. Аўтар умела кладзе на плоскасці асноўныя колеравыя плямы, пры гэтым тонка перадае градацыі кожнага колеру. У яго палотнах усё падпарадкавана дэкаратыўнаму эфекту. Партрэт Крыштафа шматколорны, але ў шматгалосым колеравым хоры

⁴⁴ Rastawiecki E. Słownik malarzów polskich tudzież obcych w Polsce osiadłych lub czasowo w niej przebywających. Warszawa, 1850—1857. Т. 1—3.

⁴⁵ ЦДГА БССР, ф. 694, воп. 4, спр. 2001, л. 7—8.

29. Неизвестный мастер.
Портрет Грызельды Саяги.
30-я гг. XVII ст. ДММ БССР

ўсё выверана і ўзгоднена. Фарбы не дысаніруюць, а дапаўняюць адна адну, узмацняючы гучанне асноўнай колеравай гамы.

Партрэт Грызельды, пабудаваны на кантрасце халодных блакітна-сініх і цёплых залаціста-карычневых таноў, выглядае ўрачыста, значна. Ён здаецца зробленым з каштоўных камянёў, якія зіхацяць усімі сваімі гранямі. Дэкаратыўнага эфекту аўтар дамагаецца, прытрымліваючыся іканапісных традыцый: ён малюе стол зверху і з блізкай адлегласці, не дае перспектывага скарачэння, старанна выпісвае мармуровыя пліты падлогі. Таму застылая фігура здаецца распыластанай на плоскасці. Яркі выражаны дэкаратыўная аснова, плоскаснасць выявы, іканапіснае разуменне перспектывы збліжаюць творы аўтара з працамі мясцовых іканапісцаў. Выкарыстоўваючы кампазіцыйную схему еўрапейскага рэпрэзентатыўнага партрэта, аўтар усё ж прытрымліваецца мясцовай традыцыі.

Такім чынам, у канцы XVI—XVII ст. у беларускім выяўленчым мастацтве склаліся спрыяльныя ўмовы для развіцця жанру партрэта, які паступова набываў свае характэрныя рысы.

Жывапіс Беларусі канца XVI — першай паловы XVII ст. — досыць складаная і супярэчлівая з'ява ў гісторыі сусветнага мастацтва. Развіваючыся на скрыжаванні шляхоў, якія вялі з Усходу на Захад, ён узбагачаўся, з аднаго боку, рысамі заходнееўрапейскай культуры, з другога — захоўваў рысы ўсходнеславянскай культуры. У той жа час у ім прыкметна праяўлялася і тая плынь, якая зыходзіла ад народнага мастацтва. Вялікі ўплыў на развіццё жывапісу аказалі і гістарычныя падзеі, якія адбываліся ў той час на тэрыторыі сучаснай Беларусі. Такім чынам, беларускі жывапіс гэтага пе-

рыяду можна лічыць самабытнай і арыгінальнай з'явай у гісторыі сусветнага мастацтва.

ГРАФІКА

У канцы XVI — пачатку XVII ст. канчаткова сцвердзіў сябе графічны партрэт, далейшае развіццё атрымаў пейзаж. На якасна новую ступень узняліся гістарычны і бытавы жанры. Адродзілася пастаронкавая ілюстрацыя, якая ў паслякарэнінскі перыяд, па сутнасці, знікла з кірылаўскай кнігі. Узбагаціліся мастацкія сродкі графікі, што звязана з засваеннем новай тэхнікі — металаграфіі.

Як жывапіс і скульптура, графіка гэтага часу таксама зазнала ўздзеянне стылю барока. Сімвалы і алегорыі на тытулах кніг, выявы на ўпрыгожваннях (застаўках, канцоўках) прасякнуты ўласцівай барока дынамікай і рухам. Аднак у беларускай графіцы (асабліва ў кірылаўскіх кнігах) барока мела адметны характар: у ім адсутнічаюць крайнія праяўленыя экспрэсіі і патэтыкі, характэрныя для заходнееўрапейскага мастацтва.

У XVII ст. узбагачаюцца мастацкія сродкі, што звязана з засваеннем новых графічных тэхнік, у прыватнасці медзярыта і афорта. Канчатковым вынікам гэтых цікавых складаных працэсаў з'явілася паступовае фарміраванне нацыянальнай школы гравюры са сваім непаўторным абліччам, своеасаблівай тэматыкай, тыпажом, выяўленча-пластычнай стылістыкай.

Важнай прыкметай графічных твораў гэтага часу з'явілася іх персаналізацыя. Мастакі польска-лацінскіх друкарняў цяпер падпісваюць свае працы ўласнымі прозвішчамі, а зрэдку нават указваюць год і месца іх стварэння.

Вядучым відам графікі была кніжная гравюра. Як і раней, яе эвалюцыя звязана з дзейнасцю белару-

скіх друкарняў. Развіццё друкарства ў Беларусі (як і на Украіне) пайшло па лініі дэцэнтралізацыі. Апошнія абумовіла існаванне рада друкарскіх школ, кожная з якіх мела свае асаблівасці, свой непаўторны характар.

Найбольшая колькасць друкарняў функцыяніравала ў сталіцы Вялікага княства Літоўскага — Вільні. Тут выдавалі кнігі Мамонічы, Васіль Гарабурда, Даніэль Лянчыцкі, Ян Карцан. Актыўна дзейнічала друкарня Віленскай акадэміі, якую заснаваў Мікалай Радзівіл Сіротка. У 90-я гады XVI ст. у Вільні ўзнікае брацкае друкарства. У 1630-я гады друкарства пачалося ва Усходняй Беларусі — у Куцейне, затым у Магілёве.

У час руска-польскай вайны 1654—1667 гг. выпуск кніг прыкметна скарачаецца, многія друкарні спыняюць сваю дзейнасць. Пасля ўзяцця царскімі войскамі Магілёва (1654) у Расію была перавезена куцейская друкарня.

Паводле бібліяграфічных крыніц, з 1601 па 1654 г. у Беларусі надрукавана каля 100 кірылаўскіх кніг⁴⁶, даволі разнастайных па тэматыцы. Апрача тэалагічнай, выдавалася свецкая і палемічная літаратура, творы антычных аўтараў, падручнікі, юрыдычна-заканадаўчыя акты, календары, кнігі па ваеннаму мастацтву, апісанні падарожжаў і г. д. У агульнай масе тагачаснай літаратуры дамінуюць гуманістычныя матывы.

Асобныя беларускія выданні першай паловы XVII ст. з'яўляюцца непераўздзенымі шэдэўрамі мастацтва кнігі, узорами творчасці друкароў, рысавальшчыкаў, гравёраў. Характэрнай рысай аздобы кніг было імкненне да сінтэзу, да ўзаемадзеян-

ня ўсіх кампанентаў: тытула, заставак, канцовак, ініцыялаў, фігурных выяў, наборнай арнаментыкі.

Спецыфіку развіцця графікі ў значнай ступені вызначаў абразны дрэварыт, які дамінаваў у кірылаўскай кнізе з часоў Скарыны. У XVII ст. ён зблізіўся з рускай і асабліва ўкраінскай гравюрай. З рускай яго радзіла шырокае развіццё фігурнага «партрэтнага» франтысіса, з украінскай — выяўленчая стылістыка, тоеснасць сюжэтаў (часцей за ўсё новазапаветных). У польска-лацінскіх выданнях асноўнай тэхнікай афармлення была металагравюра.

Нацыянальныя асаблівасці беларускай графікі ярчэй за ўсё выявіліся ў кнігах брацкіх друкарняў: віленскай Троіцкай (затым Свята-Духаўскай), куцейскай, пазней магілёўскай.

У дзейнасці друкарні віленскага брацтва вылучаюцца два перыяды.

30. Тытульны ліст «Устава».
Вільня. 1617

⁴⁶ Лукьяненко В. И. Каталог белорусских изданий кирилловского шрифта XVI—XVII вв. (1600—1654). Л., 1975. Вып. 2. С. 13.

Першы працягваўся ад заснавання друкарні (90-я гады XVI ст.) і да 1610 г., калі па загаду каралеўскіх улад яна была закрыта, другі — з 1611 г. амаль да сярэдзіны XVII ст., калі брацтва выпускала кнігі і ў Еўі. Да віленскага брацтва перайшла частка друкарскага матэрыялу Скарыны, бо ў выданнях братчыкаў сустракаюцца аўтэнтчныя аздобы кніг першадрукара. Друкарня валодае значным наборам шрыфтоў (не толькі кірылаўскіх, але і лацінскіх) і арнаменту. Для выданняў братчыкаў характэрны невялікі, зручны фармат, добрая якасць шрыфту і набору, багацце арнаментальна-графічных аздоб, высокая выдавецкая культура. Большасць кніг мела тытул.

У 1596 г. з брацкай друкарні выйшлі адразу тры падручнікі: «Часоўнік», «Азбука» і «Граматыка словенска». Ва ўсіх трох кнігах змешчаны застаўкі і ініцыялы, надрукаваныя з сапраўдных дошак віленскіх выданняў Скарыны.

Тытульныя лісты першых брацкіх выданняў даволі сціплыя. Так, тытул «Граматыкі» скампанаваны з дзвюх архітэктурных калон, расліннай застаўкі зверху і канцоўкі ўнізе. Калоны вырашаны спрошчана, шрых няўшэўнены, гравіроўка дробных дэталей недасканалая. Але асноўная канструкцыя малюнка — архітэктурная рамка з тэкстам пасярэдзіне — тут ужо знойдзена. Далейшае развіццё тытульнага ліста ішло па лініі ўзбагачэння яго дэкорам і «ачалавечвання» кампазіцыі шляхам увядзення ў яе чалавечых фігур.

Кампазіцыя тытула «Часоўніка», адзіны экземпляр якога зараз захоўваецца ў бібліятэцы Кембрыджскага ўніверсітэта, блізкая да «Граматыкі словенскай» Л. Зізанія: назва кнігі дадзена паміж архітэктурнымі калонамі з базамі і капітэлямі. Знізу яны крыху патоўшчаны, што надае выяве ўражанне ўстойлівасці. Вакол калон пластычна награвіраваны стылізаваныя галінкі, вырашаныя ўпэўненымі

чорнымі штрыхамі. Зверху над тэкстам — трохвугольнік, у якім дэкаратыўная разетка з пялёсткамі ў выглядзе сонечных промняў. Унізе пад

31. Тытульны ліст «Евангелля». Еўе, 1616

тэкстам змешчана невялікая канцоўка нахшталт гарызантальнай васьмёркі.

Своеасаблівы тытул упрыгожыў віленскія «Граматыкі» 1618 і 1621 гг., рэдкія экземпляры якіх захоўваюцца ў бібліятэцы Оксфардскага ўніверсітэта. Малюнкi на тытулах абодвух падручнікаў аднолькавыя: на пярэднім плане злева настаўнік дубцамі хвошча вучня. За экзекуцыяй уважліва назіраюць братчыкі, якія адлюстраваны з кнігамі за сталом. Аўтар малюнка, відаць, не меў вялікай мастацка-прафесійнай адука-

цы: галовы вучняў, іх рукі намаляваны крыху наіўна, спрошчана, штрыхоўка грубаватая. Тым не менш ён быў, несумненна, адоранай асобай. Перад намі — жанрава-бытавая кампазіцыя з усімі яе асаблівасцямі і рэаліямі. Кампазіцыйная схема тытула згаданых «Граматык» паўтора на ў «Азбуцы» (1637), якая выйшла ў Маскве.

На тытуле «Устава» (1617) загаловак дадзены ў праёме архітэктурнай брамы. Справа і злева — фігуры апосталаў Пятра і Паўла. У чатырох кутках у круглых медальёнах — сімвалічныя выявы жывёл (арол, цялё, анёл, леў), якія звычайна паказваюцца побач з евангелістамі. Зверху, пад назвай кнігі, змешчаны галіны з яблыкамі і лісцем — намёк на пейзаж з квітнеючым садам. Раслінны матыў арганічна кампануецца ў браму, ажыўляючы яе. Вакол гравюры рамка з наборнага арнаменту, якая ўзмацняе дэкаратыўнасць выявы. Кампазіцыйнае вырашэнне тытула «Устава» ў нечым сугучна тытульнаму лісту «Вертаграда душэўнага» (1620).

Да ліку лепшых тытульных лістоў адносіцца тытул «Евангелля» (1616, Еўе), якое Я. Карскі лічыў «адным з самых чыстых заходнерускіх (г. зн. беларускіх) выданняў»⁴⁷. Па ўзроўню мастацкага аздаблення, багаццю заставак, канцовак, ініцыялаў яно належыць да ліку лепшых кніг XVII ст. Існуе пяць варыянтаў гэтага выдання. У кожным з іх змешчана каля 100 заставак, 14 канцовак і каля 150 ініцыялаў з 60 дошак. Акрамя таго, усе варыянты маюць тытулы рэдкай работы, гравюры з выявамі святога Каліста (на адвароце тытула) і вялікі арсенал наборнага арнаменту, лінейных рамак і г. д. Уражвае тонкасць гравіроўкі: нідзе няма ні суцэльных чор-

ных плям (такіх, дзе б не прайшоў разец), ні белых мясцін — усё запоўнена сакавітай разьбой, старанна апрацавана дэкорам, карункамі жывых, дакладных ліній, упэўненай майстэрскай штрыхоўкай.

У тытуле «Евангелля» 1616 г. ёсць рысы, якія збліжаюць яго з гравюрамі П. Мсціслаўца з «Евангелля» 1575 г.: агульны дэкаратыўны прынецп, характар расліннай арнаментыкі, кампазіцыя, тэма дэталі — калоны з лускай, матыў букета ў верхніх кутках, стылізаваныя львы. Можна меркаваць, што тытул «Евангелля» 1616 г. быў выкананы адным з вучняў П. Мсціслаўца, які ў пачатку XVII ст. працаваў у друкарні віленскага брацтва. Як адзначыў А. Сідараў, «ні Масква, ні Кіеў не могуць прывесці прыкладу такога багата ўпрыгожанага, поўнаасцю карункавага ўбору тытульнай рамкі, як у «Евангеллі», выдзеным у маленькім мястэчку Еўе ў 1616 г.»⁴⁸.

Словы выдатнага знаўцы старой кнігі і гравюры можна аднесці і да тытула другога шэдэўра — «Евангелля» 1644 г., выдзенага ў Вільні або Еўі. Тытул — складаны, асобныя яго часткі надрукаваны з розных дошак. Вышэй і ніжэй загаловка ў чатырох кутках закампаанаваны выявы евангелістаў у круглых медальёнах, пасярэдзіне — апосталы Пётр і Павел, над імі — фігуры анёлаў. Гравюра «Тройца» ўзята з «Дыётры» 1642 г. Сярэдняя «чырвоная» частка тытула з выявамі евангелістаў ужывалася раней у «Новым запавецце» (1641). Апосталы Пётр і Павел адціснуты з дошкі, што прымянялася ў «Паўуставе» (Вільня або Еўе, 1637—1640).

Пад левай калонай тытула награвіравана дата «1593» і манаграма гравёра «НІВ» (Грынь Іванавіч?). Відаць, рамка тытула была зроблена

⁴⁷ Карскі Е. Ф. Беларусы. М., 1956. Вып. 2—3. С. 408.

⁴⁸ Сідоров А. А. История оформления русской книги. М.; Л., 1946. С. 78.

яшчэ ў канцы XVI ст. Яе аўтар не сумненна быў мастаком круга П. Мсціслаўца, аб чым сведчаць дэкор гравюры, яе выяўленчыя матывы (відарыс вазонаў у верхніх кутках і інш.). Тут змешчаны таксама чатыры выявы евангелістаў — копіі гравюр Мсціслаўца з «Евангелля» 1575 г., якія аздоблены рамкай з наборнага арнаменту.

У XVII ст. атрымала далейшае развіццё і геральдычная гравюра — адлюстраванні гербаў, звычайна мецэнатаў, што фінансавалі выданне, на адвароце тытула. Яны вылучаюцца дэкаратыўнасцю, умелай трактоўкай картушаў у акаймоўцы стылізаванага лісця, тонкасцю гравіроўкі: гербы Агінскіх, Хадкевіча і Валовічаў у «Евангеллі» 1616 г. з Еўя; Л. Сапегі ў «Служэбніку» 1617 г. з Вільні; Трызнаў у «Малітаслове» 1652 г. з Вільні і інш.

У беларускіх кірылаўскіх выданнях XVII ст. зафіксавана 16 геральдычных гравюр, і ўсе яны з'яўляюцца ўзорамі тонкай работы⁴⁹. Асабліва вялікае развіццё геральдычная гравюра (мецэарыт) атрымала ў лацінска-польскіх выданнях друкарні Віленскай акадэміі.

У канцы XVI — пачатку XVII ст. новыя рысы заўважаюцца і ў графічнай арнаментыцы і застаўках, канцоўках, ініцыялах. У застаўках узмацняецца іх выяўленча-ілюстрацыйны пачатак. У цэнтры застаўкі, якая запоўнена расліннай арнаментыкай (кветкамі, лісцем, пладамі), нярэдка даюцца медальёны з новазапаветным сюжэтам, выявамі святых, а часам і цэлых евангельскіх сцэн. Такія застаўкі ўпершыню з'явіліся ў віленскіх брацкіх друкарнях. Некаторыя з іх узыходзяць да страцінскіх выданняў. Напрыклад, кампазіцыя застаўкі са сцэнай «Уваскрэсення» («Евангелле вучыцель-

нае», 1616, Еўе, л. 97 другога падліку) мае аналаг у страцінскім «Служэбніку» (1604). З гэтага ж выдання скапіраваны застаўкі з выявамі святых, міфалагічных істот і жывёл, змешчаныя ў «Часаслове» (1617) Мамонічаў. Аднак большасць аздоб беларускай кірылаўскай кнігі вылучаецца і самабытнасцю сюжэтаў, і філіграннасцю выканання.

Ініцыялы ў кнігах XVII ст. самыя разнастайныя. Як ужо адзначалася, многія з іх (выданні Вільні і Еўя) узыходзяць да скарынінскіх. У кнігах Мамонічаў загалюўныя літары нярэдка выкананы ў старадрукарскім стылі. Асобныя ініцыялы «Часаслова» 1617 г. характарызуюцца складаным пляценнем з элементамі тэраталагічнага стылю. Загалюўныя літары «Часаслова» 1632 г., надрукаванага Спірыдонам Собалем у Кuceйне, дадзены з выявамі птушак, побач з Т намаляваны кентаўр, на некаторых літарых (напрыклад, X) — выявы святых. Асобныя выяўленчыя матывы гэтых літар узяты з грэчаска-рымскай міфалогіі. Прататыпы ініцыялаў гэтага выдання знаходзім у страцінскім «Служэбніку» 1604 г.

Часам у адной кнізе ўжываліся ініцыялы розных тыпаў. Напрыклад, у «Евангеллі вучыцельным» (Еўе, 1616) адбіта 145 ініцыялаў з 60 дошак. Адны з іх па стылю ўзыходзяць да літар П. Мсціслаўца, другія — І. Фёдарова, трэція — да страцінскіх выданняў. Тэраталагічныя літары Р, Ч і іншыя выкананы паводле «Евангелія вучыцельнага», выдадзенага ў 1606 г. у Крыласе.

У кнігах XVII ст. канчаткова прыжыліся і канцоўкі. Яны меншыя за застаўкі, маюць форму вазонаў, рашотак, стылізаваных кветак або ўмоўных выяў анёлаў, чалавечых галоў і г. д. («Новы запавет», Еўе, 1611; «Новы запавет», Кuceйна, 1652 і інш.).

Пастаронкавая ілюстрацыя ў кірылаўскіх выданнях першай паловы

⁴⁹ Лукьяненко В. И. Каталог белорусских изданий... Вып. 2. С. 257—258.

XVII ст. не атрымала прыкметнага развіцця. У згаданай «Граматыцы» 1596 г. адлюстравана жанчына з ключом у левай руцэ — сімвалічная выява граматыкі, закампанаваная ў лінейную і архітэктурна-дэкаратыўную рамкі. Фігура жанчыны намалювана пластычна, амаль скульптурна. Аб'ём мадэліраваны жывымі сакавітымі штрыхамі, пакладзенымі па форме. Вобраз граматыкі створаны, несумненна, пад уплывам Рэнесанса. Ва ўсходнеславянскай графіцы ён

32. Сьвяты Каліст. Ілюстрацыя да «Евангелля». Еўе, 1616

з'яўляецца самым раннім вобразам-сімвалам.

У брацкіх выданнях папулярным быў франтысіп з выявай цара Давіда або евангелістаў. Самы ранні франтысіп аздобіў віленскую «Псаломніцу» (1595). Фігура цара Давіда выканана ў ім пад уплывам гра-

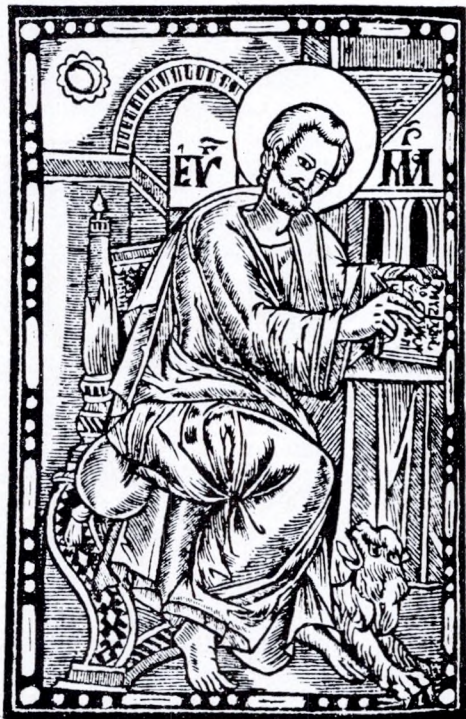
вюры П. Мсціслаўца з «Псалтыра» 1576 г. Гэты ж Давід паўтораны і ў еўінскім «Новым заавеце» (1611). Клігу ўпрыгожылі таксама выявы евангелістаў, якія таксама зроблены па ўзору гравюр Мсціслаўца.

Самыя ўдалыя выявы евангелістаў выкананы для віленскага «Новага заавету з псалтырам» (1623). Выразныя, нетрафарэтныя паставы, пераканаўчы тыпаж і адзенне. Вобразы такія жыццёвыя, нібы мастаку пазірвалі беларускія рамеснікі і сяляне. Майстар «Новага заавету» ведаў гравюры Мсціслаўца, але жыццёвая праўда была для яго важней. Усе пяць яго дрэварытаў паўтораны ў «Новым заавеце» 1641 г., а «Марк» і «Матфей» надрукаваны яшчэ і ў «Буквары» (1652). Гэта «ключавыя» ксілаграфіі віленска-еўінскай школы.

Часта адны і тыя ж дрэварыты паўтараліся ў розных выданнях. Так, непераўзыходная па мікраскапічнай тэхніцы гравіроўкі «Тройца», якая згадалася ў «Дыёптры» (1642), паўторана ў еўінскіх кнігах «Псалтыр» і «Дыётра» (абедзве 1642 г.), «Евангелле» (1644), «Буквар» (Вільня, 1652). Усе «Тройцы» ў гэтых кнігах адбіты з адной дошкі.

У XVII ст. у кірылаўскай кнізе адраджаецца рэдкая ў беларускай кнізе пастаронкавая ілюстрацыя. Пасля выданняў Скарыны першай віленскай кнігай з ілюстрацыямі да тэксту быў «Часаслоў» (1617), выданы Мамонічамі. У ім змешчаны ілюстрацыі: «Сашэсце святога духа», «Благавешчанне», «Нараджэнне Хрыста», «Пакланенне валхвоў», «Малітва цара Давіда», «Уваход у Іерусалім», «Распяцце» і інш. Стыль ілюстрацый блізкі да ксілаграфіі віленскіх выданняў Скарыны. Яны награвіраваны тонкім штрыхом, што нагадвае тэхніку медзярыта. Фігуры, тыпаж, адзенне персанажаў, архітэктурныя элементы трактуюцца рэалістычна. Гравёр умела карыстаецца разцом: роўныя, густа па-

33. Евангеліст Марк. «Новы завет». Вільня, 1623

кладзеныя па форме паралельныя штрыхі мадэліруюць аб'ём.

Як устанавіла А. Зёрнава, большасць дрэварытаў «Часаслова» 1617 г. скапіраваны з львоўскіх выданняў «Часаслова» (1609) і «Кнігі аб свяшчэнстве» (1614). Віленскія копіі зроблены настолькі дакладна, што іх лёгка прыняць за арыгіналы.

Апрача ілюстрацый у «Часаслове» 1617 г. на адвароце тытула змешчана выява багаслова Васіля Вялікага ў рост у багатым царкоўным убранні. Аздоблены крыжамі гімацій прыгожа аблягае цела, цяжкімі складкамі спадае ўніз. Фігура Васіля Вялікага манументалізавана, погляд засяроджаны, задумнены, нават суровы. У левай руцэ ён трымае кнігу. Мастак адчувае пластыку цела, пераканаўча перадае аб'ём, які мадэліруецца кароткім штрыхом. Па кам-

пазіцыі і тыпажу гэта гравюра ўзыходзіць да «Васіля Вялікага» са страцінскага «Служэбніка» (1604). У сваю чаргу віленская гравюра з'явілася ўзорам для аналагічнай выявы з «Кнігі вялікіх пастараў» (Масква, 1665).

У цэлым віленска-еўінская школа дрэварыта развівалася пад прыкметным уздзеяннем гравюр Мсціслаўца з «Евангелія» (1575) і «Псалтыра» (1576). Гэтай школе належаць самыя дасканалыя ўзоры мастацтва кнігі.

З прычыны ўзмацнення сацыяльна-палітычнага, нацыянальнага і рэлігійнага прыгнёту, рэзкіх нападаў на брацкае кнігадрукаванне яго цэнтры ў другой чвэрці XVII ст. перамясціліся з заходніх абласцей ва ўсходнія: асноўную ролю ў развіцці кніжнай гравюры ў гэты час адгравывалі Куцеяна і Магілёў.

Куцеінская друкарня прадоўжыла традыцыі брацкага друкарства: той жа наборны арнамент, што ў выданнях Вільні і Еўя, які добра ведалі куцеінскія друкары. Выдадзеная

34. Уваход у Іерусалім. Ілюстрацыя да «Часаслова». Вільня, 1617

імі «Дыётра» (1651) — дакладны перадрук «Дыётры», надрукаванай у Еўі ў 1642 г. Але Куцейна не паўтарала механічна традыцыі, а развівала іх. Характэрная асаблівасць

35. Малітва цара Давіда.
Ілюстрацыя да «Часаслова». Вільна, 1657

гравюр куцеінскай школы — блізкасць да беларускай народнай творчасці, да лубка. Контур і штрэх у дрэварытах набывае асаблівую сакавітасць; ён не тонкі, не «металаграфічны», як у Мсціслаўца і яго віленска-еўінскіх паслядоўнікаў, а важкі, нават месцамі грубаваты, але заўсёды каларытны. Агульны лад куцеінскіх дрэварытаў больш дэкаратыўны.

Куцеінская друкарня пачала працаваць у 1630 г. пад кіраўніцтвам беларускага культурнага дзеяча і друкара Спірыдона Собаля, які па запрашэнню беларускага магната Багдана Статкевіча прыехаў з Кіева, дзе выдаў некалькі кніг: «Лімантар» і «Мінею», 1628; тры выданні «Актоіха», 1628—1629; «Апостал», 1630. У параўнаўча нядаўна знойдзеным кіеўскім «Актоіху» (1628)

тытул выкананы ў тэхніцы медзярыта. Гэта першы вопыт металаграфіі ў кірылаўскіх выданнях. Як і ў віленскіх выданнях, за аснову кампазіцыі тытула ўзяты матыў брамы ў стылі сталага барока. Тэкст размешчаны ў светлым праёме, пасярэдзіне. Па абодва бакі на фоне калон адлюстраваны фігуры архангелаў Міхаіла і Гаўрылы; зверху анёлы трымаюць круг, у якім награвіравана сцена са свяшчэннага пісання. Кампазіцыя тытула «Актоіха» блізкая да медзярытаў нявіжскага майстра Тамаша Макоўскага.

Пераехаўшы ў 1630 г. з Кіева ў Оршу, С. Собаль у Куцеінскім манастыры друкуе «Актоіх» (каля 1632), «Буквар» і «Малітаслоў» (1631), «Часаслоў» (1632), заканчвае друкаванне асобных экзэмпляраў «Апостала», праца над якім пачалася яшчэ ў Кіеве.

Па ўзроўню мастацкага аздаблення куцеінскія выданні Собаля блізкія да яго кіеўскіх, бо амаль увесь друкарскі матэрыял (два віды шрыфтоў, трынаццаць дошак заставак, некалькі дзесяткаў ініцыялаў, трычатыры канцоўкі, рамкі тытульных лістоў і дошкі для ілюстрацый — «Іаан Дамаскін», «Апостал Лука», «Хрыстос з херувімамі») Собаль перавёз з Кіева. Відаць, у Куцейне былі выкананы гравюры «Апостал Лука», «Герб Багдана Статкевіча» для «Апостала» 1630—1632 гг. і шэраг заставак і ініцыялаў. Першая дошка кампазіцыйна амаль цалкам паўтарае гравюру, змешчаную ў пяці першых варыянтах кіеўскага «Апостала», але тут яна меншага памеру і змешчана ў рамцы з наборнага арнаменту⁵⁰.

Сапраўдным багаццем выданняў Собаля з'яўляюцца ініцыялы, якія ўпрыгожаны малюнкамі птушак, звяроў, чалавечых фігур. Часцей за ўсё

⁵⁰ Зернова А. С. Белорусский печатник Спиридон Соболев // Книга: Исслед., материалы, М., 1965. С. 134—136.

ініцыялы гравіраваны белым штрыхом на густым чорным фоне. Па стылю гэтыя загалюўныя літары ўзыходзяць да скарынінскіх. У «Буквары» (1636) перад пачаткам тэксту змешчана выява маці боскай з целам Хрыста на каленях. Дошка гравюры, відаць, выканана ў Беларусі.

Дзейнасць куцеінскай друкарні працягвалася да 1654 г. Тут выйшлі «Дзідаскалія», «Гісторыя пра Варлаама і Іасафа» (абедзве 1637 г.), «Брашна духоўнае» (1639), «Асмагласнік» (1646), «Трэфалагіён» (1647), «Дыётра» (1651), «Новы запавет з псалтырам» (1652), «Дзідаскалія», «Буквар», «Лексікон славенароскій...» Памвы Бярынды (усе 1653 г.), «Дыётра» (1654) і інш.⁵¹

Большасць кніг куцеінскай друкарні выдадзена ў чацвёртую долю ліста — фармат пражскіх кніг Скарыны. Часта ўжываўся чырвоны колер. Шырока прымяняўся на тытулах літы наборны арнамент. Шрыфт для многіх выданняў («Дзідаскалія», «Гісторыя пра Варлаама і Іасафа», «Брашна духоўнае» і інш.) адліты паводле ўзору шрыфту Собаля.

У 1653 г. куцеінская друкарня выдала «Лексікон славенароскій...», складзены вядомым дзеячам усходнеславянскай культуры Памвай Бярындай. Друк кнігі вельмі якасны. Тэкст надрукаваны ў чацвёртую долю ліста ў два слупкі, акаймаваныя двайнымі лінейнымі рамкамі. Аднаколеры тытул аздоблены рамкай з наборнага арнаменту, які сустракаецца і ў канцоўках асобных раздзелаў. Малюнак, як і агульная кампазіцыйная пабудова, блізкі да выданняў Еўя.

Сціпла аформлена і надрукавана ў чацвёртую долю ліста «Гісторыя пра Варлаама і Іасафа» (1637) — распаўсюджаны ў сярэдневяковай Еўропе раман усходняга паходжан-

ня, які, паводле старажытнай традыцыі, прыпісваецца Іаану Саваіту або Іаану Дамаскіну. Пераклад рамана з грэчаскай мовы на беларускую зрабіў у Куцеіне Іасаф Палаўко — намеснік магілёўскага брацкага Богаяўленскага манастыра. На тытуле «Гісторыі» — штрыхавая рамка з выявай святых, тэкст на старонках акаймаваны наборнымі рамкамі. У якасці заставак і канцовак на асобных старонках ужыты літы наборны арнамент. Асаблівую цікаvasць у мастацкім афармленні кнігі ўяўляе ілюстрацыя з выявай Варлаама і Іасафа.

...Раскошны палац Іасафа. Індыйскі царэвіч сядзіць на троне пад балдахінам. Побач стол, на якім ляжыць скіпетр. Перад Іасафам — Варлаам, які трымае «камень веры». Добра перададзена абстаноўка палаца: калона на заднім плане за Варлаамам, фігурка ідала за тронам. Перспектыўна намалёвана падлога палаца, падзеленая на прамавугольнікі. Пераканальна вырашаны вобразы герояў рамана — канкрэтна-індывідуальныя, пазбаўленыя схематызму. Гравюра выдатна скампанавана. Штрыхоўка сакавітая, смелая.

«Варлаам і Іасаф» — першая свецкая сюжэтная ілюстрацыя ў беларускім кірылаўскім друкарстве. Яе кампазіцыйная схема паўторана ў медзярыце маскоўскага выдання «Гісторыі пра Варлаама і Іасафа» (1681), якую надрукаваў Сімяон Полацкі, а медзярыты выканаў рускі майстар А. Трухменскі па малюнках С. Ушакова. Гэта самыя раннія мэтагравюры ў рускім мастацтве. Асобныя з іх рабіліся па ўзору куцеінскіх дрэварытаў⁵².

Шляхам параўнальнага аналізу ўдалося вызначыць, што куцеінскаму аўтару гравюры «Варлаам і Іасаф» належаць таксама дрэварыты

⁵¹ Лукьяненко В. И. Каталог белорусских изданий... С. 256.

⁵² Сидоров А. А. Древнерусская книжная гравюра. М., 1951. С. 268—270.

з выявамі цара Давіда («Брашна духоўнае»), Іаана Дамаскіна («Асмагласнік») і чатырох евангелістаў («Новы запавет з псалтырам», 1652). Манументальныя па кампазіцыі, напоўненыя ўнутранай сілай, трапяткім жыццём, гэтыя творы выпраменьваюць жыццесцвярдзальную энергію. Стылістыка дрэварытаў сугучна беларускаму народнаму лубку з яго экспрэсіўным, упэўнена пакладзеным штрыхом.

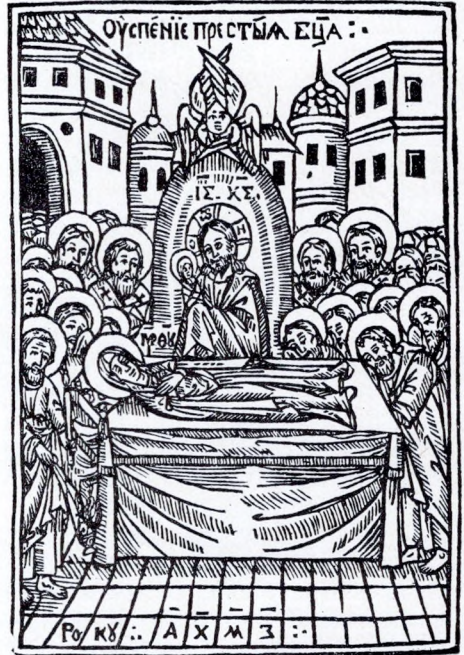
Сярод выданняў Куцейны вылучаецца «Трэфалагіён» — шэдэўр мастацтва беларускай кнігі XVII ст. Асабліва трэба адзначыць ксілаграфіі «Богаз’яўленне», «Увядзенне маці боскай», «Раство Хрыста», «Вадохрышчча», «Праабражэнне», «Успенне маці боскай». Пасля гравюр віленскага «Часаслова» (1617) гэта новыя ілюстрацыйны цыкл, змешчаны сярод тэксту. Шматфігурныя сцэны (а яны пераважаюць) носяць жанравы характар, тыпаж строга абазна-

36. Раство Хрыста. Ілюстрацыя да «Трэфалагіёна». Куцейна, 1647

чаны. Асабліва ярка праступае жанравасць у гравюры «Раство Хрыста». Традыцыйны евангельскі сюжэт вырашаны з такой жыццёвай перакананасцю ў трактоўцы фігур, іх пастаў, адзення, выказаў твараў,

37. Успенне маці боскай. Ілюстрацыя да «Трэфалагіёна». Куцейна, 1647

што выклікае здзіўленне. Персанажы ў вясковай вопратцы нагадваюць беларускіх пастухоў. Па сіле рэалізму гэта гравюра можа быць пастаўлена ў адзін рад з такім творам, як абраз «Нараджэнне маці боскай» (1649) Пятра Яўсеевіча з Галынца.

Апрача ілюстрацый у «Трэфалагіёне» змешчана дзесяць гравюр з вобразамі святых: «Міхаіл Архангел», «Іаан Златавуст», «Мікола Мірлікійскі», «Васіль Вялікі», «Рыгор Багаслоў», «Юрый Пераможац», «Іаан Прадчеча» і інш. Па манеры гравіроўкі, характару тыпажу можна сцвярджаць, што ўсе гравюры

38. Праабражэнне. Ілюстрацыя да «Трэфалагіёна». Куцейна, 1647

створашы адной рукой. Аднак кожны вобраз непаўторны, індывідуальны. Майстар «Трэфалагіёна» выдатна перадаў іх характар. Ілюстрацыя вылучаюцца выразнай, сакавітай штрыхоўкай, у якой ярка выяўляецца спецыфіка абразной гравюры.

Усе ілюстрацыі ў тагачаснай кірылаўскай кнізе ананімныя, таму мы не можам назваць куцеінскіх мастакоў і гравёраў. Можна, аднак, меркаваць, што асобныя выданні аздобіў «майстар Паісій». Каля 1656 г. гэты гравёр разам з куцеінскай друкарняй пераехаў у Расію. З падпісаных, дакладна атрыбутаваных дрэварытаў Паісія вядомы «Вобраз Адзігітрыі» і «Якаў Баравіцкі». Абедзве гравюры змешчаны ў кнізе «Рай мысленны» (1659), якая надрукавана беларускімі майстрамі ў Расіі ў Іверскім манастыры⁵³. Параўнальны аналіз згаданых падпісаных гравюр

з ілюстрацыямі куцеінскіх кніг наводзіць на думку, што яны належаць аднаму і таму ж майстру.

Як адзначалася, у XVII ст. апрача ксілаграфіі паспяхова развівалася металаграфія (медзярыт, афорт). Яна давала дакладны, вытанчаны штрых у спалучэнні з паўтанамі, што мела важнае значэнне для апрацоўкі самых дробных дэталяў, подпісаў і г. д. Медзярыт спрыяў шырокаму выкарыстанню перакрываючай штрыхоўкі, багатай танальнай мадэліроўкі формы, рэалістычнай перадачы рэфлексаў, святла і ценяў, паўтанноў. Іменна ў гравюры на медзі найбольш ярка выявіліся пошукі мастакоў у перадачы прасторы, у засваенні класічнай снадчыны.

Першыя гравюры на метале на беларускія тэмы былі зроблены за мяжой — у Італіі, Германіі, Галандыі. У 1579 г. у Італіі награвіраваны «Карта Полацкай зямлі» і «План Полацка»⁵⁴. Абодва творы гравіраваў італьянскі майстар Батыста Кавалерыс, які скарыстаў малюнкі Станіслава Пахалавецкага. У 1579 г. апошні састаяў пісарам кароннай канцэлярыі Стэфана Баторыя і прымаў удзел у аблозе Полацка, дзе, відаць, з натуры зрабіў падрыхтоўчыя малюнкі для згаданых медзярытаў. Да XVI ст. адносіцца таксама некалькі рэалістычных медзярытаў з выявай Гродна (захоўваюцца ў адзеле мастацтва бібліятэкі АН УССР у Львове)⁵⁵.

Значны ўклад у развіццё медзярыта ўнёс гравёр, друкар і картограф Тамаш Макоўскі (каля 1575—1630). Ён працаваў у Нясвіжы пры двары Радзівіла Сіроткі. Першыя вядомыя медзярыты Макоўскага датуюцца 1601 г. (тытульны ліст кні-

⁵³ Сидоров А. А. Древнерусская книжная гравюра. С. 204—206.

⁵⁴ Рэпрадуцыраваны ў кнізе «Чатырохсотлеце беларускага друку». Мн., 1968. С. 84, 96.

⁵⁵ Кішчык Ю. М. Гродна сярэднявековы // Помнікі гіст. і культ. Беларусі. 1974. № 4. С. 25.

гі «Вандраванні князя Мікалая Радзівіла Сіроткі ў Іерусалім», Брунсберг, 1601). У «Вандраваннях» змешчаны і пасрэдны партрэт Радзівіла Сіроткі — пагрудны, у авальнай рамцы. Магчыма, аўтарам яго такса-

39. Георгій Перамоганосец. Ілюстрацыя да «Трэфалагіёна». Куцейна, 1647

ма быў Макоўскі. У 1604 г. Макоўскі награвіраваў у Нясвіжы «Панегірык братоў Скарульскіх». Панегірычныя гравюры ў XVII ст. былі вельмі пашыраны і даволі разнастайнымі па прызначэнню. Адно выконваліся як «паднасныя лісты» (для ўручэння знатным асобам), другія мелі выгляд аб'яў, своеасаблівых плакатаў, прысвечаных дыспутам. І ў тым, і ў другім выпадках гравюры-панегірыкі ўяўлялі сабой досыць вялікія лісты, у якіх, апрача партрэтаў, краявідаў, багатай і пышняй архітэктуры, батальных сцэн, сімволіка-алегарычных выяў, даваліся

«Тэзісы» дыспутаў, прысвячэнні знатным асобам і г. д.⁵⁶

«Панегірык братоў Скарульскіх» напісаны ў Нясвіжы студэнтамі езуіцкага калегіума братамі Янам, Захарам і Міколам у гонар Радзівіла Сіроткі ў сувязі з наданнем яму ў 1604 г. годнасці віленскага ваяводы. Гэта адзін з самых ранніх твораў падобнага жанру ва Усходняй Еўропе. Ён уяўляе досыць вялікі (37×57 см) ліст. Яго кампазіцыя даволі складаная — нахшталт плана трохнефавай базілікі, дзе сярэдні неф значна шырэйшы за бакавыя. Пасярэдзіне дадзены пышны архітэктурны франтон у стылі позняга рэнесансу і барока. У цэнтры фронтона скрупулёзна награвіраваны герб Радзівілаў. Вакол герба і над ім на фрызе — алегарычныя фігуры, выкананыя ў рэнесансных формах і традыцыях. На фрызе змешчаны таксама панарамны краявід Вільні — адна з найбольш ранніх выяў сталіцы Вялікага княства Літоўскага. Паводле шматлікіх дакладных дэталей, адчуваецца, што Макоўскі маляваў горад з натуры.

Па майстэрству выканання «Панегірык» пераўзыходзіць ранейшыя медзярыты Макоўскага. Гарадскі краявід і архітэктурныя помнікі, награвіраваныя ўпэўненай контурнай лініяй, сведчаць пра высокі прафесіяналізм мастака. Нягледзячы на буйны тэкст і вялікую колькасць малюнкаў (каля 20), ён добра скампанаваны, глядзіцца цэльна і выразна. Гэта адна з лепшых прац Макоўскага.

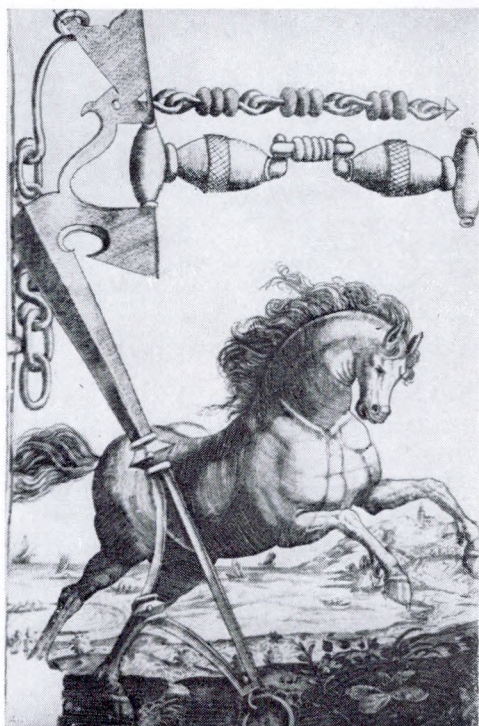
З імем Макоўскага звязана і выкананне ў пачатку XVII ст. карты Вялікага княства Літоўскага — адной з першых ва Усходняй Еўропе. Адметныя яе рысы — «выяўленчасць», нагляднасць. У тлумачэнні

⁵⁶ Алексеева М. А. Жанр композиции в русском искусстве конца XVII — начала XVIII в. // Русское искусство барокко. М., 1977. С. 7 і далей.

да карты мастак піша, што, збіраючы да карты матэрыял, ён аб'ехаў «усю Літву». Праца над картай працягвалася каля 20 год. У 1613 г. яна была надрукавана ў Амстэрдаме на чатырох вялікіх лістах. Паводле малюнка Макоўскага, карту гравіраваў галандскі майстар Гесель Герард (або Герытс) у майстэрні Вільгельма Янсона.

Сярод твораў Макоўскага ў галіне кніжнай графікі варта адзначыць ілюстрацыі да кнігі К. Дарагастайскага «Гініка» (1620). На фоне краявідаў адлюстраваны коні розных па-

40. Т. Макоўскі. Ілюстрацыя да кнігі К. Дарагастайскага «Гініка». 1620

род — у хуткім бегу, скачках або ў спакойных паставах. Коней мастак трактаваў з добрым веданнем анатоміі, аб'ёмна, дэтальна адлюстроўваючы зброю. Для друкарні Віленскай

акадэміі ў 1610 г. мастак выканаў тытул да кнігі «Панегірык Казіміру», трактаваны ў стылі барока. Прыгожа награвіраваны алегарычныя выявы, архітэктурныя дэталі. Як зазначыў А. Анушкін, «у падобным стылі ў віленскіх выданнях нічога да гэтага часу не з'яўлялася»⁵⁷.

У другой палове XVII ст. творчыя дасягненні Макоўскага ў галіне медзярыта былі развіты А. і Л. Тарасевічамі, І. Шчырскім, Кршчановічам і іншымі мастакамі-графікамі.

У цэлым майстэрства гравюры ў першай палове XVII ст. узнялося на новую вышыню. Беларускія гравёры дасягнулі прыкметных поспехаў у трактоўцы арнаменту, ініцыялаў, прасторавага вырашэння перспектывы і, галоўнае, — чалавека.

СКУЛЬПТУРА

У нешматлікіх удалелых помніках першай паловы XVII ст. яскрава бачны прыкметы стыляў рэнесансу і раняга барока. Як і раней, скульптура была цесна звязана з архітэктурай, інтэр'ерамі культавых збудаванняў, для якіх яна прызначалася. Іменна там узводзіцца манументальна-дэкаратыўныя алтарныя комплексы і змяшчаюцца надмагільныя помнікі, дзе скульптуры палезыць значнае месца. У параўнанні з папярэднім перыядам скульптура ў значнай ступені вызвалілася ад фронтальнасці, статычнасці, стала больш дынамічнай і экспрэсіўнай.

Развіццё скульптуры гэтага перыяду звязана з дзейнасцю як мясцовых, так і прыезджых майстроў з краін Сярэдняй і Паўночнай Еўропы⁵⁸. Яны стваралі надмагіллі, упры-

⁵⁷ Анушкін А. На заре книгопечатания в Литве. Вильнюс, 1970. С. 156.

⁵⁸ Матушкайте М. Скульптурные надгробия Литвы XVI—XVII вв.: Автореф. дис. ... канд. искусствоведения. Вильнюс, 1970. С. 12.

гожвалі інтэр'еры і экстэр'еры храмаў. Так, партал са скульптурнымі выявамі ў касцёле Ушэсця Марыі ў Дзятлаве (1646) быў выкананы кракаўскім разьбяром Кастэлі, а ляпы дэкор дамініканскага касцёла ў Стоўбцах (1640) вельмі падобны на ляпніну, якая ўпрыгожвала капліцу св. Казіміра ў Вільні работы К. Тэнцалі⁵⁹. Выхадзец з Галандыі, Пётр Нонхарт атрымаў прывілею на стварэнне ў Вільні сталярнага цэха. Разам з ім працавалі галандскі скульптар Філіпін Валон, які выконваў работы і для двара Радзівілаў, а таксама мясцовыя майстры Марціновіч і Юры Каменік⁶⁰.

Значнага росквіту ў гэты перыяд дасягае мемарыяльная скульптура⁶¹. Традыцыі рэнесансу трымаюцца тут працягла час, але паступова ў архітэктурна-планіровачнай сістэме надмагілляў, іх кампазіцыйнай структуры, пластычным вырашэнні пачалі праяўляцца новыя рысы, звязаныя з маньерызмам і раннім барока. Кампазіцыя помнікаў становіцца больш складанай, скульптурны дэкор — больш разнастайным. Мармур розных адценняў і іншыя матэрыялы, якія выкарыстоўваліся ў надмагіллях, стваралі багацце колеравых пераходаў і падкрэслівалі дэкаратыўную выразнасць помніка. Вялікая ўвага надавалася і архітэктурнай акаймоўцы, якая вызначалася дакладнасцю вырашэння, цеснай сувязю са скульптурнымі элементамі. Разнастайнымі былі пластычныя матывы надмагілляў. Яны ўключалі ў

сябе і рэльефныя выявы ўкленчаных, і свабодна ляжачыя фігуры, а таксама бюсты, якія з'яўляюцца ў пачатку XVII ст.

Некалькі надмагілляў гэтага перыяду захавалася ў нявіжскім касцёле Божага цела. Сярод іх вылучаецца надмагілле Мікалая VIII

41. Надмагілле Радзівіла (Сіроткі). Пасля 1616 г. г. Нявіж Мінскай вобл.

Крыштафа Радзівіла (Сіроткі), зробленае з пясчаніку (пасля 1616 г.). Яно ўяўляе сабой укампанаваную ў порцік рэльефную выяву памёршага. З бакоў яе акаймоўваюць пілястры, зверху — прафіляваная абака, фрыз з надпісам і фронтонам, на тымпане якога ордэнскі знак.

Сіротка ў адзенні пілігрыма, укленчаны ў малітоўнай позе, на грудзях — ружанцы, якія заканчваюцца роўнаканцовым крыжам і чэрапам, у руках — разгорнуты скрутак, за плячыма — шыракаполы капялюш. Сіротка — удзельнік шматлікіх ваенных паходаў, таму каля ног ляжаць арыбуты воіна: шлем з закрытым забралам, крагі, пальчаткі, шпory, меч, латы, сцягі, перададзе-

⁵⁹ Morelowski M. Zarysy syntetyczne sztuki wileńskiej od gotyki do neoklasycyzmu. Wilno, 1938—1939. S. 117, 122—125.

⁶⁰ Там жа. С. 245.

⁶¹ Пластыка Беларусі XII—XVIII стст.: Альбом/Аўт. і склад. Н. Ф. Высоцкая. Мн., 1983. С. 6. Іл. 157, 159—166; Лявонава А. К. Скульптурныя надмагіллі Беларусі канца XVI — першай паловы XVII ст. // Помнікі старажытнабеларускай культуры: Новыя адкрыцці. Мн., 1984. С. 60—65.

ныя вельмі дакладна, з выяўленнем фактуры матэрыялу. Скульптар паказаў Сіротку ў росквіце сіл. У яго валявы твар, высокі адкрыты лоб. Цвёрдасць характару падкрэсліваюць энергічна сціснутыя вусны. Кампазіцыя вызначаецца пластычнай разнасцю, прадуманасцю ўсіх дэталей, строгай архітэктонікай. Характар трактоўкі вобраза, перададзенага з рэалістычнай дакладнасцю, сведчыць аб гуманістычным светаўспрыманні аўтара.

Надмагілле Крыштафа Мікалая Радзівіла, сына Сіроткі, які памёр у 1608 г. у Італіі ва ўзросце 16 год, зроблена з пясчаніку і рознакаляровага мармуру. Паміж калонамі, якія нясуць фрыз і разарваны франтон, у нішы — бюст юнака, акаймаваны лаўровым вянком. Свабодныя маляўнічыя складкі адзення прыгожа драпіруюцца ля пляча. Скульптар падкрэслівае мяккі авал юнацкага твару, добра перадае фактуру далікатнай скуры. Тонкая апрацоўка мармуру, майстэрства падбору колеру, суадносіны бюста з архітэктурнымі кампанентамі помніка і дошкай з тэкстам сведчаць аб высокім прафесійным майстэрстве скульптара.

Помнік выкананы па канонах італьянскага Адраджэння, якія патрабавалі пэўнай ідэалізацыі, абгульнення вобраза, гарманічнага спалучэння вонкавай і ўнутранай прыгажосці. І ў той жа час у колеравым і архітэктурна-пластычным вырашэнні адчуваюцца стыльавыя адзнакі барока з яго схільнасцю да святлоценявых і колеравых кантрастаў, складанай архітэктурнай кампазіцыі.

Значную цікавасць уяўляюць надмагіллі з выявамі нябожчыкаў у рыцарскім адзенні — у латах, з булавой у руцэ. Яны ўвасаблялі вобразы рыцараў-воінаў, патрыётаў і абаронцаў сваёй зямлі. З'яўленне такіх помнікаў абумоўлена тагачаснай рэчаіснасцю, тым патрыятычным уздымам, які перажывала краіна. Вядо-

42. Надмагілле віцебскага кашталяна М. Вольскага і яго жонкі Барбары. Пасля 1623 г. Фрагмент. в. Крамяніца Зэльвенскага р-на Гродзенскай вобл.

ма, што на працягу XVII ст. Рэч Паспалітая (куды ўваходзілі і беларускія землі) мела толькі 32 мірныя гады, знаходзячыся амаль увесь час у стане вайны з татарамі, туркамі і шведамі⁶². Характэрным прыкладам з'яўляецца надмагілле віцебскага кашталяна Міколы Вольскага і яго жонкі Барбары (пасля 1623 г., касцёл Ісуса ў в. Крамяніца Гродзенскай вобл.), дзе Вольскі паказаны ў адзенні рыцара.

У арачным праёме на фоне мармуровай пліты — выявы ўкленчаных адзін насупраць другога нябожчыкаў, паказаных «у поўную акругласць». Яны стаяць перад крыжам, пад якім шлем з забралам, шабля, выкананыя ў рэльефе. Буйныя, грубаватыя, размешчаныя на пярэднім плане фігуры не пазбаўлены парт-

⁶² Тананаева Л. И. Некоторые черты развития старопольского портрета XVII—XVIII вв. // Советское славяноведение. 1974. № 3. С. 43—44.

рэтнага падабенства, перададзены без усялякай ідэалізацыі. У позых непасрэднасць. Строга ўраўнаважаныя формы, мяккія плаўныя контуры фігур, абагульненасць іх трактоўкі надаюць помніку манументальны характар. Архітэктурная акаймоўка — калоны з капітэлямі, што нясуць прасты антаблемент, валюты над бакавымі нішамі, раслінныя ўзоры на арцы, картушы з гербамі — не парушае велічнасці і ўраўнаважанасці ўсёй кампазіцыі.

Надмагілле належыць да тыпу ўкленчаных, распрацаваных вядомым фламандскім скульптарам Вільгельмам ван дэн Блокэ, які з 1584 г. працаваў у Гданьску. У адрозненне ад буйных надмагілляў, цесна звязаных з мастацтвам Італіі, гэтыя невялікія помнікі набліжаліся да работ паўночнаеўрапейскіх мастакоў і ствараліся ў асноўным мясцовымі майстрамі⁶³.

У надмагіллі Паўла Сапегі і яго трох жонак (пасля 1599 — пасля 1635 г., Францысканскі касцёл у в. Гальшаны Гродзенскай вобл., цяпер у Музеі старажытнабеларускай культуры ІМЭФ АН БССР) фігуры памёршых свабодна ляжачыя. Сапегі ў адзенні рыцара павернуты да жонак, якія трымаюць у руках малітоўнікі. Галовы ляжаць на падушках і абапіраюцца на левыя рукі. Гэта хутчэй адпачынак, чым смерць. Такая трактоўка цалкам супадае з гуманістычнай канцэпцыяй Рэнесанса. Фігуры велічныя, што падкрэсліваецца лініямі замкнёных контураў, драпіроўкай адзення, якая выяўляе пластыку форм. У прыгожай зграбнасці поз, некалькі падоўжных прапорных фігур прасочваюцца рысы маньерызму. Але твары ўражваюць канкрэтнасцю характарыстык. Пазбаўленыя эмоцый, яны існуюць быццам па-за часам, выразна ўвасаб-

ляюць годнасць і знакамітасць. Нельга не адзначыць высокае майстэрства выканання гэтых скульптур. Мастак добра ведаў магчымасці мармуру як матэрыялу і разнастайнай апрацоўкай прымусіў яго гучаць у поўную сілу. Ён дасканала выявіў

43. Надмагілле віцебскага кашталяна М. Вольскага. Пасля 1623 г. Фрагмент. в. Крамяніца Зэльвенскага р-на Гродзенскай вобл.

фактуру рыцарскіх латаў Сапегі, футравай акаймоўкі і тканін адзення яго жонак.

Прыкладна да таго ж часу адносіцца зробленае з рознакаляровага мармуру надмагілле гетмана Вялікага княства Літоўскага Льва Сапегі і яго жонак (пасля 1591 — пасля 1633 г., касцёл св. Міхаіла ў г. Вільнюсе)⁶⁴. Надмагілле неаднароднае і стваралася ў некалькі этапаў: спачатку былі зроблены дзве надмагіль-

⁶³ Пластыка Беларусі XII—XVIII стагоддзяў. С. 6; Матушкайце М. Скульптурныя надгробыя Литвы. С. 20.

⁶⁴ Червоная С., Богданас К. Искусство Литвы. Л., 1972. С. 37; Батюшков П. И. Памятники русской старины в западных губерниях империи. СПб., 1874. С. 52;

ныя пліты жонак пасля іх смерці (1591—1611), затым — трэцяя, пасля смерці Сапегі. Гэтыя тры пліты былі ўключаны ў агульную кампазіцыю помніка, створанага паўночнаітальянскім скульптарам Себасцьянам Сала. У кампазіцыі надмагілля, якое мае значныя памеры (вышыня каля

44. Надмагілле Сапегіў. 1-я пал. XVII ст. Фрагмент. МСБК АН БССР

10 м), арганічна аб'яднаны тры пліты з рэльефнымі выявамі, тры чорныя мармуровыя дошкі з тэкстамі, гербамі, атрыбуты воінскай славы і доблесці. Значнае месца ў вобразным ладзе помніка адводзіцца фігурам Альжбеты і Дароты — патронам памёршых — і сцэне спячых ля труны воінаў. Завяршаюць надмагілле фігуры ўваскрэслага Хрыста і анёлаў, змешчаных на арцы фронтона. Разцу Себасцьяна Сала належаць фігу-

ра ўваскрэслага Хрыста і шматлікія алегарычныя фігуры, якія вызначаюцца тонкасцю мадэліроўкі. Тры цэнтральныя рэльефы значна слабей у прафесійных адносінах і, відаць, выкананы іншымі майстрамі. У кампазіцыі адчуваецца барочная экспрэсія, якая праяўляецца ў багаці колеравых адценняў, складанасці і напружанасці сілуэта надмагілля, у разарванай арцы фронтона, на якой змешчаны вялікія, яўна несуразмерныя з ёй фігуры анёлаў.

Рысы барока прыкметны і ў пліце, пастаўленай у 1643 г. у памяць суседзяў і братоў Яна Рудаміна Дусяцкага, кашталяна Навагрудскага, якія загінулі пад Хоцімам у баі з туркамі ў 1621 г. (фарны касцёл у Навагрудку)⁶⁵. Выканана яна з горнага мармуру і пясчаніку. На пліце — дзве рэльефныя кампазіцыі. Зверху — выява маці боскай з дзіцем у воблаках, у цэнтры пліты — шматфігурная кампазіцыя, дзе на пярэднім плане — выявы забітых ворагаў і адсечаных галовы ў цюрбанах, на заднім — выявы ўкленчаных рыцараў без галоў. Справа ў малітоўнай позе, з ружанцамі ў руках — Ян Рудамін, фігура якога пададзена больш буйна ў параўнанні з астатнімі. Пад абедзвюма кампазіцыямі на чорных мармуровых дошках мемарыяльны надпіс, які вызначаецца дакладнасцю і прадуманасцю ўсіх элементаў. Падрэслены кантраст чорнага мармуру і залацістага пясчаніку, складанасць і дынамічнасць рэльефных кампазіцый — выразныя рысы стылю барока.

У параўнанні са скульптурнымі надмагіллямі пліты вельмі сціплыя па кампазіцыі, асноўную частку ў якіх займаў мемарыяльны надпіс. Звычайна ён акаймоўваўся раслінным арнамантам (пліта біскупа Кірылы Цярлецкага, пасля 1607 г.,

Матушкайте М. Литовская надгробная скульптура эпохи Ренессанса и раннего барокко//Искусство Прибалтики. Таллин, 1981. С. 64.

⁶⁵ Живописная Россия.../Под ред. П. П. Семенова. СПб.; М., 1882. Т. 3. С. 373.

45. Прадстаячая. XVII ст.
Магілёўскі абласны краязнаўчы музей

в. Перкавічы Брэсцкай вобл., цяпер МСБК; пліта інак Кудзеінскага манастыра Арсенія Азарава, 1652, ДМ).

Да нашага часу захаваліся і асобныя помнікі драўлянай скульптуры, якія калісьці ўваходзілі ў склад алтарных кампазіцый. Але і пазбаўленыя свайго асяроддзя, яны не згубілі выразнасці і прывабнасці. Скульптурныя вобразы адзначаны рысамі рэнесансных уплываў і ўраж-

ваюць характэрным абліччам, выдатным адчуваннем прапорцый, спакойнай устойлівасцю. Прыклады такіх прац — скульптуры Кацярыны 3 в. Сурвілішкі Гродзенскай вобл. (МСБК), прадстаячых ля крыжа з магілёўскай Спаскай царквы (Магілёўскі абласны краязнаўчы музей) і інш.

46. Біскуп Рымскі.
1642—1646. ДММ БССР

Твар і поза Кацярыны ўвасабляюць значнасць, чалавечую годнасць, спакой. Адпавядае гэтаму і пластычнае вырашэнне твора. Кантуры фігуры мяккія, плаўныя, складкі вопраткі цяжкія, нібы струмені. Разьбяр добра валодае майстэрствам апрацоўкі дрэва, спалучаючы ведан-

не анатоміі з умелай перадачай унутранага стану персанажа.

У вобразах прадстаячых ля крыжа вельмі яркава праяўляюцца дэмакратычныя сімпаты майстра. Твары святых настолькі натуральныя, што здаецца, майстар натхняўся канкрэтным жыццём, увасабляў пэўныя мясцовыя тыпы. У трактоўцы прадстаячых, ураўнаважаных, унутрана значных, поўных чалавечай годнасці, адчуваюцца гуманістычныя канцэпцыі мастацтва Адраджэння.

Некаторыя творы драўлянай скульптуры адзначаны рысамі маньерызму: выявы анёлаў на амбоне ў касцёле Ісуса ў в. Крамяніца Гродзенскай вобласці; Марыі і Іаана Багаслова з кампазіцыі «Распяцце з прадстаячымі» з касцёла архангела Міхаіла ў Навагрудку (ДММ БССР) і інш. Асабліва выразныя фігуры Марыі і Іаана Багаслова — выцягнутыя прапорцыі, складаны ракурс і дынаміка ў адхіленым назад корпусе, наўмысна манерным нахіле галоў, крыху высунутай назе, мяккай мадэліроўцы складак вопраткі. Але ад скульптур павявае ўстойлівасцю і спакоем. Яны далёкія ад крайніх праяў рафінаванасці і манернасці, якія часам межавалі з вычварнасцю, уласцівай працам некаторых заходнеўрапейскіх майстроў.

У цэлым шэрагу драўляных скульптур выяўляюцца стыльывыя адзнакі ранняга барока. У той жа час яны захоўваюць і рэнесансныя рысы. Так, у скульптурах прарока Захарыя і біскупа рымскага з касцёла Благавешчання брыгіцкага жаночага манастыра ў Гродна (ДММ БССР)⁶⁶, выкананых Георгам Цэлем (?), адчуваецца яшчэ рэнесансная статычнасць, ураўнаважанасць фігур, падкрэсленыя нетаропкімі плаўнымі рукамі, мадэліроўкай адзення неглыбокімі паралельнымі складкамі. Май-

47. Прарок Захарыя.
1642—1646. ДММ БССР

⁶⁶ Пластыка Беларусі XII—XVIII стагоддзяў. Іл. 64. 65.

стар любоўна перадае фактуру тканін вопраткі, яе дэкор, упрыгожвае падол шырокай паласой расліннага арнаменту.

У першай палове XVII ст. у Беларусі быў створаны шэраг алтарных

48. Алтар у в. Будслаў Мядзельскага р-на Мінскай вобл. 1633—1644

комплексаў. Іменна на алтарах, якія ўстанаўліваліся ў прэзбітэрыі, трансепце, бакавых капліцах, змяшчалася асноўная частка жывапісных, скульптурных твораў. Багата аздабляліся яны і дэкаратыўнай разьбой. Таму алтарныя комплексы з'яўляюцца прыкладам сінтэзу мастацтваў, гарманічна спалучаных агульнасцю ідэйнай задумы, што стварала ўражанне багацця, пышнасці і характа. Яскравы таму прыклад — галоўны алтар касцёла Іаана Хрысціцеля (в. Воўпа Гродзенскай вобл.), асвячэнне якога адбылося ў 1634 г. Алтар двух'ярусны, з высокім цокалем. Дзве пары калон карынфскага ордэра першага яруса падтрымліваюць антаблемент. У тымпане франтона — гарэльефная паясная выява бога Саваофа, які трымае ў адной рудэ

сферу, другой — благаслаўляе. Па баках — паўляжачыя ў свабодных позах анёлы з распасцёртымі крыламі. У нішах інтэркалумніяў — паліхромныя фігуры святых Казіміра і Іаана Хрысціцеля (вышыня каля 2,5 м) — патронаў гэтага храма (св. Казімір з'яўляўся таксама патронам фундатара). Паміж калонамі другога яруса — карціна «Благавешчанне», фланкіраваная пазалочанымі калонамі і скульптурамі Елізаветы і Малгажаты. Базы калон і п'едэсталы скульптур у нішах упрыгожаны гарэльефнымі галоўкамі херувімаў. На цокалі захаваўся герб Казіміра Лявона Сапегі — дзяржаўнага дзеяча Вялікага княства Літоўскага. Змяшчэнне на алтары герба, які дэтальна апісвае паходжанне фундатара, яго бацькі і маці, звязана з імкненнем ушанаваць памяць бацькоў⁶⁷. Ярусы алтара арганічна злучаны паміж сабой, а таксама з табернаклем і дэкаратыўным цокалем.

Скульптура алтара, выкананая на высокім прафесійным узроўні, адметна вытанчанай мадэліроўкай. Майстар добра ведае анатомію, упэўнена трактуе аб'ёмы, рух фігур. Ён імкнецца да рэалістычнага абагульнення, яснасці і ўраўнаважанасці кампазіцыі.

Алтар, таніраваны ў чорны колер, багата ўпрыгожаны пазалочанай скразной і накладной разьбой. Разьба вельмі ўдала падкрэслівае маштаб фігур, архітэктоніку алтара і надае яму надзвычайную выразнасць. Багацце колеравых адценняў стварае своеасаблівы дэкаратыўны эффект і сведчыць пра нарастаючыя праявы барока.

Гэтыя ж якасці ўласцівыя і бакавому алтару ў трансепце касцёла, дзе жывапіс, скульптура, дэкаратыўная разьба арганічна аб'ядна-

⁶⁷ Церашчатава В., Ярашэвіч А. Волпенскі алтар//Помнікі гіст. і культ. Беларусі. 1977. № 1. С. 38; Плястыка Беларусі XII—XVIII стагоддзяў. Іл. 60—62.

49. Іосіф. Скульптура алтара ў в. Будслаў
Мядзельскага р-на Мінскай вобл.
1633—1644

ны і ствараюць велічны і пышны ансамбль.

Своеасабліва размешчаны ў алтарах скульптурныя выявы. Дзве з іх «Станіслаў» і «Мікола з трыма боханамі» — на бакавых крылах, трэцяя «Архангел Міхаіл» завяршае алтар. Скульптуры на бакавых крылах дадзены ў абрамленні скразной пазалочанай разьбы, у дэкоры якой выкарыстаны матыў «пеўнікавых грабеньчыкаў». Гэта дэкаратыўнае абрамленне надае паліхромным і пазалочаным фігурам асаблівую выразнасць і ўрачыстасць.

Помнікам ранняга барока з'яўляецца драўляны алтар у бакавой капліцы Успенскага касцёла в. Будслаў Мінскай вобласці (1633—1644), дзе змешчана 20 скульптур. У ім ёсць ураўнаважанасць канструкцыі, выразнасць гарызантальных члянэнняў — рысы, характэрныя для рэнесансу, але ў сваёй аснове гэта раннебарочны комплекс. Цэнтральная частка алтара двух'ярусная і аформлена даволі сціпла. Квадратны ніжні ярус заканчваецца слаба раскрапаным карнізам, над якім фронтоц, разарваны ў двух месцах. На дугах — скульптуры анёлаў. Верхні ярус вячэе разарваны фронтоц з валютамі, на вуглах якога — дзве скульптуры. Своеасаблівасцю кампазіцыі алтара з'яўляюцца вынесены наперад бакавыя крылы з развітым антаблемам, якія сыходзяцца да цэнтра, ствараючы ўражанне значнай глыбіні. На крылах, у нішах, паміж калонамі змешчаны скульптуры, прычым вышыня калон, як і памеры скульптур, змяншаецца да цэнтра. У конхах ніш — пазалочаныя ракавіны, на фрызе — картуш і галоўкі херувімаў, над скульптурамі — картушы з імёнамі святых. На карнізе ў кожным крыле — па чатыры скульптуры. Значную сэнсавую і дэкаратыўную нагрузку нясуць восем скульптур у нішах бакавых крылаў — Давід, Аарон, Іосіф, Іаан Хрысціцель, Захарый, Елі-

завета, Іаакім, Ганна. Позы іх велічныя, урачыстыя, што падкрэсліваецца франтальнай пастаноўкай фігур і жэстамі. Прасторнае адзешне свабодна аблягае фігуры і звісае тонкімі, крыху здробненымі складкамі, якія

50. Елізавета. Скульптура алтара ў в. Будслаў Мядзельскага р-на Мінскай вобл. 1633—1644

ствараюць шматлікія святлоценныя эфекты.

Па тыпалагічнай характарыстыцы і эстэтычных прынцыпах гэтыя скульптуры блізкія да сармацкага партрэта⁶⁸. Ім уласціва і характэрная рыса гэтага партрэта — «матыў як бы закансерваванага руху, дзякуючы якому ўзнікае адчуванне рухомасці, лёгкасці... і адначасова ўрачыстага, нерухамага прадстаяння

⁶⁸ Ярашэвіч А. А. Манументальна-дэкаратыўнае мастацтва Беларусі стылю ранняга барока//Помнікі старажытнабеларускай культуры. 1984. С. 69.

мадэлі перад гледачом. У значнай меры гэта супярэчлівае адзінства ўражання і дасягаецца тым, што жэст і рух могуць быць у роўнай меры прачытаны як імгненна спыненныя і як кананічныя»⁶⁹.

Скульптура падкрэслівае агульны просты і строгі строй алтара. Гэта ўражанне ўзмацняецца пазалотай скульптур і асобных разьбяных дэталей — капітэлей, ракавін, картушаў, якія вельмі дэкаратыўна глядзяцца на фоне тапіраванага ў чорны колер алтара. Даследчыкі адзначаюць, што над алтаром працавала група разьбяроў высокага класа, а арыгінальная канструкцыя распрацавана адукаваным і прагрэсіўным для свайго часу архітэктарам⁷⁰.

Шырока выкарыстаны разьбяны дэкор у афармленні алтароў былой уніяцкай Спаса-Праабражэнскай царквы ў в. Порплішча Віцебскай вобласці, пабудаванай у 1627 г. Галоўны алтар пасля перабудовы царквы быў перанесены ў правае крыло трансепта, бакавыя ж алтары «Новазапаветная тройца» і «Ганна, Марыя з дзіцем» знаходзяцца зараз злева і справа ад іканастаса. Уражвае рэльефная пазалочаная разьба на калонах у выглядзе спіральна размешчаных парасткаў вінаграднай лазы з гронкамі і ўкампаванымі ў іх чалавечымі фігуркамі. Ніжнія часткі калон упрыгожаны сакавітым раслінным арнамантам, на базах калон змешчаны гарэльефныя галоўкі херувімаў, а таксама адлюстраванні садавіны, якія з'яўляюцца ў дэкаратыўным убранні ў першай палове XVII ст. Засваенне новых матываў, а таксама арнаментальных форм скразной разьбы было магчыма пры выкарыстанні новых інструментаў,

пры высокім узроўні тэхналагічнага майстэрства і тэхнічнага аснашчэння.

Такім чынам, скульптура Беларусі першай паловы XVII ст. вызначаецца новымі рысамі, якія сведчаць аб засваенні еўрапейскай мастацкай культуры Адраджэння і ранняга барока. Гэта знайшло адлюстраванне ў нешматлікіх уцалелых на тэрыторыі Беларусі помніках. Сярод іх

51. Разьбяны дэкор алтара Праабражэнскай царквы ў в. Порплішча Докшыцкага р-на Віцебскай вобл. XVII ст.

значную цікавасць уяўляюць скульптурныя надмагіллі, якія вызначаюцца яснымі тэктанічнымі аб'ёмамі, стрыманасцю і дакладнасцю агульнай кампазіцыі, цеснай сувяззю скульптурных і архітэктурных форм. Рысы названых стыляў праяўляюцца таксама ў архітэктурна-пластычнай пабудове алтарных комплексаў, дзе значнае месца адводзіцца скульптуры, дэкаратыўнай разьбе, паліхроміі і пазалоце.

⁶⁹ Тананаева Л. И. Сарматский портрет С. 112.

⁷⁰ Ярашэвіч А. А. Манументальна-дэкаратыўнае мастацтва Беларусі стылю ранняга барока//Помнікі старажытнабеларускай культуры. 1984. С. 69.

ДЭКАРАТЫЎНА - ПРЫКЛАДНОЕ МАСТАЦТВА

Характар развіцця дэкаратыўна-прыкладнага мастацтва канца XVI — першай паловы XVII ст. вызначаўся зменамі ў прынцыпах арганізацыі рамёстваў. Гэта быў перыяд канцэнтрацыі рамеснікаў у прафесійных аб'яднаннях — цэхах. Кожны цэх меў свае правілы (статут), якія рэгламентавалі яго ўнутранае жыццё, прадугледжвалі спосабы арганізацыі вучнёўства, якасць прадукцыі і г. д.⁷¹ За дрэнна выкананую працу ці выкарыстанне няякаснай сыравіны рамеснікаў строга каралі. Такім чынам, стварэнне цэхаў і арганізацыя працы ў іх аказалі значны ўплыў на далейшае развіццё рамёстваў.

Сярод рамеснікаў XVI—XVII стст. пераважалі майстры па апрацоўцы металу: ліцейшчыкі, збройнікі, кавалі, меднікі, ювеліры, чаканшчыкі. У большасці выпадкаў у якасці матэрыялу беларускія чаканшчыкі выкарыстоўвалі серабро, радзей — латунь і вельмі рэдка золата. Апошнія ішло толькі на аддзелку — залачэнне.

У тэхніцы чаканкі выконваліся звычайна абклады абразоў. Характэрнымі ўзорами з'яўляюцца два абклады з Брэсцкай вобласці: латунны XVII ст. да «Маці боскай Адзігітрыі» з Лунінца і латунны, чаканены з некалькіх частак — да «Маці боскай Адзігітрыі» з в. Бездзеж Драгічынскага раёна. Улюбёны матыў чаканшчыкаў Палесся — чатырох-, пяціпялёсткавыя кветкі з дробнымі лістамі, якія нагадвалі сцябло квіцеючага льну. Свабодна раскіданыя па паверхні, яны рабілі абраз прыгожым і прывабным. У гэтых працах адчуваецца адыход ад царкоўных

канонаў, строгіх складак і лікаў. Яны падкупляюць непасрэднасцю ў перадачы бачаных у натуры раслін. Звяртае ўвагу аналагічнасць выканання многіх абкладаў, што наводзіць на думку аб існаванні на Беларускім Палессі адзінага буйнога мастацкага цэнтра.

Спалучэннем розных відаў апрацоўкі вызначаецца літургічны посуд, у першую чаргу паціры. Пацір 1640 г. (не захаваўся, вядомы як пацір Пракопа Дарафеевіча — уклад у царкву брацтва св. Іаана Евангеліста)⁷² выкананы ў стрыманай і строгай манеры. Амаль уся паверхня яго ўпрыгожана чаканеным арнамантам і каштоўнымі камянямі, але пачуццё меры не страчана. Арнамент, зроблены ў вельмі нізкім рэльефе, не забівае выразнасці сілуэта, а, наадварот, робіць яго больш мяккім і спакойным. У верхняй і сярэдняй частках паціра засталіся чыстыя плоскасці гладкага металу, якія падкрэсліваюць выразнасць афармлення. Як у гэтым, так і ў іншых удалелых помніках таго часу яшчэ адчувальныя рысы готыкі і рэнесансу, але ўсё больш заўважаецца ўплыў барока, як, напрыклад, у характары выканання чаканенай пласціны 1640 г. (ДМ БССР). Крыху бязладны і досыць абстрактныя раслінны дэкор дапоўнены пакуль што яшчэ нясмела ўведзеным матывам так званага кнорпеля (армушэля), характэрнага для барока.

Тыповы для пачатку XVII ст. сярэбраны крыж з Навагрудка⁷³. Яго драўляная аснова абкладзена з усіх бакоў сярэбранымі гравіраванымі пласцінамі з раслінным арнамантам. На знешнім баку размешчаны асобна адлітае меднае распяцце, трактаванае ў плоскаснай, прымітыўнай ма-

⁷² Кацер М. С. Народно-прикладное искусство Белоруссии. С. 75.

⁷³ З надпісу, выкананага старабеларускай мовай, бачна, што крыж заказаны працапопам Канстанцінам у 1625 г.

⁷¹ Копыский Э. Ю. Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI — первой половине XVII в. Мн., 1966. С. 96.

неры, і паясныя выявы святых. Такой жа плоскаснай дэкарыроўкай формы, беражлівым захаваннем традыцыйнага праваслаўнага канона вызначаецца і літы гравіраваны алтарны крыж канца XVI — пачатку XVII ст. з Давыд-Гарадка (ДММ БССР)⁷⁴ і іншыя творы мясцовых майстроў таго часу.

XVII стагоддзе дае шмат звестак пра дасягненні ў сферы манументальнага дэкаратыўнага мастацтва, і ў першую чаргу ў звоналіцейнай справе. Адно з найбольш ранніх сведчанняў звязана з падзеямі 12 лістапада 1623 г., калі жыхары Віцебска ў час паўстання забілі уніяцкага епіскапа І. Кунцэвіча. У прыгаворы камісарскага суда над забойцамі Кунцэвіча было загадана зняць усе старыя званы і «выліць из них, в память происшествия, колокол с надписью о сем злодеянии...»⁷⁵

Даволі часта на звонах сустракаюцца надпісы, што з'яўляліся своеасаблівым кампанентам расліннага арнаментальнага дэкору. Так, у 1612 г. мінскі мешчанін Міхаіл Савіч ахвяраваў у мінскую Троіцкую царкву звон з надпісам: «...сей колокол отдан во славу божию в послушании константинопольскому патриарху»⁷⁶. Звон з падобным ахвяравальным надпісам згадвае таксама П. Бацюшкаў⁷⁷.

У XVII ст. беларускія ліцейшчыкі ў вялікай колькасці скарыстоўвалі такі сціплы на выгляд метал, як волава. Даступнасць, лёгкаплаўкасць, пластычнасць дазвалялі вырабляць з яго невялікія прадметы

бытавога і культавага прызначэння: фляншы, шандалы, талеркі, крыжы і інш., а таксама масавага ўжытку: ажурныя палосы з пізкарэльефным узорам і фігурныя бляшкі розных памераў, што прымацоўваліся на

52. Пласціна арнаментаваная.
1640. ДМ БССР

сценкі драўляных куфэркаў, акаймоўкі для люстэркаў, ківатаў абразоў і іншыя рэчы. Пэўную цікавасць уяўляе алавая дарахавальніца з Богаяўленскага манастыра ў Оршы. Выканана яна ў тэхніцы ліцця і кавання і ўпрыгожана па вуглах накладнымі пласцінкамі⁷⁸. Па-майстэрску адлітым ажурным арнаментам расліннага характару вызначаецца алаваны рэлікварый 1634 г. з в. Воўпа Гродзенскай вобласці⁷⁹.

⁷⁴ Дэкаратыўна-прыкладное мастацтва Беларусі XII—XVII стагоддзяў / Аўт. і склад. Н. Ф. Высоцкая. Мн., 1984. С. 6.

⁷⁵ Сапунов А. П. Витебский Успенский собор. Витебск, 1884. С. 12.

⁷⁶ Порядок образования недвижимой собственности в Западной Белоруссии. Варшава, 1881. Вып. 1. С. 24.

⁷⁷ Батюшков П. И. Памятники русской старины в Западных губерниях империи. СПб., 1874. Вып. 6. С. 196.

⁷⁸ Кацер М. С. Народно-прикладное искусство Белоруссии. С. 75—76.

⁷⁹ Дэкаратыўна-прыкладнае мастацтва Беларусі XII—XVII стагоддзяў. Фота 23.

XVII стагоддзе стала перыядам росквіту кавальскага мастацтва. Калі раней гэты від прыкладнога мастацтва меў пераважна утылітарны характар, то цяпер на першы план пачынае выступаць мастацкі бок. Фасады будынкаў упрыгожваліся мудрагелістай формы анкерамі, вадасцёкавыя трубы ў выглядзе драконаў скідалі струмені дажджавой вады. Вароты, упрыгожаныя каванымі рашоткамі, кufры, абабітыя прасячным «узорыстым» жалезам, уражвалі непаўторнасцю дэкору і майстэрствам выканання. Жалезныя каваныя лучнікі, дзвярныя малаткі, ручкі, завесы па прыгажосці не саступалі вырабам з каляровых і каштоўных металаў.

Сярод помнікаў кавальскага мастацтва можна вылучыць наступныя групы вырабаў: наверхшы купалоў культавых будынкаў, надмагіллі; рашоткі для балконаў, варот, вокнаў; асобныя дэталі архітэктурнага ўбрання; прадметы хатняга ўжытку.

Каваныя наверхшыя работы беларускіх майстроў своеасаблівыя і арыгінальныя па форме. У іх дэкоры ў розных варыянтах сплятаюцца і геаметрычныя фігуры, і раслінныя элементы. Бязмежная фантазія майстроў-кавалёў дазваляла адлюстроўваць усю хрысціянскую атрыбутыку дэкаратыўнымі сродкамі. Вельмі часта паўтараюцца адлюстраванні сонца, месяца, птушак, кветак, каласоў. У гэтых фантазіях з металу адлюстравалася імкненне народа да добра, святла. Каваныя наверхшыя заўсёды адрозніваліся строгай кампазіцыяй і сіметрыяй. Для большай выразнасці выкарыстоўваліся загатоўкі рознай таўшчыні. Часам яны спалучаліся з іншымі матэрыяламі, у прыватнасці са шклом.

Як у буйных гарадах, так і ў невялікіх паселішчах распаўсюджанымі былі рашоткі, якія мелі ў асноўным агульную схему пабудовы — розныя камбінацыі S- і C-падобных скобак. Больш разнастайныя ў дэка-

ратыўных адносінах каваныя дзвярныя рашоткі, выкананыя часцей за ўсё ў адзіным экзэмпляры. Неабходна адзначыць дзве каваныя з круглага стрыжня дзвярныя рашоткі ў касцёле в. Вішнева Валожынскага раёна. На адной з іх стаіць дата вырабу: «24 МАІА 1619». Гэта адна з найбольш ранніх кавальскіх прац беларускіх майстроў. Сілуэт рашоткі ўяўляе сістэму спіраленадобных завітоў, змацаваных паміж сабою характэрным трайным хамуцікам. Немудрагелісты малюнак лёгкі і ажурны, добра ўпісваецца ў інтэр'ер.

Другая рашотка больш складаная. Калі ў першай усе спіраленадобныя завіткі аднолькавыя, то ў другой такія ж завіткі маюць разнастайныя цэнтры: адны заканчваюцца кветкамі, другія — лісцем, трэція — бутонамі. Рэнесансная ўраўнаважанасць і лёгкасць спалучаюцца з відавочнымі элементамі барока.

Арыгінальнымі ўзорамі кавальскай металапластыкі з'яўляюцца акоўкі дзвярэй. Да нас дайшлі толькі замалёўкі і фатаграфіі падобных вырабаў, але і па іх можна меркаваць аб высокім майстэрстве мясцовых кавалёў. Характэрны дэкор дзвярэй сінагогі сярэдзіны XVII ст. са Старога Быхава⁸⁰. Спалучэнне наіўна-рэалістычна трактаваных птушак і кветак з фантастычнымі выявамі галін-змей сведчыць пра тыпова народны падыход да аздаблення асобных частак інтэр'ера. Звяртае ўвагу і такая асаблівасць, як вольнае размеркаванне дэталей — імкненне не столькі да сіметрыі, колькі да ўраўнаважанасці дэкору.

Вельмі часта ўпрыгожвалася не ўся паверхня дзвярэй, а толькі асобныя часткі: завесы, дзвярныя клямкі, ручкі. Выкананыя часам толькі адным з відаў кавання — рубкай, яны тым не менш сваім прыгожым

⁸⁰ Кацёр М. С. Народно-прикладное искусство Белоруссии. С. 77.

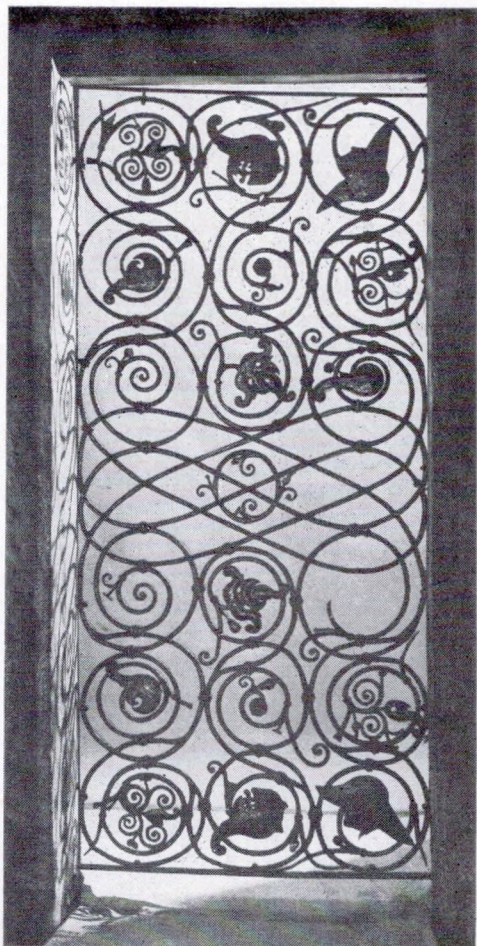
сілуэтам надавалі дзвярам своеасабліваасць і непаўторнасць.

Мудрагелістымі канструкцыямі засовак і замкоў, непаўторнасцю малюнка і аздобы адрозніваліся жалезныя шкатулкі, куфры, куфэркі. Адзін з двух куфраў, якія захоўваюцца ў Гродзенскім гісторыка-археалагічным музеі, цалкам выкаваны з металу. Складаная сістэма замочнага прыводу, масіўнасць вырабу, толькі дзе-нідзе ўпрыгожанага насечкай, сведчаць пра выкарыстанне яго для

захоўвання важных дакументаў і каштоўнасцей.

Другі куфар, значна меншых памераў, з дрэва мае арыгінальнае афармленне. У адрозненне ад рускіх майстроў, якія ў большасці выпадкаў зааўнялі ўсю паверхню прасячным металам, беларускія прасечкай упрыгожвалі толькі вуглы, замковыя накладкі і завесы. Форма і малюнак іх розныя, але пераважаюць раслінныя матывы.

53. Дзвярная рашотка. 1-я пал. XVII ст.
в. Вішнева Валожынскага р-на
Мінскай вобл.

Прыкметныя змены адбыліся ў мастацкай апрацоўцы дрэва, дзе найбольш ярка праявілася арганічная сувязь з архітэктурай. У аздабленні інтэр'ера важнае месца пачынае займаць разьба. Ад традыцыйнага плоскага дэкору дробнага плана майстры паступова пераходзяць да высокарэльефнай дэкаратыўнай разьбы з шырокім выкарыстаннем раслінных матываў, якія ўключалі фрукты, плады і чалавечыя фігуры.

Над аздабленнем інтэр'ераў разам з беларускімі разьбярамі працавалі і майстры з Заходняй Еўропы, якія прынеслі з сабой рэнесансныя, а ў першай палове XVII ст. — барочныя прыёмы і матывы. Для іх успрыняцця была падрыхтавана ў Беларусі добрая глеба — традыцыйны старажытнарускага і беларускага народнага мастацтва, агульным характарам мастацтва таго часу, аднаведнай грамадска-палітычнай сітуацыяй. Каталіцкая царква, імкнучыся ўмацаваць свой уплыў на Беларусь, стварыць ілюзію прэстыжнасці і багацця, узяла на ўзбраенне барока з яго пышнасцю, пампэзнасцю, дэкаратыўнасцю, арганічным сінтэзам розных відаў мастацтва. Гэта ярка дэманструюць уцалелыя алтары ў в. Воўпа Гродзенскай вобласці (каля 1634 г.), Порпілішча Віцебскай вобласці (2-я чвэрць XVII ст.), Новая Мыш Брэсцкай вобласці (2-я чвэрць XVII ст.), Будслаў Мінскай вобласці (1633—1644). У іх дэкоры яшчэ пераважаюць рысы рэнесансу,

але барочная дэкаратыўнасць адчуваецца досыць выразна. Па гэтых узорах можна прасачыць, як расло тэхнічнае майстэрства разьбяроў, як рэнесансная ўраўнаважанасць змя-

54. Фрагмент галоўнага алтара ў в. Воўпа Вайкавыскага р-на Гродзенскай вобл. Каля 1634 г.

нялася барочнай дэкаратыўнасцю і экспрэсіўнасцю. У дэкор алтароў у Воўпе ўведзены раней на Беларусі невядомы барочны матыў з так званых перлаў («пеўнікавых грабенчыкаў»). Будслаўскі алтар узбагачаюць «флемаваныя дарожнікі», выкананне якіх патрабавала досыць складанага абсталявання. У алтарах Порплішча, Новай Мышы, Воўпы дэкор шырока ўключае матывы вінаграднай лазы з гронкамі, фруктаў, кветак, чалавечыя фігуры, вітыя калоны⁸¹.

⁸¹ Пластика Беларусі XII—XVIII стагоддзяў. С. 3.

Але з асаблівай паўнатай майстэрства беларускіх разьбяроў праявілася ў аздабленні іканастасаў праваслаўных храмаў. Магчыма, адной з прычын такога росквіту манументальна-дэкаратыўнага мастацтва можна лічыць своеасаблівую рэакцыю на акаталічванне беларускага насельніцтва. Рэльефная разьба, якая затым развілася ў аб'ёмна-ажурную з яе надзвычайнай дэкаратыўнасцю і жыццярэаднасцю, у пэўнай ступені адпавядала такім задачам.

У канцы XVI ст. у творчасць разьбяроў, што працавалі над аздабленнем інтэр'ераў праваслаўных храмаў, пранікаюць новыя матывы, якія ў сваю чаргу выклікалі змяненні ў кампазіцыі і характары іканастасаў, надалі ім адметную дэкаратыўнасць. Нескладаныя геаметрычныя матывы паступова саступаюць месца больш пластычнай і багатай рэльефнай разьбе, аснову якой складае раслінны арнамент. Разьба становіцца актыўным кампанентам у стварэнні іканастаса як адзінага цэласнага комплексу. На абразях з'яўляецца багата арнаментаваны разьбяны фон, які добра спалучаўся з разьбой самога іканастаса.

З-за адсутнасці ўцалелых узораў дэталіна прасачыць характар развіцця плоскарэльефнай разьбы ў аб'ёмна-ажурную немагчыма. Найбольш ярка апошні від разьбы прадстаўлены ў дэкоры царскіх брам — цэнтральнай часткі іканастасаў. Іконаграфічныя выявы — разьбяныя ці жывапісныя — акаймоўваліся мудрагеліста выгнутымі вінаграднымі парасткамі з лісцем і ягадамі. Гэты матыў, які ў далейшым атрымаў шырокае распаўсюджанне ў разьбе на дрэву на Беларусі, Украіне і ў Расіі, прасочваецца ў арнаментыцы яшчэ з часоў Кіеўскай Русі. Ён нагадваў вядомы ў дэкаратыўным мастацтве са старажытных часоў матыў дрэва жыцця, што быў сімвалам хрысціянства. Радзіма гэтага матыву — Ві-

зантыя, адкуль ён распаўсюдзіўся амаль па ўсёй Еўропе. Вельмі часта ён сустракаецца і ў кніжнай мініяцюры, а з XVI ст. — у аздабленні разьбяных фонаў абразоў.

У другой чвэрці XVII ст. рэльефная разьба ў аздабленні царскіх брам пачынае саступаць месца ажурнай (скразной). Магчыма, ажурная разьба з'явілася спачатку ў верхняй частцы брамы, як на ўкраінскіх узорах⁸². Матыў вінаграднай лазы становіцца больш выразным, характэрны для рэльефнай разьбы фон знікае, аднак ажурны арнамент яшчэ размешчаны ў адной плоскасці і не ўтварае суцэльнага аб'ёмнага перапляцення раслінных форм. Адсюль адзін крок да аб'ёмна-ажурнай разьбы.

Іканастас Богаўленскага сабора ў Магілёве (2-я чвэрць XVII ст., не захаваўся) ужо ўяўляў узор такой разьбы. Ён складаўся з трох ярусаў, увянчаных казырком. Асноўным дэкаратыўным матывам былі пазалочаныя разьбяныя калонкі, створаныя ажурным перапляценнем вінаградных парасткаў з гронамі і лістамі⁸³.

Аб'ёмная пазалочаная разьба стварала такі багаты і пышны дэкор, што нават жывапіс адступаў на другі план. Разьба ў іканастасах з гэтага часу пачала займаць выдучае становішча. Такія дасягненні беларускіх майстроў у галіне досыць складанай аб'ёмна-ажурнай разьбы сталі магчымымі дзякуючы як інтэнсіўным культурным узаемасувязям, так і высокаму майстэрству разьбяроў.

Актыўнае засваенне барочных форм было ўласціва і кафлярству, хаця рэнесансныя матывы тут яшчэ яўна пераважалі. Аналіз архітэктурна-дэкаратыўнай керамікі Беларусі XVI — першай паловы XVII ст. у

суспастаўленні з падобнымі матэрыяламі з Літвы, Польшчы і цэнтральнаеўрапейскіх краін выяўляе прамыя або апасродкаваныя аналогіі, блізкія як па часу, так і па кампазі-

55. Фрагмент галоўнага алтара ў в. Воўна Ваўкавыскага р-на Гродзенскай вобл. Каля 1634 г.

цыі. Значнае падабенства заўважаецца ў вялікай групе пячной кафлі, галоўным чынам карнізнай, з геральдычнымі матывамі — фігурамі львоў, грыфонаў, коней, арлоў, марскіх канькоў, размешчаных сіметрычна паабал гербавага шчыта, сальнага знака ці расліны («дрэва жыцця»). Прыёмы кампазіцыі фігур жывёлін розныя. Ільвы — з гнуткім і пругкім целам, апчэранай нашчай і выгнутым хвостом, прапушчаным знізу паміж ног і ўзнятым над спіною, які, як правіла, заканчваецца трыліснікам або фантастычнай квет-

⁸² Драган М. Украінська декоративна різьба. Київ, 1970. С. 63.

⁸³ Кацер М. С. Народно-прикладное искусство Белоруссии. С. 68.

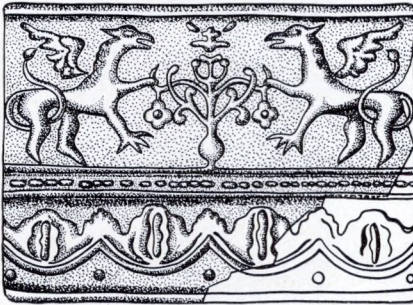

кай. Пярэдняя лапа ўзнята для ўдару. Грыфоны — крылатыя звыры — кампанаваліся ў асноўным як і раней, але іх адлюстраванні былі меншых памераў і раздзяляліся фантастычнай кветкай. Падобныя сюжэты шырока выкарыстоўваліся ў заходнеўрапейскім і цэнтральнаеўрапейскім мастацтве, іх можна сустрэць на

геаметрычнага арнаменту, які добра дапасоўваўся да сюжэтаў усёй кампазіцыі.

Невялікую групу складае кафля з партрэтамі, адлюстраваннямі працасаў творчай дзейнасці людзей і бытавых сцэн. Вядома кафля з выявай заможнага гараджаніна ў берэце з медальёнам на шыі, знойдзеная ў Лагойску, выявай ганчара за работаю (Брэст, XVII ст.)⁸⁷ і інш. З Полацка паходзіць фрагмент кафлі з пагруднай выявай мужчыны ў нізкім галаўным уборы тыпу берэта. Як і ў лагойскай кафлі, справа і злева ад фігуры паказаны калоны, злучаныя ўверсе арачкаю⁸⁸. У Полацку

56. Карніз кафлянай печы з Крычава. 1-я пал. XVII ст. Рэканструкцыя

сярэдневяковых вышыўках многіх заходнеўрапейскіх краін. На Беларусі падобная кафля знойдзена пакуль што ў Крычаўскім і Навагрудскім замках⁸⁴, прычым на кафлі з Навагрудка ёсць марскія канькі, аналагі якіх сустракаюцца ў еўрапейскіх вышыўках XVII ст.⁸⁵ Блізкія па сюжэту матэрыялы знойдзены ў Вільнюсе. Трэба адзначыць таксама знаходку ў Вільнюсе кафлі з гербам беларускага магната Льва Сапегі (канцлера Вялікага княства Літоўскага), вырабленай у 1616 г.⁸⁶

Карнізы печы, як правіла, упрыгожваліся спалучэннем расліннага і

57. Кафля. Канец XVI — пач. XVII ст. Заслаўскі гісторыка-археалагічны музей-запаведнік

знойдзена кафля з выявай музыканта, які грае на жалейцы, у Крычаве і Лагойску — воіна са шпагаю. Плітка з казачным сюжэтам (мядзведзь нападае на конніка) здабы-

⁸⁴ Овсянников О. В. Архитектурно-декоративная керамика XVI—XVII вв. из Новогрудка//КСИА. М., 1969. Вып. 120. С. 123. Ил. 10, 11.

⁸⁵ Верховская А. С. Западноевропейская вышивка XII—XIX вв. в Эрмитаже. Л., 1961. Рис. 56.

⁸⁶ Таутовичус А. Изразцы Вильнюсского замка (XVI—XVII вв.). Вильнюс, 1969. С. 22.

⁸⁷ Елатомцева И. Художественная керамика Советской Белоруссии. М., 1966. С. 25, 24.

⁸⁸ Розенфельд Р. Л. Белорусские изразцы// Древности Восточной Европы. М., 1969. С. 182.

та пры раскопках у Мядзельскім замку.

У XVII ст. на Беларусі шырока бытавалі складаныя прафіляваныя карнізы з адлюстраваннем галавы анёла і амура з крыламі. Аднак найбольшая колькасць кафлі адносіцца да так званай люстраной з разнастайнымі расліннымі і геаметрычнымі

58. Кафля паліхромная. 1-я пал. XVII ст.
Заслаўскі гісторыка-археалагічны музей-запаведнік

мі кампазіцыямі. Такая кафля ўжо не мае рамачкі па краю. Яна лёгкая, танкасценная, з развітаю румпаю. Самым папулярным матывам арнаменту стаюць васілёк, часта паліхромнай расфарбоўкі. Кожная кафліна акаймоўвалася ламанымі ці крывымі лініямі, а па цэнтры змяшчаліся фантастычныя птушкі, звыры, стылізаваныя вазы з шасціпалёсткавымі кветкамі і іншыя адлюстраванні. Кафля XVII ст. у залежнасці ад арнаменту магла мацавацца на паверхні печы без перавязі шва («крыжом») або ў перавязку. Такім чынам, дасягаўся пэўны зрокавы эфект — стваралася ўражанне супольнага кветкавага дывана на плоскасці печы або адзінага рытмічнага малюнка. Сярод кафлі XVII ст.

даволі рэдка сустракаюцца перамычкі і цягі ў выглядзе калонак, так званыя нашчыльнікі. Гэта тлумачыцца тым, што ў паліўных печах з аднастайным рытмічным малюнкам дэталі, якія разбіваюць плоскасць печы, аказаліся непатрэбнымі, у той час як у больш ранніх печах яны прыкрывалі шоў паміж пласцінамі з закончанымі самастойнымі сюжэтамі⁸⁹.

Па-ранейшаму ў шырокім ужытку быў гліняны посуд, які меў той жа самы выгляд, што і ў папярэднія часы. Праўда, арнаментцыя, якая наносілася на посуд у працэсе яго

59. Кафля. Канец XVI ст.
Заслаўскі гісторыка-археалагічны музей-запаведнік

вырабу, стала больш сціплай і аднастайнай. Гэта галоўным чынам адна-, двух- ці трохрадкавыя хвалі, кропкі, насечкі, зробленыя грэбнем ці нажом, зашчыпы на плечыках або на лепленыя вінтападобны валік з зашчыпамі пасярэдзіне пасудзіны.

⁸⁹ Овсянников О. В. Архитектурно-декоративная керамика XVI—XVII вв. из Новогрудка//РСИА. Вып. 120. С. 24.

Многія віды сталовага посуду (талеркі, міскі, кубкі) размалёўваліся расліннымі і геаметрычнымі ўзорамі жоўтага, карычневага, зялёнага колераў. Значнае пашырэнне меў таксама чарнаглянцавы або задымлены посуд. Арнамантаваўся ён, як правіла, рознымі штампамі. Праўда, дэкор чарнаглянцавага посуду быў вельмі сціплы, і яго мастацкі вобраз ствараўся перш за ўсё зграбнай, пластычнай прадуманай формай. Як і ў папярэднія часы, вырабляліся разнастайныя гліняныя дзіцячыя цацкі — свіцёлкі, аформленыя ў выглядзе конікаў, качак, гусей, пеўнікаў, лялек, часам пакрытыя каляровай палівай. Высокі ўзровень ганчарнай справы на Беларусі XVII ст. дазваляў майстрам вывозіць сваю прадукцыю нават у польскія гарады.

XVII стагоддзе — час інтэнсіўнага развіцця мастацкага шкларобства. Шматлікія гуты, буды і паташні існавалі ў цэнтральнай, усходняй і паўднёва-ўсходняй Беларусі, пра-

даўжаючы творча развіваць традыцыі гэтага віды мастацтва.

У першай палове XVII ст. побач з гатычнымі элементамі ў дэкоры шклянных вырабаў ужо шмат рэнесансных рыс. Значна павялічыўся выраб шлянных рэчаў, узніклі і распаўсюдзіліся новыя формы посуду, большасць якіх набыла міжнародны характар у выніку міграцыі шкларобаў па Еўропе. Асабліваць шкляннага посуду, створанага пад уплывам рэнесансу, — аздабленне яго пластычным дэкорам у выглядзе налепаў рознай формы, пячатак, шклянных вальнікаў, стужак, ніцей, разнастайных пластычных паддонаў, мудрагелістых ручак, спіральна-ніцевага дэкору, паяскоў і г. д. Аднак беларускае мастацтва шкла гэтага часу характарызуецца ўмераным ужываннем пластычнага дэкору, што заўважаецца ў параўнанні, напрыклад, з украінскім шклом, а таксама нямецкім, якому ўласцівы той стыль, вядомы пад назвай «хобатападобны».

Разнастайнасцю форм і дэкору вызначаецца шклянны посуд з Гродзеншчыны. Так, Шыдлавецкая мануфактура ў 1609 г. выпускала чашы, кубкі, шклянную скульптуру (упамінаюцца «штукі шклянныя»), іншы шклянны посуд⁹⁰. У Любчанскай шкларобчай майстэрні крышталёвы посуд аздаблялі граненнем, гравіроўкай і залочаным чаканеным і чарным серабром («кілішак крышталёвы акруглы ў форме падноса, рознымі кветамі і птакамі рысаваны»⁹¹, «кубак крышталёвы шырокі ў 12 слупоў выбіты, ножка і стапа апраўлены залочаным срэбрам, розна чаканеным і гравіраваным, з тварамі залочанымі»⁹²).

Магілёўскія гуты выраблялі

60. Сцяпная кафля. Канец XVI — пач. XVII ст. г. п. Заслаўе Мінскай вобл.

⁹⁰ Копынский З. Ю. Экономическое развитие городов Белоруссии. С. 85, 169.

⁹¹ «Рисаваны» ў значэнні «гравіраваны».

⁹² Wyrobicz A. Szkło w Polsce od XIV do XVII wieku. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1968. S. 169—172.

61. Кафля паліхромная.
Канец XVI—нач. XVII ст.
г. п. Мір Гродзенскай вобл.

«стекла зеркальные», «шкло короватое»⁹³, «олстра малые с скляницами», а таксама шклянiцы вялiкiя i маленькiя, кварта, фляшы, «стекло оконичное». Частка шклянiц i люстэрак размалёўвалася фарбамi i золатам⁹⁴. У Оршы выдзiмалi шклянiцы i пастаўлялi iх у Маскоўскую Русь. Разнастайны сталовы i аптэчны посуд, а таксама аконнае шкло выраблялi ў Мiнску⁹⁵ i Мсцiславе⁹⁶.

Архiўныя дакументы аб уз'яднаннi Украiны з Расiяй сведчаць, што ў Беларусi, як i на Украiне, у XVII ст.

⁹³ Маецца на ўвазе шкло, дэкарыраванае рамбiчным арнамантам з элементаў бубновай карты, якiя паўтараюцца. Паходзiць ад польскага слова «kogowy» — бубновы.

⁹⁴ РБС. 1972. С. 259.

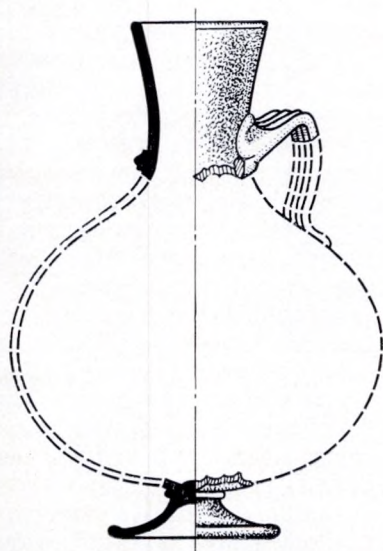
⁹⁵ Собаль В. Я., Янiцкая М. М. Шклянны посуд Мiнска XII—XIX стст. // Помнiкi старажытнабеларускай культуры. 1984. С. 83—91.

⁹⁶ Янiцкая М. М., Сташкевiч А. Б. Мсцiслаўскае шкло XVI—XIX стст. // Помнiкi культуры. 1985. С. 88—96.

для аздобы шклянных вырабаў шырока карысталiся размалёўкай фарбамi: «черкасы i белорусцы лiтовскiя стоны... зделают всяких скляничных сосудов всякими образами в разных цветов красками те сосуды наведут со всем в отделке тысячи по 3 i по 4»⁹⁷.

У 1978—1984 гг. у Мсцiславе i Мiнску археолагi знайшлi фрагменты размалёванага жоўтымi, зялёнымi, чырвонымi, белымi i блакiтнымi

62. Збаноў з Мсцiслава. 1-я пал. XVII ст.
Рэканструкцыя

эмалямi посуду, у тым лiку гарлавiнкi буйных збаноў, плечыкi бутляў цi збаноў. У мiнскiх вырабах эмалi спалучалiся з размалёўкай золатам, якая ўключае раслiнны арнамент (кветкi, лiсце, галiнкi) i геаметрычна-раслiнны.

Звесткi пра вываз з Магiлёва «склянiц, навожаных золатам», i пералiк у iнвентары размалёваных золатам шклянiц, што захоўвалiся ў

⁹⁷ Восоединение Украины с Россией: Документы и материалы, изданные АН УССР. М., 1954. Т. 3. С. 491.

«скарбцы» Любчанскага замка, сведчаць, што беларускія шкларобы ўжывалі золата для размалёўкі вырабаў досыць шырока. Упамінанні полацкіх шклянак з надпісамі, гравіраваных надпісаў на «хрусталёвым»⁹⁸ і простым шкле з Любчы даюць падставу зрабіць вывад, што надпісы ў той час лічыліся дэкаратыўным элементам посуду. У тэматыцы размалёвак, як і гравіраваных кампазіцый, пераважалі геральдычныя, раслінныя, зааморфныя і рэлігійныя матывы.

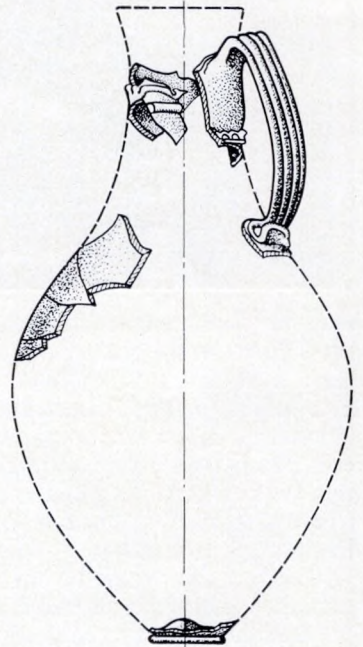
Аналіз шклянoga посуду XVII ст. паказаў, што асноўнай формай быў конус. Канічную форму мелі шклянкі, шклянцы і чаркі, а таксама чашы кубкаў, кілішкаў, паддоны пад чашамі і келіхамі з Ліды, Мінска, Магілёва, Віцебска, Мсціслава. Цыліндрычнымі былі шклянцы («стопы») на петлепадобных, кальцавых (рабрыстых), хвалістых і цыліндрычных паддонах, а таксама флеты з Ліды, Мінска, Мсціслава, Магілёва. Шарападобныя формы мелі збаны, флягі і колбападобныя бутлі пад мясцовай назвай «склянцы» з Магілёва, Мсціслава, Мінска, канструктыўныя элементы ножак пад назвай «шарык». Грушападобная форма пераважала сярод збаноў, бутляў, некаторых фляг, канструктыўных элементаў ножак пад назвай «балясіна».

Формы посуду былі падкрэслена простыя і вызначаліся тэхналогіяй адвольнага выдзімання шкла. Вядома, што форма шклянoй кроплі, якая ўзнікае пры выдзіманні, з'яўляецца зыходнай, ёю і вызначаецца формаўтварэнне ў гутным шкле XVI—XVII стст. Менавіта кроплепадобная шкламаса на канцы выдзімальнай

трубкі дае магчымасць атрымліваць арганічныя для шкла цыліндрычную, шарападобную, грушападобную і канічную формы, якія многія стагоддзі бытавалі і бытуюць у шкларобстве.

Прыгажосць матэрыялу гутнікі падкрэслівалі за кошт масіўнасці і таўстасценнасці донца і станы. Быццам наўмысна майстар пасылаў

63. Збанок з Віцебска. 1-я пал. XVII ст. Рэканструкцыя

промні ў тоўстыя слаі шкла і выяўляў гульнёю святла яго колеравыя якасці. Формы балясінападобных і шарападобных ножак атрымліваліся адвольным выдзіманнем, і толькі частка ножак, паддонаў і стоп фармавалася выцягваннем і лепкай абцугамі.

Майстэрства лепкі праявілася ў дэкарыраванні ножак, сценак і донцаў посуду шкляннымі пячаткамі, стужкамі, жгутамі, валікамі, ніцямі, якія ўкладваліся гарызантальна ў

⁹⁸ Крышталём у той час называлі сорт празрыстага бясколернага шкла, прыгатаванага на каліева-вапнавай аснове. Гутнікі скуплялі таксама біты прывазны крышталёвы посуд, пераплаўлялі яго для паўторнага выдзімання і дабаўлялі ў шыхту.

выглядзе хвалістых ці простых паяскоў. Інвентар Любчанскага замка за 1633 г. — адзіны дакумент, дзе падрабязна апісваецца характар ляпнога дэкору, які нагадвае дэкаратыўныя прыёмы венецыянскага і нямецкага шкла⁹⁹. Сярод посуду пералічваюцца «кубачак раскідзісты з накрыўкай, ля дна храпаваты», «шклянціцы з келішкавымі донцамі, якія маюць па 3 выкрутасы S-падобныя пры разьбяной балясіне, ад дна палосы храпаваты», «шклянчачка малая гладкая на кілішкавым донцы, з шарыкам храпаватым». «Храпаваты» дэкор, які меў выгляд налепаў з вострымі хабаткамі, атрымаў у нямецкім шкле назву «Krautstrünk» (г. зн. качанападобны). Нешта падобнае, відаць, уяўляў і «храпаваты» дэкор на донцах любчанскіх вырабаў. Як правіла, ляпным дэкорам аздабляліся рэчы, якія не гравіраваліся і не размалёўваліся, і таму часта ўказваецца, што яны «гладкія» («кілішак раскідзісты гладкі з выкрутасамі і шышкамі», «кілішак гладкі з двума ручкамі» і інш.). Наяўнасць у «скарбцу» такой значнай колькасці (амаль 300 штук па-мастацку аздобленага посуду, яго паўфабрыкатаў і «парашку дьяментавага да рысавання шкла») сведчыць пра тое, што «скарбец» быў месцам сховішча ўзораў і матэрыялаў для мастацкага аздаблення шкла. Відаць, паблізу ці, можа, у самой Любчы вырабляліся шклянціцы па венецыянскіх узорах і нават каляровае шкло, бо ўпамінаюцца «кілішак рысаваны ў кваты; высокі, з двума блакітнымі¹⁰⁰ гузікамі з крышкай»; «кілішак маленькі зялёны з белым¹⁰¹ донцам»; «куба-

чак з блакітнымі і белымі шарыкамі, у ольстарку»; «фляшак блакітных 24»; «фляшак белых акруглых з доўгімі шышкамі 24».

У цэлым характар развіцця мастацкага шкларобства Беларусі першай паловы XVII ст. адлюстроўвае як агульнаеўрапейскія дасягненні ў гэтай галіне, так і ўласныя здабыткі беларускіх майстроў-шкларобаў.

У асяроддзі пануючых класаў і царкоўным ужытку значнае пашырэнне мелі каштоўныя ўзорныя тканіны, якія прывозілі з Заходняй Еўропы і Усходу. Вялікі попыт на дарагія тканіны выклікаў з'яўленне ў многіх панскіх памесцях і манастырах ткацкіх майстэрняў. Лепшыя мясцовыя ткачы і ткачыкі стваралі цудоўныя тканіны для княжацкіх палацаў і памешчыцкіх маёнткаў, шматлікіх манастыроў і касцёлаў.

Аб характары ўзораў мясцовых тканін можна меркаваць па тых невялікіх фрагментах, якія дайшлі да нашых дзён. Цікавы матэрыял па мастацкіх тканінах дае царкоўны жывапіс таго часу. На абразях і фрэсках XVI—XVII стст. нярэдка адлюстраваны ўзоры народных беларускіх тканін і вышывак, якія ўпрыгожваюць адзенне, абрусы, ручнікі, платы. Арнаментаваныя поспілікі, дываны, сурвэты згадваюцца і ў беларускіх народных песнях.

Звычайна на тканінах ці вышываных рэчах XVI—XVII стст. узоры створаны з геаметрычнага арнаменту. На некаторых вырабах XVII ст. побач з геаметрычнымі сустракаюцца і раслінныя матывы.

Цікавыя ўзоры беларускага народнага ткацтва адлюстраваны на фрэсках Благавешчанскай царквы

⁹⁹ Wyrobicz A. Szkło w Polsce od XIV do XVII wieku, S. 169—172.

¹⁰⁰ Блакітнае глушонае шкло (блакітная смальта) і празрыстае жоўтае, зялёнае, блакітнае і белае варылі таксама ў Мсціславе і Мінску.

¹⁰¹ Белым называлі добра асветленае шкло — цяпер бясколернае. Белым таксама называлі шкло ў адрозненне ад

неасветленага, «простага», так званага зялёнага, ці «ляснога». Яго наўмысна не абясколервалі і выкарыстоўвалі ў пэўных выпадках яго зялёны колер як дэкаратыўны сродак.

Супрасльскага манастыра (1550, ПНР)¹⁰². Дэкаратыўны фрыз у першым ярусе складаецца з платаў, размешчаных у выглядзе драпіроўкі. Геаметрычны рысунак на ёй чырвона-карычневага колеру на цёмнашэрым фоне нагадвае ўзорыстую традыцыйную народную тканіну Брэстчыны. У фрэсцы «Тайная вячэра» гэтага ж манастыра стол, за якім сядзіць Хрыстос з апосталамі, накрыты светлым ільняным ручніком з гарызантальна затканымі чырвонымі палосамі. Ручнікі з падобным малюнкам сустракаюцца і зараз на Брэстчыне. Відаць, мастакі XVI ст. пераносілі знаёмыя і любімыя матывы ў жывапісныя фрэскі.

У многіх абразах з Брэсцкай, Магілёўскай, Гродзенскай абласцей XVI—XVII стст. таксама адчуваецца сувязь з народным прыкладным мастацтвам. Так, абраз канца XVI ст. «Нараджэнне Марыі»¹⁰³ з в. Ляхаўцы Брэсцкай вобласці прасякнуты рэнесанснай жыццесцвярджальнасцю, уключае ў сябе мясцовыя элементы ўбрання пакою, спавівальнік на дзіцячай калысцы, прошвы на падушках, разьбяныя пояжкі стала. Служанкі, якія абкружаюць Марыю, пададзены ў адзенні беларускіх сялян — у андараках, даматканых кашулях, кабаціках са шнуроўкай, фартухах, аздобленых характэрным мясцовым арнамантам.

Магілёўскі абраз «Нараджэнне маці боскай» Пятра Яўсеевіча з Галынца (1649, ДММ) таксама паказвае жанчын у народным адзенні, упрыгожаным вышыўкай і вытканымі ўзорамі геаметрычнага характару. З адзеннем гарманіруюць навалачкі

і поцілка з традыцыйнымі геаметрычнымі ўзорамі.

Высокамастацкія тканіны (камчатыя і тафцяныя рызы, залататканныя, вышываныя бісерам і жэмчугам паясы) вырабляліся ў манастырскіх майстэрнях. Тут ткалі рознага роду пакрывалы тонкай работы з шаўковых, ільняных і нават залатых нітак. Пакрывалы часткова ткаліся, а потым дапаўняліся вышыўкай. У пачатку XX ст. у Віцебскім царкоўна-археалагічным сховішчы старажытнасцей знаходзіліся дзве плашчаныцы, відаць, XVII ст. Адна з іх была выткана з шаўковых нітак, другая — з грубых ільняных¹⁰⁴. Цікавы ўзор пакрывала для алтара замалёваў у сярэдзіне XIX ст. Д. Струкаў. Яно зроблена з ільняной матэрыі і вышита залатымі ніткамі¹⁰⁵.

Разнастайныя дакументы канца XVI — першай паловы XVII ст. сведчаць пра значнае развіццё ткацтва ў гарадах і мястэчках Беларусі: Слуцку, Шклове, Клецку, Нясвіжы, Капылі, Любчы, Дзярэчыне і інш.¹⁰⁶ У некаторых з іх (Слуцк, Слонім) былі арганізаваны ткацкія цэхі, якія аб'ядноўвалі майстроў розных спецыяльнасцей: ткачоў, вышывальшчыкаў, краўцоў, шапачнікаў, залаташвейнікаў, фарбавальшчыкаў тканін, краўцоў «шаўковых рэчаў», рукавічнікаў і інш. Нельга не адзначыць прыкметны колькасны рост рамеснікаў на працягу паўстагоддзя. Так, у Клецку ў 1575 г. было 7 майстроў, у 1625 г. — 19, у 1645 г. — 35; у Капылі ў 1606 г. — 3, у 1650 г. — 31 і г. д.¹⁰⁷ Аднаведна павялічвалася і колькасць спецыяльнасцей, што спрыяла далейшаму развіццю ткацкага рамяства.

¹⁰² Соболевский А. И. Русские фрески в Старой Польше. М., 1916; Freski z Supraśla (katalog wystawy). Białystok; Kraków, 1968.

¹⁰³ Ветер Э. И. Памятники живописи, связанные с развитием Ренессанса в Белоруссии // Памятники культуры: Новые открытия. Л., 1981. С. 211.

¹⁰⁴ Кацер М. С. Народно-прикладное искусство Белоруссии. С. 74.

¹⁰⁵ Там жа.

¹⁰⁶ Грицкевич А. П. Частновладельческие города Белоруссии в XVI—XVIII вв. Мн., 1975. С. 67.

¹⁰⁷ Там жа.

Дэкаратыўна-прыкладное мастацтва канца XVI — першай паловы XVII ст. развівалася ў агульным напрамку з рускім і ўкраінскім на агульнай аснове старажытнарускай культуры. Гэта блізкасць наглядаецца як у характары мастацкіх твораў, так і ў кампазіцыях і матывах дэкару. Узаемаабмену дасягненнямі ў галіне дэкаратыўна-прыкладнага мастацтва садзейнічалі ажыўленыя культурныя і эканамічныя сувязі па-

між народамі, асабліва ў XVII ст. Значны ўплыў на дэкаратыўна-прыкладное мастацтва Беларусі аказала заходнееўрапейская культура.

Арганічна спалучаючы традыцыі сваёй народнай творчасці з дасягненнямі мастацкай культуры суседніх народаў, беларускія майстры, не трацячы самабытнасці і індывідуальнасці, стварылі высокамастацкія ўзоры разьбы, керамікі, ткацтва, ювелірнага мастацтва.

Глава II

МАСТАЦТВА ДРУГОЙ ПАЛОВЫ XVII — ПАЧАТКУ XVIII ст.

У другой палове XVII — пачатку XVIII ст. ва ўмовах бесперапынных войнаў, барацьбы народных мас за вызваленне ад сацыяльнага і нацыянальна-рэлігійнага прыгнёту развіццё мастацтва ў Беларусі не перапынялася. Супраціўленне ўкраінскага і беларускага народаў феадальнай эксплуатацыі і прымусоваму насаджэнню царкоўнай уніі вылілася ў вызваленчую вайну 1648—1654 гг. У 1654 г. пачалася вайна Рускай дзяржавы супраць Рэчы Паспалітай. Адносна мірны перыяд — апошняя трэць XVII ст. — быў перапынены Паўночнай вайной: з 1700 па 1721 г. беларускія землі з'яўляліся тэатрам ваенных дзеянняў. Усё гэта нанесла моцны ўдар па эканоміцы і культуры Беларусі. Прыкметна зменшыўся аб'ём гандлёвых абаротаў і рамесніцкай вытворчасці, многія рамеснікі перасяліліся ў Расію.

Узмацнілася экспансія Ватыкана на беларускія землі. Прадаўжаўся працэс абарачэння праваслаўных ва уніяцтва. Паступова з судовай і адміністрацыйнай сфер выцяснялася беларуская мова, і з другой паловы XVII ст. усё справаводства ў Вялікім княстве Літоўскім вялося на польскай мове.

Узраслі касмапалітычныя тэндэнцыі ў культуры, носьбітамі якіх былі рэлігійна-каталіцкія ордэны. Асаблівую актыўнасць развілі на Беларусі езуіты, якія арыентаваліся на Польшчу як цэнтр рымска-каталіцкага ўплыву ва Усходняй Еўропе. Яны стварылі па ўсёй краіне свае калегіі і місіі, дзе выходзілі моладзь у духу вернасці каталіцкаму касцёлу. Мовай навукі, літаратуры і школьнай адукацыі становіцца латынь, хоць зрэдку ўжывалася польская і яшчэ радзей — беларуская мова. Тагачасныя навуковыя і літаратурныя працы на лацінскай мове з'яўляюцца ў значнай ступені здабыткам усіх народаў, якія ўваходзілі ў склад Рэчы Паспалітай. Агульным культурным цэнтрам была заснаваная езуітамі ў

1579 г. Віленская акадэмія. З яе выйшлі многія выкладчыкі калегій (сярэдніх навучальных устаноў), пісьменнікі, мастакі і палітычныя дзеячы эпохі.

Асноўным кірункам мастацкай культуры гэтага часу было барока з арыентацыяй на заходнееўрапейскія традыцыі. Адначасова прадаўжалі існаваць і развівацца і некаторыя элементы рэнесансу. Пераважнымі відамі мастацтва становяцца архітэктура, красамоўства, школьная паэзія і школьны тэатр. У школах разам з граматыкай, паэтыкай і рыторыкай выкладалася філасофія (з арыентацыяй на Арыстоцеля) і тэалогія, заснаваная на працах Фамы Аквінскага. Жывапіс, графіка і музыка мелі пераважна «прыкладны» характар (іканапіс, роспіс храмаў, кніжная ілюстрацыя, царкоўныя спевы і інш.), хоць ужо з'явіліся самастойныя жанры і ў гэтых відах мастацтва: партрэтны жывапіс, свецкая музыка і інш.

Разам з тым у другой палове XVII — пачатку XVIII ст. ва ўмовах дэнацыяналізацыі феадальнай вярхушкі беларускага грамадства і панавання рымска-каталіцкай ідэалогіі прадаўжалася станаўленне нацыянальнай школы мастацтва на аснове традыцыйнай народнай культуры. Гэта тэндэнцыя выявілася ў архітэктуры, асабліва драўлянай, жывапісе, графіцы, а таксама ў працэсе ўзнікнення сучаснай нацыянальнай мовы, на якой з'явіліся рукапісныя лірычныя зборнікі, беларускія інтэрмедыі ў польска-лацінскіх школьных п'есах, ананімная публіцыстыка і інш. — зародкі лірычных, драматычных і іншых літаратурных жанраў. Уздым нацыянальна-вызваленчага руху беларускага народа, яго імкненне да культурна-палітычнага збліжэння з Расіяй і Украінай таксама сведчылі пра ўздым нацыянальнай самасвядомасці шырокіх слаёў насельніцтва. Усе гэтыя працэсы адлюстраваліся ў літаратуры, выяўленчым мастацтве

і грамадска-палітычнай думцы эпохі. Узмацніліся тэндэнцыі да сінтэзу ўсходнеславянскай і заходнееўрапейскай культуры.

Яскравым выразнікам гэтых працэсаў стаў паэт і мысліцель Сімяон Полацкі (1629—1680). Ён вучыўся ў Кіева-Магілянскай калегіі і Віленскай езуіцкай акадэміі, працаваў у Беларусі, а з 1664 г. — у Маскве, пісаў вершы на беларускай, польскай і стараславянскай мовах.

Тэарэтык усходнеславянскага тыпу барока і заснавальнік сілабічнага вершаскладання на Беларусі і ў Расіі, Сімяон Полацкі зрабіў прыкметны ўплыў на літаратуру, публіцыстыку, жывапіс і музыку свайго часу. Ён абгрунтаваў маральна-выхаваўчую ролю і каштоўнасць мастацтва, музыкальнай гармоніі, выяўленай у жывапісе духоўнасці і паэтычнай дыдактыкі, выступаў за шырокае развіццё асветы. Яго запіска пра пісанне абразоў паслужыла важнай крыніцай для вядомага трактата «Слово к люботщательному иконного писания», які хутчэй за ўсё быў вынікам супрацоўніцтва пісьменніка з выдатным рускім мастаком С. Ушаковым. У вершы «Живописание» Сімяон Полацкі высока цэніць выяўленчае мастацтва — жывое люстэрка прыроды, кляймо іканаборцаў як агентаў д'ябла — «ненавісніка прыгажосці царкоўнай», носьбіта ўсяго нізкага і агіднага.

Усе гэтыя супярэчлівыя кірункі грамадска-філасофскай і эстэтычнай думкі рэльефна выявіліся ў мастацтве Беларусі другой паловы XVII — пачатку XVIII ст.

ГОРАДАБУДАЎНІЦТВА І АРХІТЭКТУРА

Руска-польская, Паўночная войны, якія пракаціліся па беларускай зямлі ў другой палове XVII — пачатку XVIII ст., пакінулі сляды шматлікіх спусташэнняў. Многія га-

рады і мястэчкі былі разбураны. Асабліва пацярпелі Брэст, Пінск, Тураў, Мазыр, Рэчыца, Бабруйск, Чэрыкаў, Лоеў, Брагін, Гомель, Смалявічы. Шведскімі войскамі былі ўзяты і спалены Гродна, Віцебск, Слуцк, Брэст, Пінск, Навагрудак, Нясвіж, Мір, Кобрын, Мінск, Ліда, Докшыцы, Карэлічы, Клецк, Ружаны, Ляхавічы і многія іншыя гарады і мястэчкі¹. У пачатку XVIII ст. многія раёны Беларусі былі ахоплены эпідэміямі. Усё гэта выклікала рэзкае скарачэнне насельніцтва гарадоў, многія жыхары перасяляліся за межы Беларусі, галоўным чынам у Рускую дзяржаву. Згорталася рамесніцкая вытворчасць, што ў сваю чаргу адмоўна адбівалася на аднаўленні гарадоў, развіцці жыллёвага і грамадскага будаўніцтва. У буйных гарадах павялічваліся феадальныя юрыдыкі за кошт скарачэння магістрацкіх. Феодалы і каталіцкая царква захапілі лепшыя землі ў цэнтральнай частцы гарадоў, дзе ўзводзілі палацы і сядзібы, касцёлы і кляштары. З мэтай процідзеяння каталіцкай экспансіі ў некаторых гарадах будаваліся праваслаўныя манастыры, пры якіх існавалі праваслаўныя брацтвы (Орша, Магілёў). Жылыя кварталы беднаты размяшчаліся на ўскраінах, якія ў большасці выпадкаў мелі нязручны для забудовы рэльеф, забудоўваліся стыхійна і вылучаліся дрэннымі санітарнымі ўмовамі.

Нягледзячы на неспрыяльныя эканамічныя і палітычныя ўмовы, манументальнае будаўніцтва не спынялася і з'явілася заканамерным пераемнікам архітэктурных традыцый папярэдняй эпохі. Атрымала далейшае развіццё аб'ёмна-прасторавая кампазіцыя збудаванняў, узрасла роля дэкару, што звязана з актыўным засваеннем архітэктурна-мастацкіх канцэпцый барока.

1650—1730-я гады — час панавання сталага беларускага барока. Менавіта рысы новага стылю выступаюць у гэты перыяд найбольш ярка і выразна. Робяцца спробы тэарэтычнага асэнсавання архітэктурна-будаўнічай практыкі. У 1659 г. з'явіўся першы ў гісторыі Рэчы Паспалітай тэарэтычны трактат па архітэктурцы, які абагульніў вопыт папярэдняга грамадзянскага будаўніцтва. Яго аўтар Л. Апалінскі ўслед за Вітрувіем падкрэсліваў важнасць адзінства тэхнічнага, функцыянальнага і эстэтычнага аспектаў архітэктурцы. Аднак, па яго меркаванню, дзеля трываласці і зручнасці можна пагрэбаваць прыгажосцю формы. Такія адносіны да эстэтычнага крытэрыю не адпавядалі запатрабаванню часу, калі ў архітэктурцы Беларусі і суседніх краін інтэнсіўна ўкараняліся прынцыпы барока. Таму трактат хаця і быў вядомы ў Польшчы, Літве, на Украіне і ў Беларусі, але шырокага прызнання не атрымаў. У 1678 г. рэктар калегіума езуітаў у Познані Б. Наленч-Вансоўскі выдаў другі трактат па архітэктурцы на лацінскай мове, у якім на першы план выставіў патрабаванні прыгажосці і зручнасці незалежна ад тых ці іншых канструкцый і матэрыялаў. Ён выклаў метады выкарыстання ордэравай пластыкі на фасадах будынкаў і праілюстраваў гэта графічнымі табліцамі ордэраў у барочнай інтэрпрэтацыі. Параўноўваючы палажэнні двух трактатаў, можна бачыць, як хутка мяняліся задачы архітэктурцы пад уплывам эстэтыкі барока, якая адлюстравала нарастаючыя супярэчнасці ў рэлігійнай і сацыяльнай свядомасці.

Адметная асаблівасць горадабудаўніцтва другой паловы XVII — пачатку XVIII ст. — шырокае распаўсюджанне мястэчак. У сярэдзіне XVII ст. на Беларусі налічвалася каля 250 буйных і сярэдніх мястэчак, якія падзяляліся на каралеўскія (Скідаль, Азёры, Лунна, Дрысвяты,

¹ Гісторыя Беларускай ССР. У 5 т. Мн., 1972. Т. 1. С. 341—342.

Ушачы, Гомель, Сураж і інш.), прыватнаўладальніцкія (Любча, Койданава, Лагойск, Докшыцы, Чашнікі, Бешанковічы, Зэльва, Паставы, Смаргонь, Семежава, Ружаны і інш.) і манастырская-царкоўныя (Ігумен, Відзы, Пяршай, Жыровічы і інш.)². Мясцічка займала прамежкавае становішча паміж горадам і вёскай. Значная частка жыхароў была занята ў сельскагаспадарчай вытворчасці, што набліжала мясцічку да вёсак. Ад гарадоў яны адрозніваліся меншай колькасцю насельніцтва, меншымі памерамі жыллёвай тэрыторыі, больш спрошчанай архітэктурна-планіровачнай структурай. Цэнтрам мясцічка з'яўлялася гандлёвая плошча на перакрываванні важнейшых шляхоў. Замкі, палацы феадалаў ці манастыры часцей за ўсё размяшчаліся асобна ад жылой забудовы, аднак складалі з ёй адзіны архітэктурна-планіровачны арганізм, злучаючыся з цэнтрам адной з галоўных вуліц. Забудова мясцічка мела лінейны характар планіроўкі, калі фарміравалася ўздоўж аднаго гандлёвага шляху, ці прамавугольную або радыяльную планіроўку, калі мясцічка знаходзілася на перакрываванні некалькіх гандлёвых шляхоў. У асноўным забудова падпарадкоўвалася рэльефу мясцовасці.

Прыкладам мясцічка каралеўскага ўладання з'яўляецца Гомель, які ў пісьмовых крыніцах упершыню ўпамінаецца ў 1142 г. У гэты час яно было невялікім паселішчам з драўляным замкам, які стаяў на высокім беразе р. Сож пры ўпадзенні ў яе р. Гамеюка. Выгаднае геаграфічнае становішча на водным шляху спрыяла хуткаму развіццю мясцічка. У канцы XVI — пачатку XVII ст. гэта ўжо значны гандлёвы і рамесніцкі цэнтр. Гомельскі староста князь М. Чаргарыйскі да сярэдзіны XVII ст. перабудаваў старажытны замак і аднавіў земляныя ўмацаван-

ні. Вакол замка была ўзведзена высокая драўляная сцяна; цераз роў, што аддзяляў замак ад пасада, пабудаваны пад'ёмны мост. Гомель займаў у гэты час невялікую тэрыторыю, не выходзячы за межы рэк Сож і Гамеюка. Кампазіцыйным цэнтрам архітэктурна-планіровачнай структуры з'яўляўся замак, да якога прылягала гандлёвая плошча. З поўначы да плошчы паўкругам далучаўся неўмацаваны пасад. Яго планіроўка і забудова мелі нерэгулярны характар. Некалькі кароткіх вуліц радыяльнага напрамку сыходзіліся на гандлёвай плошчы. З паўднёвага ўсходу да мясцічка прымыкала Спаская слабада.

Прыватнаўладальніцкае мясцічка Ружаны (Пружанскі р-н Брэсцкай вобл.), якое ўпершыню ўпамінаецца ў 1552 г., у XVII ст. налічвала больш за 400 дамоў, кафляны і цагельныя заводы. Жылая забудова развівалася паабал па дарог Брэст — Слонім і Ваўкавыск — Косава, якія з'яўляліся працягам галоўных вуліц; на скрываванні іх знаходзілася гандлёвая плошча — архітэктурна-планіровачны цэнтр мясцічка. Яе асноўнымі дамінантамі былі Троіцкі дамініканскі касцёл (1615) і Петрапаўлаўская царква (1675), якія размяшчаліся на процілеглых баках плошчы. Палац Сапегаў на высокім узгорку ў паўднёва-ўсходняй частцы мясцічка панавалі над усёй забудовай і злучаўся з плошчай асобнай вуліцай.

Архітэктурна - планіровачную структуру мясцічак манастырскага ўладання вызначаў манастырскі комплекс. Прыкладам такога тыпу пасялення з'яўляецца Каргуз-Бяроза, ці Бяроза Каргузская (Брэсцкая вобл.). Мясцічка Бяроза ўпершыню ўпамінаецца ў 1477 г. як невялікая вёска на р. Ясельдзе, з 1629 г. пераўтворана ў мясцічка. У канцы XVII ст. магнаты Сапегі заснавалі і пабудавалі тут кляштар картэзіянцаў (1648—1689), які з'явіўся планіровачным ядром. Мясцічка набыло

² Гісторыя Беларускай ССР. Т. 1. С. 217.

прамавугольную сістэму планіроўкі з гандлёвай плошчай у цэнтры. Кляштар картэзіянцаў займаў вялікую тэрыторыю на паўночнай ускраіне. Далейшае развіццё Каргуз-Бярозы ажыццяўлялася марудна, што выклікана было значнай адлегласцю яе ад гандлёвых шляхоў.

У буйных і невялікіх гарадах у адрозненне ад мястэчак захаваліся асноўныя прынцыпы развіцця архітэктурна-планіровачнай структуры, якія склаліся ў папярэднія часы. Адметнай рысай з'яўляецца пашырэнне будаўніцтва мураваных каталіцкіх касцёлаў і кляштараў, якія вызначылі архітэктурнае аблічча і сілуэт цэнтральнай часткі рада гарадоў. Па-ранейшаму вядучую ролю адыгрывала фартыфікацыйная сістэма, якая ўзмацняецца знешнімі абарончымі ўмацаваннямі (Віцебск, Магілёў, Орша і інш.). Многія гарады, акрамя замка, не мелі іншых абарончых умацаванняў (Гродна, Слонім, Брэст і інш.).

Першы напрамак у развіцці гарадоў ілюструе Слонім, які ўпершыню ўпамінаецца пад 1252 г. Горад развіваўся каля драўлянага ўмацаванага замка (з 1520 г. — палац Сапегаў), размешчанага пры зліцці рр. Штары і Усы. Ужо ў XII—XIII стст. Слонім вылучаецца высокім узроўнем развіцця рамёстваў і гандлю. У 1532 г. горад атрымаў магдэбургскае права і з гэтага часу хутка пашырае сваю тэрыторыю. У XVII ст. меў развітую архітэктурна-планіровачную структуру з радыяльнай сістэмай вуліц. Кампазіцыйным цэнтрам з'яўляліся замак і гандлёвая плошча, да якой па радыяльных напрамках сыходзіліся асноўныя вуліцы. Заходняя частка горада, якая пачала забудовацца ў канцы XVI — пачатку XVII ст., вылучалася прамавугольнай планіроўкай. Адзіную сістэму абароны горада разам з замкам стваралі мураваныя касцёлы і кляштары, узведзеныя вакол яго цэнтра: бернардынцаў (1639—1645), бенедык-

цінак (1669), дамініканцаў (1680—1798, мураваны з 1747 г.), бернардынак (1664—1670), латэранскі (1635); сінагога (1642) і інш.

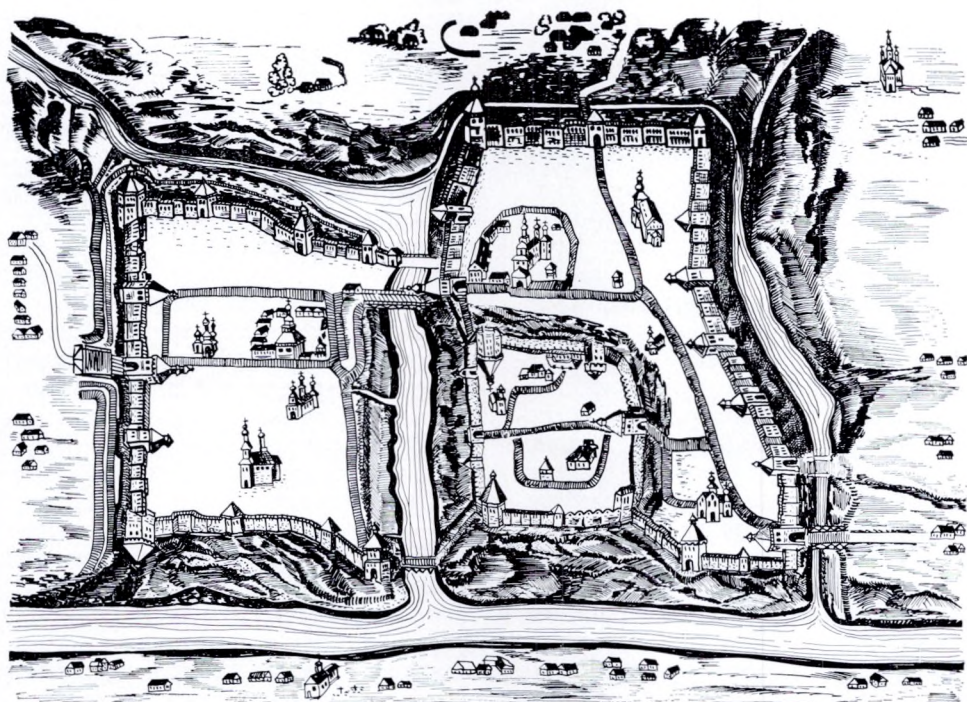
Сярод гарадоў, якія акрамя замка не мелі знешніх абарончых умацаванняў, найбольш характэрны Брэст. Асабліваці яго планіроўкі і забудовы добра прасочваюцца па гравюры XVII ст. «Аблога Брэста шведамі ў 1657 г.», на якой змешчаны план і агульны выгляд тагачаснага горада. Дзядзінец старажытнага Брэста ўзнік на мысе правага берага р. Заходні Буг пры ўпадзенні ў яе Мухаўца. У XVI ст. на яго месцы існаваў драўляны замак з пяццю вежамі, тры з якіх з'яўляліся праезнымі брамамі. На тэрыторыі замка акрамя жылых дамоў знаходзіліся два вадзяныя млыны, арсенал, плаварня, вадакачка, саяны склад. Да замка далучаўся неўмацаваны пасад з гандлёвай плошчай і ратушай. У інвентары Берасцейскага староства 1566 г. упамінаюцца таксама шпіталь, друкарня, ратуша, касцёл Варвары, цэрквы Троіцкая, Спаская, Чэснага Крыжа, царква і манастыр Раства, Сямёнаўскі манастыр. У сярэдзіне XVII ст. у час руска-польскай вайны замак быў разбураны. Архітэктурна-планіровачным цэнтрам становіцца гандлёвая плошча з ратушай і крамамі, тэрыторыя горада значна пашыраецца, узводзяцца каталіцкія касцёлы і кляштары. Маляўнічая панарама горада ўтваралася спалучэннем нізкіх аб'ёмаў драўлянай жыллой забудовы і асобных дамінант: кляштараў езуіцкага (1623, разбураны ў 1660 г., адбудаваны ў 1678 г.), базыльянскага (1629, пазней вядомага як Белы палац), бернардынскага (1653) і інш. У прадмесцах на берагах рэк Буг і Мухавец былі ўзведзены кляштары бернардынак (1624, драўляны, з 1787 — мураваны), трынітарыяў (1628, з 1651 касцёл), брыгітак (1621). У другой палове XVII — пачатку XVIII ст. у сувязі з працяглымі войнамі і эпідэ-

мямі эканамічнае развіццё і горадабудаўніцтва Брэста заняпала.

Важнейшыя рысы планіроўкі Віцебска вызначалі задачы абароны. І гэта зразумела, бо горад знаходзіўся на паграніччы Рэчы Паспалітай

ўтваралі ўмацаваную частку горада. Да яе далучаліся неўмацаваныя прадмесці, ці слабоды: з поўначы — Заручаўская, з захаду — Задунаўская,

64. «Чарцёж месца Віцебск» 1664 г.

і Маскоўскай дзяржавы, паміж якімі ў XVI—XVII стст. адбываліся частыя войны. У 1664 г., калі Віцебск знаходзіўся пад уладай рускіх войск, быў зроблены чарцёж горада, на якім схематычна паказаны планіроўка, асноўныя жылыя, грамадскія і культурныя будынкі, фартыфікацыйная сістэма³. Паводле «Чарцяжа», цэнтр Віцебска складаўся з трох умацаваных замкаў: Верхняга, Ніжняга і Узгорскага. Кожны з іх уяўляў замкнёную планіровачную структуру са сваім кампазіцыйным цэнтрам. У той жа час яны былі звязаны паміж сабой і

за Заходняй Дзвіной — Задзвінская. Рака Заходняя Дзвіна — асноўная планіровачная вось горада — звязвала замкі і прадмесці ў адзіны арганізм. Уезд ва ўмацаваную частку Віцебска ажыццяўляўся з двух бакоў: з паўднёвага на тэрыторыю Ніжняга замка — праз Заручаўскую браму і з паўночнага на тэрыторыю Узгорскага замка — праз Суражскую. Верхні замак размяшчаўся на авальнай пляцоўцы, якая цягнулася ад Заходняй Дзвіны ўздоўж Віцьбы. Ад Вялікай брамы да варот у бок р. Віцьбы праходзіла галоўная вуліца, якая дзяліла замкавую тэрыторыю на дзве часткі. Усходнюю частку займалі пераважна адміністра-

³ ЦДАСА, ф. 192, воп. 1, спр. 2, л. 1.

цыйныя і культавыя будынкі. Тут знаходзіліся двор ваяводы, прыказ і Міхайлаўская царква. У заходняй частцы размяшчалася толькі жылая забудова. Абарончыя сцены Верхняга замка мелі адну браму — Вялікую праезную, тры вежы — Веставую, Танкавую і Храпавіцкую, два «круглікі» — Бабарыкін і Шарамецеў, адзін раскат і адны вароты.

Ніжні замак па сваёй планеўцы быў больш складаны. Ён займаў выцягнутую з захаду на ўсход тэрыторыю, абкружаную р. Заходняй Дзвіной і Замкавым Ручаём, а з поўначы далучаўся да абарончых сценаў Верхняга замка. У драўляных сценах Ніжняга замка было тры брамы, восем клецевых веж, два «круглікі» (Мяшчанскі і Духаўскі) і адны вароты. Галоўнай планевазначнай воссю, якая праходзіла праз усю замкавую тэрыторыю, з'яўлялася Вялікая вуліца. Пачыналася яна на захадзе ад Заручаўскай праезнай брамы і падыходзіла на ўсходзе да Задунаўскіх варот. Ад Вялікай вуліцы адыходзілі дзве другарадныя: адна — да Валконскага «кругліка» (Вялікая праезная брама), другая — да Блажавешчанскай царквы. На тэрыторыі Ніжняга замка сфарміраваўся культавы цэнтр — Аляксеўскі манастыр, які меў важнае горадабудаўнічае значэнне.

Узгорскі замак, ці Узгорскі горад, або астрог, быў самым вялікім і з'яўляўся фактычна ўмацаваным пасадам. Яго тэрыторыя (роўнае плато), з паўднёвага і ўсходняга бакоў абмежаваная р. Віцьбай, а з захаду Заходняй Дзвіной, была зручнай для забудовы. З паўночнага боку ён быў абнесены драўлянай сцяной, у якой былі тры брамы, сем веж, два «бычкі» і два млыны. Ад моста праз Віцьбу пачыналася галоўная вуліца — Вялікая Узгорская, якая падыходзіла да сярэдняй вежы. Да гэтай вуліцы падыходзілі яшчэ дзве: ад гасцінага двара да Суражскай брамы і ўздоўж р. Віцьбы да Падзвінскай

брамы. Усе тры вуліцы сходзіліся ля Валконскага «кругліка» і праз мост злучаліся з Ніжнім замкам. На скрыжаванні гэтых вуліц ва Узгорскім замку сфарміраваўся адміністрацыйна-гандлёвы цэнтр Віцебска з гасцінным дваром і крамамі. Ва Узгорскім замку знаходзіліся тры драўляныя царквы: Васкрасенская, Прачысценская і Крыжаўзвіжанская.

На прыкладзе віцебскіх замкаў прасочваюцца важнейшыя тэндэнцыі абарончага дойлідства паўночнага ўсходу Беларусі XVII ст. Асаблівую цікавасць выклікаюць вежы, у архітэктуры якіх знайшлі ўвасабленне мясцовыя будаўнічыя традыцыі. Большасць веж, як паказвае «Сметная кніга» 1664 г., была зроблена «ў чатыры сцяны» і мела квадратныя або прамавугольныя ў плане аб'ёмы. Па вышыні вежы былі неаднолькавымі. Так, Храпавіцкая вежа ў Верхнім замку мела зруб усяго з 7 вянок, а Старасельская ў Ніжнім замку — з 37 вышынёй 5 сажняў (10,5 м). Найбольш распаўсюджаная вышыня веж 3—4 сажні (6,3—8,4 м). Многія вежы мелі ўверсе «абламы» ў 3—8 вянок, завершаныя высокімі шатровымі дахамі. У некаторых былі прадугледжаны спецыяльныя дзорныя пляцоўкі («трапілы») для варты. У «трапілу» Веставой вежы Верхняга замка вісеў зvon, які падаваў сігнал абаронцам горада пры набліжэнні непрыяцельскіх войскаў. Вежы былі «глухімі» і праезнымі. Пра маштаб праезных веж можна меркаваць па «Цёмных вялікіх праезных варотах» у Верхнім замку. Гэта вежа, названая «клецевай», мела ў плане памеры 11,2×9,1 м. Зруб складаўся з 48 вянок, над ім — «аблам» у 5 вянок, затым шацёр вышынёй 8,4 м, над якім узвышалася «трапіла», завершанае шатровым дахам. Унутры вежа дзялілася мастамі на тры баявыя ярусы. З боку дзядзінца быў зроблены «ўзвалак» для гармат, які меў выгляд ганка, крытага цёсам. Такія «ўзвалокі» былі амаль ва ўсіх

вежах, дзе стаялі гарматы. Некаторыя вежы мелі сховішчы. Напрыклад, пад Напруднай вежай знаходзіўся «тайнік», дзе захоўваліся запасы ежы.

Акрамя чацверыковых у віцебскіх замках было пяць веж, так званых круглікаў. Васьмігранныя ў плане, яны сваім архітэктурным абліччам нагадвалі круглыя мураваныя вежы. Прыклад развітай кампазіцыі такой вежы ўяўляе «Валконскі круглік» у Ніжнім замку, названы ў інвентары «Віцебскімі вялікімі варотамі». Вежа складалася з двух аб'ёмаў: ніжняга чацверыковага і верхняга васьмерыковага, пастаўленага на чацвярык. Агульная вышыня вежы да аблама — 12,6 м. Завяршаў аблам дашчаны шацёр вышынёй 6,3 м, над якім узвышалася каравульнае «круглае» (г. зн. васьміграннае) «трапіла», ашалаваннае знадворку дошкамі і накрытае шатром. У архітэктуры «Валконскага кругліка» атрымала яркае ўвасабленне традыцыйная для беларускага дойлідства ярусная кампазіцыя «васьмярык на чацверыку», якая ў XVII—XVIII стст. становіцца характэрнай для ўсяго беларускага дойлідства — не толькі грамадзянскага, але і культавага. Акрамя веж Верхні і Узгорскі замкі мелі «бычкі», якія звычайна прыбудоўваліся да гарадскіх сцен у месцах з вялікім разрывам паміж вежамі. Па вышыні «бычкі» амаль не перавышалі сцены, не мелі «трапілаў», а іх унутраная прастора падзялялася пасярэдзіне мостам на два баявыя ярусы. Сістэму ўмацаванняў дапаўнялі 23 бастыёны і «крэпасці», якія складаліся з астрога, надаўбняў, «рагатак», «часцікаў».

Для большасці беларускіх драўляных замкаў характэрна паступовая страата абарончых рыс і перараджэнне іх у замкава-палацавыя комплексы. Гэты працэс асабліва шырока выявіўся ў прыватнаўласніцкіх замках, якія на сваіх планава-кампазіцыйных асаблівасцях былі блізкімі да буй-

ных феадальных сядзіб. Замак у Бабруйску, напрыклад, паводле інвентара 1671 г., уяўляў звычайны двор з гаспадарчымі збудаваннямі і вялікім домам⁴. Інвентар 1684 г. называе ўжо тры вежы (з трыма рэдутамі), адна з якіх з'яўлялася брамай. На дзядзінцы стаялі вазоўні, свірны, скляпы і іншыя збудаванні. Тут жа ў гэты час узводзіўся палац з дрэва⁵, апісаны ў інвентары 1692 г. Гэта даволі значны па памерах двухпавярховы будынак, накрыты гонтавым дахам складанай формы і аформлены з боку ракі крытай рэнесанснай галерэяй⁶.

Такая ж тэндэнцыя развіцця была ўласціва замку ў Крычаве, размешчанаму на высокім беразе р. Сож. Паводле інвентара 1673 г., ён быў абнесены драўляным парканам і абкружаны вадзяным ровам. Цэнтр дзядзінца займаў двухпавярховы драўляны жылы будынак, на першым паверсе якога размяшчаліся гаспадарчыя памяшканні, на другім — жылыя пакоі з парадна вырашаным інтэр'ерам. Да іх звонку вяла адкрытая галерэя. Гэты дом нагадваў невялікі палац рэнесанснага тыпу, а сам замак, дзе каля асноўнага будынка знаходзіліся флігелі і гаспадарчыя збудаванні, — умацаваную феадальную сядзібу⁷.

Замак у Давыд-Гарадку, паводле інвентара 1675 г., складаўся з Горнага і Дольнага замкаў, размешчаных на высокім беразе р. Гарыні ў акружэнні валоў і штучнага канала. Да Дольнага замка ад «падзамачча» вёў мост праз канал, перад якім стаяла брама, накрытая гонтай. Далей над валам узвышаўся дом з шасцю жылымі пакоямі, сталавай і вялікай залай над параднымі сенцамі. У 1675 г. ён яшчэ толькі будаваўся і быў не накрыты. Ад Дольнага замка па мос-

⁴ ЦДГА БССР, ф. 694, воп. 2, спр. 744, л. 2.

⁵ Там жа, спр. 745, л. 2.

⁶ Там жа, спр. 746, л. 1.

⁷ Там жа, КМФ-5, воп. 1, спр. 1923, л. 3—5.

ту праз вялікую, у той час напалову пабудаваную ярусную браму з дуба можна было трапіць у Горны замак. Ля брамы размяшчалася стайня, накрытая саломай, з жылым пакоем і каморай. Злева ад брамы знаходзіліся склеп і кухонны дом з двума жылымі пакоямі і алькежам. Цэнтр дзядзінца займаў накрыты дубовай гонтай дом з двух пакояў, трох камор, алькежа і сенцаў. Увесь замак быў абнесены дубовым парканам⁸. У канцы XVII ст. на тэрыторыі замка пабудаваны палац, які складаўся з вялікіх сенцаў, сталовай, шасці пакояў і алькежа. Ля яго знаходзіўся флігель з двума пакоямі, двума алькежамі і каморай. Да замка прылягаў сад, агароджаны парканам. Брама мела ў другім ярусе «залку», а ў ніжнім — пакой з сенцамі. Гэты пакой, як адзначае інвентар 1700 г., з'яўляўся каравульным памяшканнем — «кардэгардай»⁹. Такім чынам, у другой палове XVII ст. замак у Давыд-Гарадку, захоўваючы традыцыйную структуру абарончага збудавання, набыў рысы замкава-палацавага ансамбля. Падобным чынам у XVII — пачатку XVIII ст. развіваўся і замак у Глуску.

Найбольш поўнае і завершанае развіццё атрымлівае замкава-палацавая архітэктура ў двухчасткавых замкавых комплексах, дзе Верхні замак звычайна працягваў развівацца як абарончае збудаванне, а Ніжні пераўтвараўся ў багатую магнацкую рэзідэнцыю. Характэрны прыклад дае Дуброўна. Яшчэ ў XVII ст. Верхні замак тут меў вежы, гародні і ўяўляў тыповы абарончы комплекс. У адрозненне ад яго Ніжні замак развіваўся як пышная парадная рэзідэнцыя. Тут былі вялікі двухпавярховы барочны палац, шмат іншых збудаванняў. У XVIII ст. Верхні замак фактычна знікае, а Ніжні працягвае раз-

вівацца як палацавы комплекс. Згодна з інвентаром 1731 г., у замку ў гэты час былі два драўляныя палацы: стары і новы. Стары меў у цэнтры прыхожую, па абодвух баках ад якой размяшчаліся ідэнтычна спланаваныя жылыя блокі (вялікі пакой, алькеж і «бакоўка»). Фасад, што выходзіў да Дняпра, афармляла галерэя, агароджаная парапетам з точаных балясін. Ад старога да новага палаца вяла драўляная маставая з мостам праз сажалку. Новы палац у адрозненне ад старога меў развітую анфіладную планіроўку і барочную аб'ёмна-прасторавую кампазіцыю. Галоўны ўваход афармляў прасторны ганак. З прыхожай, якая асвятлялася зверху зашклёным ліхтаром, можна было трапіць на галерэю ў тыльнай частцы палаца. Анфіладу правага крыла будынка ўтваралі чатыры жылыя пакоі і кабінет, левага — сталовая і два жылыя пакоі. У мезаніне размяшчалася вялікая парадная зала, завершаная высокім шатровым гонтавым дахам, які ўзвышаўся над агульным пакрыццём будынка, прарэзаным 6 люкарнамі¹⁰.

Класічным прыкладам трансфармацыі замкаў у парадныя палацава-замкавыя рэзідэнцыі з'яўляюцца Слуцкія замкі. К пачатку XVII ст. Слуцк атрымаў даволі развітую архітэктурна-планіровачную структуру, складаўся з чатырох раёнаў: Старога горада, Новага горада і прадмесцяў Востраў і Трайчаны. Таму старажытныя Верхні і Ніжні замкі ўжо фактычна страцілі сваю былую функцыю абароны горада, у выніку асноўны стратэгічны акцэнт быў перанесены на перыферычны абарончы пояс, які ўключаў Новы замак — тыпова абарончае збудаванне з рэгулярным квадратным планам і чатырма вуглавымі бастыёнамі. Паводле інвентара 1687 г., галоўнай пабудовай Верхняга замка быў двухпавярховы драўля-

⁸ ЦДГА БССР у Мінску, КМФ-5, воп. 6, спр. 674, л. 1.

⁹ Там жа, спр. 676, л. 2—3; спр. 679, л. 1.

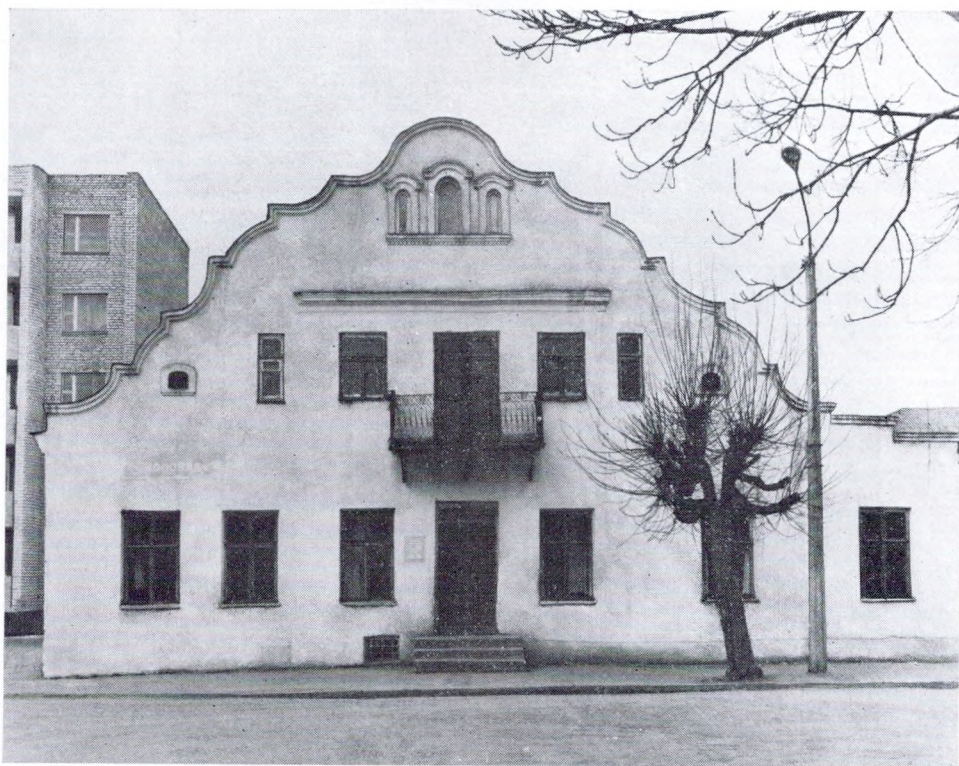
¹⁰ ЦДГА БССР, ф. 2548, воп. 1, спр. 2, л. 2—5 адв.

ны палац з жылымі і параднымі памяшканнямі, аздобленымі разьбой і размалёўкай сцен і плафонаў, рознакаляровымі печамі з паліванай кафлі, разной мэбляй. Каля палаца знаходзіліся кухня, пякарня, стайня з вазоўняй, скарбніцы, будынак канцылярыі, арсенал, замкавая царква. Ніжні замак уключаў тры манументальныя палацы і шэраг гаспадарчых збудаванняў¹¹.

Развіццё замкавага будаўніцтва з перавагай парадных палацавых памяшканняў з цягам часу прывяло да

ляны будынак з характэрнай для барочнай архітэктуры анфіладнай плаціроўкай, які быў непасрэдна звязаны з прыгожым садамі¹². У інвентары маёнтка Лахвы 1727 г. апісваецца вялікі драўляны палац з характэрнымі для грамадзянскага збудавання архітэктурнымі элементамі — двух’ярусным ганкам на васьмі слупах і галерэяй над цэнтральнай часткай, дзе размяшчалася вялікая зала¹³.

65. Дом на рынку ў г. Нясвіж
Мінскай вобл. 1721

таго, што замкі выйшлі за межы абарончых умацаванняў і ўключыліся ў гарадскі, месчачковы або сельскі ансамбль. Так, інвентар мястэчка Цімкавічы 1691 г. апісвае буйны драў-

Заслугоўвае ўвагі сельскі палацавы ансамбль у Новай Мышы (Баранавіцкі р-н Брэсцкай вобл.), інвентар якога складзены ў 1728 г.¹⁴ Ён раз-

¹¹ ЦДГА БССР, КМФ-5, воп. 1, спр. 3834, л. 4—24.

¹² Там жа, ф. 694, воп. 2, спр. 8477, л. 4.

¹³ Там жа, КМФ-5, воп. 1, спр. 2170, л. 5—7.

¹⁴ АР НБВДУ, спр. А-1959, л. 1—3.

мяшчаўся ў маляўнічай мясцовасці над р. Мышанкай і звязваўся з мястэчкам Мыш вуліцай Плябанскай праз манументальную двух'ярусную браму, завершаную высокім шатровым гонтавым дахам. У верхнім ярусе па ўсяму перыметру яе апаясваў ганак. За ёю знаходзіўся палац, крыжовы ў плане, з анфіладна размешчанымі жылымі пакоямі, гардэробамі, кабінетамі і прыхожымі. Кожнае з памяшканняў мела сваё аблічча, якое вызначалі печы з белай ці паліхромнай кафлі, шпалеры на сценах.

Такім чынам, у другой палове XVII — пачатку XVIII ст. драўляныя замкі мінулых стагоддзяў саступілі месца палацам, якія занялі дамінуючае становішча ў гарадскоў, местачковай і сельскай забудове. Мураваныя палацы набылі імпазантныя фасады, якія ажыўляліся пілястрамі вялікага ордэра. У інтэр'ерах шырока ўжываліся дэкаратыўная лепка, паліхромны мармур, паліваная кераміка і фрэскавы жываніс. Адкрыты двор-курданёр перад палацам надкрэсліваў яго велічнасць. Новыя прынцыпы палацавай архітэктуры знайшлі адлюстраванне ў Старым каралеўскім замку ў Гродна пасля яго перабудовы ў 1673—1678 гг. (у 1655 г. замак быў разбураны шведамі). Пры канцлеры Вялікага княства Літоўскага Крыштафе Пацы (да 1678 г.) палац быў адноўлены для пасяджэнняў сейма і сената. Замест драўлянага пад'ёмнага моста быў пабудаваны мураваны, значна расшыраны вокны, зменены характар скляпенняў. Каменную разьбяную акаймоўку акон і парталаў змянілі рэльефныя пластычныя ляпныя ўпрыгожанні.

Рысы барока выразна прасочваюцца ў палацавым комплексе ў Ружанях. У пачатку XVII ст. жылая рэзідэнцыя буйнога магнацкага роду Сапегаў уяўляла сабой умацаваны палац з трыма масіўнымі вежамі і вялікімі двухпавярховымі скляпамі. Першапачаткова пабудова была асі-

метрычная ў плане. Пры ўваходзе ў цэнтральную частку палаца размяшчаліся вестыбюль, парадная лесвіца і зала, з паўднёвага боку — квадратная вежа з капліцай на другім паверсе. Такая ж вежа з лесвіцай унутры прылягала да тарца заходняга крыла. Трэцяя, пяцігранная, размяшчалася ў паўночна-ўсходнім куце палаца і выкарыстоўвалася пад кабінеты. Пры рэканструкцыі ў першай палове XVIII ст. цэнтральная і вуглавая вежы былі разабраны, а вежа на заходнім тарцы закрыта прыбудовамі, каб надаць крылам корпуса прамавугольны абрыс. Палац набыў крыжападобны план з дзвяма ўзаемна перпендыкулярнымі восямі. Будынак накрыты высокім ламаным мансардавым дахам з фронтонам у цэнтральнай частцы галоўнага фасада. Аконныя праёмы, фронтон і дабудаваныя часткі сцен упрыгожыў маляўнічы ляпны дэкор у тэхніцы стука.

«Чарцёж» Віцебска 1664 г. дае шэраг прыкладаў гарадскога народнага жылля сярэдзіны і другой паловы XVII ст. Усе дамы былі драўляныя і ўяўлялі сабой прамавугольныя ў плане зрубы з «астаткам», накрытыя двухсхільнымі дахамі з драўніцы або гонты. Тарцовыя фасады завяршаліся «закотамі» з бярвення або шчытамі з дошак (у тых выпадках, калі перакрыцце было на бэльках і кроквах). Адсутнасць комінаў над дахамі сведчыць пра тое, што жылыя памяшканні былі курнымі, печы паліліся «па-чорнаму».

На жаль, дакладных звестак аб плаціроўцы і арганізацыі інтэр'ера народнага жылля не захавалася. Па «Чарцяжу» можна меркаваць, што большасць дамоў былі аднакамернымі і двухкамернымі. Першыя мелі ўваход у тарцовай або падоўжнай сцяне, у другіх да жылога зруба прыбудоўваліся сенцы. Такі тып, шырока распаўсюджаны ў народным сялянскім будаўніцтве, набыў ясна акрэсленыя формы. Сенцы з хатай утваралі адзіны суцэльны прамавугольны ў-

плане аб'ём. Сам дом не меў ні падклеці, ні падмурка, будаваўся проста на зямлі. Жылое памяшканне асвятлялася двума невялікімі акенцамі, несіметрычна размешчанымі ў дзвюх сумежных сценах. Гэтыя акенцы асвятлялі кут — самае ганаровае месца ў хаце. Такім чынам, традыцыйная планіроўка беларускага народнага жылля з характэрным для яе размяшчэннем печы, кута і іншых элементаў у XVII ст. была ўжо распаўсюджана досыць шырока. З жылём блакіраваліся гаспадарчыя збудаванні. Яны ставіліся ўпрытык да аднаго з тарцоў жылога дома (у некаторых выпадках да яго падоўжнага боку), былі прамавугольнымі ў плане, накрываліся самастойнымі двуххільнымі дахамі.

У адзначаны перыяд у Віцебску існавалі і складаныя па планіроўцы дамы, якія ўключалі некалькі жылых і гаспадарчых памяшканняў. Іх зрубы мелі большыя памеры і адносна вялікую колькасць вокнаў. Такія дамы вядомы і ў іншых гарадах Беларусі. Іх планіровачнае развіццё адбывалася ў выніку падзелу кожнага са зрубаў трохкамернага дома на дзве часткі. Такім чынам, ужо ў канцы XVII ст. становяцца вядомымі чатырох-, шасціпакаёвыя жылыя дамы (Слуцк). У асноўным яны належалі шляхце, цэхавым майстрам і іншым заможным гараджанам.

Гарады і мястэчкі забудоўваліся галоўным чынам драўлянымі дамамі. Іх архітэктура цалкам асноўвалася на мясцовых народных будаўнічых традыцыях. Узводзілася і пэўная колькасць мураваных дамоў. Такія будынкі захаваліся ў Гродна і Нясвіжы.

Гродзенскі дом майстра рыбацкага цэха (вул. Замкавая, 6) уяўляе сабой невялікі кампактны, прамавугольны ў плане аб'ём, завершаны двуххільным дахам з чырвонай чарапіцы. Сумяшчэнне вытворчых і жылых функцый у адной пабудове прывяло да размежавання першага па-

верха капітальнай сцяной на дзве часткі: жылую, куды траплялі з двара, і гандлёвую, якая выходзіла на вуліцу. З жылой часткай былі звязаны ўсходамі два пакоі мансарды. Знешняе архітэктурнае афармленне дома надзвычай сціплае. Супэльны маналітны аб'ём аздоблены толькі неглыбокімі пілястрамі і простым па прафіліроўцы карнізам. Адно з пілястраў упрыгожваў рэльеф рыбы, што служыла своеасаблівай рэкламай. Пры такой сціпласці дэжору асноўную мастацкую нагрузку несла размяшчэнне дзвярных і аконных праёмаў, найбольш цікавае на франтоне тарцовага вулічнага фасада. Цэнтральную частку яго займаюць два прамавугольныя акны і ніша паміж імі. Па баках іх фланкіруюць два падковападобныя. Завяршае кампазіцыю круглае акно ў шчыце. Такім чынам, розныя па памерах і форме праёмы ўтварылі рытмічную і актыўную кампазіцыю фасада.

Далейшае развіццё кампазіцыйных прыёмаў можна прасачыць у нясвіжскім «доме на рынку» (1721). Ніжні паверх, дзе знаходзіліся вытворчыя і гаспадарчыя памяшканні, зроблены з цэглы, а жылая мансарда — з дрва. Новыя прыкметы ўва-собіліся і ў вырашэнні галоўнага фасада. У параўнанні з гродзенскім домам тут адсутнічае карніз, які аддзяляў шчыт ад ніжняй часткі будынка (захавваўся толькі яго рудымент — прамавугольны сандрык), а сам шчыт арганічна ўключаны ў агульную плоскасць фасада і мае выгляд атыкавай надбудовы надзвычай складанага сілуэта. У цэнтры верхняй часткі атыка згрупаваны дзве нішы і акно з арачным завяршэннем, якія аб'ядноўваюцца агульнай асновай у выглядзе карніза «на сухарыках». Рытм фасада ствараецца групойкай прамавугольных і арачных акон. Яго сіметрычную будову падкрэсліваюць уваходныя дзверы і размешчаны над імі балкон на крашэйнах. У выніку кампазіцыя бу-

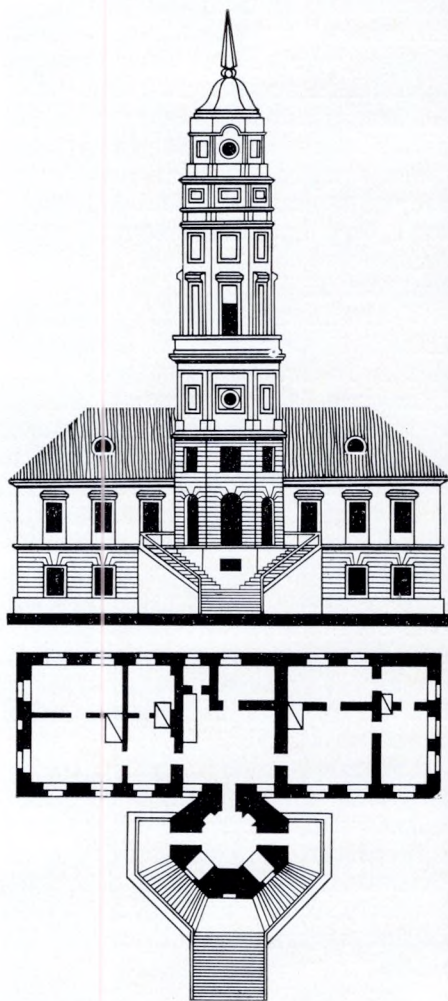
дынка набыла адметныя рысы барока, якія найбольш ярка выяўлены ў мастацкай трактоўцы галоўнага фасада.

Архітэктурнае аблічча гарадскога жытля заможнай шляхты і магнатаў было больш складаным. У ім выкарыстоўваліся такія элементы, як ганкі, галерэі, падклеці, вежы, высокія дахі і г. д. Групоўка розных па памерах і форме аб'ёмаў стварала выразную асіметрычную кампазіцыю. Прыкладам такіх збудаванняў можа быць палац князя Агінскага на тэрыторыі Ніжняга замка ў Віцебску. На працягу XVII—XIX стст. ён з'яўляўся своеасаблівым архітэктурным сімвалам Віцебска. Схематычнае адлюстраванне палаца ёсць на «Чарцяжы» Падзвінныя стольніка Цызарава 1701 г.¹⁵ Будынак існаваў яшчэ ў сярэдзіне XIX ст. і быў вядомы пад назвай «дом з купалам»¹⁶. Складаўся ён з трох кантрастуючых паміж сабой частак. Галоўны корпус — доўгі прамавугольны ў плане двухпавярховы аб'ём з двухсхільным дахам. Другі паверх быў аформлены ажурнай адкрытай галерэяй. Трэхвугольныя шчыты корпуса мелі ступеньчаты абрыс і нагадвалі шчыты мураваных готыка-рэнесансных палацавых пабудов Беларусі XVI — пачатку XVII ст. (напрыклад, каралеўскага палаца ў Гродна). Да тарца корпуса, звернутага ў бок Задунав'яўскага пасада, была прыбудавана высокая шмат'ярусная вежа, завершаная шатром і складаным купалам са шпілем і сцяжком флюгера над ім. У верхнім ярусе васьмярык вежы быў абкружаны балюстрадай. Трэці аб'ём, таксама ў выглядзе гранёнай яруснай вежы з шатровым завяршэннем, з'яўляўся галоўным уваходам у цэнтры корпуса будынка. На другі

паверх гэтага своеасаблівага ганка вяла адкрытая знадворная лесвіца.

Развітая кампазіцыя палаца Агінскага засноўвалася на спалучэнні сілуэта, кантрасту, рытму розных па

66. Рагуша ў г. Магілёве. Фасад і план. 1679—1681

памерах, прапорцыях, маштабу і форме частак, якія, аднак, існавалі не ў адрыве адна ад адной, а ўтваралі разам непарушны жывапісны ансамбль.

Сталае беларускае барока знайшло ўвасабленне і ў грамадскім бу-

¹⁵ ЦДАСА, ф. 492, воп. 4, спр. 4.

¹⁶ Сапунов А. Чертеж города Витебска 1664 года//Тр. Витебской ученой архивной комиссии. Витебск, 1910. Т. 1. С. 19.

даўніцтве. Выдатны прыклад — магілёўская ратуша, пабудаваная ў 1679—1681 гг. мясцовымі майстрамі Феськам, Ігнаціем і інш. Да кампактнага прамавугольнага аб'ёму на месцы папярэдняй, разбуранай у працэсе перабудовы ў 1692—1698 гг. была прыбудавана васьмігранная вежа. У аб'ёмна-прасторавай кампазіцыі магілёўскай ратушы знайшоў увасабленне новы горадабудаўнічы падыход да архітэктурнага ансамбля. У адрозненне ад нявіжскай ратушы (1596) вежа прылягае не да тарца асноўнага будынка, а да яго падоўжнага боку. Яна мае гранёныя формы ад самага падмурка, чым адрозніваецца ад замкавых веж ранейшага часу, якія звычайна мелі ў аснове чацвярык. Ярусы ўверсе крыху змяншаюцца, узрастае іх насычанасць дэкаратыўнай аздабай, што робіць вежу асабліва стройнай і маляўнічай. Выразная вертыкальная дамінанта кантрастуе з простым і строгім двухпавярховым будынкам. На другі паверх вядзе шырокая адкрытая лесвіца, якая спіральна агінае вежу. Дзякуючы гэтым прыёмам будынак ратушы набыў адкрыты, прадстаўнічы, ярка выяўлены свецкі характар.

Цікава вырашаўся гандлёва-грамадскі цэнтр у Віцебску на тэрыторыі Узгорскага горада, куды вёў мост ад Ніжняга замка. На «рынку» ў некалькі радоў навокал плошчы стаялі крамы з каморамі, утвараючы сцэльны фронт забудовы. На гандлёвую плошчу можна было трапіць праз вароты, ля якіх стаяла манументальная пабудова — гасціны двор. Гэты шматпавярховы, цэнтрыйны ў плане будынак уяўляў масіўны кубападобны аб'ём, завершаны высокім дахам у выглядзе зрэзанай зверху піраміды, увянчанай альтанкай з балюстрадай навокал і складанай галавай са шпілем, дзе быў умацаваны герб горада. Як паказана на «Чарцяжы», адзін з фасадаў афармляўся галерэйкай. На ратушняй вежы знаходзіўся гарадскі гадзіннік.

Сельскае будаўніцтва ў другой палове XVII — пачатку XVIII ст. развівалася згодна з традыцыямі народнага дойлідства папярэдняга часу. «Валочная памера» хоць і скараціла ў значнай меры сялянскія зямельныя надзелы, аднак садзейнічала пэўнай рэгулярнасці забудовы вёсак. Паступова зніклі старажытныя формы радавых паселішчаў, пашырылася вулічная забудова.

Захаваўся цікавы дакумент XVII ст. — інвентар маёнтка ў в. Бранчыцы Слуцкага княства 1682 г. Ён ілюстраваны планам маёнтка са схематычным малюнкам забудовы Бранчыц і іншых вёсак. Бранчыцы мелі лінейную планіроўку: 17 хат, паказаных на малюнку, арыентаваны ўздоўж вуліцы і звернуты да яе тарцовымі або падоўжнымі фасадамі. Нягледзячы на схематычнасць выяў асобных будынкаў, усё ж можна прасачыць некаторыя асаблівасці іх архітэктуры. Так, усе яны прамавугольныя або квадратныя ў плане збудаванні, завершаныя двуххільнымі або вальмавымі дахамі. Некаторыя хаты мелі ўваходы ў тарцовай частцы, большасць — у цэнтры падоўжнай сцяны. Можна меркаваць, што тут адлюстраваны адна-, двух- і трохкамерны планіровачны тыпы жылля.

У XVII ст. ужо шырока бытаваў трохкамерны тып народнага жылля. Інвентар Брэсцкай аканоміі 1668 г. апісвае жыллё кавала ў в. Дзівін (Кобрынскі р-н), якое складалася з трох памяшканняў. Цэнтральным з'яўляліся сенцы, з аднаго боку ад якіх размяшчалася жылое памяшканне з кафлянай печку і двума маленькімі «кутнімі» вокнамі, а насупраць — варыўня¹⁷.

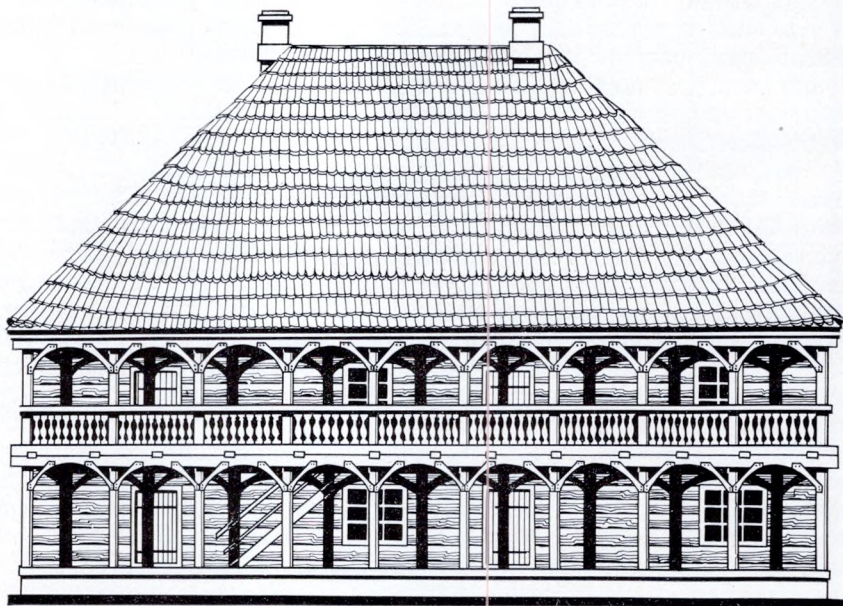
У сядзібнай архітэктуры захоўваўся традыцыйны тып народнага трохкамернага жылля. Напрыклад, у інвентары 1662 г. маёнтка ў в. Вы-

¹⁷ ЦДГА БССР, ф. 1143, воп. 1, спр. 27, л. 59.

сокае пад Давыд-Гарадком (Столінскі р-н) зафіксаваны дом з сенцамі ў цэнтры, з аднаго боку ад якіх знаходзілася жылое памяшканне з белай кафлянай печчу і камора, з другога — курнае жылое памяшканне чэлядзі¹⁸. Аднак гэты тып жылыя ўжо

лыя і гаспадарчыя часткі атрымалі розную архітэктурную апрацоўку. У той час як у жылых пакоях былі прыгожыя кафляныя печы, вялікія

67. Лямус у брыгіцкім кляштары ў Гродна. Фасад. Канец XVII ст.

не адлюстроўваў асноўнага кірунку развіцця архітэктурны сядзібнага дома, які выявіўся ў паступовым ускладненні плана, дыферэнцыяцыі памяшканняў па функцыянальнаму прызначэнню, усё больш шырокім выкарыстанні анфіладнага прынцыпу планіроўкі.

Па асаблівасцях функцыянальнага занавання ўсе жылыя сядзібныя будынкі можна падзяліць на дзве вялікія групы. Да першай адносяцца тыя, дзе захоўваўся падзел на жылую і гаспадарчую палавіны. Для гэтай групы характэрна пераважнае ўскладненне жылой часткі дома, у той час як гаспадарчая частка менш дыферэнцыравана па саставу памяшканняў. Цікава адзначыць, што жы-

вокны на завесах, драўляная падлога, разнастайная мэбля, гаспадарчыя памяшканні замест падлогі мелі выбітыя «токі» з гліны і маленькія «курныя» аkenцы, якія зачыняліся знадворку драўлянымі засаўкамі (Масты, Маковішчы б. Койданаўскага графства і інш.).

Другую групу складаюць будынкі, дзе гаспадарчыя памяшканні паступова замяняліся жылымі, таму ўвесь дом функцыянальна становіўся больш аднародным. Звычайна ў кожнай палавіне дома быў вялікі пакой, з якім злучаліся каморы, алькежы, спіжарні і іншыя памяшканні (Масты, Новы Двор, Дазтокі). Ужо ў XVII ст. у некаторых дамах сенцы таксама набылі акрэсленыя жылыя функцыі. Напрыклад, у доме фальварка Дазтокі былога Капыльскага

¹⁸ ЦДГА БССР, ф. 694, воп. 2, спр. 1000, л. 1.

княства (інвентар 1669 г.) у сенцах разам з кухняй быў жылы пакой¹⁹. У некаторых будынках можна адзначыць дыферэнцыяцыю дома на жылую і ўрачыстую палавіны. Напрыклад, у доме Хатомельскага двара (Столінскі р-н), паводле інвентара 1717 г., жылая палавіна складалася з пакоя і каморы. З супрацьлеглага боку размяшчаліся сталовая, дзве каморы і хатняя капліца²⁰.

Сярод гаспадарчых збудаванняў манументальнасцю архітэктурных форм вылучаліся лямусы — пабудовы, якія сумяшчалі функцыі жылога і гаспадарчага будынка. Да нашага часу захаваўся лямус на тэрыторыі былога кляштара брыгітак у Гродна. Двухпавярховы, прамавугольны ў плане, ён зрублены з брусоў (вугал «у лапу») і знадворку не ашалаваны. Кожны паверх уключае два памяшканні: сенцы і значных памераў пакой. Балькі перакрыцця паміж паверхамі на галоўным фасадзе маюць вялікія выпускі і складаюць аснову двух'яруснай галерэі. Яе апорнай канструкцыяй служаць 10 слупоў, якія падтрымліваюць перакрыцце і дах. Як у першым, так і ў другім ярусе слупы ў верхняй частцы ўмацаваны парнымі ўкосінамі крывалінейнага абрысу, якія ствараюць своеасаблівыя арачныя пралёты. Верхняя галерэя акрамя слупоў з ўкосінамі мае парапет, набраны з плоскіх разб'яных балясін. У параўнанні з агульным масіўным аб'ёмам лямуса галерэя дробнамаштабная, што ўзбагачае кантраст гэтага збудавання. У мастацкім вырашэнні галерэі адчуваюцца рысы позняга рэнесансу.

Найбольш выразна сталае барока выявілася ў культавай архітэктуры. Гістарычныя абставіны абумовілі далейшае пашырэнне будаўніцтва рымска-каталіцкімі ордэнамі, што мела

на мэце далейшае акаталічванне праваслаўнага і уніяцкага насельніцтва краю. У грамадскім жыцці Беларусі гэтага часу асабліваю ролю адыгрывалі ордэны дамініканцаў, французсканцаў, кармелітаў у адрозненне ад «арыстакратычных» ордэнаў езуітаў і бернардынцаў, якія пераважалі раней.

Будаўніцтва шматлікіх мураваных храмаў спынялася пажарамі, эпідэміямі, войнамі. Часам іх пачыналі будаваць у пачатку стагоддзя, а завяршалі толькі ў другой яго палове і нават пазней.

У культавай архітэктуры сталага барока пераважала аб'ёмна-прасторавая кампазіцыя двухвежавай базілікі і атрымалі далейшую распрацоўку яе асобныя элементы — вежы, фран-

68. Касцёл аўгусцінцаў у в. Міхалішкі Астравецкага р-на Гродзенскай вобл. 1653

тоны, трансепты, а таксама пластычная распрацоўка фасадаў і інтэрыераў.

У другой палове XVII ст. быў узведзены шэраг аднанефавых двухвежавых базілік: фарныя касцёлы ў Навагрудку і Прыдзруйску, касцёлы аўгусцінцаў у Міхалішках, кармелітаў у Засвіры, дамініканцаў у Княжыхах, Клецку і інш.

¹⁹ ЦДГА БССР, ф. 27, воп. 6, спр. 1, л. 1.

²⁰ ЦДГА ЛітССР, ф. 597, воп. 2, спр. 84, л. 19.

Найбольш ранні з іх — касцёл аўгусцінцаў у в. Міхалішкі Астравецкага раёна, пабудаваны архітэктарам К. Пенсам (1653). Кампактны прамавугольны ў плане храм мае шматгранную апсиду прэзбітэрыя, ніжэйшую за асноўны неф, з асобным дахам. Галоўны фасад трохчасткавы з паглыбленай паміж вежамі цэнтральнай часткай, што сведчыць аб блізкасці гэтага храма гатычным беларускім храмам-крэпасцям. Характэрна, што ў ім масіўныя чацверыковыя вежы не фланкіруюць асноўны аб'ём, а толькі раскрапоўваюць галоўны фасад, з'яўляючыся часткай яго кампазіцыі. Вышэй узроўню карніза, агульнага для ўсіх частак будынка, узвышаецца адзіны невысокі ярус веж, якія завершаны чатырохсхільнымі шатрамі. Стрыманы, нават суровы вонкавы выгляд касцёла, у якім асноўным дэкаратыўным элементам з'яўляюцца простыя прамавугольныя нішы, кантрастуе з пыш-

ным, поўным дынамікі дэкорам інтэр'ера. У 1680-я гады інтэр'ер быў багата аздоблены бела-блакітнымі барэльефамі святых і пышным раслінным арнамантам у тэхніцы стукі. Эвалюцыя мастацкіх характарыстык, відавочная пры параўнанні вонкавай пластыкі помніка і дэкаратыўнага афармлення яго інтэр'ера, сведчыць аб наступовым станаўленні прынцыпаў сталага барока.

Цікавай асаблівасцю агульнай кампазіцыі касцёла аўгусцінцаў у Міхалішках з'яўляецца мураваны ўваходны тамбур (крухта) у выглядзе невысокай, авальнай у плане прыбудовы нахштальт абарончага барбакана. Такую ж паўкруглую крухту з уваходамі па баках мае касцёл у Засвіры Мядзельскага раёна, пабудаваны ў першай палове XVII ст. пры кляштары кармелітаў. Касцёлы ў За-

69. Фарны касцёл у Навагрудку. XVII — пач. XVIII ст.

70. Касцёл дамініканцаў у в. Княжыцы
Магілёўскага р-на 1681—1683

свіры і Міхалішках шмат у чым падобныя, што тлумачыцца, верагодна, іх рэгіянальнай блізкасцю. Толькі больш позні засвірскі касцёл мае ўжо не шматгранную, а паўкруглую, пластычную алтарную апсідку, больш высокія верхнія чацверыкі веж на галоўным фасадзе. Да таго ж чатырохсхільныя шатры на іх завершаны пуката-ўвагнутымі барочнымі галоўкамі, што адлюстроўвае тэндэнцыі развіцця аб'ёмна-прасторавых кампазіцый у архітэктуры сталага барока. Масіўныя нефы і апсідка пазбаўлены ўсялякай аздобы і завершаны адзінай цягай карніза, толькі галоўны фасад слаба раскрапаваны плоскімі прамавугольнымі нішамі. Фасад разлічаны на самастойнае зрокавае ўспрыманне і як куліса закрывае астатнія часткі будынка.

Фарны касцёл у Навагрудку быў заснаваны вялікім князем літоўскім Вітаўтам у 1395 г. і, верагодна, у той жа час узведзены з цэглы ў гатычным стылі. Пазней ён быў часткова разбураны і на мяжы XVII—XVIII стст. зноў адбудаваны. Новы касцёл перыяду сталага барока — аднанефавы, з адной вялікай паўкруглай апсідкай прэзбітэрыя і дзвюма манументальнымі чацверыковымі вежамі на галоўным фасадзе. Гранёныя алтарныя капліцы старога касцёла з нервюрнымі зорчатымі скляпеннямі і каляровымі вітражамі ўвайшлі ў новы будынак як бакавыя капліцы. Каб зрабіць іх непрыкметнымі з боку ўваходу, сцяна галоўнага фасада з вежамі крыху ссунута адносна падоўжнай восі сіметрыі будынка. Адвольная пастаноўка сіметрычнага двухвежавага фасада ў агульнай кампазіцыі аб'ёму падкрэслівае яго самастойнае значэнне, што адпавядае мастацкім прынцыпам барока.

Разгледжаную групу помнікаў удакладняе касцёл дамініканцаў у Клецку (1683). Ён меў аналагічную аб'ёмна-прасторавую будову, але больш багатую ордэрную пластыку. Яго бакавыя фасады рытмічна рас-

члянніліся пілястрамі, пластыка галоўнага фасада ўзбагацілася нішамі, франтонамі, скульптурай і ляпнінай. Верхнія ярусы вежы высокія, з выцягнутымі прапорцыямі, паміж вежамі амаль роўны з імі па вышыні атыкавыя франтон. У параўнанні з касцёламі ў Міхалішках, Засвіры, Навагрудку, дзе сярэдняю частку фасада таксама ўвечываюць сціплыя атыкавыя франтоны з двух ярусаў (ніжняга прамавугольнага атыка і верхняга — уласна трохвугольнага франтона), у Клецкім дамініканскім касцёле атыкавая частка мела трапецападобную форму. Стромкія бакавыя схілы як быццам намячаюць будучыя валюты пластычных фігурных франтонаў позняга віленскага барока.

Імкненне да выцягнутых прапорцый, перавагі вертыкальных элементаў, характэрных для барока XVIII ст., яшчэ больш ярка праяўляецца ў аб'ёмна-прасторавых суад-

71. Касцёл бернардынак у Мінску. XVII—XVIII стст.

носінах і дэкаратыўнай пластыцы касцёла дамініканцаў у Княжыцах пад Магілёвам (1681—1683)²¹.

Кампазіцыя будынка вызначаецца шэрагам асаблівасцей, якія надаюць яму яркую індывідуальнасць і ў той жа час з'яўляюцца характэрнымі для сталага беларускага барока. Храм мае прамавугольную алтарную апсідку, накрытую самастойным двухсхільным дахам, з сіметрычнымі сакрысціямі па баках. Яго бакавыя фасады і інтэр'ер узбагачаюцца своеасабліва трактованым трансептам, напалову паглыбленым унутр нефа. Звонку невялікія выступы трансепта пры дапамозе арак злучаюцца з галоўным фасадам і тарцовай сцяной, утвараючы верхні прамавугольны перыметр храма — аснову двухсхільнага даху, агульнага для нефа і трансепта. Сцены нефа паглыблены ў вялікія арачныя нішы, якія ўзбагачаюць пластыку бакавых фасадаў. Найбольшую ўвагу прыцягвае вырашэнне галоўнага фасада. Вышэй агульнай для ўсяго будынка цягі карніза на галоўным фасадзе знаходзіцца даволі высокі атык, а над ім — тры вежы: па баках і над цэнтральнай часткай фасада. Вежы не раскрапоўваюць фасад, але звязаны з ім ордэрнымі элементамі з вельмі выцягнутымі прапорцыямі. Члянненне фасада і веж на некалькі ярусаў з памяншэннем кожнага наступнага па памерах надае будынку ўзнісласць, імклівы вертыкалізм, дынаміку ўзлёту. Гэта ўражанне ўзмацняюць і дзве прыбудовы па баках фасада, пастаўленыя пад вуглом да яго. Яны зроблены ў выглядзе невысокіх сценак з арачнымі праёмамі і накрыты аднасхільнымі дахамі, якія пачынаюць рух усёй кампазіцыі ўверх. Паколькі гэтыя дэкаратыўныя прыбудовы роўныя па вышыні сакрысціям, той жа эфект дасягаецца

і на бакавых фасадах. Будынак багата аздоблены дэкаратыўнай пластыкай: глыбокімі і плоскімі арачнымі і круглымі нішамі, слаістымі пілястрамі, дробнымі прафіляванымі элементамі. Характэрна, што развітыя

72. Касцёл кармелітаў у г. Глыбокае Віцебскай вобл. XVII—XVIII стст.

прафіляваныя гарызантальныя цягі адсутнічаюць, каб падкрэсліць вертыкальныя прапорцыі будынка.

У другой палове XVII — пачатку XVIII ст. узводзяцца шматлікія трохнефавыя базілікі з двухвежавымі фасадамі: касцёлы дамініканцаў у Нясвіжы (1672), езуітаў у Крывошыне (1670), Мінску (1700—1710), Магілёве (1699—1723) і іншых месцах. У культавых помніках сталага беларускага барока пры вялікай кампазіцыйнай ролі і дэкаратыўнасці галоўнага фасада захавалася тэктанічнае адзінства аб'ёмаў. Характэрнай рысай культавых збудаванняў гэтага часу з'яўляецца агульная для ўсіх аб'ёмаў цяга карніза, якая падзяляе фасад на масіўную ніжнюю частку і

²¹ У XVIII ст. перададзены уніятам і з таго часу вядомы як уніяцкая царква.

двухвежавая завяршэнне. У перыяд ранняга барока першае гарызантальнае члянэнне фасадаў у трохнефавых базіліках знаходзілася на ўзроўні карніза бакавых нефаў, што зрокава рабіла іх больш прыземістымі, чым у аднанефавых храмах. Каб прыдаць ім большую дынамічнасць, у перыяд сталага барока ў трохнефавых базіліках вышыню ніжняга яруса бакавых вежаў сталі рабіць роўнай вышыні цэнтральнага нефа.

У касцёле бернардынак у Мінску галоўны фасад да ўзроўню карніза цэнтральнага нефа вырашаны як аб'ёмная пласціна. Вышэй яна завяршаецца дзвюма вежамі (перабудаваны ў XVIII ст.). Статыка масіўнай базы спалучаецца з энергічнай дынамікай завяршэння, і такім чынам ствараецца напружаны экспрэсіўны сілуэт.

На гэтых узорах ярка выявілася ўзрастанне ролі веж у кампазіцыі галоўнага фасада і ўсяго збудавання ў цэлым. Вежы пачалі дзяліць на некалькі ярусаў, памяншаючы па вышыні і перыметру, у выніку чаго ствараўся аштычны эфект стэрэаскапічнай перспектывы, узмацнялася дынаміка форм.

Мастацкая выразнасць фасадаў збудаванняў стваралася і фронтамі. Першапачаткова формы атыкавых фронтаў былі даволі простыя і стрыманыя — трохвугольныя, лучковыя. Пазней яны сталі больш складанымі і разнастайнымі. Такія стрыманасць і абагульненасць у вырашэнні веж і фронтаў паміж імі, выразнасць і ўзаемная аднаведнасць вертыкальных і гарызантальных члянэнняў — характэрныя рысы дэкаратыўнай пластыкі збудаванняў сталага барока. У трактоўцы капітэлей беларускія дойліды выкарыстоўвалі мясцовыя матывы. Часам вертыкальныя члянэнні трактаваліся не як ордэрныя элементы, а як абрысы плоскіх прамавугольных рам. Гарызантальныя цягі звычайна не ўяўлялі поўнага антаблемента —

абавязковым быў толькі карніз. Спрашчэнне ордэрных элементаў тлумачыцца імкненнем да іх большай выразнасці і маштабнасці.

Адна з асноўных рыс беларускага барока — манументальнасць, якая выявілася ў павелічэнні маштабу будынкаў адносна асяроддзя. Яна дасягалася пэўнай сістэмай прапорцый паміж асобнымі элементамі архітэктурнага арганізма. У помніках сталага беларускага барока суадносіны паміж бакамі асобных элементаў аб'ёмна-прасторавай структуры дасягалі 1:8, што разам з выцягнутымі, неаднаведнымі ордэрнаму модулю прапорцыямі дэкаратыўных дэталей надавала кампазіцыям асаблівую стройнасць і вертыкалізм. Пазней гэта тэндэнцыя атрымала развіццё ў стромкіх, амаль гатычных вежах віленскага барока.

Унікальным архітэктурным помнікам, дзе знайшлі адлюстраванне важныя этапы развіцця мастацкіх прынцыпаў беларускага барока, з'яўляецца касцёл кармелітаў у Глыбокім, будаўніцтва якога завершана каля 1654 г. У 1735 г. быў перабудаваны галоўны фасад касцёла, да яго далучаны кляштар у выглядзе замкнёнага блока карпусоў з квадратным унутраным дваром і брамай.

Глыбоцкі касцёл кармелітаў адносіцца да тыпу трохнефавай базілікі з трансептам, аб'ёмна-прасторавая кампазіцыя — чатырохвежавая. Першапачаткова касцёл меў чатыры аднолькавыя вежы, падобныя да тых, што зберагліся з боку алтара да цяперашняга часу. Над сяродкрыжжам узвышаўся купал, які аб'ядноўваў сіметрычную кампазіцыю будынка. Масіўныя чацверыковыя вежы нагадваюць вежы касцёлаў у Міхалішках і Засвіры. Яны генетычна звязаны з беларускімі абарончымі храмамі-крэпасцямі, але па форме і значэнню ў кампазіцыі належаць ужо сталаму барока. У другой чвэрці XVIII ст. вежы на галоўным фасадзе былі разабраны да ўзроўню карніза бакавых

нефаў і ўзведзены новыя, шмат'ярусныя. Выцягнутыя па прапорцых ярусы паступова змяншаюцца ўгору, што надае вежам асаблівую стройнасць.

Пластыка новага галоўнага фасада глыбоцкага касцёла ўзбагацілася хвалістымі антаблементамі, разарванымі франтонамі, вязкамі плястраў і паўкалон. Пlosкасці плястраў пакрыты хвалістым рэльефам, у сувязі з чым знікла выразнасць контуру аб'ёмаў. Глыбокія нішы-табернаклі, падобныя да экзатычных ракавін, скразныя ўзорыстыя праёмы веж і франтона надалі архітэктуры фасада ажурнасць. Узвядзенне шмат'ярусных веж на галоўным фасадзе касцёла адлюстравала развіццё і ўдасканаленне нацыянальных архітэктурных форм барока. Узростанне напружанасці рытмічнага строю элементаў дае падставы лічыць касцёл кармелітаў у Глыбокім (пасля перабудовы ў 1735 г.) першым помнікам так званага віленскага барока.

У другой палове XVII — пачатку XVIII ст. было пабудавана яшчэ некалькі крыжова-купальных базілік з двухвежавым фасадам. Сярод іх — праваслаўная Мікалаеўская царква ў Магілёве (1669—1672). У асноўным яна паўтарае формы больш ранняга магілёўскага Богаяўленскага сабора, толькі нефы ў ёй скарачаны на адзін пралёт, што надало збудаванню большую кампактнасць і павысіла значэнне купала ў агульнай кампазіцыі. Асаблівасць абодвух магілёўскіх помнікаў — вырашэнне галоўнага фасада ў выглядзе двухвежавага аб'ёму, які толькі прылягае да цэнтральнага нефа, як быццам адпавядаючы іканастасу ў інтэр'еры. Калі ў Богаяўленскім саборы вежы мелі толькі адзін ярус вышэй карніза цэнтральнага нефа, то ў царкве Мікалая іх ужо два, і яны змяншаюцца ўгору па памерах. Пластыка фасада больш глыбокая і сакавітая, у рытмічным строі больш дынамікі.

Аднанефавы крыжова-купальны храм з двухвежавым фасадам быў пабудаваны ў 1701 г. у в. Беніца (Маладзечанскі р-н) пры кляштары бернардынцаў. Квадратныя ў плане трох'ярусныя вежы на адну трэць уваходзяць у бакавыя сцены нефа. Трансепт размешчаны бліжэй да ўваходу, што надае плану касцёла выгляд роўнаканцовага грэчаскага крыжа. Сяродкрыжжа ўвенчана вялікім шасцігранным светлавым барабанам з купалам і васьмігранным літаром. Архітэктуры гэтага невялікага вясковага храма ўласцівы пластычнасць, барочная напружанасць форм.

Маштабнасцю і выразнай арыгінальнай кампазіцыяй вызначаліся пабудаваныя ў першай чвэрці XVIII ст. уніяцкія храмы ў Быцені (Івацэвіцкі р-н) і Віцебску. Царква ў Быцені (1708—1710) уяўляла сабой трохнефавую крыжова-купальную базіліку з двухвежавым фасадам. Выразнасць збудаванню надавала пластыка паўкруглых крылаў трансепта, алтарнай апсіды і сферычнага купала са светлавым літаром.

Акрамя адна- і трохнефавых базілікавых храмаў з двухвежавым галоўным фасадам будаваліся храмы і іншых тыпаў. Аднанефавыя аднавежавыя храмы, блізкія да готыка-рэнесансных і распаўсюджаныя ў першай палове XVII ст., пазней амаль зніклі. Касцёл бернардынак у Слоніме (1664—1670) і уніяцкая царква ў Ружанах (закладзена ў 1675 г.) паўтараюць кампазіцыйную схему больш ранніх культовых збудаванняў. Але архітэктурнае вырашэнне вежы на галоўным фасадзе ў параўнанні з папярэднімі помнікамі ў іх істотна змянілася: кампазіцыя стала больш свабоднай, узмацнілася маляўнічасць пластыкі.

Зрэдку ў перыяд сталага барока ўзводзіліся трохнефавыя бязвежавыя базілікі без трансепта (касцёлы кармелітаў у Гродна, картэзіянцаў у

Бярозе, цыстэрцыянцаў у в. Вістычы, Брэсцкі р-н).

Касцёл кармелітаў быў адзіным у Гродна культывым збудаваннем, якое не мела вышыннай дамінанты. Ён узведзены ў 1670—1676 гг. на адрэзку былой Маставой вуліцы, якая вяла да пераправы праз Нёман. Паколькі касцёл размяшчаўся на нізкім рэльефе, рабіць яго двухвежавым было нелагічна: вертыкальныя элементы зніклі б на фоне стромкага берага ракі. Аднак галоўны фасад будынка атрымаў развітую прасторавую структуру з паглыбленай цэнтральнай часткай. Бакавыя часткі фасада выступалі крыху ўперад, быццам памячалі незбудаваныя вежы.

Касцёл і кляштар картэзіянцаў у г. Бяроза стваралі цэласны архітэктурны ансамбль, узведзены ў 1648—1689 гг. на праекту італьянскага архітэктара. Магчыма, яго ўдзелам, а таксама выключна строгім статутам гэтага ордэна тлумачацца архітэктурныя асаблівасці комплексу. Трохнефавая бязвежавая базіліка падзялялася на дзве часткі: для прыхажан — з боку ўваходу і для манахаў — пры алтары. Апошняя злучалася калідорамі з келлямі. Вузкія бакавыя нефы завяршаліся невялікімі гранёнымі апсідамі, а цэнтральны неф — гранёным прэзбітэрыем, да якога далучалася асобная васьмігранная вежа. Падабенства ў плане гранёных апсід, вежы і ўваходнага тамбура (крухты), размешчанага на падоўжнай восі сіметрыі для ўраўнаважання кампазіцыйнага плана будынка, сведчыць аб тым, што пры праектаванні вялікая ўвага надавалася прыгажосці плана. Вежа мела галоўным чынам кампазіцыйнае значэнне: яна ўзбагачала маляўнічы сілуэт комплексу, завяршала перспектыву двара ад праезнай брамы. Па архітэктурных формах, дэкору, ролі ў ансамблі вежа цалкам аднавідала мастацкім характарыстыкам беларускага барока.

У перыяд сталага барока абарон-

чыя рысы ў архітэктурцы манастыроў зніклі. Кампазіцыя культывага ансамбля будавалася звычайна на канрастным спалучэнні стрыманай архітэктурцы кляштара і маляўнічага, насычанага пластыкай храма. Лакалізм выразных сродкаў, падкрэсленая суровасць архітэктурнага вобраза кляштара былі своеасаблівым мастацкім прыёмам. Адзінства ў ансамблі дасягалася тым, што неапрацаваная сцяна кляштара ўзбагачалася выразным архітэктурным элементам, вытрыманым у адзіным дэкаратыўным ключы з архітэктурай культывай пабудовы. Раней манастырскія пабудовы былі больш-менш замкнёнымі. У другой палове XVII ст. іх пачалі ставіць у адну лінію з храмам, раскрываць да вуліцы падоўжнай сцяной з уваходам.

Ансамбль езуіцкага калегіума ў Брэсце складаўся паступова: касцёл пачалі будаваць у 1656 г., а будынак калегіі — каля 1750 г. Касцёл (1656—1713) — тыповая для сталага барока трохнефавая базіліка. Галоўны фасад характарам чляненьняў, плоскім рэльефам ордэрнай пластыкі, масіўным фронтонам з валютамі нагадваў фасад касцёла картэзіянцаў у Бярозе, але ў адрозненне ад яго меў дзве вежкі па баках фронтона. Падоўжная фасадная сцяна калегіума, якая разам з касцёлам выходзіла на вуліцу, з другога боку завяршалася будынкам тэатра. Прыблізна ў сярэдзіне, на выгіне, абумоўленым паваротам вуліцы, сцяна была раскрапавана рызалітам з уваходам. У адрозненне ад стрыманай апрацоўкі сцяны рызаліт завяршаўся маляўнічым фігурным фронтонам і быў насычаны дэкаратыўнай пластыкай, якая аднавідала вырашэнню фасада касцёла.

Аналагічны прыём быў выкарыстаны ў ансамблі езуіцкага калегіума ў Мінску (1699—1714). Манастырскі комплекс складаўся з двухпавярховых мураваных будынкаў школы і калегіума. Падоўжнымі бакамі яны

арыентаваліся да плошчы. Паміж імі з адыходам ад лініі фасадаў быў збудаваны двухвежавы касцёл (1700—1709), які аб'ядноўваў невысокія будынкі, накрытыя вальмавымі дахамі, у адзіную кампазіцыю выразнага сілуэта. Касцёл — трохнефавая базіліка з паўцыркульнай апсідай, абанала якой бакавыя нефы ўтваралі сакрысціі, завершаныя гранёнымі купаламі. Першапачаткова яны мелі чатыры ярусы, якія паступова змяншаліся па памерах. Вуглы ярусаў завяршаліся дэкаратыўнымі вазамі. Касцёл адсунуты ад чырвонай лініі забудовы, таму перад галоўным фасадам утварыўся невялікі дворык, які даваў магчымасць аглядаць будынак з блізкай дыстанцыі і ўспрымаць вострую ракурсную перспектыву яго архітэктурных элементаў. Каб павялічыць маляўнічасць сілуэта комплексу, да фасада калегіума пры ўваходзе была прыбудавана чатырох'ярусная вежа-званіца, накрытая купалам, больш нізкая, чым вежы касцёла. Гэтым дасягаўся дынамічны рытм вертыкальных элементаў ансамбля, які з другога боку ад касцёла падтрымліваўся цэнтральным рызалітам будынка школы. Архітэктура вежы калегіума набыла цалкам познебарочны характар: гарызантальныя цягі паміж ярусамі саступілі месца выгнутым лініям профіляў, раскрапаных пілястрамі, пастаўленымі пад вуглом да плоскасці сцен.

У інтэр'ерах культавых помнікаў сталага барока атрымалі распаўсюджанне гладкія неапрацаваныя скляпенні, іншы раз з арнаментальным жывапісам. Доўгае цыліндрычнае скляпенне асноўнага нефа падзялялася на секцыі панячочнымі падпружнымі аркамі, якія падкрэслівалі яго крывізну і адпавядалі члянэнню сцен пілястрамі. Архітэктурная апрацоўка скляпенняў удала спалучалася са скульптурным дэкарам сцен, алтарамі, пластыкай ступай лепкі, якая стала больш глы-

бокай і сакавітай. Формы ўскладніліся, лініі перапляліся ў непаўторныя ўзоры, святло і цені маляўніча перацякалі адно ў другое. Такі, напрыклад, скульптурны дэкор касцёла аўгустынцаў у Міхалішках, выкананы ў 80-я гады XVII ст. Пластычная

73. Касцёл цыстэрцыянцаў у в. Вістычы Брэсцкага р-на. Канец XVII ст.

кампазіцыя на сценах у выглядзе стылізаваных раслінных матываў арганічна спалучаецца з дынамічным аб'ёмна-прасторавым вырашэннем інтэр'ера. Аналагічны характар дэкаратыўнай пластыкі мела біма сінагогі ў Слоніме.

Акрамя ляпніны для ўзбагачэння архітэктурна-дэкаратыўнага аздаблення інтэр'ераў мураваных культавых пабудов сталага барока шырока ўжываліся паліваная кафля, каваны метал, драўляныя разьбяныя алтары, іканастасы і інш. Характэрныя асаблівасці іх кампазіцыі — выкарыстанне ордэрных форм, барочная рытмічная групоўка элементаў з падкрэсленай восьсю сіметрыі, адзінства канструкцыі і арнаментальнай разьбы.

* * *

У адрозненне ад мураванага культывага будаўніцтва, якое актыўна ўбірала ў сябе, перапрацоўвала і ўвасабляла рысы заходнееўрапейскага барока, драўлянае развівалася пераважна пад уплывам народнага будаўніцтва. Асабліва гэта характэрна для Беларускага Палесся. Як і ў папярэдні перыяд, тут будаваліся невялікія храмы падоўжна-восевай кампазіцыі ў адзін-тры зрубы, прыкладамі якіх з'яўляюцца царквы ў вв. Маціевічы і Вялікія Сяхновічы Жабінкаўскага раёна. Царква ў Маціевічах (1720) у наш час уяўляе сабой прамавугольны ў плане аб'ём, накрыты трохсхільным гонтавым дахам са шчытом на галоўным фасадзе. Інтэр'ер вырашаны як адзінае зальнае памяшканне з плоскай бэлечнай столлю, невысокім іканастасам і хорами з супрацьлеглага боку. Да галоўнага фасада прыбудавана двух'ярусная вежа-званіца, увянчаная невысокім шатровым дахам. Яе развіты між'ярусны прычоллак злучаецца з прычолкам шчыта галоўнага фасада царквы. Гэта званіца з'явілася ў XIX ст., бо ў сярэдзіне XVIII ст. царква мела асобную званіцу (якая захавалася) ²².

Царква Мікалая ў Вялікіх Сяхновічах дзейнічала ўжо ў 1727 г., а ў канцы XVIII ст. уяўляла сабой невялікую адназрубную пабудову, накрытую саламяным дахам, які ўвенчваў малы купалок з крыжыкам ²³. У параўнанні з Маціевіцкай царквой яна мае больш развітую структуру. У ёй памячаецца бабінец і вылучаецца алтарная група памяшканняў, прычым толькі ў ніжняй частцы, а ў верхняй захоўваецца агульная кампазіцыя адназрубнага будынка з гранёным алтаром.

Аналагічна развівалася і архі-

тэктура драўляных манастыроў. Інвентар манастыра ў Купяцічах пад Пінскам 1682 г. апісвае ансамбль, агароджаны парканам. Уваход быў праз браму з бярэня, у верхняй частцы якой размяшчалася званіца. Справа ад уваходу стаяла драўляная царква маці боскай пад гонтавым дахам, яе галоўны фасад вылучала вежка з крыжам. Такая ж вежка ўвенчвала алтарную частку. На манастырскім падвор'і акрамя царквы размяшчаліся некалькі жылых будынкаў, пякарня, склеп, свірны, лазня, гумно ²⁴. Уяўляючы самастойныя гаспадарчыя комплексы, манастыры збліжаліся з феадальнымі маёнткамі.

Цікавым варыянтам адназрубных храмаў падоўжна-восевай кампазіцыі з'яўляецца Прачысценская царква ў в. Дарапеевічы (Маларыцкі р-н), збудаваная не пазней канца XVII — пачатку XVIII ст. У плане гэта прамавугольны выцягнуты па падоўжнай восі аб'ём з суадносінамі бакоў 1 : 2. У 1902 г. да царквы з усходу далучылі алтарнае памяшканне, што парушыла першапачатковую кампазіцыю будынка, пазбавіўшы яго кампактнасці.

Галоўнае памяшканне ў сярэдняй частцы зруба прарэзана прамавугольнымі аконнымі праёмамі і завершана стромкім вальмавым дахам. Гарцовыя вальмы маюць вельмі круты нахіл, таму дах выглядае двухсхільным. Галоўны фасад утварае двух'ярусная вежа-званіца, якая нібы ўваходзіць у аб'ём нефа. Верхні ярус вежы аздоблены прамавугольнымі галасніковымі праёмамі, дэкарыраванымі зверху двухпалётнымі аркамі з вісячымі «гіркамі» пасярэдзіне, і завершаны шатровым дахам. Цікавым элементам, які аб'ядноўваў неф і званіцу ў адзінае цэлае, быў кружганак — адкрытая слуповая галерэя (не захавалася). Яна агінала ўвесь

²² ЦДГА ЛітССР, ф. 634, воп. 1, спр. 48, л. 123.

²³ Там жа, спр. 50, л. 21—22.

²⁴ АВАК. Вільня, 1880. Т. 2. С. 237—239.

будынак па перыметру, значна ўзбагачаючы пластыку фасадаў. У выніку стваралася надзвычай кампактная кампазіцыя нефа і званіцы з рысамі дынамічнай асіметрыі.

Нельга не ўбачыць блізкасці царквы ў Дарапеевічах мураваным готыка-рэнесансным храмам Беларусі XVI—пачатку XVII ст., перш за ўсё аднавежавым кальвінскім зборам і касцёлам. Такі тып кампазіцыі быў

нага ў плане нефа і невялікага прамавугольнага бабінца.

Царква Раства багародзіцы ў в. Ляхаўцы (Маларыцкі р-н), збудаваная ў пачатку XVIII ст., адлюстроўвае працэс развіцця вярхоў у пабудовах падоўжна-восевай кампазіцыі.

*74. Царква Мікалая ў в. Чарнякава
Бярозаўскага р-на Брэсцкай вобл.
1-я пал. XVIII ст.*

надзвычай пашыраны на Беларусі, таму ён і зрабіўся адметнай асаблівасцю не толькі мураваных, але і драўляных храмаў і захоўваўся ў драўляным дойлідстве на працягу многіх стагоддзяў, нават тады, калі ў мураваным ужо знік. Напрыклад, званіцу над бабінцам раней мела царква Мікалая ў в. Чарнякава (Бярозаўскі р-н), збудаваная не пазней 1725 г. Яна складаецца з трох размешчаных па падоўжнай восі зрубаў: гранёнага алтарнага, амаль квадрат-

Трохзрубны храм складаецца з квадратнага ў плане нефа і прамавугольных бабінца і алтарнага памяшкання. Неф перакрыты даволі высокім пірамідальным чатырохгранным скляпеннем з усечанай вяршыняй, якое служыць своеасаблівым пастаментам для яруснай вежкі. Алтарнае памяшканне, раскрытае ў неф складаным праёмам лучковай формы, таксама з невысокім пірамідальным скляпеннем. Бабінец завершаны плоскай бэлечнай столлю. Цікавая дэталі гэ-

тага помніка — хоры. Яны не ўваходзяць у аб'ём бабінца, а злучаюцца з ім толькі невысокім праёмам. У плане хоры ўтвараюць шасціграннік, які сваёй трохграннай часткай выходзіць па-за межы плоскасці галоўнага фасада і асноўваецца на дзвюх

75. Царква Раства багародзіцы ў в. Ляхаўцы Маларыцкага р-на Брэсцкай вобл. 1713

калонах, апрацаваных зверху валютамі іанічнага ордэра. У сувязі з гэтым утвараецца своеасаблівы заглыблены ганак, а частку прасторы пад хорами займае ўваходны тамбур. Трэба адзначыць, што вынясенне хораў за плоскасць фасаднай сцяны вядома як у беларускай (в. Збораў пад Рагачовам), так і ў польскай архітэктуры XVIII ст. Аднак у ляхавіцкай царкве дзякуючы граненню выступаючай часткі гэты прыём атрымаў новыя пластычныя якасці.

У ранніх культывых пабудовах з вежай-званіцай на галоўным фасадзе апошняя трактавалася як самастойны элемент планава-прасторавай структуры інтэр'ера. Яна злучалася з нефам або бабінцам толькі невялікім дзвярным праёмам. Пра гэта сведчыць і той факт, што храм меў яшчэ дадатковы ўваход у падоўжнай

сцяне будынка (звычайна з поўдня). Можна меркаваць, што такое самастойнае становішча званіцы было звязана з яе стратэгічнай ролю ў абароне. З часам па меры паступовай страты абарончых функцый вежа-званіца арганічна ўваходзіць у інтэр'ер храма і звычайна дзеліцца ўнутры на тры ярусы: першы становіцца бабінцам і раскрываецца ў неф шырокім праёмам, часам складанай формы, у сярэднім знаходзяцца хоры, а верхні з'яўляецца званіцай.

У Прыпяцкім Палессі развіўся арыгінальны тып трохзрубнага храма яруснай кампазіцыі, для якога характэрна вылучэнне цэнтральнай часткі пры дапамозе яруснага верху. Цікавы прыклад у гэтых адносінах дае царква ў Петрыкаве. Дакладная дата яе ўзвядзення невядома. Паводле гістарычных звестак, яна была збудавана ў канцы XVII ці ў пачатку XVIII ст.²⁵

Царква складаецца з трох квадратных у плане зрубаў бабінца, нефа і алтара, размешчаных на падоўжнай восі будынка. Бабінец і алтар маюць значна меншую шырыню карпусоў, чым неф, таму кампазіцыя плана выразна цэнтрычная. Гэтаму адпавядае і аб'ёмна-прасторавая пабудова помніка, пры якой галоўнае значэнне набывае не званіца над бабінцам, а цэнтральны аб'ём. Ён ператварыўся ў самастойную па кампазіцыі ярусную вежу. Зруб нефа накрыты высокім дахам у выглядзе ўсечанай зверху чатырохграннай піраміды, над якой узвышаецца чацвярык, завершаны купалам. Над апошнім зроблены невысокі васьмярык, увянчаны купалком і цікавым па малюнку каваным крыжам з сімвалам сонца. Шмат'ярусны аб'ём дамінуе

²⁵ Царква збудавана ў в. Сотнічы і да 1746 г. была стараверскай. У 1836 г. яе перавезлі ў Петрыкаў і паставілі на гарадскіх могілках (гл.: Описание церквей и приходов Минской епархии, Мн., 1879. Вып. 5. С. 136—137).

76. Царква ў в. Сінкевічы
Лунінецкага р-на Брэсцкай вобл.
Пач. XVIII (XVII?) ст.

ў кампазіцыі будынка, усе ж іншыя зрубы больш нізкія, быццам прыціснутыя да зямлі, і нагадваюць хутчэй прырубы-прыдаткі. Характэрна, што званіца над бабінцам, якая ў збудаваннях ранейшага перыяду адгрывала значную ролю ў кампазіцыі, утвараючы сабой галоўны фасад, тут зусім не вылучаецца, ператварыўшыся ў дэкаратыўную вежку.

Дамінуючае становішча ў інтэр'еры займае цэнтральнае памяшканне, аднак верх яго не раскрыты ў неф, а прыкладна на ўзроўні карніза зашыты плоскай бэлечнай столлю. Бабінец і алтар значна ніжэйшыя за неф і таксама завершаны плоскай столлю. Такі прыём арганізацыі інтэр'ера характэрны для паўночна-рускіх царкваў клецевага і шатровага тыпаў. Па знешняй кампазіцыі помнік нагадвае некаторыя ўкраінскія вежападобныя храмы. Гэтыя аналогіі сведчаць больш пра агульныя шляхі развіцця рускага, украінскага і беларускага дойлідства, чым пра перайманні, бо петрыкаўская царква вылучаецца надзвычай арыгінальнымі і самабытнымі мясцовымі асаблівасцямі.

Пачатковы этап эвалюцыі царкваў з адкрытымі ў інтэр'ер вярхамі адлюстроўвае Юр'еўская царква ў в. Сінкевічы (Лунінецкі р-н). Архаічнасць канструкцыі і кампазіцыі дазваляе аднесці яе да ранняга перыяду творчасці палескай школы дойлідства і датаваць пачаткам XVIII ст.

Як і петрыкаўскі храм, царква ў Сінкевічах складаецца з чацверыковых зрубаў бабінца, нефа і алтара. Бабінец, падзелены хорамі на два паверхі, і алтар перакрыты плоскай бэлечнай столлю на ўзроўні агульнага для ўсяго храма карніза, а неф завершаны невысокім пірамідальным верхам. Яго канструкцыя надзвычай цікавая, вельмі архаічная і адлюстроўвае працэс зараджэння вярхоў і першпачатковую стадыю іх развіцця.

Верх царквы ў Сінкевічах яшчэ толькі фарміруецца як ярусны. Ён

мае маленькія крывалінейныя заломы толькі з усходу і захаду, а астатнія дзве грані чацверыка пастаўлены на падоўжныя бэлькі, што злучаюць тарцовыя сцены цэнтральнага зруба. Верх мае прымітыўныя, вельмі аморфныя па малюнку ветразі, дзякуючы якім ён з чацверыковага становіцца васьмерыковым. Аднак тут яшчэ рана гаварыць пра класічны васьмярык: гэта сапраўдны чацверык са зрэзанымі вугламі.

Агульная аб'ёмна-прасторавая кампазіцыя помніка непарушана звязана з навакольным ландшафтам. Царква стаіць на адкрытым месцы, на вялікім пагорку сярод раўніны пясчаных палескіх дзюн. Пагорак даволі крута спускаецца да дарогі, дзе на працягу галоўнай восі царквы ўзведзена традыцыйная палеская двух'ярусная зрубна-каркасная званіца, сілуэт якой паўтарае сілуэт цэнтральнага храмавага аб'ёму, надаючы кампазіцыі прасторавае развіццё.

Сінкевіцкай царкве ўласцівы кампактнасць і надзвычайная гармонія частак і цэлага. Пры цэнтрычнай кампазіцыі і вылучэнні цэнтральнага аб'ёму чацверыковым вярхом, увянчаным невысокім пірамідальным дахам, ён не робіць уражання архітэктурнай дамінанты, а толькі падкрэслівае кампазіцыйны цэнтр гэтага збудавання. Аб'ядноўвае кампазіцыю між'ярусны прычолак нефа, які плаўна пераходзіць у дахі бабінца і алтара, утвараючы з імі адзінае цэлае. Суаднеснасць форм выяўляецца таксама ў агульнай вышыні вільчакоў дахаў над крайнімі зрубамі і карніза цэнтральнага верху.

Параўноўваючы сінкевіцкую царкву з помнікамі архітэктурны Украіны (царквы ў Вугольне, Княжполі, Камні, Залучы, Доляццы, Бусьцы, XVII ст.)²⁶, нельга не адзначыць пэў-

²⁶ Якімовіч Ю. А. Драўлянае дойлідства Беларускага Палесся: XVII—XIX стст. Мн., 1978. С. 112.

ных паралелей у дойлідстве двух народаў. Аднак сінкевіцкая царква стаіць на больш ранняй ступені развіцця, у ёй яшчэ толькі складваюцца тыя канструкцыйныя асаблівасці,

77. Царква Юр'я ў Давыд-Гарадку
Брэсцкай вобл. Канец XVII ст.

якія найбольш поўна выявіліся ў помніках XVIII ст. Па прынцыпу пабудовы кампазіцыі, дзе ўсе элементы гарманічна суадносяцца адзін з адным, можна прасачыць таксама некаторыя сувязі палескай школы з бойкаўскай архітэктурнай школай на Карпатах.

Блізкая па архітэктуры да сінкевіцкай царквы царква Юр'я ў Давыд-Гарадку, якая ўпамінаецца ў інвентары 1675 г.²⁷ Як і сінкевіцкая, яна ўяўляе сабой трохзрубную пабудову, аднак план мае асаблівасці. Сярэдні зруб развіваецца ў шырыню, алтар квадратны, а бабінец прамавугольны, арыентаваны па падоўжнай восі. Такая канфігурацыя плана вы-

значана самой канструкцыйнай помніка, у якім кожны зруб увенчваецца пірамідальным чатырохгранным верхам. Над цэнтральным памяшканнем верх асноўваецца на дзвюх тарцовых сценах, непасрэдна працягваючы іх, і на бэльках, што злучаюць падоўжныя сцены бабінца і нефа (таму апошні і атрымаў развіццё ў шырыню). Такая канструкцыя аналагічная канструкцыі верху сінкевіцкай царквы. Уяўленне залому ствараецца толькі звонку. Вярхі над астатнімі зрубамі маюць выгляд простых шатровых дахаў.

Архітэктура Юр'еўскай царквы надзвычай строгая і лаканічная, манументальнасць мастацкага вобраза дасягнута вельмі сціплымі сродкамі. Звяртае ўвагу складаны жывапісны сілуэт, маюнак якога ўзбагачаецца асобнымі пакрыццямі над кожным зрубам. Рытміку фасада ўтвараюць высока размешчаныя вокны з трохгранным завяршэннем і шырокія лапаткі паміж вокнамі нефа і бабінца. Больш высокі ярусны верх над нефам вылучае цэнтральную частку будынка і ўносіць у кампазіцыю элемент цэнтрычнасці. Шатры над бакавымі зрубамі не непасрэдна злучаюцца з цэнтральным верхам, а крыху ссунуты да перыферыі, і ў месцах іх стыкоўкі зроблены невялікія двухсхільныя стрэшкі (так званыя «кашы»). Трэба сказаць, што, нягледзячы на ярусную кампазіцыю помніка, яго вертыкальны рух яшчэ не атрымаў развіцця, як у больш позніх барочных пабудовах. Кампазіцыя захоўвае ў цэлым гарызантальны характар.

Складаным уяўляецца пытанне аб першапачатковым выглядзе інтэр'ера Юр'еўскай царквы. У наш час усе тры вярхі зашыты плоскай бэлечнай столлю. Прыцягваючы аналогіі з дойлідствам іншых народаў, напрыклад царквой у в. Жубровічы Жытомірскай вобласці УССР, можна меркаваць, што першапачаткова вярхі былі адкрытыя, г. зн. кожнае па-

²⁷ ЦДГА БССР, КМФ-5, воп. 1, спр. 674, л. 2.

мяшканне завяршалася пірамідальным скляпеннем.

Такім чынам, для культывага дойдства поўдня Беларусі (Беларускага Палесся) адзначанага перыяду характэрны дзве асноўныя планавыя кампазіцыйныя схемы: асіметрычная готыка-рэнесансная з яруснай вежай-званіцай на галоўным фасадзе і сіметрычная ярусная без званіцы, з вылучэннем цэнтра верхам. Пры некаторых адрозненнях абодва гэты тыпы маюць агульныя прыкметы: кампазіцыя будовеца па падоўжнай восі.

У царкве Параскевы ў в. Чарнаўчыцы (Брэсцкі р-н, пач. XVIII ст.) развіваецца своеасаблівы прыём кампазіцыі, у якой сумяшчаюцца рысы падоўжна-восевых і крыжовых храмаў. У плане царква трохзрубная, складаецца з прамавугольных бабінца і нефы і гранёнага, развітага на ўсход алтара. Да падоўжных бакоў алтарнага зруба прылягаюць невялікія прамавугольныя ў плане памяшканні рызніцы і дзяканніка, што зрокава працягваюць неф у напрамку галоўнай восі. Важная асаблівасць збудавання ў тым, што цэнтральнае памяшканне крыху выцягнута ў папярочным напрамку, дзякуючы чаму ствараецца невялікі трансепт і намячаецца другая вось сіметрыі — папярочная. Таму кампазіцыя верхняй часткі збудавання крыжовая; тарцы нефы завяршаюцца шчытамі, цэнтр сяродкрыжжа ўвенчвае ярусная вежка складанай формы. Як паказвае «Генеральная візіта Брэсцкага дэканату» канца XVIII ст., царква ў гэты час завяршалася звычайным крыжам²⁸.

Арыгінальныя прыёмы развіваліся ў культывым драўляным дойдстве паўночнага ўсходу Беларусі. На жаль, помнікаў адзначанага часу там не захавалася. Аднак да нас дайшлі не-

каторыя архіўныя крыніцы, апісанні, малюнкі і чарцяжы, выкананыя рускімі даследчыкамі ў XVIII — пачатку XX ст. Значную цікавасць уяўляе «Чарцёж» Заходняй Дзвіны 1701 г.²⁹ Схематычныя малюнкі невялікага памеру, выкананыя з натуры, безумоўна, даюць самае агульнае ўяўленне аб кампазіцыі збудаванняў. Найбольш просты тып культывых пабудов — клецевыя царквы — прамавугольныя ў плане, зрубныя, часам на падклецах, накрытыя двухсхільнымі дахамі і ўвянчаныя цыбулістымі галоўкамі на гранёных барабанах. Такія храмы паказаны ў Бешанковічах, Віцебску. Другія тыпы кампазіцыі прадстаўлены царквамі з вярхамі: двухзрубнымі з двума шатрамі (в. Пяцішчы) і трохзрубнымі з цэнтральным шатром і вальмавымі або двухсхільнымі дахамі над бабінцам і алтаром (Віцебск, Полцева).

Вяршыняй развіцця драўлянай культывай архітэктуры віцебскай школы дойдства канца XVII ст. з'яўлялася Троіцкая царква Маркава манастыра ў Віцебску, збудаваная ў 1690 г.³⁰ Будынак крыжова-цэнтрычнай кампазіцыі ў плане ўяўляў роўнаканцовы крыж, які ўтваралі квадратны бабінец, шасцігранні алтар і два бакавыя прыдзелы. Царква мела ва ўсходняй частцы таксама два невялікія бакавыя алтарныя прырубы, што збліжала яе з мураванымі крыжова-купальнымі храмамі. Кожны з чатырох зрубаў і квадратнае цэнтральнае памяшканне ўвенчаліся вярхамі з даволі высокімі шатровымі дахамі. У выніку ўтварылася пяціверхаявая крыжова-цэнтрычная кампазіцыя з вылучэннем цэнтральнай часткі больш высокім верхам. Цікавы мастацкі элемент збудаван-

²⁸ ЦДГА ЛітССР, ф. 634, воп. 1, спр. 50, л. 68.

²⁹ Чертеж и описание, учиненные стольником Цызаревым, начав от Витебска, вверх до вершин Двины реки, с показанием сел, деревень и лесов. 1701 г.// ЦДАСА, ф. 192, воп. 1, спр. 1.

³⁰ Чарняўская Т. І. Архітэктура Віцебска. Мн., 1980. С. 25—26.

ня — адкрытая галерэя-кружганак, што агібала храм па ўсяму перыметру і асноўвалася на разьбяных слупках, а ў ніжняй частцы агароджвалася ажурнай балюстрадай. Уваход на галерэю з боку галоўнага фасада вырашаўся ў выглядзе альтанкі з шатровым завяршэннем. Акрамя функцыянальнай галерэя адыгрывала і вялікую мастацкую ролю, бо кантраставала з буйнымі члянэннямі аб'ёмаў царквы, мела меншы маштаб, з'яўляючыся фактычна нюансным элементам архітэктуры збудавання.

Новыя гістарычныя і грамадскія ўмовы другой паловы XVII — пачатку XVIII ст. выклікалі адпаведныя змены ў горадабудаўніцтве і архітэктуры таго часу. Агульны палітычны і эканамічны крызіс Рэчы Паспалітай выявіўся ў заняпадзе буйных гарадоў, скарачэнні ў іх капітальнага будаўніцтва. Аднак гэта ў значнай меры кампенсавалася пераважным ростам невялікіх паселішчаў — мястэчак. Архітэктурна-планіровачная структура мястэчак вызначалася сістэмай вуліц — дарог, на перакрываванні якіх узнікала гандлёвая плошча — кампазіцыйнае ядро пасяленняў. Замкавы, сядзібны або манастырскі комплекс звычайна не ўдзельнічаў у фарміраванні цэнтра, а размяшчаўся на перыферыі сялібнай тэрыторыі і звязваўся з гандлёвай плошчай адной з галоўных вуліц. Буйныя гарады набылі даволі складаную структуру, якая ўключала некалькі аўтаномных частак (замкаў), умацаваных абарончымі сценамі і вежамі, і неўмацаваных пасадаў і прадмесцяў.

У манументальнай мураванай архітэктуры 1650—1730 гады — перыяд сталага беларускага барока. У палацавым будаўніцтве з'яўляюцца адкрытыя парадныя ансамблі з дварамі-курданёрамі, імпазантнымі фасадамі аздабляюцца пілястрамі вялікага ордэра, у інтэр'ерах шырока ўжываецца дэкаратыўная ляпніна,

кераміка, паліхромная апрацоўка высакароднымі матэрыяламі (мармур). Найбольш выразна гэтыя тэндэнцыі выявіліся пры перабудове Старога замка ў Гродна і палаца ў Ружанах.

Паказальна, што прадстаўнікі архітэктуры барока займаліся не толькі практычным эксперыментам, але і распрацоўвалі тэорыю архітэктурнай кампазіцыі. У XVII ст., калі гэты стыль дасягнуў на Беларусі сваёй сталай стадыі, з'явіліся спецыяльныя трактаты, аўтары якіх імкнуліся абагульніць будаўнічы вопыт мінулага і распрацаваць тэарэтычна-эстэтычныя канцэпцыі новага стылю.

У культуры архітэктуры сталае барока выявілася перш за ўсё ў вышрацоўцы аб'ёмна-прасторавай кампазіцыі двухвежавай базілікі, а таксама асобных яе дэталей — веж, франтонаў, трансептаў і г. д., у далейшым паглыбленні дэкаратыўнай пластыкі фасадаў і інтэр'ераў. Ад касцёла аўгусцінцаў у Міхалішках, дзе яшчэ адчуваецца масіўнасць аб'ёмаў і форм, стрыманасць у дэкоры фасада, архітэктурная творчасць эвалюцыяніравала да такіх выдатных помнікаў, як касцёл у Глыбокім, Мікалаеўская царква ў Магілёве, касцёл бернардзінак у Мінску, у якіх поўнасю выкрышталізаваліся галоўныя рысы барочнай архітэктуры: дынаміка кампазіцыі, кантрастнае спалучэнне асобных частак, вертыкальна-ярусная пабудова галоўнага фасада і інш.

Новы напрамак развіцця горадабудаўніцтва і мураванай манументальнай архітэктуры ў значнай ступені закрануў і народнае драўлянае дойлідства. Правядзенне ў папярэдні перыяд «валочнай памеры» садзейнічала рэгулярызацыі плана вёсак. У XVII ст. двух- і трохкамерная структура народнага жылля набыла выразныя рысы. Для сядзібнай архітэктуры характэрна паступовае ўскладненне плана жыллага дома,

дыферэнцыяцыя памяшканняў па функцыянальнаму прызначэнню, развіццё анфіладнага прынцыпу планіроўкі. У размяшчэнні жылых і гаспадарчых будынкаў у маёнтках укараніўся прынцып занавання.

У гарадах народнае жыллё было блізкім да сялянскага, аднак ужо ў другой палове XVII ст. назіраецца ўскладненне планіроўкі і замена трохкамернага жылля складаным домам з чатырма пакоямі і сенцамі ў цэнтры. Дамы зможнай шляхты і магнатаў былі больш складаныя па структуры, мелі падклеці, ганкі, галерэі, высокія дахі, вежкі і іншыя элементы. Будынкі ўзводзіліся ў некалькі паверхаў, з развітай жывапіснай кампазіцыяй, якая стваралася ў выніку групоўкі розных па памерах і планава-прасторавай структуры аб'ёмаў.

У грамадскім драўляным дойлідстве адбывалася далейшае развіццё прынцыпаў ансамблевасці, выкарыстання ярусных кампазіцый. Адзін з найбольш характэрных відаў ансамбляў гэтага часу — гандлёвая плошча з крамамі і ратушай.

У драўляным замкавым будаўніцтве паступова адміраюць чыста абарончыя функцыі замкаў, якія перараджаюцца ў замкава-палацавыя комплексы. У гэтым сэнсе намецілася тэндэнцыя да збліжэння замкаў з палацавымі і буйнымі сядзібнымі ансамблямі. У драўляных палацах XVII—XVIII стст. увасобіліся галоўныя тэндэнцыі стылю барока.

У культавым драўляным дойлідстве вызначыліся дзве важнейшыя зоны з адметнымі асаблівасцямі архітэктуры: Палессе і паўночны ўсход. На Палессі склаліся ў асноўным дзве групы храмаў: падоўжна-вогевай кампазіцыі, асіметрычныя, з вежай на галоўным фасадзе, блізкія да аналагічных готыка-рэнесансных мураваных пабудоў XVI — першай паловы XVII ст., і храмы яруснай кампазіцыі з адным, двума або трыма шатровымі вярхамі, з вылучэннем

цэнтральнай часткі. Для культавага дойлідства паўночнага ўсходу Беларусі характэрны высокія зрубы з падклецямі, завершаныя шатрамі ці двухсхільнымі дахамі, галерэі-кружганкі. У XVII ст. тут з'яўляюцца цікавыя збудаванні крыжова-цэнтрынай кампазіцыі з пяццю вярхамі.

Як і мураванае, драўлянае дойлідства творча перапрацоўвала фармальныя сродкі стылю барока, не губляючы пры гэтым глыбокіх народных традыцый.

ЖЫВАПІС

Манументальны жывапіс другой паловы XVII ст. успрыняў найбольш прагрэсіўныя традыцыі беларускага мастацтва канца XVI — пачатку XVII ст. Найбольш яркі помнік новага перыяду — роспіс драўлянай Троіцкай царквы Маркава манастыра ў Віцебску (1691).

З архіўных крыніц, якія захаваліся фрагментарна да нашага часу, вядома, што «сцены царквы былі поўнаасцю распісаны, ад самых верхніх купальных кропак — і ў храме, і ў алтары — да самай падлогі не застаецца літаральна ніводнага вяршка без свяшчэнных выяў»³¹. Фарбы наносіліся на палатно, наклеенае на сцены храма. Кожная кампазіцыя акаймоўвалася чатырохвугольнай маляванай рамай з расліннымі матывамі. Пад сюжэтам быў надпіс на старажытнаславянскай мове. Памеры кампазіцый — ад двух да трох і больш метраў. На сценах храма, ветразях і падкупальных прасценках налічвалася 158 кампазіцый і 10 выяў святых на сценах абодвух клірасаў³².

Кампазіцыі ў асноўным шматфігурныя з разгорнутым драматычным сюжэтам. Фігуры пададзены ў руху,

³¹ Витебский Марков Свято-Троицкий мужской монастырь. Витебск, 1887. С. 64—95.

³² Там жа.

тыпаж мясцовы. У сцэны ўводзяцца рэчы сялянскага побыту, прылады працы. У стылі роспісаў відавочны ўплыў барока, які асабліва адчуваецца ў жывапісе драпіровак, складак адзення, наяўнасці архітэктурных куліс³³.

У 90-я гады XIX ст. гэты роспіс бачыў і высока ацаніў вялікі рускі мастак І. Я. Рэпін. Ён выказаў думку, што жывапіс створаны вельмі таленавітымі народнымі майстрамі³⁴.

па часу стварэння. Самыя раннія кампазіцыі — «Новазапаветная тройца» на сцяпеннях купала і выявы евангелістаў на ветразях — зроблены ў другой палове XVII ст. Сюжэты на біблейскія і евангельскія тэмы на прасценках светлавога барабана па

78. П. Ігнатовіч. Прытча пра добрага пастыра.

Роспіс Тройцкай царквы Маркава манастыра ў Віцебску. 1690

З літаратурных і архіўных крыніц нам вядомы іх імёны — Павел Ігнатовіч і прыгонны Іван³⁵.

Цікавы помнік манументальнага жывапісеу другой паловы XVII — пачатку XVIII ст. — роспіс Мікалаеўскай царквы ў Магілёве (1669—1672). Ён разнародны і па стылю, і

стылістычных прыкметах трэба аднесці да першай паловы XVIII ст. Жывапіс выкананы ў тэхніцы альсека (па сухой тынгоўцы)³⁶. Алейны запіс на алтары і астатніх частках сцен зроблены ў XIX ст.

³³ Витебский Марков Свято-Троицкий мужской монастырь. С. 64—95.

³⁴ История искусства народов СССР. В 9 т. М., 1976. Т. 4. С. 431.

³⁵ Архіў ІМЭФ АН БССР. Фонд Кацара М. С., воп. 2, адз. зах. 8, л. 28—48.

³⁶ Роспіс на сцяпеннях, прасценках светлавога барабана расчышчаны супрацоўнікамі Спецыяльных навукова-рэстаўрацыйных вытворчых майстэрняў Міністэрства культуры БССР (СНРВМ) пад кіраўніцтвам рэстаўратара В. Лукашэвіча ў 1972—1978 гг. Хімічны аналіз зроблены Цейтлінай М. М.

Размяшчэнне «Новазапаветнай тройцы» на скляпеннях купала парушае традыцыйную схему. Па візантыйска-рускіх канонах тут заўсёды маляваўся «Спас Уседзяржыцель». З прычыны таго што тэма тройцы становіцца акцэнтуючай у ікананісе, яе размяшчэнне ў цэнтральнай частцы храма заканамерна. Трэба зазначыць, што ў XVII ст. сістэма манументальных роспісаў на Беларусі траціць дагматычную нерухомасць, часткова вызваляецца ад кананічных прыёмаў і набывае мабільнасць. Гэта ў пэўнай ступені было абумоўлена пранікненнем у традыцыйнае мастацтва эстэтычных прынцыпаў барока, якія патрабавалі ад жывапісу напружанага дынамічнага апавядання.

«Новазапаветная тройца» — адзін з самых распаўсюджаных сюжэтаў у беларускім ікананісе XVII—XVIII стст.

ны чырвона-карычневага, жоўтага і сіняга колеру, складкі свабодныя, не заўсёды рытмічныя, але добра выяўляюць буйныя фігуры.

Твары мадэліраваны пастэльнымі танамі з найтанчэйшымі нюансамі колеру. Кампактная кампазіцыя, вострахарактарны тыпаж, каларыт з перавагай бэзава-малінавых, залаціста-жоўтых, смарагдава-зялёных танаў, святлопаветранае асяроддзе — усё гэта робіць «Тройцу» сапраўдным творам мастацтва.

Фігуры чатырох евангелістаў на ветразях (расчышчаны фрагментарна) паясныя. Яны буйныя і масіўныя, тыпаж простанародны.

Шмацфігурныя кампазіцыі ў пра-

79. П. Ігнатовіч.
Заспакойванне бурлівага мора.
Роспіс Тройцкай царквы
Маркава манастыра ў Віцебску. 1690

На сіне-блакітным фоне на воблаках намалюваны фігуры бога-бацькі са сферай у руках і бога-сына з вялікім драўляным крыжам. Зверху ў прамянях лунае голуб. Адзенне персанажаў традыцыйнае: гімаціі і хіто-

сценках светлавога барабана размешчаны ў два ярусы. Інтэр'ер і архітэктурныя кулісы на іх слаба выяўлены і хутчэй абазначаюць, чым адлюстроўваюць месца дзеяння. Уся ўвага сканцэнтравана на саміх па-

дзеях. Кожная кампазіцыя акаймавана ілюзорна-жывапіснай архітэктурна-дэкаратыўнай рамкай з завяршэннем у выглядзе калон з капітэлямі, што надае ім камерны характар і набліжае да станковага жывапісу.

Тыпаж характэрны і разнастайны. Твары і формы мадэліруюцца колеравымі плямамі. Вопісы мяккія, карычнева-чырвоныя, складкі адзення абагульнена графічныя. У каларыце пераважаюць цёплыя таны: ружова-чырвоны, карычневы, бэзавы, вохра з адценнямі, а таксама зялёныя і сіне-блакітныя колеры.

У двух ярусах размешчаны 16 кампазіцый і тры выявы святых: Мікалая, Іаана Златавуста і Рыгора Багаслова. У верхнім ярусе знаходзіцца кампазіцыя святочнага цыкла.

Роспісы на прасценках светлага барабана размяшчаюцца адвольна, таму іх цяжка прачытаць паслядоўна: тут і сцэны з хрысталагічнага і багародзічнага цыклаў, і ілюстрацыі да Старога завету.

«Палажэнне цела гасподняга ў труну» (205×175 см) — адзін з сюжэтаў хрысталагічнага (страснога) цыкла, улюбёная тэма і ў старабеларускім і ў старажытнарускім мастацтве. У кампазіцыі дзея адбываецца на фоне пейзажу каля пячоры. Марыя, апранутая ў блакітны мафорый, паказана справа, за ёй, падпарадкоўваючыся адзінаму рытму, — астатнія фігуры. У цэнтры кампазіцыі на фоне крыжа, пастаўленага паміж гарамі, — труна з целам Хрыста. Фігура Марыі на дзівя пластычная, астатнія пададзены абагульнена, нават дэфармаваны. Пераважаюць ружовыя, малінавыя, карычневыя і бірузовыя таны.

Уяўляе цікавасць і кампазіцыя «Іаан Хрысціцель хрысціць іудзеяў» (177×197 см). Па размеркаванню жывапісных плям яна нагадвае кананічную кампазіцыю «Богаяўленне». У цэнтры намалёвана фігура крыху згорбленага юнака, які ўваходзіць у раку. Рукі складзены на гру-

дзях. Замест набедранай павязкі на ім традыцыйнае адзенне: хітон і гімаціі. Яго благаслаўляе сівы Хрысціцель, які басанож стаіць на беразе ракі. Справа, на пярэднім плане, група людзей у блакітным і ружовым адзенні занята гутаркай. На другім беразе, злева, таксама двое мужчын у светла-ружовым адзенні. У гэтай кампазіцыі добра перададзены пейзаж і ветранае асяроддзе. Малюнак пластычны і мяккі.

«Адсячэнне галавы Іаана Хрысціцеля» (200×160 см) — адна з драматычных сцэн цыкла. На першым плане — тры фігуры ў рост: два стражнікі — адзін з мячом, другі з кап'ём — і Ірадыяда, якая трымае ў руках блюда з галавою Хрысціцеля. Унізе — плаха ў выглядзе вохрыста-аліўкавага палена, побач кінуты плашч. Абезгалоўленае цела Іаана ляжыць ля ног стражніка. Дзея сюжэта адбываецца на фоне вельмі скупых архітэктурных куліс-калон, увянчаных капітэлямі з валютамі. Жэсты персанажаў, як і ў астатніх роспісах, свабодныя і натуральныя. У Ірадыяды вышпешаны твар з поўнымі шчокамі, высокая прычоска. Адзенне на персанажах свецкае, у адпаведнасці з модай пачатку XVIII ст. Мяккія складкі падкрэсліваюць лініі фігур. Асабліва дакладна выпісана сукенка Ірадыяды: раскошная спадніца вішнёвага колеру, белая верхняя сукенка свабодная, з глыбокім выразам на грудзях, шырокімі рукавамі і шлейфам; вузкі гарсэт завяршае ўбранне.

Кампазіцыя «Прынясенне Ісаака ў ахвяру» (200×160 см) адносіцца да хрысталагічнага цыкла, як старазапаветны аналаг ахвяры Хрыста. У цэнтры сцэны намалёваны ахвярнік у выглядзе невялікага нізкага авальнага цыліндра, на які пакладзены дровы. На ім ляжыць Ісаак у набедранай павязцы з завязанымі вачамі і падагнутымі нагамі. Ля яго галавы стаіць Аўраам, усхваляваны сівы старац. Гора яго маўклівае, по-

зірк звернуты да неба, дзе намалюваныя анёл.

«Нараджэнне маці боскай» — адна з найбольш арыгінальных і да-сканальных кампазіцый (296×133 см) у сістэме роспісаў.

Падзеі разгортваюцца ў прасторным памяшканні з цяжкімі архітэктурнымі формамі. На першы план вынесена сцэна купання немаўляці: Ганна і служка, пададзеныя ў складаных ракурсах, амаль што са спіны, апускаюць у купель на белым пакрывае маленькую Марыю. Абедзве жанчыны апрануты ў белае. Іх адзенне і пялёнка немаўляці мадэліруюцца мяккімі шэра-блакітнымі вопісамі складак з карычняватымі і блакітнымі рэфлексамі.

У глыбіні пакоя паказана фігурка Іакіма, які рыхтуе калыску для дачкі.

Жывапісны строй гэтай фрэскі адрозніваецца лаканізмам і цэласнасцю. У кампазіцыі добра перададзены прасторавая глыбіня, перспектыва, маштабнае скарачэнне памераў. Колер перацякае, вібрыруе, змяшчаецца, мазок пастозны. Задні план растае ў паветры. Адчуванне валёру падкрэслена мяккім ценем. Фігуры аб'ёмныя, але святлацень вельмі лёгкі, формаўтвараючую ролю адыгрываюць колеравыя пераходы складак. Яны размытыя, пазбаўлены рытму, часта падкрэслены рэфлексамі.

Не менш цікавай з'яўляецца кампазіцыя «Успенне», размешчаная на паўночна-ўсходняй сцяне (285×150 см). Тэма «Успення» была шырока распаўсюджана ўжо з XV ст., а ў XVII—XVIII набыла асаблівую папулярнасць.

У цэнтры кампазіцыі — нябожчыца Марыя, твар якой мастак малюе з вялікай любоўю. Апосталы і свяціцелі паабাপал ложка Марыі ўтвараюць дзве групы. На іх добрых і бяспхатных тварах ціхая журба. У кампазіцыі адсутнічае рух, усё быццам замерла на імгненне. Аднак тым выразней прачытваецца псіхала-

гічны падтэкст: душэўны стан дзеючых асоб, аб'яднаных адным перажываннем.

У адрозненне ад кампазіцыі «Нараджэнне маці боскай» тут складкі адзення больш цяжкія і цёмныя, згусціліся фарбы, пераважаюць цёмна-карычневыя, цёмна-жоўтыя таны з дамешкай блакітнага і зялёнага. Вопіс контураў і аб'ёмаў — цёмна-карычневая, архітэктурныя кулісы — скупыя, плоскасці цёмна-жоўтыя, абедзеныя карычнева-чырвонымі лініямі контураў. Агульная каларыстычная гама вытрымана ў цёмных пастэльных танах.

Астатнія кампазіцыі — «Праабражэнне гасподне», «Сашэсце святога духа», «Ушэсце гасподне», «Благавешчанне» і іншыя — у сучасны момант яшчэ не расчышчаны ад пабелу, таму цяжка меркаваць аб іх колеравым і пластычным вырашэнні. Адзначым толькі, што ўсе яны агаймаваны ілюзорнай дэкаратыўнай рамкай архітэктурнага характару з паўкруглым завяршэннем. Рамкі напісаны цёмным жоўта-бэзавым колерам з графічнай раздзелкай дэкору. Кожная сцэна ўнізе мае тлумачальны надпіс на стараславянскай мове.

У цэлым колеравая гама кампазіцыі на прасценках светлага барабана стрыманая, светлая і цёплая. Роспісы адрозніваюцца яснасцю мовы, пластычнасцю і мастацкай завершанасцю. Фігуры аб'ёмныя, свабодна размешчаныя ў прасторы. Тыпаж разнастайны, хоць і мадэліруецца досыць умоўна. Нягледзячы на рэалістычныя рысы, якія прасочваюцца ў роспісах, вобразы Хрыста, маці боскай і святых ідэалізаваны і набліжаюцца да традыцыйнага канона.

Жывапіс Мікалаеўскай царквы (2-я палова XVII — 1-я палова XVIII ст.) арыгінальны і самабытны. Яго вызначае экспрэсіўны малюнак, свежы, прастанародны тыпаж, колеравая мадэліроўка твараў і форм.

манументальнасць архітэктурных куліс.

Мікалаеўскі роспіс — яркі прыклад самабытнага мастацтва магілёўскай жывапіснай школы XVII—XVIII стст., якая ў гэты перыяд знаходзілася на высокім прафесійным узроўні, аб чым сведчыць і шэраг іншых помнікаў манументальнага жывапісу Магілёўшчыны. Да іх адносіцца роспіс Васкрасенскай царквы ў Магілёве. Храм быў пабудаваны ў 1668 г. як езуіцкі касцёл, у 1839 г. перароблены ў царкву, інтэр'ер і роспіс XVII — пачатку XVIII ст.³⁷ захаваліся, але былі знішчаны ў час Вялікай Айчыннай вайны.

Роспіс прысвечаны місіянерскай дзейнасці аднаго з заснавальнікаў ордэна езуітаў Францыска Ксаверыя. Кампазіцыі, акаймаваныя чатырохвугольнымі дэкаратыўна-жывапіснымі рамкамі, размешчаны па перыметру сцэн на верхніх плоскасцях над арачнымі нефавымі праёмамі.

На ветразях цэнтральнага купала захаваліся паясныя выявы чатырох евангелістаў з сімваламі ў фігурных маляўнічых рамках. У авальных рамках па сценах размешчаны выявы адзіночных святых у рост. Інтэр'ер быў багата дэкарыраваны і арнаментальнымі кампазіцыямі, якія размяшчаліся на арачных плоскасцях, ветразях, скляпеннях і слупах.

Разглядаючы некаторыя сюжэтныя або арнаментальныя кампазіцыі, можна адзначыць арыгінальнасць і самабытнасць стылю. Як ужо адзначалася, рэлігійнае мастацтва гэтага часу амаль цалкам вызвалілася ад дагматычнай умоўнасці і набыло рэалістычныя свецкія рысы. Выявы святых насілі характар партрэтнага адлюстравання, а дзеянне адбывалася ў рэальным асяроддзі, што было

добра зразумелым глядачу. У станковым жывапісе, менавіта ў іканапісе, працэс пранікнення рэалістычных тэндэнцый праходзіў некалькі слабей: абраз захоўваў у сваёй аснове яшчэ традыцыі сярэднявекі, якія трымаліся амаль да сярэдзіны XVIII ст.

Усе адзначаныя рысы былі характэрны і для роспісаў Васкрасенскай царквы. Кампазіцыі будуюцца паводле класічнай трохмернай прасторы з вырашэннем аб'ёмаў і паветранага асяроддзя. Дзеянне, за выключэннем некаторых кампазіцый, адбываецца на фоне даволі скупога пейзажу («Хрышчэнне неафітаў», «Пажар у неафітаў» і інш.). Асноўная ўвага звяртаецца на само дзеянне, якое выносіцца на пярэдні план. У кампазіцыях няма слупоў, глыб або пастаментаў, на якіх былі б напісаны тэксты пра дзеянні і цуды Ксаверыя, як гэта зроблена ў падобным фрэскавым цыкле фарнага касцёла ў Гродна, створаным крыху пазней, у сярэдзіне XVIII ст., пад уплывам італьянскага мастацтва.

Роспісы на тэму місіянерскай дзейнасці заснавальнікаў езуіцкага ордэна сустракаюцца на Беларусі вельмі рэдка. Можна меркаваць, што магілёўскія фрэскі — першы цыкл у беларускім жывапісе, прысвечаны гэтай тэме.

Арнаментальныя кампазіцыі, якіх было вельмі многа ў інтэр'еры храма, намалеваны ў розныя часы: у XVII, XVIII і XIX стст. Да XVII — пачатку XVIII ст. адносяцца найбольш цікавыя з іх. Густа пераплеценныя стылізаваныя лісты аканту, у якія ўплятаюцца званочки, кветкі крыну і незабудкі, — матыў, вельмі характэрны для арнаментальных фонаў абразоў XVII—XVIII стст. магілёўскай жывапіснай школы.

Асобнае месца ў манументальным жывапісе Беларусі XVII—XVIII стст. займаюць роспісы уніяцкага Жыровіцкага манастыра, дзе, як сведчаць архіўныя матэрыялы,

³⁷ Архіў ІМЭФ АН БССР. Фонд Кацара М. С., воп. 2, адз. зах. 7, л. 29—46; Кацар М. С. Изобразительное искусство Белоруссии дооктябрьского периода. Мн., 1969. С. 86—87.

існавала жывапісная майстэрня (магчыма, нават і школа)³⁸.

Галоўны сабор Жыровіцкага манастыра — Успенскі — быў распісаны ў першай палове XVII ст., адразу пасля яго ўзвядзення (1613)³⁹. Пасля перабудовы храма ў праваслаўны (XIX ст.) інтэр'ер яго быў амаль цалкам зменены (сцены храма неаднаразова перапісваліся)⁴⁰. Ад першапачатковага роспісу захавалася толькі кампазіцыя «Новазапаветная тройца», вытрыманая ў традыцыйных уніяцкага мастацтва. Кампазіцыя размешчана па кругу: бог Саваоф-бацька, сын Хрыстос і сем анёлаў з сімваламі і атрыбутамі сваёй веры. Фігуры намаляваны ў розных ракурсах. На ўсходнім баку ў цэнтры, бліжэй да алтара, — фігура Саваофа. Сівы старац сядзіць з паднятымі ўгару рукамі. Ён апрануты ў традыцыйны хітон, гімацій, намаляваны буйнымі графічнымі складкамі. Над яго галавой трохвугольны німб — сімвал адзіства тройцы. Злева ад Саваофа — Хрыстос. Адзенне яго таксама традыцыйнае: хітон і накінуты гімацій. Над галавой Хрыста німб з тонкіх белых штуршкоў-праменьчыкаў. Паабпал Хрыста і Саваофа невялічкія ўкленчаныя фігуркі анёлаў. У цэнтры кампазіцыі на блакітным небе — святы дух у выглядзе голуба з дванаццацю прамянямі. Такі варыянт «Тройцы» — вельмі рэдкая з'ява і сустракаецца толькі ва уніяцкіх храмах. Мадэліроўка роспісу святлоценная, вырашаная ў вохрыста-ўмбрыстай гаме.

У «Летапісе і гісторыі Жыровіц-

кай святыні», якая вялася ў манастыры з другой паловы XVI ст., М. С. Кацарам знойдзены цікавыя звесткі аб тым, што ў XVI—XVII стст. было распісана жылое манастырскае памяшканне, дзе побач са святымі былі намаляваны простыя беларускія сяляне ў лапцях і запарожскія казакі, якія вялі барацьбу супраць акаталічвання. Але найбольш цікавымі з'яўляюцца звесткі аб існаванні пры Жыровіцкім манастыры ў XVIII ст. школы выяўленчага мастацтва, у якой навучалі разьбе па дрэву, іконапісанню, размалёўцы храмаў і г. д. Кіраўніком школы быў Міхаіл Клімовіч. Вядомы і некаторыя з яго вучняў: Іван, Міхаіл, Баян, Георгій⁴¹. У 1982 г. стала вядома яшчэ адно імя жыровіцкага майстра, Нікадзіма Прачыцкага, які ў 1750 г.⁴² напісаў абраз «Цуд Юр'я».

З архіўных і літаратурных крыніц вядома таксама, што жыровіцкі храм Узнясення ў 1772 г. быў цалкам распісаны мастаком Шашалевічам з Жыровіц⁴³. Сцены царквы пакрыта ў ілюзорна-перспектыўны жывапіс, які меў пераважна архітэктурна-дэкаратыўны характар, але былі і роспісы на тэмы пакут Хрыста. Асабліва ўдала была перададзена мастаком ілюзорная прастора маляванага алтара з выявай «Распяцця». Рух формы ўверх падкрэслены рытмічным паўторам слупоў, абрысам арак. Балюстрада ўвечвае архітэктурную перспектыву і нібы адкрывае неба. Ствараецца адчуванне прасторай свабоды. Складзенні пакрыты дэкараванымі плафонамі з сюжэтным дзеяннем, якія заключаны ў дэкаратыўна-жывапісныя рамы, што набліжае іх да абразоў.

³⁸ Архіў ІМЭФ АН БССР. Фонд Кацара М. С., воп. 2, адз. зах. 8, л. 63, 64, 64а, фота 65, 78; Кацер М. С. Изобразительное искусство Белоруссии дооктябрьского периода, С. 116—121.

³⁹ Чантурия В. А. История архитектуры Белоруссии... С. 190—191.

⁴⁰ Імя мастака ёсць на роспісах. Выяўлена пры абследаванні храмаў Жыровіцкага манастыра супрацоўнікамі ІМЭФ у 1974, 1982, 1983 гг.

⁴¹ Архіў ІМЭФ АН БССР. Фонд М. С. Кацара, воп. 2, адз. зах. 8, л. 64, 64а.

⁴² Там жа, ф. 2, воп. 1, б. 4, адз. зах. 15.

⁴³ Там жа, воп. 2, л. 64а; Кацер М. С. Изобразительное искусство Белоруссии дооктябрьского периода, С. 117—121.

Да канца XVII — першай паловы XVIII ст. адносіцца і роспіс мураванага касцёла св. Пятра і Паўла ў в. Ражанка (Шчучынскі р-н Гродзенскай вобл.), дзе захаваліся 11 кампазіцый. Размешчаны яны ў падпруджжы алтарнай часткі, у люнетах над арачнымі праёмамі па перыметру сцен.

У паўкругжы алтарнай сцяны захаваліся дзве кампазіцыі з фігурамі апосталаў Пятра і Паўла. Кожная даецца ў неглыбокай нішы на фоне пейзажу. Добра захавалася кампазіцыя з апосталам Паўлам. Ён апрануты ў традыцыйны шэра-зялёны з белымі рэфлексамі хітон і жоўта-карычневы гімацій, які каля шыі зашпілены фібулай. У правай рудэ ён трымае вялікі меч, на які абапіраецца, у левай — разгорнутую кнігу. Яго валявы твар павернуты да цэнтра храма. Позірк накіраваны ўдалячынь. Уверсе, над галавой Паўла — сем галовак лунаючых анёлаў. Пазём перададзены ў выглядзе жоўта-карычневага ўзгорыстага ўзбярэжжа, на якім дзе-нідзе раскіданы невялікія кветкі і дрэвы. Пейзаж амаль не мае прасторавай глыбіні. Шэра-зялёнае мора — умоўнае і стылізаванае: вішнёвыя рытмічныя стужкі хваляў, на якіх плыве двухмачтавы карабель пад белымі ветразямі, намаляваны амаль рэалістычна.

На паўднёвай сцяне размешчаны шматфігурныя кампазіцыі, прысвечаныя жыццю і дзейнасці апостала Паўла. Найбольш цікавая з іх шматфігурная кампазіцыя «Прамова Паўла ў Афінах», дзе Павел паказаны палымяным аратарам. Злева і справа ад яго на фоне карычневай гарадской сцяны стаяць людзі, апранутыя ў доўгае адзенне. Іх фігуры стромкія, выцягнутыя, галовы і позірк накіраваны ўверх, яны маўкліва слухаюць прамоўцу. Каларыт роспісу спакойны, мяккі, з перавагай цёплых колераў: жоўтага, карычневага і чырвонага.

На паўночнай сцяне размяшча-

юцца пяць сцэн, прысвечаных апосталу Пятру: «Апостал Пётр», «Уручэнне ключоў Пятру», «Пётр адсякае вуха рабу», «Вызваленне Пятра з цямніцы», «Смерць Пятра».

Асаблівай колеравай вытанчанасцю вылучаецца сцэна «Вызваленне Пятра з цямніцы», дзе белае воблака, светлыя крылы анёла і яго ружавата-карычневае адзенне добра спалучаюцца з шэра-блакітнай вопраткай Пятра, сінім небам і шэра-зялёнымі сценамі цямніцы.

Агульная каларыстычная гама фрэсак касцёла цёплая, пераважаюць карычневыя, жоўтыя, чырвоныя таны, пейзаж і адзенне маляюцца з дапамогай шэра-зялёных, сіне-блакітных, шэрых таноў. Колер, безумоўна, адыгрывае галоўную формуючую ролю, але дзе-нідзе сустракаецца прарысоўка лёгкім святлаценем (складкі адзення, пейзаж). Кампазіцыі ўраўнаважаныя, са скупымі дэталямі (архітэктурныя кулісы, пейзаж). Асноўная ўвага ў кампазіцыях аддаецца дзеючым асобам.

* * *

Новы напрамак, які пачаў складацца ў беларускім іканапісе яшчэ ў папярэднім стагоддзі пад уздзеяннем ідэй Адраджэння і Рэфармацыі, у сярэдзіне XVII ст. набывае сталыя рысы, што абумовіла пад'ём выяўленчага мастацтва⁴⁴. Гэты перыяд у Беларусі, як і ў многіх еўрапейскіх краінах, адзначаны вострай ідэалагічнай і сацыяльнай барацьбой, што было выклікана распаўсюджаннем Контррэфармацыі. Яна знайшла адлюстраванне як у багатай палемічнай літаратуры, так і ў выяўленчым мастацтве, паколькі полем барацьбы было шырокае кола пытанняў грамадскага, палітычнага і сацыяльнага

⁴⁴ Гісторыя Беларускай ССР. Т. 1. С. 199—211.

жыцця, светапогляду, асветы, мастацтва⁴⁵. Перамога Контррэфармацыі спрыяла не толькі стабілізацыі палітычнага жыцця, але і станаўленню новага грамадска-культурнага ідэалу, вядомага пад назвай «сарматызм»⁴⁶. На гэтым фоне і адбываецца канчатковае афармленне стылю беларускага іканапісу.

Значную, але супярэчлівую ролю ў яго распрацоўцы адыгрывае уніяцкая царква. Уніяцкае мастацтва аказвала выдавочны ўплыў як на свецкае, так і на сакральнае мастацтва іншых канфесій. Хача для распаўсюджвання заходнееўрапейскага, у першую чаргу італьянскага, мастацтва дзверы былі шырока раскрыты, аднак гэты мастацкі імпорт, прасякнуты свецкімі элементамі і вельмі далёкі ад традыцый спірытуалістычнага і ўмоўнага старажытнарускага мастацтва, не мог быць успрыняты без істотнай трансфармацыі і перапрацоўкі.

Лейтматывам мастацка-ідэалагічнай дзейнасці ў Беларусі XVII ст. з'яўляецца вяртанне да раннехрысціянскіх узораў мастацтва, створаных у рамках адзінай царквы, не падзеленай яшчэ на заходнюю і ўсходнюю⁴⁷. Паколькі рэлігійнае

мастацтва першых стагоддзяў нашай эры захоўвала многія рысы жывапіснага натуралізму, было прасякнута вялікім пачуццём і тэмпераментам, адрознівалася яснасцю і манументальнасцю кампазіцыйных рашэнняў, то зварот мастакоў XVII ст. да яго ўзораў быў з'явай прагрэсіўнай⁴⁸. Узбагацілася вобразная мова і жывапісная манера беларускіх іканапісцаў, што ўзняло мастацтва гэтага часу на высокі эстэтычны ўзровень.

Выразна адчуваецца імкненне ўзмацніць уздзеянне на пачуццёвую сферу гледача, дасягнуць большай жыццёвай дакладнасці і пераканаўчасці ў псіхалагічнай распрацоўцы вобразаў. Аднак строгае захаванне іканапіснага канона забяспечвае сюжэтам рэлігійнага мастацтва высокую ступень адухоўленасці, манументальную нешматслоўнасць кампазіцый, гарманічную ўраўнаважанасць каларыту, пабудаванага на спалучэнні чыстых, адкрытых фарбаў. Нават абразы, напісаныя на сюжэты, запазычаныя з арсенала каталіцкага мастацтва, пазбаўлены перагружанасці дэталямі, знешняй рэлігійнай экстатычнасці, так характэрнай для маньерызму і барока ў еўрапейскім мастацтве.

⁴⁵ Помнікі старажытнабеларускай культуры. 1984. С. 30—36.

⁴⁶ Тананаева Л. И. Сарматский портрет. С. 280.

⁴⁷ Непасрэдным штуршком да гэтага была жорсткая іканаборчая палеміка, распачатая ў сярэдзіне XVI ст. прадстаўнікамі розных працэстанцкіх плыней, якія набылі пашырэнне на тэрыторыі Беларусі. У адказ на яе ў 1580 г. архідыякан Супрасльскага манастыра Еўстафій напісаў твор «Спісанне супраць лютэраў» (Русская историческая библиотека. Т. 19: Памятники полемической литературы в Западной Руси. Кн. 3. СПб., 1903. С. 47—182), першы раздзел якога «Аб пакланенні святых абразоў» дае ключ да разумення тых працэсаў, якія працякалі ў беларускім іканапісанні на мяжы XVI і XVII стст. У асноўным гэты твор паўтарае доказы ў карысць пакланення абразам, што былі распрацаваны яшчэ ў часы іканаборства ў Візантыі ў VII—

VIII стст., з цытатамі з твораў Васіля Вялікага, Івана Дамаскіна, Псеўда-Дзіянісія Арэапагіта (гл.: Бычков В. В. Византийская эстетика. М., 1977. С. 1—198), а таксама прыводзіць шматлікія паданні аб цудах, якія суправаджалі найбольш раннія выявы Хрыста і маці боскай. У другой рэдакцыі «Спісання супраць лютэраў», што ўзнікла ў пачатку XVII ст., адчуваецца ўздзеянне вядомага твора Пятра Скаргі «О единстве церкви божьей» (Русская историческая библиотека. Т. 19: Памятники полемической литературы в Западной Руси. Кн. 2. СПб., 1882. С. 222—526). Асноўная думка, якая вызначыла напрамак стылістычных пошукаў, сфармулявана тут так: «Тако и пречистой богородицы образ и всех святых, яко видехом во плоти тако их и малюем».

⁴⁸ Лазарев В. Н. История византийской живописи. М., 1947—1948. Т. 1. С. 456.

Важным вынікам напружанай творчай працы, якая адбывалася ў першай палове XVII ст., было сцвярджэнне ў якасці эстэтычнага ідэалу каштоўнасцей навакольнага жыцця замест узвышанага, але абстрагаванага ідэалу папярэдніх эпох. Выяўленчае мастацтва нібы паварочваецца тварам да рэчаіснасці і ў ёй шукае крыніцы натхнення. Гэта новая рыса істотна адрознівае мастацтва XVII ст. ад старажытнарускага, якое знаходзілася ў арбіце магутнага візантыйскага ўплыву. Набыццё творчай самастойнасці жывапісам праяўляецца ў паступова ўзрастаючай жанравасці евангельскіх і біблейскіх сюжэтаў, у пранікненні і сцвярджэнні мясцовага тыпажу, узбагачэнні сюжэтаў этнаграфічнымі дэталямі.

Аднак гэтыя новаўвядзенні не закранаюць галоўных выяўленчых прынцыпаў стварэння абразоў. Мастацкая мова па-ранейшаму пранізана старажытнай сімволікай. У кампазіцыйных пануе строгі іерархічны парадак. Асноўны акцэнт ставіцца на тварах і асабліва вачах дзеючых асоб. Захоўваецца эстэтыка святла. Больш таго, на працягу XVII ст. у беларускім іканапісе на аснове візантыйскіх і старажытнарускіх традыцый складваецца арыгінальная выяўленча-дэкаратыўная сістэма, якая злучае кананічныя аб'ёмна-прасторавыя рашэнні, заснаваныя на шырокім выкарыстанні адваротнай перспектывы, залатых фонаў, маштабнага супастаўлення галоўных і другарадных фігур з дакладнасцю партрэтна-псіхалагічных характарыстык і аб'ёмнай мадэліроўкай твараў. Жыццёвай натуральнасці твараў супрацьстаўляецца плоскаснасць фігур, для чаго выкарыстоўваюцца чыста жывапісныя сродкі — колеравыя слаба прапрацаваныя плямы, графічная мадэліроўка складак адзення і г. д.

Асаблівая роля ў дэкаратыўнай сістэме беларускіх абразоў XVII ст.

адводзіцца фону⁴⁹. Уся свабодная ад жывапісу прастора аздабляецца разьбяным, а пазней і ляпным па ляўкасу раслінным арнамантам у выглядзе пераплеценых стылізаваных парасткаў, лісця, кветак, а затым пакрываецца пазалотай ці ліставым серабром. Калі ў ранніх помніках такі дэкор выконвае яшчэ даволі сціпную ролю, з'яўляючыся

80. Кляймо абраз «Параскева з жыціем» з в. Бездзеж Драгічынскага р-на Брэсцкай вобл. 1659

толькі сімвалам райскай асалоды, то паступова сэнсавая нагрузка, што прыпадае на малюнак фону, павялічваецца. Ён пачынае актыўна ўздзейнічаць на кампазіцыйныя рашэнні, умацняе драматычнасць сюжэта або, наадварот, змякчае экспрэсіў-

⁴⁹ Помнікі старажытнабеларускай культуры. 1984. С. 43—50.

ную дэфармацыю фігур⁵⁰. Малюнак арнаменту мяняецца з цягам часу ў адпаведнасці са зменай стылю ў дэкаратыўна-прыкладным мастацтве. На абразях мясцовага рэгістра ікана-стасаў дэкор фону звычайна дапаўняецца рэльефнымі чаканенымі ўзорамі абкладаў. Арнамент фону, зрэшты, зліваючыся з арнамантам шат, утварае суцэльную кветкавую завесу, пакідаючы для жывапісу толькі твары і рукі персанажаў⁵¹. Сінтэтычная дэкаратыўная сістэма, якая ў сваёй завершанай форме аб'ядноўвае не толькі чаканку і разьбу на фонах, але і ўпрыгожанне шырокіх палёў абразоў і разьбу іканастасаў, рашала дзве галоўныя задачы: акцэнтавала ўвагу глядача на галоўным змесце сюжэта і стварала эмацыянальны фон, які адцяняў змест.

Такім чынам, узмацненне рэалістычных рыс у беларускім станковым жывапісе XVII ст. і складанне новага напрамку ў іканапісе з'явіліся вынікам не сляпога пераймання заходнееўрапейскіх стандартаў, а плёна творчай перапрацоўкі старажытнаархаічнай традыцыі. Разам з тым цесны кантакт з каталіцкім мастацтвам узбагаціў беларускі іканапіс у тэматычных адносінах. Пашыраецца і перапрацоўваецца цыкл сюжэтаў, прысвечаных маці боскай, культ якой у каталіцкай царкве быў больш развіты, чым у праваслаўі. Ён узбагачаецца такімі кампазіцыямі, як «Каранаванне Марыі», «Ганна — сама-трэць», «Святое сямейства» і інш. Папулярным становіцца «Нараджэнне маці боскай». Складаецца шэраг мясцовых ізводаў, такіх, як «Маці боская Тупічэўская», «Пажайская», «Супрасльская», «Кодзеньская», «Ка-

ложская», «Бялыніцкая», «Баркалабаўская» і інш.

Значнае развіццё атрымлівае і хрысталагічны цыкл, асабліва за кошт сюжэтаў, якія адлюстроўваюць зямныя пакуты Хрыста. З'яўляюцца кампазіцыйныя сцэны, як, напрыклад, «Уваскрэсенне — сашэсце ў пекла», дзе механічна аб'ядноўваюцца заходні і ўсходні варыянты аднаго і таго ж сюжэта.

Да сярэдзіны XVII ст. усе адзначаныя асаблівасці беларускага іканапісу дасягаюць свайго поўнага развіцця. Вобразны строй лепшых твораў адрозніваецца арыгінальнасцю, глыбокай прадуманасцю, адзіноцтвам задумы і выканання. Характэрныя прыклады — жыццыйны абраз «Параскева з жыціем» 1659 г., падараны пінскім лаўнікам Антонам Санковічам Бездзежскай царкве⁵², і «Распяцце» са Століна⁵³.

«Параскева» аддзелена ад шырокіх палёў, упрыгожаных пасярэбраным арнамантам, накладной броўкай, і разбіта на сярэднік і сем вялікіх клеймаў. Невялікая прастора сярэдніка (яго плошча крыху перавышае плошчу двух клеймаў) запоўнена манументальнай фігурай пакутніцы. Калі ў мадэліроўцы твару адчуваецца аб'ём за кошт вахрэння плавямі па карычневаму санкіру, то жывапіс адзення плоскасны. Ломкія рэдкія складкі ніжняга шэра-блакітнага адзення падкрэслены чорнымі вопісамі. На тунцы карычневага колеру і на падоле — чырвоныя рэфлексы ад пунсовага плашча, амаль не прапрацаванага складкамі. Постаць заліта святлом, якое выпраменьвае залаты фон, пакрыты разьбяным раслінным арнамантам з матывам васілька ці гваздзіка. Колер усюды складаны, з мноствам адценняў, якія

⁵⁰ Помнікі культуры. 1985. С. 44—49.

⁵¹ Вялікую ролю дэкаратыўнага арнаменту ў сармацкім партрэце адзначала Л. І. Тананаева (гл.: Тананаева Л. И. Польское изобразительное искусство эпохи Просвещения: Живопись, рисунок. М., 1968. С. 26).

⁵² Жывапіс Беларусі XII—XVIII стст. 1980. С. 43, 44, 45.

⁵³ Вецер Э. І. Асаблівасці жывапісу столінскага рэгіёна//Помнікі культуры. 1985. С. 39—44.

перадаюць фактуру матэрыялу і святлопаветранае асяроддзе.

Сярэднік абкружаны вялікімі клеймамі. У кампазіцыйных і каларыстычных адносінах кожнае клейма падпарадкавана агульнаму кампазіцыйнаму строю абраза.

Жывапісная тэхніка твора дастаткова архаічная. Малюнак графічны, фігуры плоскасныя, перспектыва адваротная, прыгожы каларыт пабудаваны на супрацьпастаўленні крыху прыглушанага кінавару і празрыстых шэра-блакітных, шэра-зялёных фарбаў і вохры.

Калі ў «Параскеве» разьбяны раслінны арнамент на фоне выконвае другарадную ролю, то «Распяцце» са Століна дае цікавы прыклад процілеглага характару. Цэнтральнае месца займае вялікі цёмна-чырвоны крыж са змярцвела-бледнай фігурай раскрыжаванага Хрыста. Злева на бягла-зялёным пазёме стаіць маці боская, справа — евангеліст Іаан. Углыбіні — сярэдневяковы горад.

Кампазіцыя абраза простая і манументальная. Усе вобразныя сродкі — мяккі няяркі каларыт, пабудаваны на спалучэнні лакальных вохрыстых, шэра-блакітных, зялёных і чырвоных колераў, плаўны ўпэўнены рытм малюнка — падпарадкаваны адзінай ідэі. Буйныя парасткі, якія сцелюцца паўзверх зігзагападобнай штрыхоўкі фону, надаюць усёй кампазіцыі трывожна-патэтычнае гучанне. Яны ўзнікаюць недзе далёка за Іерусалімам і, падымаючыся ўверх, ахопліваюць цела Хрыста, утвараючы пад яго распасцёртымі рукамі два крутыя завіткі. Паколькі маштаб зігзага і парасткаў унізе меншы, чым уверсе, ствараецца ілюзія вялікай глыбіні прасторы над горадам, якая паступова знікае ў верхняй частцы кампазіцыі. Прастора нібы замыкаецца ля галавы Хрыста, утвараючы цыкл, разгорнуты ўглыб кампазіцыі. Другі кампазіцыйны цыкл ствараюць твары персанажаў. Усе яны аднаго тыпу — некалькі азызлыя,

бледныя, з прамымі мясістымі насамі і цёмнымі вачамі. Рух узнікае з-за эвалюцыі выразу твараў — ад здзіўлена гаротнага ў Хрыста да прасветлена-радаснага ў Іаана. Ён падкрэслены і колерам — ад аднатоннай, амаль не мадэліраванай фігуры Хрыста праз кантрастнае і каларыстычна багатае адзенне Марыі да ўрачыстагучнага ўбрання Іаана.

«Распяцце» з'яўляецца тыповым прадстаўніком вялікай групы помнікаў, якія захаваліся ва ўсходняй частцы Брэсцкай вобласці. Яны, несумненна, належаць адной школе і ствараліся з другой паловы XVII да канца XVIII ст.⁵⁴ Аскетычная экспрэсіўная манера, характэрная для гэтай школы, уяўляе сабой крайні стан таго спектра мастацкіх плыней, на які распадаецца беларускі іканапіс XVII ст. Аднак і ёй уласцівы тыя асноўныя стылістычныя асаблівасці, якія аб'ядноўваюць усе плыні ў рэчышчы агульнай мастацкай з'явы.

Праграмны характар мастацтва, вялікая грамадская роля, якая яму адводзілася, вызначалі і незвычайную ўстойлівасць традыцый сімвалічнага мастацтва з дасканала прадуманай іерархіяй жывапісных прыёмаў, якая замацоўвалася тыпова сярэдневяковай каставай замкнёнасцю жывапісцаў.

У архіўных дакументах захавалася вялікая колькасць імён мастакоў, што прапавалі ў Беларусі ў XVII ст.: Войтак Ганскі, Ян Латацкі, Фердынанд, Іаган Шрэтар, Сцяпан Гарнастайскі, Андрэй з Вільні, манахі Рыгор, Арцёмій і Федзька з Віцебска і яго акругі, Гіляры Хаецкі, Вікенцій, Самуіл Врановіч, Казімір з Гродзеншчыны, Вітаноўскі з Нясвіжа, Пра-

⁵⁴ Уплыў гэтай школы выразна адчуваецца ў творчасці уніяцкіх іканапісцаў XIX ст. на тэрыторыі Малой Польшчы (гл.: *Przeździecka M. O małopolskim malarstwie ikonowym w XIX wieku*, Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1973. S. 76. Il. 30, 33, 39, 56, 67.

тас Ашура і Піліп з Давыд-Гарадка, Фёдар, Афанасій Пігарэвіч, Ігнат Соц з Магілёва і інш.⁵⁵

Аднак формы арганізацыі працы і прафесійнай падрыхтоўкі жывапісцаў у гэты час вывучаны дрэнна. Некаторыя з даследчыкаў схіляюцца да думкі, што ў буйнейшых гарадах існавалі цэхі жывапісцаў («маляроў») або яны ўваходзілі састаўной часткай у які-небудзь роднасны цэх (напрыклад, разьбяроў). У карысць такога меркавання сведчаць некаторыя ўскосныя даныя. Імёны мастакоў згадваюцца ў дакументах сярод імён іншых рамеснікаў. Часта яны ўступалі ў розныя юрыдычныя адносіны, тыповыя для свецкіх людзей. Пэўным доказам існавання жывапіснага цэха ў Віцебску з'яўляецца апісаная Т. Краснянскім пратэса (харугва) цэха маляроў⁵⁶. Ёсць звесткі пра існаванне буйных мастацкіх сіл у Віцебску і Магілёве пасля далучэння іх да Расіі ў 1772 г.⁵⁷ Але цэхі не былі адзінай формай арганізацыі жывапісцаў. Вядомы выпадкі, калі майстэрні існавалі пры манастырах (напрыклад, Кудзеінскім ля Оршы⁵⁸, вербілаўскім Пакроўскім⁵⁹).

Пэўны ўклад у развіццё мастацкай культуры ўносілі майстры-інша-

земцы, якіх запрашалі магнаты для выканання буйных заказаў. Усе гэтыя факты сведчаць аб інтэнсіўным мастацкім жыцці ў Беларусі.

У сярэдзіне XVII ст. на тэрыторыі Беларусі ўзмацняецца тэрытарыяльная дыферэнцыяцыя мастацтва, выразна вылучаюцца асобныя жывапісныя школы, узрастае ўплыў заходнееўрапейскага мастацтва. Свабодная жывапісная манера пісьма, тыповая для помнікаў першай паловы XVII ст., саступае месца больш стрыманай, сухой манеры са слаба прапрацаванай колеравай плямай і вопісам, важкімі фігурамі, падкрэсленай матэрыяльнасцю фігур, строгай кампазіцыяй. Адначасова працяляецца павышаная цікавасць да паглыбленай распрацоўкі псіхалагічнага стану і рэалістычнай трактоўкі твараў, якія часта набываюць яркія, індывідуалізаваныя рысы. Тыпаж не абстрактны, а падкрэслена мясцовы. Імкнучыся да максімальнай выразнасці і лаканічнасці, мастакі нярэдка звяртаюцца да экспрэсіўнай дэфармацыі фігур і жэстаў, але скрупулёзна захоўваюць натуралістычныя дэталі пры перадачы як інтэр'ера і адзення, так і твараў. Ярка выяўленае імкненне надзяліць герояў хрысціянскіх паданняў і легенд, што служылі крыніцай сюжэтаў твараў, прыкметамі рэальна існуючых людзей — сучаснікаў мастака, перадаць не толькі агульныя рысы, але і індывідуальныя асаблівасці, часам адлюстраваныя з надзвычайным рэалізмам, — характэрная прыкмета выяўленчага мастацтва Рэчы Паспалітай канца XVII—XVIII ст., якая знайшла сваё выяўленне ў так званым сармацкім партрэце⁶⁰. У гэты час складваецца стыль, ахарактарызаваны М. Шчакаціхіным як «жывапісны натуралізм»⁶¹. Гэты стыль прадугледжвае

⁵⁵ Высоцкая Н. Ф. Мастакі і малярскія цэхі ў Беларусі XVI—XVIII стст. // Помнікі гіст. і культ. Беларусі. 1976. № 2 (26). С. 47—49.

⁵⁶ Краснянскі Т. Музейныя помнікі старадаўніх рамесніцкіх арганізацыяў // Віцебшчына. Віцебск, 1925. С. 47.

⁵⁷ Топографические примечания на важнейшие места путешествия ее императорского величества в Белорусские наместничества при СПб Академии наук, 1780. С. 61, 84.

⁵⁸ Материал для историко-топографических исследований о православных монастырях в Российской империи. Преобразование старых и утверждение новых монастырей с 1764—65 по 1 июля 1890 г. / Сост. В. В. Зверинский. СПб., 1890. С. 172.

⁵⁹ Православные монастыри Российской империи / Сост. Л. И. Денисов. М., 1908. С. 72.

⁶⁰ Тананаева Л. И. Сарматский портрет. С. 302.

⁶¹ Шчакаціхін М. М. Каталог аддзела старажытнага мастацтва. Мн., 1926. С. 8.

не толькі ўвагу да твару чалавека, але і новае разуменне пейзажу, інтэр'ера і агульнай структуры кампазіцыі. Гарадскі пейзаж перастае іграць ролю куліс, на фоне якіх разгортваецца дзеянне. Ён паступова ператвараецца ў арганічнае асяроддзе з прасторавай глыбінёй. Пабудовы набываюць выгляд рэальна існуючых збудаванняў. Скарачаецца роля абстрактнага залатога фону як за кошт жывапісных уставак, так і за кошт павелічэння долі ілюзорнага пейзажу. Тым не менш у шэрагу твораў аж да сярэдзіны XVIII ст. залаты фон выконвае важную кампазіцыйную і эстэтычную ролю. З вялікай дасканаласцю і любоўю адлюстроўваюцца бытавыя дэталі: посуд, мэбля, гародніна і садавіна, дэталі адзення і ўзбраення. Раннехрысціянскія воіны-пакутнікі і архангелы ператвараюцца ў багата ўзброеных рыцараў, зброя якіх нярэдка мае нават клеймы аружэйных майстроў. Нягледзячы на ўзросшае імкненне да матэрыяльнасці і аб'ёмнасці твораў і фігур, святлоценная мадэліроўка практычна не скарыстоўваецца. Канкрэтная крыніца святла і ценю, як правіла, адсутнічае. Колеравыя рашэнні адрозніваюцца вытанчанасцю і высакародствам. Пераважае адкрыты, некалькі прыглушаны колер. Спалучэнні чырвонага розных адценняў (ад фіялетава-чырвонага да аранжавага) з балоціста-зялёным, шэра-блакітным, вохрыстым, жамчужна-шэрым і белым утвараюць звонкую, святочную гаму, эфектна адцененую золатам ці серабром фону.

У нарастаючым драматызме і ўсхваляванасці жывапісу знаходзяць адлюстраванне эстэтычныя канцэпцыі барока, што паступова распаўсюджваецца на працягу другой паловы XVII ст. У шэрагу помнікаў можна адзначыць асобныя запазычаныя з заходнееўрапейскага мастацтва. Аднак сапраўдны росквіт барочнага жывапісу ў Беларусі наступае

не раней першых дзесяцігоддзяў XVIII ст.

Аналіз помнікаў другой паловы XVII ст. можна пачаць з групы твораў з Бездзежа, на якія ўпершыню звярнуў увагу Ф. Стаўровіч⁶². З адзначаных ім дзевяці старажытных абразоў кампактную стылістычную групу ўтвараюць чатыры, тыповым прадстаўніком якіх з'яўляецца ўжо разгледжаная «Параскева з жыціем» 1659 г. Па характару жывапісу, тэхніцы выканання фонаў і памерах да яе далучаюцца «Уваскрэсенне», «Спас Пантакратар» і «Ілья з жыціем»⁶³.

Найбольш цікавы ў кампазіцыйных адносінах абраз «Уваскрэсенне». На фоне высокага пазёму ў самым цэнтры вертыкальнага жывапіснага акна адлюстраваны цяжкі шаравата-зялёны каменны саркафаг, над якім узвышаецца акружаная авальнай залочанай мандорлай важкая фігура Хрыста з чырвонай харугвай у левай руцэ. Мандорла прарэзана прамянямі ззяння, што зыходзяць ад уваскрэслага. Справа ад труны — анёл у белым адзенні адсоўвае цяжкае вечка-пліту саркафага, злева — другі анёл падае добрую вестку. На зямлі ў жывапісных позах — заснуўшыя рымскія воіны ў пасярэбраных латах. Пярэдні план сцэны нібы заліты святлом, што зыходзіць ад мандорлы. У ніжняй частцы кампазіцыі — правал у зямлі, які сімвалізуе пекла. Туды сыходзіць трэці анёл у чырвонай верхняй сарочцы з шырокімі рукавамі⁶⁴. Лёгкім, але рапу-

⁶² Стаўровіч Ф. Местечко Бездеж // Вестн. Зап. России. Вильна, 1868. Т. 4. Кн. 12. С. 219—224.

⁶³ Жывапіс Беларусі XII—XVIII стагоддзяў. Іл. 52.

⁶⁴ Падобнае адлюстраванне пекла ў выглядзе вялікага правалу на фоне пустынной мясцовасці можна бачыць на гравюры з «Пречистых акафістов всеседмичных», выдадзеных з 1677 г. друкарняй Кіева-Пячэрскай лаўры. Аднак там сыходзіць Хрыстос і адсутнічае сцэна ўваскрэшэння.

81. Сашэсце ў пекла. Абраз з в. Лахва
Сталінскага р-на Брэсцкай вобл.
2-я пал. XVII ст.

чым рухам ён пранізвае тонкім кап'ём скаванага д'ябла. Справа і злева на чорным фоне апраметнай — шчыльныя шматфігурныя групы старазаветных праведнікаў. Левую групу ўзначальвае Адам. Ён апускаецца на калені і працягвае да анёла малітоўна складзеныя рукі. За Адамам, склаўшы на грудзях рукі і злёгка павярнуўшыся адзін да другога, гутараць доўгабароды Давід і малады Саламон у каронах.

У стылістычных адносінах жывапіс абраза яшчэ поўнаасцю належыць папярэдняму перыяду. Манера пісьма лёгкая і свабодная, з шырокім выкарыстаннем лесіровачнай тэхнікі, колер празрысты, малюнак зграбны, каліграфічны; свабодная і разам з тым дасканала прадуманая кампазіцыя дазваляе лёгка чытаць сюжэт. Лёгкае, нібы сатканае з паветраных струменяў адзенне Хрыста, мадэліраванае шматлікімі вострымі складкамі, поўнаасцю дэмаграфіялізуе яго фігуру. Твар напісаны аб'ёмна і жыва, вытанчанымі рысамі ён нагадвае фрэскі XV—XVI стст. Дапаможныя сцэны напоўнены спакойным, нават велічным рухам і сапраўднай натуральнасцю. Але і тут аб'ём прысутнічае толькі ў тварах. Фігуры падкрэслена плоскасныя, у іх мадэліроўцы вялікую ролю выконвае ўпэўненая дакладная графіка. Залатое ззянне фону і мандорлы вылучае фігуру Хрыста, якая пануе ў кампазіцыі. Каларыт некалькі глухаваты, пераважаюць малінава-чырвоны, шэра-блакітны, травяніста-зялёны, жамчужна-шэры колеры.

У такой жа некалькі архаічнай манеры напісаны і абраз «Ілья з жыціем». Каранасты басаногі стары ў гарчычна-вохрыстым хітоне і цёмначырвоным гімаціі моцна стаіць на бура-зялёным пазёме, што нагадвае колерам выпалены сонцам луг. У правай руцэ ён трымае лязом уверх кароткі меч, у левай — белаблакітны скрутак. Сухі арыстакратычны твар Ільі з высокім выпуклым

ілбом, крутымі надброўнымі дугамі, прамым носам і вялікімі вачамі здзіўляе выражэннем няўхільнай расшучасці. Жывы погляд цёмных вачэй адцяняе застылую манументальнасць фігуры прарока, якая выразна чытаецца на залатым разьбяным фоне. Справа і злева, вышэй пазёму, размешчаны па тры вялікія клеймы, заключаныя ў выразаныя па ляўкасу рамачкі.

Разгледжаныя творы, а таксама «Спас Пантакратар» і, магчыма, «Сашэсце ў пекла» з Лахвы належаць пэндзлю аднаго майстра. Манументальныя кампазіцыі дасканала прадуманы. Каларыт пабудаваны на складаным пераліўчатым колеры. Тонкае адчуванне псіхалогіі дазволіла дабіцца надзвычайнай выразнасці вобразаў, якія вызначаюцца вытанчанасцю і высакародствам.

Зусім іншы напрамак у беларускім жывапісе 60-х гадоў XVII ст. уяўляюць роспісы сталі-лаўкі для свяшчэннікаў у Гродзенскім фарным касцёле. Роспісы, выкананыя алейнымі фарбамі па дрэву ў 1664 г., прысвечаны гісторыі і «чудам» абраза «Маці боскай Студэнецкай»⁶⁵. З 16 сюжэтаў найбольшай увагі заслугоўваюць два: «Перанясенне абраза» і «Выратаванне Завішы».

...Велічная працэсія звіваецца, нібы кольцы гіганцкай змяі, і ўцягваецца ў дзверы залітага вачэрнім сонцам касцёла. Яго строгія, амаль геаметрычныя формы праецыруюцца на фоне блакітнага неба. Урачыста, радамі ідуць людзі ў святочным адзенні чырвона-ружовых, цёмнакарычневых, залаціста-жоўтых, блакітных і белых адценняў, плывуць рознакаляровыя сцягі, скачуць коннікі на вараных і белых конях, коцяцца карэты, запражаныя тройкамі. Восем паваротаў робіць працэсія, пакуль падыдзе да чорнага правалу

⁶⁵ Jodkowski J. Grodno. Wilno, 1923. S. 15. Ядкоўскі адзначае, што роспісы ў пачатку 20-х гадоў XX ст. былі няўдала рэстаўраваны.

дзвярэй. Яе велічны павольны рытм добра чытаецца, паколькі сцэна адлюстравана нібыта з вышыні птушынага палёту. Толькі купа цёмна-зялёных дрэў злева ўверсе і абрэзанае

82. Сашэсце ў пекла. Абраз з Праабражэнскай царквы. г. Чачэрска. 1678. Фрагмент

рамай адлюстраванне шатра ў ніжнім левым кутку не адносяцца непасрэдна да асноўнай падзеі — перапясення цудатворнага абраза.

Нягледзячы на шматфігурнасць, сцэна перапясення надзвычай лаканічная. Рух кожнай асобнай фігуры падпарадкаваны агульнаму размеранаму рытму, што падкрэсліваецца дадатковымі пералівамі колеру. Дасканалае адлюстраванне дэталяў тут не з'яўляецца самамэтай, яно канкрэтызуе падзеі, акупае іх у рэальнае прасторава-часовае асяроддзе. Святлацень надае фігурам і прадметам матэрыяльнасць і аб'ёмнасць, але не перашкаджае скарыстанню ўлюбёных у XVII ст. адкрытых насычаных колераў, якія ўтвараюць

гучную гаму. Феэрычнае асвятленне і малая прасторавае глыбіня з-за выкарыстання высокага пазёму падкрэсліваюць адчуванне значнасці падзеі.

Іншыя роспісы прысвечаны дзівосным выздараўленням. Тут ёсць сцэны з удзелам мінскага старосты Крыштафа Завішы, пісара Гродзенскай зямлі Ёзафа Тымінскага, віленскага кашталяна Яна Катовіча, каралеўскага сакратара Стэфана Граткоўскага, маршалка вялікага каронага князя Станіслава Любамірскага, ваяводы віленскага і вялікага гетмана Вялікага княства Літоўскага князя Казіміра Сапегі.

Ужо сам пералік адлюстраваных асоб, большасць якіх належала да адміністрацыйна-аслоўнай верхушкі грамадства, указвае на тое, што майстар роспісаў паходзіў, відаць, са сталічнай віленскай школы. Яго манера пісьма толькі часткова абспіраецца на ікананісную традыцыю і дае ўяўленне аб стылістычных асаблівасцях свецкага жывапісу.

Праламленне рэалістычных тэндэнцый у рамках традыцыйнага ікананісі ілюструюць і два абразы з Ляхавіцкага раёна — «Тры свяціцелі» і «Цуд Юрыя», якія датуюцца 1683 г. Амаль увесь абраз «Тры свяціцелі»⁶⁶ займаюць тры франтальна пастаўленыя фігуры каранастых лысеючых старцаў у епіскапскім адзенні, з кнігамі ў руках. Прамежкаў паміж фігурамі няма. Нізкі пазём, строга вертыкальна спадаючыя складкі адзення надаюць групе ўрачыстую, некалькі цяжкаватую манументальнасць. Тры пары вачэй, скіраваныя на глядача, тры ўзнятыя ў благаслаўляючым жэсце рукі, тры двайныя німбы падкрэсліваюць застылую статычнасць кампазіцыі. Толькі свежыя гучныя колеры адзення — сінія, пунсовыя, залаціста-во-

⁶⁶ На абароце абраза «Тры свяціцелі» ёсць надпіс: «Базила Силич дал пану богу 1683».

хрыстыя, ружавата-бэзавыя і шэрыя — ажыўляюць гэту сухаватую фрызавую групу. Твары вышуклыя, выразныя, з буйнымі, рэалістычна напісанымі рысамі. Іх аб'ём лепіцца колерам і лёгкімі прыцненнямі ў вачніцах, па контуру носа і шчоках, якія ўзнікаюць нібыта з-за рассеянага асвятлення. Кожны персанаж ахарактарызаваны з партрэтнай пераканаўчасцю: доўгі выцягнуты твар з правільным носам — у Рыгора Багаслова, круглы, скуласты, з вілачкападобным пераносем — у Васіля Вялікага, шыракаскулы, з цяжкай ніжняй чэлюсцю — у Іаана Златавуста. Гэтыя партрэтныя рысы ўвасабляюць той дэмакратычны ідэал, які складваўся ў беларускім іканапісе на працягу папярэдняга паўстагоддзя. Жыццёвая дакладнасць дэталей, рэалізм у адлюстраванні твараў і псіхалагічнага стану падпарадкаваны тут, аднак, агульнаму адухоўленаму жывапіснаму ладу, які захоўвае ў новай форме ідэалізм візантыйскага і старажытнарускага мастацтва.

Створаны адначасова з «Трыма свяціцелямі» ці крыху пазней абраз «Цуд Юрыя» асабліва прыгожы ў каларыстычных адносінах. Кампазіцыя яго строга кананічная. Святы Юрый скача на белым кані, працінаючы кап'ём раскрытую зубастую пашчу зеленавата-карычневага дракона з перапончатымі, як у кажана, крыльцамі. Ззаду, злева ад яго — круты схіл узгорка з чорным правалам пячоры — сховішча пачвары, справа — яшчэ адзін узгорак, на вяршыні якога замак. Перад замкавымі варотамі ў выглядзе вузкага арачнага праёма — маленькая фігура Елісаты. На ёй даўгаполая чырвоная сукенка, белы фартух і футрачка з кароткімі шырокімі рукавамі. Яе галаву ўпрыгожвае вянок, у вухах — завушнічкі. Пяшчотны, акруглы твар Елісаты мадэліруецца колерам. На трэцім паверсе замка — каменны балкон, дзе відаць фігуры цара і царыцы, якія назіраюць за паядынкам.

У верхнім левым кутку, у разрыве залатога фону, аздобленага раслінным арнамантам, шэра-блакітнае, падсвечанае сінявата-ружовым святлом кучаравае воблака няправільнай формы, з якога да німба Юрыя працягваецца благаслаўляючая рука. Цэнтрам кампазіцыі, выдзеленым колерам і маштабам, з'яўляецца буйная фігура святога ў кінаварным плашчы. Легендарны грэчаскі каміт ператварыўся тут у багата ўзброенага рыцара, дэталі амуніцыі якога вышасаны дасканала і з любоўю. Ён адзеты ў травяніста-зялёную туніку, пясочна-залацістыя штаны і боты з белымі адваротамі. Грудзі закрыты сталёвым панцырам з грэчаскім крыжам, на руках — поручы, на галаве — цяжкая сталёвая кіраса з беларужовым султанам. Кап'ё, папона, вуздэчка аздоблены бялільным арнамантам. Адкрыты святочны колер, дзе пануюць чырвоныя, жоўта-зялёныя і бела-шэрыя адценні, стварае цёплую гарманічную каларыстычную гаму. Вопісы выконваюць тут другую радную ролю, аб'ём лепіцца колерам і лёгкімі прыцненнямі. Твар Юрыя хаця і індывідуалізаваны, але пазбаўлены партрэтнай дакладнасці — перад намі ідэалізаваны вобраз юнага воіна — пераможца зла.

Такі ж аб'якавы, некалькі інфантабельны выраз твару, які ў канцы XVII ст. з'яўляўся эталонам бязгрэшнасці і святасці, можна бачыць і на абразе «Архангел Міхаіл» з Чэрска. Прадстаўлены на ім пабедрана маляды крылаты воін глядзіць прама на гледача. Твар Міхаіла, амаль дзівочых абрысаў, рэзка кантрастуе з абліччам магутнага воіна, апранутага ў пласціністы панцыр з вараўнай сталі, з цяжкім бранявым поясам, упрыгожаным залатымі падвескамі. У правай руцэ Міхаіла — узяты лязом уверх цяжкі меч, рукаць якога, як і перавязь і пожны, пазалочана. Паўзверху брані накінуты пунсовы плашч, сашчэплены ля горла залатой фібулай, знізу бачны

падол густа-сіняй тунікі, ружовы рукаў ніжняй сарочкі. Дасканалая прапрацоўка дэталей, дакладная перадача фактуры матэрыялу — шаўкавістасці і мяккасці адзення, пругкасці халоднай сталі — спалучаюцца тут з выдатным жывапісным майстэрствам. Па ўсім панцыры, на мячы, на белых з сіне-зялёнымі вопісамі крылах раскіданы свабодныя, сакавітыя рэфлексы пунсовага колеру. Залаты фон, пакрыты неглыбокім раслінным арнамантам, на гладкім німбе архангела непразрысты і прасвечвае за яго спіной чырвоным палімантам. Здаецца, што Міхаіл стаіць сярод бушуючага агню.

Сакавітая манера пісьма характэрна і для выдатнага помніка полацкага жывапісу — абраза «Сашэсце ў пекла» з Дзісны, створанага, відаць, у 80—90-х гадах XVII ст., але не пазней 1707 г. (ДММ) ⁶⁷. Уваскрэслы Хрыстос паказаны стаячым у свабоднай позе на жаўтавата-карычневых масіўных дзвярах пекла з харугвай у правай руцэ. Вакол Хрыста ажыўлена жэстыкулое ўсхваляваны натоўп старазапаветных персанажаў. Яркасцю і пышнасцю адзення, разнастайнасцю і выразнасцю старых і маладых твараў, намалёваных выпукла і жыва, натоўп нагадвае хуччэй павятовы сеймік, заняты абмеркаваннем надзённых пытанняў, чым уваскрэслых праведнікаў. Мажорны каларыстычны строй, заснаваны на супастаўленні светлага кінавару, балотна-зялёнага, пурпурнага, блякла-сіняга, гарчычнага і шэрага колераў, яшчэ больш падкрэслівае рухомасць кампазіцыі.

Ззаду натоўпу распасціраецца зялёны, заліты святлом луг, які пераходзіць на гарызонце ў мяккія ўзгоркі. Прама за спіной Хрыста

ўзвышаецца круглая вежа з канічнай чырвонай страхой і скразным арачным праходам — сімвалам Старога завету. Вежа ахінута попельнымі шэра-блакітнымі воблакамі, якія ўзнімаюцца ўверх і расцякаюцца ў бакі, нібы крона магутнага дрэва. Над вежай у прасвече паміж воблакамі адлюстравана новазапаветная тройца, што абаяраецца нагамі на вялікую шэра-сінюю сферу, якая знізу датыкаецца да шпіля вежы. Углыбіні прасторы на фоне лугу справа і злева ў выглядзе жанравых сцэн адлюстраваны «Уваскрэсенне» і «Перакананне Фамы». Вышэй пазёму распасціраецца залаты фон, укрыты рэльефным раслінным арнамантам, падобным на чаканку.

Парывісты рух, што хвалямі прабягае па натоўпе, нібы замірае, разбіваючыся аб спакойную манументальную фігуру Хрыста, які стаіць апусціўшы вочы, злёгка сагнуўшы корпус і схіліўшы галаву ўправа, да Адама. Адкрытыя часткі цела маюць вельмі светлую карнацыю, яны напісаны разбеленай зямлістай вохрай з блакітнаватымі прыцяненнямі на скронях і ў вачніцах і здаюцца ахінутымі паветрам на шчоках, носе і павеках. Рысы твару правільныя, дробныя, выдзяляецца толькі вялікі выпуклы лоб, акаймаваны мяккімі хвалістымі цёмна-рыжымі валасамі.

Гэты твор уяўляе сабой яркі прыклад жывапіснага натуралізму, які ўжо не абмяжоўваецца толькі рэалістычным адлюстраваннем дапаможных дэталей і партрэтна трактаванымі тварамі, але істотна перапрацоўвае сам кананічны сюжэт. Кампазіцыя ў значнай ступені губляе ўмоўнасць, прастора разгортваецца ўглыбіню дзякуючы маштабнаму скарачэнню фігур, размешчаных на заднім плане. Нават буйная фігура Хрыста не ўспрымаецца як перабольшанне дзякуючы таму, што яна высунута да самага абрэзу жывапіснага акна. Сенсуалістычная манера пісьма, прызваная непасрэдна ўздзейнічаць

⁶⁷ На тыльным баку паўсферы, што ўвенчвае накладную карону Хрыста і несумненна больш позняга паходжання, чым абклад, ёсць укладны надпіс Іераніма Пятровіча з датай 1707 г. Зараз у ДММ.

на пачуцці гледача, яшчэ больш умацоўвае адчуванне жыццёвасці адлюстраванага.

Разам з тым такія рысы, як абагульненасць, якая праяўляецца ў ігнараванні другарадных дэталяў, адсутнасці імкнення да «гістарычнасці», што дазваляе мастаку смела ўключаць у кампазіцыю элементы і дэталі сучаснага яму жыцця, асвятленне, у стварэнні ілюзіі якога вялікую ролю іграе абстрактны залаты фон, спалучэнне розначасовых падзей, супрацьпастаўляюць помнікі беларускага іканапісу заходнееўрапейскай алтарнай карціне. Адрозненне ад алтарнага жывапісу ляжыць у першую чаргу ў галіне аўтарскай ацэнкі адлюстраванага. Беларускія творы гэтага кола пазбаўлены экстаычнага рэлігійнага пачуцця, тыповай для барока рэпрэзентатыўнасці, падкрэсленай усхваляванасці. Ім уласцівы хутчэй сур'ёзнасць і аптымістычнае светаадчуванне. Дасягаецца гэта з дапамогай умелага выкарыстання дэкаратыўных магчымасцей колеру, чаканкі і разьбы па фону. Высакародны ўраўнаважаны малюнак дэкору садзейнічаў узмацненню эмацыянальнага ўздзеяння жывапісу.

Характэрным прыкладам зліцця ў беларускім мастацтве ў адзіны стыль маляўнічых канцэпцый, якія ўзыходзяць да візантыйскіх і старажытнарускіх узораў і эстэтыкі заходнееўрапейскага мастацтва, з'яўляецца абраз «Маці боская абарона» з Астравецкага раёна. Сюжэт гэтага твора ў асноўным пераклікаецца з сюжэтам «Пакроваў», аднак характар прадстаўчых персанажаў не рэгламентаваны канонам і мяняецца ад выпадку да выпадку. Дзве трэці абраза закрывае выдатны пасярэбрана абклад з багатай чаканкай ракальнага характару. Абклад закрывае і адзенне маці боскай, буйная фігура якой змешчана на пярэднім плане. Шырока развёўшы ў бакі рукі, з дапамогай двух анёлаў яна падтрым-

лівае крыссе свайго мафорыя, пад якім укрываюцца ўкленчаныя патоўпы мужчын злева і жанчын справа.

Жывапіс абраза адрозніваецца зграбным і свабодным малюнкам. Аб'ём лепіцца з дапамогай мяккага святлаценю. Пяшчотны твар Марыі з вытанчанымі арыстакратычнымі рысамі здаецца ахінуты паветрам. Твары прадстаўчых індывідуалізаваныя, іх экстаычныя парыў да маці боскай выглядае свабодным і натуральным. Аднак сіметрычная трохкутная кампазіцыя не дае гэтаму руху апанаваць, стрымлівае яго, надае сэнсе дух прадстаўняня.

Распаўсюджанне аналагічных абразоў на тэрыторыі Гродзеншчыны і заходняй часткі Віцебшчыны і Міншчыны ўказвае на шляхі пранікнення заходнееўрапейскіх уплываў у Беларусь праз буйныя гарадскія цэнтры — Вільню, Гродна, Полацк, што знаходзіліся ў цесных культурных і эканамічных зносінах з Заходняй Еўропай. Распаўсюджваўся такі від мастацтва ў месцах, дзе прыкметную частку насельніцтва складалі католікі.

У сярэдзіне XVII ст. вялікая колькасць беларускіх рамеснікаў, друкароў, мастакоў, разьбяроў перасялілася ў Маскву. Іх дзейнасць і творчасць пакінула прыкметны след у культурным жыцці і мастацтве Рускай дзяржавы. Спіс выдатных беларускіх дзеячаў культуры адкрывае вядомы паэт і асветнік XVII ст. Сімяон Полацкі, з імем якога звязана станаўленне рускай свецкай паэзіі, тэатра і вышэйшай школы. Закранаў ён у сваіх творах і пытанні эстэтыкі іканапісу і арганізацыі працы іканапісцаў⁶⁸. Ім былі напісаны чарнавік царскай граматы 1669 г. пра іканапіс і прашэнне да цара

⁶⁸ Майков Л. Н. Очерки из истории русской литературы XVII и XVIII столетий. СПб., 1889. С. 144; Он же. Симеон Полоцкий о русском иконописании. СПб., 1889.

Аляксея Міхайлавіча аб прыняцці мер для паляпшэння іканапісання ў Маскоўскай дзяржаве. У гэтых дакументах С. Полацкі выступае з высокімі патрабаваннямі да мастацтва іканапісу. Ён лічыць неабходнымі для іканапісцаў шырокую адукацыю і спецыяльную прафесійную вывучку, патрабуе ўраўняць іх сацыяльнае становішча са становішчам пішучых пяром, г. зн. найбольш адукаванай праслойкі грамадства. Можна думаць, што гэтыя прапановы С. Полацкага адлюстроўвалі стан іканапісцаў на яго радзіме. Аднак, не з'яўляючыся

83. *Архангел Міхаіл.*
Абраз з в. Чэрск Брэсцкага р-на.
Канец XVII ст.

мастаком, ён менш увагі ўдзяляе пытанням жывапіснай тэхнікі, абмяжоўваецца фармуліроўкай патрабавання, каб прыгажосць жывапісу адпавядала прыгажосці «першавобразнага» («іконы... первообразного подобие показывают»). Гэтым тэзісам С. Полацкі паўтарае асноўную думку главы «Аб пакланенні святых абразоў» са «Списания против лютеров».

У канцы XVII ст. у Маскве працавала шмат мастакоў — выхадцаў з Беларусі: Станіслаў Лапудкі, Іван Міроўскі, Кіпрыян Умбранаўскі, Ерафей Еліна, Рыгор Адольскі, Сямён Лісіцкі, Ляонцій Кіслянскі, Гаўрыла Арыстоўскі, Сцяпан Заруцкі, Іван Махоўскі, Ігнат Палонскі, Г. Пачэпа, Астап Іваноў⁶⁹. Найбольш здольны сярод іх быў Васіль Пазнанскі. Упершыню на яго творчасць звярнуў увагу і даў ёй высокую ацэнку А. І. Успенскі⁷⁰, паставіўшы яго на адзін узровень з рускім мастаком Сімонам Ушаковым. Упершыню імя Пазнанскага згадваецца ў дакументах царскага двара ў 1670 г., калі ён быў прыняты вучнем у Аружэйную палату да жывапісца Івана Безміна.

Найбольш актыўны перыяд творчасці В. Пазнанскага прыпадае на 1679—1683 гг. За гэты невялікі час ён стварыў значную колькасць прац, у асноўным па заказах царскага двара⁷¹. Яго пэндзлю належыць

⁶⁹ Харлампович К. В. Малороссийские влияния на великорусскую церковную живопись. Казань, 1914. С. 257—258.

⁷⁰ Успенский А. И. Живописец Василий Познанский, его произведения и ученики//Золотое руно. 1906. № 7. С. 66—85.

⁷¹ У 1679 г. Пазнанскі напісаў «Спаса Нерукатворнага» для прыдворнай царквы Спаса Нерукатворнага і плашчаніцу, распісваў Пакроўскі сабор у Ізмайлаве; у 1680 г.—«Распяцце з пакутамі» для прыдворнай царквы пакутніцы Еўдакіі. Разам з Карпам Залатаровым пісаў прытчы на падвалоках і сценах для драўляных харом на Новым Пацёмкіным двары баярына Ільі Данілавіча Міласлаўскага.

таксама вядомы партрэт патрыярха Нікана, напісаны незадоўга да смерці апошняга, у 1682 г. Напружаная творчая праца і цяжкія жыццёвыя ўмовы падарвалі здароўе мастака. Памёр ён у беднасці каля 1710 г. З вучняў В. Пазнанскага вядомы жывапісцы Гаўрыіл Волкаў з братам, Назар Ігнат Папоў, Фёдар Іваноў і Фёдар Нянін.

Стыль В. Пазнанскага адрозніваецца падкрэсленай дэкаратыўнасцю. Ён пісаў алейнымі фарбамі па палатну, а адзенне персанажаў часта выканана ў тэхніцы аплікацыі парчой ці тафтой, што надае фігурам падкрэслена плоскасны характар, асабліва пры супастаўленні з аб'ёмна вылепленымі святлаццем тварамі. Палітра мастака высветленая — пераважае белы колер у спалучэнні з шэра-блакітным, цёмна-зялёным, чырвоным і залаціста-жоўтым. Гэта надае яго працам каларыстычную свежасць і гарманічнасць. Улюбёная тэма мастака — пакуты Хрыста. Ён неаднаразова выконваў страсны цыкл, у тым ліку для наборнага іканастаса Распяцкай царквы ў Крамлі. Натуральнасць рухаў і поз, жыццёвая праўдзівасць дэталей спалучаюцца тут з выразнымі кампазіцыйнымі акцэнтамі. Графічная чысціня малюнка, дэкаратыўнае майстэрства змякчаюць напружаны драматызм сюжэтаў і надаюць ім светлы эпічна-апавядальны характар. Аднак мяккі паэтычны стыль В. Пазнанскага не перашкаджае яму дасягаць псіхалагічнай глыбіні і вострай індывідуалізацыі вобраза.

В. Пазнанскі належаў да той бліскучай плеяды майстроў-«іншаземцаў», творчасць якіх аказала велізарны ўплыў на развіццё рускага мастацтва другой паловы XVII ст. А. Успенскі характарызуе іх уклад такім чынам: «Глыбіня ідэй, разнастайнасць ікананісных сюжэтаў, шырыня іх распрацоўкі, уласцівыя візантыйска-рускаму мастацтву, злу-

чыліся тады з прастатой і зграбнасцю, пластычнасцю форм, блізкасцю прыроды фігур і пейзажа, жыццёва-сцю і яркасцю фарбаў, што складала асаблівасць заходніх школ жывапісу XVI—XVII стст... Твары адлюстраваных на абразях святых набываюць індывідуальны характар, больш правільную пастаноўку, рух і нават выраз. З апошнім цяжэй было справіцца ікананістам, якія прывыклі пісаць зацверджаныя, умоўныя рысы»⁷².

Творчасць В. Пазнанскага ўходзіць сваімі каранямі ў мастацкую культуру Беларусі і Украіны XVII ст., дзе ён запазычыў многія кампазіцыйныя рашэнні сваіх палотнаў. Прататыпамі для яго сюжэтаў служылі гравюры кніг, выдадзеных у Вільні, Полацку, Оршы, Магілёве, Кіеве. Гэтым тлумачыцца яго падкрэслена графічная манера пісьма.

Росквіт рускага мастацтва ў другой палове XVII ст. і перш за ўсё творчасць С. Ушакова і яго вучняў не маглі ў сваю чаргу не адбіцца на жывапісе Беларусі. Так, уплыў маскоўскай школы выразна відаць у «Старазапаветнай тройцы»⁷³. Пластычная лепка твараў анёлаў мяккім святлаццем, што перадае аксаміцістасць скуры, правільныя арыстакратычныя рысы твару прымушаюць успомніць узоры той матэрыяльнай, цяжкаватай, ідэалізаванай прыгажосці, якая натхняла мастакоў круга С. Ушакова. Але аб'ёмнасць фігур падаўляецца з дапамогай графічнай распрацоўкі складак адзення і некалькі падоўжных субтыльных прапорцый цела.

Смутлявыя твары анёлаў даволі цёмнай карнацыі супрацьпастаўляюцца вялікім плоскасцям гучнага аранжава-чырвонага, халоднага ру-

⁷² Успенский А. И. Влияние иностранных художников на русское искусство во второй половине XVII в. // Золотое руно. 1906. № 7. С. 57.

⁷³ ДГМ (Масква). Інв. № 83295. I—VIII 4053. Зараз у МСБК.

жовага і сіне-зялёнага колераў. У каларыстычным ладзе абраза, у жывапісе палат і горака, у абстрактным, адасобленым тыпажы твараў адчуваецца ўплыў маскоўскага іканапісу.

Яшчэ больш яўна ён праяўляецца ў творы «Меркурый і Аўраамій Смаленскія» з Басценавіч, час стварэння якога прыпадае на 1723—1728 гг.⁷⁴ На фоне пейзажу з адлюстраваннем Смаленскага крамля на беразе Дняпра ўзвышаюцца высунутыя да самага абрэзу дзве манументальныя фігуры: злева — у цяжкім свяшчэнніцкім адзенні прападобны Аўраамій з ружанцамі, справа — юны воін, пакутнік Меркурый, у латах і пунсовым плашчы, што завіхрыўся ля ног.

Павярнуўшыся напачатку, яны скіравалі вочы на абраз Адзігітрыі Смаленскай, што лунае ў бяздонным небе. Верхняя частка, якая завяршаецца трохграннай аркай, пакрыта ляпным раслінным арнамантам. Мудрагелістыя завіткі арнаменту нагадваюць марозныя ўзоры на вокнах. Па сваёй кампазіцыйнай структуры басценавіцкі абраз блізкі да вядомага абраза з ДТГ «Іаар і Арцемія Верхалінскі»⁷⁵ канца XVII ст.

Творы жывапісу, якія адчулі моцны ўплыў рускага мастацтва, у асноўным паходзяць з буйных гарадскіх цэнтраў паўночна-ўсходняй Беларусі. Гэтыя помнікі нясуць адбітак стылявой перапрацоўкі маскоўскай традыцыі і характарызаваюцца галоўным чынам імкненнем да больш паглыбленай і рознабаковай абмалёўкі персанажаў, павышанай цікавасцю да натуралістычнай дэталі, а таксама прыстасаваннем жывапісу да дэкаратыўнай сістэмы, што склалася ў Беларусі.

К пачатку XVIII ст. перамены, якія паступова накапліваліся ў арсе-

нале мастацкіх сродкаў беларускіх іканапісцаў на працягу XVII ст., прыводзяць да значнай трансфармацыі стылю. Кампазіцыйная пабудова абразоў усё далей адыходзіць ад кананічных схем і ўсё часцей набывае выгляд натуральных жанравых сцэн. Выявы дзеючых асоб страчваюць урачыстую застыласць і атрымліваюць цяжкаважкасць і свабодную пастаноўку ў прастору. Усё большыя правы набывае святлоценная

84. Адзігітрыя. Абраз з г. Іванова
Брэсцкай вобл.
Канец XVII — пач. XVIII ст.

мадэліроўка аб'ёмаў, дзякуючы чаму адкрытыя чыстыя фарбы выкарыстоўваюцца рэдка і каларыт губляе мажорную гучнасць, становіцца больш змрочным. Узрастае апавядальнасць жывапісу, яна страчвае

⁷⁴ Жывапіс Беларусі XII—XVIII стст. С. 68.

⁷⁵ История русского искусства. В. 13 т. М., 1959. Т. 4. С. 400.

ўзнёслы, усхваляваны дух і набывае больш інтымна-лірычны характар. Адаючы даніну эстэтыцы барока, якая ў адрозненне ад іконнага прадстаўлення патрабавала развіцця падзей, мастакі часам ствараюць састаўныя кампазіцыі, напрыклад «Раство Хрыстова — новазапаветная тройца», якія выклікаюць ілюзію апавядання.

Гэтыя перамены былі абумоўлены важкімі сацыяльна-палітычнымі і эканамічнымі фактарамі. Цяжкія спусташальныя войны канца XVII — пачатку XVIII ст. прывялі ў заняпад гаспадарку краіны. Скарацілася колькасць насельніцтва⁷⁶. Уніяцкая царква, імкнучыся ўтрымаць у арбіце свайго ўплыву масы прыгнечанага насельніцтва, выпрацоўвае незвычайны для сакральнага жывапісу «дэмакратычны» ідэал. Ніколі раней рысы твараў прарокаў, святых і нават маці боскай не набывалі такога падкрэслена простанароднага, часам грубаватага характару. Але не толькі ўплыў народнага густу, фалькларызацыя мастацтва былі прычынай хутка ўзрастаючай экспрэсіўнасці жывапіснай мовы. У гэтым жа кірунку ўздзейнічаў прыклад «панскага» касцельнага мастацтва, якое ў апошні перыяд эпохі барока ў сваю чаргу стала набываць рысы нястрымнай экспрэсіі.

І разам з тым не толькі гэтымі знешнімі прычынамі вызначаецца працэс развіцця беларускага жывапісу ў XVIII ст. Недзе глыбока, пад пматлікімі напластаваннямі працягваецца рух магутнай старажытнай традыцыі, якая дазваляе гэтаму грубаватаму мастацтву захоўваць высакародную чысціню вобразаў, праграмнасць і дыдактычнасць, усхваляванасць і паэтычнасць.

Для характарыстыкі данага перыяду развіцця станковага беларус-

85. Сабор архангела Міхаіла.
Абраз з в. Рубель Столінскага р-на
Брэсцкай вобл. 1700. ДММ БССР

кага жывапісу багаты матэрыял даюць абrazy двух так званых лілейных іканастасаў, у якіх у разьбяным арнаменце дамінуе матыў лілеі. Найбольш яркі ўзор абразоў першага іканастаса, створанага ў пачатку XVIII ст., — «Сашэсце святога духа» з Зелава (ДММ). У самым цэнтры размешчана крыху буйнаватая фігура маці боскай, якая сядзіць са складзенымі на грудзях рукамі. Справа і злева ад яе па крутой дузе размешчаны ў два рады дванаццаць апосталаў. Амаль усе яны трымаюць у руках кнігі ў чорных вокладках. Зверху ад цэнтральнай, самай вялікай аркі на іх зыходзіць святы дух у выглядзе блакітна-шэрага голуба, абкружанага вохрыста-залацістым ззяннем і шчыльным воблачкам, прарэзаным вострымі трохвугольнымі языкамі святла, якое льецца ўніз. Уся гэта кампактная, маналітная група дадзе-

⁷⁶ Гісторыя Беларускай ССР, Т. 1, С. 328—352.

на на абстрактным сярэбраным фоне, які пракрыты тугімі завіткамі графічнага расліннага арнаменту з кветкамі белай лілеі.

Адасоблены, містычны характар кампазіцыі яшчэ больш падкрэсліваецца амаль поўнай адсутнасцю дэталей, якія б паказвалі на канкрэтны інтэр'ер жылога дома ў Іерусаліме, дзе адбывалася падзея. Твары буйнагаловых каржакаватых апосталаў індывідуалізаваны, надзелены вострахарактарнымі партрэтнымі рысамі. Аб'ём твараў лепіцца колерам і лёгкімі прыцяненнямі, якія адпавядаюць дзвіюм крыніцам святла — зверху і злева. Складкі адзення маюць умоўна-рытмічны характар, высветлення мясціны напісаны разбеленымі фарбамі. Каларыт пабудаваны на спалучэнні прыглушаных і адкрытых таноў пурпуровага, ружовага, шэра-блакітнага, зялёнага колеру.

Шмат якія рысы стылю згаданай працы — моцная экспрэсіяністычная дэфармацыя фігур і жэстаў, святло і гучны каларыт, строгая стрыманая манера пісьма, зусім чужая барочнай усхваляванасці і пышнасці, лаканізм, простанародны дэмакратычны тып твараў — сведчаць аб вялікай устойлівасці прынцыпаў эстэтыкі XVII ст.

Новыя рысы мастацкага стылю больш прыкметны ў абразях святочнага рада — «Благовешчанне» (ДММ) і «Раство Хрыстова».

У жывапісе «Благовешчання» экспрэсіўная дэфармацыя спалучаецца з цяжкаватай матэрыялістычнасцю фігур, зваротная перспектыва — з прасторавай глыбінёй у кампазіцыі. У імкліваасці рухаў архангела, у крыху тэатральнай позе Марыі, на твары якой блукае лёгкая ўсмешка, выразна адчуваецца стыль барока.

Жывапіс абразоў другога, «лілейнага» іканастаса — далейшы крок у перапрацоўцы стылявых асаблівасцей мастацтва XVII ст. Вялікая блізкасць у характары разбы па фону паказвае на тое, што выканана

яна, відавочна, тым жа майстрам-траўшчыкам, што і ў першым выпадку, і таму час стварэння другога іканастаса прыпадае на 20—30-я гады XVIII ст. Галоўнае адрозненне жывапісу гэтага іканастаса — у вобразным ладзе, характары малюнка і мадэліроўцы фігур. У кампазіцыі пяціфігурнага «Дзісуса» (МСБК) дамінуючае месца займае буйная фігура Хрыста, які сядзіць на троне з высокай прамавугольнай спінкай. На яго плечы накінуты шэра-блакітны амафор з чорнымі крыжамі, які ломкімі складкамі спадае да ног Хрыста. Паддоўжаныя фігуры Марыі, Іаана Хрысціцеля і дробныя пагрудныя выявы анёлаў, якія выглядаюць з-за спінкі трона, утвараюць вакол фігуры Хрыста плаўную дугу, што стварае дзякуючы маштабнаму скарачэнню фігур прасторавую глыбіню кампазіцыі. Выпуклыя, мякка мадэліраваныя блакітным святлацёмам твары персанажаў дыхаюць спакоем і замілаваннем. Плаўныя павольныя рытмы, якія лёгка чытаюцца ў нахілах галоў персанажаў пярэдняга плана, стрыманыя жэсты, мяккія складкі адзення, строгасць кампазіцыі надаюць твору велічную ўрачыстасць. Цёплая змрочная колеравая гама з перавагай глухога карычневага, карычнева-чырвонага, цёмна-зялёнага колераў і залацістай вохры ажыўляецца невялікім акцэнтам шэра-блакітнага і белага колеру.

Задумліва мяккі, амаль лірычны стан яшчэ больш выразна выяўлены ў парных кампазіцыях апостальскага рада (МСБК). Паддоўжаныя, з правільнымі арыстакратычнымі рысамі твары агорнуты глыбокім ценем. Пэўны аб'ём адчуваецца і ў фігурах апосталаў, задрапіраваных цёмным адзеннем, якое спадае да зямлі, шырокія вопісы нешматлікіх складак падначалены спакойнаму размеранаму рытму. Вытанчаны малюнак, свабодныя, дакладныя рухі, натуральныя позы апосталаў, каларыт, пабудаваны на цёплых збліжаных танах,

86. Раство багародзіцы.
Абраз з в. Ружча Столінскага р-на
Брэсцкай вобл. Канец XVII ст.

сведчаць аб высокай прафесійнай вывучцы жывапісца, у стылі якога адчуваецца ўплыў свецкага мастацтва.

Гэтыя ж тэндэнцыі можна прасачыць і ў жывапісе абраза «Цуд Юрыя аб змеі» 1729 г. з Чарнаўчыц. Юрый

87. Цуд Юрыя аб змеі.
Абраз з в. Чарнаўчыцы
Брэсцкага р-на. 1729

адлюстраваны ў момант скачка праз тулава зямліста-зялёнай пачвары. Грузна сагнуўшыся і абапёршыся на стрэмя, ён абедзвюма рукамі ўтыкае цяжкую дзёду ў адкрытую пашчу змея. Справа ўглыбіні — масіўная трох'ярусная цагляная вежа. У вокнах другога паверха бачны цар і царыца, якія застылі ў напружаным чаканні канца стычкі. Паміж вежай і Юрыем на каленях светлавалосая Елісата ў цёмна-зялёнай аксамітавай

сукенцы і ружовым плашчы, накінутым на плечы.

Пры параўнанні гэтага абраза з «Цудам Юрыя» 1683 г. выразна адчуваецца эвалюцыя іканапісу на працягу 40—50 гадоў. Асноўны акцэнт робіцца не на сімвалічным супрацьпастаўленні вобразаў добра і зла, а на больш вузка зразумелым і рэалістычна адлюстраваным моманце проціборства. У выніку ўзнікае дынамізм у кампазіцыі і падкрэсленае напружанне. Дзеянне ўмяшчаецца ў рэальную прастору, звужаецца і канкрэтызуецца момант, які адлюстроўваецца. Колер становіцца больш складаным і тонкім, добра перадаецца фактура матэрыялу і цяжкаватая матэрыяльнасць фігур. Іх аб'ём гарманіруе з глыбінёй, якая падкрэсліваецца не толькі маштабным скарачэннем фігуры Елісаты, але і ракурсам конніка. Каларыстычная гама высветленая, мяккая з перавагай светла-карычневага, бэзавага і жоўта-зялёнага колеру.

Разам з тым істотна ўзбагацілася і стала больш разнастайным партрэтнае майстэрства іканапісцаў. Майстру «Цуда Юрыя» з Чарнаўчыц даступныя шматпланавыя індывідуалізацыя характарыстыкі, якія вызначаюцца канкрэтнасцю і жыццёвай перакананасцю. З вялікім замілаваннем і цеплынёй створаны ім вобраз маладой дзяўчыны, якая на каленях, склаўшы рукі на грудзях, чакае зыходу барацьбы. Яе багатае шаўкавістае адзенне, напісанае свабодным пастозным мазком, юны твар, які дыхае спакоем, абкружаны мяккім, святлопаветраным асяроддзем. Пяшчотнасць і бязгрэшнасць Елісаты адцяняюцца амаль карыкатурнымі тварамі яе бацькоў.

Новым, больш глыбокім псіхалагічным зместам напauняецца ў беларускім іканапісе другой паловы XVII — пачатку XVIII ст. вобраз жанчыны. Узнікае вялікая колькасць новых ізводаў мясцовых «Адзігітрый», «Замілаванняў», якія побач са

старажытнымі ізводамі Смаленскай, Вострабрамскай, Пачаеўскай, Чанстахоўскай маці боскіх шматразова вар'іруюцца і апрацоўваюцца. У сваёй сукупнасці ўдалелыя абразы маці боскай утвараюць своеасаблівую разгорнутую і ўсхваляваную паэму аб жанчыне-маці. Яны адлюстроўваюць тую шырыню спектра пачуццяў і перажыванняў, вобразы і тыпы, якія хваляюць мастакоў і якія ўкладваюцца імі ў цесныя рамкі вобраза маці боскай: царственнае веліч і прыгажосць «Маці боскай — неўвядальны цвет» са Слуцка (ДММ), замкнуты, поўны ўнутранага трагізму вобраз «Маці боскай Чанстахоўскай» з Бродніцы, арыстакратычная стрыманасць і вытанчанасць «Маці боскай» з Глінны, глыбокая засяроджанасць, вялікая ўнутраная сіла ў спалучэнні з грубаватым амаль прастанародным тыпажам «Маці боскай» з Іванава, парывістасць, эмацыянальная рухавасць «Маці боскай Замілаванне» з Прылук.

З серыі вобразаў, для якіх характэрна незвычайная сіла і глыбіня псіхалагічнага стану, шчырасцю чалавечых перажыванняў вылучаецца абраз «Замілаванне» са Здзітава (ДММ). Цёплы, светлы твар Марыі глыбока засмучаны. Асіметрычна пастаўленыя вочы з пачырванелымі павекамі скошаны на малога Хрыста, якога яна трымае на левай рудэ. Тонкі, ледзь кірпаты носік, маленькі рот са свежымі пунсовымі вуснамі, мяккі авал твару вылеплены лёгкімі празрыстымі мазкамі. Ад твару Марыі нібы адліла кроў, пакінуўшы толькі сляды румянца знізу шчок і атуліўшы скроні, вачніцы і лоб блакітнаватым ценем. На фоне яе бледнай скуры вылучаюцца ружовыя пальчыкі немаўляці, якое спалохана прытулілася да яе шчакі. Матчын боль і страх за лёс дзіцяці, якому пагражае небяспека, змагаюцца ў абліччы Марыі з лагоднасцю і пакорлівасцю. Марыя прадстае як простая слабая жанчына, якая ледзьве не страціла прытом-

насць, даведаўшыся аб будучым пакутлівым лёсе свайго сына. Але ўся глыбіня ахапіўшых Марыю перажыванняў адбіваецца толькі на яе твары, унутранае высакародства, веліч яе характару падкрэсліваюцца стрыманым жэстам. Яна амаль не адказвае на парывістыя рухі сына, толькі злёгка скасіла на яго вочы і ўзяла ў сваю руку кісьць яго левай рукі, тым самым кампазіцыйна замкнуўшы гэту поўную драматызму сцэну і надаўшы ёй амаль інтымны характар.

Жывапіс гэтага абраза вызначаецца вялікай мастацкай свабодай і строгім адборам выяўленчых сродкаў. Акцэнт робіцца на твары маці боскай, надаючы яму максімальную выразнасць, жывасць і рэльефнасць, падначальваючы гэтаму ўсё астатняе. Тварык немаўляці напісаны бегла, адзенне мадэліруецца некалькімі дакладнымі і энергічнымі вопісамі, якія амаль не драбняць шырокіх каляровых плям і надаюць фігурам лінейнаграфічны характар, які добра спалучаецца з арнаментальным малюнкам залатога фону. Сакавіты, цёплы каларыт, які ствараецца спалучэннем свэгла-чырвонага, шэра-блакітнага, жаўтавата-белага і залатога, адцяняе празрысты блакіт твару Марыі, утвараючы ілюзію наветранага асяроддзя вакол яе галавы.

Прыгаданыя прыклады сведчаць, што да сярэдзіны XVIII ст. у беларускім выяўленчым мастацтве амаль цалкам знікаюць сляды кананічнага ўмоўнага тыпажу. Сцвярджаецца вобраз рэальнай жанчыны, надзеленай багатым унутраным светам і сілай пачуццяў. Нягледзячы на дастаткова строгае следаванне патрабаванням, якія прад'яўляюцца да абразоў і выяўленчых сродкаў, у лепшых помніках дэманструецца бяспрэчнае жывапіснае майстэрства і ўменне мастакоў глыбока правікнуць у псіхалагічны стан чалавека, паказаць прыгажосць і натуральнасць яго пачуццяў.

Побач з рысамі, агульнымі для ўсяго беларускага мастацтва, творы іканапісу другой паловы XVII — пачатку XVIII ст. набываюць і пэўныя тэрытарыяльныя асаблівасці. Найбольш вывучаны вобразнасць і мастацкая мова жывапісу Магілёўшчыны, уплыў якога распаўсюджваўся на ўсходнюю частку сучаснай Віцебскай вобласці і поўнач Гомельскай⁷⁷.

У стылявых адносінах жывапіс магілёўскай школы неаднародны. Найбольш яркім узорам ранняга этапа развіцця з'яўляецца ўжо адзначанае «Нараджэнне маці боскай» 1649 г. (ДММ), якое вылучаецца маляўнічым шматфарбным каларытам, мноствам бытавых дэталей і падкрэсленай індывідуалізацыяй персанажаў. Яе некалькі рыхлая кампазіцыя адлюстроўвае імкненне мастака да рэалістычнага вырашэння сюжэта, які трактуецца ў форме жанравай сцэны. Нягледзячы на дбайную прапрацоўку дэталей інтэр'ера, адзення, архітэктурнага пейзажу, для жывапіснай тэхнікі гэтай працы характэрны свабодны, некалькі нервовы мазок і яўнае імкненне да аб'ёмна-колеравых вырашэнняў без увагі да графічнай чысціні малюнка.

У такой жа жывапіснай манеры, з імкненнем да дакладнай перадачы пачуццёва-адчувальнага свету, была выканана група абразоў з Баркалабава: «Тройца» 1675 г., «Хрышчэнне», «Стрэчанне», «Цуд Юр'я» (не захаваліся)⁷⁸. Апошні ў кампазіцыйных адносінах блізкі да аднайменных абразоў 1683 і 1729 гг. Як і ў першым з іх, фігура воіна займае ў кампазіцыі дамінуючае становішча. Юрый лёгка, без намаганняў нано-

сіць удар дракону. Сцэна барацьбы разгортваецца на фоне прасторавага пейзажу з рэдкімі купамі дрэў углыбіні. Мяккі святлацень рэльефна лепіць аб'ём фігур. Твар Юрыя мае адбітак пэўнай ідэалізацыі і абстрактнасці.

З цягам часу ў жывапісе Магілёўшчыны ўзмацняюцца рысы лінейна-графічнага стылю з захаваннем у кампазіцыі і ў трактоўцы фігур той самай рэалістычнай асновы, што існавала раней. Магчыма, ўзмацненне лінейнасці і дэкаратыўнасці ў іканапісе звязана з шырокім распаўсюджаннем і развіццём кніжнай графікі ў Беларусі другой паловы XVII ст. Заўважаецца шэраг аналогій у кампазіцыйных рашэннях абразоў і гравюр, створаных майстрамі ў аршанскай (куцеінскай) і магілёўскай «брацкіх» друкарнях. Яркімі ўзорамі гэтага этапа развіцця магілёўскай школы з'яўляюцца абrazy «Ушэсце Хрыста» (ДММ) і «Раство Хрыстова» (ДГМ)⁷⁹.

Кампазіцыя «Раства» падкрэслена асіметрычная. У левай частцы пад страхой ясляў Марыя нахілілася над немаўляткам Хрыстом у пялёнках, які ляжыць у цёмна-зялёным плеченым кашы. Справа, за каменнай балюстрадай, Іосіф і два пастухі становяцца на калені. Ззаду, у прасторы, разгортваецца гарысты пейзаж, заліты серабрыста-блакітным зьяннем. На вяршыні гары — шэра-зялёны каменны горад. Па дарозе спакойна едуць вешчуны, відаць адзінокая фігура вандроўніка. Ніжэй, ля невялікага гаю — статкі авечак. Над вешчунамі, прарываючы раслінныя парасткі разьбянога паза-

⁷⁷ Шчакаціхін М. М. Каталог адзела старажытнага мастацтва. Мн., 1926. С. 12; Ён жа, Матэрыялы да гісторыі беларускага малярства XVIII ст.//Віцебшчына, Віцебск, 1928. Ч. 1 і 2. С. 147—167.

⁷⁸ Знаходзіліся ў даваенным музеі ў Мінску. Уключаны ў «Каталог адзела старажытнага мастацтва» М. Шчакаціхіна (Мн., 1926).

⁷⁹ Абодва абrazy паходзяць з цэнтральнай Беларусі, аднак пязначная колькасць помнікаў, якія захаваліся з XVII ст., і недастатковая ступень іх даследаванасці не дазваляюць у сучасны момант вызначыць характэрныя рысы мастацтва Міншчыны, якое звычайна разглядаецца як галіна магілёўскай школы.

лочанага фону, лунае апёл у мандорле. Мірны ідылічны пейзаж, якому блакітнаватае святло і золата фону надаюць крыху містычны характар. Кампазіцыя напоўнена спакойным урачыстым рытмам. Мадэліроўка аб'ёмаў плоскасная, дамінуе колеравая пляма, графіка выкарыстоўваецца скупа, у асноўным для вопісу контуру. Фігуры каржакаватыя, кісці рук павялічаныя, што надае выразнасць жэсту. Твары надзелены характэрнымі рысамі — доўгія насы, вялікія вочы, гладка зачасаныя валасы. Карнацыя твараў бледная, мёртва-жоўтая. Каларыт глухаваты, у ім пераважаюць карычнева-вохрыстыя, шэра-блакітныя і зялёныя таны.

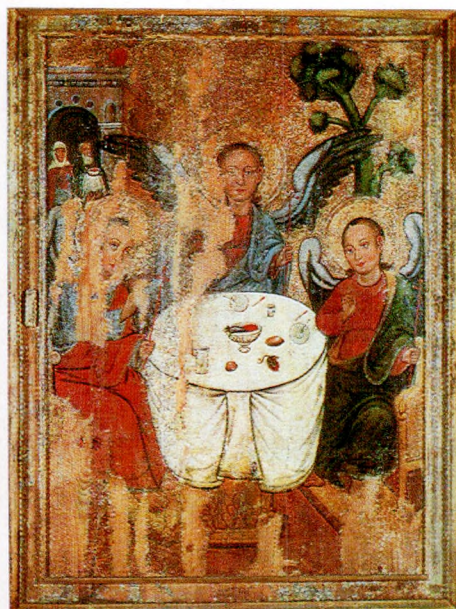
Колеравае вырашэнне «Ушэсця» вызначаецца большай свежасцю. Кантрастнае супастаўленне ліловага, карычнева-чырвонага і сіняга з залаціста-жоўтым, шэра-блакітным і белым стварае ўражанне стракатасці, якая падкрэслівае экстатычнае хваляванне, што ахапіла натоўп апосталаў. Гэтай жа мэце служыць і графіка, якая тут адыгрывае вялікую ролю. Шматлікія вопісы складаюць драбняць колеравую пляму, рытмы ўзнятых рук і адкінутых назад галоў, дружны ўзмах крылаў чатырох анёлаў, што нясуць мандорлу з Хрыстом, надаюць кампазіцыі плоскаснасць і сухасць.

Абедзве названыя працы выкананы ў лінейна-графічным стылі, які аддае яўную перавагу драматычнай напружанасці апавядання, экспрэсіі, што падкрэсліваецца дэфармацыяй фігур і колерам. Жывапісная лёгкасць, каларыстычнае багацце, цікавасць да псіхалагічнай індывідуалізацыі, характэрныя для ранняга этапа развіцця магілёўскай школы жывапісу, цяпер адступаюць на задні план. Адначасова ўзрастае кампазіцыйнае майстэрства, прадуманасць і строгі адбор выяўленчых сродкаў.

Самабытным і яркім у сярэдзіне XVII ст. выглядае і мастацтва Брэсцкага Палесся. Такія буйныя гарады,

як Брэст і Пінск, з даўніх часоў былі цэнтрамі культуры і рамяства. Менавіта там згрупаваны помнікі, якія прадстаўляюць два асноўныя напрамкі ў станковым жывапісе Палесся. Першы прадстаўляе група абразоў з Бездзежа. Іх жывапісная мане-

88. *Тройца. Абраз з Крычава. Канец XVII ст. ДММ БССР*

ра характарызуецца вытанчанасцю і дакладнасцю малюнка, свежай каларыстычнай гамай, прастанародным тыпажом. Тонкія вострыя складачкі драпіровак практычна не выяўляюць аб'ёму цела. У дэкоры фонаў і палёў шырока выкарыстоўваецца падкрэслена графічны арнамент.

З цягам часу рысы лінейна-графічнага стылю ўзмацняюцца. Паблізу Пінска (у Столінскім і шэрагу іншых раёнаў) групуюцца помнікі, тыповым узорам якіх з'яўляецца прыгаданае вышэй «Распяцце». Падкрэслена плоскасны, графічны характар пісьма столінскіх абразоў, светлы, некалькі анемічны колер, спрошчаныя стылізаваныя формы ў чымсьці

радняць іх з мастацтвам Галіцыі і Валыні. Аналагічныя помнікі сустракаюцца таксама ў Славакіі⁸⁰, Румыніі⁸¹ і Польшчы⁸².

Павышаная экспрэсіўнасць, іматэрыяльнасць, абстрактнасць вобразнага вырашэння паказваюць на сувязь абразоў столінскай групы з манастырскім іканапісным мастацтвам. Распаўсюджанасць помнікаў гэтага стылю на вялікай тэрыторыі на поўдзень ад Пінска наводзіць на думку аб паходжанні ці цеснай сувязі іх з манастырскім мастацтвам Балканскага паўвострава. Аднак уцалелыя помнікі супярэчаць гіпотэзе простага запазычання, паколькі рафініраваныя рысы мастацтва столінскай школы складваліся паступова. У ранніх творах («Мікола» з Гарадной, «Адзігітрыя» з Макрова) яшчэ выразна прасочваюцца рысы лінейна-графічнага стылю сярэдзіны XVI ст. Паступова лінейная распрацоўка фігур саступае месца колернай пляме, мякка прапрацаванай паўтонамі асноўнага колеру, узрастае роля контуру, які падкрэсліваецца вопісам. Графіка становіцца мякчэйшай, выпрацоўваюцца ўстойлівыя сігнатуры (вопіс губ, вачэй, вухэй), якія пераходзяць з аднаго абраза ў другі. Каларыт становіцца больш цёплым, з перавагай залаціста-жоўтай вохры, мяккага травяніста-зялёнага, аранжава-чырвонага, глухавата-шэра-сіняга колеру. Фон упрыгожваецца разьбяным арнамантам у выглядзе буйных раслінных парасткаў, якія сцелюцца па паверхні жывапіснага акна і нагадваюць узоры набіўных тканін. З цягам часу гэтыя ўстойлівыя адзнакі стылю пачынаюць размывацца. У пачатку XVIII ст. у фігурах з'яўляецца аб'ём.

Выкарыстанне святлаценю пры захаванні збліжанага колеру фарбаў, характэрнага для столінскай школы, прыводзіць да таго, што каларыт робіцца бруднаватым і глухім. На фонах з'яўляюцца жывапісныя ўстаўкі барочнага характару, зніжаецца тэхнічная якасць твораў. К сярэдзіне XVIII ст. жывапісныя творы такога тыпу знікаюць.

Жывапіс заходняй часткі Брэскай воласці, які ў першай палове XVII ст. вызначаўся такой жа графічнай культурай і цягай да вопісу, ужо тады характарызаваўся больш насычанай каларыстычнай гамай, ярка выяўленым аб'ёмам, характэрнасцю мясцовага тыпажу. Архітэктурныя пейзажы вызначаюцца вялікай складанасцю, у будынках часта прысутнічаюць рысы рэнесанснай архітэктуры. Упрыгожаныя разьбою фоны амаль заўсёды пазалочаныя. Цэнтрам гэтага мастацтва быў Брэст — буйны гандлёвы і рамесніцкі цэнтр Беларусі XVI—XVIII стст., які меў ажыўленыя культурныя сувязі з Заходняй Еўропай.

У другой палове XVII ст. у мастацтве Брэста ўзмацняецца напрамак, які вызначаецца падкрэсленай жывапіснасцю пісьма. Тыповым узорам з'яўляецца ўжо згаданы «Архангел Міхаіл» з Чэрска. Яркі каларыт, адчувальная матэрыяльнасць жывапісу, драматычная напружанасць сюжэта характэрны і для вялікай групы абразоў, распаўсюджаных на тэрыторыі Маларыцкага, Кобрынскага, Жабінкаўскага і Камянецкага раёнаў («Спас Нерукатворны», «Пакланенне трох каралёў», «Архангел Міхаіл і св. Ануфрый» 1695 г. з Олтуша; «Спас Нерукатворны», «Адзігітрыя», «Ушэсце» і «Св. Ануфрый» з Дзівіна і інш.). У якасці прыкладу можна ўзяць абраз «Св. Ануфрый» (МСБК), які адносіцца да пачатку XVIII ст.

У цэнтры кампазіцыі адлюстраваны ў профіль уклеччаны змучаны пустэльнік з неверагодна доўгай сі-

⁸⁰ Skrobucha H. Ikony aus der Tschechoslowakei. Prague, 1974; Tkač S. Ikony. Bratislava, 1980. S. 37, 65, 69.

⁸¹ Nikolescu C. Ikoane vechi Romanesku. Bucuresti, 1976. S. 74, 77.

⁸² Pieńkowska H. Ikony sądeckie XVIII wieku//Rocznik Sądecki, 1971. T. 12. S 582—608.

89. Неядомы мастак.
Партрэт Аляксандра Астрожскага.
1660—1670. ДММ БССР

вой барадою і валасамі, якія спадаюць ніжэй каленяў. На яго целе — толькі цёмна-зялёная махнатая набедраная павязка. Склаўшы рукі на грудзях, Ануфрый глядзіць міма анёла, які набліжаецца да яго на чырванавата-карычневым воблачку. Анёл, з вялікімі босымі ступнямі, на твары непадробнае здзіўленне, спрабуе накармаць з лыжкі святога. У другой яго рука — залатая чаша. Анёл апрануты ў цёмна-блакітны хітон і пунсовы гімацій, за спіною — маленькія шэрыя крыльцы.

У глыбіні пустэльнага пейзажу, сярод скалістых берагоў уецца шэрасталёвая стужка Ніла. Злева за спіною Ануфрыя — чорная пячора, ля ўваходу ў якую ляжыць леў з добрадушным чалавечым тварам. На бура-зялёным пазёме раскідана няхітрая ежа пустэльніка: рэпа, рэдзька, морква. У ніжнім правым кутку — маленькая фігурка манаха ў чорных рызах з чырвонымі пацеркамі ружанца і посахам у правай рука.

У мадэліроўцы адчуваецца імкненне да перадачы аб'ёмнасці, аднак святлацене ўжываецца вельмі стрымана. Каларыт у цэлым глухаваты: цёмна-зялёныя, карычневыя, шэраблакітныя і вохрыстыя таны ўмела асвятляюцца плямамі пунсовага, залатога і сярэбранага. Характэрным з'яўляецца ўключэнне ў кампазіцыю прамежкавай фігуры анёла. Яго роля заключаецца ў тым, каб разарваць непарыўнае іконнае прадстаенне, надаць кампазіцыі дынамізм і напружанасць, характэрныя для мастацтва пачатку XVIII ст.

Побач з творамі гэтага тыпу ў заходняй частцы Брэсцкай вобласці захавалася даволі вялікая група абразоў падкрэслена дэкаратыўнага характару⁸³. Вонкавы бок абраза

пакрываўся тоўстым пластом ляўкасу, а затым не толькі фон, але і значная частка кампазіцыі выконваліся ў тэхніцы разьбы па ляўкасу. Рэльефнае адлюстраванне серабрылася ці залацілася і тапіравалася колернымі лакамі. Для жывапісу пакідаліся толькі адкрытыя часткі цела. Нельга сказаць, каб апісаная тэхніка была разлічана толькі на імітацыю абкладаў; паколькі жывапісны эфект тапіровак вельмі вялікі, адлюстраванне атрымлівала падкрэслена дэкаратыўны характар. Узнікненне гэтай групы твораў можна, відавочна, звязаць з адносна непрацяглай дзейнасцю нейкай майстэрні ў паўднёва-заходняй частцы Беларусі. Іх вызначальнае рыса, акрамя тэхнічнага выканання, — выкарыстанне своеасаблівага тыпажу: шыракаскулыя твары з тонкімі прамымі насамі, каржакаватыя мажныя фігуры і шаравата-зямлістая карнацыя адкрытых частак цела.

Тыповы прыклад твораў гэтай групы — «Нараджэнне Марыі» з Чарнян (МСБК). Кампазіцыя разбіта на два планы. Зверху злева на ложку пад балдахінам — святая Ганна. Каля яе — дзве жанчыны ў намітках, якія прыйшлі ў адведзіны. Справа ад яе — фігура Іаакіма на фоне раслінных парасткаў з буйнымі, плаўна выгнутымі лістамі. Унізе трое жанчын мыюць маленькую Марыю ў шырокім сярэбраным тазе. Побач стаіць вялікі збан з вадою. Спакойны ўрачысты рытм руху падкрэсліваецца скупымі жэстамі Іаакіма і Ганны, мяккімі складкамі адзення, плаўнымі завіткамі арнаменту, мяккім празрыстым колерам і ззяннем серабра і золата. Твары халаднаватай зямліста-шэрай карнацыі, ажыўленыя тонкай празрыстай падрумянкай на шчоках, глянцавітыя і выпуклыя. Рысы твараў выкананы тонкім чорным вопісам.

Помнікам гэтай групы ўласцівы яркія індывідуальныя рысы тэхнічнага і вобразнага плана, а таксама

⁸³ Вецер Э. І. Рэльефныя абразы як прыклад адлюстравання народных густаў у культавым мастацтве//Помнікі старажытнабеларускай культуры. 1984. С. 37—43.

гранічная дэкаратыўнасць, мяккасць, лірычнасць светаадчування. Яны ўтвараюць кампактную замкнёную групу, якая ўяўляе адну з найбольш прыкметных з'яў у жывапісе Беларусі таго часу.

Мастацтва сучаснай Гродзенскай вобласці з сярэдзіны XVII ст. адчувала заходнеўрапейскі ўплыў. Тут шырай распаўсюджаны алейны жывапіс на палатне, але і ў межах традыцыйнай тэмпернай тэхнікі складваецца свой стыль, найбольш яркая адзнака якога — арыентацыя на ўзоры польскага і італьянскага алтарнага жывапісу. Характэрным прыкладам маляўнічага манерна-вытанчанага мастацтва з'яўляецца група абразоў з касцёла ў Шылавічах: «Дзева Марыя, якая топча д'ябла», «Айчына» і «Святое сямейства» (МСБК). Апошні ў кампазіцыйных адносінах нагадвае вядомую карціну Мурыльо. Па сакавіта-зялёнай траве поплаву насустрач глядачу ідуць Марыя і Іосіф, паміж якімі — падлетак Хрыстос. Ролю фону адыгрывае сцяна жамчужна-блакітнага туману, у якім плаваюць анёлы з расквечанымі крыламі, лунае святы дух у жоўта-залацістым ззянні. Аблічча Марыі дыхае чысцінёй і прыгажосцю. Яе адзенне — бэзава-ружовая сукенка з белым каўняром, светла-блакітны плашч з зялёнымі рэфлексамі, што струменіцца залацістымі складкамі, і белы, заліты блакітнаватымі рэфлексамі павой — нібы выпраменьвае ўнутранае святло. Поўнай процілегласцю гэтаму вобразу з'яўляецца смуглатвары сівабароды Іосіф, магутная каржакаватая фігура якога шчыльна задрапіравана кармінна-чырвоным плашчом з чорнымі вопісамі мяккіх складак. Фігурка Хрыста, апранутага ў белую да пят хламіду, заліта залаціста-жоўтым ззяннем. Маляўнічая сакавітая гама будзеца на тонкім спалучэнні чыстых і гучных адценняў. Матэрыяльнасць фігур, свабодныя позы, натуральныя рухі — усе гэтыя рысы

развітага барока ўласцівы і стылю шылавіцкіх абразоў.

«Благавешчанне» з Коматава (МСБК) таксама нясе на сабе яркія рысы барока, аднак яго лаканічная, пазбаўленая прасторавай глыбіні кампазіцыя, падкрэсленая экспрэсіўная дэфармацыя фігуры архангела ўказваюць на больш арганічную сувязь з раннім этапам развіцця беларускага жывапісу. Вялізны няўключны Міхаіл цяжка падае на калена і працягвае Марыі белую лілею. Грацыёзная смуглявая Марыя, адарваўшыся ад аналая, зграбным жэстам спыняе яго. Іх пальцы сутыкаюцца. Такія ж беласкурыя, ружовашчокія і мажныя, як і Міхаіл, анёлы, што плывуць на серабрыста-шэрым воблаку ў ярка-блакітным небе, засыпаюць гэту сцэну кветкамі. Звонкая, чыстая гама, пабудаваная на спалучэнні пунсовага, светла-жоўтага, карычневага, блакітнага і шэрага колеру надае твору мажорнае святочнае гучанне.

Найменшая колькасць твораў гэтага перыяду захавалася на землях паўночнай Беларусі. Не выклікае сумнення, што такія буйныя культурныя цэнтры, як Полацк і Віцебск, са старажытнымі традыцыямі манументальнага жывапісу, і ў XVII—XVIII стст. мелі значныя мастацкія сілы. Такія выдатныя творы, як ужо згаданае «Сашэсце ў пекла» з Дзісны, «Мікола» з Міёрскага раёна, «Ілья з жыціем» з Браслаўшчыны, выкананыя ў свабоднай жывапіснай манеры, напоўненыя вялікай унутранай сілай і адухоўленасцю, указваюць на тое, што, магчыма, якраз тут развівалася адна з найбольш моцных і плённых плыней станковага мастацтва Беларусі.

Гаворачы пра развіццё беларускага іканапісу ў XVII — першай трэці XVIII ст., важна адзначыць яго стылістычнае адзінства, яскравае ўвасабленне эстэтычных ідэалаў і высокае прафесійнае майстэрства.

90. Неизвестный мастер.
Портрет Александра Астрожского.
1660—1670. Фрагмент

* * *

У другой палове XVII — пачатку XVIII ст. далейшае развіццё атрымаў жанр партрэта. Ён па-ранейшаму займаў выдучае месца ў шведкім жывапісе. Хутка раслі родавыя галерэі, якія ў той час з'яўляліся своеасаблівымі зборамі партрэтнага мастацтва. У XVIII ст. на тэрыторыі Беларусі было зафіксавана шмат такіх збораў. Вялікая галерэя знаходзілася ў Канстанціна Тызенгаўза ў Паставах, у якой захоўвалася шмат партрэтаў знакамітых людзей таго часу. Своеасаблівы збор твораў быў пры Полацкім езуіцкім калегіуме. Да Вялікай Айчыннай вайны ў Полацкім краязнаўчым музеі захоўваліся 60 партрэтаў з гэтага збору. Пэўную цікавасць мае партрэтная галерэя роду Тышкевічаў. Яна была вылучана ў спецыяльны раздзел гісторыка-археалагічнага музея, адкрытага ў Лагойску ў 1842 г. братамі Канстанцінам (1806—1868) і Яўстафіем (1814—1873) Тышкевічамі. Буйнейшай мастацкай скарбніцай лічылася галерэя князёў Радзівілаў у Нясвіжы. Яе пачаў збіраць яшчэ Мікалай Радзівіл Сіротка (1549—1616), але асабліва папоўнілася яна пры Міхале Казіміры Радзівіле ў XVIII ст. Заводле вопісу 1779 г., у Нясвіжскім замку налічвалася 984 твory на дрэве і палатне. Да сярэдзіны XIX ст. колькасць іх значна скарацілася, у вопісе 1857 г. налічвалася ўсяго 211 назваў. Апошні вопіс быў зроблены ў 1928 г., у ім зафіксавана 256 партрэтаў.

На працягу XVII—XVIII стст. у беларускім партрэтным мастацтве складалася некалькі тыпаў партрэта, якія існавалі амаль да першых дзесяцігоддзяў XIX ст. Гэта парадны, рэпрэзентатыўны партрэт, дзе мадэль адлюстроўвалася ва ўвесь рост, радзей пакаленна ці пагрудна, з багатым антуражам. Парадны партрэт захаваў для нашчадкаў існаваўшую ў тыя часы іерархічную лесвіцу, на

вышэйшай ступені якой знаходзіліся каранаваныя асобы, на ніжэйшай — прадстаўнікі шляхты. Прамежкавае становішча займалі магнаты.

У партрэтнай спадчыне гэтага часу можна выдзеліць тып так званага рыцарскага партрэта, які атрымаў шырокае распаўсюджанне ў другой палове XVII ст., калі асабліва расквітнела тэорыя «сарматызму», сцвярджаўшая паходжанне польскай шляхты ад старажытных ваяўнічых плямён сарматаў, у адрозненне ад іншых саслоўяў нібыта паходзіўшых з пакараных мясцовых плямён. Ваяўнічая напышлівасць, пачуццё выключнасці — галоўныя рысы герояў гэтых партрэтаў.

Шырокае распаўсюджанне атрымаў так званы трунны, ці пахавальны, партрэт — абавязковы атрибут пахавальнага рытуалу. Ён пісаўся на метале алеем. Узорам для мастака служыў прыжыццёвы партрэт памёршага. Такого роду твораў мала захавалася на тэрыторыі Беларусі, таму асаблівую каштоўнасць мае партрэт Аляксандра Пацея (уласнасць Слонімскага краязнаўчага музея), дзе з вялікім пачуццём рэальнасці адлюстраваны рысы твару нябожчыка.

Карціна развіцця партрэтнага мастацтва была неаднастайнай і супярэчлівай. Пры двары польскіх каралёў працавалі еўрапейскія майстры, якія мелі добрую мастацкую адукацыю. Некаторыя магнаты мелі магчымасць запрасіць да сябе тую ці іншую знакамітасць. Але ў сядзібах, фальварках, магнацкіх рэзідэнцыях знайшлі сабе прытулак мясцовыя мастакі. Яны былі менш падрыхтаваны прафесійна, але лепш ведалі сваё асяроддзе, яго норавы і звычаі. Палотны еўрапейскіх мастакоў з'яўляліся своеасаблівай школай для гэтых людзей.

У пачатку XVIII ст. уплыў французскага партрэтнага мастацтва ахапіў амаль усю Еўропу, вялікі попыт на яго быў і пры польскім каралеўскім двары. Прыдворны мастак

Аўгуста I французскі жывапісец Луі Сільвестр Малодшы (1675—1760) партрэтаваў не толькі членаў каралеўскай сям'і, але і многіх беларускіх магнатаў, якія былі яго сталымі заказчыкамі. У Нясвіжскай галерэі князёў Радзівілаў знаходзіўся партрэт Якаба Флемінга (ДММ), генерал-лейтэнанта артылерыі, першага міністра караля Аўгуста, мужа Тэклі Радзівіл.

Цікавы партрэт яго другой жонкі, Францішкі Ізабелы (ДММ), магчыма, таксама напісаны гэтым мастаком. З палатна глядзіць маладая жанчына ў свабоднай зграбнай позе з гарэзлівай усмешкай. На яе левай руцэ — ітушка, правай яна трымае кветку. Хлопчык-негр падае жанчыне маленькі кошык з вінаградом. Гэ-

91. Невядомы мастак.
Партрэт Януша Вішнявецкага.
3-я чвэрць XVII ст. ДММ БССР

92. Невядомы мастак.
Партрэт Лізаветы Радзівіл.
2-я пал. XVII ст. ДММ БССР

ты партрэт зусім непадобны на застылыя скаваныя выявы замкнутых у сабе прыгажунь мясцовых мастакоў. Усе формы на партрэце мякка мадэліраваны, пейзажны фон пабудаваны з улікам паветранай перспектывы. Уражвае празрысты колер, яго тонкія пераходы, лёгкая святлоценная мадэліроўка твару.

Партрэт Аляксандра Астрожскага (ДММ) (60—70-я гады XVII ст.), відаць, быў намалёваны мясцовым мастаком. У ім праявіліся рысы, характэрныя для параднага партрэта другой паловы XVII ст. Князь апрануты ў еўрапейскі касцюм: шараваты кафтан з радам дробных залацістых гузікаў, з-пад якога відаць частка камзола, расшытага залатымі і сярэбранымі ніткамі, і пышныя рукавы белай кашулі з зялёнымі і чырвонымі стужкамі. На грудзях карункавае жабо, на нагах панчохі і светлыя

туфлі. Аб сувязі з мясцовым партрэтам сведчаць не толькі біяграфічныя даныя партрэтаванага і некаторыя дэталі ўбрання, але і стылістычныя прыёмы — скаванасць і застыласць пастаў, любоў да ўзорачча. У гэтым партрэце ў наяўнасці ўзросшае майстэрства мясцовага мастака, якое ўзбагацілася дасягненнямі еўрапейскай культуры. Каларыт карціны жывы і тонкі, аўтар цікава вырашае праблему перспектывы. Злева разгорнутая сцена: постаць слугі з канём каля замкавай брамы; дрэвы, над якімі плывуць аблогі. Па-майстэрску, з добрым пачуццём фактуры напісаны стужкі, карункі.

Узрасло майстэрства і аўтара партрэта Кіпрыяна Жахоўскага

93. Невядомы мастак.
Партрэт Януша Радзівіла.
1650. ДММ БССР

(ДММ), мітрапаліта кіеўскага, епіскапа віцебскага, аршанскага і мсціслаўскага. Майстар свабодна валодае аб'ёмам і добра вырашае праблему размяшчэння фігуры ў прасторы. Колеравая гама пабудавана на спалучэннях прыгожых шаравата-карычневых і зеленаватых таноў, якія ажыўляюцца прыглушаным чырвоным колерам абруса, пояса і галаўнога ўбору.

Прозвішча мастака, які напісаў партрэт Януша Карыбута Вішнявецкага (ДММ), крамянецкага старосты, невядома, але асоба яго выклікае вялікую цікавасць⁸⁴. Усё гаворыць за тое, што гэта быў мясцовы мастак высокага класа. Поза Януша Карыбута Вішнявецкага свабодная, нават адчуваецца некаторая доля элегантнасці ў яго паставе. Бесмыслкова аўтар адлюстраванне ўсё дэталі, ядрэнна напісаў драпіроўкі. Каларыт карціны жывы, мазок шырокі і свабодны. Мяркуючы па касцюму, прычосцы, стылістычных прыёмах, партрэт напісаны ў трэцяй чвэрці XVII ст., пасля смерці Януша Карыбута Вішнявецкага. Гэта нярэдка з'ява ў той час, калі пісалі партрэты людзей даўно памёршых, узяўшы за ўзор прыжыццёвую выяву чалавека. У нявіжскай калекцыі Радзівілаў была цэлая серыя такіх партрэтаў⁸⁵.

На адным з палотнаў адлюстравана Лізавета Радзівіл (ДММ) — жонка ў другім шлюбе віцебскага

⁸⁴ Мясцовыя майстры не падпісалі сваіх прац. Рабіць гэта ім не дазваляла становішча ў грамадстве, бо мастак знаходзіўся на самай апошняй ступені лесвіцы ў табелі аб рангах. Толькі аднойчы прыдворны мастак Радзівілаў Юзаф Кеаверы Гескі адважыўся падпісаць партрэт Лўгуста Станіслава Панятоўскага (1783, ДММ), але так замаскіраваў свой подпіс, што яго толькі нядаўна ўдалося выявіць рэстаўратару.

⁸⁵ У 1778 г. у радзівілаўскай родавай галерэі іх налічвалася 126. Характэрнай рысай такіх партрэтаў быў герб Радзівілаў і скрутак з надпісам.

ваяводы Крыштафа Кішкі. На ёй касцюм XVI ст. Па таму, як мастак мадэліруе твар, малюе валасы, асабліва па руху рукі з кветкай, можна меркаваць, што партрэт напісаны ў канцы XVII — пачатку XVIII ст.

94. I. Шрэтар.
Партрэт Еўфразіны Тышкевічовай.
ДГМ, Масква

Безумоўную цікавасць уяўляе партрэт мінскага старосты, фундаментара касцёла бернардзінцаў у Мінску пісара польнага Вялікага княства Літоўскага Анджэя Завішы (ДММ). Партрэт напісаны ў 1676 г. На карычняватым фоне пакаленная выява мужчыны, крыху павернутага ўправа. На ім цёмны жупан і такая ж дэлія, на плячах упрыгожаная залатым шыццём. Справа на стале, пакрытым чырвоным абрусам, адкрытая шкатулка і пяро — атрыбуты пасады пісара. Аўтар ідзе па шляху стварэння рэалістычнага вобраза, што было новай з'явай у партрэце другой паловы XVII ст. Пранікнёна, дакладна перадае ён знешнюю інды-

відуальнасць Завішы: хударлявы твар з рэзка ачэрчанымі скуламі, дзве папярочныя складкі на лбе, цёмныя валасы, шырокія чорныя бровы і ўважлівы позірк разумных вачэй. Як паведамляе летапісец знакамітых родаў Рэчы Паспалітай К. Нясецкі, Завіша «быў чалавекам вучоным і прыемным у абыходжанні»⁸⁶. У партрэце мы бачым спробу даць характарыстыку гэтаму чалавеку, які пакінуў добры ўспамін пра сябе.

Такім чынам, можна меркаваць, што ў другой палове XVII — пачатку XVIII ст. развіццё жанру партрэта было інтэнсіўным. Складваліся асноўныя тыпы партрэта, якія існавалі да XIX ст. Побач з еўрапейскімі мастакамі працуюць у Беларусі мясцовыя жывапісцы, якія ўзбагацілі сваё майстэрства дасягненнямі заходнееўрапейскай культуры, захаваўшы пры гэтым самабытнасць.

ГРАФІКА

Беды і разбурэнні, што прынеслі беларускаму народу руска-польская і Паўночная войны, балюча адбіліся і на развіцці мастацтва. З Беларусі былі вывезены каштоўныя помнікі жывапісу і скульптуры. Першакласныя майстры дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва пакінулі радзіму. Рэзка зменшылася колькасць друкарняў, што паўплывала на развіццё графікі. Некаторыя беларускія майстры гравюры пераехалі на Украіну і ў Расію. І ўсё ж цэлы шэраг твораў той пары дайшоў да нашых дзён. Захаваліся рукапісы, якія ствараліся ў Супраслі, Жыровічах, Кудейне, Віцебску, Пінску і іншых гарадах. Асобныя з іх аздоблены мініяцюрамі.

Характэрнай асаблівасцю кніжнай мініяцюры другой паловы XVII ст. з'яўляецца яе цесная сувязь

⁸⁶ Niesiecki K. Herbarz polski. Lipsk, 1839—1846.

з мастацтвам гравюры старадрукаў. Уплыў друкарскага арнаменту на мініяцюру заўважаецца ўжо ў другой палове XVI ст., але найбольш ярка праяўляецца ў разглядаемы перыяд. Пад непасрэдным уздзеяннем друкаванай кнігі ў некаторых рукапісах з'яўляецца тытульны ліст, у афармленне пранікае стыль барока. На змену балканскаму і новавізантыйскаму стылям, пановаўшым у XV—XVI стст., у XVII ст. прыходзіць друкарскі арнамент. Ранейшая шматколернасць у мініяцюрах змяняецца чорна-белай гравёрнай манерай друкарскага стылю — рэзкі штрэх, кантрасты светлага і цёмнага. Малюнак тушшу, прамом імітуе ксілаграфію. Вядомы рукапісы, у якіх застаўкі і ініцыялы адціснуты з гравюрных клішэ. Ілюмінатары (асабліва ў Супраслі, Жыровічах, Куцейне) часам імкнуцца так аздобіць рукапісы, каб яны не адрозніваліся ад старадрукаў.

Друкарскі стыль сустракаем у «Мінеі Месячнай» XVII ст. з Маркава манастыра⁸⁷. Як і ў скарынінскіх выданнях, у загалюўных літарах рукапісу — выявы чалавечых галоў, кветак, пладоў, рыб і г. д. Большасць ініцыялаў мае прамавугольную форму, што для ранейшых рукапісаў не характэрна.

Узаемадзеянне мініяцюры і гравюры добра відаць у афармленні «Апостальскіх пасланняў», пісаных у 1668 г. для Жухавіцкай царквы, што на Навагрудчыне. На л. 33 рукапісу надрукавана гравюра з выявай Хрыста ў круглым медальёне. Унізе подпіс «Лука», які, магчыма, указвае на імя гравёра.

Асаблівым вынаходніцтвам і мастацкасцю вылучаецца афармленне тагачасных нотных ірмалогаў. У іх

шырока ўжываліся кінавар, застаўкі, мастацкія ініцыялы. У «Ірмалагіёне нотным», пісаным у 1638 г. у Супраслі Фёдарам Семяновічам, шмат друкарскіх заставак і загалюўкаў вяззю. Афармляючы кнігу, мастак-перапісчык, відаць, карыстаўся больш раннімі рукапісамі, аб чым сведчыць тэраталагічны стыль асобных ініцыялаў (л. 5, 16, 27, 32 і інш.). Аздоблены Ф. Семяновічам ірмалог належыць да найбольш мастацкіх рукапісаў XVII ст.

Выразна, з густам аформлены таксама «Ірмалагіён нотны» з Маркава манастыра ў Віцебску, у якім ёсць запіс віцебскага жыхара Яўстафія Івановіча. У кнізе пераважаюць друкарскія застаўкі, сустракаюцца вязь, ініцыялы.

Адмысловым майстрам афармлення рукапісаў быў супрасльскі мастак Гервасій Кішчык. Аздобленыя ім кнігі «Анфалагіён», «Мінея Месячная» вылучаюцца зручным фарматам, каліграфічным почыркам, багаццем аздоб. Афармляючы рукапісы, Кішчык браў за ўзор супрасльскія старадрукі. Вядомы імёны і іншых супрасльскіх мастакоў — Афанасія Свідзерскага, Самуілы Піліхоўскага.

Беларускія перапісчыкі XVII ст. досыць часта дакладна капіравалі старадрукі. Напрыклад, рукапісны «Лімантар» з Жыровіцкага манастыра з'яўляецца майстэрскай копіяй «Лімантара», надрукаванага Спірыдонам Собалем у Кіеве ў 1628 г. Рукапіс мае тытульны аркуш.

Далейшае развіццё графікі, узнікненне новых жанраў (картаграфіі, відаў гарадоў, панегірычных гравюр з вялікімі тэкстамі і інш.) патрабавалі больш дасканалай тэхнікі, узбагачэння фармальна-мастацкіх сродкаў і тэхнічных прыёмаў гравіравання. Так званыя абразны дрэварыт, які з часоў Скарыны пановаў у беларускай кнізе, ужо не мог задаволіць новыя жыццёвыя патрэбы. У абразной гравюры штрыхі лягчэй за ўсё кла-

⁸⁷ Рукапіс захоўваецца ў БАН ЛітССР. Апісаны Ф. Дабранскім у кнізе «Описание рукописей Виленской публичной библиотеки» (Вильно, 1882. № 162. С. 287).

дудца ўздоўж валокнаў дрэва і значна цяжэй — упоперак, што абмяжоўвала магчымасці штрыхоўкі, асабліва ў гравіраванні шрыфту, дробных дэталяў і г. д. У XVII ст. пашыраецца гравюра на метале (часцей за ўсё на медзі). Яна выконвалася на добра адшліфаванай дошцы спецыяльнымі сталёвымі разцамі, давала дакладныя, тонкія штрыхі. Тэхніка медзярыта дазваляла шырока ўжываць перакрываваную штрыхоўку, багатую танальную мадэліроўку формы, спрыяла рэалістычнай перадачы рэфлексаў, святлаценняў і паўтаноў. У ім найбольш ярка выявіліся пошукі мастакоў у перадачы прасторы, засваенні класічнай спадчыны.

У развіцці рэалістычных традыцый у графіцы XVII ст. медзярыт быў выдучым відам мастацтва, з ім звязаны высокія дасягненні нашай графікі. У адрозненне ад дрэварыта ў кірылаўскай кнізе, які, за рэдкімі выключэннямі, моцна трымаўся канфесіянальнага зместу, медзярыт дае шмат прыкладаў па-сапраўднаму свецкага мастацтва, якое рашуча парвала з царкоўнай схаластыкай і стала на шлях праўдзівага адлюстравання жыцця.

Першыя вопыты гравіравання на метале на беларускія тэмы зроблены за мяжой у другой палове XVI ст.: «Карта Полацкай зямлі», «План Полацка» (1579). У Вялікім княстве Літоўскім да медзярыта адным з першых звярнуўся нявіжскі гравёр Тамаш Макоўскі (1575—1630). Але канчаткова гэтая тэхніка замацавалася ў польска-лацінскіх выданнях у XVII ст.⁸⁸

У адрозненне ад дрэварыта гісторыя беларускай металагравюры (як і еўрапейскай наогул) — гэта гісторыя асобных майстроў, паколькі большасць медзярытаў падпісныя. Менавіта падпіснымі творами вядомы мяс-

цовыя і замежныя майстры ранняга і сталага барока: Аляксандр і Лявонцій Тарасевічы, Мікола Шымкевіч, Ян Екла, Іван (Інакенцій) Шчырскі, Міхась Сімкевіч, Максім Вашчанка, Лаўрэнцій Кршчановіч, Францішак Бальцэвіч, Конрад Гётке, Томас Шнопе, Лаўрэнцій Вілатц, Іаган Энгельгарт, Даніэль Пельцэлда, Абрахам ван Вестэрфельд і інш. Большасць з іх супрацоўнічалі ў друкарні Віленскай акадэміі, заснаванай Мікалаем Радзівілам Сіроткам (ён перавёз у Вільню брэсцкую друкарню, атрыманую ў спадчыну ад бацькі). У культурным жыцці Вялікага княства Літоўскага друкарня Віленскай акадэміі адыграла вялікую ролю. Яе кнігі чыталі ў Полацку, Віцебску, Пінску і іншых беларускіх гарадах. Гэтыя кнігі мелі розны фармат — у 4, 8, 32-ю долю ліста. Друкарня валодала вялікай разнастайнасцю шрыфтоў і ініцыялаў, гравіраваных клішэ. У ёй цесна супрацоўнічалі мастакі кнігі Беларусі і Літвы.

Амаль усе віленскія выданні мелі тытул, але ў адрозненне ад беларускіх кірылаўскіх друкарань з іх імкненнем выяўленчымі сродкамі «ачалавечыць» яго ў кнігах Віленскай акадэміі пераважала шрыфтавая кампазіцыя, нярэдка аздобленая рамкай з літога наборнага арнаменту. Заглавак, набраны буйным шрыфтам, звычайна даваўся зверху, ніжэй указвалася прозвішча аўтара і выхадныя даныя друкарні, унізе звычайна змяшчалася застаўка расліннага або геаметрычнага характару.

У аздобах кніг віленскай друкарні ў XVI ст. пераважаюць раслінна-геаметрычныя формы: ромбы, трохвугольнікі, прамавугольнікі. Папулярнымі былі застаўкі з матывамі ваз і кошыкаў з кветкамі, пладамі, фруктамі, сланечніксамі і г. д. З пачатку XVII ст. у пышным барочным упрыгожаных апрача раслінных матываў сустракаюцца выявы галоў людзей, жывёл, анёлаў, фаўнаў і г. д. З рас-

⁸⁸ Больш падрабязна аб гэтым гл.: Шматаў В. Беларуская кніжная гравюра XVI—XVIII ст. Мн., 1984, С. 116—133.

паўсюджаннем стылю ракако ў застаўках парушаецца сіметрыя, з'яўляецца вычварнасць; малюнак шматлікіх амурчыкаў губляе цэльнасць, драбнее. У кнігах акадэмічнай друкарні сустракаюцца аздобы, характэрныя для выданняў Фларэнцыі, Парыжа, Рыма, Кракава⁸⁹.

Разам з тым на афармленне кніжнай прадукцыі друкарні Віленскай акадэміі ўплывала і графіка беларускіх кірылаўскіх выданняў. Так, першай кнігай, якая мела гравіраваны тытул, была «Пасціла» (1599) на літоўскай мове (пераклад пачынальніка літоўскай літаратурнай мовы Мікалоюса Даукшы). Тытул кнігі з'яўляецца дакладнай копіяй франтысіпа «Апостала», выдадзенага ў 1564 г. у Маскве І. Фёдаравым і П. Мсціслаўцам. У акадэмічную друкарню копія трапіла з друкарні Мамонічаў, дзе яна была выкарыстана неаднойчы яшчэ ў 90-я гады XVI ст. («Апостал», 1590, 1591; «Евангелле», 1595). На нашу думку, аўтарам копіі мог быць вядомы мастак-друкар Грынь Іванавіч, які паходзіў з Заблудава, вучыўся (на сродкі І. Фёдарова) у Львове, а ў пачатку 90-х гадоў XVI ст. выканаў шэраг друкарскіх прац для Мамонічаў.

У пачатку XVII ст. у афармленні кніг акадэмічнай друкарні ксілаграфію ўсё часцей замяняе медзьярыт (сярод ранніх твораў — тытул Т. Макоўскага да «Панегірыка Казіміру», 1610), а к сярэдзіне XVII ст. металаграфія зрабілася асноўнай тэхнікай друкарні.

Актыўна супрацоўнічаў у віленскай акадэмічнай друкарні Аляксандр Тарасевіч — найбольш вядомы майстар станковай гравюры і мастак кнігі другой паловы XVII ст., лепшыя працы якога не саступаюць творах буйнейшых заходнееўрапейскіх мастакоў. Некаторыя даследчыкі

мяркуюць, што ён нарадзіўся на Магілёўшчыне — у Глуску. На такую думку наводзіць той факт, што працяглы час мастак жыў у Глуску, дзе ён не толькі маляваў, але і друкаваў свае працы. Непарыўную сувязь з родным краем гравёр падкрэсліваў і ў подпісах пад медзьярытамі⁹⁰. Мастацкую адукацыю гравёр набыў у Аўгсбургу (Баварыя), дзе вучыўся ў славутых Кіліянаў. Вучоба ў адным з цэнтраў тагачаснай еўрапейскай культуры вызваліла мастака ад царкоўна-кананічных схем і канонаў, спрыяла засваенню свецкіх, рэалістычных прынцыпаў адлюстравання навакольнага жыцця. Ранні і прытым найбольш плённы перыяд творчасці А. Тарасевіча звязаны з Беларуссю, дзе ён награвіраваў каля палавіны сваіх прац, якія сёння вядомы⁹¹. Каля 1679 г. А. Тарасевіч пераехаў у Вільню. У апошнія гады жыцця працаваў на Украіне, у Кіеве, дзе каля 1730 г. памёр. Радзіму А. Тарасевіч, як і іншыя гравёры (Л. Тарасевіч, І. Шчырскі і інш.), пакінуў, відаць, з-за таго, што ў Беларусі ўзмацніўся націск езуітаў на праваслаўных, тым часам як на Украіне становішча значна стабілізавалася пасля падпісання «Вечнага міру» Расіі з Польшчай.

А. Тарасевіч быў надзвычай адораны, рознабаковы, прафесійна стаў майстар, які выдатна валодаў кампазіцыяй, бездакорным малюнкам, дасканалай тэхнікай гравіроўкі. Працаваў ён у асноўным у галіне мастацкай аздобы кнігі і станковай графікі (пераважна партрэта). Улюбёнай яго тэхнікай была разцовая гравюра на медзі і афорт. Вяўлена каля 100 твораў мастака. Найбольш раннія з іх — 40 медзьярытаў да кнігі «Малітвы і службы маці боскай

⁸⁹ Petrauskienė I. Vilniaus Akademijos Spaustuvė. 1575—1773. Vilnius, 1976. S. 142—162.

⁹⁰ Степовик Д. Олександр Тарасевич. Київ, 1975.

⁹¹ Шматаў В. Гравіраванне ў Глуску // Помнікі гіст. і культ. Беларусі. 1975. № 1. С. 43—49.

Марыі» («Rosarium...»). Як сведчаць подпісы, усе яны створаны ў Глуску. Над сваім першым вялікім ілюстрацыйным цыклам мастак працаваў каля пяці гадоў — з 1672, калі ім быў

95. А. Тарасевіч.
Тытул «Разарыума...» 1672

выкананы тытул, і да 1677 г., калі кніга ўбачыла свет. Кніга выходзіла двойчы — у Аўгсбургу і Вільні. Тытульны лісты выданняў адрозніваюцца ў дэталях, але агульная кампазіцыя захоўваецца: заглавак даецца ў праёме архітэктурнай формы, па-абапал сіметрычна размешчаны выявы святых, апосталаў, евангелістаў, анёлаў і г. д.

Тытул «Разарыума...» уражвае майстэрствам малюнка, адчуваннем пластыкі чалавечага цела, прафесіяналізмам і дасканаласцю тэхнікі. Без слядоў напружання, нібы іграючы разцом, А. Тарасевіч бездакорна ма-

лое чалавечыя постаці, рэльефна, амаль скульптурна лепіць форму святлоценьвай мадэліроўкай, скрупулёзна (але не суха) вырашае архітэктурныя дэталі з матывамі рэнесансу і барока. Трактоўка асобных фігур (напрыклад, апосталаў Паўла і Пятра, што стаяць па баках ад Марыі) блізкая да тагачасных беларускіх драўляных скульптур. З беларускай барочнай скульптурай пераклікаюцца і сядзячыя фігуры евангелістаў Матфея, Марка, Іаана і Лукі, награвіраваных у чатырох кутках тытула. Тытул «Разарыума...» належыць да найбольш дасканалых твораў тагачаснай графікі.

Ілюстрацыі «Разарыума...» па задуме, стылю і выкананню дзеляцца на дзве групы: календарны цыкл і евангельскія сюжэты. Асабліва цікавыя дванаццаць гравюр календарнага цыкла, у якіх адлюстраваны побыт і звычаі беларускіх сялян, іх цяжкая праца ў розныя поры года.

Выдатная гравюра «Сакавік». ...Раллёю ідзе селянін-сейбіт, левай рукой трымае прыпол з насеннем, правай рассяпае яго па раллі. Далей другі селянін арэ сахой, якую цягне пара стомленых валоў. Углыбіні кампазіцыі сярод неабсяжных палеткаў яшчэ некалькі сейбітаў, палац феадала, які, быццам вартавы, сочыць за працай сялян. Шмат жыццёвай праўды і ў гравюры «Снежань», дзе паказана, як беларускія сяляне смаляць на вогнішчы кабаню. З вялікай выразнасцю адлюстравана нарыхтоўка дроў у «Лістападзе», касьба ў «Жніўні» і г. д. Каляндарны цыкл уражвае глыбокім рэалізмам.

Медзьярыты на евангельскія сюжэты (іх 27) па зместу, стылю і манеры выканання некалькі адрозніваюцца ад календарных. У ілюстрацыях на евангельскія сюжэты адчуваецца глыбокае веданне мастаком рэнесанснага заходнееўрапейскага жывапісу, графікі. «Разарыум...» — лепшая праца А. Тарасевіча ў кніжнай графіцы. Ва ўсім тагачасным ма-

стацтве Рэчы Паспалітай няшмат кніг, якія па рэалізму і майстэрству ілюстрацый можна параўнаць з ёю. Гравюры прынеслі аўтару шырокую вядомасць, неўзабаве кнігі з яго медзярытамі выходзяць у Вільні, Кракаве, Слуцку, Замосці.

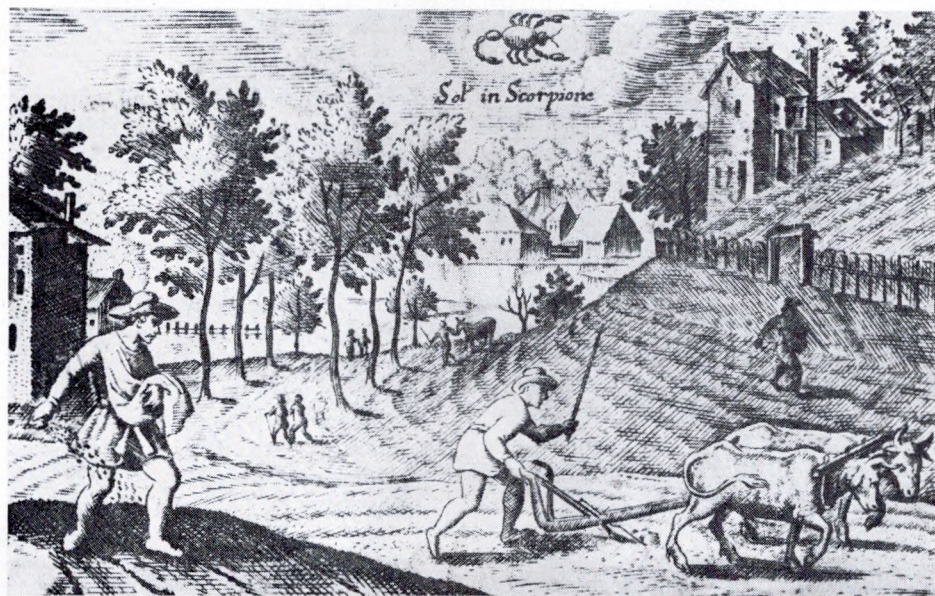
Паводле афармлення вылучаюцца таксама кнігі «Тры філасофіі» (1675), «Рацыянальная філасофія» (1683) і іншы. У вырашэнні іх тытулаў мастак шырока карыстаецца вобразамі-алегорыямі, сімваламі. Штрых у А. Тарасевіча дакладны, энергічны і смелы, яго медзярыты багатыя па тону, дасканалыя па малюнку. Маляўнічыя светлыя плямы ўдала аб'ядноўваюцца з кантрастнымі ценямі, якіх гравёр часта дасягаў перакрываванай або паралельнай штрыхоўкай.

Шмат працаваў А. Тарасевіч і як партрэтyst. Сярод ранніх прац — выкананы ў Глуску партрэт архідыякана М. Слупскага (1677) — цалкам рэалістычны твор, у выразнай, амаль гратэскай характарыстыцы якога індывідуальнасць партрэтаванага выяўлена востра і бескампрамісна. Псіхалагічнай глыбінёй і яркасцю характарыстык вылучаюцца і іншыя

партрэты: мінскага харунжага К. Клакоцкага (1685), В. Галіцына, Л. Барановіча (1693), караля Яна III Сабескага (1680). Адны з іх гравіраваны ў Глуску, другія — у Вільні і Кіеве. Мастацкі ўзровень партрэтаў А. Тарасевіча розны, але лепшыя з іх не саступаюць вядомым заходнееўрапейскім узорам.

Цікавая старонка ў творчасці гравёра — супрацоўніцтва са слускай друкарняй. Для аднаго з яе выданняў у 1685 г. мастак выканаў медзярытны партрэт мінскага харунжага Казіміра Клакоцкага (перакладчыка кнігі «Манархія турэцкая»). Па задуме і кампазіцыі гэты твор нагадвае эпітафійныя «надтрунныя» партрэты XVII ст. Апрача выявы мінскага харунжага ў акаймаванні завязанага на вузел ручніка (дэталі беларускай пахавальнай традыцыі) у партрэце шмат сімвалаў, алегорый: вобраз смерці на кані, вобраз жыцця, труна, самотныя дрэвы паабাপал партрэтаванага і г. д. Партрэт даволі вы-

96. А. Тарасевіч. «Сакавік». Ілюстрацыя да «Разарыума...» 1672—1677

разны, хоць некалькі раздроблены кампазіцыйна.

У развіцці беларускай кніжнай графікі другой паловы XVII ст. А. Тарасевіч пакінуў прыкметны след. «Глыбокімі карэннямі быў звязаны А. Тарасевіч з Беларуссю,—

юць магчымасці ўсебакова аднавіць біяграфію мастака. Дарэвалюцыйныя аўтары пісалі пра яго «заходнерускае» (г. зн. беларускае) паходжан-

97. А. Тарасевіч. «Лістанад». Ілюстрацыя да «Разарыума...» 1672—1677

піша Д. Стэпавік.—...Назіранні над працоўнымі буднямі беларусаў адбіліся ў шэрагу яго гравюр. Сярод партрэтаваных Тарасевічам дзеячаў былі беларусы або жыхары беларускіх гарадоў. Нямала беларусаў было таксама ў коле мастакоў, што з ім працавалі»⁹². А. Тарасевіч унёс вялікі ўклад і ў мастацтва Літвы, Украіны, Польшчы, упісаўшы тым самым яркую старонку ў гісторыю культурных сувязей брацкіх народаў.

Выдатным майстрам гравюры быў і Лявонцій Тарасевіч. Скупыя факты пра яго жыццё і творчасць не да-

не⁹³. Большасць даследчыкаў лічаць, што Лявонцій быў родным братам Аляксандра Тарасевіча⁹⁴. Мастацкую адукацыю Лявонцій Тарасевіч, відаць, таксама атрымаў у Аўгсбургу, у Кіліянаў. Пачынаў свой творчы шлях у Беларусі і Літве, а ў 80-я гады XVII ст., як і Аляксандр Тарасевіч, пераехаў на Украіну, дзе яго творчасць дасягнула свайго росквіту.

⁹³ Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Т. 4. С. 260.

⁹⁴ Пра гэта гл.: Шматаў В. Ф. Гравюры Лявонція Тарасевіча//Кніга, бібліотечное дело и библиография в Белоруссии. Мн., 1974. С. 265.

⁹² Степовик Д. Олександр Тарасевич. С. 70.

Беларускамоўных выданняў Л. Тарасевіча знойдзена пакуль што мала. Устаноўлена сувязь гравёра з супрасльскай друкарняй, дзе ён удзельнічаў у афармленні «Служэбніка». Выданне на тытуле названа віленскім, а ў калафоне — супрасльскім; у першым выпадку год выхаду — 1692, у другім — 1695. Тлумачыцца гэта тым, што «Служэбнік» пачалі друкаваць у Вільні, а закончылі ў Супраслі. Выдадзены «ў ліст», набраны чорнай і чырвонай фарбамі, у ім было 37 заставак з 12 дошак. Тытульны ліст мае форму трыумфальнай брамы з прамавугольным вертыкальным праёмам. Па баках брамы — Васіль Вялікі і Іаан Златавуст, вышэй — Георгій Дваяслоў. Гэты тытул — адзін з найбольш мастацкіх у беларускай кнізе. Цудоўна намалёваныя ў рост фігуры добра ўвязаны з асяроддзем. Дасканаласць малюнка, яснасць і дакладнасць штрыха ў Л. Тарасевіча здзіўляючыя: форма жывая, сакавітая, жыццёва напоўненая.

«Служэбнік» некалькі разоў пераывдаваўся. У 1713 г. ён выйшаў у Супраслі. Пазней, калі медная дошка сцёрлася, з тытула была знята копія, якая фігуруе ў супрасльскіх выданнях «Служэбніка» 1727 і 1763 гг. Капіравалі тытул і на Украіне (унеўскі «Служэбнік» 1773 г.). Але ўсе копіі саступаюць арыгіналу, мастацкага ўзроўню Л. Тарасевіча пераймальнікі яго не дасягнулі.

Апрача тытула Л. Тарасевіч награвіраваў для віленска-супрасльскага выдання партрэт К. С. Радзівіла. Кампазіцыя партрэта не вылучаецца цэльнасцю, уласцівай лепшым медзярытам Л. Тарасевіча. Празмерна акцэнтавана выява двухгаловага арла, які «зроўнены ў правах» з партрэтаваным. Адчуваецца паспешліваць, экспромтнасць выканання. Але псіхалагічна вобраз даволі выразны, вастрыня характарыстыкі магната нагадвае раннія партрэты А. Тарасевіча.

Больш дасканалы «Партрэт ашмянскага прыстольніка Георгія Зямлі», які Л. Тарасевіч награвіраваў на мяжы 80—90-х гадоў. Як сведчыць надпіс, ён выконваўся з натуры, магчыма, у Ашмянах. Як большасць партрэтаў Л. Тарасевіча, і гэты ўпісаны ў круг, акаймаваны багатым барочным дэкорам. У партрэтаванага просты твар, высокі лоб, задумлівыя вочы, казацкія вусы. Над партрэтам сімвалічны вобраз славы ў выглядзе жанчыны з лаўровым вінком у левай руцэ. Па баках — архітэктурныя калоны, унізе — два раз'юшаныя арлы, паміж якімі на геральдычным шчыце выгравіраваны герб ашмянскага прыстольніка. Гэта цалкам рэалістычны твор, напоўнены нейкім асабістым, інтымным чалавечым пачуццём і дэмакратызмам. Л. Тарасевіч.

98. А. Тарасевіч. Партрэт мінскага харунжага Казіміра Клакоцкага. 1685

віч стварыў партрэт Зямлі без той пампэзнасці і ідэалізацыі, якая шкодзіць некаторым іншым тагачасным партрэтам буйных беларускіх феодалаў. Гарманічная кампазіцыя, бездакорны, віртуозны малюнак, багацце тэхнічных прыёмаў, упэўненасць і разнастайнасць штрыхоўкі — усё сведчыць пра прафесійную сталасць і мастацкую вышкаленасць мастака, які дасканала валодаў усімі сакрэтамі майстэрства.

У канцы 1680-х гадоў Л. Тарасевіч стварае «Партрэт смаленскага епіскапа Б. Корвіна-Гансеўскага». Малады арыстакрат у пышным парыку адлюстраваны ў акаймаванні лаўровага вянка, абкружанага багатым барочным дэкорам. Мастак знайшоў выразны, прыгожы ракурс для галавы партрэтаванага, складаная барочная акаймоўка зроблена віртуозна, але празмерна дэталізавана, што перашкаджае «чытальнасці» самога партрэта.

Важным момантам у жыцці і творчасці Л. Тарасевіча з'явілася паездка ў 90-х гадах XVII ст. у Маскву, дзе ён зрабіў партрэты рускай царэўны Соф'і і інш. Прафесійна выкананыя і надрукаваныя ў Маскве, яны з'явіліся першымі ў Расіі гравюрнымі партрэтамі на медзі. Такім чынам, Л. Тарасевіча можна лічыць адным з пачынальнікаў рускай станковай партрэтнай гравюры⁹⁵.

Але сапраўдных вышынёў Л. Тарасевіч дасягнуў ва ўкраінскі перыяд творчасці. Звыш 40 медзярных ілюстрацый да «Пацерыка Пячорскага» (Кіеў, 1702) зроблены ім з такім майстэрствам, якое рэдка можна сустрэць у найлепшых заходнееўрапейскіх выданнях таго часу. Не выпадкова Д. Равінскі лічыў, што гравюру з выявай Ерамея Празорлівага і іншыя можна паставіць на адзін узровень з найлепшымі твора-

мі галандскіх майстроў⁹⁶. Украінскія даследчыкі адзначаюць, што гравюры Лявонція Тарасевіча — важны этап ва ўкраінскай кніжнай справе. «Падобна таму як Аляксандр Тарасевіч першы на Украіне ўвёў металаграфію ў кніжку («Тры вянцы», 1688), то сямю гадамі пазней Лявонцію Тарасевіч змяніў вобраз кнігі, яе тэхніку і кампазіцыю. Гравюра на медзі стала набыткам свецкай кнігі...»⁹⁷

У 1670 — 80-х гадах XVII ст. у друкарні Віленскай акадэміі супрацоўнічаў Іван (Інакенцій) Шчырскі. Яго графічны почырк блізкі да манеры Л. Тарасевіча, але ўзровень майстэрства ў ранніх творах быў крыху ніжэйшы. І. Шчырскі, як і іншыя мастакі, гравіраваў панегірыкі, гербавыя кампазіцыі, выявы святых. У афармленні панегірыка Цыпрыяна Жахоўскага ў гонар А. Ф. Дарагініцкага (Вільня, 1683) адчуваецца імкненне мастака ўзгадніць ілюстрацыі з тэкстам, арганічна ўвесці выяўленчы матэрыял у структуру выдання. Падобны сінтэз усіх кампанентаў кнігі ў тэа часы можна сустрэць не часта (акцэнт у афармленні рабіўся звычайна на франтыспісе).

Выкананыя І. Шчырскім да згаданага выдання выявы святых адрозніваюцца «зямнымі» рысамі, блізкасцю да лубка. Яны зроблены ў характэрнай для ранніх твораў І. Шчырскага эскізнай, накідачнай манеры. Вядомы і іншыя медзярты І. Шчырскага віленскага перыяду.

Адначасова з Л. Тарасевічам і І. Шчырскім у віленскай друкарні ў гэтыя гады супрацоўнічаў Лаўрэнцій Кршчановіч. Ёсць звесткі, што ён вучыўся ў Віленскай акадэміі, з'яўляўся членам праваслаўнага брацт-

⁹⁵ Сидоров А. А. Древнерусская книжная гравюра. С. 256.

⁹⁶ Ровинский Д. Подробный словарь русских гравиров XVI—XIX вв. СПб., 1895. Т. 2. С. 66.

⁹⁷ Степовик Д. В. Творчість Олександра Антонія Тарасевіча: Діс. ...канд. містэцтвазнаўства. Кіў. С. 159.

99. Л. Тарасевич. Портрет ашмянскага прыстольніка Г. Зямлі. Канец XVII ст.

ва⁹⁸. Гэта быў адукаваны, здольны мастак, знаўца замежных моў, паэт-панегырыст, культурны дзеяч. Да ліку лепшых медзярытаў Л. Кршчаноўіча адносіцца план «Хоцінскай бітвы», змешчаны ў кнізе Я. Бенета «Дабрачыннае жыццё пана...». На гравюры адлюстравана бітва з турэцкімі войскамі ў лістападзе 1673 г. Агульнай кампазіцыйнай будовай медзярыт нагадвае вядомай карціну XVI ст. «Бітва пад Оршай» (Нацыянальны музей у Варшаве). У абодвух творах кампазіцыя даецца як бы з вышыні птушынага палёту. Вялізная панарама бітвы, шматлікія вайсковыя злучэнні, коннікі, пехацінцы, якія абкружаюць з усіх бакоў крэпасць, нарэшце, краявід з Днястром і пагоркамі на супрацьлеглым яго беразе — усё гэта намалявана і награвіравана некалькі ўмоўна, месцамі нават спрошчана, але вельмі пераканальна і эфектна.

Як сведчыць подпіс, Л. Кршчаноўіч гравіраваў «Хоцінскую бітву» па ўласнаму малюнку. Відаць, ён быў сведкам адлюстраваных падзей і, ствараючы гравюру, выкарыстоўваў уласныя натурныя накіды, замалёўкі. «Хоцінская бітва» сведчыць пра рэпарцёрскія здольнасці Л. Кршчаноўіча. Медзярыт з'яўляецца не толькі мастацкім творам, але і важным дакументам эпохі, які мае вялікую цікавасць для гісторыкаў. Сярод іншых твораў Л. Кршчаноўіча варта адзначыць партрэт полацкага епіскапа Б. Мадалінскага з кнігі «Трайная плошча...» (Вільня, 1674).

Побач з мясцовымі мастакамі ў Вялікім княстве Літоўскім працавала шмат замежных гравёраў: К. Гётке, Д. Пельцэльда, Г. Шнопе, Л. Вілатц і інш. Самым умелым і творча актыўным сярод іх быў К. Гётке — мастак шведскага паходжання, які ў 1642—1652 гг. жыў у Вільні. Вя-

дома звыш 20 кніг, якія К. Гётке аздобіў медзярытамі. Тэхнічнае выкананне твораў даволі высокае, штрэх тонкі, чоткі і выразны, але

100. Л. Тарасевіч. Партрэт смаленскага епіскапа Б. Корвіна-Гансеўскага. Калец XVII ст.

ўласцівай А. і Л. Тарасевічам адухоўленасці вобразаў у К. Гётке не было.

Цікавай старонкай творчасці гравёра з'яўляецца яго супрацоўніцтва з друкарняй Яна Лангега ў Любчы на Навагрудчыне. У 1648 і 1652 гг. тут было выдадзена некалькі кніг з медзярытамі К. Гётке. Сярод іх вылучаецца «Партрэт Б. Копця» (1648) — каштэляна навагрудскага.

Пра асаблівасці графічнага почырку Л. Вілатца сведчыць партрэт Валовіча ў кнізе «Слава нашчадка роду Валовічаў...» (Вільня, 1669) — характэрны вобразатар эпохі баро-

⁹⁸ Степовик Д. Олександр Тарасевич. С. 68—69.

ка, у якім выява чалавека неаддзельна ад яго геральдыкі, атрыбутаў улады, сімвалаў ваенных доблесцей і г. д. Медзярыт зроблены з прыкметным графічным майстэрствам, тэхнікай металаграфіі мастак валодаў дасканалы. Тое ж датычыць твораў Д. Пельцэльдзі. Нам вядомы толькі адзін яго медзярыт — тытульны ліст да кнігі К. Друцкага-Хорскага «Святло месяца Тышкевічаў...» (Вільня, 1649). Гравюра з адлюстраванымі на ёй куточкамі старажытнай Вільні пераконвае чысцінёй умела пакладзеных штрыхоў і ліній, якія дакладна перадаюць выгляд гарадской сцяны, касцёлаў, палацаў і сціпых хат віленскіх ускраін.

Тагачасных твораў станковай графікі вядома няшмат. Асобнае месца сярод іх займаюць працы Абрахама ван Вестэрфельда — галандскага жывапісца, які ў другой палове XVII ст. быў прыдворным мастаком Радзівіла ў Нясвіжы⁹⁹. Ён пісаў партрэты, ствараў кампазіцыі на батальныя тэмы. У асобных яго працах адлюстраваны гістарычныя падзеі, што адбываліся на беларускай зямлі («Здача Бабруйска», «Аўдыенцыя казакаў у Радзівіла», «Паланенне Крычэўскага пад Лоевам» і інш.). У іх дэталёва зафіксаваны батальныя сцэны, адзенне і зброя воінаў, архітэктура гарадоў, краявіды. Характэрная для галандскага мастака скрупулёзнасць выяўляецца ў гэтых творах даволі ярка. Вестэрфельд удзельнічаў у паходах Радзівіла, быў сведкам многіх важных падзей, якія занатаваў з натур¹⁰⁰. Відавочна, гэтыя малюнкi былі падрыхтоўчым матэрыялам для гравюр задуманага Радзівілам ней-

кага выдання, якое па невядомых прычынах не ажыццявілася.

Каля 1561 г. Вестэрфельд намаляваў з натуры Багдана Хмяльніцкага. Паводле яго малюнка, галандзец В. Гондзіус выканаў гравюрны партрэт легендарнага дзяржаўнага дзеяча Украіны, бацькі якога паходзілі з Беларусі¹⁰¹. Партрэт лічыцца найбольш удалым з мастацкага боку.

Вядомы таксама цікавыя факты беларуска-рускіх мастацкіх сувязей.

101. Л. Вілагу. Партрэт Валовіча. 1669.

У 70-я гады XVI ст., пераехаўшы з Масквы ў Заблудаў, славуці рускі першадрукар І. Фёдараў разам з П. Мсціслаўцам развілі лепшыя тра-

⁹⁹ Вестэрфельд А. ван//БелСЭ. Т. 3. С. 51.

¹⁰⁰ Смирнов Я. И. Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII века//Тр. 13-го археол. съезда в Екатеринославе. М., 1908. Т. 2. С. 268—269.

¹⁰¹ Жолтовський П. М. Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва XVI—XVIII стст. Київ, 1958. С. 36—37.

дышчы Скарыны, унеслі ў беларускую кніжную справу і гравюру новы, свежы струмень, узбагацілі яе вопытам маскоўскіх кніжнікаў. У другой палове XVII ст. назіраецца адваротны працэс — інтэнсіўнае пранікненне беларускай ілюстраванай кнігі ў Маскву, дзе сумесная праца беларускіх і рускіх майстроў зноў дала надзвычай цікавыя вынікі.

У час руска-польскай вайны 1654—1667 гг. пасля ўзяцця царскімі войскамі Оршы і Куцейны ў рускі Іверскі манастыр на Валдаі была перавезена куцеінская друкарня. Куцеінскія друкары-мастакі разгарнулі там шырокую дзейнасць. У Іверскім манастыры яны надрукавалі «Часаслоў» (два выданні — 1657 і 1658 гг.), «Рай мысленны» (1659), «Брашна духоўнае» (1660), «Акафісты», «Святцы» і іншыя царкоўныя кнігі. Даследчыкі слухна адзначаюць, што па афармленню іверскія выданні працягвалі традыцыі куцеінскай друкарскай школы. Працуючы разам з рускімі майстрамі, куцеінскія мастакі стварылі яркія і арыгінальныя ўзоры кніжнай ілюстрацыйнай і дэкаратыўнай графікі. Большасць ксілаграфій у іверскіх выданнях выканаў гравёр Паісій. Апрача Паісія вядомы і іншыя рэзчыкі. У «Брашне духоўным» на арнаментальнай гравюры пакінуў сваё імя майстар Іель, тытул рамкі падпісаны Філарэтам.

Дзейнасць куцеінскіх майстроў у Расіі — цікавая старонка ў гісторыі беларуска-рускіх мастацкіх сувязей. Даследчыкі называюць іверскую друкарню «эксперыментальнай лабараторыяй», дзе ўпершыню ў рускай графіцы праводзіліся новыя ідэі кніжнага афармлення¹⁰².

Праца над засваеннем маскоўскімі кнігавыдаўцамі металаграфіі

звязана з дзейнасцю Сімяона Полацкага, які быў ініцыятарам і арганізатарам маскоўскай друкарні пад назвай «Верхняя». С. Полацкі сабраў у ёй лепшыя творчыя сілы Масквы: выдатнага рускага жывапісца С. Ушакова, гравёра А. Трухменскага і інш.

Сярод медзярытаў у выданнях Сімяона Полацкага звяртае на сябе ўвагу «Варлаам і Іасаф», зроблены пад уплывам куцеінскай гравюры з кнігі «Гісторыя пра Варлаама і Іасафа» (1673). У абедзвюх гравюрах аднолькавае размяшчэнне персанажаў, падобныя дэталі. Праўда, маскоўскі медзярыт па мастацкіх якасцях мацнейшы за куцеінскі: ён больш упэўнена, «карцінна» скампанаваны, лепш намалеваны і награвіраваны. Не зусім дакладная перспектыва куцеінскай гравюры ў Маскве набывае строгую ўраўнаважанасць усіх кампанентаў, што ідзе ад творчага пераасэнсавання класікаў Рэнэсанса.

У Іверскім манастыры і ў Верхняй друкарні беларусы працавалі ў самых цесных кантактах з рускімі майстрамі; толькі сумесная бескарыслівая творчасць, узаемаразуменне прадстаўнікоў мастацтва двух братніх народаў маглі даць такія цікавыя вынікі.

У цэлым у другой палове XVII ст. рэалістычныя тэндэнцыі ў графіцы ўзмацніліся. Павялічылася колькасць майстроў гравюры. Заняпад дрэварыта, выкліканы вымушаным перапынкам у дзейнасці друкарняў, як бы кампенсуецца росквітам металагравюры, якая развівалася ў цесных кантактах з мастацтвам Літвы, Расіі і Украіны.

СКУЛЬПТУРА

У развіцці скульптуры другой паловы XVII ст. назіраецца пэўны спад, абумоўлены складанымі сацыяльна-палітычнымі і эканамічнымі

¹⁰² Сидоров А. А. Древнерусская книжная гравюра. С. 206.

абставінамі таго часу. Узмацняецца сацыяльны, нацыянальны і рэлігійны прыгнёт, у эканамічны заняпад прыходзяць гарады, скарачаецца ўнутраны рынак, падрываецца развіццё гарадскога рамяства. Значную частку насельніцтва Вялікага княства Літоўскага ўнсяць шматлікія войны, якія пачынаюцца з сярэдзіны XVII ст. і цягнуцца з невялікім перапынкам 70 год. Таму не выпадкова ў гэты перыяд пачынаецца масавае перасяленне сялян і асабліва гарадскіх рамеснікаў у Рускую дзяржаву, дзе яны знаходзяць больш спрыяльныя ўмовы для працы і творчасці. Паток перасяленцаў значна павялічыўся ў часы руска-польскай вайны. Так, у Маскоўскай мяшчанскай слабадзе, паводле перапіснай кнігі 1676 г., налічвалася 412 уладальнікаў двароў і 75 бездваровых мяшчан — выхадцаў з Беларусі. Беларускія перасяленцы жылі ў Тарапцы, Вялікіх Луках, Ноўгарадзе і іншых гарадах Рускай дзяржавы¹⁰³. Шмат рамеснікаў было вывезена і рускімі вяльможамі. Цікавыя звесткі захаваліся пра шклоўскага разьбяра Кліма Міхайлава: «Ён, Клімка Міхайлаў, родам іназемец са Шклова горада, робіць разьбяную справу пад золата і сталярную справу. У першую службу ўзяў яго добраахвотна ў Шклове баярын князь Рыгор Сямёнавіч Куракін»¹⁰⁴. Беларускія разьбяры былі тэхнічна адукаванымі майстрамі. Адзін з іх, Сямён Дзярэўскі, сам аб сабе паказвае: «робіць ён сталярную і разьбяную справу... і выразае на слупах, дошках зверы, і птушкі, і травы»¹⁰⁵.

Славу і прызнанне беларускім майстрам прынесла будаўніцтва Ка-

102. Фрагмент дэкору кампазіцыі «Марыя Магдаліна». Каля 1677 г. Касцёл айгусцінцаў у в. Міхалішкі Астравецкага р-на Гродзенскай вобл.

ломенскага палаца. Пад кіраўніцтвам старца Арсенія і Кліма Міхайлава імі былі выкананы ўсе разьбяныя работы па вонкаваму і ўнутранаму ўбранню палаца. Разьбой былі ўпрыгожаны фасады, рамы вокнаў, ліштвы. Карнізы, кранштэйны, капітэлі, шчыты пакрываліся пазалотай або расфарбоўваліся «жывапісным пісьмом». Другая арцель, якой кіраваў «сніцар» Сцяпан Зіноўеў, упрыгожвала палац скульптурнай разьбой. Так, у адным з памяшканняў каля акна злева «арол двухгаловы разьбяны, слупы пазалочаныя, пад слупамі два львы»¹⁰⁶. Клім Міхай-

¹⁰³ Абецедарскі Л. Беларусы в Москве XVII в. Мн., 1957. С. 19.

¹⁰⁴ Архим[андрит] Леонид. Историческое описание ставропигиального Воскресенского, Новый Иерусалим именуемого монастыря. М., 1876. С. 762.

¹⁰⁵ Соболев Н. Русская народная резьба по дереву. М.; Л., 1934. С. 76—77.

¹⁰⁶ Чаев Н. Описание дворца Алексея Михайловича в селе Коломенском. М., 1869. С. 19—20.

лаў зрабіў у «сталовай да вокнаў 10 рук драўляных тачоных, якія потым былі пафарбаваны»¹⁰⁷. (Своеасаблівы матыў чалавечай рукі, якая завяршала разьбяную калонку, — вельмі распаўсюджаны дэкаратыўны прыём у дэкоры царкоўных і палацавых інтэр'ераў. Ва ўбранні Каломенскага палаца точанья «рукі», зробленыя К. Міхайлавым, выкарыстоўваліся ў якасці калонак, якія былі пастаўлены па баках акна і падтрымлівалі над ім разьбяны шпрангель.)

Беларускія майстры стварылі шэраг іканастасаў для Данскога, Сімяонаўскага, Нова-Іерусалімскага, Валдайска-Іверскага, Свенскага і Новадзвявочага манастыроў. У дэкаратыўнае ўбранне іканастасаў яны ўводзілі скульптурныя выявы. Так, іканастас Праабражэнскай царквы Новадзвявочага манастыра ўпрыгожвалі дзве пазалочаныя скульптуры анёлаў з рышдамі ў руках.

Майстэрствам славіўся старац Іпаліт, які працаваў у Аружэйнай палаце разам са сваімі вучнямі Яфімкай Анціпавым, Ларкай Юр'евым, Данілкай Грыгор'евым. Яны «то ўпрыгожваюць царскую карэту разьбянымі слупкамі і дзяржаўнымі гербамі... то два камі пацешныя з жыўства Федару Аляксеевічу, то скрыні, рызніцы, цудатворныя ракі і іншыя рэчы»¹⁰⁸. Вядома, што беларускія разьбяры Клім Міхайлаў, Давыд Паўлаў, Герасім Акулаў, Андрэй Іванаў рабілі раку ноўгарадскаму цудатворцу Саву Вішэрскаму. Ракі ўяўлялі сабой манументальныя разьбяныя збудаванні — своеасаблівыя грабніцы-саркафагі, прызначаныя для захавання мошчаў. У царкве яны ставіліся на бачным месцы — на спецыяльным узвышэнні —

і багата ўпрыгожваліся разьбой і пазалотай. На вузкай вечцы ракі гарэльефна выразалася фігура святога ў архірэйскім убранні, бакавіны ўпрыгожваліся арнаментальнай разьбой (як у Савы Вішэрскага) або сцэнамі з жыцця святога, выразанымі таксама рэльефна.

Вядомы яшчэ некалькі скульптурных работ беларускіх майстроў — «Распяцце» і скульптура Міколы Мажайскага, выкананыя старцам Іпалітам. «Распяцце» было зроблена для Вакрасенскага Нова-Іерусалімскага манастыра, а затым перанесена ў Маскву і размешчана паміж двюма цэрквамі — Іаана Багародскага і Жываноснай крыніцы. Над «Распяццем» было зроблена алебастровае скляпенне на калонах, распісанае пад мрамур. Паміж калонамі стаяла плашчаніца, над ёю на драгах віселі шэсцьдзесят алебастровых херувімаў з пазалочанымі крыламі і вянцамі. Насупраць плашчаніцы на каменным фундаменце стаяла Іпалітава «Распяцце». Фігура Хрыста «цяжкая, паўнаважкая абвісае на крыжы і мае мала агульнага з традыцыйнымі выявамі «Распяцця» папярэдняй эпохі»¹⁰⁹.

Скульптура Міколы Мажайскага была даволі вялікага памеру, у чалавечы рост, і стаяла ў спецыяльнай нішы. Апрануты ў парчовае адзенне, Мажайскі ў адной руцэ трымаў меч, у другой — мадэль храма. І Хрыстос у «Распяцці», і Мікола Мажайскі мелі ўрачысты спакойны выгляд, «твары іх выяўлялі прыўзнятаць над чалавечымі турботамі... у дэталях разьбы няма ніякіх падрабязнасцей»¹¹⁰.

У іншым плане вырашаны скульптуры Іосіфа Арымафейскага і Лог-

¹⁰⁷ Забелин И. Домашний быт русских царей в XVI—XVII вв. М., 1918. Ч. 1. С. 521—618.

¹⁰⁸ Соболев Н. Русская народная резьба по дереву. С. 82.

¹⁰⁹ Мнева Н. Е., Померанцев Н. Н., Постникова-Лосева М. М. Резьба и скульптура XVII века//История русского искусства. В 13 т. Т. 4. С. 329.

¹¹⁰ Соболев Н. Н. Русская народная резьба по дереву. С. 390.

віна Сотніка з кампазіцыі «Распяцце з прадстаячымі», выкананыя, на думку даследчыкаў, беларускімі разьбярамі¹¹¹. Скульптуры даволі вялікага памеру — у паўтара чалавечага росту — выразаны з асобных кавалкаў дрэва, якія потым накладваліся і прыклеіваліся, што дало магчымасць зрабіць фігуры полымі. Скульптуры пафарбаваны ў зялёны, сіні і залацісты колер. Іосіф паказаны ва ўрачыстай і велічнай, некалькі экзальтаванай позе. Узнятыя рукі звернуты да цэнтра, да выявы Хрыста, якая не захавалася. Грузная фігура абцяжарана масіўнымі шырокімі, аб'ёмна выступаючымі складкамі адзення. Скульптура Логвіна Сотніка больш лёгкая і выдае руку іншага майстра, хаця агульная канцэпцыя пабудовы вобразаў адзіная. Створаныя недзе ў канцы XVII — пачатку XVIII ст., гэтыя творы нясуць рысы стылю барока, якое атрымлівае значнае развіццё ў беларускай скульптуры гэтага перыяду.

У распаўсюджанні барока вялікую ролю адыгрываюць каталіцкія ордэны, асабліва ордэн езуітаў. Значную ўвагу яны надаюць будаўніцтву касцёлаў, кляштароў, якія разглядаюцца імі як важны сродак рэлігійнага заняволення беларускага народа. Будуецца касцёлы бернардынцаў у Друі, брыгітак — у Мсціславе, бернардынак — у Мінску і Будславе, аўгусцінаў — у Міхалішках, касцёл Карла Барамея — у Пінску, уніяцкія цэрквы ў Княжыхах, Быцені і інш. Але, на жаль, да нашага часу інтэр'еры многіх храмаў не захаваліся, за выключэннем асобных. Яны былі багата ўпрыгожаны творамі жывапісу, дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва і скульптурай. Менавіта скульптуры належала галоўная роля ў арганізацыі інтэр'ера, які дзякуючы ёй напаўняўся кан-

крэтна пачуццёвымі вобразамі, канкрэтна жыццёвым зместам. Скульптура функцыянальна звязана з архітэктурай, актыўна ўкараняецца ў яе канструкцыю. Характэрным у гэтых адносінах з'яўляецца скульптурны ансамбль касцёла аўгусцінцаў у в. Міхалішкі Гродзенскай вобласці (1653), які па сваёй значнасці, мастацкай дасканаласці з'яўляецца унікальным помнікам ранняга барока ў Беларусі.

Скульптура і стукавая ляшніна храма былі выкананы італьянскімі скульптарамі П. Перэці і Янам Марыя Галі. У 1677 г. яны прыехалі ў Вільню, дзе працавалі ў касцёле Пятра і Паўла, прычым Перэці выковаў фігурную пластыку, Галі — арнаментальны дэкор. Ім дапамагаў мясцовы майстар М. Жылевіч. Разам працавалі яны і ў Міхалішках, дзе стварылі багаты ансамбль барочнай скульптуры (каля 1677).

Архітэктурна касцёла лаканічная і суровая, а інтэр'ер, адкрыты патокам святла і паветра, уражвае гледача велічнасцю і багаццем, прыгажосцю дэкаратыўнага ўбрання, выключным адзінствам скульптуры і архітэктурны. Скульптурны ансамбль і пышны арнаментальны дэкор падпарадкаваны агульнай задуме і знаходзяцца ў арганічнай сувязі з прасторавай кампазіцыяй інтэр'ера.

Унутранае ўбранне храма выканана ў стуку — матэрыяле, які ўяўляў сабой сумесь вапны, пяску, мармуровай крошкі, гіпсу, клею. Стук надзвычай пластычны матэрыял, таму ён выкарыстоўваўся як для выканання скульптурных фігур, арнаментальнага дэкору, так і для архітэктурных частак алтароў. Акрамя таго, гэты матэрыял валодае багатымі каларыстычнымі магчымасцямі. Ён мог зберагаць свой асноўны тон, а мог быць і паліхромным, калі ў раствор дабаўлялі фарбавы пігмент. У Міхалішках стук, з якога выкананы сем алтароў, рэльефныя сюжэтныя пано, арнаментальны дэ-

¹¹¹ Леонов А. И. Деревянная скульптура // Русское декоративное искусство. М., 1963. Т. 2. С. 79—80.

кор, выявы святых, захоўвае свой белы тон. Усё ўбранне надзвычай выразна глядзіцца на блакітным фоне сцяны, дзе спалучэнне двух блізкіх колераў стварае тонкі жывапісны і пластычны эфект.

Галоўны алтар захоўвае рэнесансную яснасць увогуле строгай і ўраўнаважанай структуры, але ламаны малюнак карніза і складаны арнаментальны акаймоўкі першага яруса сведчаць ужо пра барочныя ўплывы. Алтар двух'ярусны, з чатырма вітымі калонамі. У цэнтры — карціна «Архангел Міхаіл», па баках паміж калонамі — скульптуры Іаана Хрысціцеля і св. Лукі. Выявы строга франтальныя, позы велічныя і высакародныя, лепка суровая і стрыманая. У верхнім ярусе рэльефную кампазіцыю «Распяцце» фланкіруюць вітыя калоны, фігуры ўкленчаных епіскапаў і сядзячых анёлаў. Завяршае алтар фігура богабацькі ў воблаках у акружэнні херувімаў і анёлаў. Твары іх надзвычай індывідуальныя: адны спакойныя, другія задуменыя, трэція здзіўленыя.

Паміж пілястрамі змешчаны чатыры двух'ярусныя бакавыя алтары, такія ж алтары знаходзяцца каля прэзбітэрыя. Перад імі на бакавых сценах — ступавыя кампазіцыі «Хрышчэнне» і «Марыя Магдаліна, якая абмывае ногі Хрысту». Рэльефы шматфігурныя, свабодна пабудаваныя, у кампазіцыі ўводзяцца архітэктура і пейзаж, што надае ім асаблівую жывапіснасць і эмацыянальнасць. Вобразы вызначаюцца дакладнасцю мадэліроўкі, пэўнай абагульненасцю форм. Значнай пластычнай выразнасцю надзелены вобраз Марыі Магдаліны. Майстар падкрэслівае яе жаночкую прывабнасць і пяшчотнасць, мяккі авал твару, акругленасць шчок.

Пэўную сэнсавую і дэкаратыўную нагрузку ў агульнай кампазіцыі інтэр'ера нясуць рэльефныя выявы апосталаў на кансолях, упрыгожаных

маскаронамі і акантавымі лістамі. У інтэр'еры храма яны размешчаны своеасабліва — ля хору, на вуглах — Варфаламей, Сымон, Тадэуш, Матфей, на чатырох пілястрах — Якуб,

103. Дамінік. 2-я пал. XVII ст. ДММ БССР

Іаан, Фама і Піліп, ля галоўнага алтара — Андрэй і Пётр, Павел і Якуб. Фігуры апосталаў амаль у два разы большыя за чалавечы рост і паказаны ў паўабарота да гледача. Жэстамі, звернутымі да галоўнага алтара, яны быццам падводзяць гледача да яго.

Рэльефныя выявы апосталаў на фоне шырокіх пілястраў глядзяцца амаль скульптурна. Фігуры іх дадзены ў руху, у тварах адчуваюцца яркія чалавечыя характары. Прычым твары вельмі індывідуалізаваныя. У Паўла, напрыклад, высокі, зрэзаны маршчынкамі лоб, вялікія, прыкрытыя вейкамі вочы, крыху адкрыты рот, быццам ён заканчвае страсную пропаведзь. Гэта ўражанне ўзмацняецца мадэліроўкай адзення. Буйныя зігзагападобныя хвалі, утвораныя крысsem плашча, зламаныя лініі падолу ў выглядзе кароткіх грабеньчатых складак надаюць дынамізм усёй фігуры. Цікава адзначыць, што выявы апосталаў ствараюць у інтэр'еры апостальскі рад, які стане ў далейшым вельмі характэрным як для алтароў, так і для іканастасаў беларускіх храмаў.

Вялікая роля ў вобразным ладзе інтэр'ера касцёла належыць арнаментальнаму ўбранню. Галоўны і бакавыя алтары, фігуры апосталаў, два клеймы пад хорамі, два ўваходы ў прэзбітэрыі акаймоўваюць пругкія лісты аканту, гірлянды кветак і садавіны, рогі дастатку, дубовыя лісты, анёлы, пугці, фантастычныя маскі, у трактоўцы якіх праявіліся тонкі густ і фантазія майстроў. Трэба адзначыць незвычайнасць некаторых матываў дэкору. Так, пэўную цікавасць у гэтых адносінах уяўляе фрагмент дэкору кампазіцыі «Марыя Магдаліна» з выявай маскарона. Яго барада і пасмы валасоў пераўтвараюцца ў лісце, а з рота быццам вырастаюць ружанцы, крыж, букет кветак. Відаць, майстроў тут натхняла эмблематыка, якая была шырока распаўсюджана ў эпоху барока¹¹².

У пачатку XVIII ст. у беларускіх

храмах ствараецца шэраг цікавых алтарных комплексаў, у канструкцыйным вырашэнні якіх назіраюцца новыя рысы. Алтары становяцца больш складанымі па сілуэту, значнымі па памерах, насычанымі фігурнай і архітэктурнай пластыкай. Выключнае месца ў гэтых адносінах належыць комплексу алтароў французскага касцёла Успення дзевы Марыі ў Пінску, выкананых пры рэканструкцыі касцёла пасля пажару ў 1712—1730 гг. Гэтым часам можна датаваць галоўны, шэсць бакавых алтароў (Франциска, Ісуса, маці боскай Ружанцовай, Антонія Падуанскага, Варвары, святога сямейства), амбон, а таксама шэраг

104. Анёл з калонай.
Сярэдзіна XVII ст. ДММ БССР

¹¹² Гросмане Э. Вопросы изучения деятельности резчиков Вентспилса//Искусство Прибалтики. Таллин, 1981. С. 89—92; Морозов А., Софронова Л. Эмблематика и ее место в искусстве барокко//Славянское барокко, М., 1979. С. 13—39.

асобных скульптур у капліцах. Скульптуры ў касцёле (каля 100) уяўляюць надзвычай багаты ансамбль, які стварае атмасферу ўрачыстасці і прыўзнятасці. Гэта ўражанне ўзмацняецца шматлікімі пазалочанымі або пасярэбранымі, як і ўся скульптура ў інтэр'еры, архітэктурнымі дэталімі — кансолямі, вітымі канеліраванымі калонамі, пышной арнаментальнай разьбой з мяккімі святлоценявымі пераходамі.

Значную дэкаратыўную і сэнсавую ролю ў інтэр'еры выконвае галоўны алтар, які знаходзіцца ў паўкруглай апсідзе. Чатыры вітыя калоны нясуць прафіляваны карніз з разарваным фронтонам. Паміж калонамі — скульптуры апосталаў Пятра і Паўла, над якімі ў лаўровых вянках — манаграмы Хрыста і Марыі. У верхнім ярусе ў пышной арнаментальнай разьбе «Стыгматызацыя св. Францыска» — шматпланавая рэльефная кампазіцыя з раскрыжаваным Хрыстом на першым плане, справа — уклечаны св. Францыск з выцягнутымі ў маленні рукамі; на другім плане — манастыр, заснаваны Францыскам у Асізіі. Кампазіцыю акаймоўваюць галоўкі пецці і фігуры анёлаў, паказаных у рост або ўклечанымі. Выразная пластыка манументальных фігур Пятра і Паўла. Непаўторныя і своеасаблівыя іх твары. У Паўла ён прадаўгаваты, хударлявы, крыху асіметрычны, з выступаючымі скуламі і вялікім ротам. Кароткія валасы пакідаюць адкрыты высокі лоб з дзвюма рэзкімі складкамі. Выраз твару суровы. У процілегласць яму твар Пятра дабрадушны і даверлівы. Майстар падкрэслівае стрыманую моц, унутраную сілу, статычную веліч апосталаў, якія выяўляюцца ў пранізлівых позірках, шчыльна сціснутых вуснах. Іх рукі і жэсты ўражваюць дакладнасцю і пластычнай выразнасцю.

Цікава вырашаны і бакавыя алтары касцёла. Размешчаны яны пад

вуглом да падоўжнай восі будынка і маюць, як і галоўны алтар, складанае завяршэнне.

Строгасцю і велічнасцю вызначаецца алтар маці боскай Ружанцовай на паўночнай сцяне трансента. Абапал цэнтральнай карціны — скульптуры архангелаў Міхаіла і Гаўрыіла, паміж калонамі з пазалочанымі канелюрамі і капітэлямі — выявы св. Юр'я і невядомай святой. Скульптуры павернуты да гледача. На Юр'і — вянок з руж і рыцарскія даспехі, у руках — кап'ё. У яго па-юначаму акруглены твар, мякка акрэсленыя вусны, плаўны контур сілуэта. Галоўную ўвагу майстар надае эфектнай позе святога, прыгожаму развароту яго фігуры. У выявах французскага канцаў у алтары Антонія Падуанскага, наадварот, адчуваецца імкненне да дакладнай псіхалагічнай характарыстыкі, да перадачы ўнутранага стану вобраза. Характэрны іх прыземістыя, каржакаватыя постаці, вялікія рукі, шырокія ступні ног. Персанажы пададзены ў ажыўленых позах і быццам размаўляюць з кімсьці. Вусны паўадкрытыя, позірк накіраваны на суб'ядніка. У позах і жэстах адчуваецца свабода і адначасова ўнутраная стрыманасць. Пластычна выразная выява Антонія, які трымае на паўсагнутай руцэ голенькае дзіця з пухлявым тварам і поўненькім цельцам. Яно даверліва прытулілася да Антонія, на вуснах усмешка, быццам дзіця прыслухоўваецца да ласкавых слоў Антонія. Майстар падкрэсліў цеплыню адносінаў паміж імі.

Вельмі выразныя скульптуры анёлаў, паказаных у паўабарота да гледача, якія нібы падтрымліваюць алтарную карціну. Ногі іх сагнуты ў каленях, тулава крыху адкінута назад, галовы прыўзняты. Крылы з рэльефна мадэліраванымі пер'ямі разгорнуты. Левае прыўзнята ўверх, правае прыціснута да калоны. Рукі з абазначанымі мускуламі аголены па локаць. Твары круглявыя, з поў-

нымі шчокамі, высокімі лбамі, маленькімі ратамі. Фігуры пададзены ў складаным ракурсе, дынамічным развароце. Пад тунікай адчуваюцца паўнаважкія формы. Экспрэсія позы

105. Царская брама з Юр'еўскай царквы г. Віцебска. Каля 1690 г. ДММ БССР

вияўлена праз выразную трактоўку драпіровак адзення ў выглядзе выгнутых, ламаных ліній.

Сваёй дэкаратыўнасцю вылучаецца амбон, упрыгожаны сакавітай разьбой расліннага характару. У ніжняй яго частцы паказаны чатыры евангелісты, пасярэдзіне амбона — бог-бацька, па баках яго — апосталы Пётр і Павел. У іх характарныя твары, прысадыстыя фігуры,

удала знойдзеныя пластычныя позы. Балдахін амбона, аздоблены пышной ажурнай разьбой, вяпчаецца фігурай архангела Міхаіла з мячом у правай руцэ і вагамі ў левай.

І бакавыя алтары, і амбон маюць самастойнае значэнне, але ў пэўнай ступені нібы акампануюць галоўнаму, падкрэсліваюць яго ўрачыстасць і святочнасць. У цэлым дэкаратыўнае ўбранне інтэр'ера, яго скульптурны і разьбяны дэкор знаходзяцца ў арганічнай сувязі з архітэктурай і вызначаюцца рысамі сталага барока.

Гэтыя ж рысы ўласцівы і шэрагу асобных скульптур, якія ў свой час з'яўляліся часткай алтарных кампазіцый, дэкарыравалі галоўны або бакавыя алтары. Яны вызначаюцца разнастайнасцю сэнсавага зместу і пластычных вырашэнняў. Звяртае на сябе ўвагу скульптура апостала (Магілёўскі абласны краязнаўчы музей). Паказаны ў момант душэўнага напружання, ён уражвае велічнасцю і значнасцю паставы, валявым адкрытым тварам. Унутраны стан падкрэсліваецца лёгкай асіметрыяй рыс твару, буйнаплоскаснымі складкамі вопраткі, якія быццам завіхураны ветрам.

Багаццем вобразных характарыстык вызначаецца шэраг скульптур з касцёла архангела Міхаіла ў Навагрудку (ДММ). Свабодна размешчана ў прасторы фігура Дамініка, галава горда прыўзнята, вусны сціснуты. Левае рука з разгорнутай кнігай апушчана ўніз. Барада жорстка натапырана ўперад, у неспакойны віхор закручваюцца валасы над шырокім ілбом. Цяжкія складкі вопраткі кладуцца адна на адну і каскадам падаюць уніз, кантрастуючы з гладкай паверхняй палярыны і кнігі. Дынамічны ракурс, разнастайная мадэліроўка паверхні падкрэсліваюць унутраную ўсхваляванасць вобраза.

У іншым плане вырашаны вобраз Роха. Сентыментальны выраз твару, дробныя складкі адзення, якія ства-

раюць мяккі святлацень, вызначаюць лірызм эмацыянальнага ладу скульптуры. Юны Себасцьян паказаны ў час катаванняў прывязаным да дрэва. Цела прабіта стрэламі, але твар прасветлены, на якім не бачна слядоў пакут. Доўгія мяккія валасы Себасцьяна падаюць на плечы, іх рух паўтараецца ў складках набедранай павязкі.

Барочнымі рысамі адзначаны шэраг скульптур з Троіцкага касцёла г. п. Шарашова Брэсцкай вобласці («Анёл, які музіцыруе», «Анёл з калонай»), з касцёла архангела Міхаіла с. Гнезна Гродзенскай вобласці («Анёл з воблакам»), «Распяцце» з Ваўкавыскага раёна (усе — ДММ)¹¹³.

Асабліва выразная скульптура

лоўную ўвагу. Панікла галава, абвісла ваяжае мёртвае цела. Скульптар дасягае значнай эмацыянальнай выразнасці дзякуючы скупой мадэліроўцы форм цела, стрыманасці і такту ў перадачы чалавечых пакут.

Усе названыя творы разнастайныя па псіхалагічных характарыстыках, але тым не менш у іх шмат агульнага — чулае стаўленне да канкрэтнага прататыпа, імкненне падкрэсліць унутраны стан вобразаў мадэліроўкай адзення, якое актыўна ўдзельнічае ў руху фігуры, ігнараванне дробных непрынцыповых дэталяў, што, аднак, не перашкаджае майстрам дасягаць вялікай абагуль-

106. Царская брама з Юр'еўскай царквы г. Віцебска. Каля 1690 г. Фрагмент. ДММ БССР

«Распяцце», на адвароце якой ёсць надпіс: Kazimirus Kurowicz 1696. Поўны глыбокага смутку твар Хрыста, на якім майстар канцэнтруе га-

ненасці. Для гэтых твораў характэрна выразная, упэўненая разьба, выдатнае адчуванне дрэва як матэрыялу, які дапускае вялікую свабоду ў апрацоўцы форм.

У беларускай скульптуры канца XVII — пачатку XVIII ст. прыкмет-

¹¹³ Пластика Беларусі XII—XVIII стагоддзяў. Іл. 84—87, 108.

на ўзмацняеца ўплыў народных густаў. Яна нясе адбітак мясцовых асаблівасцей і звязана з праяўленнем «нізавога» барока. Прыклад таму — скульптурны ансамбль галоўнага алтара касцёла Іаана Хрысціцеля ў в. Камаі Віцебскай вобласці, выкананы ў 1726 г. (у алтары захавалася пліта з датай яго асвячэння). Двух'ярусны, укампанаваны ў паўкруглую апсиду алтар мае дакладную канструкцыю і некалькі масіўныя, прысадзістыя формы. Такія ж прысадзістыя постаці ў апосталаў Пятра і Паўла ў нішах паміж калонамі першага яруса, Алены і Агнешкі на ўступах карніза, Саваофа, выява якога завяршае алтар. Майстар надзяляе іх характэрнымі рысамі, што робіць вобразы надзвычай канкрэтнымі і выразнымі. У Пятра і Паўла, напрыклад, шырока расплюшчаныя вочы, у Пятра адтапыраны вухы, у Паўла — ніжняя губа. Лінейныя абрысы фігур спакойныя і строгія, яны не парушаюцца нават крысsem плашчоў, якія быццам развіваюцца на ветры. Нерухомасць, устойлівасць фігур падкрэсліваюцца іх франтальнай пастаноўкай, вертыкальным рытмам складак адзення, дадзеных рэльефна. Гэтыя скульптуры, арыентаваныя на народны густ, уражваюць лаканізмам выразных сродкаў, адухоўленасцю вобразаў.

Гэтымі ж рысамі адзначаны і рэльефныя выявы на створках царскай брамы з Юр'еўскай царквы г. Віцебска (каля 1690, ДММ).

Адметная асаблівасць яе кампазіцыі — некананічнае размяшчэнне выяў у верхніх клеймах, дзе замест традыцыйнага Благавешчання змешчаны Сімяон і Мікола — патроны заказчыкаў брамы. У чатырох ніжніх клеймах паказаны евангелісты з прастадушнымі круглявымі тварамі, шырока адкрытымі вачамі. У іх позах, жэстах адчуваецца некаторая наіўнасць і непасрэднасць, а ў кампазіцыі клеймаў — шмат па-народнаму перададзеных дэталей. Гнуткія

раслінныя парасткі, якія ўтвараюць клеймы, ствараюць дадатковыя акругленыя лініі, што яшчэ выразней падкрэсліваюць рэльеф фігур.

107. Тайная вячэра. XVII ст.
Фрагмент кампазіцыі.
Заслаўскі гісторыка-археалагічны
музей-запаведнік

Шырокае выкарыстанне раслінных матываў у кампазіцыі царскай брамы сведчыць аб тым, што майстар хутчэй за ўсё карыстаўся гравюрамі, дзе клеймы таксама часта ўтвараліся шляхам перапляцення галінак, лісця, кветак.

Такім чынам, можна адзначыць, што скульптура другой паловы XVII — пачатку XVIII ст. арганічна звязана са скульптурай папярэдняга перыяду і з'яўляецца арганічным яе працягам. Гэты перыяд адзначаны ўзмацненнем рэалістычных тэндэнцый, што праяўляецца ва ўзбагачэнні сродкаў мастацкай выразнасці, у трактоўцы вобразаў, якія надзяляюцца індывідуальнымі, амаль партрэтнымі рысамі. Мясцовымі густамі і ўяўленнямі адзначаны шэраг твораў «нізавога» барока. Наогул развіццё скульптуры XVII ст. з'явілася той трывалай глебай, на якой дасяг-

нула бліскучага росквіту беларуская барочная пластыка наступнага, XVIII стагоддзя.

ДЭКАРАТЫЎНА-ПРЫКЛАДНОЕ МАСТАЦТВА

Дэкаратыўна-прыкладное мастацтва другой паловы XVII — пачатку XVIII ст. становіцца больш адмысловым і пышным, дэкаратыўны бок пачынае пераважаць над утылітарным. Першачарговую ролю ў гэтым працэсе адыграла характэрнае для таго часу імкненне шляхты да раскошы і бляску. Яе густам як найлепш адпавядаў стыль барока з яго дынамізмам, пампезнасцю, супрацьпастаўленнем пластычных і жывапісных сродкаў вырашэння.

Узмацненне эканамічных і культурных сувязей Беларусі з заходне-еўрапейскімі краінамі, прыток у Беларусь іншаземных майстроў спрыялі, з аднаго боку, пашырэнню барока ў беларускім мастацтве, з другога — з'яўленню новых тэхналогій апрацоўкі матэрыялаў, новых матываў і відаў дэкору.

Важны этап у развіцці як беларускага, так і рускага дэкаратыўнага мастацтва звязаны з дзейнасцю беларускіх майстроў у Маскоўскай дзяржаве. Уцёкі ў Расію беларускіх сялян і рамеснікаў, якія ратаваліся ад феадальнага і нацыянальна-рэлігійнага прыгнёту, у сярэдзіне XVII ст. сталі масавай з'явай. Для прыцягнення кваліфікаваных майстроў пасылалі ў Вялікае княства Літоўскае спецыяльных ганцоў для падбору разьбяроў, цаніннікаў, збройнікаў, «залатых і сярэбраных спраў майстроў» для работы пры царскім двары. У канчатковым выніку гэта спрыяла ўзаемаўзбагачэнню мастацтва абодвух народаў.

У другой палове XVII ст. дасягае свайго росквіту разьба па дрэву. Паранейшаму аснову разьбянога ўбран-

ня інтэр'ераў праваслаўных храмаў складаюць раслінныя матывы з парасткамі, лісцем, пладамі, кветкамі, аднак у большасці выпадкаў яны моцна стылізуюцца, толькі агульнымі характарам нагадваючы раслінныя формы. Складанае аб'ёмнае перапляценне разьбяных пазалочаных форм надавала інтэр'ерам надзвычайную дэкаратыўнасць і пышнасць.

Выдатны ўзор развітай аб'ёмна-ажурнай разьбы — іканастас Мікалаеўскай царквы ў Магілёве (трэцяя чвэрць XVII ст.). Гэта яскравы прыклад уплыву стылю барока, якое ў мастацтве Беларусі другой паловы XVII ст. заняло пануючае становішча. Аснову іканастаса складаюць разьбяныя ажурныя пазалочаныя калонкі, нібы сплеченыя з раслінных парасткаў. Аднак канкрэтныя раслінныя формы выяўлены тут не так ярка, як у разьбе іканастаса магілёўскага Богаяўленскага сабора, які паслужыў узорам для стварэння іканастаса сабора Мікалая. Разец майстра ператварыў калонкі, капіталі і карнізы ў складанае перапляценне пластычных форм, дзе толькі ўгадваюцца раслінныя матывы. Гэта буйныя пластычных дэкаратыўных форм, аб'яднаных у стылістычна цэласную кампазіцыю, хаця цяжка тут знайсці нават два аднолькавыя матывы. Такія якасці ўласцівы таксама разьбе іканастасаў другой паловы XVII ст. на Украіне і ў Расіі.

Іканастас магілёўскага сабора Мікалая ярка ілюструе тыя змены, якія адбыліся ў яго кампазіцыі і дэкоры на працягу стагоддзя. Калі ў ранейшы перыяд іканастас выконваў дапаможную функцыю і служыў для размяшчэння жывапісу, то ў другой палове XVII ст. ён уяўляе сабой складанае шмат'яруснае збудаванне з разгорнутаі пластычнай кампазіцыяй. Калі раней іканастасы нагадвалі плоскую сцяну, то з сярэдзіны XVII ст. пад уплывам барока яны становяцца шматпланавымі.

Шматлікія ўступы, карнізы, калонкі то высоўваюцца наперад, то хаваюцца ўглыбіні, то навісаюць над ніжнімі ярусамі, падпарадкоўваючы сабе

108. Царская брама з царквы Рыгора Неакесарыйскага ў Маскве. 1672. Фрагмент. ДГМ, Масква

жывапіс і нярэдка вымушаючы мяняць форму абразоў адпаведна кампазіцыі іканастанаса.

Змены ў характары дэкаратыўнай разьбы і канструкцыі іканастанасаў найбольш выразна адбіліся на творчасці беларускіх майстроў-разьбяроў, якія працавалі ў Рускай дзяржаве. Частка з іх была прыцягнута

патрыярхам Ніканам для работ у Іверскім манастыры на Валдаі. Пра характар творчасці беларускіх разьбяроў у Іверскім манастыры сведчаць уцалелыя ўваходныя дзверы халоднага сабора (1655), упрыгожаныя багатай рэльефнай разьбой расліннага характару¹¹⁴. Пасля майстры былі пераведзены на работы па аздабленню Васкрасенскага Нова-Іерусалімскага манастыра на Істры і яго грандыёзнага сабора, будаўніцтва якога пачалося ў 1658 г. Разьбяныя работы ў саборы выкананы беларусамі Клімам Міхайлавым, «старцам» Іпалітам, «старцам» Арсением, Герасімам Акулавым¹¹⁵.

Майстэрства беларускіх разьбяроў па аздабленню храма Васкрасенскага Нова-Іерусалімскага манастыра стала настолькі вядомым, што ў 1667 г. туды быў пасланы царскі ўказ «резцов и иных всяких дел мастеров» прыслаць у Аружэйную палату¹¹⁶. Усю зіму 1667—1668 гг. разьбяры Клім Міхайлаў, Давыд Паўлаў, Андрэй Іваноў, Герасім Акулаў пад кіраўніцтвам «старца» Арсенія працавалі над аздабленнем Каломенскага палаца — падмаскоўнай рэзідэнцыі цара Аляксея Міхайлавіча¹¹⁷.

Палац упрыгожвалі пазалочаныя капітэлі, карнізы, кранштэйны, ліштва аб'ёмна-ажурнай разьбы, мэбля, аздабленая рэльефнай разьбой з таркавымі дэталямі¹¹⁸. Пазалота на ёй спалучалася з таніроўкай у глыбокі карычневы колер. Усё гэта робіць Каломенскі палац выдатным творам драўлянага дойлідства другой паловы XVII ст. Аздабленне яго прыводзіла ў захапленне відавочцаў. Сімяон Полацкі, які назваў палац

¹¹⁴ История русского искусства. Т. 4. С. 306.

¹¹⁵ Там жа. С. 308.

¹¹⁶ Соболев Н. Н. Русская народная резьба по дереву. С. 79.

¹¹⁷ История русского искусства. Т. 4. С. 308.

¹¹⁸ Соболев Н. Н. Русская народная резьба по дереву. С. 82.

восьмым цудам свету, пісаў пра яго разьбяны дэкор:

Множество цветов живописанных
и острым хитро длотом изваанных,
Удивлятися всяк ум понуждает,
правый бо цветник быти ся являет. 119

Пасля заканчэння работ у Каломенскім палацы амаль усе беларускія майстры былі пакінуты пры Аружэйнай палаце. З іх дзейнасцю ў палаце звязаны прыкметныя змены ў характары рускай дэкаратыўнай разьбы.

Да другой паловы XVII ст. у Рускай дзяржаве разьбу выконвалі ў невысокім рэльефе, без выдалення фону. Творчасць беларускіх майстроў спрыяла хуткаму распаўсюджанню ажурнай разьбы з размяшчэннем узору не ў адной плоскасці, а ў складаным перапляценні парасткаў з лістамі, гронкамі вінаграду, кветкамі. Такая разьба, куды больш складаная ў выкананні, чым рэльефная, давала незвычайны дэкаратыўны эфект. Такі від разьбы ў Рускай дзяржаве быў названы «беларускай рэзью». М. Ільін так характарызуе яе: «Хаця некаторыя з ужытых майстрамі-беларусамі матываў сустракаліся раней у рускім мастацтве, але ніколі яшчэ з такой жывасцю і веданнем прыроды не выконваліся ў разьбе кветкі, фрукты і травы. Галоўнай зменай, унесенай беларускімі разьбярамі, было шырокае прымяненне шматлікіх калон, пакрытых ажурнай разьбой; іх маштабная сувязь з фігурай чалавека надала ўсяму ўбранню «чалавечы» характар. Іканастасы атрымалі ярусы, што пры пераносе іх дэкаратыўных форм на знешняе белакаменнае ўбранне вызначыла члянненне будынкаў на свайго роду паверхі»¹²⁰.

Было б, аднак, няправільным лічыць, што прыёмы аб'ёмна-ажурнай разьбы механічна перанесены на рускую глебу. У аснове «беларускай рэзі» ляжалі формы і традыцыі старажытнарускага мастацтва, і для распаўсюджання аб'ёмна-ажурнай разьбы рускае мастацтва XVII ст. было добра падрыхтавана. Іменна таму аб'ёмна-ажурная разьба і атрымала тут такое шырокае распаўсюджанне. Яна найлепшым чынам адпавядала зменам у характары іканастасы, якія намеціліся ў другой палове XVII ст.¹²¹

Выдатны твор дэкаратыўнага мастацтва, уцалелы да нашых дзён, — грандыёзны іканастас Смаленскага сабора маскоўскага Новадзявочага манастыра, выкананы ў 1683—1685 гг. беларускімі майстрамі пад кіраўніцтвам Кліма Міхайлава (царскія вароты створаны Сцяпанам Зіноўевым). Іканастас упрыгожваюць 84 калонкі з ажурна пераплеценай вінаграднай лазы, карпізы, картушы. Па характару разьбы і яе мастацкіх якасцях гэта праца блізкая іканастасу сабора Мікалая ў Магілёве.

Вялікай групай рускіх і беларускіх майстроў былі выкананы іканастасы трох цэркваў у Ізмайлаве, цэркваў Данскога манастыра ў Маскве¹²². Характар іх разьбы блізкі да дэкору іканастасы Смаленскага сабора Новадзявочага манастыра¹²³. Лінію развіцця разьбяных іканастасаў, аздобленых аб'ёмна-ажурнай разьбой, заканчвае сяміярусны іканастас Успенскага сабора Свенскага манастыра ў Бранскай вобласці, выкананы, як мяркуюць рускія даследчыкі¹²⁴, таксама беларускімі майстрамі. Гэта адно з самых манументаль-

¹¹⁹ Полоцкий С. Избр. соч. М.; Л., 1958. С. 104.

¹²⁰ Очерки истории СССР. XVIII в., первая четверть. М., 1954. С. 735.

¹²¹ История русского искусства. Т. 4. С. 310.
¹²² Абецедарский Л. С. Белорусы в Москве XVII в. С. 33—34.

¹²³ История русского искусства. Т. 4. С. 316, 318.

¹²⁴ Там жа. С. 320.

109. Клім Міхайлаў, Дарафей Залагароў.
Іканастас у Смаленскім саборы
Новадзвячога манастыра ў Маскве.
1683—1685

ных і дэкаратыўных збудаванняў таго часу.

Справаводства Аружэйнай палаты дае каштоўны і цікавы матэрыял аб рабоце беларускіх мэбэльшчыкаў пры царскім двары. Так, Давыд Паўлаў з Віцебска вырабляў сталы з распісным верхам і точанымі ножкамі, а ў 1667 г. з групай разбяроў ён зрабіў камплект мэблі да прыезду ў Маскву ўсходніх патрыярхаў¹²⁵. Клім Міхайлаў «со товарищи» зрабіў для царскіх харом «круг пуклястый, сквозной, резной в 1½ аршина, да двоі рамы с перегородки... да кресла витые... киот резной тройной со шпренгелем і скрыдлы, да двоі кровати со гзымсы и с подволоками столярскими, да шестеры рамы, да двоі кресла витые кленовые, да троі кресла витые кленовые, да троі кресла резные»¹²⁶, а таксама нейкі незвычайны «шкаф круглый о пятидесяти аб одном месте»¹²⁷. Характар разбьянога дэкору на мэблі, відаць, быў аналагічны дэкаратыўнай разьбе іканастасаў, хаця тут ён павінен быў быць больш стрыманы і спакойны. Пазалота ўжывалася ў спалучэнні з таніроўкай у глыбокі карычневы колер.

У канцы XVII ст. у галіне разьбы па дрэву новых дасягненняў не адзначаецца. Аб'ёмна-ажурная разьба іканастасаў таго часу дасягнула той стадыі майстэрства, калі яе далейшае развіццё ўжо не магло даць што-небудзь новае, больш значнае, чым папярэднія дасягненні.

Адным з нешматлікіх узораў разьбы канца XVII ст. з'яўляецца іканастас Троіцкай царквы Маркава манастыра ў Віцебску (не захаваны). Па кампазіцыі і дэкору ён вельмі блізкі іканастасам Мікалаеўскага

і Богаяўленскага сабораў у Магілёве. Аснову дэкору складае тая ж аб'ёмна-ажурная пазалочаная разьба барочнага характару, што ўтварае

110. Клім Міхайлаў, Дарафей Залатароў. Іканастас у Смаленскім саборы Новадзвявоцага манастыра ў Маскве. Фрагмент. 1683—1685

пустацелья калонкі з разбьянымі капітэлямі і базамі. Відаць, аўтары іканастаса Троіцкай царквы добра ведалі работы магілёўскіх майстроўці, можа, нават самі былі адтуль¹²⁸.

Крыху інакш выглядае царская брама іканастаса магілёўскага Мікалаеўскага сабора, створаная, відаць, у канцы XVII — пачатку XVIII ст. Ва ўсякім выпадку разьба яе не мае ўжо той пышнасці і аб'ёмнасці, якімі адрозніваецца дэкор іканастаса.

¹²⁵ Соболев Н. Н. Русская народная резьба по дереву. С. 263—264.

¹²⁶ Забелин И. Е. Домашний быт русских царей в XVI—XVII стет. С. 705—706.

¹²⁷ Соболев Н. Н. Русская народная резьба по дереву. С. 316.

¹²⁸ Фундатарамі магілёўскага Богаяўленскага сабора і Троіцкай царквы Маркава манастыра ў Віцебску былі магнаты Агінскія (Кацер М. Народно-прикладное искусство Белоруссии. С. 68).

Няма тут і канкрэтных раслінных, матываў. Дэкор складаецца з сакавітых пластычных форм, якія адмыслова сплятаюцца ў сцэльны дыван брамы. Густая пазалота надае браме выгляд ліцця з металу, а не разьбы па дрэву, што ўвогуле характэрна для прафесійнай дэкаратыўнай разьбы XVII—XVIII стст.

Імкненне да плоскасці і моцнай стылізацыі разьбы, з аднаго боку, сведчыць пра жывучасць візантыйскіх традыцый, якія поўнасьцю так і не былі выцеснены ні дэкаратыўнымі ідэямі Адраджэння, ні нават барочнай дынамікай, з другога — пра моцны ўплыў народных традыцый. Сувязь прафесійнага мастацтва з народным — адна з характэрнейшых рыс беларускага мастацтва мінулых стагоддзяў.

Яшчэ слабей уплыў мастацкіх стыляў адбіўся на разьбе іканастасаў, створаных для невялікіх правінцыяльных храмаў. Выкананыя, як правіла, мясцовымі майстрамі, яны не вызначаюцца пышнасьцю разьбы і бляскам пазалоты. Іх спакойная, стрыманая, звычайна рэльефная разьба, зрэдку пазалочаная ці пасярэбраная, а часцей проста расфарбаваная, добра гарманіруе са сціплым інтэр'ерам сельскіх, звычайна драўляных храмаў.

Іканастасы XVII — пачатку XVIII ст. звяртаюць увагу кампазіцыйнай цэласнасцю і мастацкай завершанасцю, сінтэзуючы ў сабе розныя віды мастацтва: дэкаратыўную разьбу, скульптуру, жывапіс, роспіс. Барока ператварыла іканастасы ў складаную архітэктурна-мастацкую кампазіцыю. Вітыя калонкі, рамкі з буйных завіткаў, карункі з пераплеценага лісця, кветак і пладоў утвараюць вокны для абразоў, якія ў адпаведнасці з афармленнем робяцца авальнымі, круглымі ці шматвугольнымі. У раслінныя ўзоры ўплятаюцца скульптуры, барэльефы і гарэльефы. Самі абразы таксама адчуваюць моцны ўплыў арнаменталь-

най разьбы па дрэву. Іх фоны запаўняюцца ажурным рэльефам разьбы па тоўстаму слою ляўкаса. Такі характар разьбы аналагічны разьбе па дрэву.

Металічныя чаканення абклады ў многіх выпадках саступаюць месца драўляным разьбяным з наступным пакрыццём ляўкасам і пазалотай (асабліва ў цэрквах заходняй Брэстчыны). Іх выразалі з тонкай дошкі і аздаблялі разьбой, малюнак якой паўтараў чаканку і гравіроўку металічных абкладаў. Поўнай аналогіі, безумоўна, не было, ды разьбяры да гэтага і не імкнуліся. Дэкор драўляных абкладаў яны дапасоўвалі да магчымасцей матэрыялу і ў першую чаргу да агульнага мастацкага аздаблення іканастаса, дзе галоўную ролю выконваў не столькі жывапіс, колькі дэкаратыўная разьба, якая аб'ядноўвала ўсю кампазіцыю. Драўляныя пазалочаныя абклады ўпісваліся ў такую кампазіцыю больш арганічна, чым металічныя.

Пачынаючы з другой паловы XVII ст. колькасць рамеснікаў, што займаліся апрацоўкай металу, значна скарацілася. Калі ў 1651 г. у Гродна налічвалася 130 рамеснікаў, дык да 1680 г. засталася толькі 12, з іх два залатых спраў майстры і адзін кацельшчык¹²⁹. У Віцебску, які ў канцы XVI ст. і першай палове XVII ст. быў адным з буйнейшых рамесніцкіх цэнтраў Беларусі, у 1655 г. працавалі ўсяго два залатых спраў майстры, тры кавалі, тры кацельшчыкі і тры токары¹³⁰. Многія пакінулі Беларусь і пераехалі на Украіну, у Запарожскую Сеч і Расію. Толькі з Полацка і Віцебска ў Аружэйнай палаце на 1660 г. працавала 68 чалавек — майстроў сярэб-

¹²⁹ Писцовая книга Гродненской экономии. Ч. 2. С. 179—202.

¹³⁰ Игнатенко А. И. Ремесленное производство в городах Белоруссии в XVII—XVIII вв. Мн., 1963. С. 83.

ранай, броннай, ствольнай, такарнай і іншых спраў¹³¹.

Майстры, якія засталіся ў Беларусі, нягледзячы на эканамічныя і палітычныя цяжкасці, працягвалі развіваць і ўдасканальваць метады і спосабы мастацкай апрацоўкі металу. Асаблівага развіцця дасягае ювелірная справа, з'яўляюцца новыя віды апрацоўкі матэрыялаў, ускладняецца, становіцца больш адмысловым дэкор. Широкае распаўсюджанне ў XVII ст. атрымала тэхніка басмы — ручное цісненне адбіткаў і ўзораў на тонкіх лістах золата ці серабра. Яна была пашырана яшчэ ў дамангольскай Русі¹³² для выканання апраў шматлікіх абразоў і кніг. У каштарыснай кнізе 1654 г. горада Полацка адзначана, што ў Саборнай царкве Сафіі «на прастоле два Евангелія с Евангелісты серебрянымі, одно з басмянымі, а другое с резнымі...»¹³³ З вялікім майстэрствам зроблена сярэбраная аправа евангелія з распяццем і святымі, якая ў 30-я гады XX ст. захоўвалася ў Беларускаму музеі ў Вільні¹³⁴. Увесь фон аправы пакрыты арнамантам у выглядзе раслінных парасткаў.

Абклады абразоў другой паловы XVII ст. вызначаюцца пэўнымі стылістычнымі і мастацкімі асаблівасцямі. Чаканення з серабра, пасярэбранай ці пазалочанай латуні, яны досыць густа ўкрыты рэльефным дэкорам расліннага характару. Пад уплывам барока рэльеф становіцца рознавысокім, раслінныя матывы набываюць амаль натуралістычны выгляд. Сярод іх лёгка вызначыць гваздзікі, цюльпаны, півоні, ландышы, мудрагеліста перавітыя паміж

сабой (абклад абразы «Маці боская Адзігітрыя» са Старых Дзевяткавічаў Гродзенскай вобл., ДММ). Набытае пашырэнне матыву аканту (пацір 1666 г. з Ружан, ДММ)¹³⁵. Такая арнаментальная стылістыка, характэрная для дэкаратыўна-прыкладнага мастацтва ўсёй Еўропы, спалучалася ў Беларусі з мясцовымі традыцыямі народнага мастацтва і выпрацавала лакальныя варыянты¹³⁶.

111. Фрагмент абклада абразы з г. Кобрына. XVII ст. МСБК АН БССР

Абклады абразоў, паціры, крыжы і іншыя вырабы другой паловы XVII ст. сведчаць, што беларускія майстры валодалі самымі рознымі відамі мастацкай апрацоўкі металаў. Чаканка рэдка выступала самастой-

¹³¹ ЦГАДА, ф. 389. Оружейная палата, д. 4630, л. 1—12.

¹³² Постникова-Лосева М. М. Русское ювелирное искусство. М., 1974. С. 203.

¹³³ Сапунов А. П. Витебская старина. Витебск, 1885. Т. 4. С. 277.

¹³⁴ Кацер М. Народно-прикладное искусство Белоруссии. С. 76.

¹³⁵ Дэкаратыўна-прыкладнае мастацтва Беларусі XII—XVIII стагоддзяў/Аўт. тэксту і склад. Н. Высоцкая. Мн., 1984. С. 6.

¹³⁶ Там жа.

па, яна, як правіла, спалучалася з ліццём, гравіроўкай, прасечкай, чарненнем, філігранню і інш. (табернакль з езуіцкага касцёла ў Нясвіжы; абразок «Маці боская Адзігітрыя» са Слуцка, ДММ; аправа мшала 1695 г. з Вялікіх Эйсмантаў Гродзенскай вобл., ДММ).

Спалучэнне розных тэхнік апрацоўкі металаў характэрна і для дэкару прадметаў бытавога прызначэння. Да пачатку XVIII ст. адносіцца медная шкатулка з Гродзенскага гісторыка-археалагічнага музея. На верхнім баку яе адзначаны год выканання «1710» і ініцыялы «Р В», якія, пэўна, належаць майстру. На вечку ў тэхніцы гравіравання выкананы малюнак казачнага аленя сярод квітнеючых раслін. Бакі шкатулкі аздоблены арнаментальнымі поясамі з гравіраваных кветак. Задні бок шкатулкі прадоўжаны ўверх і выступае над вечкам. Ён таксама аздоблены падобнай гравіроўкай, але з прасечкай фону. Ма-

112. Звон з в. Даўгінава Вілейскага р-на Мінскай вобл. 1679. ДМ БССР

люнак зроблены лёгка і вольна, з добрым народным густам.

З сярэдзіны XVII ст. беларускія майстры па апрацоўцы металу шырока прыцягваюцца да розных мастацкіх работ у Рускай дзяржаве. Так, у 1656 г. з Аружэйнага прыказа былі пасланы ў Шклоў і Магілёў давераныя асобы Саўка Барысаў і Мітка Фёдараў з мэтай падабраць «залатой і срэбранай справы майстроў»¹³⁷. У 1658 г. пры царскім двары ўжо працавала вялікая група беларусаў, працай іх кіраваў таленавіты беларускі майстар Пётр Іванавіч Заборскі. Надпіс на надмагільнай пліце (памёр у 1665 г.) паведамляе, што ён быў «золотых, серебряных і медных, ценинных і всяких рукодельных хитростей изрядный ремесленный изыскатель»¹³⁸.

У Срэбранай палаце працавалі ў асноўным майстры па апрацоўцы металу, сярод іх выхадцы з Беларусі Лаўрыкаў Гаўрыла, Красоўскі Пётр, Іваноў, Красільнікаў Іван, Іваноў Станіслаў, Астаф'еў Сцяпан, Гаўрылаў Сяргей, Фёдар Мікулаеў, Кутнеў Максім, які «в 1689 г., январа 13, послан был в г. Севск для государственных дел, в числе 19 мастеров Серебряной палаты»¹³⁹, і многія іншыя.

Беларускія майстры працавалі таксама ў Аружэйнай і Залатой палатах. Напрыклад, Карпаў Васіль, Залатой палаты жалаваны майстар, у 1651 г. удзельнічаў у ацэнцы «ўзорочных» тавараў, якія прывёз датчанін Хрыстафор Германе. У 1658 г. Васіль Карпаў быў пасланы ў акаліцу Рыгі, дзе разам з майстрам Цімафеем Пятровым зрабіў залатую

¹³⁷ Викторов А. Описание записных книг и бумаг старинных дворцовых приказов. М., 1883. Вып. 2. С. 423.

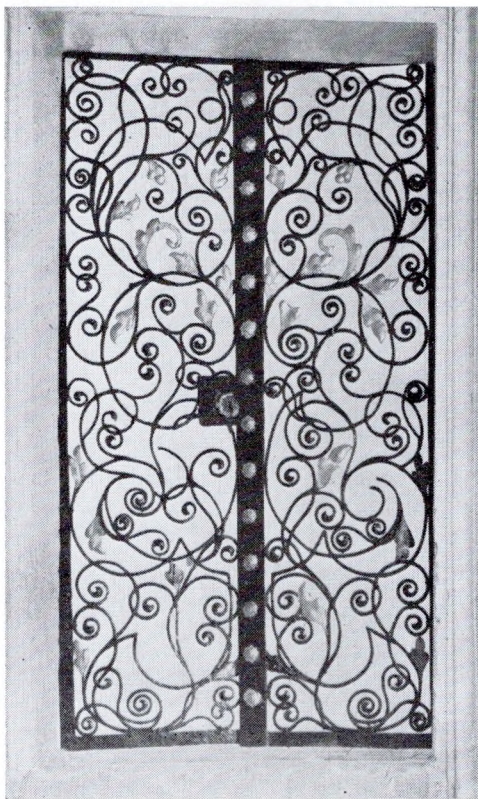
¹³⁸ Абецедарский Л. С. Белорусы в Москве XVII ст. С. 12.

¹³⁹ Троицкий В. И. Словарь московских мастеров золотого, серебряного и алмазного дела XVII века. М., 1928—1930. Вып. 1—2. С. 67.

аправу да абраза Полацкай маці боскай¹⁴⁰.

Развіццё дэкаратыўнай кафлі ў XVII ст. характарызуецца далейшай распрацоўкай форм, спалучэннем рэнесансных і барочных матываў,

113. Дзвярная рашотка. 2-я пал. XVII ст.
Касцёл айгуцінцаў у в. Міхалішкі
Астравецкага р-на Гродзенскай вобл.

пашырэннем паліхроміі. Найбольш часта сустракаецца паліва сіняга, зялёнага, карычневага, белага, жоўтага, чырвонага і іншых колераў.

Вялікі асартымент дэталей кафляных печаў таго часу сведчыць пра іх складаную канфігурацыю, якая падкрэслівалася рэзка прафіляванымі ўступамі. Пазней, у эпоху сталага барока, з'явілася кафля даволі вялікіх памераў, якая адразу фармавалася ў выглядзе цэлых сегментаў печы, дэкарыраваных разнастайнымі ўзорамі і знакаляровай палівай. Печы вянчалі каронкі, якія ставіліся над радам карнізнай кладкі і мацаваліся з дапамогай спецыяльнага прыстасавання («пяты») або румпы своеасаблівай формы. Каронкі былі розныя: праразныя (фігурныя), упрыгожаныя простым геаметрычным ці раслінным арнамантам і выявамі анёлаў; пласціны з выявамі жывёл, людзей, птушак, з рэлігійнымі сюжэтамі і інш. Адзін з такіх узораў кафляных печаў XVII ст. упрыгожваў рызніцу касцёла бернардзінак у Слоніме. Печ мела форму цыліндрычнай калоны, абкладзенай зялёнай квадратнай кафляй з рэльефным малюнкам вінаграднай гронкі з лісцем і «вусамі»¹⁴¹. Былі пашыраны і печы прамавугольнай формы.

Як сведчаць археалагічныя раскопкі і дакументальныя матэрыялы, печы з паліхромнай кафлі ў XVII ст. былі ўжо звычайнай і распаўсюджанай з'явай. Так, у інвентары двара мешчаніна з Мінска Ягора Гегера за 1654 г. згадваюцца «печ кафлей белых, з рознымі фарбамі», «печ малеваная, рознай фарбы, комін мураваны», «печ зялёная», «печ малеваная рознай фарбы», «печ кафлей зялёных»¹⁴².

Майстэрства беларускіх керамістаў атрымала шырокую вядомасць. Разам з разьбярамі, ювелірамі і майстрамі іншых спецыяльнасцей іх запрашалі ў Рускую дзяржаву для аздаблення шматлікіх збудаванняў.

¹⁴⁰ Троицкий В. И. Словарь московских мастеров золотого, серебряного и алмазного дела XVII века. С. 53—54.

¹⁴¹ Кацер М. Народно-прикладное искусство Белоруссии. С. 72.

¹⁴² Беларускі архіў. Мн., 1930. Т. 3: Мінскія акты. Вып. 1. С. 179.

Да сярэдзіны XVII ст. у рускім мастацтве была распаўсюджана аднакаляровая, звычайна зялёная («мураўлёная»), кафля. Беларускія ж майстры прынеслі тэхніку вытворчасці паліхромнай («цаніннай») кафлі, за што і былі празваны «цаніннікамі». Акрамя таго, з гліны яны выраблялі складаныя архітэктурныя дэталі, што дазваляла надаваць будынкам разнастайны паліхромны дэкор.

У Іверскім манастыры на Валдаі пад кіраўніцтвам Ігната Максімава адна з першых груп перасяленцаў з Беларусі, у асноўным з Копысі, пачала вырабляць кафлю і чарапіцу. Кафля ішла як на печы, так і на аддзелку інтэр'ераў і экстэр'ераў будынкаў. Керамічная вытворчасць была пастаўлена тут так шырока,

114. Фрагмент керамічнага дэkorу Пакроўскага сабора ў Ізмайлаве. 1671—1679. Масква

што забяспечвала патрэбы не толькі манастыра, але і многіх суседніх гарадоў.

З 1658 г. разам з разьбярамі беларускія цаніннікі працавалі над аздабленнем грандыёзнага саборнага храма Васкрасенскага Нова-Іерусалімскага манастыра на Істры. Знадворку і ўнутры храм быў абліцаваны паліхромнай кафляй, з яе было зроблена таксама пяць выдатных іканастасаў. Кіраваў работамі беларус Пётр Іванавіч Заборскі¹⁴³.

Выкліканыя з Васкрасенскага манастыра ў Маскву беларускія цаніннікі¹⁴⁴ прынялі актыўны ўдзел у аздабленні грамадзянскіх і культурных збудаванняў. Вынікам творчай садружнасці беларускіх і рускіх майстроў з'яўляецца царква Юрыя Неакесарыйскага на Палянцы (1668—1672). Храм і званіца аздаблены шырокім поясам паліхромнай кафлі надзвычай прыгожага малюнка, які атрымаў назву «павіна вока». Падобнай кафляй упрыгожаны бараны купалоў Пакроўскага сабора ў Ізмайлаве (1671—1674). Аўтарамі дэкаратыўнага аздаблення ўсіх гэтых збудаванняў былі выдатныя майстры-керамісты Сцяпан Іваноў і Ігнат Максімаў «с товарищи»¹⁴⁵.

Па думцы рускіх даследчыкаў, беларускія майстры-цаніннікі прымалі таксама ўдзел у аздабленні выдатнага збудавання XVII ст. — Круціцкага церамка ў Маскве¹⁴⁶. Яго сцены, карнізы, ліштвы, калоны

¹⁴³ История русского искусства. Т. 4. С. 306.

¹⁴⁴ Сцяпан Іваноў з Мсціслава, Ігнат Максімаў, П. Будкееў, Дарафейка, Я. Андрэеў, С. Аляксееў, В. Дарафееў, П. Фёдараў, С. Грыгор'еў з Копысі, І. Ялфімаў з Магілёва, В. Мікулаеў са Шклова, С. Грыгор'еў, Ф. Чук, П. Збражскі і інш. (гл.: Русско-белорусские связи во второй половине XVII века: Сб. док. Мн., 1972. С. 43—47).

¹⁴⁵ Воронов Н. В., Сахарова И. Г. О датировке и распространении московских изразцов//Материалы и исслед. по археол. СССР. М., 1955. № 44. С. 108—109.

¹⁴⁶ Там жа. С. 114.

ўкрыты суцэльным дэкорам з рэльефнай паліхромнай кафлі.

Беларускія цанінікі не толькі ўзбагацілі рускае дэкаратыўнае мастацтва новымі дасягненнямі ў галіне паліхромнай кафлі, але і садзейнічалі распаўсюджанню ў Рускай дзяржаве скульптуры. Выдатны ўзор гэтага віду мастацтва — керамічныя рэльефы апосталаў на барабанах царквы Успення «ў Ганчарах» у Маскве (канец XVII ст.). Зрабіў іх той жа Сцяпан Іваноў, выхадзец з Мсціслава¹⁴⁷, празваны за сваё дзівоснае мастацтва «Палубесам». За вырашэнне падобных мастацкіх задач пасля смерці Сцяпана Іванова ніхто ўжо не браўся.

Як і ў ранейшы перыяд, на Беларусі гліна з'яўлялася самым дэмакратычным і даступным матэрыялам для вырабу разнастайнага посуду і розных дэкаратыўна-прыкладных рэчаў: падсвечнікаў, чарнільніц, а з XVII ст. — і люлек («піпак») для курэння. Яны нагадвалі трубка, вытворчасць якіх узнікла ў Галандыі ў апошній чвэрці XVI ст. і існавала да пачатку XIX ст. У час археалагічных раскопак гарадоў і замкаў Беларусі ў культурных пластах канца XVI — пачатку XVII ст. знойдзены раннія «галандскія» белагліняныя люлькі з глянцаванай паверхняй. Па краю чашачкі зубчастым колцам наносілі арнамент. Люлькі XVII ст. былі большых памераў, у ніжняй частцы чашачкі мелі клеймы. Рэльеф адлюстраванняў на іх вызначаецца вялікай тонкасцю выканання. Бытавалі такія люлькі на працягу XVII — XVIII стст.

Ганчарны посуд у XVII ст. быў у шырокім ужытку як у простапародзі, так і ў феадалаў. Відаць, розніца была толькі ў якасці работы і характары дэкару. Як сведчаць археалагічныя матэрыялы, гліняны

посуд, прызначаны для багатых спажыўцоў, меў разнастайны мастацкі роспіс у выглядзе геаметрычных і стылізаваных раслінных матываў жоўтага, зялёнага, карычневага колераў, часта на белым фоне.

115. Тэракотавая люлька. XVII ст.
Ін-т гісторыі АН БССР

Архіўныя звесткі сведчаць, што ў другой палове XVII ст. шкларобства атрымала далейшае развіццё. Пра ўзровень развіцця тагачаснага шкларобства ў нейкай ступені даюць уяўленне патрабаванні да шкларобаў, што ўступалі ў віленскі цэх. Туды перш за ўсё прымалі шкларобаў, якія ўмелі выдзімаць і ляпіць складаныя па форме вырабы, а таксама тых, хто ўмеў іх размаляваць. «Скляжам», майстэрства якіх заключалася ў стварэнні мастацкага вобраза ў гарачым шкле непасрэдна каля гутнай печы, неабходна было ўмець вырабіць «манстранцью з променем, ліхтар з вежкамі і з купаламі, сальніцу, а таксама іншыя ўсялякія ўзоры, да таго рамяства шклярскага адносна, павінны быць дасканала зрабёны»¹⁴⁸. Звяртае ўвагу, што ў статуце шкларобаў гаворка ішла ў асноўным аб уменні вырабляць са шкла самую складаную

¹⁴⁷ Очерки истории СССР. XVIII в., первая четверть. С. 736.

¹⁴⁸ Акты, издаваемые Виленскою Археогрфическою комиссиею. Вильно, 1879. Т. 10. С. 37.

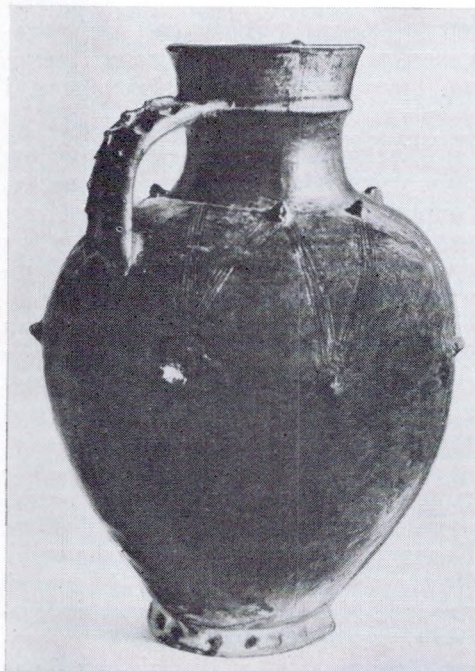
і унікальную шкляную пластыку культывага і бытавога прызначэння. Відаць, на ўвазе меліся вырабы, калі рамеснікам трэба было «рабіць штукку»¹⁴⁹. Такім чынам, перавага аддавалася рамеснікам, якія праяўлялі майстэрства ў галіне шкляннай пластыкі і формаўтварэння, а пра жывапісаў гаварылася так: «А калі б такі быў, які маляванне штукі ўмеў, той у адпаведнасці з упадабаннем сваёй веры «Узнясенне ў неба» або «Хрыстовы пакуты» павінен на шкле адмаляваць». Гэтыя патрабаванні сведчаць, што ўзровень размалёвак на шкле быў тады досыць высокім.

Абедзве групы вырабаў вызначалі ўзровень беларускага шкла XVII ст. У шкларобстве Германіі і Чэхаславакіі ў гэты час пераважала гравіраванне і граненне шкла, а размалёўка адышла на другі план і была справай дробных шклянных гут. На тэрыторыі Беларусі размалёўка на шкле атрымала далейшае развіццё, бо яна была мастацтвам традыцыйным, акрамя таго, больш простым з тэхнічнага пункту гледжання. Па-мастацку афармляўся і бытавы посуд, прызначаны для корчмаў, аптэк і простага людю. Ён меў зелянковы, жаўтаваты або карычневы колер, таму што вырабляўся з неасветленага шкла. Шкло такой якасці варылі не толькі дробныя гуты, але і буйныя мануфактуры XVIII ст.¹⁵⁰ З яго выдзімалі ў форму таўстасценныя бутэлькі з

увагнутымі ўнутр днішчамі, кварты, бутлі, біклагі, чаркі.

Акрамя цыліндрычных бутэлек, квартаў, колбападобных і цыліндрычных бутляў з доўгімі шыйкамі, біка-

116. Збан з Крычава. XVII ст.
МСБК АН БССР

нічных і сплосчаных біклаг з кароткімі шыйкамі, у якіх падавалі на стол віно, піва і медавуху, у корчмах карысталіся збанами, куфлямі, шклянніцамі, чаркамі, бакаламі, кубкамі (пітны посуд буйнога памеру без ножкі) і нават келіхамі, пра што сведчаць археалагічныя раскопкі на месцы былой мінскай карчмы па вуліцы Старавіленскай, што дзейнічала на працягу XVII—XX стст. пры гарадской лазні¹⁵¹.

¹⁴⁹ Статуты Варшаўскага, Гданьскага, Кракаўскага і Пазнанскага шклярскіх цэхаў патрабавалі толькі ўмення рысавання на шкле (гл.: *Polskie szkło do połowy 19 wieku*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974. S. 76).

¹⁵⁰ Неасветленае шкло выраблялася многія стагоддзі, уключаючы і XX. Называлі яго «лясным», «зялёным», з XVIII ст. — «паспалітым» (г. зн. народным). У XIX ст. у рускім шкларобстве, а за ім і ў беларускім яго пачалі называць «ардынарным».

¹⁵¹ Собаль В. Я., Яніцкая М. М. Шклянны посуд Мінска XII—XIX стст. // Помнікі старажытнабеларускай культуры. 1984. С. 89—90.

Асноўным дэкорам бутляў, біклаг, квартаў, бутэлек былі функцыянальна апраўданы тоўстыя і ў выніку гэтага больш зялёныя донцы і пластычна аздобленыя тоўстымі шклянкімі (цёмна-зялёнымі) стужкамі або аплеценныя круглымі адзіночнымі ці здвоенымі жгутамі рыльцы гарлавінак, а таксама стужкавыя паддоны, якія лагічнасцю і завершанасцю форм, сціпласцю колерава-пластычнага дэкару надавалі такому посуду канструктыўную моц і мастацкую прывабнасць.

Шклянкіцы вырабляліся адвольна выдзіманья, танкасценныя, з асветленага шкла, і таўстасценныя, пераважна з зеленаватага шкла, у якіх донца рабілася заліўкай у форму. Ад тэхналогіі выдзіманья цалкам залежалі формы і дэкаратыўныя ўласцівасці. Адвольна выдзіманья шклянкіцы мелі біканічныя (слоікападобныя) з рэзка адагнутым вонкі венчыкам, цыліндрычныя і канічныя формы. Першыя ўяўляюць мадыфікацыю гаршкападобных шклянных пасудзін, якія вырабляліся на Беларусі ў раннім сярэднявекі. Цыліндрычныя шклянкіцы ў другой палове XVII ст. мелі пераважна высокія цыліндрычныя і нізкія хваліста ўкладзеныя або петлепадобныя паддоны. Чаркі вырабляліся пераважна канічныя і цыліндрычныя з заліўнымі донцамі. Вертыкальныя жалабкі на сценах (дэкор узнікаў у вышыку выдзіманья ў форму), розная таўшчыня шкла ўтваралі колеравую градацыю.

Акрамя гладкасценных, адвольна фармаваных у Магілёве, Віцебску, Мінску і Мсціславе выраблялі шклянкіцы і чаркі з аздобамі ў выглядзе накладных жгутоў, якія проста ці хвалепадобна ўкладваліся вакол донцаў і сценак. Маленькія шклянкіцы з такім жа дэкорам вырабляліся ў Гродна (XII—XIV стст.), Полацку (XIII ст.), Навагрудку (XIII ст.). Відавочна, па-

добны прыём — з'ява традыцыйная для Беларусі з часоў сярэднявекі.

Вялікую мастацкую каштоўнасць уяўляюць грушападобныя і шарападобныя збаны на паддонах і без паддонаў, з прафіляванымі, цыліндрычнымі і канічнымі шыйкамі. Першыя звычайна мелі рэзка адагнуты венчык і апляталіся вузкімі круглымі жгуцікамі. Цыліндрычныя шыйкі абвіталіся жгуцікам і мелі патоўшчаны звонку венчык. Канічныя па форме шыйкі аздабляліся шклянкім валікам, які ўкладваўся ніжэй ручкі, пры пераходзе шыйкі ў плечыкі. Часта збаны размяшчаліся на свабодна выдзіманых пустацелых канічных, пукатых або пляскатых паддонах, утвараючы складаную канструктыўную пабудову з вытанчанымі прапорцыямі і аб'ёмам, з багатай пластыкай ручак.

Складанай архітэктонікай вылучаюцца келіхі, знойдзеныя пры археалагічных раскопках у Лідзе, Мінску, Міры. Іх звонападобныя, канічныя або авальныя ў дне чашы ўзвышаліся на балясінападобных выдзіманых ножках з плоскімі ці пукатымі стопамі і на складанаканструктыўных, што ўтвараліся з высокіх полых паддонаў (па сутнасці, паўтаралі формы чаш), з шарападобных элементаў і дыскаў (знойдзены ў Мсціславе). Келіхі на полых выдзіманых паддонах — вынаходніцтва беларускіх гутнікаў, паколькі ў іншых рэгіёнах яны пакуль не сустраэты.

Формы шклянак XVII ст. удалося ўзнавіць па шклянкіцы з бясколернага, добра асветленага шкла, знойдзенай у Віцебску. Нягледзячы на аздабленне сценак шклянкі (у час выдзіманья ў форму) неглыбокімі жалабкамі, якія нагадваюць пялёсткі, на ёй захаваліся фрагмент валютападобнага рысунка, гравіраванага дыямантам, што пацвярджае меркаванне аб ужыванні гравіраваных аздоб на шкле. Фрагменты гравіраваных келіхаў, шклянкіц, бакалаў і

кілішкаў XVII ст. знойдзены таксама ў Мінску, Міры і Меціславе.

Узровень развіцця мастацтва шкла Беларусі ў XVII ст. вызначалі не толькі «шкляры» — гутнікі, жывапісцы, «аканішнікі», «бланажы», гравіроўшчыкі і гранільшчыкі, але і ювеліры, якія аздаблялі шкло чаканеным, гравіраваным і літым металам, што рабіла кожны выраб арыгінальным і непаўторным творам дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва. Трэба адзначыць, што найбольш пашыранымі відамі былі гутны посуд, дэкарыраваны непасрэдна каля гутнай печы разнастайнымі ляпнымі «выкрутасамі», ляпнымі медальёнамі з ціснёнымі на іх геральдычнымі выявамі і клеймамі гутнікаў, ініцыяламі заказчыкаў, і гутнае шкло, размаляванае фарбамі. Метад халоднага аздаблення шкла (гравіроўка, шліфоўка і арміраванне шкла металам) выкарыстоўваўся радзей, галоўным чынам у вотчынных майстэрнях буйных магнатаў і рамесных цэхах вялікіх гарадоў — Вільні, Гродна, Магілёва, Полацка.

Нягледзячы на пэўны спад эка-

намічнага і культурнага жыцця Беларусі, звязаны са шматлікімі войнамі, дэкаратыўна-прыкладное мастацтва ў другой палове XVII ст. працягвала развівацца. Далейшая канцэнтрацыя рамеснікаў у цэхавых арганізацыях спрыяла паляпшэнню мастацкіх якасцей вырабаў. Уплыў заходнееўрапейскага барока садзейнічаў павышэнню іх дэкаратыўнасці, што найбольш выразна адлюстравалася ў аб'ёмна-ажурнай разьбе, якая ў другой палове XVII ст. дасягнула свайго росквіту. Надзвычай пластычная, сакавітая і дэкаратыўная, яна падпарадкоўвала сабе жывапіс, скульптуру, роспіс і іншыя віды дэкаратыўнага аздаблення інтэр'ераў. К канцу XVII ст. заўважаецца імкненне да плоскасці разьбы, раслінныя матывы, што складаюць аснову гэтага віду разьбы, стылізуюцца да непазнавальнасці. Такія асаблівасці характэрны для народнага мастацтва, якое аказала ўплыў не толькі на аб'ёмна-ажурную разьбу, але і на кераміку, кавальства, ювелірную справу, шкларобства.

Глава III

МАСТАЦТВА БЕЛАРУСІ XVIII ст.

Мастацкае жыццё Беларусі XVIII ст. вызначалася тымі сацыяльна-палітычнымі і эканамічнымі адносінамі, якія склаліся ў гэты перыяд у краі. Рэч Паспалітая, у склад якой уваходзіла тэрыторыя Беларусі, была знясілена шматгадовай Паўночнай вайной. Сельская гаспадарка прыйшла ў заняпад. Асноўныя багацці краіны знаходзіліся ў руках буйных феодалаў і памешчыкаў, якія няшчадна эксплуатавалі прыгонных сялян. Асабліва жорсткім быў прыгнёт з боку арандараў і памешчыкаў, якія саборнічалі паміж сабой у майстэрстве рабавання сваіх падапечных. Даведзеныя да адчаю сяляне і жыхары мястэчак падымалі паўстанні супраць сваіх прыгнятальнікаў. Найбольш буйное паўстанне адбылося ў Крывічынскім старостве пад кіраўніцтвам Васіля Вашчылы, якое працягвалася амаль 2 гады (1743—1744) і было жорстка падаўлена войскамі Радзівіла.

Народныя выступленні стымулявалі разлажэнне феадальна-прыгонніцкіх адносін. Некаторыя магнаты, каб стабілізаваць сваё эканамічнае становішча, пачалі засноўваць прадпрыемствы мануфактурнага тыпу, на якіх працавалі прыгонныя сяляне і рамеснікі. Так узніклі Урэцкая і Налібоцкая мануфактуры па вырабу шкла, Слуцкая фабрыка шаўковых паясоў, жалезаплавільны завод у Вішневе і інш. Гэта ўжо былі зародкі капіталістычных адносін.

Афіцыйная грамадская думка была цалкам падпарадкавана каталіцкай экспансіі. У друкарнях Вільні, Гродна, Полацка выдаваліся кнігі П. Скаргі, І. Лаэлы, Т. Янушэвіча, у якіх прапаведаваліся ідэі сярэднявечковай схаластыкі, накіраваныя на рэлігійнае адурманьванне шырокіх працоўных мас. Скарацілася колькасць праваслаўных брацкіх друкарняў. Спецыяльнай пастановай сейма ў канцы XVII ст. было

забаронена ўжываць беларускую мову ў дзяржаўных актах.

Але ўзмацненне каталіцкай рэакцыі стымулявала распаўсюджанне ідэй вальнадумства і атэізму, заснаваных на дэмакратычных і атэістычных поглядах асветнікаў мінулых стагоддзяў.

Адным з такіх вальнадумцаў, якія яшчэ ў канцы XVII ст. смела выступілі супраць рэлігійнай скаластыкі ў абарону прыгнечаных, быў Казімір Лышчынскі (1634—1689). Яго філасофскія погляды і ідэі знаходзілі падтрымку ў колах прагрэсіўнай інтэлігенцыі і ў XVIII ст. Вялікую ролю ў барацьбе з рэлігіяй і распаўсюджаннем новых ідэй адыгралі філасофскія працы Казіміра Нарбута (1738—1807).

Побач з ідэямі вальнадумства і атэізму значнае распаўсюджанне атрымалі ідэі нацыянальнага вызвалення, за ўз'яднанне з адзінкавым рускім народам. Носьбітамі гэтых ідэй былі паслядоўнікі Сімяона Полацкага, з імем якога звязана развіццё перадавой грамадскай думкі на Беларусі ў канцы XVII ст.

Мастацкая культура ў асноўным была засяроджана ў буйных гарадах — Вільні, Гродна, Полацку, Мінску. Гэтыя ж гарады былі і асноўнымі асяродкамі асветніцтва. Тут былі сканцэнтраваны навучальныя ўстановы, заснаваныя ордэнамі езуітаў, піяраў, бернардынцаў. У Вільні існавала езуіцкая акадэмія, дзе атрымлівалі адукацыю не толькі палякі і літоўцы, але і беларусы. Найбольш прагрэсіўныя выкладчыкі акадэміі прытрымліваліся радыкальных поглядаў, што знайшло адбітак і ў сістэме навучання. У канцы XVIII ст., пасля далучэння беларускіх і літоўскіх зямель да Расіі, Віленская акадэмія была пераўтворана ў імператарскі Віленскі ўніверсітэт.

Апрача навучальных устаноў польска-каталіцкай арыентацыі пры праваслаўных манастырах і цэрквах існавалі школы, якія імкнуліся за-

хоўваць традыцыі беларускай нацыянальнай культуры. Але гэтых школ было вельмі мала і навучанне ў іх было недаступна простаму люду. Таму асноўная частка сялянства і бедных рамеснікаў заставалася неписьменнай.

У сярэдзіне XVIII ст. у многіх гарадах і магнацкіх памесцях на ўзор прыдворных каралеўскіх тэатраў ствараюцца прыгонныя тэатры, якія ў наступным становяцца асяродкамі мастацкай культуры. Вакол іх групаваліся прадстаўнікі і іншых мастацтваў, у тым ліку і выяўленчага (тэатры ў Нясвіжы, Слуцку, Гродна, Шклове, Магілёве, Чачэрску і іншых гарадах).

Выяўленчае мастацтва і архітэктура заставаліся яшчэ пад моцным уплывам рэлігійнай скаластыкі. Але і свецкае мастацтва паступова набірала сілы. Барочныя формы, што ішлі з Захаду з іх носьбітамі — мастакамі, якіх запрашалі ў свае маёнткі беларускія магнаты, на беларускай глебе трансфармаваліся ў своеасаблівы мастацкі стыль, узбагачаны ўплывам народнага мастацтва. Гэта асабліва ярка адбілася ў дэкаратыўна-прыкладным мастацтве. Слаўныя слудцкія паясы і карэліцкія габелены, дзе былі шырока выкарыстаны народныя матывы, атрымалі вядомасць далёка за межамі Беларусі. Уплыў народнага мастацтва добра прасочваецца і ў жывапісе, асабліва ў іканавісе мясцовых мастакоў, якія амаль не прытрымліваліся ў сваёй творчасці рэлігійных канонаў.

Распаўсюджанне ідэй атэізму, вызваленне з-пад уплыву рэлігійнай скаластыкі стымулявалі развіццё свецкага мастацтва. Шырокае распаўсюджанне атрымаў жанр партрэта, які выконваў не толькі утылітарную функцыю — як элемент афармлення інтэр'ераў, але і з'яўляўся сродкам захавання мастацкіх традыцый.

У канцы XVIII ст. у мастацтве Беларусі ўсё большую сілу набірае

класіцызм, які ў пачатку XIX ст. становіцца пануючым стылем. Клас буржуазіі, які ўсё больш і больш умацоўваў свае пазіцыі, патрабаваў мастацтва, якое б грунтавалася на строга рэгламентаванай тэорыі. Такім стылем у мастацтве з'явіўся класіцызм.

Эстэтыка класіцызму арыентавала мастацкую практыку на следаванне агульнапрынятым антычным узорам у літаратуры, архітэктуры і выяўленчым мастацтве. Па сутнасці, яна была нарматыўнай тэорыяй, якая патрабавала стылявога адзінства і строгай іерархіі жанраў. Толькі героі антычнай і біблейскай гісторыі апяваліся ў «высокай» драме і трагедыі; сялян, гараджан, школяроў і дробную шляхту дазвалялася паказваць толькі ў пацешлівых камедыях і інтэрмедыях. Аднак якраз апошнія жанры адыгралі важную ролю ў працэсе станаўлення нацыянальнай літаратурнай мовы. Апрача таго, у іх прыкметны элементы рэалізму і крытыкі існуючых сацыяльна-палітычных парадкаў. Тут пэўным чынам выявілася станаўленне сацыяльнай і нацыянальнай самасвядомасці беларускага народа.

ГОРАДАБУДАЎНІЦТВА І АРХІТЭКТУРА

У 60—70-х гадах XVIII ст. у асноўным завяршаецца фарміраванне феадальнага горада. Большасць беларускіх гарадоў да канца XVIII ст. захоўвалі нязменнай архітэктурна-планіровачную структуру, якая складалася гістарычна. Буйныя гарады мелі змешаную сістэму планіроўкі: іх старажытная частка, так званы Стары горад (XIV—XVI стст.) — радыяльную, больш позняя, Новы горад (XVI—XVII стст.) — прамавугольную. Вулічная сетка адзначалася стабільнасцю і мела завершаную структуру. Жылая забудова, у асноўным драў-

ляная, у цэнтральнай частцы была вельмі шчыльнай, на ўскраінах — больш свабоднай. У шэрагу гарадоў у час ваенных дзеянняў былі знішчаны абарончыя ўмацаванні, якія больш не аднаўляліся. Новая жылая забудова ўзнікла за межамі знешніх умацаванняў і ўваходзіла ў агульную гарадскую структуру. Значна рэканструяваліся некаторыя прыватнаўласніцкія гарады і мястэчкі (Паставы, Слонім, Варняны), што было звязана з узвядзеннем у іх новых прамысловых прадпрыемстваў і неабходных жылых і грамадскіх будынкаў для рамеснікаў. Такія ж горадабудуўнічыя работы праводзіліся і на ўсходзе Гродна — у Гарадніцы.

Адметная рыса горадабудуўніцтва гэтага перыяду — завяршэнне ансамбля грамадскага цэнтра, яким з'яўлялася гандлёвая (рыначная) плошча, што, як правіла, размяшчалася на скрыжаванні галоўных вуліц у цэнтры гарадской структуры або каля старажытнага замка. На плошчы ўзводзіліся асноўныя адміністрацыйныя, гандлёвыя і культурныя збудаванні. У некаторых гарадах гістарычна склаліся дзве або тры плошчы, якія фарміравалі прасторава развітую сістэму грамадскага цэнтра.

Характэрныя рысы развіцця гарадоў з захаваннем традыцыйнай планіровачнай схемы і развітым грамадскім цэнтрам адлюстроўваюць Мінск, Віцебск, Полацк.

Да канца XVIII ст. у Мінску захоўвалася архітэктурна-планіровачная структура, якая сфарміравалася ў асноўным да сярэдзіны XVII ст. Па плане канца XVIII ст. горад займаў авальную тэрыторыю, у паўднёва-заходняй частцы яе захавалася паўкальцо абарончых умацаванняў, якое складалася з землянога вала з бастыёнамі. Паўночна-ўсходнюю частку на левым беразе р. Свіслачы займала Троицкае прадмесце (тэрыторыя вакол Троицкай гары), у паўночна-заходняй размяшчалася Ра-

каўскае прадмесце (забудова ўздоўж Ракаўскага тракту). Асноўная частка горада займала паўднёвую і паўднёва-заходнюю тэрыторыю і складалася з Верхняга (Старога) і Ніжняга (Новага) горада. Планіроўка і забудова Ніжняга горада з плошчай у цэнтры — Ніжнім рынкам (Стары рынак, Старое месца) — складалася ў асноўным у XII — XIV стст. і мела радыяльную схему. Верхні горад сфарміраваўся ў XVI — XVII стст. па рэгулярнай прамавугольнай сістэме, кампазіцыйным ядром якой з'яўляўся Верхні рынак (Высокі рынак) — галоўная плошча горада. Незабудаванай да канца XVIII ст. заставалася забалочаная тэрыторыя ўздоўж правага берага р. Свіслачы, якая далучалася да старажытнага замка. Замак (Замчышча), хаця і адзначаны на плане Мінска канца XVIII ст., страціў к гэтаму часу сваё фартыфікацыйнае і грамадскае значэнне цэнтра горада. (Пасля пажару 1778 г. яго ўмацаванні не аднаўляліся.)

Грамадскі цэнтр Мінска фарміравалі дзве плошчы — Верхні і Ніжні рынкі, звязаныя паміж сабой вуліцамі Школьнай і Казьма-Дзям'янскай. Невялікі па памерах Ніжні рынак меў галоўным чынам гандлёвае значэнне, тут размяшчаліся крамы і жылыя дамы рамеснікаў. У планіровачных адносінах ён з'яўляўся сувязным звяном усіх частак горада. Праз яго праходзіла галоўная вуліца — Нямігская (Няміга), якая працягвалася ў Ракаўскім (вул. Юр'еўская і Ракаўская) і Троіцкім (вул. Троіцкая) прадмесцях. Верхні рынак, размешчаны ў цэнтры горада на высокім месцы, з'яўляўся фактычна грамадскім цэнтрам горада. На плошчы сыходзіліся асноўныя вуліцы — Койданаўская (сучасная Рэвалюцыйная), Валоцкая (Інтернацыянальная), Бернардзінская (Бакуніна), Манастырская (Герцэна). На Верхнім рынку былі сканцэнтраваны мураваныя культурныя і адміні-

страцыйныя будынкі, а ў сярэдзіне XVIII ст. завершана яе забудова, якая стварала маляўнічы ансамбль у стылі барока. У цэнтры плошчы размяшчалася гарадская ратуша (узведзена ў канцы XVI ст., перабудавана ў канцы XVIII ст.). На поўнач ад яе знаходзіўся манументальны будынак гасцінага двара (узведзены ў XVIII ст., рэканструяваны ў 1909 г.). На паўднёва-заходні бок плошчы выходзілі мураваныя будынкі езуіцкага калегіума — школа, касцёл, корпус калегіума, будаўніцтва якога вялося на працягу XVII — першай паловы XVIII ст. Працілелы бок займалі манументальныя культурныя збудаванні канца XVI — XVII ст.: дамініканскі кляштар і касцёл, мужчынскі і жаночы бернардзінскія кляштары з касцёламі, а паміж імі — комплекс уніяцкіх манастыроў са Свята-Духаўскай царквой. У ансамбля уваходзілі і драўляныя жылыя дамы, корчмы, крамы XVII — XVIII стст. Рака Свіслач, узгоркавы прыродны ландшафт надавалі будове горада маляўнічы сілуэт, у якім выразна вылучаліся вежы ратушы і культурных пабудов Верхняга рынку.

Асаблівасці горадабудаўніцтва гэтага перыяду яскрава адлюстроўвае Віцебск. Драўляныя замкавыя ўмацаванні тут не існавалі ўжо ў пачатку XVIII ст. Горад меў складаную архітэктурна-планіровачную структуру і развіваўся па абодвух берагах р. Заходняй Дзвіны. Асноўная левабярэжная частка мела больш складаную структуру. Яе забудова ў XVIII ст. пашыралася ў двух напрамках: паўночным, за межы былога Узгорскага замка, і паўднёвым, за межы былога Ніжняга замка. Галоўнай заставалася Вялікая вуліца (сучасная Замкавая). У паўднёвай частцы існавалі дзве радыяльныя вуліцы: адна з іх уздоўж Заходняй Дзвіны выходзіла на дарогу да Астроўны (сучасная вул. Калініна), другая, перпендыку-

лярная першай, вяла на дарогу да Дуброўны. У паўночнай частцы тры вуліцы адыходзілі ад гандлёвай плошчы і вялі да Заходняй Дзвіны (сучасныя вуліцы Талстога, Леніна і Суворова). Правабярэжная частка Віцебска мела больш спрощаную

117. Ратуша ў Віцебску. XVIII ст.

планіровачную структуру, кароткія вуліцы. Яе забудова ўяўляла вузкую паласу ў два-тры кварталы, якая падыходзіла да самага берага р. Заходняй Дзвіны. Яе галоўная вуліца пачыналася ад моста праз р. Заходнюю Дзвіну (Задзвінскі мост), які звязваў левабярэжную частку з правабярэжнай, і падыходзіла да гасцінца на Полацк.

Грамадскі цэнтр Віцебска, ансамбль якога канчаткова сфарміраваўся ў стылі барока ў канцы XVIII ст., знаходзіўся ў левабярэжнай частцы горада. Ён складаўся з дзвюх плошчаў, размешчаных па абодвух берагах р. Віцьбы і злучаных паміж сабой мостам (Завіцьбенскі мост). Адна з плошчаў (на тэры-

торы былога Узгорскага замка) сфарміравалася як гандлёвы цэнтр. Яе кампазіцыйным ядром была мураваная ратуша (1775), якая галоўным фасадам раскрывалася на плошчу ў бок р. Віцьбы. З двух бакоў да яе прымыкалі мураваныя гандлёвыя рады, якія арганізавалі прастору плошчы. Ансамбль дапаўнялі мураваная Васкрасенская царква (1772) і кляштар бернардзінцаў (1737—1755) на процілеглым баку. Другая плошча сфарміравалася на месцы былога Ніжняга замка і па сваёй планіровачнай структуры і забудове была больш прастай. Яе ўсходні бок займаў мураваны комплекс езуіцкага калегіума (1716—1731), а на заходнім знаходзіўся будынак, у якім размяшчаліся паліцыя і паштовы двор. Такім чынам, грамадскі цэнтр Віцебска набыў складаную прасторава развітую кампазіцыю, якую ўтваралі дзве плошчы, звернутыя адна да другой. Шырокая адкрытая прастора плошчаў вылучалася вежамі ратушы, царквы і касцёлаў, якія стваралі маляўнічы сілуэт цэнтра.

У XVIII ст. завяршылася фарміраванне планіровачнай структуры Полацка. Перапланіроўка горада пачалася яшчэ ў сярэдзіне XVII ст., калі Полацк быў заняты рускімі войскамі (1654—1667) і вакол яго Вялікага пасада і Запалоцця ўзведзены земляны вал з драўлянымі сценамі і ровам. У гэты ж час пачала фарміравацца прамавугольная структура горада. На плане горада канца XVIII ст. выразна вылучаюцца Верхні і Ніжні замкі, з усходняга боку да іх далучаецца Вялікі пасада. Яго тэрыторыя падзялялася на прамавугольныя кварталы вуліцамі, якія праходзілі паралельна і перпендыкулярна р. Заходняй Дзвіне. У забудове Полацка вялікае значэнне набыў ансамбль езуіцкага калегіума (XVII—XIX стст.), які займаў значную тэрыторыю ў цэнтральнай частцы горада паміж замкамі і

Вялікім пасадам. Грамадскім цэнтрам з'яўлялася вялікая прамавугольная плошча перад езуіцкім калегіумам, а галоўным кампазіцыйным акцэнтам яе — мураваны езуіцкі касцёл (1733—1745). Сярод драўлянай жылой забудовы вылучаліся мураваныя будынкі кляштару: французскага, бернардзінскага, дамініканскага, базыльянскага. У сілуэце гарадской забудовы з боку р. Заходняй Дзвіны вылучаўся манументальны Сафійскі сабор (перабудаваны ў 1738—1750), размешчаны на тэрыторыі Верхняга замка.

У другой палове XVIII ст. у шэрагу прыватнаўласніцкіх гарадоў і мястэчак праводзіліся работы па комплекснай перабудове цэнтраў і асобных раёнаў. Так, у 60—70-я гады ўладальнікам Слоніма гетманам Міхалам Агінскім перабудаваны цэнтр горада. Першапачаткова быў выпрастаны адзін з рукавоў р. Шчары і пракладзены вялікі канал (канал Агінскага). На высокім беразе р. Шчары ўзведзены мураваны палац, тэатр, друкарня, якія ўвайшлі ў ансамбль старажытнай гандлёвай плошчы. Перад фасадам палаца быў разбіты рэгулярны сад, які аформіў паўночны бок плошчы. Кампазіцыйным цэнтрам плошчы з'яўляліся ратуша і гандлёвыя рады, размешчаныя на яе падоўжнай восі. Манументальныя культавыя будынкі, узведзеныя ў XVII ст., увайшлі ў агульную кампазіцыю і атрымалі значэнне сілуэтных кропак сярод забудовы горада. Недалёка ад палаца была пабудавана фабрыка, побач створана асобная плошча, забудаваная тыпавымі дамамі для рамеснікаў. Абедрэе плошчы аб'ядноўваліся Палацавай вуліцай, якая злучала таксама гандлёвую плошчу з берагам р. Шчары. У выніку перапланіроўкі грамадскі цэнтр Слоніма набыў новую прасторавую кампазіцыю, якую вызначыў цікавы архітэктурны ансамбль.

Значныя горадабудаўнічыя рабо-

ты ў 60—80-я гады XVIII ст. былі праведзены пад кіраўніцтвам А. Тызенгаўза ў яго маёнтку ў Паставах. Да сярэдзіны XVIII ст. Паставы ўяўлялі сабой невялікае мястэчка з хаатычнай драўлянай забудовай уздоўж р. Мядзелкі. Пры рэканструкцыі тут былі пабудаваны тры фабрыкі — паясоў, паперы і вырабаў з палатна. На старажытнай рыначнай плошчы пад кіраўніцтвам архі-

118. Дом рамесніка ў Паставах. XVIII ст.

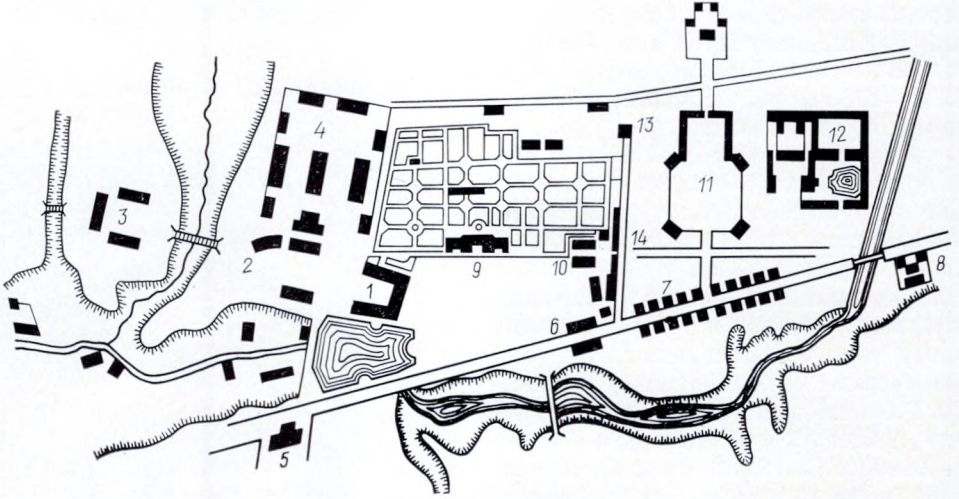
тэктара Дж. Сака быў створаны суцэльны архітэктурны ансамбль у стылі барока. Плошча набыла форму прамавугольніка (у плане 295×93 м), ад кожнага вугла адыходзілі асноўныя вуліцы — Браслаўская, Зарэчная, Задзеўская, Віленская. Цэнтральнае месца на плошчы займалі гандлёвыя рады, якія ўтваралі вялікі ўнутраны двор з дзвюма ўязнымі брамамі з паўночнага і паўднёвага бакоў. Ва ўнутраны двор выходзілі асобныя гандлёвыя памяшканні-крамы. Глухія вонкавыя сцены былі раскрапаваны пілястрамі і завершаны прафіляваным карнізам і масіўным атыкам. Пілястры над карнізам завяршаліся вазамі і статуямі. Маляўнічай дэкаратыўнай

апрацоўкай вылучаліся брамы, дэкарыраваныя вязкамі пілястраў, пастаўленых пад вуглом да плоскасці сцен. Будынак гандлёвых радоў добра праглядаўся з асноўных вуліц мястэчка. На ўсходнім баку плошчы стаялі два драўляныя храмы, а паміж імі — двухпавярховы будынак школы. Заходні бок займалі шэсць

Ніжняя частка фасадаў была аздоблена плоскімі лапаткамі, а шчыт дэкарыраваны філёнгамі разнастайных форм і абрамленнямі акон мансардавага паверха. Гэты ансамбль часткова захаваўся да нашых дзён.

119. Прадмесце г. Гродна Гарадніца. План 1780 г.

дамоў рамеснікаў, а цэнтр — двухпавярховы будынак канцелярыі і суда. На паўднёвым баку ў цэнтры знаходзілася кафэ, а паабал яго — дзве гасцініцы, на паўночным — аўстэрыя і тры дамы рамеснікаў. Цікава былі вырашаны дамы рамеснікаў: аднапавярховыя прамавугольныя ў плане будынкi з мансардавым паверхам падзяляліся планіровачна на дзве функцыянальныя часткі — жылую і вытворчую. Сцены бакавых і дваровага фасадаў былі зроблены з брусоў, а тарцовая фасадная сцяна, якая выходзіла на плошчу, — з цэглы. Стваралася ўражанне, што забудова плошчы цалкам мураваная. Галоўны фасад трактаваўся ў стылі барока. Развітая гарызантальная цяга карніза з адлівам над ім аддзяляла прамавугольную ніжнюю частку, прарэзаную аконнымі праёмамі, ад высокага фігурнага шчыта з лучковым або гранёным завяршэннем.

Вялікія горадабудаўнічыя работы пад кіраўніцтвам А. Тызенгаўза праводзіліся і ў Гродна. Горад да канца XVIII ст. захоўваў традыцыйную архітэктурна-планіровачную структуру, якая склалася ў XVI — XVII стст. У цэнтральнай частцы вылучаліся мураваныя будынкi кляштараў — езуітаў, бернардынцаў, брыгітак, палацы буйных магнатаў і мураваныя дамы заможных гараджан. У склад грамадскага цэнтра ўваходзілі Верхні і Ніжні замкі і гандлёвая плошча, кампазіцыйным ядром якой з'яўлялася ратуша з гандлёвымі радамі. У 60—80-я гады XVIII ст. на паўднёва-ўсходняй ускраіне горада, у прадмесці Гарадніца, разгарнулася будаўніцтва прамысловых прадпрыемстваў і звязаных з імі адміністрацыйных будынкаў. З 1765 па 1780 г. былі пабудаваны 24 прамысловы будынак (суконная, палатняная, панчошная і ін-

шыя мануфактуры), жылыя дамы для рабочых, гаспадарчыя, службовыя, навучальныя ўстановы — звыш 80. Узнік новы жылы раён, забудаваны па адзінаму плану з вылучэннем асобных зон, якія планіровачна былі звязаны паміж сабой. Галоўная вуліца Гарадніцы Раскоша (сучасная вул. Э. Ажэшкі) звязала новы раён з грамадскім цэнтрам горада. Па вуліцы Раскоша знаходзілася плошча, ансамбль якой складалі палац А. Тызенгаўза, будынкі медыцынскай школы і кадэцкага корпуса. З поўдня да плошчы прылягаў батанічны сад. Другая, меншая па памерах плошча знаходзілася за палацам. На ёй былі ўзведзены музычны флігель («Крывая афіцына») і дом віцэ-адміністратара. З плошчы адкрывалася перспектыва на палац адміністратара, які знаходзіўся за мостам праз глыбокі яр. Уздоўж р. Гараднічанкі ў ярах былі размешчаны мануфактурныя прадпрыемствы. Другая група прадпрыемстваў знаходзілася за батанічным садамі і мела выхад на вуліцу Раскошу.

Музычная і медыцынская школы — адны з лепшых узораў будынкаў шведскіх навучальных устаноў другой паловы XVIII ст. Ад манастырскіх школ і калегіумаў яны адрозніваюцца характарам архітэктуры, якая больш нагадвае палацавую і грамадзянскую. Трохпавярховы будынак медыцынскай школы, або «Акадэміі», меў шырокі светлы калідор, з аднаго боку якога размяшчаліся класы, а з процілеглага па вуглах — вялізныя гранёныя эркеры з аўдыторыямі. Кампазіцыя збудавання развіталася пры дапамозе аднапавярховых прыбудов з класамі, што прылягалі да тарцоў асноўнага будынка. Эркеры былі накрыты гранёнымі купаламі і ўзбагачалі пластыку фасада. Школа размяшчалася пры батанічным садзе, мела выдатны музей і бібліятэку. Музычная школа, да якой выходзіў палац А. Тызенгаўза, кампазіцыйна завяршала пло-

шчу. Рапэнанне ансамбля плошчы і асабліва сці рэльефу абумовілі ўгнутую форму плана будынка. Першы паверх на галоўным фасадзе з угнутага боку вырашаны ў выглядзе адкрытай галерэі з аркадай. З яе вядуць тры ўваходы ў класы на першым і другім паверхах. Звонку паверхі аб'яднаны пілястрамі. Будынак накрыты ламаным дахам з мансардавым паверхам, дзе жылі навучэнцы. У ветэрынарнай школе такі мансардавы паверх ператвораны ў самастойны трэці паверх і аздоблены асобным ярусам пілястраў над развітай цягай карніза. Складанасць аб'ёмна-прасторавай структуры, маляўнічасць кампазіцыі, вытанчанасць і багацце ордэрнай пластыкі характэрны для манументальнай архітэктуры Беларусі эпохі позняга барока.

Уздоўж вуліцы Раскоша былі ўзведзены 20 тыпавых жылых дамоў, па 10 з кожнага боку, для замежных майстроў (архіт. Ю. Мёзер). Як і дамы рамеснікаў у Паставах, жылыя дамы ў Гарадніцы пабудаваны з дрэва і толькі сцены галоўных фасадаў — з цэглы. Ва ўнутранай планіроўцы таксама назіралася пэўная стандартызацыя: вылучэнне дзвюх груп пакояў — жылых і вытворчых. Галоўныя фасады мелі

120. Дом у Гарадніцы. Фасад. XVIII ст.

больш спрощанае архітэктурнае вырашэнне: развітыя гарызантальныя цягі, якія аддзялялі статычную ніжнюю частку ад фігурнага завяршэння, асцутнічалі, лініі абрысаў шчытоў амаль умоўныя.

Збудову вуліцы Раскоша з двух процілеглых бакоў завяршалі корчмы «Галеча» і «Раскоша» (архіт. Ю. Мёзер). Функцыянальная роля корчмаў абумоўлівала спалучэнне ў іх двух асобных аб'ёмаў рознага прызначэння: гасцініцы і стайні. Карчма «Галеча» складалася з двухпавярховага мураванага будынка гасцініцы і вялізнай драўлянай стайні з цагляным каркасам, якая прылягала да гасцініцы. Карчма «Раскоша» аднапавярховая, але з больш дасканалай аб'ёмна-прасторавай структурай, якая нагадвала цэнтральна-восевую схему палацаў. Кампазіцыю будынка склалі тры аб'ёмы, якія прылягалі адзін да аднаго вугламі і ўтваралі адкрыты двор перад гасцініцай. На паўночна-ўсходняй ускраіне Гарадніцы на беразе р. Гараднічанкі знаходзіўся фальварак — летняя сядзіба графа.

Такім чынам, раён Гарадніцы вызначаўся рэгулярнай планіроўкай і забудовай, у якой вылучаліся асобныя групы будынкаў, падобных па функцыянальнаму прызначэнню. У архітэктуры жылых і грамадскіх пабудоў па вуліцы Раскоша праявіліся рысы новага мастацкага стылю — класіцызму. Такія ж горадабудаўнічыя работы намячалася правесці ў в. Ласосне недалёка ад Гродна. Тут планавалася пабудаваць «ідэальны» прамысловы цэнтр «Кунстова» («Майстэрства»), стварыць некалькі цэнтральных плошчаў, ад якіх радыяльна адыходзілі б вуліцы, уздоўж вуліц і плошчаў узвесці жылыя і грамадскія будынкі, а таксама 14 мануфактурных прадпрыемстваў. Гэты праект, распрацаваны ў духу французскай архітэктурнай школы, не быў прывязаны да канкрэтнай мясцовасці в. Ласос-

ны, таму ў натуре атрымаў толькі частковае ажыццяўленне.

У 70-я гады XVIII ст. сфарміраваўся новы цэнтр мястэчка Варняны. Тут былі выкарыстаны тыя ж горадабудаўнічыя і архітэктурныя прыёмы, што ў Гродна і Паставах: сіметрычная кампазіцыя цэнтральнай плошчы з вылучэннем галоўнага збудавання, тыпавыя жылыя дамы, у канструкцыях якіх ужывалася адначасова цэгла і дрэва; архітэктурна-мастацкае адзінства стваралася агульнымі для ўсіх збудаванняў рысамі стылю позняга барока. Цэнтр Варнян — вялікая трапецападобная ў плане плошча, некалькі выцягнутая па падоўжнай восі. На яе ўсходнім баку знаходзіцца галоўны элемент ансамбля — мураваны касцёл Георгія (1767—1769), размешчаны па падоўжнай восі сіметрыі. Аднанефавы будынак з трансэптам, пабудаваны ў стылі позняга барока, мае двухвежавы галоўны фасад. Паверхня фасаднай сцяны раскрапавана шматлікімі прафіляванымі цягамі, вязкамі пілястраў, сандрыкамі і завершана фігурнымі купалкамі веж і атыкавым франтонам паміж імі. Крыху пазней, у 1770 г., па баках касцёла сіметрычна пабудаваны двухпавярховыя дамы аптэкара і ксяндза з высокімі вальмавымі дахамі. Па падоўжных баках плошчы пастаўлена па восем тыпавых аднапавярховых жылых дамоў, таксама накрытых высокімі вальмавымі дахамі. Вулічныя фасады дамоў злучаліся мураванымі сценамі з лучковымі арачнымі праездамі, што стварала цэласны агульны фронт збудовы. Усе будынкі мелі аднолькавую ўнутраную планіроўку і муравана-драўляную канструкцыю. Насупраць касцёла плошчу замыкаў палацава-паркавы комплекс, створаны ў першай палове XIX ст. у стылі класіцызму. Плошчу і парк раздзяляла бутавае агароджа з брамай, ад якой да касцёла праз усю плошчу вяла ліпавая алея.

Ансамблі цэнтра Пастаў і Варнян, якія часткова захаваліся да нашага часу, раскрываюць асаблівасці горадабудаўнічай планіроўкі і архітэктуры другой паловы XVIII ст.

Па-ранейшаму архітэктурнае аблічча гарадскіх цэнтраў вызначаюць ратушы, гандлёвыя рады, корчмы, аўстэрыі. Найбольш характэрная для архітэктуры позняга барока мураваная ратуша ў Віцебску (1775). У ёй, як і ў магілёўскай ратушы, аб'ёмна-прасторавая кампазіцыя будуюцца на кантрасце вертыкальнай дамінанты і прыземістага двухпавярховага асноўнага аб'ёму. Аднак вежа віцебскай ратушы не прылягае да корпуса, а надбудавана над уваходным рызалітам падоўжнага фасада. Архітэктурнае вырашэнне вежы надзвычай дынамічнае і маляўнічае. Першапачаткова яна мела тры ярусы, якія паступова змяніліся ў памерах і завяршаліся стромкім шатром са шпілем. Найбольш сціпла быў аформлены ніжні васьмігранны ярус. Грані другога яруса аздоблены валютамі, з якіх быццам выцякаюць такія ж валюты верхняга яруса. Яны пластычна акаймоўвалі гарадскі гадзіннік, размешчаны ў верхнім ярусе вежы. Валюты, угнутыя паверхні сцен, вязкі пілястраў, раскрапананыя цягі карнізаў надавалі мастацкую выразнасць збудаванню. Паабал ратушы знаходзіліся двухпавярховыя мураваныя будынкі гандлёвых радоў. На першым паверсе, вырашаным у выглядзе аркады, размяшчаліся гандлёвыя памяшканні, а на другім — склады. Сцены іх рытмічна падаляліся падвойнымі пілястрамі. Спалучэнне ратушы з крамамі — найбольш пашыраны прыём стварэння архітэктурных ансамбляў грамадска-гандлёвых цэнтраў таго часу. Так, ратуша і крамы ў Шклове (другая палова XVIII ст.) складалі адзіны ансамбль з развітай аб'ёмна-прасторавай кампазіцыяй. Архітэктурнае вырашэнне ратушы нагадвае віцебскую, але вы-

трымана ў больш простых і сціпрых формах. Вежа мае два масіўныя, амаль аднолькавыя па вышыні ярусы і завершана купалам са шпілем. Да тарцоў ратушы прылягаюць аднапавярховыя гандлёвыя рады, утвараючы квадратны ў плане будынак з вялікім унутраным дваром. Па вуглах яго размешчаны двухпавярховыя склады, якія па месцу ў кампазіцыі нагадваюць абарончыя вежы замкаў. У кампактным будынку ратушы ў Чавусах (канец XVIII ст.) выступаючыя вуглавяя аб'ёмы нагадваюць сядзібныя алькежы папярэдніх часоў, але ў асноўным яе архітэктура менш традыцыйная для эпохі барока і мае пэўныя рысы новага мастацкага стылю — класіцызму.

Шмат ратуш будавалі з дрэва — традыцыйнага матэрыялу беларускага народнага дойлідства. Паводле інвентара Драгічына (Брэсцкая вобл.) 1773 г., ратуша тут была ўзведзена з сасновых брусоў на палях. Яе цэнтр прарэзвалі вароты, аздобленыя ліштвам і на вушаках. Над варотамі ўзвышалася вежа, ашалаваная знадворку дошкамі і гонтай. Над яе ніжнім паверхам, аздобленым карнізам, змяшчалася альтанка з баясінамі «такарскай работы», якую ўвенчвала бляшаная «баня» з гербам горада. З двух бакоў ад праезду знаходзіліся складскія памяшканні. Увесь аб'ём ратушы накрыты ламаным гонтавым дахам з «карчохамі» ў тарцах.

У жыллёвай драўлянай забудове гарадоў і мястэчак найбольш яскрава выявіліся рысы народнага дойлідства. У гэтым сэнсе інвентар Драгічына пацвярджае і ўдакладняе агульны кірунак развіцця гарадскіх паселішчаў у XVIII ст., а таксама раскрывае асаблівасці народнага жылля. Згодна з інвентаром, горад складаўся з дзвюх частак — асноўнай тэрыторыі з гандлёвай плошчай у цэнтры і вуліцамі, што разыходзіліся ад яе (Пінская, Хомская, Пір-

ковіцкая, Пірлуніцкая), і прадмесця Зарэчча. На рынку і на прылягаючых да яго пляцах сяліліся гандляры і рамеснікі. Тут было 43 двары, з якіх 14, што непасрэдна выходзілі на плошчу, называліся «рынковымі». У рэестры размяжоўваліся два тыпы жылля: «хаты» і «будынкi». Апошнія, відаць, з'яўляліся шынкамі, бо мелі пры сабе бровары і «ўязныя» сенцы. Будаваліся яны з бяревенняў і накрываліся саломай, гонтай ці драўнянай. Значная частка двароў мела 1—2 хлявы, збудаваныя з дрэва або плятня і накрытыя саламянымі дахамі. У дварах рамеснікаў свірны і хлявы адсутнічалі, што сведчыць аб значным развіцці рамеснай вытворчасці ў Драгічыне XVIII ст.: рамеснікі не займаліся сельскай гаспадаркай, бо атрымлівалі дастаткова сродкаў ад свайго асноўнага занятку. Акрамя «вольных» рамеснікаў і гандляроў у горадзе і прадмесці жылі прыгонныя сяляне (47 гаспадарак), што належалі Ровінскаму фальварку. Арганізацыя іх сядзіб істотна не адрознівалася ад звычайнай вясковай забудовы. Такое сумяшчэнне звычайнай сельскай і тыпова гарадской забудовы было надзвычай характэрным для невялікіх гарадоў і мястэчак Беларусі.

Акрамя рэестра гарадскіх будынкаў інвентар змяшчае апісанні некаторых з іх, дзе жылі рамеснікі. На вуліцы Пірлуніцкай знаходзілася сядзіба юхтара, у якую праводзілі масіўныя двухпольныя вароты з форткай на «бегунах». Жыллё ўяўляла сабой трохкамерную пабудову з паслядоўна размешчанымі па адной вост сенцамі, хатай і каморай. Зруб хаты і каморы збудаваны з брусоў «у вугал», а сенцы — «у слупы», часткова з плятня. Збітыя з дошак дзверы ўмацаваны на жалезных завесах і аздоблены ліштвамі. Жылое памяшканне асвятлялася трыма малымі шклянымі вокнамі з надворнымі драўлянымі засаўкамі. Тут знаходзіліся сталы, лавы і дзве

печы: мураваная для прыгатавання ежы і кафляная. Печы мелі агульны комін, выведзены на двухсхільны гонтавы дах. Тарцовыя фасады будынка ўпрыгожвалі шчыты. Дом васкабойніка на рынку не меў сенцаў. З вуліцы трапілі прама ў хату, да якой была прыбудавана камора. Хата асвятлялася чатырма прамавугольнымі вокнамі і адным круглым. У хаце стаялі мураваныя «хлебная» і кафляная печы, каля сцен нерухомыя былі замацаваны лавы, каля стала ў «куце» асобна стаяў зэдаль. Камора асвятлялася двума круглымі агенамі. У абодвух памяшканнях было бэлечнае перакрыцце: у хаце з дошак, у каморы з дыляў. За хатай стаяла васкабойня — прамавугольная ў плане зрубная пабудова з двухсхільным дахам.

Як відаць з апісання, народнае жыллё ў гарадах і мястэчках развівалася надзвычай своеасабліва. У адрозненне ад сялянскага, дзе сенцы з'яўляліся цэнтральным элементам трохкамернай пабудовы, у жыллі рамеснікаў цэнтральнай ячэйкай было жылое памяшканне, з якім з супрацьлеглых бакоў злучаліся сенцы і камора. Уваход рабіўся з тарца будынка, арыентаванага на плошчу ці вуліцу. Нярэдка ён афармляўся слуповай падсенню. Такі тып жылля склаўся пад уплывам канкрэтных умоў кампактнай гарадской і месцачковай забудовы.

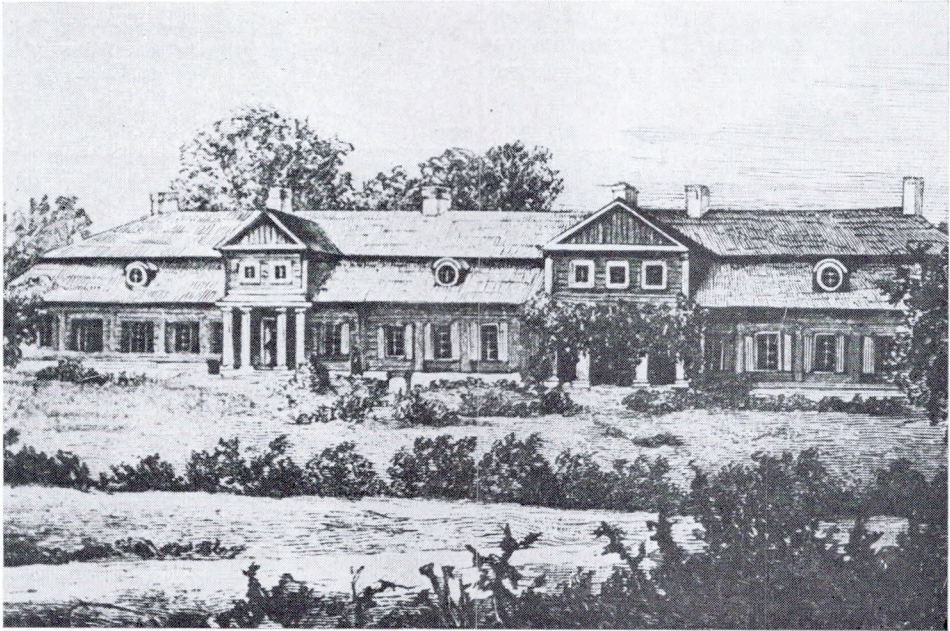
* * *

Большасць дробнарамесных сядзіб у адзначаны перыяд па-ранейшаму будавалася з дрэва ў традыцыйных народнай архітэктуры. Разам з тым у некаторых манументальных жылых і гаспадарчых будынках даволі выразна праступалі рысы стылю барока, адбыліся новыя якасныя змены. Яны праявіліся ў анфіладнай планіроўцы, вылучэнні параднай групы памяшканняў у цэнтры, раз-

віцці складанага сілуэта за кошт высокіх ламаных або ярусных дахаў. Прыкладам можа служыць жылы будынак маёнтка ў в. Вялікія Сяхновічы (Жабінкаўскі р-н Брэсцкай вобл.). Ён прамавугольны ў плане, узведзены з брусоў «у чысты ву-

лізаваных конскіх галоў. Ганак становіцца і нюансным элементам архітэктурнага вырашэння, падкрэслі-

*121. Сядзібны дом у в. Варонча
Карэліцкага р-на Гродзенскай вобл.
Малюнак XIX ст.*

гал». У падоўжным напрамку рытм фасада ўтвараецца прамавугольнымі вокнамі, аздобленымі плоскімі ліштвамі і аканіцамі. Элементам кантрасту з'яўляецца высокі двух'ярусны вальмавы дах («мансард польскі»), які дамінуе ва ўсёй пабудове. У выніку ствараецца кампазіцыя, блізкая да ярусна-цэнтрыйнай. Каб вылучыць галоўны фасад і акцэнтаваць уваход, ганак распрацоўваецца як важны элемент архітэктурнай цэнтральнай часткі дома. Ён будуецца як дадатковае памяшканне перад сенцамі, своеасаблівая прыхожая. Завершаны двухсхільным дахам, тарэц якога ўпрыгожваўся ашаляваным шчытом і дзвюма прычэлінамі, аздобленымі ўверсе парнымі вільчакамі ў выглядзе сты-

вае фронтальны характар кампазіцыі будынка.

Аналагічны па кампазіцыі сядзібны дом і ў в. Мурачоўшчына (Івацэвіцкі р-н Брэсцкай вобл.). У ім таксама вялікі двух'ярусны дах дамінуе над усім будынкам. Вузкія гарызантальныя вокны, прарэзаныя ў вертыкальнай частцы залому перакрыцця, сведчаць аб тым, што паддашша выкарыстоўвалася ў якасці дадатковага (летняга) жылля або ў гаспадарчых мэтах.

У некаторых сядзібных дамах двухсхільны дах над ганкам ператвараўся ў самастойнае верхняе памяшканне, якое абапіралася на слупы ганка і злучалася з паддашшам, куды траплялі па лесвіцы ў сенцах. Гэты аб'ём, звычайна ўпрыгожаны

мастацкай укладкай шалёўкі, краявой і скразной разьбой падзораў і іншымі дэкаратыўнымі дэталямі, у значнай меры ўзбагачаў пластыку галоўнага фасада, яшчэ больш, чым ганак, падкрэсліваў кампазіцыйную значнасць цэнтральнага вузла будынка, дзе размяшчаўся галоўны ўваход (дом у маёнтку в. Боркі Дзятлаўскага р-на). У дамах з працяглым корпусам, які меў некалькі

тлумачылася абмежаванасцю гарадской тэрыторыі і дыктавала кампактную планіроўку жылья і забудову двара. У такіх пабудовах ніжні паверх служыў падкляццю.

На малюнку XIX ст. «Від Камянца-Літоўскага» Н. Орды ёсць

*122. Сядзібны дом у в. Дудзічы
Пулавіцкага р-на Мінскай вобл.
XVIII ст. Галоўны фасад*

ўваходаў з ганкамі, вынесенымі за межы галоўнага фасада, верхнія памяшканні стваралі своеасаблівы рытм кампазіцыі (сядзібны дом у в. Варонча Карэліцкага р-на Гродзенскай вобл.).

Мастацкім прынцыпам барока было сугучна прасторавае развіццё кампазіцыі, пры якім з дапамогай бакавых флігеляў або алькежаў утвараўся паўзамкнёны парадны двор-курданёр перад галоўным уваходам у будынак. Такія кампазіцыі ўласцівы сядзібным дамам у вв. Хойнава і Яцкаўшчына на Гродзеншчыне, Дудзічы Мінскай вобласці, Навошчыцы на Піншчыне і шэрагу іншых.

Як і ў сельскай сядзібнай архітэктуры, у гарадскім будаўніцтве пад уплывам стылю барока развіваецца складаная кампазіцыя. Вялікая ўвага надаецца высокім, нярэдка ламаным дахам, такім дэталям, як ганкі і галерэі, алькежы з самастойнымі пакрыццямі і інш. У гарадской сядзібна-палацавай архітэктуры часцей, чым у сельскай, ужывалася двухпавярховая кампазіцыя. Гэта

выява двухпавярховага палацавага будынка, размешчанага на беразе р. Лясной. Гэта манументальнае збудаванне, накрытае вялікім ламаным вальмавым дахам, па вышыні роўным двухпавярховому корпусу. Цікава вырашана ўваходная частка: тры дробныя аб'ёмы, узнятыя на слупы і накрытыя самастойнымі двухсхільнымі пакрыццямі са шчытамі на тарцах. Гэтыя невялікія аб'ёмы кантрастуюць з буйнымі формамі палаца і ўтвараюць рытм фасада. З боку ракі да іх праводзіла вялікая пакатая аднамаршавая лесвіца, пакрытая дахам. У архітэктуры будынка рысы барока прасочваюцца і ў буйнамаштабных чляненьнях корпуса, і ў складаным сілуэце, і ў кантрастным супастаўленні розных частак, і ў дынамічнай асіметрыі кампазіцыі.

Да ліку барочных можна аднесці і дом у Копысі (Аршанскі р-н Віцебскай вобл.). У яго кампактным плане вылучаецца парадная група памяшканняў, якая складаецца з прыхожай і размешчаных паабод паверху двух залаў. З тыльнага боку пры-

хожая злучана з калідорам, да якога прылягаюць два жыллыя пакоі і два бакавыя алькежы. Апошнія выступаюць па-за межы сцен будынка і ўтвараюць самастойныя аб'ёмы, завершаныя шатровымі дахамі. Алькежы як бы фланкіруюць з двух бакоў галоўны корпус, увянчаны высокім вальмавым дахам, прасторава развіваюць кампазіцыю ўсяго будынка і ўскладняюць яго сілуэт. Цэнтральная частка дома вылучана верхнім паверхам над прыхожай і аформлена двух'яруснай галерэяй на галоўным фасадзе. Кожны ярус галерэі завершаны аркадай, роля якой у архітэктуры дома не выпадковая. Пры адносна нізкім зрубце і манатонным рытме аконных праёмаў галерэя ўзбагачае рытміку фасада, канцэнтруе ўвагу на яго цэнтральнай, найбольш важнай частцы, надае кампазіцыі дома дынамічнасць, хоць і падкрэслівае яе строгую сіметрыю.

Як ужо адзначалася, у XVII — XVIII стст. замкі паступова страчваюць сваю абарончую ролю і ператвараюцца ў парадныя палацавыя ансамблі, захоўваючы ў радзе вы-

падкаў адміністрацыйна-кіраўнічыя функцыі. Праўда, у некаторых прыватнаўласніцкіх гарадах (напрыклад, Слуцку) асноўныя абарончыя ўмацаванні перамясціліся з цэнтра на перыферыю, да знешняга абарончага кальца, дзе ўзнікае другі замак. Клецкі замак наогул не ўзнаўляўся пасля разбурэнняў у XVII — XVIII стст. Значна быў перабудаваны Нясвіжскі замак: надбудаваны цэнтральны корпус, вынесена ўперад вежа з аркай, вырашаная ў выглядзе брамы. Палацава-замкавы ансамбль набыў рамантычны выгляд, што было ўлічана пазней пры стварэнні ландшафтнага парка. Да 1760 г. быў пакінуты Верхні замак у Давыд-Гарадку, а ў Ніжнім замку пабудаваны «замкавы двор», куды вяла манументальная брама з памяшканнямі для каравула і залай на версе. Над залай быў трэці паверх са «схаваннем» пад гонтавым шатровым дахам, увянчаным металічным гербам арла. Акрамя брамы, больш

123. Сядзібны дом у в. Сяжновічы
Брэсцкай вобл. XVIII ст. Малюнак XIX ст.

ніякіх абарончых збудаванняў не было, а цэнтр падвор'я займаў вялікі драўляны панскі дом з жылымі пакоямі, яшчэ адзін дом і шэраг гаспадарчых будынкаў. Такая тэндэнцыя развіцця датычыла не толькі прыватнаўласніцкіх, але і агульнадзяржаўных замкаў. Напрыклад, у Камянецкім замку ў 1753 г. над уваходам узвышалася альтанка, а пасярод дзядзінца — палац, увянчаны трыма вежкамі «сніцарскай работы». Такі ж выгляд меў і замак у Рагачове — тыповы сядзібна-палацавы ансамбль. У 1755 г. ён быў абнесены «вастраколам», уваходная брама ўяўляла сабой чыста гаспадарчую пабудову — лямус. У частцы замка, якая выходзіла да Дняпра, стаяў двухпавярховы палац з галерэяй і

цава-сядзібнага будаўніцтва. Яно становіцца свайго роду прыкметай часу, калі, па вобразнаму выказванню В. Ключэўскага, «дзяржава зачынілася ў палацы». Магнаты і заможная шляхта былі на вяршыні свайго дабрабыту. Іх амбіцыі знаходзілі выйсце ў будаўніцтве рэзідэнцый, якія сапернічалі паміж сабой, а часам і з каралеўскімі палацамі ў Бляску прыдворнага жыцця, пышнасці архітэктуры і ўбраўня. Нават кароль польскі Станіслаў Панятоўскі прызнаваў, што «Пане Коханку» (Карл Радзівіл з Нясвіжа) жыве лепш за польскага караля. Трыумфальна-святочная архітэктура як найлепш

124. Сядзібны дом у г. п. Копысь Віцебскай вобл.

параднай залай у другім ярусе. Манументальны выгляд меў і палац Глускага замка ў 1756 г., узведзены з брусоў на падмурку. На прасторны ганак праводзілі шырокія ўсходы, парадная група памяшканняў злучалася з галерэяй. Увесь будынак завяршаўся высокім ламаным дахам з двума радамі карнізаў і круглымі люкарнамі. Цэнтральную частку палаца вылучала мансарда, якую ўпрыгожваў дубовы разьбяны картупш. Гэтак жа былі вырашаны замкі ў Дуброўне, Чарнаўчыцах, Копысі і многіх іншых гарадах.

XVIII стагоддзе ў манументальнай архітэктуры Беларусі характэрна шырокім распаўсюджаннем пала-

адпавядала геданічнаму спосабу быцця, забаўліваму стылю жыцця. Пачуццёвая пагоня за раскошай і велікасвецкім бляскам наглядна адлюстравалася ў барочна-ракайльнай архітэктуры палацава-сядзібных пабудоў Беларусі першай паловы — сярэдзіны XVIII ст., асабліва ў аксесуарах іх унутранага ўбраўня.

Галерэю палацаў гэтага перыяду складаюць рэзідэнцыі буйных магнатаў Агінскіх у Слоніме (1768), Чартарыйскіх у Воўчыне (Камянецкі р-н, 1732), Радзівілаў у Дзятлаве (1751), Тызенгаўза ў Гродна (60-я гады XVIII ст.), Валовічаў у Свяцку (Гродзенскі р-н, 1779), Храптовічаў у Шчорсах (Навагрудскі р-н, 1770—

1776), Валынцах (Верхнядзвінскі р-н, 1-я палова XVIII ст.), у сядзібах Станіславава і Панямунь (каля Гродна), Татары (Асіповіцкі р-н, сярэдзіна XVIII ст.), Ганута (Вілейскі р-н, 1765) і многіх іншых. Найбольш поўнае ўвасабленне позняе барока і ракако, арыгінальныя прыёмы іх дэкаратыўнага арсенала знайшлі ў каралеўскай рэзідэнцыі ў Гродна — Новым замку (1737—1744), пабудаваным буйнейшым прадстаўніком мастацтва ракако М. Д. Пёпельманам, аўтарам славытага ў той час ва ўсёй Еўропе палаца Цвінгер у Дрэздэне. Буйны майстар архітэктуры позняга барока і ракако ў Беларусі і Літве Я. К. Глаўбіц акрамя ўзвядзення культавых будынкаў практыкаваў і ў галіне палацава-сядзібнага будаўніцтва (палац К. Каніскага ў Магілёве, 1762—1785; палац мітрапаліта Ф. Грабніцкага ў Струнне каля Полацка, 1748—1749 і інш.). Сярод прадстаўнікоў позняга барока ў палацава-сядзібным будаўніцтве Беларусі — выдатны італьянскі архітэктар Дж. Сака (1735—1798). У 1773 г. ён запрашаны ў Гродна, дзе праз год становіцца прыдворным архітэктарам намесніка караля ў Гродна А. Тызенгаўза,

а ў 1775 г. атрымлівае дваранства і становіцца галоўным архітэктарам Вялікага княства Літоўскага. Познебарочныя палацы ў Гануде і Леванполі (Міёрскі р-н, 1750) будаваў італьянскі архітэктар А. Гену. Барочна-ракайльную накіраванасць меў творчасць Ю. Фантаны (палац Сапегаў у Гродна, 1744—1744), Т. Русэля і многіх іншых. Разам з тым пры панскіх дварах трымаўся цэлы штат майстроў будаўнічага і дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва. Маёнтак, як правіла, меў майстра па кожнаму віду рамяства. Пры Нясвіжскім двары ў 1758 г. лічылася 85 рамеснікаў, якія не толькі падтрымлівалі агульны стан палацавых будынкаў, але і пастаянна аднаўлялі іх унутранае ўбранне.

Імкненне феодалаў адасобіцца ад народа і гарадскога асяроддзя абумовіла слаба выяўленую горадафарміруючую значнасць палацаў гэтага перыяду. Замкнёная планіровачна-прасторавая арганізацыя Новага замка ў Гродна характэрна для ўсіх еўрапейскіх феадальных рэзідэнцый першай паловы — сярэдзіны XVIII ст. Адсутнічае планіровачная і прасторавая сувязь з горадам і яго цэнтрам таксама палацаў у Воўчыне, Слоніме, Валынцах. У аснове іх кампазіцыі — прынцып сіметрычна-восевага фарміравання карпусоў вакол замкнёнага ўнутранага карэкурданёра. Таму галоўныя карпусы як Гродзенскага палаца, так і магнацкіх рэзідэнцый у Слоніме, Шчорсах, Воўчыне, Ружанах размешчаны ў глыбіні курданёра, які фланкіраваўся бакавымі крыламі-флігелямі, а з фронту абмяжоўваўся агароджай з брамай. Па замкнёнай планіровачнай схеме вакол квадратнага ўнутранага двара быў збудаваны гарадскі палац у Нясвіжы (паводле інвентароў 1760-х гадоў). Утульны ўнутраны двор, адасоблены і абкружаны пластычнай і дэкаратыўнай архітэктурай палацавага экстэр'ера, адкрываў палац толькі для парадных пра-

125. Слуцкая брама ў г. Нясвіж
Мінскай вобл. XVIII ст.

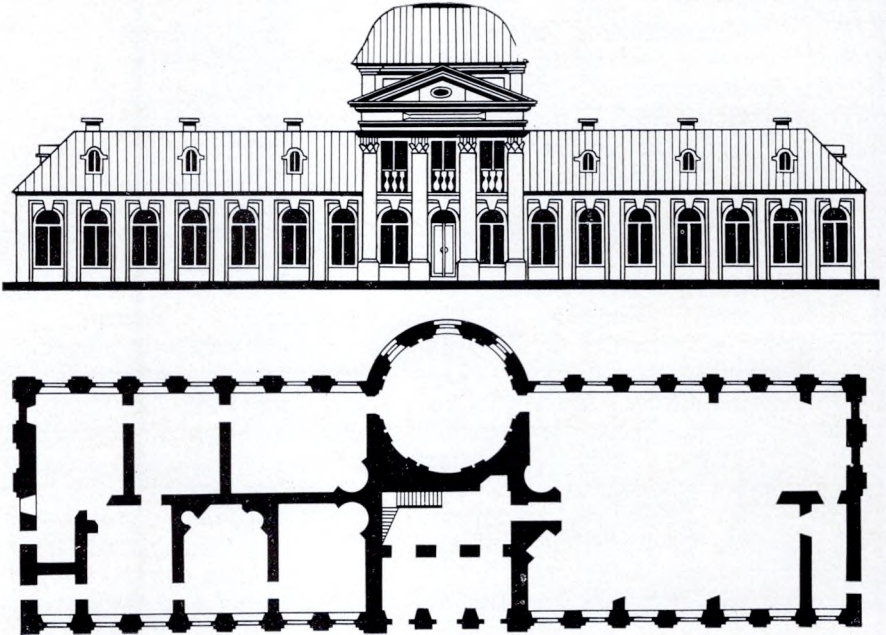
цэсій знаці і працяглых карэтных кавалькад.

У процілегласць буйнамаштабнасці збудаванняў ранняга барока ў перыяд яго завяршальнай стадыі і перыяд ракако ўзводзяцца палацы больш інтымнага, камернага характару з пануючай у іх абстаноўкай утульнасці і вытанчанасці. Камер-

звы «Мон Плезір», «Мон Капрыз» і інш.

Архітэктура палацаў страціла прастату, канструкцыйна-тэктанічную лагічнасць, барочную ману-

126. Палац у в. Шчорсы Навагрудскага р-на Гродзенскай вобл. 1770—1776. Галоўны фасад і план

насцю, жывапіснай маляўнічасцю і пластычнасцю вылучаюцца сядзібы ў Гануце і Татарах. У прыгарадах магнаты ўзводзяць забаўлівыя сядзібы: паляўнічыя домікі, зімовыя і летнія «палацікі», палацы-забавы. Польскі кароль Ст. Панятоўскі ў прыгарадах Гродна будзе тры забаўлівыя сядзібы, надаўшы ім назвы, адпаведныя сваім ініцыялам: Станіславава, Аўгустава, Панямунь. А яго намеснік А. Тызенгаўз у прыгарадным фальварку Кульбакі будзе невялікі «палацік» з пацешным паркам для забаў і святкаванняў. Цэльны ланцуг лёгкіх загарадных забаўлівых сядзіб «рассыпае» вакол Свіслачы В. Тышкевіч, надаўшы ім на-

ментальнасць. Формы архітэктуры і дэкору набываюць ускладненыя прасторавыя формы, лёгкі і тэмпераментны рух, узбагачаюцца пластычнасць і аб'ёмна-прасторавая развітасць завяршэнняў. Барочна-ракайльны палац звычайна мае пластычны мансардавы дах з купалам (палац у в. Шчорсы і палац А. Тызенгаўза ў Гродна) ці крапанавым шатром (Новы замак у Гродна). Гульня граяў мансардавага з «заломам» даху, рытм авальных люкарнаў з фігурнымі ліштвамі ўзбагачалі прасторавую пластычнасць і скульптурнасць палаца ў Свяцку. Архітэктары імкнуліся да ўзаемапрапінкнення архітэктуры і наваколь-

най прасторы. З гэтай мэтай акрамя глыбокіх рызалітаў выкарыстоўваюцца бакавыя алькежы — вежападобныя прыбудовы з фігурнымі шлемамі ў завершшы. Такія алькежы, накіраваныя касцельных веж, узвышаліся па вуглах палацаў у Дзятлаве, Гануце і Альбе (пад Нясвіжам).

Пластыку фасадаў стварае рытмічнае чаргаванне згрупаваных пілястраў, калон, панелей, філёнг, квадратных, арачных, авальных аконных праёмаў. Архітэктурна-пластычную маляўнічасць фасадаў дапаўняюць рустоўка, тонкапрафіляваныя карнізы, паясы, профілі ліштваў праёмаў, вытанчаная арнаментальная ляпніна, якая ўключала гірлянды, ракайлі, картушы, завіткі, спляценні лістоў аканту, геральдыку (Дзятлаўскі палац).

На пазіцыях ракайльнай архітэктуры стаяў аўтар праекта палаца ў Чарнаўчыцах (Брэсцкі р-н). Палац быў задуманы як цэнтральная пабу-

дова, прасторавая кампазіцыя якой складалася з разнастайных аб'ёмаў, згрупаваных вакол цэнтральнага 8-граннага остава з купальным завершшам. Архітэктар, прымушаючы аб'ёмы то выступаць, то адступаць, дасягнуў выразных пластычных і святлоценявых эфектаў. Тут і вычурнасць рабрыстага высокага купала, які хутчэй мог належаць кultaвай, чым свецкай, пабудове, і свецкая жыццярэадаснасць мастацтва позняга барока з яго лікуючай святочнасцю, пышнасцю і дэкаратыўнасцю.

Асноўны архітэктурны акцэнт галоўнага фасада ствараецца цэнтральным рызалітам, які атрымлівае насычаную пластычную шматслойную крапоўку, фігурны фантон, багаты ляпны дэкор. У сядзібе Татары, як і ў большасці еўрапейскіх палацаў гэтага часу, рызаліт набывае гранёную паліганальную аб'ёмную

*127. Палац у г. п. Ружаны
Пружанскага р-на Брэсцкай вобл. XVIII ст.*

форму. Глыбокімі рызалітамі расчлянёны галоўны фасад палаца ў Леванполі. Шматслойную крапоўку атрымалі рызаліты барочнага палаца ў Скоках (Брэсцкі р-н).

Пры будаўніцтве сядзібных палацаў архітэктары яшчэ адмаўляюцца

128. Палац у г. п. Ружаны
Пружанскага р-на Брэсцкай вобл. XVIII ст.
Фрагмент узной брамы

ад класічнай ордэрнай сістэмы, таму замест порціка на галоўным фасадзе выкарыстоўваюць тэрасу на слупах ці ажурны металічны балкон (в. Леванполь). У першай палове XVIII ст. цэнтральны рызаліт Нясвіжскага замка таксама набывае шырокую слуповую тэрасу і насычаны барочны дэкор. Над цэнтральнай часткай будынка звычайна ўзвышаецца мансардавы паверх з дадатковым радам акруглых ці авальных люкарнаў.

У завершшы цэнтральнага рызаліта дойдзі ракако адмаўляюцца ад спрадвеку традыцыйнай формы трохвугольнага фронтона. Малюнак завяршальнага шчыта набывае незвычайнае спалучэнне валют, увагнута-пукатых ліній, часам «разарваны» крапаваны контур (палацы ў вв. Ганута і Чарнаўчыцы). Прафіляваныя грані фронтона палаца ў Чарнаўчыцах былі «разарваны», а сам шчыт запоўнены ляпным ракайльным картушам. Часцей фронтоны атрымліваюць не толькі перарывістасць, але і не падлежны геаметрычнай пабудове і аналізу плаўны малюнак (в. Леванполь). Сярод будынкаў гэтага часу амаль немагчыма знайсці двух аднолькавых малюнку фронтонаў, таму што іх сілуэты ствараліся не цыркулем і лінейкай, а фантазіяй і ўяўленнем мастака. Пругка выгнуты фронтон Дзятлаўскага палаца мае складаны крывалінейны контур з мяккімі пераходамі ўвагнутых і пукатых ліній. Форму какошніка, туга нацягнутага лука, атрымаў шчыт дваровага эркера сядзібнага дома ў в. Станіславава.

Адмаўленне ад ордэра прымушае архітэктараў хаваць калоны і пілястры. На фасадзе Дзятлаўскага палаца апошнія ўвагнута-пукатай формы, раскрапаваны арачнымі нішамі, канелюрамі, капіталі вырашаны ў выглядзе кветкавых букетаў, звісаючых гірлянд-касічак, як у Новым замку ў Гродна. Падобнымі «касічкамі» дэкарыраваны пілястры палаца Тызенгаўза ў Гродна і амбара ў в. Беніцы (Маладзечанскі р-н). Адмаўленне ад традыцыйнай ордэрнай капіталі і замена яе лёгкай кветкава-расліннай гірляндай у архітэктурі ракако тлумачацца тым, што «робота» канструкцыі не падкрэслівалася, а, насупраць, вуаліравалася. Атэктанічная, біянічная форма выкарыстоўваецца і ў трактоўцы канструкцыйных апор. Так, апора амбона палацавай капліцы Новага замка

ў Гродна трактавана ў выглядзе экзатычнай пальмы, увітай гірляндамі кветак. Каб завуаліраваць канструкцыі будынка, дойліды імітуюць тканіну як матэрыял атэктанічны, які не валодае канструкцыйнай жорсткасцю. Алтар і амбон капліцы Новага замка ў Гродна накрыты гіпсавымі балдахінамі з драпіроўкамі, ламбрэкенамі, кісцямі і махрамі.

тона — распаўсюджаны прыём архітэктуры ракако. На фронтонах Дзятлаўскага, Гродзенскага і Чарнаўчыцкага палацаў, сядзібнага дома ў Станіславове — гэта картушы з геральдычнымі гербамі ўладальнікаў. Вынясенне на фасад палаца ці сядзі-

*129. Замак у Нясвіжы.
XVIII ст. Заходні фасад*

Адзін з самых дзейсных сродкаў дасягнення маляўнічага эфекту ў фасаднай архітэктуры палаца — выкарыстанне ляпных картушаў. У архітэктуры ракако яны набылі асабліва сочную арнаментальную трактоўку і шырока выкарыстоўваліся не толькі на фронтонах і шчытах, але і ў аконных ліштвах, абрамленні арака, на фрызах ці непасрэдна на сценах. Арнаментальна-вензельнае афармленне цэнтральнага фран-

бы геральдычнай сімволікі, манаграмічных надпісаў, ініцыялаў у выглядзе вензеляў наогул было шырока распаўсюджана. Гэта тлумачылася хваравітай маніяй вялічча і незалежнасці ўладальнікаў палацаў, іх шляхецкай амбіцыяй і імкненнем да сцвярджэння сваёй асобы.

У дэкор палацаў дойліды ўнеслі зусім новую дэкаратыўную форму — вазу, трактаваную ў характэрнай для ракако экспрэсіўнай пластыцы.

Гэты пазычаны з палацавага інтэр'ера дэкаратыўны элемент выкарыстаны ў праекце палаца ў Чарнаўчыцах, капліца Новага замка ў Гродна.

Архітэктура барока і ракако побач з насычанай дэкаратыўнай ляпінай актыўна ўводзіць у экстэр'ер скульптуру. Багаты ракайльны скульптурны і арнаментальны дэкор быў размешчаны на балюстрадах і франтонах Чарнаўчыцкага палаца. Скульптура ў завершыні архітэктурных аб'ёмаў падхоплівала вертыкальны рух і струменістасць пілястраў, раскрапаных антаблементаў, схілаў франтонаў. У выніку грувасткая пластыка барока XVII ст. змяняецца імкненнем да вертыкалізму, грацыі, вытанчанасці, пагоняй за эмацыянальнасцю візуальных уражанняў. Гэтану ж садаеінічала паліхромнасць вырашэння — спалучэнне інтэнсіўна чырвонага чарапічнага даху з зялёным фонам сцен, пабеленых элементаў архітэктурнага дэкору (Новы замак у Гродна).

У планіровачнай арганізацыі палацаў і сядзіб вылучаецца цэнтральная група парадных памяшканняў — вестыбюль з рэпрэзентацыйнай левіцай і парадная зала, якая звычайна мела цэнтрычную форму ратонды, але часцей авала (Новы замак у Гродна) ці шматгранніка (палацы Тызенгаўза ў Гродна, Валовічаў у Свяцку). Ад яго ў бакі разыходзіліся анфілады гасціных, кабінетаў, жылых пакояў.

Перавага аддаецца авальнай форме залы, якая выклікала ўражанне зыбкай няўстойлівасці, нявызначанасці рэальнай канфігурацыі за кошт ракурсу, які пастаянна змяняецца ў працэсе руху. Упершыню авальная зала ў архітэктуры Беларусі была рэалізавана ў гродзенскім Новым замку, пазней у палацах Тызенгаўза ў Гродна, а таксама ў Пінску і Свяцку, Крычаве і Станіславова. У сярэдзіне XVIII ст. авальную форму надаюць адной з залаў Нясвіжскага замка. Для стварэння мяк-

кага пераходу сцяны да столі шырока выкарыстоўваюцца падугі (капліца Новага замка ў Гродна).

На стадыі позняга барока і ракако побач з буйнамаштабнымі заламі, характэрнымі для XVII ст., узнікаюць невялікія ўтульныя пакоі,

130. Замак у Нясвіжы. XVIII ст.

прызначаныя для інтымнага рандэву, давернай размовы, камернага канцэрта. Набор жылых пакояў арыстакратычнага дома значна пашыраецца — ад гасцінай да спальень, альковаў, гардэробаў, кафеіных, крэдэнсаў і інш. Умовы арыстакратычнага быту патрабавалі вялікай колькасці новых утульна-інтымных памяшканняў: салонаў, канцэртных пакояў, кулуараў, невялікіх танцавальных залаў, выставачных галерэй, кабінетаў, бібліятэк, туалетных пакояў і інш. З'яўляецца антрэсольны паверх, што было выклікана неабходнасцю размяшчэння аркестра над бальнай залай, стварэння прыватных памяшканняў для адасаблення.

Усё багацце пластыка-дэкаратыўных сродкаў позняга барока і ракако найбольш поўна ўвасобілася ў аздабленні палацавых інтэр'ераў: мноства ляпіны і пазалоты, аб'ём-

ная скульптура, звівы драўлянай разьбы і стукавай ляпніны, роспіс сафітаў і супрапортаў, наборныя ўзоры паркетнай падлогі. Сярод дэкаратыўных матываў — галубы ў сетках, амуры з калчанамі стрэл, вянкi і букеты кветак. Асноўная характарыстыка познебарочнага і ракайльнага палацавага інтэр'ера — яго атэктанічнасьць. Вычварны і капрызны малюнак рамнага абрамленьня панелей складае асіметрычны «бягучы» арнамент з пазалочаных завіткаў С- і S-падобна выгнутых ракайляў. Спалучэньне панелей з фрызавымі і цокальнымі філёнгамі складала структурны каркас познебарочнага і ракайльнага інтэр'ера, аснову яго рытмічнай арганізацыі. У гэтых адносінах найбольш поўнае вырашэньне атрымалі інтэр'еры гродзенскага Новага замка. Пышнасьцю і багаццем дэкору ў стылі ракако вызначаліся інтэр'еры Сенатарскай, Пасольскай і Круглай залаў, хатняй капліцы. Пазалочаны арнамент расліннага характару пакрываў сцены Мармуровай залы палаца ў Воўчыне. Панельныя плоскасці абвіталіся тканінай з арнаментальным малюнкам — букеты кветак, гірлянды, ракайлі, картушы, трыляжная сетка.

Для ракайльнага інтэр'ера характэрны пошук нечаканых аптычных эфэктаў. Найбольш дзейсным сродкам атэктанізацыі архітэктуры інтэр'ера было актыўнае выкарыстанне люстэркавых плоскасцей. Гэта адно з галоўных адкрыццяў ракако ў галіне інтэр'ернай кампазіцыі. Размешчаныя па сценах, яны візуальна дэмастэрыялізавалі прасторавую і канструкцыйную структуру інтэр'ера, шматкратна дубіравалі дэкор, рабілі прастору памяшкання вар'іраванай, бясконца працяглай і таму заўсёды прывабнай. У Нясвіжскім і Мірскім замках у XVIII ст. меліся залы, прастора якіх ілюзорна значна пашыралася за кошт суцэльнага зашклення люстэркам. Люстэркавыя

панелі стваралі эфэкт бясконцага паўтарэння анфілады, узмацнялі ўражанне раскошы, багацця аздаблення інтэр'ера. Асаблівы эфэкт выкарыстанне люстэрка давала ў авальных залах. Размешчаныя адзін ля другога пад вялікім вуглом і ўзаемна адлюстроўваючы дэкор інтэр'ера, яны стваралі ілюзію бясконцай прасторы, дэкаратыўнага «пажару». Шырокае выкарыстанне аптычнага люстэркавага эфэctu ў палацавых інтэр'ерах абумовіла і павелічэньне вытворчасці люстэркавага шкла,

131. Палац у Нясвіжы. XVIII ст. Фрагмент

якім славілася ў Беларусі Урэцкая мануфактура.

Першая палова і сярэдзіна XVIII ст. — перыяд найбольшага росквіту экзатычнай тэматыкі ў архітэктуры і мастацтве. У іх пранікаюць матывы, запазычаныя з усходняй, асабліва кітайскай культуры.

У старажытных звычаях, касцюмах, паветраных збудаваннях, мастацкіх шаўках стваральнікі ракайльных інтэр'ераў адчулі паэзію экзатычнага, незвычайнага, прывабнага. У тэматыку аздаблення інтэр'ераў прыносяцца выявы экзатычных усходніх краявідаў, пагад, драконаў, паўлінаў, маш і г. д. Навіной было выкарыстанне запазычаных з Кітая папяровых абаяў. Уладальнікі палацаў лічылі сваім абавязкам стварыць «кітайскую залу», абстаўленую мэбляй і апрацаваную драўлянымі панелямі лакавай работы. Такі зал у сярэдзіне XVIII ст. быў у Нясвіжскім замку. У форме пагады ўзводзіцца шэраг паркавых павільёнаў у Варянах (Астравецкі р-н) і пад Магілёвам (палацава-паркавы ансамбль «Пагадэнбург»). Апрацоўку інтэр'ераў з усходняй мастацкай арыентацыяй практыкаваў Ян Пілемент — першы прыдворны мастак караля, які працаваў і ў Беларусі.

У XVIII ст. сцвярджаецца ўяўленне аб палацавым інтэр'еры як цэласным архітэктурна-дэкаратыўным ансамблі. Мастакі і дойліды імкнуцца да мастацка-стылявога адзінства ўсіх кампанентаў унутранага ўбрацця: дэкару сцен, столей і падлог, форм мэблі, расфарбоўкі, драпіровак і абівачных тканін, сталавай сервіроўкі і інш. Такую мастацка-стыльваю трактоўку набываюць ракайльныя інтэр'еры Слонімскага палаца, у якім асаблівай пышнасцю і багаццем дэкаратыўнай апрацоўкі вылучалася «зала багін». Неабходнасць вырашэння шырокай мастацкай праграмы рабіла прафесію архітэктара універсальнай, сінтэтычнай. Прадстаўнік мастацтва ракако ў Беларусі П. Гіжэцкі адначасова праектаваў архітэктурныя збудаванні, займаўся разьбой па дрэву і ўсемагчымымі «мастацтвамі». Я. К. Глаўбіц праектаваў не толькі палацы, але з'яўляўся і аўтарам іх інтэр'ернага дэкару, ляшніны, мэблі, скульптуры.

У барочным палацава-сядзібным будаўніцтве Беларусі, як і ў Заходняй Еўропе XVII — першай паловы XVIII ст., панаваў тып парка з рэгулярным сіметрычна-восевым чляненнем плана — так званы французскі парк. Арганізацыя падобнага парка засноўвалася на прынцыпе геаметрычнага планіровачнага і аб'ёмна-прасторавога размяшчэння расліннасці. Паркавыя кампазіцыі гэтага часу мелі выгляд веернай, прамянёвай або строга сіметрычнай прамавугольнай сеткі прамых алей, рабатак, вадаёмаў, газонаў з ураўнаважаным размеркаваннем архітэктурных і паркавых элементаў. Важнейшым планіровачным прынцыпам пабудовы рэгулярнага парка было размяшчэнне асноўных частак ансамбля (параднага партэра, палаца, цэнтральнай алеі і вадаёма) на падоўжнай кампазіцыйнай восі. Палац і парк знаходзіліся ў цесным адзінстве. У паркавай кампазіцыі як бы працягваліся ўнутраныя планіровачныя восі і сам палацавы інтэр'ер. Паркавая расліннасць апрацоўвалася пад геаметрычныя формы шароў, кубаў, пірамід, зялёных сценка і розных альтанак, шпалер (в. Бачэйкава Бешанковіцкага р-на). Прамавугольныя шпалеры, высаджаныя па тыпу тэатральных куліс, афармлялі куткі Альбінскага парка, дзе разыгрываліся тэатральныя прадстаўленні. Тут жа перад павільёнам «Эрмітаж» шпалернай абсадкай былі створаны два двары. Рэгулярны кулісны парк быў высаджаны пры палацы Агінскага ў Слоніме. З зялені ўзводзіцца цэлыя «дамы» са сцяпеністымі пераходамі, вокнамі і дзвярыма, альковамі і заламі, столлю якіх было неба. У сядзібным парку ў Свіслачы (Гродзенская вобл.) штучнай стужкай кустарніка ствараліся не толькі алеі, але і цэлыя салоны, кожны з якіх меў па чатыры вуглавыя «кабінеты». Важнейшы прыём афармлення расліннасці выявіўся ў стварэнні баскетаў. Размешчаныя

жывымі зялёнымі сценкамі, яны афармлялі паркавыя кулуары, альтанкі, грыльяхы.

Буйныя магнаты запрашалі паркабудаўнікоў з Францыі. Парк пры палацы А. Тызенгаўза ў Гродна стварылі батанік з Ліёна Жан Эмануіл Жыльбер і паркабудаўнік Я. Раўтнэрт. Знакамітаму французскаму майстру А. Ленотру прысваецца стварэнне парка у в. Бачэйкава. Рэгулярны парк пры палацы Агінскага ў Слоніме створаны па праекту французскага паркабудаўніка Лерака і крапаснога садоўніка Васіля. Рэгулярную планіровачную схему таксама мелі паркі ў Воўчыне, Караліне (Пінскі р-н), Дзярэчыне (Зэльвенскі р-н). Цэнтрычна-веерная планіроўка была асновай парка ў Ружанах. Паводле праекта Я. С. Бекера, яго цэнтрам з'яўляўся круглы газон, у якім, быццам у фокусе, перасякаліся дыяметральныя алеі. Перспектыва кожнай з іх завяршалася паркавым павільёнам (эрмітаж, тэатр, павільён Венеры і інш.). Архітэктары Л. Лутніцкі, К. Спампані і М. Педэці ствараюць рэгулярны парк у Альбе каля Нясвіжа, спланаваны ў выглядзе сяміканцовай зоркі, прамяні-алеі якой таксама завяршаліся павільёнамі.

Барочныя паркі Беларусі ў параўнанні з Захадам і Расіяй менш значныя па маштабах. Нескладанай сіметрычнай кампазіцыі, але больш інтымныя і жывапісныя, яны разгортаваліся на фоне прасторных прыродных панарам, якія адкрываліся з відавых кропак ансамбля. Плоскі раўнінны рэльеф ствараў вялікія магчымасці для раскрыцця і ўвасаблення мастацкіх прынцыпаў рэгулярнага стылю ў паркабудаўніцтве.

Перасечаны рэльеф мясцовасці дыктаваў стварэнне рэгулярных паркаў другога тыпу — італьянскага. У іх прадугледжвалася афармленне перападаў рэльефу прамалінейнымі тэрасамі, лесвічнымі каскадамі, пандусамі, гратамі. Тэрасныя рэгуляр-

ныя паркі ўзніклі ў Альбе, Бяльмонтах (Браслаўскі р-н), Бачэйкаве, Панямуні (каля Гродна), Ружанах, Свіслачы.

Частка парка перад палацам афармлялася як парадны плоскі партэр з баскетамі, рабаткамі, газонамі. Паркабудаўнікі імкнуцца працягнуць арнаментальнае багацце палацавага інтэр'ера ў ажурным арабескавым малюнку газонаў, якія ствараліся кветкавымі пасадакмі, заснаванымі на спалучэнні С- і S-падобных выгінаў. Арнаментальным узорам былі высаджаны газоны Воўчынскага парка. У форме фамільнага герба ў картушы быў аформлены партэрны газон у сядзібе Бачэйкава.

Добра захаваўся парк сіметрычна-восевай рэгулярнай планіроўкі ў в. Вялікае Мажэйкава (Шчучынскі р-н). Яго асноўны зялёны масіў у выглядзе геаметрычнай сеткі алеі і сістэмы баскетаў размешчаны за палацам. Парадны партэр таксама быў спланаваны рэгулярна з сіметрычна размешчанымі кветнікамі прамавугольнай і эліптычнай формы.

Адзін з найбольш цікавых паркаў французскага стылю — парк у сядзібе Дубае (Пінскі р-н). Тэрыторыя парка абмежавана па перыметры сістэмай прамых каналаў і ліпавых пасадак. Рэгулярнай планіроўцы падпарадкаваны і сажалкі прамавугольнай і круглай формы, якія злучаліся паміж сабой пратокамі.

Рэгулярныя паркі-сады, высаджаныя ліпамі, былі вельмі распаўсюджаны ў XVIII ст. у гарадах і мястэчках: у Гродна пры палацы Тызенгаўза, Бешанковічах, Дуброўне, Паставах, Рагачове, Слоніме. Да іх набліжаліся сады ў Анопалі (Мінскі р-н), Друі, Залессі (Смаргонскі р-н), Свіслачы, Станіславова, Хоцімску і інш.

Важным элементам парка з'яўляўся вадаём. З уключэннем воднай восі ў планіровачную схему парка апошняя набыла большую сіметрычнасць і стройную геаметрычнасць.

Для абваднення паркавых тэрыторый выкарыстоўвалася развітая сістэма гідратэхнічных збудаванняў, канфігурацыя якіх вызначалася формай квадратаў і каскадаў, часцей за ўсё сабраных па падоўжнай восі. Сістэма прамавугольных каналаў Альбінскага парка ўяўляла сабой развітае, дасканалае і складанае па таму часу гідратэхнічнае збудаванне. Пяць шлюзаў і плацін забяспечвалі пастаянны ўзровень вады ад р. Ушы. Набярэжныя каналы з трагуарамі і парапетамі былі пакрыты белакаменнай муроўкай. Тут жа былі ўзведзены чатыры экзатычныя млыны. Водныя прасторы аб'ядноўвалі зялёны масіў і архітэктурную ў адзіную сістэму, узмацнялі каларыстычныя, пластычныя, святлоценыя эфекты, актыўна ўдзельнічалі ў стварэнні перспектывы і панарам. Разам з тым сажалкі і каналы спрыялі стварэнню мяккага мікраклімату паркавага асяроддзя.

У некаторых выпадках у паркавыя кампазіцыі ўключаліся і натуральныя водныя акваторыі. Яны рэканструяваліся ў адпаведнасці з патрабаваннямі рэгулярнай барочнай кампазіцыі. Так, былі штучна выпраменьны рукавы рэк Шчыры ў Слопіме, Зяльвянкі ў Ружанах, Улы ў Бачэйкаве, якія арганічна ўвайшлі ў паркавае асяроддзе.

У сістэму паркавых кварталаў уключаліся культавыя і мемарыяльныя збудаванні: капліцы, пахавальні, гроты, павільёны, якія будаваліся звычайна з дрэва. Уздоўж каналаў Альбінскай сядзібы, напрыклад, роўнымі радамі размяшчаліся 180 драўляных, крытых саломай катэджаў, збудаваных у выглядзе ідылічных сялянскіх сядзіб. Іх утылітарная архітэктурная значна кантраствала з убраннем інтэр'ераў.

Аб характары мастацка-стылявой трактоўкі паркавых павільёнаў дае ўяўленне касцёл-пахавальня палацава-паркавага ансамбля ў Воўчыне. Яна была ўзведзена ў 1733 г.

у барочна-ракайльным стылі па ўзору рымскай царквы Санта Марыя Маджыорэ. Цэнтрычная пабудова вырашана 8-гранным аб'ёмам, завершаным пакатым шатром з вежай-ліхтаром. У плане пабудова ўяўляе сабой прыгожае спалучэнне шматграннай залы з вуглавымі авальнымі лоджыямі. На лучковых франтонах фасадаў устаноўлены барочныя скульптуры евангелістаў. У дэкоры выкарыстаны шырокі арсенал барочна-ракайльных выразных сродкаў: гірлянды з кветак і букеты, картушы, драпіроўкі. Гэта надае капліцы свецкі характар ажурнага палацавага збудавання.

Шэдэўр ракайльнай архітэктуры — капліца ў парку сядзібы Гародна (Воранаўскі р-н). Аднанефавы камерны храм з прыбудовай да алтарнай сцяны трапезнай мае працяглую ўздоўж падоўжнай планіровачнай восі кампазіцыю. Архітэктурна-дэкаратыўны акцэнт капліцы — насычана раскрапаваны галоўны фасад. Шматслойныя, развернутыя ў розных ракурсах шпільстры з уплеченымі ў іх карункавымі завіткамі капітэлей абрамляюць эліпсападобна ўвагнутую нішу фасада з лучковым уваходным праёмам. Авалагічна вырашаны ляпны стукавы алтар інтэр'ера. Усё тут гаворыць аб новым разуменні архітэктуры культывага будынка, якую хутчэй можна ахарактарызаваць як свецкую.

Абавязковым архітэктурным элементам рэгулярнага парка з'яўлялася і альтанка, якая размяшчалася на ўзгорку на ўскраіне парка, адкуль адкрываліся далягляды (в. Вялікае Мажэйкава). Неад'емнай часткай паркаў былі таксама аранжарэі і парнікі (Бешанковічы, Гродна), дзе вырошчваліся дзіўныя трапічныя расліны, кветкі, карлікавыя і гіганцкія дрэвы. Асабліва славілася аранжарэя пры палацы Сапегаў у Дзярэчыне.

Барочная паркавая скульптура да нашага часу не захавалася. Вядо-

ма, што скульптурная група з Нептунам была пастаўлена каля сажалкі ў Воўчыне, выявы Адама і Евы — у Дзярэчыне¹.

Як і ў свецкім манументальным будаўніцтве Беларусі XVIII ст., аналагічныя кампазіцыйныя, планіровачныя і дэкаратыўныя прыёмы позняга барока выкарыстоўваліся ў архітэктурным вырашэнні манастырскіх комплексаў гэтага часу. Манастыры мелі напаядкрытыя двары з партэрамі, прыгожыя паркі і вялікія пладовыя сады, размяшчаліся ў маляўнічых, свабодных ад забудовы месцах.

Падобны па архітэктуры да свецкіх навучальных устаноў і палацаў перыяду позняга барока манастырскі комплекс езуітаў у Юравічах Калінкавіцкага раёна. Мураваныя касцёл і калегіум, збудаваныя адначасова, у 1746 г., на свабодным узвышаным участку, стварылі цэласны архітэктурны ансамбль, які вызначаецца развітасцю аб'ёмна-прасторавай структуры і багаццем дэкаратыўнай пластыкі. П-падобны ў плане двухпавярховы будынак калегіума ўтварае невялікі напаядкрыты двор — курданёр. У цэнтры плана размяшчалася трапезная, а над ёй парадная зала. На галоўным фасадзе цэнтральная частка вылучана пілястрамі вялікага ордэра. Дэкаратыўнай ордэрнай пластыкай падкрэслены таксама вуглавыя рызаліты, завершаныя аднаюруснымі вежамі з гранёнымі барочнымі купаламі. Светлы шырокі калідор калегіума двухпавярховай прыбудовай злучаны з трохнефавай двухвежавай базілікай касцёла. Нягледзячы на тое што ярусы веж амаль аднолькавыя па памерах, архітэктура фасада пазбаўлена статычнасці. Своеасаблівае кампануюка ордэрнай пластыкі надае

ёй аб'ёмна-прасторавыя суадносіны, характэрныя для лепшых помнікаў позняга барока. Гарызантальныя цягі ўяўляюць сабой развітыя антаблементы са шматлікімі раскрапоўкамі і разнастайнымі франтонамі над імі. Вязкі пілястраў, глыбокія нішы, ляпныя абрамленні праёмаў — усе элементы пластычнай аздобы гарманічна спалучаюцца з дэкаратыўным вырашэннем будынка калегіума.

Самым вялікім манастырскім комплексам на Беларусі быў езуіцкі калегіум у Полацку (захаваны часткова). Яго архітэктурны ансамбль складаўся паступова: будаўніцтва касцёла св. Стэфана было распачата ў канцы XVII ст., а завершана ў 1746 г., калегіум пачалі будаваць у 1750 г.

Касцёл уяўляе сабой двухвежавую трохнефавую крыжова-купальную базіліку. Сяродкрыжжа завершана высокім светлавым барабанам з купалам. Верхнія ярусы веж выкананы ў стылі позняга барока. Прапорцыі аб'ёмаў, веж, светлага барабана надзвычай выцягнутыя, імклівыя, амаль гатычныя. Таму, нягледзячы на значныя памеры (24×47 м) у плане, касцёл з'явіўся выразным вышынным элементам у кампазіцыі ансамбля.

Трохпавярховы будынак калегіума меў Е-падобную ў плане форму. Яго падоўжны фасад быў арыентаваны ў бок рэгулярнага манастырскага саду і Заходняй Дзвіны. Насупраць уваходу на першым паверсе размяшчалася трапезная, над ёй — музей і бібліятэка на 23 тыс. тамоў. Светлыя калідоры зручна злучалі іх з жылымі памяшканнямі. Пасля 1773 г. Полацкі калегіум стаў цэнтрам езуіцкага ордэна. У гэты час ён быў пашыраны за кошт прыбудоў канвікта, друкарні, вучылішча, тэатра, аптэкі і гаспадарчых службаў. Дзякуючы ім ансамбль калегіума набыў складаную аб'ёмна-прасторавую кампазіцыю з некалькімі ўнутранымі

¹ Антипов В. Г. Парки Белоруссии. Мн., 1975. С. 16.

дворыкамі. Ансамбль завяршаў трохпавярховы корпус, пабудаваны ў 1785 г. архітэктарам і матэматыкам Г. Груберам. У ім размясціліся пінакатэка, абсерваторыя, спецыялізаваныя лабараторыі і кабінеты: хімічны, мінералагічны, этнаграфічны, архітэктурны і інш. Фасады калегіума і канквікта былі апрацаваны пілястрамі тасканскага ордэра. Верхнія паверхі больш позніх прыбудоў былі аб'яднаны іанічнымі пілястрамі, а ніжні апрацаваны рустоўкай. Працяглыя сцены комплексу з выразным стрыманым дэкорам, завершаныя чарапічнымі дахамі, удала спалучаліся з маляўнічай і дынамічнай кампазіцыяй касцёла.

Будаўніцтва, якое вялося на Беларусі каталіцкімі ордэнамі, залежала непасрэдна ад Ватыкана. Магчыма, таму на фарміраванне стылістыкі позняга беларускага барока пэўны

132. Уніяцкая царква ў в. Беразвечча Глыбоцкага р-на Віцебскай вобл. 1756—1763

ўплыў зрабілі мастацкія ідэі архітэктараў Паўночнай Італіі, у першую чаргу Ф. Бараміні. Аднак яны былі творча перапрацаваны на глебе нацыянальнай архітэктуры, што прывяло да стварэння своеасаблівай архітэктурна-мастацкай сістэмы — позняга беларускага барока, якое ў мастацтвазнаўстве атрымала назву «віленскае». У стылі віленскага барока ўзводзіліся не толькі каталіцкія, але і уніяцкія, і праваслаўныя культавыя пабудовы.

У помніках віленскага барока вежы вызначаюць складаныя аб'ёмна-прасторавыя суадносіны структуры фасада, часам размяшчаюцца пад вуглом да яго. Такім чынам, рэальная сістэма прапорцый пры змене пунктаў агляду пераходзіць у іншую: фасады выгінаюцца, тэктанічныя межы знікаюць, з'яўляюцца вязкі пілястраў — цэлы комплекс вертыкалей, якія дубліруюць асноўную. Карнізы ідуць не гарызантальна, а падымаюцца і спадаюць плаўнымі лініямі. У трактоўцы скразных шмат'ярусных веж, якія быццам вылеплены з пластычнага матэрыялу, праявілася выдатная фантазія дойлідаў і ў той жа час дакладны разлік аптычнага ўспрымання кампазіцыйных дамінант. Паступовае скарачэнне ярусаў стварала значную стэрэаскапічную перспектыву, надавала ім асаблівую стройнасць. Дзякуючы шмат'яруснасці, неакрэсленасці гарызантальных чляненьняў, вязкам вертыкальных элементаў вежы атрымалі стромкі вертыкалізм і маляўнічасць сілуэта, важную ролю ў стварэнні якога адыграў маляўнічы абрыс іх гранёных завяршэнняў — «бань».

Разам з вежамі помнікам віленскага барока вялікую мастацкую выразнасць надаюць фронтоны, якія звычайна маюць два ярусы (т. зв. атыкавыя фронтоны). Ніжні ярус уяўляе сабой атык са стылізаванымі валютамі па баках, верхні — уласна фронтон, які іншы раз завяршаў-

ся вежачкай. Разнастайныя абрысы фронтонаў вызначаліся вытанчанасцю і складанасцю малюнка. Гэтыя рысы рабілі віленскае барока асабліва дынамічным, лёгкім, свабодным, у той час як сталае беларускае барока ў

133. Касцёл св. Андрэя ў г. Слоніме Гродзенскай вобл. 1775

архітэктуры XVII ст. вызначалася стрыманасцю, масіўнасцю і глыбокай унутранай экспрэсіяй.

Росквіт віленскага барока звязаны з творчасцю выдатнага архітэктара Я. К. Глаўбіца, які шмат працаваў на Беларусі, пераважна ў культавым дойлідстве: касцёл у Сталавічах (1740—1746), праваслаўная Спаская царква ў Магілёве (1756—1762) і інш. Найбольш значная яго пабудова — уніяцкая царква св. Сафіі ў Полацку (1738—1750, разам з Б. Касінскім).

Старажытны праваслаўны Сафійскі сабор — гістарычны помнік Полацка, буйнейшага культурнага цэнтра Беларусі таго часу. Шматлі-

кія разбуральныя войны прывялі да таго, што яго першапачатковае аблічча было значна зменена пазнейшымі перабудовамі. Аднак пры амаль поўнай перабудове сабора пад уніяцкі храм у XVIII ст. архітэктары ўдала захавалі найбольш старажытныя яго часткі — усходнія апсіды, якія былі трактаваны як своеасаблівыя раменны трансепта. Аднаводна ім з захаду прыбудаваны падобныя гранёныя апсіды, а галоўны алтар быў пераарыентаваны з усходу на поўнач. Новы уніяцкі Сафійскі сабор — гэта двухвежавая трохнефавая базіліка, шырыню якой вызначыла даўжыня старой пабудовы. Архітэктура галоўнага фасада і інтэр'ера вызначаецца вострым, неспакойным характарам, які ствараецца ўсхваляванымі лініямі гарызантальных цяг, шматлікімі раскрапоўкамі, скразнымі праёмамі веж. Ажурныя вежы маюць шэсць ярусаў, якія інтэнсіўна змяняюцца ўгору. Фігурныя фронтоны ўпершыню ўжыты на абодвух тарцах цэнтральнага нефа: на галоўным фасадзе і над алтарнай апсідай. Пазней гэты прыём атрымаў пашырэнне ў шматлікіх помніках віленскага барока, якім уласціва яркая мастацкая выразнасць, асабліва пластычнасць, «ажурнасць» і «вылепленасць» структуры.

Адзін з найбольш яркавых помнікаў віленскага барока з некаторымі рысамі ракако ў дэкаратыўнай пластыцы — уніяцкая царква ў Беравеччы пад Глыбокім (1756—1763). Яе архітэктура надзвычай маляўнічая і пластычная. Здаецца, што сцены вылеплены з мяккага паслухмянага матэрыялу. Дадатковыя фронтоны ўзведзены не толькі над алтарнай апсідай, але і над крыламі трансепта. Ярусы веж на галоўным фасадзе і фронтоны аздоблены пластычнымі валюнтамі. Абрысы фронтонаў, гарызантальных цяг і нават праёмаў нагадваюць хвалі. Сцены апрацаваны пілястрамі і паўкалона-

мі вытанчаных прапорцый з руставанымі цокалямі. Унутры Беразвецкая царква была таксама багата аздоблена ляпной стукавай пластыкай. Спалучэнне архітэктурных і ляпных дэталей, дынаміка іх перапляцення стваралі ў галоўным алтары ўражанне бязмежнай, незамкнёнай, нібы невычэрпнай прасторы.

Багацце дэкаратыўнай пластыкі — плоскія нішы, пілястры, валюты, ляпніна, крывалінейныя формы фронтонаў, фігурныя завяршэнні веж, ступеньчатыя контрфорсы — надае маляўнічасць і выразнасць сілуэту уніяцкай царквы ў в. Вольна Баранавіцкага раёна, пабудаванай у 1768 г. у стылі позняга барока. Аб'ёмна-прасторавая кампазіцыя помніка традыцыйная — трохнефавая базіліка з трансептам і двухвежавым фасадам.

З цягам часу культавыя помнікі позняга барока набываюць усё большую, амаль празмерную пластычнасць форм і ўсё больш страчваюць выразнасць і логіку канструкцыі і матэрыялу. Галоўны фасад касцёла св. Андрэя ў Слоніме (1775) здаецца вылепленым з падатлівага мяккага матэрыялу, мадэліраванага шпатэлем. Вежы пастаўлены пад вуглом да фасада, што надае яму хвалістую прасторавую структуру. На паверхні фасада слаістыя пілястры, валюты, раскрапоўкі перацякаюць адзін у адно і ўтвараюць мудрагелісты вытанчаны малюнак. Трактоўцы форм гэтага помніка ўласціва празмерная для беларускага барока экзальтаванасць.

Больш спакойна, плоскасна, пры захаванні ўсіх названых прынцыпаў позняга барока вырашаны галоўны фасад уніяцкай царквы ў Барунах (Ашмянскі р-н), пабудаванай у асноўным у 1747—1757 гг. паводле праекта А. Асікевіча і завяршанай у 1760—1770 гг. Сярэдняя частка фасада, якая адпавядае цэнтральнаму нефу, мае паўкруглы выгін; вежы пастаўлены пад вуглом да бакавых

нефаў. З абодвух бакоў да веж прылягаюць брамы з пластычнымі абрысамі. Паўночная брама злучае царкву з двух'яруснай вежай-званіцай, вырашанай, як і паўднёвая вежа.

134. Уніяцкая царква ў в. Баруны Ашмянскага р-на Гродзенскай вобл. Інтэр'ер. 2-я пал. XVII ст.

У выніку ствараецца разгорнутая шматпланавая кампазіцыя з мноствам пунктаў для агляду галоўнага фасада ў непаўторных ракурсах.

Да гэтай жа групы помнікаў адносіцца Міхайлаўскі касцёл у в. Лужкі Шаркоўшчынскага раёна, пабудаваны ў 1744—1756 гг. пры кляштары піяраў. Аднанефавы двухвежавы храм накрыты двухсхільным дахам з атыкавымі фронтамі на тарцах. Больш нізкая аспіда прэзбітэрыя мае самастойны дах. Высокія чатырох'ярусныя вежы размешчаны пад вуглом 45° да плоскасці галоўнага фасада, што робіць яго моцна выгнутым, амаль паўкруглым. Ордэрная архітэктурная пластыка плоскасная, аднак крыху вылучана двухколернай (белай з жоўтым) атынкаўкай фасада.

Падобным чынам вырашаны і касцёл у в. Германавічы Шаркоў-

шчынскага раёна (1787). Ён таксама аднанефавы з фігурнымі фронтонамі на тарцах і больш нізкай алтарнай апсідай. Шмат'ярусныя вежы, што выступаюць за межы фасада, маюць скразныя верхнія ярусы. Звонку і ўнутры касцёл багата аздоблены ордэрным дэкорам і ў інтэр'еры дапаўняецца ляпнінай і жывапісам, ствараючы ілюзію прасторы.

Прасторавыя вырашэнне галоўнага двухвежавага фасада з увагнутымі прасценкамі і багатай ордэрнай пластыкай характэрна таксама для уніяцкай царквы ў Талачыне (1769). У адрозненне ад вышэйназваных помнікаў царква трохнефавая, але, як і ў касцёлах позняга барока, цэнтральны прамавугольны неф у ёй завершаны на тарцах фігурнымі атыкавымі фронтонамі.

Тыповыя для позняга барока яшчэ два цікавыя помнікі кultaвай архітэктуры ў Пастаўскім раёне, блізкія паміж сабою па часу пабудовы і аб'ёмна-прасторавых кампазіцыях: касцёл езуітаў у в. Лучай (1766—1776) і дамініканцаў у в. Дупілавічы (1769—1773). Яны ўяўляюць сабою трохнефавыя базілікі з трансэпам і двухвежавым галоўным фасадам. Тарцы ўзаемна перпендыкулярных дахаў у іх закрыты з чатырох бакоў фігурнымі фронтонамі. Фасады насычаны шматлікімі прафіляванымі дэталямі, а ў інтэр'ерах ордэрная і скульптурная пластыка дапоўнена арнаментальнай, архітэктурнай і сюжэтнай размалёўкай скляпенняў у тэхніцы фрэскі.

Своеасаблівым дэкорам і кампазіцыяй вызначаецца касцёл бернардынцаў у Будславе Мядзельскага раёна (1783). Пры яго будаўніцтве былі выкарыстаны часткі касцёла сярэдзіны XVII ст. Гэта трохнефавая базіліка з трансэпам, але трансэпт у ім набліжаны да галоўнага фасада, што робіць бакавыя нефы вельмі кароткімі, а сакрысціі, наадварот, доўгімі. У плане на ўзроўні карніза цэнтральнага нефа атрымліваецца, такім

чынам, лацінскі крыж, павернуты доўгім канцом да алтара. Сяродкрыжжа ўнутры перакрыта глухім сферычным купалам, схаваным у канструкцыі даху. Стройныя чатырох'ярусныя вежы значна выступаюць за межы бакавых нефаў, што надае галоўнаму фасаду шматпланавую развітую структуру. На ім выразна акрэслена пяцічасткавая групоўка барока. Цэнтральная частка галоўнага фасада, якая адпавядае сярэдняму нефу, і сіметрычныя вышынныя дамінанты веж перанасычаны рэлефнай, аб'ёмнай ордэрнай пластыкай: паўкалонамі, пілястрамі, складанымі раскрапоўкамі развітых антаблементаў. Прамежкавыя палі паміж

135. Касцёл у в. Германавічы
Шаркоўшчынскага р-на Віцебскай вобл.
1787

імі (тарцы бакавых нефаў) маюць стрыманы дэкор і паглыблены. Надзвычайнае багацце і пышнасьць дэкору, мноства вертыкальных элементаў не засланяюць, аднак, мастацкіх

вартасцей помніка, а ўзбагачаюць яго святлоцэнявую пластыку, надаюць пабудове маляўнічасць. Выразнасць аб'ёмна-прасторавых суадносін на галоўным фасадзе і рэльефнасць дэкору падкрэсліваюць важкасць матэрыялу ў спалучэнні з дынамікай кампазіцыі. У архітэктуры гэтага помніка асабліва яркая адчуваецца ўплыў творчасці Ф. Бараміні.

136. *Бернардзінскі касцёл (Варварынская царква) у Пінску. 1786*

У культовых пабудовах эпохі позняга беларускага барока двухвежавы галоўны фасад застаецца стабільным — удасканаленаецца толькі яго пластычная распрацоўка. У параўнанні з аб'ёмна-прасторавымі кампазіцыямі сталага барока пэўныя змены адбыліся пераважна ў трактоўцы і ідэалагічнай ролі трансепта. У залежнасці ад таго, якую форму мае план базілікі на ўзроўні карніза — лацінскага або грэчаскага крыжа, у манументальнай культавай архітэктуры Беларусі прагледжваюцца раманскія або візантыйскія ўплывы.

Трансепт як элемент кампазіцыі ўпершыню з'явіўся ў беларускай архітэктуры ў Нясвіжскім касцёле, г. зн. з пачаткам эпохі барока. Аднак

у раннім і сталым перыядах беларускага барока ён не атрымаў пашырэння. У XVIII ст. зноў вяртаюцца да будаўніцтва крыжовых базілік з планам у выглядзе лацінскага крыжа: трансепт маюць амаль усе разгледжаныя вышэй культавыя помнікі позняга барока, як аднанефавыя, так і трохнефавыя.

Як выключэнне сустракаліся культавыя пабудовы іншых аб'ёмна-прасторавых кампазіцый, напрыклад цэнтрычны храм у Мядзелі (1754), храм-кальварыя ў Жыровічах (1769), агульнае пластычнае вырашэнне якіх вытрымана ў прынцыпах віленскага барока.

Касцёл кармелітаў у Мядзелі мае ў плане квадрат з упісаным у яго васьмівугольнікам. Асноўны кубічны аб'ём завершаны масіўным васьмігранным барабанам з гранёным купалам і ажурным ліхтаром у цэнтры. Аб'ём храма і дэкор масіўныя і розныя: калоны, разарваныя фронтонны, каваныя рашоткі балкончыкаў і іншыя элементы ствараюць рытм кампазіцыі і вылучаюць яе важнейшыя часткі.

Крыжаўзвіжанская царква ў Жыровіцкім манастыры базыльян — спецыфічны тып храма-кальварыі, прысвечаны пашыранаму ў XVIII ст. абраду, які імітаваў паломніцтва ў Іерусалім. Лакалічны па форме і невялікі па памерах прамавугольны ў плане будынак пастаўлены на невысокім узгорку. Да схілу, па якім да храма падыходзілі прыхаджане, ён павярнуты галоўным фасадам з надзвычай выцягнутымі ўгору прапорцыямі, які завяршаўся высокім фронтам з вежачкай над ім, што стварала ўражанне надзвычайнай вышыні і ўзнісласці збудавання. Як характэрна для віленскага барока, такая ж вежачка паўторана на алтарным тарцы будынка. Унутры храма ўсходы займаюць палову памяшкання і ілюзорна працягваюцца на алтарнай сцяне жывапісам, які стварае бясконцую перспектыву.

Адну вежу на галоўным фасадзе маюць яшчэ некалькі помнікаў позняга барока: касцёлы Карла Барамея ў Пінску (1770—1832), місіянераў у в. Лыскава Пружанскага раёна (1763—1785) і трынітарыяў у в. Крывічы Мядзельскага раёна (1776).

мясцовай архітэктурнай школы. Сцены ўнутры і звонку аздабляліся вязкамі пілястраў і завяршаліся рас-

137. Царква ў в. Вялікія Чучэвічы
Лунінецкага р-на Брэсцкай вобл. XVIII ст.

У 1772 г. чатырох'ярусная вежа дабудавана да галоўнага фасада касцёла бернардзінцаў у Друі (XVII ст.). Маляўнічыя вежы з крывалінейным абрысам, гранёнымі фігурнымі купаламі, скразнымі праёмамі і ордэрным дэкорам па сваіх мастацкіх характарыстыках тыповыя для позняга беларускага барока.

На апошнім этапе станаўлення нацыянальнай разнавіднасці стылю барока адбывалася далейшае развіццё маляўнічых характарыстык жывапіснага і скульптурнага дэkorу культурных пабудоў. Своеасаблівыя інтэр'еры помнікаў віленскага барока разам з вежамі вядомы польскі мастацтвазнаўца Ул. Татаркевіч вызначае як лепшыя і самастойныя якасці

крапанымі антаблементамі. Афэрмленне інтэр'ераў узбагачалася маляўнічай пластыкай ляпных алтараў, амбонаў, абрамленняў парталаў. У другой палове XVIII ст. у такой манеры былі падоўлены інтэр'еры шматлікіх помнікаў XVII ст., пры гэтым фрагменты першапачатковай аздобы гарманічна спалучаліся з новымі элементамі дэkorу. Мастацкай цэласнасцю і багаццем пластычнай аздобы вызначаліся інтэр'еры касцёлаў дамініканцаў у Стоўбцах, езуітаў у Юравічах, французсканцаў у Пінску і інш.

Мастацкія прынцыпы беларускага барока ў архітэктуры XVI—XVIII стст. аказалі ўплыў на мясцо-

вую будаўнічую тэхніку. Тэхнічна-канструкцыйная сістэма беларускага барока перапрацавала будаўнічыя метады папярэдніх эпох адпаведна эстэтычным патрабаванням стылю. Асноўным будаўнічым матэрыялам у мураванай архітэктуры Беларусі гэтага часу заставалася цэгла. Але на змену вялікапамернай цэгле (32×18×8 см) часоў готыкі прыйшла блізкая да сучаснай (25×15×6,5 — 4,5 см). Памяншэнне памераў цэглы было абумоўлена больш складанымі пластычнымі формамі барока.

У адрозненне ад готыкі з яе кантрастным спалучэннем адкрытай цаглянай кладкі і атынкаваных ніш помнікі барока цалкам тынкаваныя і пабеленыя. Атынкаўка стварала асаблівую манументальнасць, масіўнасць і цяжучасць форм, да чаго імкнулася мастацтва барока. Аднародная паверхня дазваляла свабодна вырашаць пластычныя задачы маляўнічага стылю.

Культываванае драўлянае будаўніцтва развівалася ў асноўным па дзвюх лініях. Першая прадстаўлена помнікамі з выразна выяўленымі мясцовымі традыцыямі, што ідуць ад народнага жыцця. Для другой характэрна больш цесная сувязь з афіцыйнай мураванай архітэктурай стылю барока. У XVIII ст. гэты стыль у значнай меры захапіў і народнае драўлянае дойлідства.

Часам формы мураванай архітэктуры пераносіліся ў дрэва механічна (напрыклад, у двухвежавых барочных помніках), але меў месца і складаны працэс высявання новых форм у выніку перапрацоўкі традыцыйных канструкцый і форм (у ярусных збудаваннях). У прасцейшых адназрубных будынках падоўжна-восевай кампазіцыі складваюцца два тыпы пабудовы: сіметрычны і асіметрычны. Да сіметрычнага можна аднесці царкву Міхаіла ў в. Хатынічы (Ганцавіцкі р-н Брэсцкай вобл.), збудаваную ў другой палове XVIII ст. Яе кампазіцыя надзвычай лакалічная:

прамавугольны ў плане, некалькі выцягнуты па падоўжнай восі аб'ём, накрыты вальмавым дахам, цэнтр якога ўвечывае невысокая чацверыковая вежка з крыжам, а вяршыні тарцовых вальмавых схілаў — крыжыкі.

Далейшае развіццё гэты прыём сіметрыі атрымаў пры будаўніцтве ў в. Лелікава (Кобрынскі р-н Брэсцкай вобл., XVIII ст.). Тут ужо замест вежкі ў цэнтры з'явілася цыбулістая галава на адносна высокім двух'ярусным васьмерыку. Гэта пабудова ў адрозненне ад папярэдняй мае гранёную алтарную частку. Праўда, яна не развіта, бо дойлід імкнуўся захаваць строгаю сіметрыю

138. Царква Міхаіла ў в. Рамель Столінскага р-на Брэсцкай вобл. XVIII ст.

будынка і закругліць алтарную частку аналагічна паўкруглым апсідам мураваных храмаў. Аднак менавіта тут закладваецца аснова іншага прыёму: асіметрычнасць плана патрабавала выпрацоўкі і асіметрычнай кампазіцыі. Адна са спроб стварыць такую кампазіцыю — царква Мікалая

ў в. Рухча (Столінскі р-н Брэсцкай вобл., 1730). У плане прыкметна дамінае алтарны трохграннік, які займае $\frac{1}{3}$ даўжыні храма. Ён падкрэслена асіметрычны. Галава на васьмерыку ссунута з цэнтра вільчака наперад, амаль да вяршыні пярэдняй вальмы. Гэта стварала неўраўнаважаную дынамічную кампазіцыю з напрамкам ад алтара да галоўнага ўваходу. У вылучэнні галоўнага фасада нельга не ўбачыць прыём стылю барока, хоць гаварыць аб шырокім украненні рыс барока ў дадзеным выпадку нельга. Аднак прыём вылучэння галоўнага фасада рознымі элементамі зрабіўся настолькі распаўсюджаным, што прыжыўся і ў народным будаўніцтве як бы аўтаномна, з выкарыстаннем спецыфічных сродкаў выразнасці. Да іх можна аднесці вылучэнне галоўнага фасада вялікай навіссю пярэдняй вальмы, якая ўтварыла на ім глыбокую падсень (царква ў в. Ялова Пружанскага р-на Брэсцкай вобл.), перанос галавы наперад, утварэнне шчыта з вежкай-званіцай у завяршэнні і г. д.

Як і раней, у XVIII ст. узводзіліся таксама адназрубныя будынкі са званіцамі (звычайна двух'яруснымі) на галоўным фасадзе (царква ў в. Боркі Пінскага р-на Брэсцкай вобл.).

Вялікую групу помнікаў складаюць двухзрубныя драўляныя цэрквы, у якіх вылучаны два асобныя аб'ёмы: неф і алтар. У архаічных будынках алтар прамавугольны, крыху вузейшы за зруб нефа. Пад уплывам мураванай архітэктуры алтарная частка атрымлівае граненне, нярэдка да яе дабудоўвалі з аднаго або з двух бакоў рызніцы. Надзвычай распаўсюджаны прыём, які сустракаўся на ўсёй тэрыторыі Беларусі, а часцей на Палессі, — аб'яднанне бабінца і алтара пад адзіным дахам. У месцах злучэння зрубаў дах утвараў трохвугольныя застрэшкі. Яны маглі быць роўнымі ўсёй даўжыні бакавых алтарных сцен або толькі іх палове.

У апошнім выпадку дах атрымліваў выгляд хвалі, што з'яўлялася не толькі канструкцыйным, але і мастацкім прыёмам, бо хвалеподобны дах больш пластычны, яго малюнак і сілуэт набывалі напружанасць. Гэтую ролю выконвалі і кароткія нарожнікі ў ніжняй частцы крокваў. Наогул трэба адзначыць, што дах у культавых збудаваннях з'яўляўся надзвычай важным архітэктурным элементам, суадносінам сцен і іх завяршэнняў заўсёды надавалася першаступенная ўвага.

У будаўніцтве двухзрубных храмаў без вярхоў складаліся два прыёмы. Пры адным абодва аб'ёмы завяршаліся агульным вальмавым дахам, як у

139. Царква і званіца ў в. Вялец Глыбоцкага р-на Віцебскай вобл. XVIII ст.

царкве Міхаіла ў в. Рамель (Столінскі р-н Брэсцкай вобл.). Яна ўключае квадратны ў плане неф і злёгка выцягнуты па папярочнай восі гранёны алтарны зруб. Кампактная ў плане царква завершана агульным вальмавым пакрыццём, кампазіцыя цэнтральная. Тым не менш дойдлід усімі

пластычнымі сродкамі парушае гэту цэнтрычнасць, выносячы галаву на высокім васьмерыку наперад, а вяршыню вальмавага схілу фіксуе толькі невялікім крыжыкам. На жаль, у пачатку XX ст. простая і ясная структура помніка была парушана прыбудовай да галоўнага ўваходу масіўнай трох'яруснай шатровай званіцы.

Другі прыём пабудовы двухзрубных царкваў прадугледжваў шчыты на галоўным фасадзе. У гэтым выпадку кампазіцыя яўна асіметрычная. Шчыт — важны элемент яе. У больш архаічных помніках (цэрквы ў вв. Вялец Глыбоцкага р-на, Мірацічы Карэліцкага, Юшэвічы Нясвіжскага, Корчыцы Кобрынскага р-на) шчыты ашалаваны па вертыкалі або па гарызанталі дошкамі, якія аддзяляюцца ад зруба прычолкамі. Характэрная асаблівасць царквы ў в. Юшэвічы — завяршэнне нефа і бабінца асобнымі двухсхільнымі дахамі са шчытамі як на галоўным, так і на алтарным фасадзе. Будынак мае характэрныя адзнакі народнага жыцця. Гэта прасочваецца ў канструкцыі і кампазіцыі помніка. Культавы характар гэтага збудавання падкрэсліваецца толькі маленькім крыжыкам пад дахам. Цікавай дэтאלлю з'яўляецца наяўнасць двух уваходных дзвярэй, размешчаных адна каля адной (на галоўным фасадзе і ў падоўжнай паўднёвай сцяне нефа). Такі прыём, надзвычай архаічны, адзначаны і ў дойлідстве іншых народаў, напрыклад украінцаў (цэрквы-хаты).

Далейшае развіццё форм аздаблення галоўнага фасада назіраецца ў царкве в. Вавулічы (Драгічынскі р-н, 1737). Яе план выцягнуты па падоўжнай восі, асіметрычны, царква складаецца з прамавугольнага нефа і гранёнага алтарнага зруба, крыху вузейшага за неф. Інтэр'ер уяўляе сабой адзінае зальнае памяшканне з агульнай плоскай бэлечнай столлю. Галоўны фасад па вышыні расчля-

нёны прычолкам на дзве часткі — сцяну і шчыт. У ніжняй частцы над уваходнымі дзвярыма зроблена лучковае акно для асвятлення хораў. Сцены ашалаваны вертыкальнымі дошкамі, рытм якіх узмоцнены вузкімі нашчыльнікамі. Кожны элемент прадиктаваны функцыяй будынка ў цэлым і яго асобных частак. Тым не менш тут мы з поўным правам можам гаварыць аб мастацкім ансамблі.

Арыгінальнае мастацкае аблічча мае царква маці боскай у в. Дзеткавічы (Драгічынскі р-н, 1740), якая складаецца з двух прамавугольных у плане зрубаў нефа і алтара, накрытых агульным гонтавым дахам. Рызніца размешчана не з боку ад алтара, як звычайна, а працягвае яго зруб на ўсход і мае нізкае аднасхільнае пакрыццё. Карніз аздаблены разьбяным падзорам. Галоўны фасад вырашаны суцэльнай плоскасцю, без прычолка, толькі ў верхняй частцы ёсць маленькі шчыт. Паддашша асвятляецца рамбическім акном. Галава на высокім двух'ярусным васьмерыку ссунута наперад, алтар увянчаны крыжам. Такі крыху нязвыклы выгляд галоўны фасад, відаць, атрымаў пасля перабудовы ў XIX ст. Першапачаткова царкву ўвенчала званіца, таму пакрыццё заходняй часткі храма было паўвальмавае.

Вылучэнне галоўнага фасада шчытом з вежай над ім характэрна для шэрагу помнікаў XVIII ст. Да іх можна аднесці цэрквы ў вв. Камайск (Докшыцкі р-н) і Латыголь (Вілейскі р-н). У абедзвюх галоўны фасад мае паўвальмавы ўсечаны зверху шчыт, над якім узвышаецца чацверыковая вежка. Шчыты дэкаратыўна ашалаваны. У Камайскай царкве ён падзелены вертыкальнымі нашчыльнікамі на 6 частак і зашыты «ў елку». Дэкаратыўная вежка таксама ашалавана «ў елку» і ўвянчана двух'ярусным шатром. Шчыт Латыгольскай царквы падзелены гарызантальнай цягай-падзорам па вертыкалі на дзве часткі, прычым кож-

ная з іх мае свой малюнак ашалёўкі.

Галоўным дэкаратыўным элементам касцёла ў в. Струбніцы (Мастоўскі р-н) з'яўляецца вялікі трохвугольны шчыт, поле якога разбіта на квадраты і трохвугольнікі. Яны ашалаваны «ромбам». Ніжэй узроў-

Асабліваці развіцця трохзрубных храмаў падоўжна-восевай кампазіцыі ў XVIII ст. ілюструюць царквы ў вв. Дабраслаўка і Ахова

*140. Царква ў в. Дзеткавічы
Драгічынскага р-на
Брэсцкай вобл. 1740*

ню карніза сцяна галоўнага фасада расчленена на тры часткі. Сярэдняя крыху заглыблена, што стварыла своеасаблівы партал уваходу. Такі прыём атрымаў даволі шырокае распаўсюджанне ў XVIII—XIX стст. Ён дапамог пазбегнуць плоскаснасці сцяны, стварыць новы рытм, ужыць святлацень і наогул пластычна вылучыць цэнтр кампазіцыі фасада — галоўны партал.

Пінскага, у в. Войская Камянецкага раёнаў. Царкву ў Дабраслаўцы з пункту гледжання кампазіцыі можна аднесці да двухзрубных храмаў, хоць у яе заходняй частцы ўжо і вылучаны вузкі бабінец, аб'яднаны з нефам у адзіны прамавугольны ў плане аб'ём, першапачаткова накрыты вальмавым дахам. Пры перабудове ў XIX ст. да царквы далучылі ярусную званіцу, чым сказілі першапа-

чатковую кампазіцыю. Помнік мае шэраг адметных асаблівасцей, якія вылучаюць яго сярод іншых пабудоў такога тыпу. Перш за ўсё гэта вырашэнне алтарнага аб'ёму з самастойным пакрыццём і аб'яднанне рызніцы і дыяканніка пры алтары ў адзіны аб'ём з нефам. У інтэр'еры рызніца і дыяканнік адкрыты ў неф,

141. Троицкая царква ў в. Гарадная Столінскага р-на Брэсцкай вобл. XVIII ст.

таму ствараецца ўражанне трохапсіднага храма, бакавыя апсіды якога не выяўлены знадворку. Такія рысы ўласцівы старажытнарускім мураваным храмам. Складаецца ўражанне, што гэты помнік збудаваны пад уздзеяннем менавіта мураванай архітэктуры.

Такі ж неразвіты бабінец прысутнічае і ў Крыжаўзвіжанскай царкве ў в. Ахова (1758, пабудавана як касцёл, перабудоўвалася ў сяродзіне XIX ст. пад праваслаўную царкву). Паводле малюнка XIX ст., яе галоўны фасад завяршала чатырохгранная надбудова са шчытом, над якой узвышалася васьмерыковая вежка. Хоры выходзілі на фасад балкончыкам.

Царква маці боскай у в. Войская (1751) мае прамавугольны неф і алтар з рызніцай і дыяканнікам, які аб'яднаны ў адзіны сучальны прамавугольны са зрэзанымі вугламі аб'ём і накрыты адзіным дахам, цэнтр якога завяршае складаная барочная галава. Бабінец уяўляе невялікую прамавугольную ў плане прыбудову да нефа і завершаны шчытом. У архітэктуры царквы важнае значэнне маюць складаныя вокны, якія аздабляюць шчыт галоўнага фасада і алтарную сцяну.

Такім чынам, развіццё структуры драўляных царкваў падоўжна-восевай кампазіцыі ў XVIII ст. уяўляецца як складаны працэс паступовага вылучэння бабінца з аб'ёму нефа і яго пераўтварэння ў больш-менш самастойнае памяшканне. Развіццё пластычных сродкаў выявілася ў фарміраванні галоўнага фасада, завяршанага шчытом, вежамі і г. д., у выкарыстанні элементаў дробнай пластыкі (вокны разнастайнай формы, дэкаратыўная ашалёўка шчытоў і сцен, ганкі, балконы і г. д.). Важнае значэнне надавалася прапорцыям, сілуэту, агульнаму малюнку і прарысоўцы асобных частак. У гэтай сувязі цікавым прыкладам з'яўляецца Юр'еўская царква ў в. Яглевічы (Івацэвіцкі р-н, 1760). Яна трохзрубная, з квадратным у плане нефам, прамавугольным бабінцам і гранёным алтаром. Над бабінцам узвышаецца чацверыковая званіца з двухсхільным пакрыццём. Дах над нефам і алтаром высокі, напружанага малюнка. У архітэктурнай аздабе звяртае ўвагу шырокі фрыз з зубчаткай, які агінае неф і алтар па перыметры. Лаканізм вырашэння сцен кампенсуецца пластычным пакрыццём, якое дамінуе ў кампазіцыі помніка.

Разам з адзначанымі сіметрычнымі кампазіцыямі двухзрубных храмаў развіваліся і сіметрычныя кампазіцыі трохзрубных храмаў. Напрыклад, трохзрубная Петрапаўлаўская царква ў в. Вялікія Жухавічы (Ка-

рэліцкі р-н, 1745) г.) вырашана строга сіметрычна: бабінец зроблены адволькавых памераў з алтаром, уся пабудова завершана агульным вальмавым дахам. Строга сіметрычную структуру падкрэслівае складаная барочная галоўка ў цэнтры пакрыцця.

Адначасова існавалі цэрквы, у якіх як мінімум адзін са зрубаў увенчваўся вянкковым верхам.

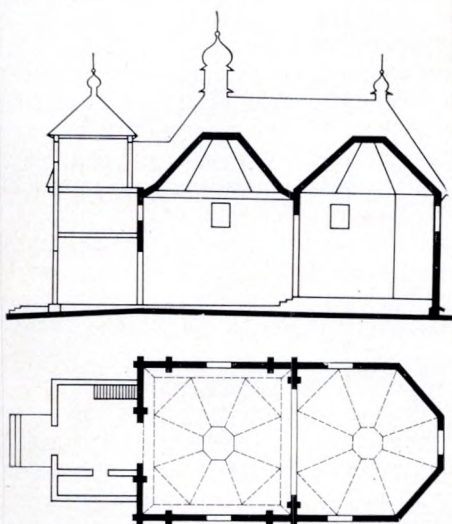
Захаваліся помнікі, якія сінтэзуюць прыкметы першай і другой тыпалагічных груп. Напрыклад, у двухзрубнай Троіцкай царкве в. Гарадная (Столінскі р-н Брэсцкай вобл.) кожны са зрубаў увянчаны скляпеннем у выглядзе васьмерыковай усечанай піраміды. Аднак звонку структура інтэр'ера не выяўлена, бо вярхі схаваны пад адзіным высокім вальмавым дахам, традыцыйным для пабудовы падоўжна-восявай кампазіцыі.

Будаўніцтва цэркваў з вярхамі мае надзвычай старадаўнія традыцыі. Аб гэтым сведчыць архаіка многіх пабудов яруснай кампазіцыі. Царкву ў в. Баравое (Лельчыцкі р-н Гомельскай вобл.) безумоўна можна аднесці да рэдкага тыпу цэркваў-хат. Прамавугольны ў плане зруб уключае галоўнае памяшканне і алтарную частку. Да яго далучаны трысцен прытвор-бабінца. Над зрубам узвышаецца двух'ярусны верх «васьмерык на чацверыку», увянчаны шатровым дахам і галавой на маленькім васьмерычку, а над прытворам — чацверыковая званіца. Царква вырашана адзіным падоўжным корпусам. Верх над галоўнай часткай храма мае ў сваёй аснове бэлечную канструкцыю (заломы і ветразі адсутнічаюць).

Ярусныя завяршэнні мелі нават невялікія культавыя будынкі — капліцы, асабліва цэнтрычныя ў плане. Так, капліца ў в. Дунайчыцы (Нясвіжскі р-н, 1760) збудавана васьмерыком і накрыта двух'ярусным дахам у выглядзе ўсечанай зверху пі-

раміды, над якой узвышаецца галава на васьмерыку. У архітэктуры збудавання можна адзначыць рысы позняга барока і класіцызму. Пірамідальна-ярусны дах кантрастуе з гладзю сцен. Форма васьмерыка дае вельмі мяккую градацыю святла і ценю.

142. Троіцкая царква ў в. Гарадная Столінскага р-на Брэсцкай вобл. XVIII ст. Фасад і план

У XVIII ст. працягвалі развівацца трохзрубныя храмы з трыма вярхамі. Царква ў в. Збароў (Рагачоўскі р-н Гомельскай вобл., 1749) — тыповы ўзор такога тыпу храмаў. Вярхі пірамідальныя, невысокія, таму ў цэлым кампазіцыя яе падоўжна-восявая.

Спаса-Праабражэнская царква ў в. Барань (Аршанскі р-н, 1740) адлюстроўвае другі напрамак у развіцці кампазіцыі. Яна складаецца з двух зрубаў — нефы і алтара. Неф высокі, квадратны ў плане, увянчаны скляпеннем і даволі высокім васьмерыком на квадратным постаменце. Грэнёны алтарны зруб больш нізкі і выконвае другарадную ролю ў кампазіцыі будынка. Трэцім элементам, што

падкрэслівае ступеньчата-ярусную пабудову кампазіцыі, з'яўляецца глухая галерэя, якая абкружае з трох бакоў цэнтральны аб'ём.

У адзначаны перыяд у архітэктуры ярусных цэркваў з вярхамі адбыўся паступовы пераход ад шатровых вярхоў і кампазіцый з перавагай гарызантальнай восі над вертыкальнай да пірамідальна-ярусных кампазіцый, дзе вертыкалі атрымалі перавагу. Гэты працэс завяршыўся ў канцы XVIII — пачатку XIX ст.

Як вынік уздзеяння мураванай архітэктуры барока ў XVIII ст. узнікае шэраг храмаў з двухвежавым галоўным фасадам. Праўда, гэтыя будынкі цяжка вылучыць у самастойны тып, бо іх структура адпавядае адзначаным храмам падоўжна-восевай і ярусна-восевай кампазіцыі. Аднак наяўнасць дзвюх веж на галоўным фасаде, якія надаюць яму і ўсёй кампазіцыі зусім новыя пластычныя якасці, дазваляе адасобіць гэту групу культовых збудаванняў.

Большасць храмаў з дзвюма вежамі маюць аб'ёмна-прасторавую структуру двухзрубных культовых будынкаў падоўжна-восевай кампазіцыі. Так, царква Параскевы Пятніцы ў Дзвіне (Кобрынскі р-н) складаецца з прамавугольнага ў плане нефа і гранёнага алтара з дзвюма прыбудовамі. У гэтым сэнсе яна нічым не адрозніваецца ад звычайных двухзрубных храмаў. Абодва аб'ёмы накрыты агульным стромкім гонтавым дахам. Галоўны фасад атрымаў пластычную апрацоўку, у той час як іншыя фасады вырашаны стрымана. Ад былой вальмы тарцовай часткі даху застаўся яе рудымент — даволі развіты прычолак, які атрымаў залом і стаў такім чынам двух'ярусным. Над ім узвышаецца дэкаратыўна ашалаваны шчыт, па баках якога зроблены дзве чацверыковыя вежкі, увянчаныя складанымі трох'яруснымі барочнымі галоўямі. Падобны выгляд мелі драўляныя касцёлы ў

Слуцку і в. Хоўхлава (Маладзечанскі р-н).

Вежы на галоўным фасаде ўзмацняюць дынамічную асіметрыю кампазіцыі, амаль цалкам пераносяць увагу глядача менавіта на фасад. Таму распрацоўцы малюнка і сілуэта веж надавалася важная роля. У царкве Юр'я ў в. Валовель (Драгі-

143. Праабражэнская царква ў в. Барань Аршанскага р-на Віцебскай вобл. 1740

144. Царква Юр'я ў в. Валовель Драгічынскага р-на Брэсцкай вобл. 1766

чынскі р-н, 1766) вежы маюць надзвычай маляўнічы сілуэт. Ніжні чацвярык крыху зменшаны, затое павялічана завяршэнне складанай формы. Вежы сталі галоўнымі элементамі архітэктурнай кампазіцыі. Шчыт паміж вежамі набыў складаны сілуэт.

Калі ў названых помніках вежы надбудоўваліся, з'яўляліся чыста дэкаратыўнымі элементамі, якія істотна не ўплывалі на планіровачную структуру (узводзіліся на перакрыццях нефаў), то існавалі і такія збудаванні, дзе вежы з'яўляліся істотнымі элементамі кампазіцыі. Звычайна яны фланкіравалі галоўны фасад (касцёл у г. п. Іванава, 1764) і, выходзячы некалькі па-за яго плоскасць, утваралі разам з прычолкам, што аддзяляў шчыт ад сцяны, неглыбокую нішу-партал, вылучаючы тым самым галоўны ўваход (касцёл у в. Палачаны Маладзечанскага р-на). Фланкіруючыя вежы з'явіліся пад уплывам абарончага дойлідства. Але стыль барока перайначыў іх па-свойму, пераўтварыўшы ў дэкаратыўныя элементы, сутнасць якіх была ў вылучэнні галоўнага фасада, які хаваў усе астатнія аб'ёмы пабудовы і стаў самай істотнай часткай асіметрычнай кампазіцыі помніка.

У некаторых збудаваннях (касцёл у в. Воўпа Ваўкавыскага р-на, 1773) вежы, наадварот, некалькі заглыблены, а за плоскасць галоўнага фасада выходзіць яго сярэдняя частка, завершаная прамавугольным атыкам і трохвугольным франтонам. Трохчасткавае члянненне сцяны галоўнага фасада ў мураваных будынках адпавядала базілікавай структуры — падзелу прасторы інтэр'ера на тры нефы. У большасці драўляных двухвежавых аднанефавых храмаў такі прыём быў неканструкцыйным, аднак дапамагаў пазбегнуць плоскасці фасада, ускладніць яго кампазіцыю.

Пад уплывам мураванай архітэктуры барока з'явіліся драўляныя трохнефавыя базілікі. Базіліка ў

Драгічыне (Брэсцкая вобл.) мела цэнтральны неф і больш нізкія бакавыя. Яна адносілася да тыпу бяскупальных. Аднак на галоўным фасадзе базілікальная структура не выяўлена, бо ўсе тры нефы да ўзроўню шчыта цэнтральнага нефа схаваны прамавугольнай пласцінай, над якой па баках ад шчыта ўзвышаюцца дзве вежы. Тут зноў назіраецца галоўны прынцып барока — стварэнне фасада-шырмы, якая хавае ўсе астатнія элементы кампазіцыі будынка.

Базілікальную структуру мела і двухвежавая царква Ляшчынскага манастыра пад Пінскам (1742). У цэнтры галоўны неф перасякаў папярочны двух'ярусны неф, увянчаны складанай барочнай галавой. Таму царкву можна аднесці да купальных трохнефавых базілік.

Для культавай архітэктуры XVIII ст. характэрна і крыжова-цэнтральная кампазіцыя. Храмы будаваліся з адным або пяццю вярхамі ці без іх. Бязверхавае Праабражэнская царква ў в. Хмелева (Жабінкаўскі р-н, 1-я палова XVIII ст.). Яе план цікавы тым, што алтарнае памяшканне надзвычай развіта, у той час як тры астатнія рамяны крыжа (бабінец і бакавыя прыдзелы) вельмі вузкія. Таму ствараецца кампактны план і папярочная вось ссоўваецца да галоўнага фасада. Такім чынам, збудаванне пазбаўляецца статычнасці. Знадворку гэта падкрэслена шчытом у завяршэнні галоўнага фасада, у той час як тут у наяўнасці выразныя рысы барока. Пры перабудове царквы ў XIX ст. сяродкрыжжа ўвянчалі складанай яруснай вежкай, вуглы апрацавалі рустам.

Традыцыі народнага дойлідства паўночнага ўсходу Беларусі ярка выявіліся ў архітэктуры Троіцкай царквы ў Віцебску (1761). У плане яна мела выгляд поўнаканцовага крыжа і складалася з пяці зрубаў: сярэдняга васьмерыка (хутчэй нават чацверыка са зрэзанымі вугламі) і бакавых вузкіх чацверыкоў. Звужэн-

не бакавых чацверыкоў дазволіла стварыць кампактны план і дзякуючы гэтаму больш падкрэсліць вертыкалізм цэнтрыйнай кампазіцыі. Кожны з бакавых фасадаў завяршаецца шчытом, а над цэнтрам узвышаецца светлавы васьмярык, завершаны невысокім шатром, які пераходзіць у складаную барочную галаву. Кампактнасць і суаднесенасць мас у кампазіцыі — важнейшыя асаблівасці помніка.

Калі структура царквы строга сіметрычная, то галерэя з невялікай шатровай званіцай над уваходам, што прылягае да храма з захаду, стварае асіметрыю. Тут, аднак, нельга бачыць супярэчнасці. Хутчэй гэта прыклад вельмі тонкага прафесійнага валодання архітэктурнай формай, бо ў спалучэнні сіметрыі і асіметрыі нарадзілася тая свабода і жывапіснасць, якая вылучае сапраўдныя творы народнага мастацтва.

На прыкладзе царквы Куцеінскага манастыра пад Оршай і Ільінскай царквы ў Віцебску можна прасачыць тую змену, якія адбыліся ў архітэктурцы пяціверхавых крыжовых храмаў XVIII ст. пад уплывам барока.

Царква Куцеінскага манастыра мела ў плане роўнаканцовы крыж, прычым як алтар, так і бакавыя рамяны атрымалі граненне, што надало аб'ёмам пластычнасць, пашырыла святлоценную гаму. Цэнтрам кампазіцыі з'яўляўся вялікі цыбулісты купал на даволі высокім светлавым васьмерыку. Астатнія аб'ёмы не мелі верхняга асвятлення і завяршаліся звычайнымі вальмавымі пакрыццямі з галоўкамі на васьмерыках, меншых, чым цэнтральны васьмярык. Пабудова здаецца некалькі грувасткай, прыземістай, нягледзячы на значную вышыню. Гарызанталі пераважаюць над вертыкалямі, што яшчэ больш падкрэслена нізкай адкрытай галерэяй вакол храма.

Ільінскую царкву ў Віцебску (1746) мэтазгодна параўнаць з больш ранняй Троіцкай царквой

Маркава манастыра (1691). Па плане і знешняй кампазіцыі яны ўяўляюць адзін і той жа тып і адрозніваюцца толькі другараднымі дэталлямі. Аднак іменна гэтыя дэталі надаюць ім зусім рознае архітэктурнае аблічча. Так, Троіцкая царква мае роўнаканцовы план, дзе ўсе пяць памяшканняў амаль аднолькавыя па памерах. У Ільінскай царкве бакавыя рамяны звужаны, таму падоўжная вось вылучаецца як галоўная, г. зн. кампазіцыя становіцца больш дынамічнай і свабоднай у прасторавым развіцці. Перыметральная галерэя Троіцкай царквы, лагічная для сіметрычнай кампазіцыі, у Ільінскай царкве ахоплівае толькі бабінец і не заходзіць на іншыя аб'ёмы, чым працягваецца галоўная, падоўжная вось. Галоўны ўваход фланкіруюць сіметрычна размешчаныя бакавыя ўваходы. Як і ў Троіцкай, у Ільінскай царкве толькі цэнтральны верх светлавы, астатнія глухія, якія ператварыліся ў складаныя вертыкальныя кампазіцыі. Асабліва развіты ўвышыню цэнтральны верх, які больш чым удвая вышэйшы за сцены храма. Парушэнне сіметрычнай структуры, умацненне дынамікі кампазіцыі, акцэнт на парадным уваходзе, кантраст паміж гарызантальнымі і вертыкальнымі элементамі, нарэшце, перавага вертыкальнага напрамку — тая новая рыса архітэктурцы Ільінскай царквы, якія складаліся пад уплывам стылю барока.

Такім чынам, 30—70-я гады XVIII ст. з'явіліся якасна новым этапам у развіцці дойлідства Беларусі. У горадабудаўніцтве былі закладзены асновы рэгулярнай планеўкі гарадскіх раёнаў (Гродна) або цэлых пасяленняў (Лясосна, Паставы, Варняны). Адносна кароткія тэрміны, у якія праводзілася рэканструкцыя гарадоў і мястэчак, новы падыход да забудовы выклікалі шырокае выкарыстанне тыпавых праектаў. У гарадах, якія захоўвалі традыцыйную

структуру, завяршыўся працэс фарміравання важнейшых горадабудаўнічых ансамбляў.

У мураваным грамадзянскім і асабліва культурным дойлідстве з 30-х гадоў XVIII ст. пачаўся завяршальны этап развіцця стылю барока. Ствараюцца выдатныя палацавыя ансамблі, абкружаныя паркамі з рэгулярнай планіроўкай. Парадныя палацавыя пабудовы канчаткова пазбаўляюцца абарончых прыстасаванняў, становяцца састаўной часткай паркавага ландшафту. Для іх характэрна П-падобная кампазіцыя з парадным дваром-курданёрам, анфіладная планіроўка, багатая дэкаратыўная апрацоўка фасадаў і інтэр'ераў.

У культурным дойлідстве склаўся своеасаблівы стыль віленскага барока з маляўнічай пластыкай фасадаў і інтэр'ераў, выкарыстаннем кантрасту, антычных і святлоценных эфектаў. Галоўны двухвежавы фасад ператвараецца ў надзвычай дынамічную пластычна насычаную шмат'ярусную кампазіцыю. Інтэр'ерам некаторых познебарочных збудаванняў уласцівы рысы ракако.

У 60—70-я гады ў мураванай, галоўным чынам грамадзянскай, архітэктуры зараджаецца новы архітэктурны стыль — класіцызм, які суіснуе з познебарочнымі формамі.

Стыль барока ў значнай меры захіў і драўлянае дойлідства. Пад яго ўплывам развіліся своеасаблівыя тэхнічныя прыёмы і аб'ёмна-прасторавыя кампазіцыі грамадзянскіх і культурных збудаванняў.

ЖЫВАПІС

У сярэдзіне і другой палове XVIII ст. на тэрыторыі Беларусі ствараецца шэраг выдатных манументальна-дэкаратыўных цыклаў, значная колькасць якіх дайшла да нашых дзён. Сярод іх фрэскі кар-

меліцкага манастыра ў Мсціславе², касцёла Станіслава ў Магілёве (1765—1767)³, езуіцкіх касцёлаў у Гродна (1752)⁴, Мінску і Нясвіжы⁵, царквы Раства багародзіцы ў Слаўгарадзе (канец XVIII ст.), касцёла і кляштара кармеліцкага манастыра ў Бялынічах (1761) і інш. Усе гэтыя цыклы роспісаў маюць праграмны характар і адыгрываюць значную ролю ў дэкаратыўным убранні інтэр'ераў. У касцёлах Будслава, Гальшан, Пружан, Слоніма манументальны жывапіс больш сціплы — абмежаваны паасобнымі сцэнамі ці падпарадкаваны сістэме скульптурна-дэкаратыўных алтарных комплексаў.

Уцалелыя помнікі манументальнага мастацтва сярэдзіны і другой паловы XVIII ст. рознаца ў стылістычных адносінах. Даволі значная група іх належыць барока: роспісы кармеліцкіх касцёлаў у Мсціславе, Бялынічах і Магілёве. Больш наватарскім характарам адзначаны дэкарацыі касцёлаў у Нясвіжы і Гродна, дзе спалучаюцца рысы позняга барока і ранняга класіцызму. Выдатны цыкл роспісаў царквы Раства багародзіцы ў Слаўгарадзе — прыклад стылю ранняга класіцызму.

Цікавыя і своеасаблівыя роспісы кармеліцкага касцёла ў Мсціславе, пабудаванага ў 1637 г. і рэканструяванага ў 1746—1750 гг. архітэктарам

² Церашчатава В. В. Старажытнабеларускі манументальны жывапіс XI — XVIII стст. Мн., 1986. С. 130—134.

³ Хадька Ю. В., Церашчатава В. В. Роспісы касцёла Станіслава ў Магілёве//Помнікі старажытнабеларускай культуры, 1984. С. 23—30.

⁴ Гаршкавоз В. Д. Да пытання аб аўтарстве манументальных роспісаў XVIII ст. (Фрэскавы цыкл Гродна)//Помнікі старажытнабеларускай культуры, 1984. С. 143—148.

⁵ Гаршкавоз В. Д. Да пытання аб мастацкіх асаблівасцях інтэр'ера фарнага касцёла г. Нясвіжа//Помнікі культуры, 1985. С. 24—31; Хадька Ю. В. Сістэма роспісаў нясвіжскага касцёла//Там жа. С. 31—38.

І. Глаўбіцам⁶. Акрамя евангельскіх сюжэтаў і выяў святых пакутнікаў у іх уводзяцца карціны на гістарычныя тэмы. Роспіс неаднародны і па стылю, і па тэхніцы выканання, розны і час стварэння асобных кампазіцый. Кампазіцыі на гістарычныя і евангельскія тэмы, размешчаныя над арачнымі нефавымі праёмамі на паўднёвай і паўночнай сценах, адносяцца да другой паловы XVII ст. і абноўлены ў канцы XIX ст.: «Благавешчанне», «Стрэчанне», «Узяцце Мсціслава рускімі войскамі», сцена з евангелістамі — на паўднёвай сцяне; «Невядомы святы з вяланчэллю», «Трубяцкая разня», «Сустрэча Марыі і Лізаветы», «Заручыны Марыі» — на паўночнай.

Роспіс алтарнай часткі створаны ў сярэдзіне XVIII ст., часткова ў тэхніцы грызайль. Ён уключае шэсць кампазіцый з выявамі каталіцкіх святых, а таксама партрэтныя выявы ў медальёнах. Кампазіцыі абрамляюцца архітэктурна-дэкаратыўным фрызам, які выкананы ў ілюзорна-прасторавым плане і складаецца са слупоў з капітэлямі, пілястраў, арачных праёмаў, куды ўводзіцца пейзаж.

На скляпеннях бакавых нефаў размешчаны кампазіцыі: «Цар Саламон і царыца Саўская» (паўночна-заходні неф), «Благавешчанне» (цэнтральны паўночны неф), «Маці боская ў кароне з дзіцем» (паўночна-ўсходні неф), «Вяртанне Іосіфа» (паўднёва-ўсходні неф), «Святая Тэрэза» (цэнтральны паўднёвы неф); сцена на паўднёва-заходнім нефе захавалася фрагментарна (пейзаж).

Вялікую гістарычную і мастацкую цікавасць уяўляюць кампазіцыі «Узяцце Мсціслава рускімі войскамі» і «Трубяцкая разня», або «Катаванне ксяндзоў», якія адлюстроўваюць падзеі руска-польскай вайны 1654—1667 гг.

Сцена штурму горада кампазіцыйна пабудавана так, што перад глядачом разгортваецца шырокая панарама баявых дзеянняў на фоне гарыстай мясцовасці, дзе ўзвышаюцца мураваныя будынкі Мсціслава, часткова ўжо ахопленыя агнём. Адчуванню прасторы спрыяе фармат фрэскі, напісанай на дне выцягнутага па гарызанталі прамавугольнай нішы. Рэзкае скарачэнне маштабу будынкаў, пададзеных у прамой перспектыве, стварае ілюзію вялікай прасторавай глыбіні, куды ўцягваюцца калоны атакуючых. Імклівы рух, які насычана гэта сцена, крыху супакойваецца на першым плане, дзе злева намаляваны постаці двух ажыўлена размаўляючых воінаў у шлемах, латах і высокіх ботах з адваротамі. За імі бачны гарматы і бочка з порахам, ля якой дзелавіта завіхаецца пушкар. Колеравая гама роспісу мяккая, некалькі манахромная, у асноўным пабудавана на карычнева-жоўтым, бежавым і шэра-блакітным танах. Мастак добра перадае напал барацьбы, трагізм падзей. Блакіт неба зацягнуты дымам, на баявым убранні воінаў водбліск пажару, які зліваецца з натуральным святлом.

У кампазіцыі «Сустрэча Марыі і Лізаветы» дзеянне разгортваецца на фоне архітэктурнага стафажа, намаляванага ў прамой перспектыве. У творы адчуваецца імкненне аб'яднаць традыцыю, якая склалася яшчэ ў XVII ст., пераносіць евангельскі сюжэт у асяроддзе, блізкае і знаёмае глядачу, насычанае рэаліямі навакольнага жыцця, з гістарычнай і геаграфічнай дакладнасцю, што вымагае надыходзячая эпоха Асветніцтва. Таму ў кампазіцыю ўведзена «залатая брама» Іерусаліма ў выглядзе замкавай цаглянай вежы, а побач растуць пальмы і высокая зялёная трава з буйнымі белымі кветкамі. У цэнтры на ўзгорку паказаны дзве жанчыны. Яны апрануты ў свецкае адзенне па модзе XVIII ст. Мастак па-майстэрску мадэліруе мяккія

⁶ Чантурыя В. А. Архитектурные памятники Белоруссии. Мн., 1982. С. 216.

складкі доўгай светла-карычневай сукенкі са светла-жоўтым каўнерыкам, што мякка аблягае шыю Марыі. На таліі сукенка падпяразана паяском з вялікай круглай спражкай, на якой адбіта манаграма святой Марыі. Паверх сукенкі накінуты лёгкі празрысты блакітны плашч. У такой жа маляўнічай манеры, што добра перадае

работы працягваліся і ў 1780-х гадах. На правай сцяне (каля хораў) захаваўся памятны надпіс лацінскімі літарамі, у якім значыцца імя П. Пятроўскага. З архітэктурных крыніц вя-

146. Праабражэнне. Фрагмент роспісу касцёла Станіслава ў Магілёве. 1765—1767 (?)

фактуру матэрыялу і дазваляе праз драпіроўку адчуваць пластыку фігуры, намалёвана і адзенне Лізаветы. Значнасць падзеі падкрэслена тым, што сустрэча адбываецца на бязлюдным фоне. Постаці жанчын пануюць у прасторы. Толькі злева ўнізе сівалосы Іосіф завіхаецца ля асялянці.

Роспісы кармеліцкага касцёла Станіслава ў Магілёве выкананы крыху пазней мсціслаўскіх і нясвіжскіх, але ў групе помнікаў сярэдзіны XVIII ст. займаюць значнае месца. Яны адлюстроўваюць відавочную сувязь з мясцовай мастацкай традыцыяй. Створаны яны ў 1765—1767 гг.,

дома, што над роспісам касцёла працаваў і мастак А. Главацкі з вучнямі — манахамі Спаскай царквы ў Магілёве Пятром, Лук'янам і Рыгорам⁷.

Базіліка св. Станіслава ў Магілёве (1752) — крыху прысадзістая звонку пабудова — унутры здзіўляе агромністасцю залітай святлом прасторы цэнтральнага нефа, перакрытага карабавым скляпеннем, што абашіраецца на магутныя пілоны. Адчуванне лёгкасці, неагляднай глыбіні прасторы ствараецца дзякуючы рос-

⁷ Архіў ІМЭФ АН БССР, фонд Кацара М. С., воп. 2, адз. зах. 8, л. 7—8.

пісу скляпенняў, дзе на фоне магутнага архітэктурнага стафажа, які нібы працягвае ўгару архітэктурныя формы будынка, даюцца вялікія прарывы ў неба. У гэтых прарывах і разгортаюцца падзеі свяшчэннай гісторыі. Ад конхі апсіды да хораў размешчаны тры кампазіцыі: «Праабражэнне», «Уручэнне ключоў Пятру» і «Ушэсце Марыі». Такая нечаканая для позняга барока манументальная нешматслоўнасць кампенсуецца мноствам эмацыянальных і сэнсавых сувязей, якія ўстанаўліваюцца паміж архітэктурнымі кулісамі. Тут і евангелісты з сімваламі, і айцы заходняй царквы — Іеранім, Аўгусцін, Клімент, і алегарычныя фігуры Веры, Надзеі, Любоўі, і проста гледачы, што намаляваны некалькімі групамі на ілюзорна пададзеных балконах. Усхваляваны стан персанажаў, чыстыя адкрытыя фарбы ўтвараюць у літаральным сэнсе магутную ўзвіслаю сімфонію пластыкі і колеру.

Ніжэй акон па перыметры сцен галоўнага нефа ў прамавугольных неглыбокіх нішах пад аркамі паміж пілонамі размешчана яшчэ восем сцэн: «Уваскрэсенне Лазара», «Св. Тэрэза», «Хрышчэнне» і памятны надпіс на паўднёвай сцяне, тры гістарычныя сцэны і геральдыка на хорах — на паўночнай.

Паніжаныя бакавыя нефы выступаючымі пілястрамі і аркамі, што злучаюць сцены з пілонамі, нібы разбіваюцца на анфіладу паасобных капліц, скляпенні якіх таксама ўпрыгожаны роспісам. З паўночнага боку тут размешчаны «Спас Нерукатворны», «Св. Себасцьян», «Грэшніца і чорт», а з паўднёвага — вельмі незвычайныя сюжэты: «Падарожжа», «Смерць Іосіфа» і выява, на якой намаляваны мастак каля мальберта. Меншыя па маштабу, гэтыя сцэны зрокава добра спалучаюцца з роспісам галоўнага нефа.

У нартэксе, таксама на скляпеннях, захаваліся дзве сцэны: «Кайн забівае Авеля» і «Ахвяра Аўраама».

Усе сцэны добра асвятляюцца, іх зручна разглядаць. Дэкаратыўныя стужкі, якія імітуюць ляшніну і архітэктурны стафаж жывапісных сцен, злучаюць ілюзорны прасторавы жывапіс з архітэктурным дэкорам памяшкання. Алтары, а таксама іншыя скульптурныя ўпрыгожанні інтэр'ера зараз не існуюць, але лёгка ўявіць сабе, што ўсё ўбранне касцёла ўтварала цэласную, глыбока прадуманую і стылістычна адзіную сістэму, якая павінна была рабіць моцнае ўражанне.

Галоўнае месца ў роспісах займае цыкл сцэн на скляпеннях галоўнага нефа. Ён пачынаецца з агромністай кампазіцыі «Праабражэнне» ў складаным, вытанчаным абрысе абрам-

147. Уручэнне ключоў Пятру.
Роспіс касцёла Станіслава ў Магілёве.
1765—1767 (?)

ленні ў выглядзе цяжкага раскрапананага антаблемента. Містычны сюжэт перадаецца як напружаны, поўны імклівага руху момант. У цэнтры магутная постаць Хрыста, ахопленая авальным ззяннем, ад якога ў бакі разыходзяцца сабраныя ў пучкі прамяні святла. Хрыстос адарваўся ад аголенай вяршыні рэалістычна намаляванай скалы і нібы лунае ў прасторы. Вакол Хрыста — воблачны вяннок, на клубках якога выявы ўкленчаных Ілы (злева) і Майсея (справа). Унізе сумны і паэтычны пейзаж — пустынная гара, дзе-нідзе парослая дрэвамі, і тры апосталы, якія толькі што прачнуліся. Імкліваць, нечаканасць падзеі падкрэслены іх нязручнымі пазамі і ўсхваляванай жэстыкуляцыяй. Асобныя дэталі пейзажу і постаці людзей выхаплены са змроку ззяннем, што льецца ад фігуры Хрыста, і апошнімі прабліскамі жоўтаружовай зары, дагараючай на гарызонце. Містычнае святло сапернічае тут са святлом рэальным і быццам перамагае яго. Святлацень саступае месца колеравай мадэліроўцы аб'ёмаў, што часткова пазбаўляе фігуры матэрыяльнай цяжкаватасці і нечакана надае сцэне лёгкасць і натуральнасць.

Кантрастнае проціпастаўленне — наогул паслядоўны мастацка-эстэтычны прынцып, які праводзіцца мастаком у гэтай кампазіцыі. Бурны рух супрацьпастаўлены спакою і цішыні, разлітым у наваколлі; нязручным пазам апосталаў — іх ажыўленая жэстыкуляцыя; важкасць рэальных цел — фігуры Хрыста і прарокаў, што адарваліся ад зямлі; змроку ночы, які ахапіў краявід, — святло на першым плане. Усё гэта і дазваляе глядачу пранікнуць у патаенны сэнс «Праабражэння», які разумеецца мастаком як апафеоз барацьбы свету матэрыяльнага і свету містычнага, фізічнай прыроды і духоўнага пачатку. Мастак не аддае бясспрэчнай перавагі містычнаму свету, як гэта рабілася ў традыцыйных кампазіцыях;

рэальнае асяроддзе, прырода намаляваны дакладна і з вялікай любоўю. Хутчэй дух разумеецца тут як магутная пераўтвараючая сіла, што ажыўляе і напаўняе прыроду вышэйшым розумам. У выніку здымаецца тая трагічная супярэчлівасць, што характэрна была для светаўспрымання сярэдневякоўя, і выразна пачынае гучаць ідэя кампрамісу, прымірэння з прыродай.

Наступны акцэнт — кампазіцыя «Уручэнне ключоў Пятру». Архітэктурны стафаж імітуе асяроддзе тэатра ці залы з балконамі, на якіх размешчаны групы зацікаўленых глядачоў. На прыступках Пётр апускаецца на адно калена. Да яго набліжаецца Хрыстос і працягвае вялікія ключы. За галавой апостала ў арачным праёме бачны высокі ўзгорак, на вяршыне якога вялікая ратонда — сімвал новай царквы. За спіною Хрыста — нахіленая вежа з адзіным акенцам у кратах — сімвал Старога завету. Лёгкае ззянне вакол ратонды і галавы Хрыста амаль не бачна на светла-блакітным фоне неба. Магутны паток святла льецца праз арку і залівае пластычна намаляваную групу на першым плане. Позы і рукі дзеючых асоб падкрэслена тэатралізаваныя. Пётр прыклаў адну руку да грудзей, узяў галаву, шырока раскрыў вочы. Хрыстос спускаецца па прыступках да Пятра, і нахл яго постаці перадае рух ад вежы да ратонды, на якую ён паказвае крыху манерным жэстам. Калі твар апостала з вялікай лысінай і кірпачным носам, абкладзітай барадой нясе рысы партрэтнага падабенства і перадае эмацыянальны настрой, то твар Хрыста намаляваны вельмі анемічна і пазбаўлены якога-небудзь выразу. Свежы, крыху стракаты каларыт, гучныя фарбы надаюць сцэне адценне аптымізму, аднак мастацкая вартасць гэтай кампазіцыі ніжэй за папярэднюю. Яна перагружана алегорыямі і сімваламі.

Роспіс галоўнага нефа заканчваецца вялізнай кампазіцыяй «Ушэсце Марыі». Сцэна дышае лёгкасцю, натуральнасцю, святочнасцю. Яе эмацыянальны лад вызначаецца перш за ўсё абліччам Марыі — простаі сціплай жанчыны, якая пакорліва, але са стрыманым пачуццём уласнай годнасці іграе сваю ролю. Нідзе болей архітэктурны стафаж не выглядае такой арганічнай часткай кампазіцыі, як у гэтай сцэне. Калі ў «Праабражэнні» яго прызначэнне заключаецца ў вылучэнні містычнага дзеяння і ён выглядае проста, як архітэктурная рама, а ў кампазіцыі «Уручэнне» стварае асяроддзе, дзе размешчаны ананімныя персанажы, з адзінай мэтай даць глядачу павучальны прыклад перажывання самой сцэны, то ва «Ушэсці Марыі» архітэктурны пейзаж нясе сэнсавую нагрузку. Ён выступае як сімвал разумнага, адухоўленага свету, як зрокавы вянец хрысціянскай цывілізацыі і разам з тым як матэрыялізаваная перашкода на шляху да нябеснай асалоды. Магутныя архітэктурныя рытмы накіроўваюць позірк глядача на фігуру Марыі, але ў самой іх тытанічнай магутнасці праступае сумненне ў сілах і магчымасячх чалавека.

Роспіс скляпенняў галоўнага нефа яшчэ цалкам належыць эпосе барока. Дынамічныя, свабодныя постаці дзеючых асоб ахоплены агульным рухам. Фантастычныя кампазіцыі разгортваюцца на фоне глыбокай прасторы. Багаты і разнастайны колер натуральна перадае святлопаветранае асяроддзе, святочнасць і незвычайнасць падзей. У каларыце пераважаюць блакітныя, ружова-карычневыя таны, вохра і прыглушаная зелень. Формы лепяцца колерам, малюнак вызначаецца лаканізмам і манументальнай абагульненасцю.

Роспіс сцен галоўнага нефа больш стрыманы. Буйны рух супакойваецца. Кампазіцыі набліжаюцца да тра-

дыцыйных рашэнняў. Вялікую ролю адыгрывае колеравая пляма. У гэтых прыкметах выразна праяўляецца ўплыў мясцовай школы манументальнага жывапісу. Аднак сцэны не выпадаюць з агульнай сістэмы дэкарацыі храма. Іх аб'ядноўваюць з роспісам скляпенняў магутная пластыка форм, колеравая гама і галоўнае — сэнсавыя суадносіны з дамінуючай тэмай. На паўночнай, лепш асветленай сцяне размешчаны «Уваскрэсенне Лазара», ля алтара і далей — «Св. Тэрэза» і «Хрышчэнне». У такім на першы погляд выпадковым размеркаванні сцен відавочна сувязь з тэматыкай асноўнага цыкла. Евангельскія сцэны проста, у наглядных вобразах растлумачваюць алегарычны сэнс кампазіцый, размешчаных на скляпеннях. Містычнае зліццё духоўнага і матэрыяльнага пачаткаў, што быццам дасягаецца ў хрысціянстве, адлюстравана ў «Праабражэнні», знаходзіць сваю паралель у цудзе ўваскрэсення Лазара, падкрэсліваючы пры гэтым перавагу духоўнага свету над матэрыяльным⁸.

У адпаведнасці з прыземленай тэматыкай гэтага цыкла мяняецца і мастацкая мова роспісу. Перад намі амаль што жанравыя карціны. Самая цікавая і выдатная ў мастацкіх адносінах апошняя сцэна. ...На фоне шырокай панарамы старажытнага Магілёва ля шатра ў правым кутце жывапіснага акна група рыцараў і манахаў абкружыла чалавека з граматаю, які апрануты па модзе арыстакратаў XVII ст. На ім залацісты камзол, чырвона-вішнёвы плашч, падбіты футрам гарнастая, ружовыя штаны, шэра-аліўкавыя панчохі.

⁸ У супастаўленні гэтых сцен адлюстравана папулярная ў сярэднявечковай эстэтыцы інфармацыйна-іерархічная сістэма Псеўда-Дзіянісія Арапагіта, згодна з якой абагульненне чалавека было магчыма выключна праз хрысціянскія таямствы (гл.: Бычков В. В. Византийская эстетика. М., 1977. С. 46—47).

Вакол шыі шырокае ажурнае жабо, на галаве высокі капялюш з султанам. Правай рукой ён паказвае на горад, у левай трымае разгорнуты аркуш. Да яго, прыціскаючы рукі да грудзей, набліжаюцца два маладыя манахі. Справа — група ўзброеных воінаў у кірасах і панцырах. У глыбіні на крутых узгорках раскінуўся вялікі горад з мноствам мураваных будынкаў, сярод якіх вылучаюцца стромкія вежы цэркваў і касцёлаў. У левым куце на першым плане па-майстэрску намаляваны луг з раскіданымі па траве кветкамі.

Прасторавая глыбіня ствараецца дзякуючы маштабнаму перспектыўнаму змяншэнню аб'ектаў на заднім плане і выдатнаму колераваму рапшэнню. Сінь неба зацягнута попелна-шэрымі воблакамі. Горад быццам растае ў вільготным паветры, у той час як група на першым плане намалявана сакавітымі свежымі фарбамі.

Ідэалагічная праграма атрымлівае далейшае развіццё ў роспісах скляпенняў бакавых нефаў. У блі-

жэйшай да алтара капліцы паўночнага нефа намаляваны «Спас Нерукатворны» — цуд, які, паводле евангельскага падання, стварыў Хрыстос, пакінуўшы на хустцы, працягнутай яму св. Веранікай, адбітак свайго твару. Гэты сюжэт, улюбёны ва ўсходнехрысціянскім мастацтве, рэдка сустракаецца ў заходнім жывапісе. Таму такі выбар — выразнае сведчанне ўплыву мясцовай культурнай традыцыі на сістэму роспісаў. У наступнай капліцы, працягваючы тэму Пятра і Тэрэзы, размешчана выява св. Себасцьяна. Яна замыкае гэты цыкл, уваскрашаючы ў мастацтве XVIII ст. старажытную канцэпцыю аб апоры царквы на манахаў і пакутнікаў. Роспісы скляпенняў капліц паўднёвага нефа ў сваю чаргу працягваюць тэму «гістарычных» падзей. У бліжэйшай да алтара капліцы вельмі цікавая і маляўнічая кампазіцыя

148. Фрагмент роспісу касцёла Станіслава ў Магілёве. 1765—1767 (?)

«Падарожжа», з'яўленне якой у роспісе храма звязана з канкрэтнай гістарычнай падзеяй, што адбылася ў Магілёве ў 1778 г., калі руская імператрыца Кацярына II сустракалася тут з аўстрыйскім імператарам Іосіфам. Сцэна вызначаецца рэалізмам у адлюстраванні падзей, прастанародным характарам персанажаў і праўдзівасцю ў выяўленні дэталяў⁹.

Роспіс зроблены ў мяккай жывапіснай манеры, экспрэсіўным малюнкам, пастозным мазком. У каларыце пераважаюць цёплыя залаціста-жоўтыя, ружова-чырвоныя, карычнявата-зялёныя і шэра-блакітныя таны.

Пасля нічым не вызначальнай сцэны «Смерць Іосіфа-плотніка» ў гэты цыкл уключана фрэска з выявай мастака ля мальберта. Мастак паказаны ў працэсе работы. Ён сядзіць на крэсліцы тварам да гледача, трымаючы ў руках, працягнутых да мальберта, пэндзаль і палітру. На мальберце палатно з выявай Іосіфа, які трымае немаўля — Хрыста. Мастак працуе каля акна, аформленага ў стылі позняга барока, праз якое бачна светла-блакітнае неба. За яго спіной тумбачка, дзе раскіданы палітра, пэндзлі, тампон, скрынка з фарбамі, і паліца з дзвюма вялікімі карычнявата-чырвонымі кнігамі. У якасці фону — сінявата-блакітны архітэктурны інтэр'ер з пілястрай, упрыгожанай ляпнінай.

Найбольш гучны колеравы акцэнт утварае фігура мастака ў кашулі густога чырвона-фіялетавага тону і белым плашчы. Усё астатняе намалявана ў пастознай манеры, формы архітэктурнага інтэр'ера нібы раствараюцца ў паветры. Таму кампазіцыя не выглядае перагружанай, хаця яна досыць складаная. Каларыт цёплы, з перавагай чырвона-фіяле-

тавых, ружовых, жоўта-карычневых фарбаў, якія падкрэслены моцна разбеленымі сіне-зялёнымі і белым танамі. Колер вельмі складаны — пануюць паўтаны, адценні, пераходы. Усё гэта стварае ілюзію вібрацыі святла, іматэрыяльнасці адлюстраванага.

Наяўнасць у роспісах касцёла св. Станіслава партрэта мастака (магчыма, гэта адзін з аўтараў фрэскавага цыкла) — з'ява цікавая сама па сабе. Для веруючых, відаць, гэта быў апостал Лука, прадстаўлены не як аўтар евангелля, а як заснавальнік культывага жывапісу, што ставіць яшчэ адзін акцэнт у ідэалагічнай праграме роспісаў, падкрэсліваючы значэнне і неабходнасць выяўленчага мастацтва ў духоўным станаўленні чалавека¹⁰.

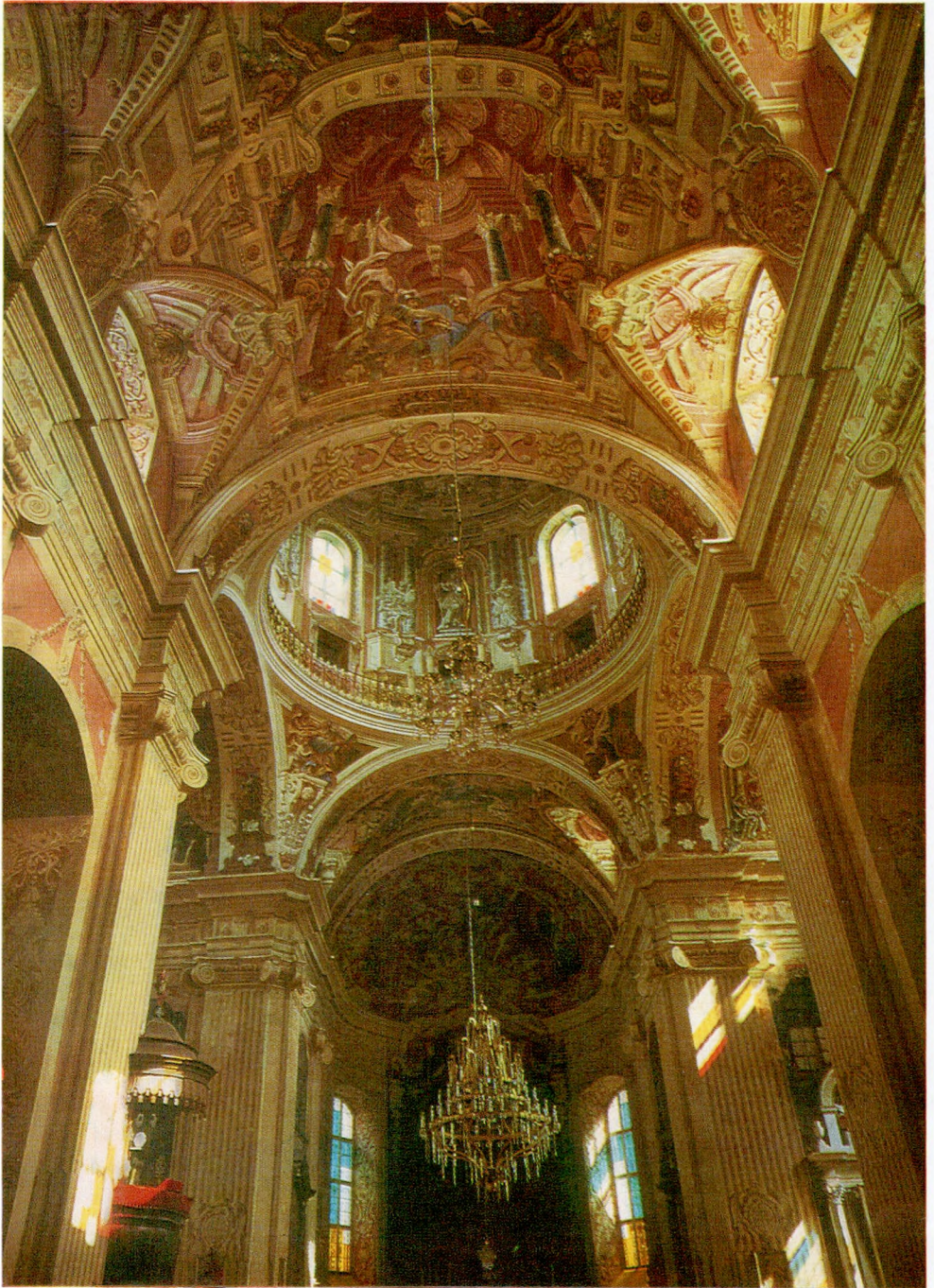
Стыль роспісаў ніжняга рэгістра значна адрозніваецца ад стылю галоўнага нефа. Магутная пластычная мадэліроўка фігур саступае тут месца жывапіснай пастознай манеры. Супакойваецца бурны рух, якім насычаны сцэны на сцяпеннях цэнтральнага нефа. Павялічваецца роля колеравай плямы. Палітра змякчаецца і набывае больш цёплы тон. Ілюзія прасторы дасягаецца іншымі, часта архаічнымі сродкамі. Значна мяняецца тыпаж. Вельмі абагульнены і нярэдка індывідуальны ў роспісах галоўнага нефа, ён набывае вострахарактэрныя мясцовыя рысы ў роспісах бакавых нефаў. Усё гэта наводзіць на думку, што фрэскі ніжняга рэгістра створаны майстрам, які быў лепш знаёмы з мясцовай мастацкай традыцыяй і больш далёкі ад іншаземнай манеры мастака галоўнага нефа.

Нясвіжскі касцёл езуітаў, пабудаваны ў 1584—1593 гг. італьянскім архітэктарам Дж. М. Бернардоні, — адзін з першых ва Усходняй Еўропе

⁹ Топографические примечания на знатнейшие места путешествия ее императорского величества в Белорусские наместничества при СПб Академии наук. СПб., 1880.

¹⁰ Бычков В. В. Византийская эстетика. С. 55.

149. Ксаверы Дамінік Гескі.
Роспіс скляпення галоўнага нефу
касцёла езуітаў у Нясвіжы. 1753

будынкаў новага стылю — барока. Барабан і скляпенні касцёла пакрыты манументальна-дэкаратыўным роспісам, створаным у 1750-х гадах пад кіраўніцтвам прыдворнага мастака Радзівілаў Ксаверыя Дамініка Гескага-старшага. Мастацка-будаўнічымі справамі кіраваў архітэктар Казімір Ждановіч. У хроніцы нясвіжскага калегіума каратка ўказваецца, што ў 1750 г. князь Міхал Казімір Радзівіл (Рыбанька) наказаў абнавіць касцёл і ўвесь інтэр'ер «упрыгожыць фарбамі»¹¹.

К. Д. Гескаму, першаму мастаку пры двары Радзівілаў, відаць, дапамагалі Гескі-малодшы, яго сын, «казённыя мастакі» Скажыцкі, Лютніцкі, Заэакопт, а таксама Андрэй і Канстанцін. Па звестках архітэктара К. Ждановіча, у 1751 г. работы пачаліся, а ў 1753 г. К. Д. Гескі атрымаў грошы за працу. Такім чынам, час роспісу храма можна датаваць 1751—1753 гг.

Стыль роспісаў храма адпавядае часу іх стварэння. Гэта позняе барока з элементамі класіцызму. Дэкор шырока выкарыстоўваецца ў выглядзе ілюзорных калон антычнага ордэра, разетак і г. д. Жывапіс пачынаецца з простых манахромных кампазіцый на пілонах храма і пераходзіць у паліхромны роспіс цыліндрычнага скляпення галоўнага нефа, трансэпта, купала, барабана, скляпенняў бакавых нефаў. Усяго налічваецца звыш 40 кампазіцый.

Роспісы нясвіжскага храма падаюцца як ілюстрацыя еўхарыстычных гімнаў і непасрэдна звязаны з тэмай вялікай алтарнай карціны «Тайная вячэра». Аднак яны дапаўняюцца і разгортваюцца з дапамогаю сцэн, запазычаных з кніг Старога і Новага заветаў, што надае ім складаны, мнагапланавы характар.

Вышэй «Тайная вячэра» ў консе апсіды на фоне воблачнага неба намалюваны два анёлы, якія падтрымліваюць агнца над невялікім ахвярнікам. Яшчэ тры анёлы сядзяць на воблачных клубках. Абедзве групы ахоплены зьяннем, што прабіваецца з-за хмар. Але не гэта досыць спакойная і ўраўнаважаная мізансцэна прыцягвае ўвагу. Погляд глядача міжволі пераходзіць на бурную, поўную напружанасці і руху сцэну, намалюваную вышэй, дзе паказана кульмінацыя барацьбы нябесных сіл з нячысцікамі¹². На фоне цяжкаватай карычнева-чырвонай каланады, праз праёмы якой бачна глыбокае блакітнае неба з палева-вохрыстымі воблакамі, быццам залітымі водбліскамі агню, сіметрычна размешчаны дзве групы. Справа — архангел Міхал на чале нябеснага воінства, распасцёршы крылы, высока ўзняў вогненны меч. Побач лётаюць яшчэ два анёлы. Не вытрымаўшы рашучага націску анёлаў, пападалі ўніз дэмань. Іх цёмнаскурныя постаці пададзены ў вельмі складаных ракурсах: адзін ухапіў змею, правая рука другога абвіта змею. З левага боку амаль такая ж сцэна — толькі з двума анёламі. Фрэска напоўнена апакаліпсічным настроем, подыхам гарачай схваткі. Барацьба яшчэ не спынілася, хаця пераможаныя нячысцікі правальваюцца ў пекла, блікі агню якога заліваюць усё наваколле.

Наступная сцэна, размешчаная бліжэй да падкупальнай прасторы, цалкам алегарычная. Умоўнымі сродкамі перададзены апафеоз каталіцкай царквы. Сімвалічная выява каталіцтва ў выглядзе маладой прыгожай жанчыны ў блакітна-сінім адзенні з папскай тыярай на галаве і келіхам у паднятай правай руцэ размешчана

¹¹ Гаршказов В. Д. Да пытання аб мастацкіх асаблівасцях інтэр'ера фарнага касцёла г. Нясвіжа//Помнікі культуры, 1985. С. 24—31.

¹² Вилинбахова Т. Б. Икона «Троица в деяниях» и ее литературная основа//Взаимодействие древнерусской литературы и изобразительного искусства. Л., 1985. С. 126—137.

ў самым цэнтры. Побач з ёй — выявы прадстаўнікоў іншых веравызнанняў, якія ўвасабляюць іслам, іудаізм і праваслаўе.

Скляпенні трансепта з паўночнага боку заняты сцэнамі, прысвечанымі Хрысту, з паўднёвага — Марыі. Галоўная ў хрысталагічным цыкле кампазіцыя «Гэта — чалавек» — у паўкруглай люнеце. На фоне перспектыўна намаляванай галерэі з падвоенай каланадай пяшчотна-зялёнага мармуру — выява Хрыста ў цярновым вянку і шэра-блакітнай набедранай павязцы. Ён стаіць са звязанымі за спіной рукамі, крыху сагнуўшыся і апусціўшы вочы. За Хрыстом чалавек у чалме трымае лілова-чырвоную баграніцу, перад ім людзі, якія пападаюць на зямлю. Яны ўзнялі рукі і глядзяць на Хрыста знізу. Над галавою Хрыста — стужка з надпісам «ЕССЕ НОМО», намаляваная ў халаднаватай, прыглушанай гаме. Рэпрэзентатыўная, пазбаўленая дзеяння сцэна, як у фокусе, канцэнтруе сэнс спрэчак вакол дваістай прыроды Хрыста (бог і чалавек адначасова), якія цягнуліся шмат стагоддзяў і зноў набылі актуальнасць у пропаведзі антытрынітарных пратэстанцкіх сект, найбольш вядомым прадстаўніком якіх у Беларусі быў С. Будны¹³.

У роспісах XVIII ст. вельмі часта сустракаецца змрочная велічна-трагічная, насычаная эпічным пафасам гісторыя аб спробе сыназабойства. І справа тут не толькі ў тым, што ў эпоху росквіту алегарычна-сімвалічнага мастацтва ахвяра Аўраама разглядалася амаль што як непасрэдная алегорыя пакутніцкай смерці Хрыста, якая да таго дазваляла абысці кардынальнае для хрысціянскага веравызнання, але цалкам містычнае пытанне аб уваскрэсенні. Жорсткая

логіка хрысталагічнага цыкла, культурна-рэлігійным момантам якога з'яўлялася смерць на крыжы, ужо не задавальняла ідэалагічных і культурных запатрабаванняў часу. Агульная лібералізацыя і секулярызацыя грамадскай самасвядомасці накіроўвала творчыя пошукі мастакоў у напрамку больш мяккіх, праўдападобных рапшэняў. Паступова ўзрастае роля старазапаветных сюжэтаў, дзе дзейнічаюць прарокі, праііцы, цары і царыцы. Манументальнае мастацтва становіцца больш міфалагічным па свайму духу, а з другога боку — насычаецца прыкметамі натуралізму, скрыты драматызм падзей усё часцей абарочваецца меладраматызмам. Эстэтычны ідэал і тыпаж страчваюць характэрны для XVII ст. мясцовы каларыт і дэмакратызм, становяцца ва ўсё большай ступені касмапалітычнымі і арыстакратычнымі.

Усе гэтыя рысы яскрава працягваюцца і ў адзначаных кампазіцыях. Мастаку ўжо недастаткова адной кананічнай сцэны «Ахвяры», і ён малюе дадатковую сцэну «Аўраам вядзе Ісаака на ахвяру», мэта якой — падрыхтаваць глядача да ўспрыняцця галоўнай падзеі, узмацніць яе псіхалагічны эффект, даць, нарэшце, паралель вельмі папулярнаму ў касцельным мастацтве шляху Хрыста на Галгофу, але атрымліваецца наадварот — эпічная падзея ператвараецца ў жанравую, яе ўзнісёлы сэнс зводзіцца да звычайнага бытавога канфлікту.

Вось сівы стары Аўраам, апрануты ў блакітную кашулю і гарчычнажоўты плашч, цягне за руку свайго адзінага сына, падлетка Ісаака, за плячыма якога вязанка дроў. З левага боку двое слуг складваюць у мяшок снажыву і неабходныя прылады. Побач, на ўзвышшы, намаляваны ахвярнік, складзены з вялікіх камянёў. На ім ляжаць дровы і на каленях стаіць Ісаак з павязкаю на вачах. Аўраам схопіў сына за галаву левай рукой і схіліў яе долу, а другой вы-

¹³ Хадька Ю. В. Аб датаванні групы помнікаў канца XVI — пачатку XVII ст. // Помнікі старажытнабеларускай культуры. 1984. С. 30—36.

сока занёс нож, які ўжо перахапіў анёл з вялікімі белымі крыламі. З правага боку ў чашы палае агонь. Усе гэтыя падрабязнасці і намёкі на шчаслівы канец відавочна зніжаюць напружанне драматычнай калізіі. Анёл, які па сэнсу сюжэта сімвалізуе

Яны групуюцца вакол кампазіцыі «Гэта — маці», размешчанай насупраць «ЕССЕ НОМО». Сцэна запа-

150. Ксаверы Дамінік Гескі.
Роспіс купала і скляпенняў транспта
касцёла езуітаў у Нясвіжы. 1753

ўваскрэсенне, выглядае зусім непатрэбнай дэтאלлю. І тым не менш гэта сцэна — адна з лепшых у нясвіжскім цыкле, яна аб'ядноўвае яго не толькі сэнсавы і эмацыянальны з літаратурнай крыніцай, але галоўнае — з вобразнасцю суровага мастацтва папярэдняга перыяду. Гэта насычае сцэны ахвяры сапраўднай усхваляванасцю, эпічнай веліччу і магутнасцю. Тэмпераментны малюнак, каларыт, дзе пераважаюць блакітныя, зеленаватыя, шэрыя, ружовыя таны, сведчаць аб майстэрстве мастака.

Агульны настрой сцэн, прысвечаных Марыі, спакойны і паэтычны.

зыхана з папулярнага ў станковым мастацтве сюжэта «Маці боская Апека». Падзеі адбываюцца ў храме з лілавата-ружовымі сценамі. Буйная фігура Марыі ў адзенні далікатна-ружовага колеру, блакітным плашчы і ружовым павой на галаве вынесена на першы план. З левага боку — асобы ў царскіх мантыях, з правага — простыя людзі. Вышэй, на фоне мармуровай шэра-зялёнай каланады — белая стужка з надпісам «ЕССЕ МАТЕР». Яшчэ вышэй, на фоне блакітнага неба, якое бачна праз умоўны прарыв на скляпеннях храма, — цёмна-зялёнае пакрывава з буйнымі

складкамі і залацістымі махрамі. Над ім гірлянда кветак. Рытмічная кампазіцыйная пабудова, стрыманы рух, насычаныя фарбы падкрэсліваюць узнёсы і лірычны характар роспісу.

Сярэдняю частку скляпенняў паўднёвага пляча трансепта займае «Раство Хрыстова». Кампазіцыйным цэнтрам тут з'яўляецца фігура Марыі, якая сядзіць у спакойнай велічнай позе, крыху схіліўшы прыгожы з тонкімі рысамі твар вельмі светлай карнацыі. Адчуванне спакою і натуральнасці святлопаветранага асяроддзя перадаецца празрыстым цёплым каларытам. Карычывата-шэры грот, гарысты пейзаж, які бачны праз уваход, уклечаны сівабароды Іосіф з белай лілеяй і асёл за драўлянай агароджай — усё гэта выдае імкненне мастака аб'яднаць кананічныя прыкметы кампазіцыі з імкненнем да рэалістычнай трактоўкі падзей.

Сцэну абрамляюць дзве алегарычныя кампазіцыі. На заходнім баку скляпенняў намалювана «Пакланенне кантынентаў». У памяшканні, інтэр'ер якога перадаецца стэрэатыпным для нявіжскіх роспісаў прыёмам у выглядзе магутнай каланады, з умоўнымі авальнымі прарывамі ў скляпеннях, праз якія бачна неба, паказаны алегарычныя выявы чатырох кантынентаў¹⁴.

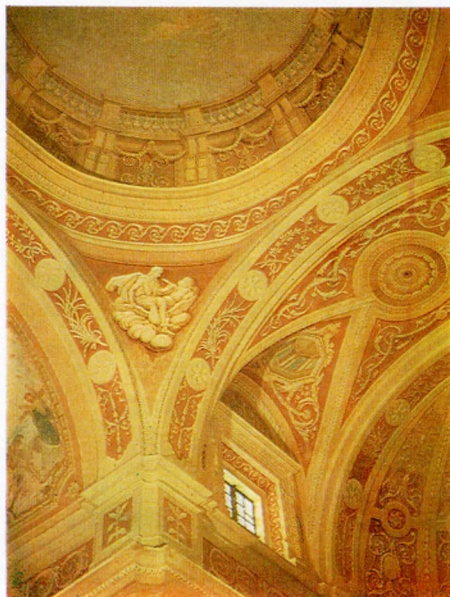
Насупраць гэтай сцэны размешчана кампазіцыя «Сустрэча Саламона з царыцай Саўскай».

Гэту фрэску трэба разглядаць як аддаленую паралель да новазапаветных сюжэтаў. Шматзначная сцэна намалювана амаль як жанравая. Добра перададзены рух і ўзаемаадносіны дзеючых асоб, іх псіхічны стан. Але не меншую ўвагу мастака прыцягваюць бытавыя акалічнасці: шматлікія прыкметы царскай улады,

адзенне і зброя, убранные стала. Вялікі залочаны посуд, сярэбраная супніца і бронзавыя гарлачыкі, што стаць побач са сталом, міжволі прыцягваюць увагу гледача.

Аб'ядноўвае кампазіцыі апсід і трансепта роспіс, размешчаны ў купале храма. У светлавым барабане і

151. Фрагмент роспісу купала, ветразя, скляпенняў трансепта касцёла Тадэвуша ў в. Лучай Віцебскай вобл. 2-я пал. XVIII ст.

на скляпеннях — выявы святых і евангелістаў. Кампазіцыі амаль аднолькавыя. Святых сядзяць на воблаках, апранутыя ў багаты адзенні вышэйшых іерархаў царквы, у руках трымаюць разгорнутыя кнігі і пер'і. Побач намалюваны іх сімвалы: леў, калона, павергнуты манах, скульптура, анёл. Колеравую гаму ўтвараюць халаднаватыя таны: лілова-чырвоны мармур архітэктурнага стафажа, блакіт неба. На гэтым фоне святочна выглядаюць разнастайныя фарбы адзення: ружовая, гарчычна-вохрыстая, зялёная, белая.

¹⁴ У час стварэння роспісу касцёла езуітаў у Нясвіжы пяты кантынент (Аўстралія) яшчэ не быў вядомы еўрапейцам.

У прасценках барабана роспіс выкананы ў тэхніцы грызайль. Ён ілюзорна імітуе мармуровыя статуі выбраных святых, размешчаных групамі па тры паміж вокнамі. Жываніс перадае нават лёгкі цень, які адкідаюць фігуры ў глыбіню пеіснуючых ніш. Прыцягвае ўвагу падбор святых у гэтым рэгістры. Яны не толькі сайменныя фундатару касцёла і заказчыку дэкарацыі і іх жонкам. Адначасова тут праглядаецца тэндэнцыя прыстасавання да мясцовых умоў. Побач з Казімірам Ягелончыкам, мясцовым святым, што лічыўся апекуном Вялікага княства Літоўскага, паказаны св. Станіслаў, апякун Каралеўства Польскага.

На скляпеннях галоўнага нефа размешчаны тры вялікія кампазіцыі: «Сустрэча Аўраама і Мельхіседэха», «Сон Ілы» і «Цуд у Эмаусе». Лейтматывам тут служыць тэма хлеба — крыніцы жыцця і сімвала гасціннасці. Змест кожнай з гэтых фрэсак разгортваецца і дапаўняецца ў сюжэтах, намалёваных на скляпеннях бакавых нефаў.

Роспісы нявіжскага касцёла ў цэлым утвараюць важны рубж у гісторыі манументальнага мастацтва Беларусі. Іх выначае вельмі ўскладзеная мастацкая мова, насычаная алегорыямі, сімваламі, іншасказаннямі, што характэрна для перыяду пераходу ад барока да класіцызму.

Роспіс фарнага езуіцкага касцёла ў Гродна, створаны ў 1752 г., займае асобнае месца як па тэматыцы, так і па стылю выканання. Касцёл — манументальная трохнефная базіліка з трансептам і вялізным купалам над сярэкрыжжам — быў адным з найбольш велічных збудаванняў на тэрыторыі былой Рэчы Паспалітай. Да нашых дзён захавалася галоўная частка яго ўбраўня — 14 драўляных разьбяных пазалочаных алтароў, багата аздобленых скульптурай і жывапісам. У параўнанні з такой велічнай сімфоніяй пластыкі і дэкаратыўнай разьбы манументальныя

роспісы выглядаюць вельмі сціпла. Чатырнаццаць сцэн размешчаны па перыметру галоўнага нефа, трансепта і апсіды ў прамавугольных нішах над аркамі паміж пілонамі. Яны знаходзяцца на значнай вышыні, але добра бачны знізу дзякуючы таму, што іх залівае святло, якое льецца

152. Прытча пра баль. Фрагмент роспісу царквы Пакроваў багародзіцы ў в. Вейна Магілёўскага р-на. Канец XVIII ст.

праз вялікія вокны галоўнага нефа і купала. Апошняя фрэска ў алтары мае подпіс лацінкай — В. І. D:P. 1752. Акрамя гэтага цыкла на ветразях купала размешчаны выявы чатырох евангелістаў. На сценах храма, на падпружных арках трансепта раскіданы рэлігійныя сімвалы, выкананыя ў тэхніцы грызайль.

Роспісы скляпенняў бакавых нефаў некалькі адрозніваюцца ад дэкарацыі астатняй часткі храма. Архітэктурны стафаж тут адыгрывае толькі дапаможную ролю, утвараючы складанае абрамленне маляўнічых

акон. Кампазіцыйныя пабудовы вызначаюцца яснасцю і лаканізмам, тыпаж простанародны, вострахарактарны. Магутныя постаці пластычна мадэліруюцца колерам. Каларыт менш стракаты, пераважаюць складаныя пераходныя таны, фарбы кладуцца пастозна, што стварае жывацісную ілюзію святлопаветранага асяроддзя.

Фрэскі гродзенскага касцёла апавядаюць пра асобныя эпізоды з жыцця кананізаванага святога Ксаверыя, пачынаючы з яго працы ў венецыянскім шпіталі да пахавання ў Гоа (Індыя). У іконаграфічных адносінах яны ўзыходзяць да гравюр XVII ст.¹⁵ Сцэны цудаў і падарожжаў Ксаверыя ўпісаны ў выцягнутыя па гарызанталі прамавугольныя рамы. Кампазіцыйны цэнтр рэзка ссунуты ў адзін бок і ўраўнаважваецца размяшчэннем на процілеглым баку выявы валуна, піраміды, пліты ці проста лакуны, дзе зроблены подпіс на латыні, які растлумачвае сэнс падзеі. Ілюзія прасторавай глыбіні дасягаецца за кошт выкарыстання прамой перспектывы, прычым перспектывыя прамыя сыходзяцца пад тупым вуглом на лініі гарызонта, і выдатнага колеравага рашэння фрэсак.

Мастак аддае перавагу чыстым халодным танам: блакітнаму, кармінна-чырвоному, беламу, чорнаму, залаціста-жоўтаму. Шэра-блакітнае неба з жоўта-ружовымі водбліскамі святання стварае ўражанне глыбокага святлопаветранага асяроддзя, вадкай імглістасці паветра ў марскіх пейзажах. Пастозная маляўнічая манера, у якой напісаны фон кампазіцыі, набывае больш графічны і колерава шчыльны характар пры адлюстраванні падзей на прэдым плане. Нягледзячы на беглы, часам не-

дасканалы малюнак, несумненна, што за манаграмай В. І. Д. хаваецца таленавіты майстар.

Шэраг кампазіцыйных і стылістычных прыкмет, пачынаючы ад супадзення выяў асобных персанажаў у сцэнах «Дыспут», «Апафеоз Ксаверыя» і інш., агульных элементаў пейзажу (піраміды, саркафагі, характэрныя птушыныя грабенчыкі над паверхняй мора) і да галоўных асаблівасцей выяўленчай мовы (пэўная тэатралізаванасць падзей, кулісная і асіметрычная пабудова кампазіцыі, анемічны, кволы тыпаж), аб'ядноўваюць манаграміста В. І. Д. з колам славутага венецыянскага манументаліста Дж. Б. Цьепала¹⁶. Стыль роспісаў Гродзенскага фарнага касцёла не мае ніякай сувязі з мясцовай мастацкай традыцыяй. Ён пазбаўлены алегарычнасці і ўмоўнасці, проста і рэалістычна адлюстроўвае змест падзей, літаратурную фабулу і нічым ужо не адрозніваецца ад свецкага мастацтва. У гэтых адносінах цыкл займае асобнае месца ў шэрагу помнікаў манументальнага мастацтва Беларусі.

Роспіс былога кармеліцкага касцёла ў Бялынічах Магілёўскай вобласці адносіцца да другой паловы XVIII ст.¹⁷ У 1880-х гадах манастыр кармелітаў стаў праваслаўным, быў зроблены рамонт і фрэскі былі атынкаваны і забелены¹⁸. Уцалела толькі лесвічная клетка галоўнага ўваходу ў трапезную, на сценах якой захаваліся фрэскавы роспіс. Сцены лесвічнай клеткі дэкарыраваны арнаментальнымі і сюжэтнымі кампазіцыямі на тэмы Старога і Новага заветаў. На скляпеннях — дэкор у выглядзе лістоў аканту, ракавін, картушаў, пальметак, галовак анёлаў.

¹⁵ Гаршкавоз В. Д. Да пытання аб аўтарстве манументальных роспісаў XVIII ст. // Помнікі старажытнабеларускай культуры. 1984. С. 143—148.

¹⁶ Белявская В. Декоративные росписи Тьеполо // Искусство. 1938. Вып. 2. С. 122—151; Ольшанская Н. Тьеполо. М., 1957.

¹⁷ Жудро Ф. А. Бельничский Рождества-Богородицкий монастырь. Могилев, 1894. С. 4.

¹⁸ Там жа. С. 12, 20.

Каларыт роспісаў цёплы з перавагай ружовых, чырвоных, жоўта-карычневых колераў, а ў дэкоры шмат блакітна-сіняга і зялёнага. Мадэліроўка аб'ёмная, святлоценная, формы і фігуры цяжкаватыя, масіўныя. Відавочны ўплыў стылю позняга барока.

На адкосах аконных праёмаў у складаных картушах жоўтага колеру намалюваны пейзажныя кампазіцыі. Вельмі прыгожая і рамантычная сцэна размешчана на заходняй сцяне ў паўднёва-заходнім вугле. Перад глядачом адкрываецца від на бухту з празрыста-блакітнай роўнядзю, на якой застылі шхуны з ветразямі. Спякотны захад сонца залівае наваколле чырвона-фіялетавамі фарбамі. Яны паступова пераходзяць у ружовы, потым у блакітны колер неба. Злева і справа высокія каржакаватыя пальмы з зялёнай кронай. У гэтай паэтычнай кампазіцыі пануе дух казачнага рамантызму — ідылі прыроды. Жываніс мяккі, зроблены лёгкім пастозным і празрыстым мазком.

У другой палове XVIII ст. на тэрыторыі Беларусі манументальна-дэкаратыўнымі роспісамі былі ўпрыгожаны таксама касцёлы ў Слоніме, Будславе, Лучаі, царква ў Вейне і інш. У адрозненне ад разгледжаных роспісы тут выконваюць падпарадкаваную ролю ва ўпрыгожанні інтэр'ера. Яны складаюцца з асобных сцэн, якія не ўтвараюць цэласнай сістэмы. Часам выкананы ў манахромнай гаме і імітуюць архітэктурныя ці ляпны дэкор.

Манументальны роспіс касцёла св. Андрэя ў Слоніме створаны ў апошняй чвэрці XVIII ст. Касцёл пабудаваны ў 1775 г.¹⁹ Асноўны аб'ём будынка дэкарыраваны ілюзорна-прасторавым роспісам у тэхніцы грызайль, які імітуе архітэктурныя дэталі і дэкор: пілястры, слупы, капіталі, картушы, пальметкі і т. п. Цікава, вядома, уяўляюць дзве вялікія сюжэт-

ныя кампазіцыі, размешчаныя на левым і правым баках прэзбітэрыя: «Падлетак Хрыстос у храме» і «Уцёкі ў Егіпет». Іх абрамляюць дэкаратыўныя, зробленыя жоўта-карычневым колерам ілюзорныя рамы.

Першая сцэна разгортваецца на фоне архітэктурных куліс у выглядзе моцных падвоеных круглых слупоў, за якімі відаць шэра-блакітнае неба. У цэнтры на ўзвышшы сядзіць Хрыстос з паднятай рукой, а другая прыціснута да грудзей. Яго адзенне шэра-сіняга колеру. На пярэднім плане па авалу сядзяць тры кніжнікі-фарысеі. Вылучаецца моцная фігура старца з правага боку, апранутага ў бела-шэрую хламіду, якая пакрывае сівую галаву і ўсю фігуру. У левым верхнім вугле стаяць разгубленыя Марыя і Іосіф. Пазём у кампазіцыі карычнева-зеленаваты. На адзеннях кніжнікаў-фарысеяў прыгожыя блікі, намалюваны шырокім мазком. Святлом і колерам лепіцца аб'ём. Халаднаваты каларыт стварае ўражанне моцнага асвятлення.

Кампазіцыя «Уцёкі ў Егіпет», як і папярэдняя, пабудавана па вертыкалі. Бліжэй да левага боку крочаць Марыя і маленькі Хрыстос, Іосіф вядзе асліцу. За фігурамі бачна высокая светла-карычневая піраміда, побач — вялікая пальма. Выразна адчуваецца глыбіня трохмернай прасторы, пейзаж у кампазіцыі адыгрышае актыўную ролю²⁰.

Звяртае на сябе ўвагу роспіс і сінагогі ў Слоніме. Пабудавана яна ў 1642 г.²¹, але роспіс па стылістыцы можна аднесці да другой паловы XVIII ст. Ён мае алегарычны характар і адлюстроўвае міфы «Кнігі быцця» аб стварэнні свету. У сюжэтах

²⁰ Зараз гэтыя дзве сюжэтныя кампазіцыі знаходзяцца ў дрэнным стане — механічныя пашкоджанні тынкоўкі і фарбавага пласта амаль па ўсёй кампазіцыі. Сам будынак зараз паўразбураны.

²¹ Чантурыя В. А. История архитектуры Белоруссии. Мн., 1987. С. 193.

¹⁹ Чантурыя В. А. Архитектурные памятники Белоруссии. Мн., 1982. С. 144.

няма выяў чалавека. На ўсходняй сцяне роспіс імітуе алтар і носіць ілюзорна-прасторавы характар: калоны, капіталі, пілястры, антаблемент, карніз і г. д. У цэнтры картуш, напісаны ў стылі ракако. У картушы раскрытая кніга, якую падтрымліваюць з двух бакоў ільвы. Вакол картуша на плоскасцях пілястраў па вертыкалі два пейзажныя сюжэты: сцяна іерусалімскай і разбураны храм іерусалімскі. Побач у абрамленні падвоеных слупоў карыфскага ордэра намалёваны музычныя інструменты.

На паўднёвай сцяне на плоскасцях пілястраў размешчаны два сюжэты. На адным леў, тыгр, бык, карова, трус спакойна ляжаць на жоўта-карычневым узгорку, а над імі — светла-блакітнае неба. Другі сюжэт сімвалічна перадае міф аб грэхападзенні чалавека. У цэнтры кампазіцыі на фоне вельмі прыгожага зялёнага пейзажу з жоўта-карычневым пазёмам стаіць моцнае дрэва з густой зялёнай кронай. Ствол абвівае вялікая змяя з буйной галавой і высунутым джалам. Скура яе пакрыта шэра-карычневай лускай, пераліваецца блікамі.

На паўночнай сцяне захавалася толькі адна кампазіцыя. На ёй пейзаж з дрэвамі каля вады, з правага боку на пазёме раскрытая кніга з нотамі, над якой быццам павіслі музычныя інструменты — віяланчэль і труба.

Роспісы вырашаны аб'ёмна, мадэліроўка святлоценная. У кампазіцыях шмат святла. Колеравая гама складаецца з жоўта-карычневых, сіне-зялёных колераў з разнастайнымі адценнямі.

Апошнім буйным цыклам, які мае вялікае значэнне для гісторыі беларускага манументальнага мастацтва, з'яўляецца роспіс царквы Раства багародзіцы ў Слаўгарадзе, створаны ў канцы XVIII ст. Царква, пабудаваная ў 1791—1793 гг., уяўляе сабой цэнтральны безапсідны храм, які мае васьмігранны купал. У яго архітэктуры

153. Пір у Сімяона-фарысея.
Фрагмент роспісу царквы
Раства багародзіцы ў г. Слаўгарадзе
Магілёўскай вобл. Канец XVIII ст.

відавочныя рысы класіцызму²². Храм багата дэкарыраваны сюжэтным роспісам, які налічвае каля 60 сцэн²³. У размяшчэнні фрэсак і падборы сюжэтаў адчуваецца індывідуальнасць мастака і пазіцыя заказчыка дэкарацыі, а ў стылі яе выканання — моцны ўплыў свецкага мастацтва.

Сюжэты часткова запазычаны са Старога і Новага заветаў, часткова з'яўляюцца адвольнымі кампазіцыямі на словы малітваў і прытчаў.

²² Чантурія В. А. Архитектурные памятники Белоруссии. С. 212.

²³ Роспіс зараз знаходзіцца ў рэстаўрацыі, якую праводзяць СНРВМ Міністэрства культуры БССР.

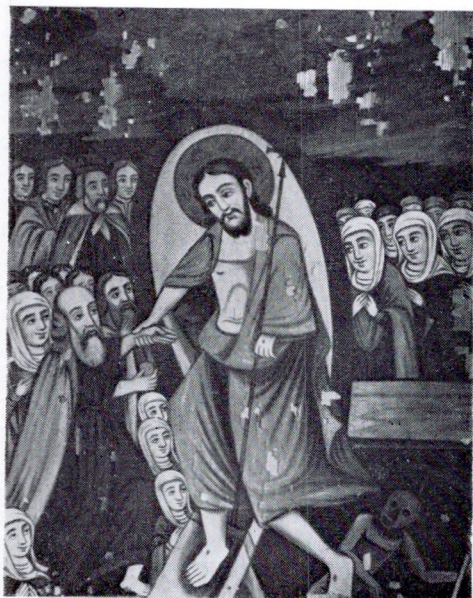
На скляпеннях купала размешчана вялікая кампазіцыя «Цябе бога хвалім...» Сам купал займае даволі вялікую прастору: гэта квадрат са зрэзанымі вугламі, які ўверсе пераходзіць у сферычны сегмент. Цэнтр скляпення займае залаціста-жоўтае ззянне, у сярэдзіне якога лунае белакрылы анёл у белым адзенні, залітым блакітнымі рэфлексамі. Анёл ляціць уніз тварам і з яго рук спускаецца ўніз панікадзіла. Магутная постаць Саваофа размешчана ва ўсходняй частцы купала. Ён сядзіць на вялікай блакітнай сферы ў белым гімаціі, складкі якога раскіданы з маляўнічай хаатычнасцю. Ад яго струменіць містычнае белае святло, якім заліта і адзенне. У левай, адведзенай убок руцэ ён трымае скіпетр. Малюсца выява Саваофа ў складаным ракурсе, знізу ўверх, таму яго буйны твар здаецца амаль квадратным, шыракаскулым, а лоб моцна скопаным. Над Саваофам у шэра-блакітных воблаках размешчаны херувімы. Насупраць Саваофа стаіць юнак з круглым тварам, у баявых даспехах і з паднятым вогненным мячом. Гэта архангел Міхаіл. На грудзях літы шэрасталёвы панцыр, аздоблены золатам, на галаве цяжкі шлем. Ён нібы дырыжыруе хорам анёлаў і херувімаў, якія падтрымліваюць ноты. Увесь жываніс вытрыманы ў мажорнай гаме: ружова-вохрыстыя анёлы, шэра-белыя адзенні, блакітныя воблачкі ствараюць колеравы рытм, які ўзмацняецца вішнёва-чырвонымі, лілова-бэзавымі і гарчычна-аранжавымі танамі. Спалучэнне лёгка-празрыстых і насычаных цёмных колераў прыводзіць у рух гэту масу анёлаў. Яны нібы бясконца знаходзяцца ў палёце.

На міжаконных прасценках светлавога барабана ў абрамленні маляваных чатырохвугольных рам — выявы чатырох евангелістаў з сімваламі: Іаан з арлом, Матфей з анёлам, Лука з цяльцом, Марк з ільвом. Плоскасці рам дэкарыраваны вячком

з лістоў аканту. Евангелісты сядзяць на воблаках у складаных ракурсах. Сімвалы падаюцца зверху або знізу іх постацей, што стварае дыяганальную кампазіцыю. Ніжэй знаходзяцца двухфігурныя кампазіцыі з выявамі апосталаў і атрыбутаў іх пакут. Пазы евангелістаў і апосталаў рэпрэзентатыўныя і дынамічныя. Колеравая гама складаецца з чырвона-карычневых, жоўта-гарчычных, блакітна-сініх і зялёных колераў. У гэтых кампазіцыях яшчэ моцна адчуваецца стыль барока.

154. Сашэсце ў пекла.

Абраз з в. Альгомель Столінскага р-на
Брэсцкай вобл. XVIII ст. МСБК АН БССР

На прасценках барабана, пад вокнамі — чатыры шматфігурныя кампазіцыі на евангельскія тэмы.

Асноўная колькасць фрэсак размешчана на сценах і скляпеннях паўночнага і паўднёвага вестыбуляў і на пілонах, што падтрымліваюць барабан. Яны ўтвараюць некалькі цыклаў. Паўцыркульныя скляпенні вестыбуляў заняты вялікімі некана-

нічнымі кампазіцыямі на словы малітваў.

Роспіс ніжняга рэгістра найбольш дасканалы ў мастацкіх адносінах. Ён адлюстроўвае сцэны пакут Хрыста. Кампазіцыйна яны пабудаваны па аднаму прынцыпу: на супрацьпастаўленні безабароннай фігуры Хрыста і яго катавальнікаў.

Жывапісная мова гэтых фрэсак выдае значны ўплыў класіцызму. Кампазіцыі сіметрычныя, пейзаж і архітэктурныя кулісы ўводзяцца скупа і абагульнена. Малюнак упэўнены, мадэліроўка святлоценная. Каларыт жывы і разнастайны.

Разгледжаныя помнікі манументальна-дэкаратыўнага мастацтва сярэдзіны і другой паловы XVIII ст. утвараюць адну з яркіх старонак гісторыі беларускага жывапісу. Дастатковая колькасць фрэскавых цыклаў, што захаваліся ад гэтай эпохі, дазваляе не толькі адзначыць сувязь іх стылю з мастацтвам папярэдняй эпохі, але і ахарактарызаваць асноўныя напрамкі развіцця мастацкай культуры гэтага часу. Архаічныя прыкметы паступова, але досыць хутка саступаюць месца рысам новага стылю, з'яўленне якога звязана з распаўсюджаннем ідэй Асветніцтва, свецкай адукаванасці, цікавасці да гісторыі, прыроды, навакольнага свету. Сімвалічная жывапісная мова паступова спрашчаецца і набліжаецца да канонаў свецкага мастацтва. К канцу XVIII ст. мастацкая культура Беларусі была ўжо падрыхтавана для шырокага распаўсюджвання класіцызму.

* * *

У XVIII ст. працягвалася шматвяковая барацьба беларускага народа за захаванне роднай мовы, спрадвечных культурных каштоўнасцей беларускага народа. У іканапісе рух да нацыянальнага самавызначэння суправаджаўся ўзмацненнем народ-

ных уплываў і развіццём рэалістычных тэндэнцый. Будучы данінай праваслаўя, іканапіс у XVIII ст. захаваў адну з форм барацьбы за нацыянальную незалежнасць. Ідэалагічнаму наступленню каталіцызму майстры іканапісу супрацьпаставілі вернасць традыцыям мясцовага, старажытнарускага жывапісу канца XV—XVII ст., не цураючыся пры гэтым дасягненняў заходнееўрапейскага мастацтва XV—XVIII стст.

Выкарыстанне і асэнсаванне «класікі Беларусі» — іканапісу XV—XVII стст. — можна наглядаць у самых ранніх творах XVIII ст. Пад моцным уздзеяннем працы Пятра Яўсеевіча з Галыіна «Нараджэнне

155. Хрыстос — вінаградная лаза.
Абраз з в. Альгомель Столінскага
р-на Брэсцкай вобл.
XVIII ст. МСБР АН БССР

маці боскай» (1649)²⁴ быў створаны аднайменны абраз у Нічыпарэвічах (1700). Майстар твора падышоў да выканання абраза. Ён адкінуў некаторыя элементы кампазіцыі П. Яўсевіча, некаторыя дадаў ад сябе: увёў яшчэ адно акно, ссунуў управа сцэну купання немаўляці, улева ложка, выключыў адну фігуру ля ложка Ганны. Жывую цікавасць праявіў ён да элементаў пейзажу, нацюрморта, прадметаў матэрыяльнага побыту.

Зварот да традыцый беларускага іканапісу канца XV—XVI ст. праявіўся ў запазычанні гэтым ізаграфам ляпнога арнаменту, вядомага па такіх помніках, як «Маці боская Адзігітрыя» са Случчыны, «Маці боская Адзігітрыя Смаленская» з Дубянца. Ляжны арнамент, які не сустракаўся ў абразях XVII ст., атрымлівае шырокае распаўсюджанне ў жывапісе Беларусі наступнага стагоддзя.

Твор з Нічыпарэвіч адрозніваецца ад прац папярэдняй эпохі і тэхнікай выканання. У ім падведзены вельмі тонкі каляровы ляўкас, што напамінае цёмна-карычневую падрыхтоўку — імпрэатуру, характэрную для заходнеўрапейскага жывапісу. Такім чынам, у «Нараджэнні маці боскай» з Нічыпарэвіч пры выкарыстанні традыцый беларускага і заходнеўрапейскага жывапісу наглядаецца нарастанне рэалістычных тэндэнцый.

Зварот да беларускага іканапісу першай паловы XVII ст. прыкметны і ў абразе «Павел і Іаан» (1700) з Юрцава. Своеасабліваць і адметнасць яго малюнка, вытанчаная колеравая гама бяруць пачатак ад «Ільі» з Крычава (XVII ст.). Помнік з Юрцава ў сваю чаргу стылістычна і па часу стварэння блізкі да трох прац майстра са Століншчыны (1700) — «Дзісус» і «Сабор архангела Міхаіла» з Рубеля, «Раство багародзіцы» з Рухчы. Іх характарызуе

156. Варвара Пакутніца.
Фрагмент абраза з г. п. Дамачава
Брэсцкага р-на.
XVIII ст. МСБК АН БССР

індывідуальнасць манеры майстра: абводка карычневым колерам рук, лікаў, ног, цяга да вохрыста-чырвоных, зялёных, блакітных, вохрыста-белых колераў, выкарыстанне кропачнага бялільнага арнаменту, упрыгожанне фону разьбяным пазалочаным арнамантам з «зігзагамі». Іконаграфічныя схемы гэтых твораў бяруць пачатак ад старажытнарускага мастацтва XV—пачатку XVIII ст. У адзін з іх — «Раство багародзіцы» — майстар са Століншчыны ўвёў бачаную непасрэдна ў жыцці дэталі — каталіцкую літургічную пасудзіну — пушку (цыборыум), якую намалюваў на стале каля ложка Ганны. Гэта сведчыць аб зменах у адпраўленні культуры ў праваслаўнай царкве ўжо ў 1700 г.

Адначасова з прыўнясеннем «рэалій» у традыцыйныя схемы ў жы-

²⁴ У раздзеле выкарыстаны ў асноўным помнікі калекцыі ДММ БССР.

вапісе Беларусі пачатку XVIII ст. назіраецца імкненне некаторых мастакоў да разрыву з канонам, што ішло ўразрэз з афіцыйнай праваслаўнай царквой і несумненна падрывала яе асновы. Адыход ад традыцыйных схем, над стварэннем якіх вякамі працавалі таленавітыя мастакі, прыводзіў на першых парах да зніжэння мастацкага ўзроўню твораў, што не магло задаволіць ні творцу, ні заказчыка. Магчыма, таму да нашых дзён дайшлі толькі адзінкавыя творы, на якіх бачны пошукі новага.

У гэтым плане асаблівую цікавасць уяўляе праца Іаана Рапалеўскага «віцебскага» па афармленню «Ліцавага потнага Ірмалого» 1741—1744 гг. для Іаана-Багаслоўскай царквы Віцебска²⁵. У яго Іаан Рапалеўскі ўклеіў дзве ліцавыя мініяцюры, створаныя ў 1700 г., і ў другі раз датаваў іх 1744 г.²⁶ Надпісы да мініячур зроблены на беларускай, рускай і польскай мовах. Прыведзены на лацінскай мове тэкст гімна ўяўляе народную інтэрпрэтацыю гімна Фамы Аквінскага «Pange ligna».

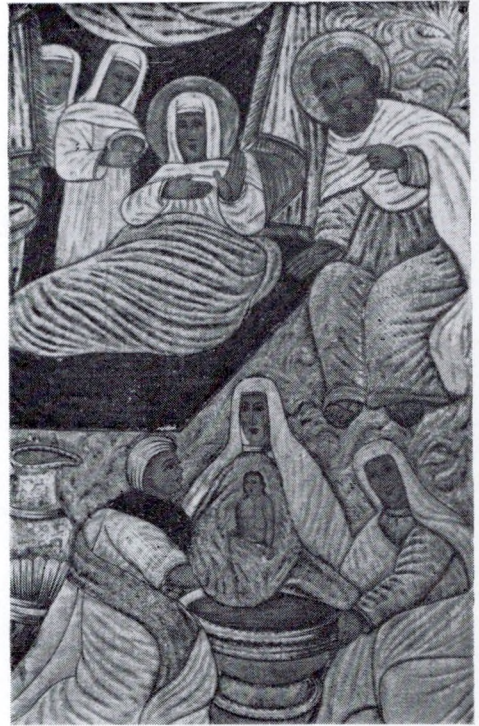
Знаёмству І. Рапалеўскага з лацінскімі крыніцамі садзейнічала знаходжанне на Беларусі і ў Вільні ў XVII—XVIII стст. мастакоў-езуітаў²⁷. І таму не выклікае здзіўлення добрае веданне ім заходнееўрапейскай сімволікі, атрыбутыкі, іканаграфіі, што праявілася і ў дзвюх ліцавых мініяцюрах.

Сцэна «Раства Хрыстова» вырашана як містэрыя, падзеі ў якой раз-

гортаюцца быццам на тэатральнай пляцоўцы. Кампазіцыя фрызавая, евангельскія персанажы не засланяюць адзін аднаго. У цэнтры на драўляным ложку, пакрытым тканінай,

157. Раство Марыі.

Абраз з в. Чарняны Маларыцкага р-на
Брэсцкай вобл.
XVIII ст. МСБР АН БССР

ляжыць дзіця. Правая рука яго прыціснута да грудзей. Злева ад дзіцяці сядзіць Марыя ў падперазаным хітоне з наміткай на галаве. Правую руку яна прыціскае да грудзей, левай прытрымлівае драпіроўку, на якой ляжыць Ісус. Справа ад яго, склаўшы на грудзях рукі, стаіць Іосіф у хітоне і гімаціі. За фігурай Марыі відаць галовы асла і вала. Уверсе ў прасвеце воблачных клубкоў, аблакаціўшыся на скрутак з евангельскім тэкстам, гуліва, на ад-

²⁵ Лицевой потный ирмолог//Архіў Ленінгр. дзярж. ін-та тэатра, музыкі і кінематографіі, ф. 2, воп. 1, адз. зах. 841, інв. № 10 525.

²⁶ Высоцкая Н. Ф. Ирмолог Иоанна Рапалеўскага «віцебскага» 1741—1744//Проблемы развития зарубежного искусства. Л., 1977. Вып. 7. С. 49—56.

²⁷ Тэмперны жываніс Беларусі канца XV—XVIII ст. у зборы ДММ БССР: Каталог. Мн., 1986. Дадатак № 2: Слоўнік мастакоў, якія працавалі ў Беларусі ў XV—XVIII стст. С. 187—197.

ной пошцы стаіць кучаравы анёл, падобны на пецці. У гэтым ізводзе «Раства Хрыстова» апушчаны характэрныя для яго кампаненты — пяхора, гара, яслі, Віфлеемская зорка, чарадзеі, пастухі і г. д. Кампазіцыя ўспрымаецца як жанравая сцена, але пры гэтым адчуваецца ўзвышаная прыўзнятасць усяго, што адбываецца. Майстар імкнуўся перадаць дзеянне дастаткова дакладна (магчыма, такім, якім бачыў яго на касцюміраваным паказе ў касцёле ці на гарадской плошчы). Пры гэтым І. Рапалеўскі не адмаўляецца ад традыцыйных для заходнееўрапейскага мастацтва бандэролек з надпісамі і німбаў. Дзіцяці ён даў круглы німб, прамяністае ззянне — Марыі, венчык — Іосіфу і такім чынам злучыў у адной кампазіцыі ўсходнеславянскую і заходнееўрапейскую сімволіку.

У другой мініяцюры — «Дванаццацігадовы Хрыстос у Іерусаліміскім храме сярод настаўнікаў» — І. Рапалеўскі таксама смела абыходзіцца з ізводам. У ёй няма ні звычайнага ў такой схеме храма, ні настаўнікаў. У цэнтры кляйма, якое формай нагадвае сэрца, што ў заходнееўрапейскай іканаграфіі з'яўляецца сімвалам кахання, на воблаках у прамяністым ззянні сядзіць Хрыстос-падлетак з раскрытым евангеллем на каленях, прытрымліваючы яго рукой. Прыўзнятая правая рука азначае: «слухайце мяне». Ад кляйма разыходзяцца прамяні, наўкола клубяцца воблакі, на якіх паказаны анёлы за музыцыраваннем, а ўверсе — голуб. Здзіўляе незвычайная кампазіцыя з смелым адыходам ад кананічнага ізводу.

Усе астатнія схемы ў «Ірмалогу» І. Рапалеўскім былі ўзяты з усходнеславянскай і заходнеславянскай іканаграфіі. Такія ізводы, як «Маці боская Замілаванне Жыровіцкая», «Маці боская Адзігітрыя Рымская», «Маці боская Літасцвая», якая паказана як «жонка, адзетая ў сонца,

пад пагамі яе месяц, на галаве вянец з дванаццаці зорак» (па тэксту «Шчырасць Іаана», XII, 6), створаны пад уплывам заходнееўрапейскіх узораў. У той жа час у «Ірмалог» унесена шмат схем, традыцыйных для старажытнарускага мастацтва: «Маці боская Прадвесце», «Раство Хрыстова», «Праабражэнне», «Хрыстос», «Хрыстос Пантакратар», «Іаан Златавуст», «Маці боская Замілаванне» і інш. Да заходнееўрапейскіх схем звяртаўся не толькі І. Рапалеўскі — гэта стане тыповай з'явай для іканапісу Беларусі XVIII ст. і добра выявіцца ў такіх творах, як «Святое сямейства» (1729) майстра Сазша з Косава, «Антоні Падуанскі» (1744) з Мірацічаў, «Пакровы» (1795) з в. Стахава і інш.

У творчасці І. Рапалеўскага знайшлі адлюстраванне рэальныя падзеі

158. Цуд Юр'я аб змею.
Абраз з Магілёўскай вобл.
1736. ДММ БССР

таго часу. Забарона Рэччу Паспалітай у 1696 г. беларускай мовы прывяла да таго, што ў ліцавых мініяцюрах, застаўках, прыпісках «Ірмалога» побач з беларускімі, старажытнаславянскімі з'явіліся і лацінскія, і польскія надпісы.

Тыя ж самыя з'явы наглядаюцца ў іканапісе. Побач са славянскімі і беларускімі маюцца надпісы і на польскай мове на абразях «Цуд Юр'я аб змею» (1736) з Магілёўшчыны, «Святое сямейства» (1729) майстра Сазша з Косава, «Антоні Падуанскі» (1744) з Мірацічаў і шмат іншых.

Уяўленне пра найбольш характэрныя асаблівасці мастацтва першай паловы XVIII ст. даюць тры абразы, што належаць басценавіц-

159. Цалаванне Іакіма і Ганны.
1723—1728. Абраз з в. Басценавічы
Меціслаўскага р-на
Магілёўскай вобл. ДММ БССР

каму майстру: «Аўраамій і Меркурый Смаленскія», «Цалаванне Іаакіма і Ганны», «Пакланенне вешчучоў» (1723—1728). Упрыгожваючы іх фон ляпным арнамантам, мастак у старыя кампазіцыйныя схемы, запазычаныя ў італьянскім, нідэрландскім, польскім мастацтве і старажытнарускім жывапісе XVII ст., укладвае новы змест, новыя думкі, ставіць задачы, уласцівыя хутчэй свецкаму жывапісу, чым іканапісу. Ізаграф імкнуўся перадаць глыбіню, рух, фактурнасць прадметаў. Гэта асабліва добра адчуваецца пры параўнанні прац басценавіцкага майстра з «Партрэтам Соф'і Даратэі» (?) XVIII ст. У «Цалаванні Іаакіма і Ганны», «Пакланенні вешчучоў» і памянёным партрэце шмат агульнага ў паказе рухаў, вырашэнні рук, складак адзення і драпіровак. Асаблівую ўвагу ўдзяляў ён гораду Смаленску. Дакладнасць і канкрэтнасць яго адлюстравання дазволілі датаваць абраз «Аўраамій і Меркурый Смаленскія» 1723—1728 гг. і перанесці гэта датаванне яшчэ на два стылістычна блізкія помнікі — «Цалаванне Іаакіма і Ганны» і «Пакланенне вешчучоў».

Для рашэння новых задач басценавіцкаму майстру трэба было шукаць і новую тэхніку. Ён пачынае змешваць тэмперу і алей, што дазваляе працаваць прыёмамі больш блізкімі алейнаму, чым тэмпернаму жывапісу. Рысы, што так выразна выявіліся ў працах гэтага майстра, можна прасачыць і ў іншых іканапісных помніках першай паловы XVIII ст.: «Цуд Юр'я аб змею» (1717, в. Латыгаль; 1729, в. Чарнаўчыцы; 1736, г. Магілёў), «Маці боская з дзіцем» (1718) з в. Ёдчыцы, «Святое сямейства» (1729) майстра С. М. Сазша з Косава і інш.

Сярод работ 1730-х гадоў асаблівай увагі заслугоўвае «Успенне» з Бешанковіч (ДМ). Тут дадзены разгорнуты варыянт кампазіцыі з ушэсцем «у плоці» маці боскай,

якое ўслаўляюць паказанія на воблаках анёлы, што іграюць на скрыпках, аргане і г. д. Як і ў папярэдніх працах 1700-х гадоў столінскага майстра і Іаана Рапалеўскага, такое

160. Пакланенне вешчуноў. 1723—1728. Абраз з в. Басценавічы Мсціслаўскага р-на Магілёўскай вобл. ДММ БССР

вырашэнне сюжэта адлюстроўвае новаўвядзенне ў адпраўленне культуры ў праваслаўных і уніяцкіх цэрквах Беларусі.

Ва «Успенні» з Бешанковіч, амаль што як і ва ўсіх вядомых кампазіцыях гэтага ізводу, на пярэднім плане паказана адсячэнне рук Аўфонію. «Цікава, што Аўфоній падаецца ў выглядзе езуіта, а імя на ў капелюшы і манты езуіта. Такім чынам, гэты абраз служыць

быццам жывым увасабленнем ганенняў на праваслаўную царкву з боку езуітаў»²⁸. Прыведзенае апісанне другога аднайменнага старажытнага абраза, якое свяшчэннік драгічынскага прыходу Пларыён Будзіловіч перадаў у Пецябургскую імператарскую археалагічную камісію ў 1890 г., нібы зроблена з бешанковіцкага твора. Так, «Успенне», дзе Аўфоній у адзенні езуіта імкнуўся абразіць маці боскую, перакуліўшы яе туну, за што анёл адсек яму рукі, здолела ярка адлюстраваць палітычныя страсці свайго часу і адносіны праваслаўных да тагачасных падзей.

Канкрэтызацыя адзення Аўфонія, паказ індывідуальных, «з натуры» лікаў апосталаў, перадача перспектывы, глыбіні, выявы музычных інструментаў — усё гэта ва «Успенні», як і ў працах басценавіцкага майстра, сведчыць пра набліжэнне іканапісу да свецкага жывапісу, пра інтэнсіўнае ўнясенне ў абраз «рэалій», якія рана ці позна павінны былі «разарваць» гэту традыцыю.

Вялікую ролю ва ўзмацненні рэалістычных тэндэнцый у іканапісе Беларусі XVIII ст., як і XVI—XVII стст., адыгралі гравюры беларускіх, украінскіх і заходнееўрапейскіх старадрукаў 1647, 1674, 1677, 1693, 1724, 1728, 1748 гг. Як дапаможнікі для малявання — кужбушкі — яны выкарыстоўваліся манagramістам М. В. у 1751 г. («Пакровы», «Мікола»), Маркіянавічам у 1758—1766 гг. («Благавешчанне», «Маці боская Адзігітрыя», «Увакрасенне»), зелаўскім майстрам («Благавешчанне»), двума обраўскімі мастакамі, чатырма шарапоўскімі і многімі іншымі.

Па гравюры 1724 г. выканана «Тройца» з Вялікага Малешава

²⁸ Археологическая комиссия. Северо-Западный край. СПб., 1890. № 1. Вып. 1. С. 40.

Брэсцкай вобласці. Прорыс з гравюры майстар паклаў наадварот, таму на абразе атрымалася, што анёлы левай рукой благаслаўляюць, а правай трымаюць посохі. Гэты прыклад паказвае, што рэлігійны змест траціць сакральнае значэнне і паўтарэнне кананічных схем — толькі даніна традыцыі. З другога боку, гэта сведчыць таксама пра паніжэнне адукаванасці ізаграфай і царкоўнага кліру — заказчыкаў.

Да «Тройцы» з Вялікага Малешава па характару малюнка лікаў, вырашэнню складак адзення, драпіровак, увядзенню адных і тых жа «рэалій» у нацюрморты («круглыя булкі», нажы, чапы), па перадачы аднолькавых па малюнку сядзенняў, каларыту (сіне-блакітныя, чырванавата-карычневыя, сіне-зялёныя фарбы) блізкая «Тайная вячэра» з іканастаса Георгіеўскай царквы Давыд-Гарадка (1724).

У царкоўных інтэр'ерах Беларусі XVIII, як і XV—XVII стст., вядучая роля належала іканастасу, які рэгламентаваў размяшчэнне жывапісу. Своеасабліваасць беларускіх іканастасаў добра прасочваецца на помніках з Давыд-Гарадка. Абраз «Тайная вячэра» (на схеме № 12) укампанаваны ў круг, які ў сваю чаргу — у абразны шчыт з фігурным завяршэннем, упрыгожаным разб'яным арнамантам з лістоў аканту і вінаградных гронак. Ён размяшчаўся пад пазалочанай, са скразной

барочнай разб'ой царскай брамай (№ 1).

Злева ад яе ў мясцовым чыне (I) размешчана «Маці боская Адзігітрыя» ў пазалочаным, пасярэбраным чаканеным з арнамантам абкладзе, выкананым у 1752 г. залатых спраў майстрамі Мікітам і Пархомам, справа — «Хрыстос Уседзяржыцель» таксама ў пазалочаным, пасярэбраным чаканеным з арнамантам абкладзе, зробленым у 1767 г. Па баках ад гэтых абразоў размешчаны паўночная (I — 4) і паўднёвая (I — 5) браны.

У самай ніжняй частцы іканастаса ў чатырох філёнках захаваліся выявы «Хрыста-пастыра», «Пейзажы з гарой», «Архангела Міхаіла», створаныя ў канцы XVIII — пачатку XIX ст. (0-8—11).

Па баках ад «Тайнай вячэры» ў другім радзе іканастаса — святочным — размешчаны абразы свят па мінейным цыкле злева направа: «Хрышчэнне», «Абразанне», «Стрэчанне», «Благавешчанне», «Уваход у Іерусалім», «Уваскрэсенне», «Ушэсце», «Сапэсце святога духа на апосталаў», «Праабражэнне», «Успенне», «Узвіжанне крыжа», «Нараджэнне Хрыстова» (II — 13-24).

Над «Тайнай вячэрай» змешчаны абраз «Цар цароў» 1751 г. (III—25). Як лічыў В. Н. Лазараў, гэты іканпісны ізвод быў занесены ў Ноўгарад з Сербіі і атрымаў распаўсюджанне ў старажытнарускім жывапі-

Схема іканастаса царквы св. Георгія ў Давыд-Гарадку (1724)

IV	:	38		39		40		41		42		43	
III	26	27	28	29	30	31	25	32	33	34	35	36	37
II	13	14	15	16	17	18	12	19	20	21	22	23	24
I		6		4		2	+	3		5		7	
		*					+					*	
0		8				9		10					11

Умоўныя абазначэнні: * — не захаваны, + — у калекцыі ДМ БССР.

161. Тройца. 2-я чвэрць XVIII ст.
Абраз з в. Вялікае Малешава
Сталінскага р-на Брэсцкай вобл.
ДММ БССР

се XIV—XVII стст.²⁹ На Беларусі ён сустракаецца ва Успенскім храме Ляшчынскага манастыра пад Пінскам³⁰. «Цар цароў» з'яўляецца цэнтрам дэісуснага чына, у якім прадстаўлены 12 апосталаў (III—26-37), і прарочага рада з шасці абразоў (VI—38-43), напісаных у другой палове XVIII ст. Завяршае іканастас адзін абраз — «Саваоф» (V—44) канца XVIII ст., які з'яўляецца напамінаннем праайцоўскага рада.

Такая асноўная кампазіцыя пяціруснага іканастаса з 44 абразоў. Ён неаднаразова перабудоўваўся, апошні раз — у канцы XVIII — пачатку XIX ст. У стварэнні і афармленні іканастаса прымала ўдзел вялікая колькасць майстроў: сталяры, разьбяры, ляўкашчыкі, пазалотнікі, ікананісцы, залатых спраў майстры. На абкладах, вянцах давід-гарадоцкіх абразоў выгравіраваны імёны мясцовых майстроў залатых спраў: Мікіта, Пархом Грэчка. У архіўных дакументах маюцца звесткі пра тое, што ў Давыд-Гарадку ў 1734—1735 гг. працавалі жыванісцы Камей, Карней, Ярко³¹. Не выключана, што іх маглі прыцягнуць да выканання абразоў давід-гарадоцкага іканастаса і ў больш позні час.

У афармленні частак іканастаса, створаных у другой чвэрці — другой палове XVIII ст., як і ў ікананісе Беларусі гэтага часу, ужо добра бачны рысы барока, якое «не ведала нацыянальных меж і здольна было пера-

ступіць праз сацыяльныя бар'еры»³².

На Беларусі быў створаны свой, мясцовы варыянт барока. Гэты стыль найбольш ярка праявіўся ў архітэктуры, манументальным жыванісе, скульптуры, разьбе, больш сціпла — у ікананісе. Тут барока закрунула арнамент фону («Хрыстос на троне. Вялікі архірэй» з Пінска), разьбу абрамлення, крылы алтара («Пётр» і «Павел» з Косава, абразы святочнага рада Крыжаўзвіжанскай царквы 1754 г. з в. Обрава), менш правіла-ся ў кампазіцыі і колеравым строі абразоў дэісуснага чына давід-гарадоцкага іканастаса.

Розначасовасць стварэння давід-гарадоцкага іканастаса дазваляе прасачыць эвалюцыю яго дэкору. Як і ўсе жыванісцы XVIII ст., давід-гарадоцкія майстры першай паловы XVIII ст. звяртаюцца да вывучэння традыцый мясцовага мастацтва. Узорам кампазіцыі і дэкору стаў найбольш ранні твор — «Тайная вячэра». Выявы прарокаў укампаноўваліся ў эліпе, які размяшчаўся на шчыце з фігурным абрэзам. Малюнак разьбянога арнаменту «Тайнай вячэры» быў выкарыстаны для роспісаў пчыта, які імітаваў разьбу. Такое рашэнне сустракалася ўжо ў крылах алтара «Пётр» і «Павел» у другой чвэрці XVIII ст. і маецца ў вынасным двухбаковым абразе-фератроне «Маці боская з дзіцем» (1774) з в. Сморгі.

Асабліва сці мясцовага жыванісу XVIII ст. добра прасочваюцца і ў іканастасе Прачысценскай царквы 1760 г. з г. п. Шарашова Брэсцкай вобласці.

Шарашоўскі іканастас складаўся з мясцовага, святочнага і дэісуснага чыноў. Цягі і рамы яго былі распісаны пад белы мармур з блакітнымі прожылкамі. Капітэлі, калоны і пілястры, карнізы пазалочаны. У мясцовым радзе па баках ад царскай брамы

²⁹ Лазарев В. Н. Искусство Новгорода. М.; Л., 1947. С. 86—89; Антонова В. И., Мнева Н. Е. Каталог древнерусской живописи XI — начала XVIII в.: Опыт историко-художественной классификации // Государственная Третьяковская галерея. М., 1963. Т. 1. С. 135—136. № 80.

³⁰ Минская старина. Мн., 1909. Вып. 1. С. 106—107.

³¹ Каталог ДММ БССР. Дадатак № 2 // ЦДГА БССР, ф. 694, воп. 2, адз. зах. 1705, л. 6 адв., 12 адв., 13, 14, 32 адв., 33.

³² Лихачев Д. С. Развитие русской литературы X—XVIII вв. Л., 1973. С. 207.

Рэканструкцыя іканастанса Прачысценскай царквы 1760 г.
г. п. Шарашова Брэсцкай вобласці

III	25	26	27	28	29	30	8a	31	32	33	34	35	36			
II 9a, б, в,	10a, б, в	11	12	13	14	15	16	8б	17	18	19	20	21	22	23	24
I	6			4		2		1		3		5		7		
0	*			*		*				*		*		*		

Умоўныя абазначэнні: * — не захаваўся.

(I—1) знаходзіліся «Маці боская Адзігітрыя» (I—2), «Хрыстос Уседзяржыцель» (I—3), якія былі ўпрыгожаны пазалочанымі абкладамі з барочным арнамантам, паўночная і паўднёвая брамы (I—4-5). Сярэднікам святочнага рада і дзісуснага чына служыў абраз-двухрадка «Хрыстос на троне. Маці боская Прадвесце» (II-III — 8 а, б). Своеасабліваць іконаграфічнай схемы шарашоўскага «Хрыста на троне» ў тым, што Хрыстос тут не абкружаны сферамі і сіламі нябеснымі, аналогіі гэтаму знаходзім толькі ў ноўгарадскім жывапісе XVI ст.³³ Незвычайным з'яўляецца перанясенне з прарочага ў святочны рад абраза «Маці боская Прадвесце», сімвалізуючага нараджэнне новазапаветнай хрысціянскай царквы.

У дзісусным чыне (III—25-36) выключаны прадстаячыя — маці боская, Іаан Прадзецца і анёлы, уведзены дванаццаць апосталаў. Прынцып размяшчэння — па шэсць апосталаў (па адным ці папарна) па баках сярэдніка — характэрны для беларускай, украінскай, рускай жывапісных школ XVII—XVIII стст.³⁴ Абразы сярэдніка (II, III — 8 а, б) мясцовага рада (I—2-5) і дзісуснага чына (III—25-36) былі напісаны адным майстрам.

Аб гэтым сведчыць адзіная манера пісьма, аграфлёны арнамент, арыентацыя мастака на старажытнарускія кананічныя ўзоры.

Своеасабліваць святочнага рада адзначана тым, што ў яго ўключаны чатыры трохчасткавыя абразы багарадзічнага цыкла кратнай рэдакцыі,

162. Павел і Пётр. Крылы алтара.
2-я чвэрць XVIII ст.
Абраз з г. Косава Івацэвіцкага р-на
Брэсцкай вобл. ДММ БССР

³³ Филатов В. В. Иконостас Новгородского Софийского собора//Древнерусское искусство. М., 1969. С. 65.

³⁴ История русского искусства. В 4 т. М., 1959. Т. 4. С. 319; Драган М. Українська декоративна різьба XVI—XVIII стст. Київ, 1970. С. 25—31; История українського мистецтва. Київ, 1967. Т. 2. С. 292.

163. Благовешчанне.
Абраз святочнага рада
Шарашоўскага іканастаса. Брэсцкая вобл.
XVIII ст. ДММ БССР

точнага рада гучны, насычаны. Золата фонаў, аграфлёных арнаментаў гарыць ярка-чырвонымі, зялёнымі, блакітнымі, белымі, ружовымі, шэрымі, цёмна-чырвонымі, цёмна-карычневымі фарбамі. Абразы насычаны мноствам бытавых дэталей, узятых непасрэдна з прыроды: вязаныя карункі на пакрывах ложка маці боскай ва «Успенні» (23), вялікая насава хустачка, якой Марыя выцірае слёзы, у «Распяці» (19). З найўнай непасрэднасцю паказаны бытавыя сцэны ў «Расце багародзіцы», каленапакланенне ў «Расце Хрыстовым» (12). Шарашоўскія майстры імкнуліся перадаць глыбіню, перспектыву, адлюстраваць пейзаж, архітэктур. Гэтыя ж з'явы характэрны і для іншых твораў ікананісы сярэдзіны і другой паловы XVIII ст. Шмат цікавых дэталей, бытавых падрабязнасцей увялі ў свае творы два браўскія майстры, што стварылі абразы для

164. Расце багародзіцы.
Абраз святочнага рада
Шарашоўскага іканастаса. Брэсцкая вобл.
Сярэдзіна XVIII ст. ДММ БССР

іконаграфічныя схемы якіх бяруць пачатак ад візантыйскага жывапісу XIV—XV стст. і ад старажытнарускага ікананісу XV ст., а таксама дваццаць твораў, непасрэдна прысвечаных святам і маючых цягу да граўюр беларускіх і ўкраінскіх выданняў XVII ст.³⁵ Каларыт абразоў свя-

³⁵ Логвин Г. Украинские Карпаты. М., 1973. С. 107.

Крыжаўзвіжанскай царквы ў Обраве: нацюрморты ў «Расце багародзіцы» і «Тайнай вячэры», вянок на галаве Марыі ва «Увядзенні ў храм», створка ложка ва «Успенні». Умела ўстаўлялі яны «рэаліі» ў іконаграфічныя схемы, запазычаныя з гравюр беларускіх і ўкраінскіх выданняў XVII—XVIII стст.

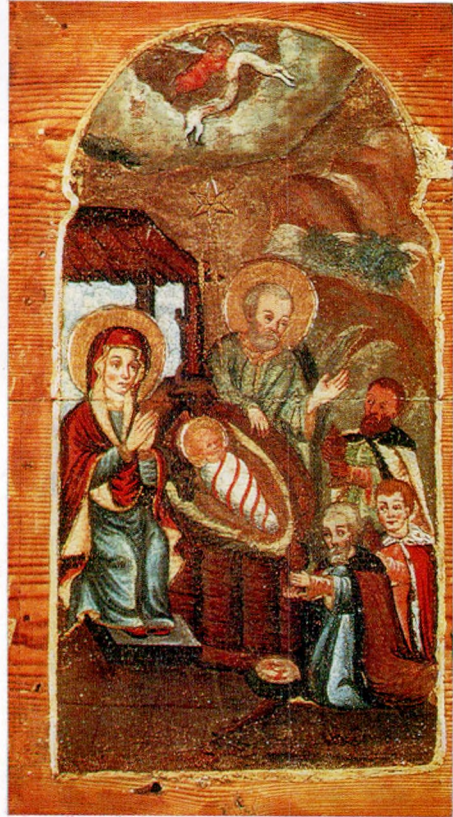
Перадача фактурнасці матэрыялу здзіўляе ў працах іканапісца Марыянавіча 1758—1766 гг. У яго падпісным і датаваным «Дэісусе» ў адзенні святых дакладна перададзены карункі з сярэбраных і залатых нітак, маюнак тканін сярэдзіны XVIII ст. Гэтыя рысы характарызуюць і «Частку прарочага рада» (з трыма клеймамі) сярэдзіны XVIII ст. з Данілавіч. Манаграміст М. В. пры запазычанні іконаграфічных схем са старажытнарускага мастацтва і старадрукаваных кніг таксама добра перадае «рэаліі»: пейзаж у «Міколе», канкрэтызацыю твораў у «Пакровах» улюбёнага на Беларусі растова-судальскага тыпу.

Нарастанне рэалізму ў жывапісе другой паловы XVIII ст. найбольш ярка праявілася ў працы шарашоўскага майстра, аўтара дэісуснага чына шарашоўскага іканастанаса («Выбраныя святыя: Васіль Вялікі, Рыгор Багаслоў, Іаан Златавуст», ДММ). У традыцыйную схему, прыкладам выкарыстання якой можа служыць аднайменны абраз з Вялікага Падлесся, майстар увёў калоны, з натуры напісаў адзенне уніяцкіх свяшчэннаслужыцеляў, іх рукі, даў яркія індывідуальныя характарыстыкі персанажам, прататыпамі якіх паслужылі добра знаёмыя яму людзі. Такім чынам, шарашоўскі майстар ушчыльную падышоў да свецкага партрэтнага жывапісу.

У працах шарашоўскіх, обраўскіх, зелаўскіх, давід-гарадоцкіх і многіх іншых майстроў добра відаць аднаасць традыцыям мясцовага, старажытнарускага жывапісу. Аднак гэтыя майстры не адмаўляліся і ад заходнееўрапейскага мастацтва, тым

больш што ў XVIII ст. мастацтва Расіі ўжо ўлілося ў агульнаеўрапейскае і развівалася разам з ім. Моцнаму пранікненню заходнееўрапейскіх уплываў садзейнічала і наўнасць

165. Расце Хрыстова.
Абраз святочнага рада Шарашоўскага іканастанаса. Брэсцкая вобл.
XVIII ст. ДММ БССР

вялікай колькасці замежных мастакоў на Беларусі.

Беларускія ізаграфы вельмі часта выкарыстоўвалі заходнееўрапейскую схему «Сашэсце святога духа». Зелаўскі майстар, напрыклад, яшчэ шырэй уводзіў заходнееўрапейскія схемы ў абразы «Апосталы», «Благавешчанне». Да яе звярнуўся і латыгальскі майстар у «Каранаванні маці

166. Выбраныя святыя: Васіль Вялікі,
Грыгорый Багаслоў, Іаан Златавуст
з г. п. Шарашова Брэсцкай вобл.
2-я пал. XVIII ст. ДММ БССР

боскай». Яны таксама і ў аснове абразоў «Каранаванне маці боскай» з Нова-Тухіна, «Маці боская Адзігітрыя Рымская» з Астраглед. Нярэдка беларускія майстры пісалі абразы паралельна па кананічных праваслаўных і заходнееўрапейскіх схемах на той жа самы сюжэт. Таму побач з растова-суздальскім ізводам «Пакровы», вядомым па працах манаграміста М. В. (1751) і Маркіянавіча (1761), з'яўляюцца і «Пакровы» заходнееўрапейскага тыпу ў працы Яна з Бусяжа 1797 г.

Ускладненне кампазіцыі за кошт сінтэзу ўсходняй і заходнееўрапейскай схем («Пакровы» латыгальскага майстра, «Праціўшае дрэва крыжа» з Віцебска), пошукі новых кампазіцыйных рашэнняў для прачытаных па-новаму евангельскіх сюжэтаў або кандакаў у гонар маці боскай («Адзіны бог усіх» з Астраглед, «Акафіст маці боскай» 1796 г. з Пінкавіч) паказваюць, што ў сярэдзіне — другой палове XVIII ст. у жывапісе Беларусі развіваецца ілюстрацыйна-дагматычны напрамак.

Як і ў барочнай алтарнай скульптуры, у іканапісе гэтага часу велізарная роля адводзілася пазалоце і серабрэнню. У абразях мясцовых чыноў шарашоўскага і давід-гарадоцкага іканастанасаў — «Маці боская Адзігітрыя», «Хрыстос Уседзяржыцель» — уведзены пазалочаны арнаментаваны фон, жывапіснае адзенне закрыта пазалочанай, пасярэбранай чаканкай з абкладамі барочнай разьбы. Гэты ж спосаб афармлення характэрны для «Хрыста Уседзяржыцеля» (1766) з Пінска, «Пакроваў» (1796), «Маці боскай з дзіцем» (1795) са Стахава, абразоў з Гарадоў, Лунны, Мосара, Гродна і многіх іншых.

Часам фон (у тым ліку і пазалочаны і пасярэбраны) зацягвалі рознакаляровым аксамітам або сукном (чырвоным, цёмна-чырвоным, зялёным, карычневым), прымацоўвалі на ім зоркі. Жывапіс адзення закрыва-

167. Манаграміст М. В. Пакровы. Абраз з г. Маладзечна Мінскай вобл. 1751. ДММ БССР

лі пазалочанымі, пасярэбранымі рызамі, як, напрыклад, у «Маці боскай Адзігітрыі Смаленскай» з Дзісны, абклад для якой у 1774 г. зрабіў залатых спраў майстар Пётр Сліжык; у «Хрысце Уседзяржыцелю» 1767 г. з Мястковіч і інш. Гэту своеасабліваць афармлення беларускіх абразоў яшчэ напачатку XX ст. адзначыў П. М. Красавіцкі, які лічыў, што такім спосабам «пры параўнаўчай беднасці насельніцтва Заходняй Русі задавальнялася імкненне да царкоўнай дабрачыннасці»³⁶.

³⁶ Красавіцкі П. М. Памятнікі царкоўнай старыны Полоцка-Вітэбскага края і іх охранение//Полоцко-Вітэбская старына. Вітэбск, 1911. Кн. 1. С. 20.

Здаралася, рызы ў абкладах выконваліся не з металу, а з дрэва. Яны ўяўлялі імітацыю пазалочаных, пасярэбраных абкладаў, напрыклад у абразах «Маці боская Адзігітрыя Смаленская» (XVI ст.) з Дубянца, «Пётр і Павел» (XVIII ст.) з Магілёва.

Фон, адзенне, архітэктурныя дэталі, нацюрморт у абразах запаўняліся пазалотай з аграфленнем. Так выкананы «Маці боская Адзігітрыя» (1750) з Чарнякава, «Пакровы» (1797) Яна з Бусыжа, «Хрыстос Уседзяржыцель», «Раство багародзіцы» (апошняя чвэрць XVIII ст.) з Чарнян і шмат іншых.

Па сутнасці, жывапісцы к канцу XVIII ст. пачалі пісаць толькі рукі і лікі, якія былі відаць на абразах. Дэкарыроўка твораў, у якой пераважную ролю адыгрывалі разьба на ляўкасу, дрэву, чаканка на металу, сведчыць пра выцясненне жывапісу, пра яго заняпад. Гэта прыкметна ў «Святым сямействе» С. М. Сазна (1729), «Цудзе Юр'я аб змею» (1736), «Растве Хрыстовым» (1746) латыгальскага майстра, у трохстворкавым складзеню «Наталля. Маці боская Адзігітрыя. Рафаіл» (1760) з Турава. Пры ўсёй наіўнасці ў адлюстраванні персанажаў, бытавых дэталей у названых абразах нацярэжвае зніжэнне прафесійнага майстэрства.

Такім чынам, давыд-гарадоцкі, шарашоўскі іканастасы, асобныя абразы, якія, безумоўна, некалі ўваходзілі ў іканастасы, паказваюць асноўныя, кардынальныя лініі развіцця ікананісу Беларусі сярэдзіны — другой паловы XVIII ст. На жаль, іншыя іканастасы XVIII ст. да нашых дзён не захаваліся. Шматлікія войны, што пракаціліся па беларускай зямлі, абумовілі інтэнсіўныя адбудовы і перабудовы цэркваў, шматвяковая барацьба католікаў і уніятаў супраць праваслаўнай царквы, калі уніяты, імкнучыся «знешнасць грэчаскую мяняць на рымскую, выкідвалі іканастасы ў цэрквах і сталі спяваць

польскія канты»³⁷, — усё гэта прывяло да знішчэння вялікай колькасці іканастасаў у цэрквах Беларусі.

Пра гэта сведчаць і справаздачы візітараў, зробленыя ў 70-х гадах XIX ст. і апублікаваныя ў «Описании церквей и приходов Минской епархии»³⁸.

Усё больш адчувальным становіцца ўвядзенне новых элементаў ва ўбранне інтэр'ераў. Алтары з'яўляюцца за тронам, на горным месцы. Як і ў касцёлах, яны пачынаюць узводзіцца на паўночных і паўднёвых сценах, на фоне калон. Гэта добра прасочваецца ва ўсіх уніяцкіх храмах — у Бабчыне (1740), Барбарове (1779), Вязку (1793), Смедане (1795), Сафійскім саборы ў Полацку (1738—1750), Георгіеўскай царкве XVIII ст. у Жыровічах і ў многіх іншых. Уяўленне аб характары афармлення такіх алтароў дае тытульны ліст «Ліцавога потнага Ірмалога» 1741—1744 гг. вядомага нам Іаана Рапалеўскага. У некаторых цэрквах наогул адмаўляліся ад іканастаса і ўзводзілі толькі алтар (Вольна, 1768). Паўсюдна ў цэрквах з'яўляліся запазычаныя ў касцёлах двухбаковыя абразы, упрыгожаныя разьбой, скульптурай, — фэратроны: у Шарашове, Сморках, Малой Берастовіцы і іншых месцах.

Такім чынам, на працягу XVIII ст. адбываюцца змены ў дэкаратыўным афармленні царкоўных інтэр'ераў, што было цесна звязана з новаўвядзеннем у адпраўленні культуры. Гэты працэс закрануў і ікананіс. Візіторы XIX ст. звярнулі ўвагу на тое, што ў цэрквах побач з абразамі, выкананымі на дрэве, ёсць абразы, зробленыя на палатне (Брэст, 1759; Божыч, 1777; Астратанка, 1779). Пераход ад работы тэмперай на дошцы да работы алеем на палатне быў не толькі

³⁷ Описание церквей и приходов Минской епархии (ОЦМЕ). В 9 т. Мп., 1878—1879. Т. 9. С. 105—106.

³⁸ Там жа, Т. 1—9.

справай тэхнікі. Гэта было выклікана спецыфікай афармлення палатна, яго абрамлення, што вяло да новага разумення і перадачы глыбіні, перспектывы, г. зн. да сцвярджэння ў мастацтве свецкага светапогляду. Зародкі гэтага працэсу ў ікананісе

Беларусі заўважаюцца ў абрамленні драўлянымі накладкамі палёў абразоў ужо ў самым пачатку XVII ст.

168. *Расцево Хрыстова. 1746.*
Абраз з в. Латыгава Віцебскай вобл.
ДММ БССР

Развіццё іканапісу на Беларусі адбывалася праз асэнсаванне традыцый мясцовага, старажытнаруускага, і заходнееўрапейскага мастацтва³⁹. У «Апісаннях» візіторы XIX ст. выдзялялі таксама абразы, створаныя ў візантыйскім стылі (Прусы, 1772), італьянскім (Баслаўцы, 1799), і абразы рознага пісьма — грэчаскага (Петрыкаў, 1772), мясцовага (Быхаў, 1757), акадэмічнага (Лучыцы, 1785), маскоўскай работы (Дудзічы, 1778). На жаль, па-за ўвагай даследчыкаў засталіся кантакты беларускіх і ўкраінскіх мастакоў, якія яскрава выявіліся яшчэ ў 40—50-я гады XVII ст. у творчасці маларыцкага майстра аўтара абразоў «Праабражэнне» (1648), «Пакровы» (1649), «Успенне» (1650). Гэтыя сувязі не перапыняліся да канца XVIII ст. Вось факты. У 1759 г. у Кіеў з брэсцкіх царкваў было адпраўлена шмат абразоў для ўзнаўлення «з захаваннем старога пісьма»⁴⁰. На Беларусі шырокай папулярнасцю карыстаўся мастацкі цэнтр у Кіеве. Яго роля асабліва ўзмацнілася пасля адкрыцця жывапіснай школы пры Кіева-Пячэрскай лаўры ў 1763 г. У ёй вучыліся Іван Лем (Сягневіч) з Брэст-Літоўска, Іван Трывага (Трывага) і Васіль Маркіянавіч са Слуцка. «Дзеля навучэння іканапіснаму майстэрству» ў Кіеў у 1799 г. з Магілёва быў звольнены Яўстафій Маргун, вучань свяшчэнніка і іканапісца Васіля Сущэўскага. Вельмі знамянальна і тое, што ў 1797 г. у Магілёў для роспісу кафедральнага сабора быў запрошаны выхадзец з Украіны, вядомы майстар рускага партрэтнага жывапісу У. Л. Баравікоўскі (1757—1825). У Магілёве ён напісаў абраз «Архангел Гаўрыіл» і «Партрэт Кацярыны II».

Візіторы XIX ст. паведамляюць таксама і пра ўзровень выканання іканапісных прац. Разам з творами добрай работы, значнага, добрапрыстойнага пісьма ў Еўтушковічах (1753), Вічыне (1759), Рудабелцы (1770), Мохры (1792), Рубелі (1796) яны называюць шмат іканастанасаў нізкай вартасці, немастацкага, нядобрапрыстойнага пісьма ў Дунайчыцах (1707), Беразіне (1716), Бабчыне (1740), Гарадзішчы (1756), Ліпе (1773), Храковічах (1776), Верасніцы (1782), Макрове (1782), Бродзіцы (1800), Ліпаве (1800). Часам у царквах Магілёўшчыны з 1711 г. у якасці абразоў выкарыстоўваліся гравюры, напрыклад «Маці боская Тупічэўская» з подпісам мастака Іаана Шалапа, а на Віцебшчыне ў 1771 г. меліся «образа бумажныя»⁴¹.

У іканапісе на працягу ўсяго XVIII ст. ідзе павольны працэс «распаду» абраза як цэласнай сістэмы. Яго актыўна стымулявалі самі мастакі, якія пастаянна ўводзілі рэальныя моманты ў традыцыйныя схемы. Звязана гэта з тым, што мастацтва для царквы не магло ўжо з усёй паўнатай адлюстраваць прагрэсіўныя ідэі эпохі. Таму відучыя мастацкія сілы аказваюцца ў арбіце свецкага мастацтва.

Іканапіс Беларусі XVIII ст. развіваўся не ізалявана ад астатніх відаў мастацтва, а ў цесным узаемадзеянні з імі. На яго, як бачым, моцны ўплыў аказалі алтарны і партрэтны жывапіс, прыкладное мастацтва, разьба. Разам з тым і існаванне іканапісу ў XVIII ст. не было безвыніковым для алтарнага і партрэтнага жывапісу. Адчуваецца супярэчлівасць і ў манеры пісьма, часта набліжанай да свецкага жывапісу, і ў звароце адначасова да дасягненняў і мясцовага, старажытнаруускага, і за-

³⁹ Жывапіс Беларусі XII—XVIII стагоддзяў: Фрэска. Абраз. Партрэт. Мн., 1980. Заўвагі.

⁴⁰ Тр. IX Археол. съезда в Вильно (1893). М., 1896. С. 336.

⁴¹ ИЮМ. Вып. 19. С. 268; Фурсов М. В. Описание Могилевского музея. Могилев-на-Днепре, 1898. С. 8.

ходнееўрапейскага мастацтва. Гая ж супярэчлівасць характэрна і для афармлення царкоўных інтэр'ераў.

Прычына гэтай з'явы караніцца ў тым, што іканапіс найбольш ярка адлюстравваў супярэчнасці сваёй эпохі. Арыентацыя на традыцыі мясцовага, старажытнарускага мастацтва, захаванне кананічных іконаграфічных схем асацыіраваліся тады

скіх схем, іх захаплялі новыя сюжэты, іконаграфічныя схемы, якія не былі распрацаваны. Такія з'явы былі магчымы толькі пры недастатковай багаслоўскай падрыхтоўцы царкоўнага кліра, ды і праваслаўных брацтваў, якія кантралявалі царкву на Беларусі. Яны сведчаць пра наяўнасць моцнай ерэтычнай плыні ў асяроддзі духавенства.

Іканапіс Беларусі XVIII ст., як ніякае іншае мастацтва, аказаўся здольным асабліва востра адлюстравць палітычныя страсці сваёй эпохі, таму што важнейшым стымулюючым і апладняльным пачаткам для яго была народная творчасць. Менавіта яна ажывіла іканапіс, надала яму асаблівую афарбоўку і чароўнасць. Як і ў народных прымітывах, евангельскія падзеі ў абразях перададзены з непасрэднай наіўнасцю, з увядзеннем у кампазіцыі любімых герояў-абаронцаў, пераможцаў, мсціўцаў. Калі ж пасля ўз'яднання Беларусі з Расіяй іканапіс страціў ролю адной з форм палітычнай барацьбы, іменна струмень народнай творчасці садзейнічаў трансфармацыі іканапісу ў народнае мастацтва.

На працягу ўсяго XVII стагоддзя, як і двух папярэдніх, можна пераканацца ў творчым мысленні, адметных асаблівасцях жывапіснай манеры мясцовых іканапісцаў, у іх шырокіх кантактах са славянскімі і заходнееўрапейскімі мастакамі. Усё гэта дае магчымасць сцвярджаць існаванне іканапіснай школы на Беларусі. Яе вызначаюць вялікая эмацыянальнасць, выразнасць, своеасаблівая дэкаратыўнасць колеру, любоў да ўзорыстасці і арнаментыкі, непасрэднасць, блізкасць да фальклору, імкненне перадаць элементы рэальнага свету, канкрэтнасць мыслення. Актыўна ўбіраючы і перадаючы ўплывы з Захаду на Усход і з Усходу на Запад, яна засталася адной з важнейшых з'яў у гісторыі мастацтва славянскіх народаў.

169. Невадомы мастак.
Партрэт Ігнація Завішы. 1732. ДММ БССР

з захаваннем праваслаўнай веры, а таксама мовы, культуры, нацыянальнай незалежнасці. Але захаванне канона было значным тормазам у развіцці рэалістычных тэндэнцый, што не адпавядала імкненням прагрэсіўных мастакоў. Аддаючы даніну схеме (пры гэтым адвольна перакампаануючы элементы канона), мастакі насычалі яе «мірскім» зместам. Абразы трацілі сакральнае значэнне і сімвалічны сэнс. Некаторыя мастакі ішлі нават на карэнную ломку традыцыйных ізводаў, на стварэнне кампазіцый на матывах евангельскіх сюжэтаў (напрыклад, Іаан Рапалеўскі «віцебскі») або на кампраміснае злучэнне заходне- і ўсходнееўрапей-

* * *

У XVIII ст. партрэт у выяўленчым мастацтве Беларусі меў па-ранейшаму перавагу над іншымі жанрамі, хаця ў гэты час умовы для яго развіцця былі не зусім спрыяльнымі. Прайшла апушташальная Паўночная вайна (1700—1724). На працягу ўсяго XVIII стагоддзя магнаты вядуць міжусобную барацьбу за карону. Тэорыя «сарматызму», якая прапаведвала пэўны светапогляд і дыктавала свае законы мастацтву, працягвала аказваць моцны ўплыў на развіццё партрэтнага жанру. У адрозненне ад іншых мастацкіх школ беларускі партрэт знаходзіўся ў некалькі штучнай ізаляцыі. Калі, напрыклад, у рускім мастацтве ў працах «персонных дел» майстроў зараджаюцца новыя адносіны да чалавека і паступова фарміруецца новы напрамак, які расквітнеў у творчасці Ф. Рокатава, Дз. Лявіцкага, У. Баравікоўскага, дык у беларускім амаль да першых дзесяцігоддзяў XIX ст. захоўваецца традыцыйны тып партрэта. Па-ранейшаму ў цэнтры ўвагі мастака не чалавек з яго непаўторным душэўным складам, а нейкі ідэал, які склаўся ў дваранска-шляхецкім асяроддзі. Акцэнт робіцца не на твары партрэтаванага, а на яго адзенні, на антуражы, дэталях, якія гавораць аб сааслоўнай прыналежнасці, месцы на сацыяльнай лесвіцы.

Грамадскі ідэал эпохі «сарматызму» знайшоў яркае ўвасабленне ў партрэтах Януша Антонія і Міхала Сервацыя Вішнявецкіх (сярэдняна XVIII ст., ДММ). Напісаны яны мясцовым мастаком пад моцным уплывам польскай мастацкай школы, для якой асабліва характэрна перадача менавіта шляхецкага светапогляду. Аўтар партрэта Януша Антонія Вішнявецкага карыстаецца вядомымі яму тэхнічнымі сродкамі еўрапейскага мастацтва, але падпарадкоўвае іх існуючаму старому канону. З вялікім майстэрствам ён перадае цяжкія

складкі пышнай драпіроўкі, бурлівыя рытмы чырвонага плашча. Жывапісная гама жупана пераліваецца адценнямі блакітнага, шэрага, светла-бэзавага колераў. Але ў пастаноўцы фігуры, размяшчэнні яе на палатне ён поўнаасцю ідзе за традыцый, якая склалася яшчэ ў XVII ст.

Інакш пададзены беларускім мастаком партрэт Ігнація Завішы (1732). У яго лагодны пагляд, зграбная постаць. Унутраная сіла і прыгажосць гэтага чалавека падкрэслены гучным чырвоным колерам кунтуша, блакітнай ордэнскай стужкай і залатым шыццём слускага пояса. Адчуваецца яўнае любаванне мадэллю. Падыход да адлюстравання чалавека істотна адрознівае партрэт Ігнація Завішы ад польскіх сармацкіх партрэтаў. Разуменнем колеру, мадэліроўкай формы, размяшчэннем фігуры на палатне партрэт бліжэй да беларускага народнага мастацтва.

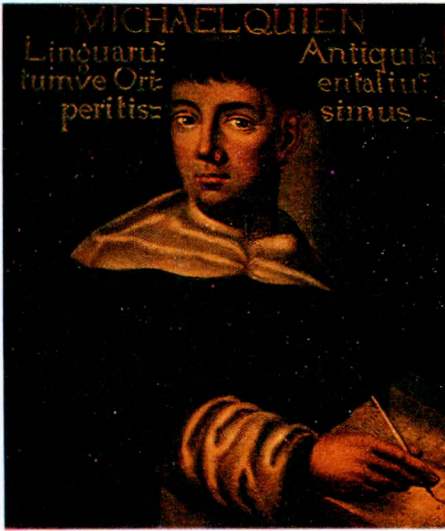
У асяроддзі беларускіх і польскіх магнатаў лічылася прэстыжным мець у сваёй мастацкай галерэі партрэты каралёў ці знакамітых духоўных асоб. У нявіжскіх інвентарах сустракаюцца прозвішчы рускіх цароў і царыц, прускіх каралёў і каралеў, аўстрыйскіх імператараў, рымскіх пап і кардыналаў. Асабліваю цікавасць выклікае партрэт польскага караля Станіслава Аўгуста Панятоўскага (1783, ДММ БССР), напісаны прыдворным мастаком Радзівілаў Юзафам Ксаверыем Гескім. Нявіжскі мастак намалюваў Станіслава Аўгуста ў рост у афіцэрскім мундзіры, надзетым паверх панцыра. Праз левае плячо перакінута цёмна-блакітная стужка ордэна Белага арла. У адной руцэ кароль трымае скіпетр, другой указвае на стол, дзе ляжаць адзнакі каралеўскай улады — карона і дзяржава. Нягледзячы на ўсе адзнакі параднага партрэта, Станіслаў Аўгуст Панятоўскі выглядае надзвычай будзённа і нават праязічна. Калі параўнаць гэты партрэт з працамі вядомых еўрапейскіх мастакоў, у тым

170. Неядомы мастак. Партрэт
М. Агінскага. Пасля 1754 г. Фрагмент.
ДММ БССР

ліку Марчэла Бачарэлі, Іагана Батысты Лампі ці Пера Крафта, дзе Станіслаў Аўгуст адкрыта пазіруе, дык у партрэце Гескага характэрныя для такога тыпу партрэта веліч вобраза

171. Невядомы мастак. Партрэт М. Квіена. 2-я пал. XVIII ст. ДММ БССР

і імпазантнасць адсутнічаюць. Мастак, карыстаючыся прыёмамі еўрапейскай школы, застаецца верным мясцовым традыцыям, захоўваючы сваё бачанне асобы. Як і ў большасці партрэтаў мясцовых мастакоў, тут уражвае пачуццё колеру. Voxхрыстыя, блакітныя, карычневыя таны добра згарманізаваны і ствараюць атмасферу святочнасці і ўрачыстасці, якая так адпавядае задачам параднага партрэта.

У Дзяржаўным мастацкім музеі БССР захоўваецца партрэт Ганны Катажыны Радзівіл (1-я палова XVIII ст.). Саноўная дама сядзіць у крэсле, паклаўшы адну руку на падушачку, якая ляжыць на краі стала, другую трымае за поясам. На ёй чорная сукенка з невялікім белым каўнерыкам, на галаве чорнае пакрывала. Умела карыстаючыся святла-

ценым, мастак дакладна лепіць твар, рукі. Асабліва выразны твар з цяжкім падбародкам, вялікім носам, зацятымі вуснамі. Гучныя цёмныя таны, якімі вырашаны партрэт, добра перадаюць аскетызм, вялікую ўнутраную сілу і энергію гэтай вельмі ўладарнай і энергічнай асобы. Хто з'яўляецца аўтарам гэтага партрэта, пакуль што невядома. Але ёсць звесткі, што ў гэты час у Бялай, рэзідэнцыі Ганны Катажыны Радзівіл, працаваў Стэфан Цыбульскі, які напісаў 5 партрэтаў. Вядома таксама, што ў 1759 г. мастак працаваў і над партрэтамі Ганны Катажыны.

У гісторыі беларускага партрэта мастацтва прыкметнае месца належаць серыі партрэтаў выкладчыкаў Полацкай езуіцкай акадэміі Дамініка Чартарыйскага, Францішка Шастоўскага, Міхаіла Квіена, якая захоўваецца ў Дзяржаўным мастацкім музеі БССР. У выявах гэтых людзей аўтары не адступаюць ад канона партрэта вучонага, які склаўся яшчэ ў мінулым стагоддзі. Уражвае трапнасць, ёмістасць характарыстыкі, за якой паўстае мастацкі вобраз. Адчуваецца векавы вопыт мясцовых мастакоў, пільнае ўгляданне ў натуру, умненне адной рысай перадаць значнае, характэрнае.

Жываліс гэтай серыі не вызначаецца багаццем каларыстычнай гамы, ён хутчэй манахромны. Адзенне і прычоскі даюць магчымасць датаваць партрэты прыблізна сярэдзінай ці другой паловай XVIII ст. Вядома, што ў гэты час у Полацку працавалі мастакі Малахоўскі, Мядзвецкі, Грубер і інш. Творчасць гэтых майстроў яшчэ патрабуе глыбокага даследавання і вывучэння.

Нягледзячы на пэўную ізаляванасць ад іншых мастацкіх школ, беларускі партрэт XVIII ст. адчуў значны ўплыў французскага мастацтва. У нас няма звестак аб аўтары партрэта Міхала Казімежа Агінскага (пасля 1754, ДММ), але, мяркуючы па манеры пісьма, аўтар пар-

трэта быў добра знаёмы з французскім жывапісам.

Міхал Казімеж Агінскі (1730—1800) — дзядзька польскага кампазітара Міхала Клеафаса Агінскага — займаў высокія пасады ў Вялікім княстве Літоўскім. Чалавек усебакова адукаваны, большую частку свайго жыцця ён пражыў у Слоніме, дзе стварыў оперны тэатр і капэлу, адкрыў друкарню, пабудоваў канал, які потым атрымаў яго імя. На партрэце Міхал Казімеж пададзены ў элегантным развароце ўлева. Правую руку ён трымае на эфесе шаблі. Левай, у якой военачальніцкі жэст, ён паказвае на бітву, што адбываецца ўдалечыні. Гэта рэпрэзентатыўны партрэт з адпаведнымі аксесуарамі, але застыласць, скаванасць позы ўжо знікаюць. Паварот фігуры, энергічны жэст, складкі адзення робяць уражанне жывой непасрэднасці руху, твар з лёгкай усмешкай, ажыўлены. Ігрой святлаценю мастак стварае ўражанне пераліваў жоўтага аксаміту і цёмна-блакітнай муравай стужкі. Партрэт напісаны ў стылі ракака, але мастак адказваецца ад бляклых таноў, улюбёных прадстаўнікамі гэтага напрамку. Колер яго больш насычаны, форма больш акрэслена.

Пад уплывам стылю ракака напісан і партрэт Міхала Казімежа Радзівіла (Рыбанькі) (ДММ). Яго аўтарам, магчыма, з'яўляецца польскі жывапісец Аўгустын Мірыс (1700—1790), які атрымаў адукацыю ў Францыі і каля 1731 г. прыехаў у Польшчу. Доўгі час ён жыў у Беластоку ў маінтку сваяка Радзівіла Яна Клеменса Браніцкага. Тут, відаць, і быў напісаны гэты партрэт.

Беларускі жывапіс XVIII ст., амаль цалкам вызваліўшыся ад рэлігійнага ўплыву, увабраў у сябе лепшыя дасягненні рэалістычнага мастацтва Захаду, захаваўшы пры гэтым мясцовую самабытнасць. Прафесійнае майстэрства прадстаўнікоў амаль усіх жанраў жывапісу грунтавалася на трывалай глебе акадэміч-

нага мастацтва. Разам з гэтым у іх творчасці адчуваецца і вялікі ўплыў народнага мастацтва, што наклала адбітак і на эвалюцыю стыляў барока і класіцызму ва ўмовах Беларусі.

ГРАФІКА

Прыкметнай рысай развіцця беларускай графікі ў XVIII ст. з'явілася далейшае пашырэнне яе відаў і тэхнік. Больш інтэнсіўна эвалюцыяніруюць станковыя формы, у прыватнасці эстамп, які на ранейшых этапах некалькі адставаў ад кніжнай гравюры. Гравіраваліся гарадскія пейзажы, гістарычныя і алегарычныя кампазіцыі, лубкі, генеалагічныя дрэвы і нават карты.

Па-ранейшаму значнай заставалася ўдзельная вага партрэта. Большасць фэадалаў беларускага ці літоўскага паходжання часцей за ўсё заказвалі свае партрэты за мяжой. Разам з тым некаторыя з іх звярталіся і да мясцовых мастакоў, аб чым сведчыць іканаграфія роду Радзівілаў, выкананая ў Нясвіжы Ляйбовічамі. Ад XVIII ст. захавалася і некалькі народных лубкоў — карцінак рэлігійнага зместу ў тэхніцы медзярыта або «абразной» кеілаграфіі.

Пачалося калекцыяніраванне гравюр. Самым буйным быў збор Сапегаў. Яны мелі вялікія на таму часу бібліятэкі ў Ружанах і Кодзені, заказвалі для кніг экслібрысы⁴². У графічных зборах Сапегаў пераважалі творы заходнееўрапейскіх мастакоў.

У XVIII ст. засвойваецца новая тэхніка — акватынта, з'яўляюцца першыя афорты. У параўнанні з разцовым медзярытам, дзе вядучую ролю адыгрывала штрыхоўка, акватынта і афорт пашырылі магчымасці маста-

⁴² Нікалаеў М. Аблічча сярэднявечнай бібліятэкі//Мастацтва Беларусі. 1985. № 7. С. 64—65.

коў у выкарыстанні танальных суадносін, перадачы святла і ценю.

Кніжная гравюра па-ранейшаму заставалася вядучым відам графікі. У XVIII ст. на Беларусі з пэўнымі перапынкамі функцыяніравала каля 14 друкарняў — у Мінску, Гродна, Нясвіжы, Слуцку, Супраслі, Шклове і іншых гарадах. Пераважная большасць кніг выдавалася на лацінскай і польскай мовах⁴³. Па-мастацку аформлення выданні з'яўляліся рэдка, у аздабленні пераважалі застаўкі, віньетки, нярэдка адціснутыя са старых, сцёртых клішэ. Больш высокі мастацкі ўзровень афармлення і ілюстравання кніг дэманструюць дзве буйныя друкарні — супрасльская і магілёўская.

Супрасльскі манастыр, заснаваны Хадкевічамі ў 1498 г., вядомы як адзін са значных асяродкаў беларускай кніжнасці. Пры манастыры існавала бібліятэка, у якой ужо ў XVI ст. было больш за 200 кніг, сярод іх такія значныя выданні, як «Супрасльскі рукапіс» XI ст. і інш. Супрасль быў таксама значным цэнтрам перапіскі і аздобы рукапісаў. Гэты фактар уздзеінічаў на графіку супрасльскіх старадрукаў, для якой характэрна сувязь з рукапіснымі традыцыямі.

Друкарня ў Супрасльскім манастыры ўзнікла ў пачатку 90-х гадоў XVII ст. і праіснавала больш 100 гадоў, выпусціўшы каля 420 выданняў. Кнігі выдаваліся на царкоўнаславянскай, польскай, лацінскай, літоўскай і іншых мовах. Гэта былі тэалагічныя, філасофскія і мастацкія творы, календары, панегірыкі, падручнікі, юрыдычна-заканадаўчыя акты, кнігі па медыцыне, сельскай гаспадарцы, геаграфіі і г. д.⁴⁴ Многія з іх добра

аздоблены. Большасць гравюрных клішэ стваралася, відаць, майстрамі, што працавалі пры Супрасльскім манастыры. На фоне тагачаснай кніжнай прадукцыі супрасльскія выданні вылучаюцца імпазантнасцю, своеасаблівай манументальнасцю, што дасягалася за кошт вялікага фармата кніг — «у ліст». Радзей выдаваліся кнігі «ў чацвёрку».

У выданнях Супрасля шырока выкарыстоўвалася наборная арнаментыка філіграннай карункавай работы. Яе матывы — тонкія завітушкі, лісцікі, рожкі — сугучныя арнаментыцы віленскай Свята-Духаўскай друкарні. На тытулах такая літая арнаментыка нярэдка набывала форму рамкі.

У буйных раслінных застаўках разнастайнай формы матывы барока ўмела аб'яднаны з элементамі народнага мастацтва, уплыў якога на супрасльскую графіку асабліва прыкметны. У застаўках супрасльскіх выданняў значна часцей, чым у іншых, ужывалася старадрукарская арнаментыка. Даволі часта ў кнігах з Супрасля сустракаюцца і канцоўкі: матывы плячёнкі («Буквар», 1761), вазона («Буквар», 1792).

Як і ў віленскіх выданнях, ілюстрацыя ў супрасльскіх кнігах не атрымала значнага пашырэння. Аднак на франтыспісах сустракаюцца традыцыйныя выявы евангелістаў Феафілакта Балгарскага («Евангелле», 1790), цара Давіда («Псалтыр», 1780, 1794), маці боскай («Буквар», 1754, 1761). Трактоўка гэтых вобразатвораў блізкая да традыцый беларускага лубка.

Больш як за стогадовае існаванне супрасльская графіка зазнала пры-

⁴³ Мальдзіс А. І. Кнігадрукаванне Беларусі ў XVIII ст. // Кніга, бібліотечное дело и библиография в Белоруссии. Мн., 1974. С. 130—138.

⁴⁴ Лабынцев Ю. А. Кирилловское книгопечатание в Супрасле: Автореф. дис. канд. филол. наук. М., 1980. С. 8; Ён

жа. В помощь составителям сводного каталога старопечатных изданий кирилловского и глаголического шрифтов: Метод. указания. М., 1978. Вып. 3: Кирилловские издания супрасльской типографии. С. 47.

кметную эвалюцыю стылю. Афармленне ранніх выданняў сведчыць аб цеснай сувязі з віленскай графікай. У 90-я гады XVII ст. Супрасль атрымаў друкарскае абсталяванне віленскіх базыльян, што не магло не адбіцца на знешнім выглядзе старадрукаў.

172. Гравёр Д. Г. Тытул «Служэбніка». Супрасль, 1758

173. Старонка «Буквара». Супрасль, 1761

Як і ў іншых друкарнях, яго асабліваці ў значнай ступені вызначаў тытул. Першая кніга супрасльскай друкарні — «Служэбнік» 1692—1695 гг. пачаў друкавацца ў Вільні, а закончаны быў у Супраслі. Тытул кнігі ў тэхніцы медзярыта выканаў Лявонцій Тарасевіч. Гэта першы выпадак выкарыстання медзярыта ў беларускай кірылаўскай кнізе⁴⁵. Гравюра падабалася сучаснікам, аб

чым сведчаць шматлікія копіі з яе не толькі ў Супраслі, але і на Украіне.

У 1728 г. у Супраслі быў створаны ксілаграфічны тытул для «Актоіха». За аснову кампазіцыі ўзяты барочны франтон, ажыўлены фігурамі апоста-

⁴⁵ Раней, у 1628 г., С. Собаль прымяняў медзярыт на тытуле кіеўскага «Актоіха».

лаў Пятра і Паўла, сцэнамі са свяшчэннага пісання, выявамі анёлаў. Гэта адзін з самых удалых прыкладаў творчага пераасэнсавання барока на нацыянальнай глебе. Тытул унізе падпісаны манаграмай невядомага супрасльскага гравёра — ДТ. Праца сведчыць аб тым, што ў сярэдзіне XVIII ст. працэс «самавызначэння» беларускай школы графікі дасягнуў у Супраслі высокай ступені. Барока тут моцна знітавана з народнай творчасцю, графіка цікава ўзаемадзейнічае са скульптурай (фігуры Пятра і Паўла).

У канцы XVIII ст. у графіцы Супрасля формы барока быццам раствараюцца ў матывах народнага мастацтва, аб чым сведчыць тытул «Буквара» 1792 г. Народнае, ярка дэкаратыўнае светаўспрыманне трансфармуе і старадрукарскія застаўкі, што асабліва прыкметна ў афармленні «Паследавання пострыгу» (1697).

З другой паловы XVIII ст. у арнаментыцы супрасльскіх выданняў з'яўляюцца новыя рысы, звязаныя з уплывам французскай школы гравіравання праз пасрэдніцтва варшаўскіх майстэрняў, адкуль Супрасль атрымліваў друкарскі матэрыял⁴⁶.

Адметная рыса графікі супрасльскіх выданняў (асабліва беларускамоўных) — сувязь яе з традыцыямі лубка. Гэта асабліва прыкметна ў выявах маці боскай, што змешчаны ў «Букварах» 1754 і 1761 гг. У апошнім вобраз маці боскай з анёламі вабіць святочнасцю, прыгажосцю простаі, але выразнай пластыкі, якая ідзе ад лубка. Гравюра была, відавочна, створана па ўзору абраза Супрасльскай маці боскай.

Большасць супрасльскіх графікаў засталіся невядомымі. Даследчыкі называюць толькі іераманаха Антаніна Грушэцкага, прафесара жывапісных майстэрняў у Кракаўскай акадэміі⁴⁷. Не выключана, што ён прымаў удзел у стварэнні асобных гравюр. Акрамя таго, у сярэдзіне XVIII ст. у Супраслі працаваў гравёр Павел Комамар. Вядомы тры яго працы: дзве выявы маці боскай і «Распяцце»⁴⁸. Гэта тыповыя народныя лубкі — дрэварыты з сакавітымі, экспрэсіўнымі контурамі і каларытнымі штрыхамі. Дрэварыты ад рукі расфарбаваны

глыбокімі карычневымі фарбамі ў спалучэнні з чырвоным кадміем. Народнае светаўспрыманне майстра лубка выяўляецца і ў жыццёвых вобразах. Стыль лубкоў П. Комара блізкі да асобных гравюр супрасльскай

174. М. Вашчанка (?). Вадохрышча. «Акафісты і каноны». 1693

друкарні (маці боская з «Буквара» 1761 г.).

Цікавай старонкай у дзейнасці супрасльскай друкарні з'яўляецца выданне кніг для рускіх старавераў. Ва ўмовах царскай Расіі гэтыя кнігі аб'яўляліся па-за законам. Пачынаючы з 1772 г. у Супраслі было надрукавана каля 70 стараверскіх кніг. Па афармленню яны звязаны з маскоўскімі даніканаўскімі традыцыямі. Разам з тым у іх аздобе заўважаецца ўплыў і беларускай графікі, бо многія застаўкі ў іх друкаваліся з клішэ беларускіх выданняў. Наогул паліграфічнае афармленне супрасльскіх стараверскіх кніг вылучаецца досыць высокім узроўнем.

У цэлым графіка супрасльскай друкарні — арыгінальная з'ява мас-

⁴⁶ Лабынцаў Ю. А. Графіка беларускіх выданняў Супрасля//Помнікі гіст. і культ. Беларусі. 1983. № 2. С. 30.

⁴⁷ Там жа.

⁴⁸ У свой час гэтыя творы знаходзіліся ў Беларускам музеі ў Вільні, экспанаваліся на Мінскай абласной выстаўцы старажытнасцей.

тацтва беларускай кірылаўскай кнігі. Адметныя яе рысы — яскравая дэкаратыўнасць, святочнасць, багацце дэкору, якое выяўляецца не толькі ў застаўках, але і ў фігурных гравюрах. Як і гравюры куцеінскай школы, гэтыя творы блізкія да народнага лубка.

Друкарня Магілёўскага богаўленскага брацтва была заснавана ў першай палове XVII ст. і з перапынкамі функцыяніравала амаль да канца XVIII ст. Звесткі пра першапачатковы этап яе дзейнасці супярэчлівыя. Мяркуюць, што брацтва яшчэ ў 1633 г. атрымала каралеўскую грамаду на права заснавання Богаўленскага манастыра з друкарняй для выдання «павучальных і іншых духоўных і свецкіх кніг на мовах: рускай, грэчаскай, лацінскай, польскай»⁴⁹. У 1636—1638 гг. некалькі кніг тут надрукаваў Спірыдон Собаль. У 90-я гады XVII ст. брацтва перадала друкарскую маёмасць члену гарадской рады Максиму Вашчанку, дамовіўшыся, што ён будзе выдаваць кнігі ад імя брацтва⁵⁰.

Усяго друкарня Магілёўскага брацтва выдала больш за 40 кніг. Гэта была ў асноўным царкоўнаслужэбная літаратура: «Псалтыр» (8 выданняў), «Часаслоў» (7), «Акафісты» (5), «Малітваслоў» (4), на некалькі разоў выпушчаліся «Актоіх», «Трэфалагіён» і інш.

Мастацкае афармленне кніг няроўнае. Найбольш высокім паліграфічным узроўнем вылучаюцца выданні канца XVII — пачатку XVIII ст., калі друкарняй кіраваў М. Вашчанка. Лепшыя выданні гэтага часу — «Акафісты і каноны», 1693; «Дыёптра», 1698; «Неба новае» і «Перла шматколернае», 1699 і асабліва «Кніга жыццй святых», 1702 — характарызуюцца адносна добрым наборам,

двухколернасцю (чорны і чырвоны), выразнасцю друку.

У першыя дзесяцігоддзі XVIII ст. і пазней якасць магілёўскіх кніг крыху знізілася: дрэнная папера, сцёртыя клішэ асобных аздоб. Кантрастам да іх выглядаюць сюжэтна-тэматычныя гравюры, адзначаныя сапраўднай самабытнасцю. Мастацкая адметнасць гэтых гравюр дазваляе гаварыць пра магілёўскую гравёрную школу.

Творчасць магілёўскіх гравёраў характарызуецца непаўторнасцю ў вырашэнні кампазіцыі, тыпажу, прасторы, вобразна-пластычнай стылістыкі, тэхнікі гравіроўкі — лаканічнай лінеарнай, пластычна выразнай. Гравюры магілёўскай школы жыццё-

175. Ф. Ангілейка. Маці боская. «Часаслоў». Магілёў, 1703

ва напоўнення, з яркім нацыянальным каларытам, што нярэдка надае ім жыццесцвярдзальнае гучанне, зямны, рэальны характар.

Магілёўскія мастакі як бы падвялі вынікі ўсяму ранейшаму развіццю фігурнага дрэварыта — упершыню ў

⁴⁹ Жудро Ф. А. Богаўленскі братскі манах у Могілеве. Могілев-на-Днепре. 1899. С. 41—42.

⁵⁰ Там жа. С. 98.

беларускім кірылаўскім друку яны пачалі падпісваць свае творы. У Магілёве з'явіліся і першыя кірылаўскія ілюстрацыі — медзярыты.

У старадруках магілёўскага брацтва ўдасканальваліся асобныя кампаненты мастацтва кнігі, у прыватнасці тытул. Як і ў іншых друкарнях (асабліва ў Вільні і Еўі), у яго вырашэнні нярэдка выкарыстоўваўся матыў брамы. Але ў магілёўскіх выданнях архітэктурны тытул набыў асаблівую дэкаратыўнасць дзякуючы расліннай арнаментыцы, на фоне якой па абодва бакі ад традыцыйнай брамы даваліся медальёны або картушы з выявамі анёлаў, святых або новазапаветных сцэн («Асмагласнік», 1754; «Дыёнтра», 1698; «Перла шматколернае», 1699). Аналагічны малюнак часта сустракаецца і на застаўках магілёўскіх кніг («Дыёнтра», 1698; «Неба новае», 1699).

176. Ф. Ангілейка. Св. Мікола.
«Ірмалог». Магілёў. 1700

Адметная рыса афармлення магілёўскіх кніг — ілюстрацыйнасць, што адрознівае іх ад іншых кірылаўскіх выданняў. Ілюстрацыі выконваліся ў стылі барока. Але ў адрозненне ад віленскага графічнага барока з ярка выяўленым заходнееўрапейскім напрамкам магілёўскае барока арыгінальна знітавана з візантыйскімі мастацкімі традыцыямі.

Колькасць мастакоў, якія працавалі ў Магілёве, дакладна ўстанавіць цяжка. Некаторыя даследчыкі (М. Кацар і інш.) называюць Максіма, Васіля і Апанаса Вашчанкаў, Фёдара Ангілейку, Афанасія П. (Пігарэвіч?), майстра Сямёна, Мікіту Антушкевіча, Міхася Чарняўскага, Яна Стральбіцкага⁵¹.

Асновы гравёрнай школы Магілёва былі закладзены Максімам Вашчанкам, выхаванцам Віленскай езуіцкай акадэміі. Мастацкая спадчына М. Вашчанкі значная: 19 ілюстрацый да «Манархіі Турэцкай» (Слуцк, 1678), каля 36 — да «Акафістаў і канонаў» (Магілёў, 1693). Такой колькасці прац не меў ніводны магілёўскі гравёр.

Раннія медзярытныя ілюстрацыі М. Вашчанкі да «Манархіі Турэцкай» — яркая з'ява беларускай кніжнай гравюры. Гэта цалкам свецкі цыкл рэдкай па тых часах жыццёвай пераканальнасці. Кніга «Акафісты і каноны» належыць да лепшых беларускіх выданняў. Яе ўпрыгожваюць 36 гравюр на евангельскія тэмы. Гэта самы поўны новазапаветны цыкл у беларускай кніжнай графіцы тых часоў. Гравюры (кожны медзярыт сярэднім памерам 10×6,5 см дадзены на поўную старонку) выкананы ў стылі барока. Багатая фантазія мастака асабліва добра выяўляецца ў адмысловай групоўцы шматфігурных сцэн. Кожны раз М. Вашчанка кампануе іх па-рознаму, ніколі не паў-

⁵¹ Кацар М. С. Изобразительное искусство Белоруссии дооктябрьского периода. Мн. 1969. С. 126.

тараючыся. Пры гэтым у гравюрах адчуваецца творчая самастойнасць аўтара: кананізаваныя ў візантыйскім і рускім мастацтве сюжэты «Благавешчанне», «Уезд у Іерусалім»,

177. М. Вашчанка. Ілюстрацыя да «Турэцкай манархіі». Слуцк, 1678

«Катаванне Хрыста» і іншыя М. Вашчанка вырашае як звычайныя жыццёвыя сцэны. Адсюль ярка выяўлены жанравы характар ілюстрацый. Амаль усе гэтыя працы былі паўтораны Вашчанкам для новага выдання «Акафістаў і канонаў» (Магілёў, 1726). Некаторыя медзьярыты толькі ў дэталях адрозніваюцца ад ранейшых.

Творчасць М. Вашчанкі першым высока ацаніў М. Шчакаціхін: «Самабытнымі рысамі вызначаецца, між іншым, і манера Максіма Вашчанкі, кампазіцыі якога (гравюры на медзі) часта носяць заходні характар, але мала чым звязаны з кіеўскімі кампазіцыямі ў заходнім стылі і хутчэй знаходзяцца ў тых жа адносінах да заходнееўрапейскіх першаўзораў, у якіх стаіць да іх кіеўскія і львоўскія гравюры»⁵².

⁵² Шчакаціхін М. Васіль Вашчанка — магілёўскі гравёр канца XVII — пачатку XVIII стагоддзя. Мн., 1925. С. 132.

Традыцыі М. Вашчанкі працягваў яго сын Васіль — самабытны гравёр магілёўскай школы, творы якога ў значнай ступені вызначаюць яе мастацкае аблічча. В. Вашчанка працаваў выключна ў тэхніцы дрэварыта, выканаўшы 22 творы⁵³. Яны дзеляцца на дзве групы: падпісаныя (7 прац) і непадпісаныя (15). Падпісаны тытульны лісты магілёўскіх кніг «Дыёптра» (1698), «Неба новае» (1699), «Перла шматколернае» (1699), «Кніга жыццй святых» (1703), гравюры «Ян Дамаскін», «Нараджэнне» (абедзве з «Асмагласніка», 1730), а таксама «Антымінс» (1708). Гэта найбольш дасканалыя дрэварыты. Іх прыгожыя, плаўныя лініі вылучаюцца чысцінёй і тонкасцю разьбы. Звяртае ўвагу дробная, але вельмі дакладная штрыхоўка, якой мастак мадэліруе форму.

Па тэхнічных і стылістычных адзнаках да манеры В. Вашчанкі можа быць аднесены і шэраг непадпісаных прац, сярод якіх гравюры кнігі «Акафісты» 1698 г.: тытул, «Хрышчэнне Ісуса», «Благавешчанне», «Уваскрэсенне», «Хрысціцель», «Успенне», «Тройца і прапаведнікі», «Страшны суд», «Тайная вячэра», «Ісус з дзяржавай». Непадпісаныя творы гравёра, відаць, больш раннія. У асобных з іх яшчэ крыху грубаватая штрыхоўка, фігуры людзей трактуюцца празмерна ўмоўна, у малюнку і тэхніцы разьбы не адчуваецца ўпэўненасці.

У пазнейшых дрэварытах («Успенне», «Страшны суд», «Тайная вячэра» з «Дыёптры», 1698) контуры апрацаваны больш старанна і дакладна. Гравёр па-ранейшаму трымаецца лінейнай манеры, але фігуры людзей цяпер набываюць у яго большую пластычнасць. Узмацняецца іх жыццёвасць, асязальнасць. Да ліку лепшых прац В. Вашчанкі адносіцца тытульны ліст «Кнігі жыццй

⁵³ Шчакаціхін М. Васіль Вашчанка... С. 133.

святых» (1702). Фігуры святых і анёлаў награвіраваны тут здзіўляюча віртуозна; форма чытальная, выдатна перададзены аб'ём. Па-майстэрску выкананыя складкі адзення дакладна выяўляюць пластыку фігур.

178. М. Вашчанка. Ілюстрацыя да «Турэцкай манархіі». Слуцк. 1678

У ніжняй частцы тытула «Кнігі жыццй святых» у медальёне награвіраваны від роднага горада Васіля Вашчанкі — Магілёва. Гэта адзін з першых выпадкаў, калі ў кірылаўскай кнізе царкоўнага зместу рэалістычна адлюстраваны цалкам свецкі гарадскі пейзаж з будынкамі грамадскага прызначэння.

У пазнейшых дрэварытах В. Вашчанкі лінеарнасць саступае месца большай маляўнічасці. Узмацняецца аб'ёмнасць фігур, будынкаў, пейзажу. Захоўваючы ранейшы лінейны рытм, В. Вашчанка значна ўзбагачае малюнак святлоценявымі эфектамі. У дрэварыце «Ян Дамаскін» («Асмагласнік», 1730) манументальная фігура, добра закампанаваная ў правільны чатырохвугольнік, запаўняе амаль увесь ліст. У абрысе фігуры, рэзкім павароце галавы, у жывых, неспакойных складках адзення адчуваецца дынаміка і сіла. Пластычны

эфект гравюры будуюцца на кантрастах чорных і белых плям.

Асобныя гравюры В. Вашчанкі («Тройца і прапаведнікі», «Страшны суд», «Распяцце») на кампазіцыі набліжаюцца да гравюр з кнігі «Акафісты і каноны». Але мастацкі почырк Васіля Вашчанкі прыкметна адрозніваецца ад манеры бацькі. Апошні аддаваў перавагу танальным рашэнням, карыстаючыся ўсім багаццем святлоценявой мадэліроўкі. Дрэварыты Васіля Вашчанкі, наадварот, больш лаканічныя па стылю. Пластычныя, плаўныя, некалькі акруглыя лініі дакладныя і простыя. Фігуры людзей у яго працах часцей за ўсё дамінаюць над навакольным асяроддзем.

Як зазначаў М. Шчакаціхін, па выяўленчай стылістыцы «Васіль Вашчанка... набліжаецца да агульнабеларускай стылістычнай традыцыі, дзе адсутнасць падрабязных дэталей, спрошчанасць канструкцыі і перавага фігур над архітэктурнымі планами з'яўляецца характэрнай рысай амаль што для ўсіх помнікаў малярскіх школ XVII—XVIII стагоддзяў»⁵⁴.

Магілёўскія выданні з гравюрамі іншых мастакоў захаваліся горш. Вядомы дрэварыты Фёдара Ангілейкі ў кнігах «Асмагласнік» (1700) і «Часаслоў» (1703), якія ён падпісваў «Ангілейка Ф.», «Фёдар А.», «Ф. А.». У першай змешчаны яго гравюры з выявай Ісуса, цара Давіда і Іаана Праддечы, лінеарнай манерай блізкая да творчасці В. Вашчанкі. Тое ж датычыць гравюры з вобразам маці боскай у «Часаслове». Прастатой мастацкіх прыёмаў працы Ангілейкі, як і іншыя беларускія дрэварыты, набліжаюцца да народнага лубка. У наш час у «Асмагласніку» выяўлена яшчэ шэсць падпісных гравюр Ангілейкі. Іх высокі мастацкі ўзровень дае права называць гэтага майстра відным прадстаўніком магілёўскай школы гравюры.

⁵⁴ Шчакаціхін М. Васіль Вашчанка... С. 133.

З іншых майстроў магілёўскай школы гравюры нам вядомы імёны Пігарэвіча («Акафісты штодзённыя», 1698), Міхася Чарняўскага, Яна Стральбіцкага, Мікіты Антушкевіча.

Як і графіка Супрасля, працы магілёўскай друкарні сведчаць, што ў XVIII ст. беларуская кніжная графіка паспяхова працягвала традыцыі віленскай і куцеінскай школ гравюры. Кантакты з жыццём у беларускіх мастакоў кнігі ўзмацніліся. У гравюрах магілёўскай школы ў выявах людзей улоўліваюцца рысы жыхароў Магілёва, беларусаў XVII — XVIII стст.

На думку Д. Равінскага, гравюры магілёўскай школы набліжаюцца да кіеўска-львоўскай школы. З другога боку, арнаментальныя матывы магілёўскіх гравюр нярэдка пераклікаюцца з арнастам маскоўскіх выданняў XVI—XVII стст. Але ў многіх адносінах магілёўская школа гравюры была самастойнай. Творы магілёўскіх майстроў простыя і ў той жа час выразныя па кампазіцыі: чалавечыя фігуры ў іх прыкметна дамі-

179. В. Вашчанка (?). Хрыстос з кап'ём. «Актоіх». Магілёў, 1730, 1740

нуюць над навакольным асяроддзем — якасць, увогуле характэрная для станковых форм тагачаснага беларускага мастацтва. Арнаментыка магілёўскіх выданняў адышла і ад старадрукарскага стылю. Як выданні Супрасля, яна зазнала прыкметны

180. В. Вашчанка. Нараджэнне Хрыста. «Актоіх». Магілёў, 1730

ўплыў беларускага народнага мастацтва.

Станковая графіка XVIII ст. прадстаўлена сюжэтнымі кампазіцыямі, лубком, партрэтамі, якія гравіраваліся ў Вільні, Нясвіжы, Гродна. М. С. Кацар указвае на віленскую школу графікі, якая ў гэты перыяд была цесна звязана з беларускай культурай.

Колькасць прафесійных і напалову прафесійных графікаў у Вільні ў XVIII ст. некалькі павялічылася. Аднак агульны ўзровень іх творчасці нельга прызнаць высокім. Заняпала кніжная ілюстрацыя віленскіх выдавецтваў, у тым ліку акадэмічнага. Партрэты змяшчаюцца ў кнігах рэдка, фігуруюць у асноўным асіметрычныя застаўкі і віньетки ў стылі

ракако, выкананья нярэдка досыць пасрэдна. Часам выкарыстоўваюцца старыя клішэ.

Па сведчанню П. Галаўнэ, у Вільні працавала больш чым 20 гравёраў. Найбольш вядомымі з іх былі Ф. Бальцэвіч, браты Ю. і І. Перлі, Е. Бёлінг, К. Карэнга, І. Пятроўскі і інш.⁵⁵ Мяркуючы па прозвішчах, некаторыя з гэтых майстроў паходзілі з Беларусі. У іх творчасці цесна перапляталіся мастацкія традыцыі Беларусі, Літвы і Польшчы, што абумовіла стылістычную стракатасць іх прац.

Найбольш прадукцыйным і здольным графікам быў Францішак Бальцэвіч, які гравіраваў партрэты, экслібрысы, карцінкі рэлігійнага зместу. Яго некалькі сухаватыя па манеры выканання медзярыты вылучаюцца прыкметнай дэкаратыўнасцю. Да ліку лепшых твораў Бальцэвіча адносіцца «Партрэт П. Скаргі». Твор вабіць вострым псіхалагізмам. Мастак умела карыстаецца святлоценявой мадэліроўкай, акцэнтуючы твар партрэтаванага, які аскравай плямай вылучаецца на цёмным фоне. Вялікай папулярнасцю на Беларусі і ў Літве карысталіся выкананья Бальцэвічам народныя лубкі. У яго экслібрысах заўважаецца адыход ад чыста гербавага вырашэння кніжнага знака і імкненне адлюстраваць індывідуальныя асаблівасці ўладальніка той або іншай бібліятэкі (экслібрыс А. Сапегі).

Для партрэтаў Е. Бёлінга, І. Пятроўскага, К. Карэнгі характэрна спалучэнне прафесійных навыкаў з рысамі аматарства.

Графіка віленскіх мастакоў — прыклад цеснага ўзаемадзеяння мастацтва братніх літоўскага і беларускага народаў.

У развіцці графічнага партрэта

віднае месца належыць Нясвіжу. У гісторыі беларускай графікі вядомы альбом «Выява роду князёў Радзівілаў» — выяўленчы летапіс магутнага магнацкага роду больш чым за 400 гадоў (прыкладна з 1346 па 1758). У альбоме змешчана 165 партрэтаў прадстаўнікоў роду Радзівілаў. Праца над партрэтамі працягвалася каля 13 гадоў. Надрукаваны ў 1758 г. у нясвіжскай друкарні альбом «Выява роду князёў Радзівілаў» як бы кладзе пачатак таму тыпу выданняў па мастацтву, што шырока распаўсюджаны ў наш час.

Не ўсе творы выкананага нясвіжскімі майстрамі манументальнага

181. В. Вашчанка. Тытульны ліст «Кнігі жыццй святых». Магілёў, 1703

партрэтнага цыкла аднолькавыя па мастацкіх якасцях. На многіх партрэтах парушаны прапорцыі і анатомія чалавечага цела, скажоны твары,

⁵⁵ Galauné P. Lietuvos grafika XVI—XIX// Is Lietuviu Kulturos istorijos. Vilnius, 1961. S. 275—277.

дрэнна намаляваны рукі, плечы. Але відавочная адсутнасць прафесійнай школы досыць часта як бы кампенсуецца гіпербалічнай ці нават грагаскай выразнасцю. З вялікага партрэтнага цыкла можна лёгка выбраць два-тры дзесяткі твораў, якія вабяць псіхалагізмам характарыстык, пэўным майстэрствам: партрэты Вайшунда, Георга I, Крыштафа Мікалая Радзівіла, Мікалая Радзівіла з Муснікоў, Елізаветы Эўфеміі і інш. Індывідуалізацыя і псіхалагізм у адлюстраванні гэтых асоб спалучаюцца з тонкасцю графічнага выканання. Аднак мастакі не імкнуліся ўпрыгожыць прадстаўнікоў роду Радзівілаў, не хавалі ад глядача іх недахопы. Кідаецца ў вочы нават нейкая лялечнасць, нерухомасць партрэтаваных. Станоўчай рысай лепшых партрэтаў з'яўляецца індывідуалізацыя твараў, скрупулёзная трактоўка адзення, галаўных убораў. На жаночых партрэтах пераканаўча-матэрыяльна адлюстраваны пышныя прычоскі, прадметы туалету, дарагія ўпрыгожанні, аксаміт, парча, кунтушы з гарнастая, італьянскія атласы. Звяртае ўвагу трактоўка галаўных убораў, якія нярэдка нагадваюць святочныя беларускія народныя ўборы («Кацярына — княжна з Цемчына», «Елізавета Ганна Насілоўская» і інш.).

Выканаўцам партрэтаў Радзівілаў даследчыкі звычайна называюць Гершку (Гіршу) Ляйбовіча (1700—1770). Тым часам іх мастацкая стылістыка розная, а гэта сведчыць, што яны зроблены не адным, а некалькімі майстрамі медзярыта.

Апрача Г. Ляйбовіча ў кантракце названа прозвішча яго бацькі — Лейбы Зыскяловіча, які таксама прымаў удзел у выкананні партрэтаў. Фігуруе ў дакументах і нейкі Лейба-ювелір, а таксама Ксаверы Дамінік Гескі-старшы, які «адгушаваў» 15 партрэтаў. (Магчыма, ён на падставе алейных твораў-першакрыніц выконваў малюнкi, якія затым гравіравалі Ляйбовічы разам з іншымі гравёра-

мі⁵⁶.) Сярод пясвіжскіх гравёраў вядомы майстар Валадзько, які ў 1753 г. павінен быў гравіраваць «Гіпіку», а ў 1755 г. выканаў нейкія невядомыя

182. Г. Ляйбовіч.
Партрэт Іаана II Радзівіла. XVIII ст.

творы «на бляхах». У гэты час на пясвіжскім двары працаваў і майстар медзярыта Міхась Жукоўскі, які таксама мог удзельнічаць у выкананні партрэтаў Радзівілаў.

У беларускай станковай гравюры XVIII ст. прыкметнае месца займае народны лубок — гравюры на дрэве і метале, часам расфарбаваныя акварэллю⁵⁷. Нягледзячы на стылізаваны (а часам і дэфармаваны) малюнак, лубкі кранаюць чалавечай цеплынёй

⁵⁶ Widacka H. Działalność Hirsza Leybowicza i innych rytowników na dworze nieświeskim Michała Kazimierza Radziwiłła «Rybeńki» w świetle badań archiwalnych // Biuletyn historii sztuki. Warszawa, 1977, N 1. S. 62—70.

⁵⁷ У Беларускамузеі ў Вільні знаходзілася значная колькасць такіх гравюр.

і непасрэднасцю, прымітыўнасцю тэхнічных прыёмаў, у якіх як бы аголена спецыфіка разьбы па дрэву. У выжўленчую тканіну лубкоў нярэдка ўваходзіць тэкст (назва сюжэта і г. д.), утвараючы разам з малюнкам адзінае цэлае.

Пад прыкметным уплывам друкаванай кнігі ў XVIII ст. працягвала развівацца мастацтва афармлення рукапісаў. Асноўнымі цэнтрамі іх перапіскі і аздобы былі Вільня, Супрасль, Жыровічы, Маркаў манастыр у Віцебску і інш.

У беларускіх рукапісах XVIII ст. дамінуе так званы друкарскі стыль, які яшчэ ў другой палове XVI ст. змяніў балканскі і новавізантыйскі. Найбольш яскрава ён праявіўся ў манеры ілюстравання (замест ранейшай шматколернасці дамінуе белы і чорны штрых) і ў актыўным скарыстан-

ні рыс барока. У асобных рукапісах з'яўляюцца тытульныя лісты. Беларускія пісцы і ілюстратары нярэдка капіравалі старадрукі; рукапісная кніга часам тонка «грыміруецца» над друкаваную — патрэбен спецыяльны аналіз, каб іх адрозніць. Паказальна ў гэтых адносінах «Граматыка славянская», створаная ў Супраслі. Яна

184. Народны лубок. XVIII ст.

183. Г. Ляйбовіч.
Партрэт Елізаветы Ганны Радзівіл.
XVIII ст.

мае тытул, напісаны пераймальным уставам XVIII ст. Рукапіс з'яўляецца дакладнай копіяй «Граматыкі» Мялеція Сматрыцкага, выдадзенай у 1619 г. у Еўі⁵⁸.

У віцебскай Троіцкай царкве Маркава манастыра быў створаны

⁵⁸ Добрянский Ф. Описание рукописей. С. 335, № 237.

«Лімантар» XVIII ст. — дакладная копія «Лімантара», выдадзенага магилёўскім друкаром С. Собалем⁵⁹. Другой копіяй выдання С. Собаля з'яўляецца «Лімантар» XVIII ст. з

185. Жыровіцкая маці боская.
Лубок. XVIII ст.

Жыровіцкага манастыра. Кніга таксама мае тытул⁶⁰.

Друкарскі стыль афармлення досыць выразна выяўляецца ў беларускамоўным «Статуте Маладзечанскага брацтва» XVIII ст.⁶¹ «Статут» — арыгінальны рукапіс, усё афармленне якога прасякнута жыццесцвярджалым пафасам. З асаблівым густам, майстэрствам тут выкарыстаны чырвоны колер, які надае рукапісу святочнае гучанне.

⁵⁹ Добрянский Ф. Описание рукописей. С. 395. № 245.

⁶⁰ Там жа. С. 243. № 244.

⁶¹ Як сведчаць пячаткі на л. 1, 5, 12 і інш., рукапіс захоўваўся ў Беларускаму музеі ў Вільні, адкуль трапіў у бібліятэку АН Літоўскай ССР.

186. Народны лубок. XVIII ст.

Высокім мастацкім густам вылучаецца афармленне «Анфалагіёна» (1714), пісанага пераймальным паўуставам канца XVIII ст. Як сведчыць подпіс на тытуле, кнігу перапісаў (і, відаць, аздобіў) супрасльскі майстар Гервасій Кішчык. Тытул надрукаваны з драўлянага клішэ, але чырвоны заглавак упісаны ад рукі. У рукапісе шмат друкаваных заставак і ініцыялаў. У аздобе «Анфалагіёна» моцна знітаваны традыцыі рукапіснай і друкаванай кнігі.

Шэдэўрам афармлення рукапіснай кнігі з'яўляецца «Евангелле» XVIII ст., пісанае чорнай і чырвонай фарбамі. Прыгожы паўустаў вылучаецца каліграфічным майстэрствам. Мініяцюры з выявамі евангелістаў Марка, Лукі, Іаана выкананы ў народным стылі — насычанымі, яркімі і ў той жа час стрыманымі фарбамі, згарманізаванымі паміж сабой. Стыль мініяцюр узыходзіць да лубка. У тым жа мажорным народным стылі выкананы чатыры тытульныя аркушы з сакавітай расліннай ар-

паментыкай. Магчыма, рукапіс створаны на Гродзеншчыне. У гэтым пераконвае падпісное «Евангелле» XVIII ст. з Гродзеншчыны⁶². Яго тытульныя аркушы выкананы той жа рукой, евангеліст Марк зроблены ў тэхніцы ксілаграфіі і па-майстэрску ўклеены ў раслінную рамку.

Такім чынам, у XVIII ст. працягваліся традыцыі, закладзеныя ў графіцы на ранейшых этапах. Побач з кніжнай развівалася станковая графіка, лубок. Новыя якасці ў аздобе набылі рукапісы. Больш інтэнсіўна эвалюцыяніраваў свецкі партрэт, у выкананні якога прымалі ўдзел мясцовыя майстры.

СКУЛЬПТУРА

Ні адно з папярэдніх стагоддзяў не было для пластыкі такім плённым, як XVIII. Першая палова яго — перыяд росквіту скульптуры барока. У гэты час шырокае распаўсюджанне набываюць уласна мясцовыя, лакальныя асаблівасці гэтага стылю, якія пачалі з'яўляцца ўжо ў канцы XVII ст. Матэрыялам для скульптуры ў першай палове XVIII ст. служыла выключна дрэва, а з сярэдзіны стагоддзя паралельна з дрэвам, але ў меншай ступені выкарыстоўваўся і стук.

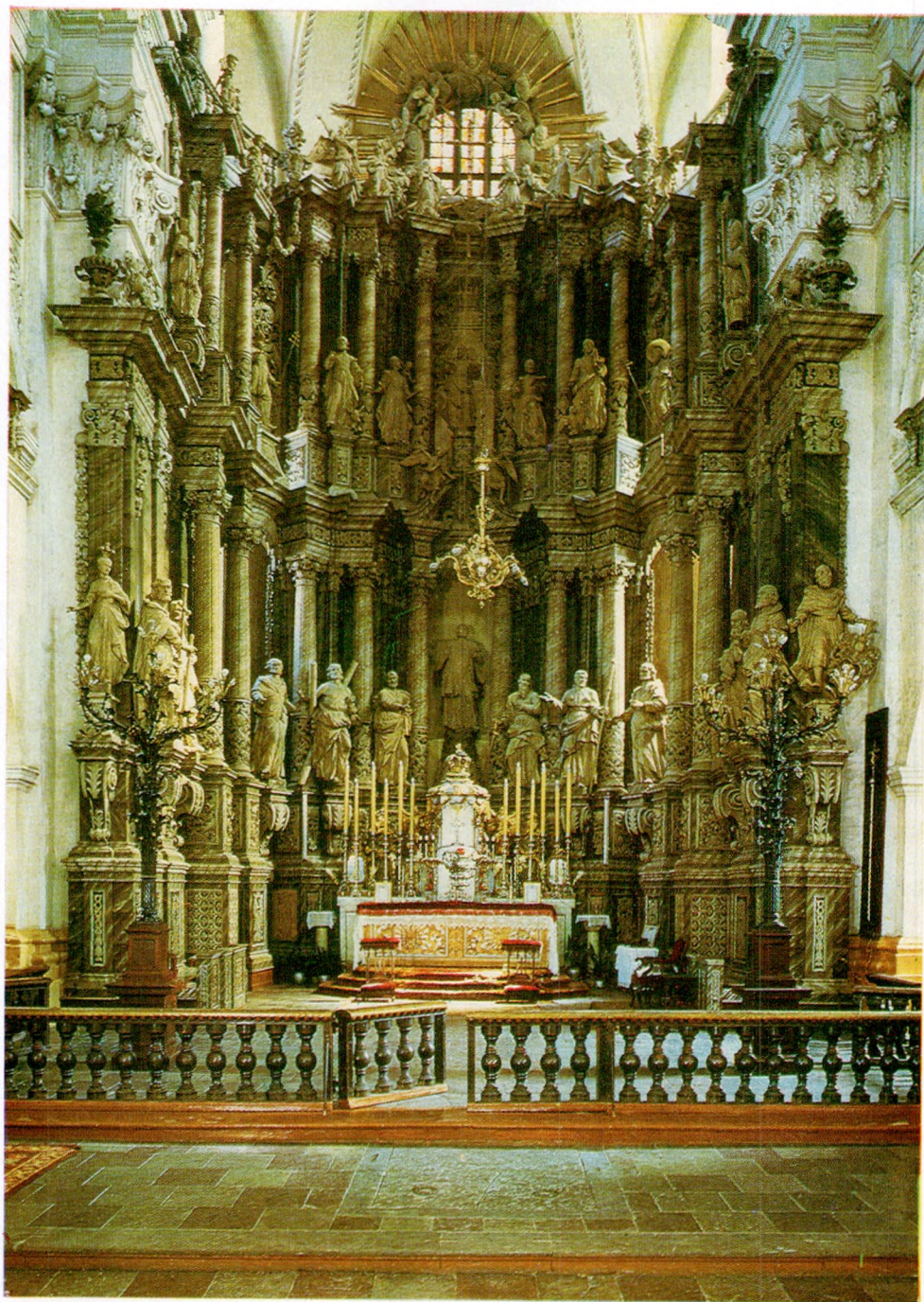
У распаўсюджанні скульптуры барока галоўная роля належыць асноўнаму яе заказчыку — каталіцкай царкве, яе шматлікім ордэнам. Сутыкаючыся паўсюдна з высокім узроўнем жывапіснага мастацтва (іканапіс), з яго глыбока адухоўленымі і значнымі вобразамі, каталіцкая царква, якая ўзмацніла свой уплыў на ўсходніх землях Рэчы Паспалітай пасля нацыянальна-вызваленчых войнаў мінулага стагоддзя, надае немалаважнае значэнне сэнсава-

му зместу і наступальнаму характару пластычных відаў мастацтва. Гэтаму спрыяюць і выразныя магчымасці барока. Рэалізацыя іх ажыццяўляецца на розных узроўнях і ў розных напрамках. Падкрэсленая магутнасць і ўнутраная сіла вобразаў, рэалізуючых ідэю «рыцара-католіка», ўзмоцненыя барочнай дынамікай і інтэнсіўнасцю эмацыянальнага стану, складаюць адну з адметных плыней у тым напрамку развіцця скульптуры, які звязаны або непасрэдна арыентуецца на заходнеўрапейскае барока. Найбольш паслядоўна пранікненне барочных кампазіцый і стылістычных прыёмаў прасочваецца ў пластыцы паўночна-заходніх раёнаў Беларусі, дзе значная роля належыць двум буйным культурным і палітычным цэнтрам Вялікага княства Літоўскага — Вільні і Гродна.

Другі напрамак, што ў пэўнай ступені вызначыў адметныя і своеасаблівыя рысы беларускай скульптуры, узыходзіць да мясцовых традыцый і шмат у чым арыентуецца на мастацтва папярэдняга стагоддзя. Ён амаль цалкам абумоўлены творчасцю народных разьбяроў. Іх мастацкія ўяўленні ў многім адваротныя ўяўленням, а адсюль і вобразнаму ладу твораў заходнеўрапейскіх майстроў барока з характэрным для іх імкненнем да перадачы знешніх прыкмет пачуцця, да эфектнасці поз і рухаў. Вызначальнай рысай беларускай скульптуры гэтага напрамку з'яўляецца цікавасць да ўраўнаважанага, унутрана значнага стану персанажаў, імкненне да абагульненых форм, лакалізму пластычнай мовы. Гэтыя ў многім традыцыйныя рысы з'явіліся не ў XVIII ст., а значна раней, і глыбокія карані іх ідуць ад эстэтычных уяўленняў старажытнарускіх мастацтва. Скульптура такога напрамку афарбавана мясцовай своеасаблівасцю і ўяўляе сабой асноўны кірунак «пізавага барока», звязанага ў першыя дзесяцігоддзі XVIII ст. з уніяцкім мастацтвам. Свецкая ж

⁶² Добрянский Ф. Описание рукописей. С. 57—58. № 46.

187. Разьбяр Ян Хрысціян Шміт
з памочнікамі. Галоўны алтар езуіцкага
касцёла ў Гродна. 1737—1760

скульптура ў першай палове XVIII ст. не атрымала прыкметнага распаўсюджання.

З 30-х гадоў XVIII ст., калі эканамічнае жыццё ў Беларусі стала наладжвацца, аднаўляюцца або расшыраюцца ранейшыя пабудовы, якія атрымліваюць пры гэтым новыя барочныя інтэр'еры. У гэты час ствараецца шэраг цікавых скульптурных алтароў. Нярэдка яны, nasledуючы і развіваючы канструкцыйную аснову алтароў папярэдняга стагоддзя з іх імкненнем уразіць уяўленне глядача, павялічваюцца ў памерах, ускладняюцца ў сілуэце, насычаюцца фігурнай і архітэктурнай пластыкай, становяцца больш багатымі і жывапіснымі. Да стварэння вялікіх алтароў і алтарных комплексаў, якія з'яўляліся сінтэтычным відам манументальнай, дэкаратыўнай і архітэктурнай пластыкі, жывапісу, дэкаратыўнай разьбы, прыцягваюцца мастакі і майстры розных прафесій: архітэктары, скульптары, сталяры, разьбяры або лепшчыкі, мастакі-жывапісцы. Так, першапачатковыя драўляныя алтары ў базальянскім касцёле ў Барунах — праца разьбяра Фрэдэрыка Квечура, сталяра Паўла Якавіцкага, мастака Сымона Урублеўскага і інш.⁶³

У 20—30-я гады XVIII ст. ствараюцца новыя алтары ў Пінскім францысканскім касцёле. Дэкаратыўна багаты інтэр'ер касцёла з пазбаўленай дынамікі аб'ёмнай скульптурай, увасабляючай вобразы значныя, далёкія ад экзальтацыі, з некалькі ўсхваляванай атмасферай прадстаўляе сабой мастацтва барока, своеасаблівага не столькі сваёй правінцыяльнасцю ў адносінах да буйных мастацкіх цэнтраў Рэчы Паспалітай, колькі індывідуальнасцю яго стваральнікаў. У той жа час у ім ужо закладзены рысы, характэрныя для ал-

тароў другой паловы XVIII ст., — тып бакавога алтара, размешчанага пад вуглом да падоўжнай восі будынка, у якім адсутнічаюць ярусныя члянэнні і складанапрофільнае завяршэнне, новае разуменне актыўнай

188. Разьбяр Ян Хрысціян Шміт з памочнікамі. Галоўны алтар езуіцкага касцёла ў Гродна. 1737—1760. Фрагмент

кампазіцыйнай ролі святлоценявых рэфлексаў.

У архітэктурным і скульптурна-дэкаратыўным афармленні інтэр'ераў вялікіх касцёлаў і манастырскіх комплексаў найбольш поўнае ўвасабленне знаходзяць вобразна-стылістычныя прыёмы барока, арыентаванага на заходнееўрапейскае. Асаблівым размахам вызначаюцца будынкі езуітаў. Калегіумы, манастыры і касцёлы гэтага ордэна былі ў многіх месцах: Нясвіжы, Пінску, Оршы, Жодзішках, Гродна, Мінску, Полацку, Віцебску, Слуцку. Узводзілі і аздаблялі іх як замежныя, так і таленавітыя мясцовыя майстры.

У першай палове — сярэдзіне XVIII ст. фарміруецца інтэр'ер бы-

⁶³ Lopacinski E. Materiały do dziejów rzemiosła artystycznego w Wielkim księstwie Litewskim (XV—XIX ww.). Wilno, 1946. S. 73, 84.

лога езуіцкага касцёла ў Гродна. Асноўную дэкаратыўную⁶⁴ і сэнсавую нагрузку тут нясуць драўляныя алтары: восем (па чатыры справа і злева) — каля пілонаў уздоўж цэнтральнага нефа, два — у паўночным і паўднёвым крылах трансэпта, два — у капліцах (адзін з іх каменны, 2-я палова XVIII ст.) і галоўны алтар.

Кампазіцыйная задума скульптурна-дэкаратыўнага інтэр'ера Гродзенскага касцёла ва ўсіх адносінах адрозніваецца ад інтэр'ера французскага касцёла ў Пінску. Трапіўшы ў касцёл праз галоўны ўваход, можна бачыць толькі першыя бакавыя алтары. Астатнія часткова схаваны пілонамі, а слаба асветлены галоўны алтар на паўсотметровай адлегласці ад галоўнага ўваходу амаль не чытаецца. Па меры руху ўперад, да цэнтра, адкрываюцца сапраўдныя памеры касцёла і яго багацце: у полі зроку з'яўляюцца бакавыя алтары, а насычанасць іх пластыкай і разьбой паступова нарастае ад уваходу да цэнтра⁶⁵ і дасягае свайго апагею ў галоўным алтары. Паступовае разгортванне багацця касцёла, што стварае эффект нечаканасці, грандыёзнасць яго памераў, якая адкрываецца ў падкупальнай прасторы, маштабы вялізных, аднак суразмерных будынку алтароў — чыста барочны прыём, паслядоўна рэалізаваны езуітамі ў духу твораў Берніні.

Разьбяны драўляны галоўны алтар, работы над стварэннем якога пачаліся ў 1735 г.⁶⁶, — унікальны ў сваім родзе. Займаючы ўвесь прэзбітэрыі, ён уздымаецца да самых скляпенняў і завяршаецца глорыяй у кон-

се апсіды. Два яго багата ўпрыгожаныя дэкаратыўнай разьбой ярусы, пастаўленыя на цокаль, насычаны архітэктурнай пластыкай. Кожны ярус увянчаны аб'ёмнай скульптурай. Як і бакавыя, галоўны алтар вызначаецца завершанасцю добра прадуманай кампазіцыі, у якой урачыстая, але стрыманая пышнасць арганічна спалучаецца з эмацыянальнай прыўзнятасцю, строгая іерархія — з тонкім улікам псіхалогіі ўспрымання глядачом. У кампазіцыі фігурная пластыка ўтварае тры планы, кожнаму з якіх адведзена свая выключная роля. Першы план — добра асветлены постаці апосталаў на кансолях цо-

189. Хрыстос перад Пілатам. XVIII ст. Заслаўскі гісторыка-археалагічны музей-запаведнік

⁶⁴ Пазнейшая афарбоўка «пад мрамур» моцна змяніла паліхромію галоўнага і часткі бакавых алтароў.

⁶⁵ Гэты ж прыцып паўтараецца ў інтэр'еры Троіцкага касцёла ў Слоніме (сярэдзіна 60-х гг. XVIII ст.).

⁶⁶ Morelowski M. *Zarysy syntetyczne sztuki wileńskiej do neoklasycyzmu*. Wilno, 1938—1939.

кальнага яруса. Яны высунуты ўперад, адарваны ад фону, якім служаць канеліраваныя калоны і пілястры, і добра «чытаюцца» з падкупальнай прасторы. Таму ім адводзіцца асноўная роля эмацыянальнага ўздзеяння праз прамую апеляцыю да пачуццяў гледача, а дасягаецца гэта выключным кампазіцыйным вырашэннем прасторы: рад постацей апосталаў, якія ўзвышаюцца над гледачом, ахоплваюць яго паўкругам. Іх жэсты нібы ўключаюць гледача ў маўклівую размову-роздум і ўносяць усхваляваную напружанасць. Нягледзячы на асаблівае ўзросту, твары апосталаў маюць аднолькавыя рысы — яшчэ адзін выразны прыём, з дапамогай якога будуюцца разгорнуты спектр эмацыянальнага стану — ад унутранага засяроджанага да знешне ўсхваляванага.

Другі план, утвораны меншай па памерах скульптурай паміж ярусамі і ў завяршэнні алтара, выконвае ў асноўным дэкаратыўную ролю. Нарэшце, трэці план — цэнтральныя, самыя вялікія ў кожным ярусе фігуры прапаведніка Францыска-Ксаверыя, патрона касцёла, і Хрыста крыху паглыблены ў нішы. Разам з глорыяй яны вылучаюць вертыкаль галоўнага алтара, чым (як і памерамі) падкрэсліваецца іх асаблівае роля. Ксаверый аказаўся на перасячэнні вертыкальнай і гарызантальнай галоўных кампазіцыйных ліній, чым яўна акцэнтаецца яго фігура ва ўсім галоўным алтары.

У фарным касцёле атрымаў завяршэнне развіты апостальскі ярус. Рад, складзены з дванаццаці фігур апосталаў у натуральную велічыню, быў устапоўлены (каля 1710 г.) і ў Мінскім кафедральным (былым езуіцкім) касцёле. Вылучаючы апосталаў у асобны ярус, езуіты мовай пластыкі імкнуліся апеляваць да аўтарытэту раннехрысціянскіх святых, што на беларускіх землях з XVII ст. вельмі выразна рабілася з дапамогай жывапіснага апостальскага рада ў

іканастансах. У Гродзенскім езуіцкім касцёле ярусная кампазіцыя галоўнага алтара з падкрэсленай вертыкаллю ў канструкцыйных і змястоўных адносінах аналагічная кампазіцыям беларускіх іканастансаў.

Сказаным не вычэрпваецца задума алтара. Адаючы яўную перавагу ідэі актыўнай прапаведніцкай дзейнасці, ствараючы адпаведны эмацыянальны настрой, гродзенскі алтар уключае ў сябе выязвы алегарычных персанажаў. Гэта перш за ўсё сцэна-алегорыя чатырох краін свету, увасобленых у вобразах укленчаных жанчын, якія схіляюць галовы перад глорыяй. Святло, якое пранікае ў прэзбітэрыі праз авальнае акно ў цэнтры глорыі, у XVIII ст. асацыяравалася з боскім. Таму алегарычная сцэна, што завяршае алтар, мела і сімвалічны сэнс. Сярод краін свету з аднаго боку глорыі — Еўропа ў вобразе жанчыны, якая абаянаецца на зямны шар, і Азія ў вобразе жанчыны са свяцільнікам. З другога боку — алегарычныя вобразы Афрыкі (жанчына ў масцы) і Амерыкі. Апостальскі рад замыкаюць меншыя па памерах постаці жанчыны ў кароне і мужчыны са шчытом, на якім адлюстраваны герб фундатараў алтара — мсціслаўскага кашталяна Самуэля Лазова і яго жонкі Канстанцыі, а самі постаці — аднайменныя ім святыя.

У тарцовых алтарах трансепта (Казіміра і Станіслава) цэнтральнае месца займаюць свецкія сюжэты. Разьбой і аб'ёмнай пластыкай тут увасоблена ідэя праслаўлення каралеўскай улады і уніі Польшчы з Вялікім княствам Літоўскім. Шырыня ідэалагічнай задумы інтэр'ера Гродзенскага касцёла не выпадковая і адлюстроўвае палітыку ордэна езуітаў на землях княства.

Разьбяны скульптурна-дэкаратыўны інтэр'ер касцёла ствараўся на працягу першай паловы XVIII ст. З архіўных матэрыялаў вядома, што шэсць бакавых алтароў былі прыве-

зены ў пачатку XVIII ст. з Круляўца (зараз Калінінград) — даўнішняга гандлёвага пасрэдніка беларускіх гарадоў⁶⁷, з якім падтрымліваліся даволі цесныя культурныя кантакты⁶⁸. Два бакавыя алтары ў трансепце былі створаны ў 1727 г., пра што сведчыць дата ў картушы з ініцыяламі Марыі на адным з іх. Работы над аздабленнем касцёла працягваліся і пасля асвячэння яго ў 1733 г. Вядома, што з 1678 г. у Гродна збіраліся сеймы (кожны трэці) Рэчы Паспалітай і ўсе ўрачыстасці, звязаныя з імі, адбываліся ў касцёле. Верагодна, таму ў верасні 1736 г. быў заключаны кантракт з Янам Шмітам на стварэнне ў касцёле новага галоўнага алтара⁶⁹. Кіраўнік славутай скульптурна-разьбярскай майстэрні ў Рэшлі (цяпер Ольштынскае ваяводства, ПНР) разам з шасцю памочнікамі і вучнем павінен быў у кароткі тэрмін (да жніўня 1737 г.) разабраць стары галоўны алтар і зрабіць новы. Толькі дзве асноўныя ў алтары фігуры (Хрыста і Ксаверыя) былі прывезены з Рэшлі, усё астатняе выконвалася на месцы. Асабліва ўвага звярталася на непаўторнасць кампазіцыі алтара, яго мастацкія вартасці і суадносіны з архітэктурай усяго будынка⁷⁰. Жывапісныя работы ў галоўным алтары працягваліся да сярэдзіны стагоддзя; у 1749—1753 гг. пры іх заканчэнні працуе мастак Фрэдэрык Обст. Ён жа прымаў удзел у за-

канчэнні работ над амбонам, які ўжо мае пэўныя рысы ракако.

Барочная скульптура Беларусі XVIII ст. вельмі разнастайная па характару, своеасабліва ў фармальна-стылістычных і энасавых адносінах. Але з першай паловы XVIII ст. у драўлянай пластыцы пачынае пераважаць мясцовая школа, якая пры ўсёй разнастайнасці твораў вызначаецца экспрэсіўнасцю пластычнай мовы і павышанай цікавасцю да ўнутранага стану персанажаў. Уплыў гэтай школы ў значнай ступені адбіваецца і на творах, аўтары якіх арыентаваліся на заходнееўрапейскае барока. Гэта ўнесла ў іх вобразна-псіхалагічны змест больш раўнавагі, значнасці, не закранаючы, як правіла, знешняй дынамікі і жываіснасці поз і жэстаў. Пакуль што цяжка вызначыць рэгіянальныя асаблівасці скульптуры. У самых агульных рысах для драўлянай пластыкі паўднёвых і ўсходніх абласцей Беларусі характэрна большая стрыманасць, нават некаторая статычнасць, чым для цэнтральных і асабліва паўночна-заходніх, дзе ўплыў барока быў больш моцны і глыбокі і скульптура вызначаецца напружанасцю, павышанай знешняй дынамікай, шырынёй руху і эфектнай мадэліроўкай адзення. На Гродзеншчыне найбольш поўна выявілася імкненне да манументалізацыі вобразаў. Дасягалася гэта не столькі за кошт барочных выразнапластычных прыёмаў, колькі за кошт узмацнення экспрэсіўнай дэфармацыі фігур, а ў першую чаргу рыс твару: глыбока пасаджаныя вочы, моцна падкрэсленыя скулы і г. д. Пры гэтым майстры імкнуцца да абагульненай трактоўкі адзення, канцэнтруючы ўвагу на тварах і постацях (апосталы Пётр і Павел з в. Дварэц, 1-я палова XVIII ст., МСБК) або на рашучых жэстах (Іосіф з дзіцем, в. Правыя Масты, сярэдзіна XVIII ст., МСБК).

Характарыстыка ўнутранага стану вобраза ў параўнанні з пластыкай

⁶⁷ Гісторыя Беларускай ССР. У 5 т. Мн., 1972. Т. 1. С. 332, 346.

⁶⁸ Lopacinski E. Materiały do dziejów rzemiosła artystycznego w Wielkim księstwie Litewskim (XV—XIX ww.); Wiadomości o artystach Wilna i ziem okolicznych//Prace i materiały Spraw. SHS TPN w Wilnie. Wilno, 1938/1939. Т. 3. S. 323.

⁶⁹ Квитницкая Е. Д. Белорусские коллеги XVIII века//Архит. наследство. 1972. Т. 19. С. 20; Гаршкавоз В., Ярашэвіч А. Выдатны помнік барока ў Гродне//Мастацтва Беларусі. 1984. № 9. С. 54—56.

⁷⁰ Пластыка Беларусі XII—XVIII стагоддзяў. С. 122.

XVII ст. змяняецца — ад унутранай замкнёнасці і ўзвышанасці ў бок эмацыянальнай насычанасці. Гэта добра відаць у скульптуры Марыі з дзіцем з Нясвіжа (пачатак XVIII ст.). Мажная, у чырвонай, высока падпэразанай сукенцы, з вялікім чыстым тварам, на якім выдзяляюцца адкрытыя, поўныя шчокі, яна пазбаўлена незямных пачуццяў і ўвасабляе цеплыню мацярынства і сямейнага ачага. Мяккасць і жаночкасць вобраза мастак падкрэслівае плаўнай дугой напаяснутай рукі і крыса сіняга плашча, што ахінае яе постаць.

Нясвіжская скульптура ў многіх адносінах уяўляе сабой узор пераходнага перыяду. З пачатку XVIII ст. глыбокая адухоўленасць, уласцівая лепшым творам пластыкі, паступова выцяняецца прыземленасцю мастацкіх вобразаў. Крыніцу натхнення мастакі знаходзяць у навакольным жыцці: тыпаж набывае ўпэўненую канкрэтнасць, фігуры і жэсты — рэальную вуглаватасць, натуральнасць. Аднак рэалістычнасць і прыземленасць скульптурных вобразаў XVIII ст. не разбураюць сам вобраз. Наадварот, гэты працэс супраджаецца раскрыццём цэльнага характару ўнутранага паглыбленага стану персанажа. Іменна гэтыя характарыстыкі вызначаюць тыповыя якасці фігур апосталаў Пятра і Паўла на амбоне Пінскага французскага касцёла.

Драўляная скульптура «нізавага барока», якая ў свой час была шырока распаўсюджана на Беларусі і прызначалася шырокім колам грамадства, у наступныя стагоддзі была амаль знішчана. Створаная цэхавымі рамеснікамі, манахамі або скульптарамі-«партачамі» (г. зн. не членамі цэхавых аб'яднанняў), яна не прэтэндавала на шырыню абагульнення, вызначаючыся вялікай стылістычнай свабодай.

Эстэтычныя каштоўнасці позняга барока цікавяць мясцовых разьбяроў у меншай ступені, чым яго выяўлен-

чыя і стылістычныя прыёмы. Скарыстоўваючы іх у той ці іншай ступені, разьбяры часта застаюцца ў рамках увогуле статычнай мадэлі: павышаная дынаміка і раскрытасць, прыўзнятасць пачуццяў не могуць не разбурыць паглыбленасці і засяроджанасці ўнутранага стану. Большай выразнасці яны дасягаюць з дапамогай смелай і экспрэсіўнай дэфармацыі частак цела, фігуры, рыс твару. У скульптуры Яна Непамука⁷¹ (в. Вялікае Падлессе Ляхавіцкага р-на Брэсцкай вобл.) амаль на адну трэць укарочаны фігура і рукі, аднак павялічана кісьць благаслаўляючай рукі. Па народных уяўленнях, Непамук — засцерагальнік ад паводак, таму яго выявы ставіліся каля вёскі ў прыдарожных капліцах. Ад гэтай яго функцыі і зыходзіў разьбяр, дэфармуючы фігуру Непамука і завастраючы такім чынам увагу на засяроджаным твары і благаслаўляючым жэсце.

У першай палове XVIII ст. распаўсюджаным творам скульптуры становіцца распяцце, якое скарыстоўвалася ў інтэр'ерах і экстэр'ерах культавых пабудов, часта ставілася ў прыдарожных каплічках, а таксама на магільных крыжах як сімвал адыходу на вечны спакой. Укладаючы ў гэты сюжэт такі сэнс, разьбяры пазбягаюць перадачы фізічных пакут, характэрных для барочных «круцыфіксаў». Побач з абагульнена трактаванымі фігурамі ў распяццях сустракаюцца і дэфармаваныя. У інтэрпрэтацыі таленавітага разьбяра распяцце з г. п. Антональ Драгічынскага раёна Брэсцкай вобласці (сярэдзіна XVIII ст., МСБК) з шырока раскінутымі вялікімі рукамі і значна павялічанымі кісяцямі з сімвала збаўлення ператвараецца ў сімвал засцярогі ад жыццёвых нягод.

Скульптуры першай паловы XVIII ст. уласцівы спакойная, до-

⁷¹ Сюжэт атрымаў шырокае распаўсюджанне на Беларусі з 30-х гадоў XVIII ст.

сыць статычная поза, характэрная для пластыкі ранейшага перыяду, імкненне да франтальнасці некалькі выцягнутай фігуры. У скульптуры «Ессе Номо» (в. Азяты Жабінкаўскага р-на Брэсцкай вобл., сярэдзіна XVIII ст., ДММ) нават колер баграніцы, выкананы пазалотай «саламянага» адзення з сінімі васількамі, сведчыць пра своеасаблівы мастацкі густ аўтара і ўплыў паліхроміі папярэдняга стагоддзя. Але вызначальная рыса гэтай працы — неўласцівая скульптуры XVII ст. напружанасць у прыўзнятых руках, гатовых разарваць вяроўкі. Яны нібы супрацьнастаўляюцца ў цэлым спакойнай позе.

Характэрныя для барока кантрасы выступаюць як кантрасы формы і зместу або кантрасы рытмаў і зборак адзення. Выдатны ўзор такога тыпу — «Хрыстос ля слупа» з в. Сакалова Бярозаўскага раёна Брэсцкай вобласці (ДММ) — вызначаецца абвострана-эмацыянальнай перадачай стану персанажа, жаданнем выявіць ідэю перавагі духоўнай сілы, яе адвечнай каштоўнасці. Мастацка-вобразнае раскрыццё задумы дасягаецца супастаўленнем двух кантрасных пачаткаў, якія ствараюць эмацыянальную глыбіню вобраза. З аднаго боку — унутрана ўраўнаважаны самапаглыблены стан персанажа, які праяўляецца ў бязвольнай спакойнай позе са зведзенымі ў каленях укарочанымі нагамі, у нахіле галавы і доўгіх, нібы плёткі, руках. Гэты стан падкрэслены плаўнымі акруглымі лініямі ўсёй, вельмі абагульнена трактыванай постаці. З другога боку — рэзкія, вуглаватыя, надзвычай экспрэсіўна асіметрызаваныя рысы твару са скошанай набок барадой, смелае парушэнне прапарцый фігуры і асобных яе частак.

На працягу першай паловы XVIII ст. атрымліваюць далейшае развіццё рэалістычныя тэндэнцыі. Рысы персанажаў становяцца больш індывідуалізаванымі і характарнымі ў процілегласць выразна-пластыч-

ным прыёмам, якія пры шырокім скарыстанні дэфармацый, лаганізме і абагульненай трактоўцы форм вызначаюцца ўмоўнасцю.

190. «Гэта чалавек» (ЕССЕ НОМО).
3 в. Азяты Жабінкаўскага р-на
Брэсцкай вобл.
3-я чвэрць XVIII ст. ДММ БССР

Пасля закрыцця амаль усіх брацкіх друкарняў, забароны афіцыйнага ўжывання беларускай мовы (1696) у духоўным жыцці народа ўзрастае значэнне вуснапаэтычнай творчасці. Яе плённы ўплыў праявіўся ў літаратуры таго часу, якая скарыстоўвала вобразнасць народнай мовы і фальклорныя прыёмы. «Упершыню

191. Маці боская з дзіцем. З в. Хойнікі
Брэсцкай вобл. XVIII ст.

ў беларускай літаратуры селянін стаў станоўчым героем мастацкага твора»⁷². Цэлым шэрагам агульных з фальклорам рыс прасякнуты і вобразна-паэтычны змест драўлянай пластыкі: простанародны тытаж, каржакаватыя постаці знаходзяцца ў прамой аналогіі з рысамі хрысціянскіх герояў цэлага шэрагу бела-

рускіх казакаў⁷³. Пластычная мова такая ж простая і выразная. Гэта далёка не выпадковае вобразна-пластычнае адзінства сведчыць пра глыбокую народную аснову творчасці разьбяроў. Запозненае пранікненне ў пластыку простанароднага светаўспрымання, фалькларызацыя яе персанажаў — працяг развіцця тых рыс беларускага мастацтва, якія ўжо знайшлі выяўленне ў жывапісе і гравюры першай паловы — сярэдзіны XVII ст.

З сярэдзіны XVIII ст. становіцца прыкметным уплыў ракако, які ішоў з Чэхіі і паўднёвай Германіі — краін, выхадцы з якіх складалі значную частку скульптараў, што працавалі на Беларусі. У найбольш поўнай ступені гэты ўплыў адбіўся ў драўляных скульптурах анёлаў з Камянца Брэсцкай вобласці (30—50-я гады XVIII ст., МСБК). Няўстойлівасць іх субтыльных постацей разам з далікатным складам цела і кантрапостнымі наставамі, значна замаскіраванымі разведзенымі і разгорнутымі каленямі, надае ім неўласціваю барока легкаважнасць і манернасць.

У 1759—1765 гг. віленскі лепшчык Іаган Хедэль стварае стукавы канфесіянал і ракайльняы алтары ў касцёле бернардынак у Слоніме⁷⁴. Зварот да стукі як больш даўгавечнага матэрыялу пачаўся ў XVIII ст. са сталіцы княства Вільні, дзе пасля частых пажараў пры аднаўленні скульптурна-дэкаратыўных інтэр'ераў касцёлаў Якуба і Казіміра езуіты адмовіліся ад традыцыйнага дрэва.

Слонімскія алтары з нешматлі-

⁷³ Гл.: Антырэлігійныя казкі, частушкі, прыказкі: Фальклорны зб. 2-е выд. Мн., 1961.

⁷⁴ Lorentz S. Jan Krzysztof Glaubitz architekt wileński XVIII w. Warszawa, 1937. S. 41. На думку Лоранца, праекты алтараў належаць Я. Глаўбіцу (с. 27, 28); Гл. таксама: Słownik artystów polskich. Warszawa, 1980. T. 3. S. 18.

⁷² БелСЭ. Мн., 1975. Т. 12. С. 541.

кай, пазбаўленай выразнасці ракайльнай скульптурай і сціплым арнаментальным дэкорам шмат у чым вызначаюць агульныя рысы больш простых стукавых алтароў наступных дзесяцігоддзяў. Магчыма, у гэтыя жа гады ствараюцца алтары ў слонімскім касцёле св. Тройцы і ў Барунах, дзе працаваў скульптар і стукатар Рыгор Свядзінскі⁷⁵. Найбольш значныя збудаванні гэтага перыяду — ракайльныя стукавыя алтары з драўлянай скульптурай у Дзятлаўскім касцёле (Гродзенская вобл.), створаныя пасля пажару 1754 г. Галоўны алтар з вялікай глыбай у кансе апсіды і бакавыя алтары, якія ўпіраюцца ў скляпенні з распластанымі па іх вялікімі картушамі, умела звязаны ў адзіную кампазіцыю, што займае ўвесь прэзбітэрыі. Гэтыя рысы архітэктуры разам з крыху манернай скульптурай у першым ярусе алтара выдаюць іх прыналежнасць віленскай школе. Прыкметна зменення суадносін паміж прапорцыямі алтароў і павялічанымі памерамі знешне эфектнай фігурнай пластыкі прывялі да змяншэння іх манументальнасці, што прымусіла заняць алтарнымі картушамі частку скляпенняў, каб такім чынам неяк захаваць неабходныя прапорцыі.

У перыяд 70—80-х гадоў атрымліваюць таксама распаўсюджанне і крайнія формы экзальтаванага стану (стукавая скульптура ў Слонімскім касцёле бернардзінцаў, касцёле ў Поразава Гродзенскай вобл.). Значна ўзрастае амплітуда рухаў, павышаецца дэкаратыўнасць скульптуры, што, аднак, не ўплывае на манументальнасць вобразаў. Пры гэтым познебарочная дынаміка ў спалучэнні з экспрэсіўнай дэфармацыяй часам вядзе да экзальтаванай тэатральнасці (скульптура ў нішах Гродзенска-

га касцёла 1768 г. з характэрнай для львоўскай школы мадэліроўкай адзення ў выглядзе шырокіх пласцін).

На землях Беларусі ракако пераплятаецца з барока. Скульптура гэтага часу не заўсёды дасягае ракайльнай лёгкасці, беручы толькі яго стылістычныя асаблівасці. Не знаходзіць шырокага распаўсюджання і паўсюдны ў дэкоры ракако матыў ракайлю, аступаючы месца лістам аканту, сухім або буйным, з нечакана дробнымі кветкамі. Мясцовае барока толькі ў некаторых выпадках губляе свой манументалізм і сілу змацяянальнага ўздзеяння. Для рэгіянальнай школы, што склалася ў перыяд ракако на землях Гродзеншчыны і ў паўночна-заходніх раёнах

192. Анёл. XVIII ст. 3 в. Сцяпанкі
Жабінкаўскага р-на Брэсцкай вобл.
ДММ БССР

⁷⁵ Lopacinski E. Materiały do dziejów rzemiosła artystycznego w Wielkim księstwie Litewskim (XV—XIX ww.). S. 115.

сучаснай Мінскай вобласці, характэрны парушэнне прапорцый фігур, свабодная, пазбаўленая драматычнага пафасу жэстыкуляцыя. У духу традыцый позняга барока па-ранейшаму часта скарыстоўваецца цялесная карнацыя.

Своеасаблівасць драўлянай пластыкі гэтага перыяду і ў тым, што вобразы яе не губляюць глыбіні і ўнутранай значнасці. Характэрны для сярэдзіны XVIII ст. узор — скульптура евангеліста з в. Нягневічы Гродзенскай вобласці (ДММ). Яго твар, спакойны і ўважлівы, мае партрэтныя рысы. Майстар свабодна валодае прыёмамi пластычнай дэ-

193. Юрый. Сярэдзіна XVIII ст.
ДММ БССР

фармацыі: дрэва ў яго руках набывае плаўныя акруглыя формы, лініі — натуральную прастату, а ўся фігура — разнастайнасць выразных і

194. Юрый. XVIII ст.
Пінскі французсканскі касцёл

пластычна-жывапісных ракурсаў, што робіць яе экспрэсіўнай.

Павышаная жывапіснасць драўлянай скульптуры — адна з характэрных яе рыс. Складкі адзення набываюць большую глыбіню, становяцца часта раздвоенымі і канчаюцца буйнымі завіткамі. Нібы парывам ветру загнутае да пояса крысе адзення ўтварае эфектныя плаўныя або ломкія складкі. У скульптурах апосталаў з Магілёўскага краязнаўчага музея, спакойных і засяроджаных, складкі плашчоў, шчыльна прыціс-

нутыя да ног, утвараюць нешта накшталт асіметрычных ракайльных картушаў.

Жывапіснасць познебарочнай скульптуры надае дынаміка фігур. Не жадаючы разбіваць унутраны спакой і засяроджанасць, мясцовыя разьбяры часта пераводзяць яе ў павышаную жэстыкуляцыю, дзякуючы чаму фігуры набываюць «танцуючы»

195. Марк. Сярэдзіна XVIII ст.
3 в. Нягневічы Навагрудскага р-на
Гродзенскай вобл.

характар (скульптуры апосталаў Пятра і Паўла з в. Выгалененты Смаргонскага р-на). Асіметрыя становіцца выдучым прышчынам формаўтварэння. Складкі адзення напаўняюцца ветрам: усё, што можа быць змешчана ўбок (крысе адзення, барада, валасы), змяшчаецца. Адно плячо апускаецца ніжэй другога, адводзіцца назад, надаючы постацам некаторую закручанасць. Асіметрызуюцца твары, перакосваюцца насы, лінія вачэй. Асаблівую ролю адыгрывае шматколёрная паліхромія скульптуры. Шырока выкарыстоўваюцца актыўныя сакавітыя колеры: сіні, чырвоны, белы і іншыя ў спалучэнні з пазалотай. Высокім мастацкім узроўнем вызначаецца скульптура святога з в. Трабы Гродзенскай вобласці (МСБК), у якой пануе дух ракако. Пластычная лёгкасць фігуры і жэстаў цудоўна спалучаецца з прывобнымі фарбамі сіняга з чырвоным споду адзення, цёмна-карычневай шапкай валасоў, высветленай вохрыстай карнацыяй.

Барока на Беларусі трымаецца да канца стагоддзя, не вызнаючыся, аднак, ні высокім узроўнем, ні разнастайнасцю пластыкі папярэдніх дзесяцігоддзяў.

Класіцызм, які пранікае ў Беларусь у канцы 70-х гадоў, у аб'ёмнай скульптуры XVIII ст. не пакінуў прыкметнага следу. Першыя найбольш значныя творы гэтага стылю звязаны са свецкім мастацтвам, менавіта з палацавай архітэктурай і творчасцю італьянскага архітэктара Дж. Сака. Па яго праектах у 80-я гады былі выкананы стукавыя дэкарацыі ў Свяцкім палацы⁷⁶ (Гродзенскі р-н, не захаваліся), а таксама ў гродзенскім Новым замку, у стварэнні якіх прымалі ўдзел прыватныя каралеўскія скульптары І. Гавеман,

⁷⁶ Tatarkiewicz W. O sztuce polskiej XVII i XVIII w.: Architektura — rzeźba. Warszawa, 1966.

196. Пётр. Сярэдзіна XVIII ст.
3 в. Нягневічы Навагрудскага р-на
Гродзенскай вобл. ДММ БССР

Відэман і інш.⁷⁷ Верагодна, у гэтыя ж гады набывае каштоўнае ў мастацкіх адносінах стругавое аздабленне

⁷⁷ Morelowski M. Materiały do dziejów artystycznych Nowego Zamku w Grodnie // Prace i materiały Spraw. SHS TPN w Wilnie. Wilno, 1938/1939. T. 3. S. 143—149. Полацкія езуіты пры калегіуме мелі майстэрню, дзе рыхтавалі штукатураў. Гл. таксама: Breźgo B. Sztuki piękne w Kolegium oraz w akademii jezuitów w Połocku w XVIII—XIX ww. // Prace i materiały Spraw. SHS TPN w Wilnie. Wilno, 1938/1939. T. 3. S. 29—39.

бакавая капліца ў Гродзенскім французсканскім касцёле. Шэраг дэталей, такіх, як складкі адзення, некаторая матэрыяльная грубаватасць постацей, гірлянды картушаў з лісця аканту і лаўра, гавораць аб пераходным стылі (так званы станіславаўскі класіцызм). Аб'ёмная драўляная скульптура гэтага перыяду, звычайна таніраваная белым колерам, што імітавала колер гіпсу, — сухаватая і халодная, пазбаўлена многіх выяўленчых якасцей пластыкі папярэдніх дзесяцігоддзяў (фігуры Кацярыны і Казіміра з вв. Суботнікі і Радунь Гродзенскай вобл.).

Пад уплывам класіцызму ў скульптуры 70-х гадоў пачынаюць знікаць напоўненыя ветрам складкі, жываніснасць і багацце ракурсаў познебарочнай скульптуры — позы становяцца спакойнымі. Назіраецца зварот да форм і прыёмаў больш ранняга часу. Так, у дэкоры галоўнага алтара ў Мураванай Ашмянцы Гродзенскай вобласці скарыстаны арнамент з буйнымі завіткамі, блізкімі па характару да дэкору разьбяной царскай брамы 1669 г. з Мікалаеўскай царквы Магілёва; паясныя выявы юнакоў, што падтрымліваюць арнаментальныя гірлянды, сустракаюцца ў дэкаратыўным афармленні алтара першай паловы XVII ст. у Будславе (Мядзельскі р-н Мінскай вобл.). Асноўная ўвага канцэнтруецца на тварах, якія прапрацоўваюцца больш старанна і дэтална. Узрастае сухасць у трактоўцы адзення. Гэта рыса ўласціва цудоўнай скульптуры Пятра з в. Правыя Масты Гродзенскай вобласці.

Такім чынам, у беларускай драўлянай пластыцы першай паловы XVIII ст. склаліся і атрымалі шырокае распаўсюджанне вобразна-стылістычныя асаблівасці мясцовага «нізавага» барока, характэрнымі для якога былі шырокае і экспрэсіўнае скарыстанне дэфармацый фігуры, частак цела, рыс твару, абагульненасць трактоўкі фігуры і адзення,

простанародны тыпаж. У другой палове стагоддзя гэтыя рысы кансервуюцца ў народнай пластыцы, якая вызначаецца на землях Беларусі надзвычайным лаканізмам пластычнай мовы.

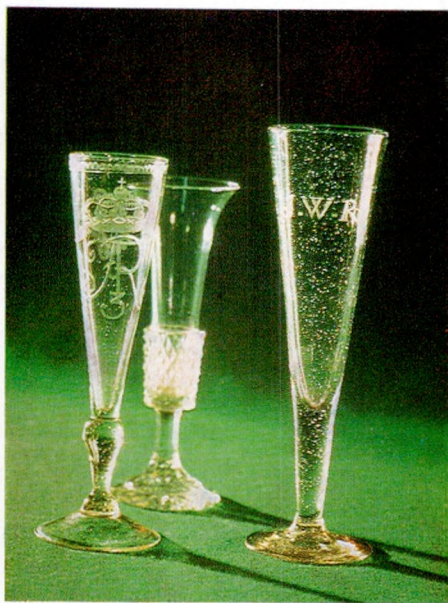
ДЭКАРАТЫЎНА-ПРЫКЛАДНОЕ МАСТАЦТВА

Пасля некаторага эканамічнага і культурнага спаду, які ў сувязі са шматлікімі войнамі быў характэрным для другой паловы XVII ст., у XVIII ст. узнаўляецца рамесніцкая вытворчасць, расце колькасць рамеснікаў у гарадах, прадаўжаецца праца іх канцэнтрацыі ў цэхах арганізацыях. Шырока развіваецца мануфактурна-вотчынная вытворчасць усіх відаў мастацкіх вырабаў. Пры памешчыцкіх маёнтках і манастырах узнікаюць буйныя майстэрні, якія працуюць на патрэбы феодалаў, а таксама на рынак, даючы асноўную колькасць мастацкіх вырабаў. Дармавая праца прыгоннага селяніна забяспечвала памешчыцкія і манастырскія гаспадаркі ўсім неабходным і прыносіла ім вялікія прыбыткі. У сувязі з гэтым пытанню развіцця рамесніцкай вытворчасці ўдзялялася вялікая ўвага.

Вызначальную ролю ў развіцці эканомікі, прамысловасці і мастацкіх рамёстваў Беларусі таго часу адыгралі буйныя беларускія, польскія і ўкраінскія магнаты і сам кароль Рэчы Паспалітай Станіслаў Аўгуст, які мелі значныя капіталы і былі ўладарамі вялікіх тэрыторый у Беларусі. Асноўны напрамак быў узяты на развіццё мастацкіх рамёстваў, заснаваных на шматвяковым вопыце мясцовых рамеснікаў. Менавіта мясцовае рамяство папярэднічала з'яўленню на Беларусі ў XVIII ст. буйных мануфактур. Пры манастырскіх і памешчыцкіх маёнтках налічвалася дзясяткі мануфактур рознага профілю: шаўковых

паясоў у Слуцку і Нясвіжы, суконныя і палатняныя ў Ружанах, Бабоўні, Падласосні, габеленаў у Гродзенскай каралеўскай эканоміі, Міры, Карэлічах, жалезаплавільныя заводы ў Вішневе і Бакштах, шліфавальны завод па вырабу рэчаў з каменю ў Янкавічах, мануфактура шклярусу і фаянсавага посуду ў Гродна, ліцейныя майстэрні ў Лагойску, Вілейцы, Дзісне і інш.

*197. Флегты і келіх. 2-я пал. XVIII ст.
Заслаўскі гісторыка-археалагічны
музей-запаведнік*

Яркую старонку ў гісторыю беларускага мастацкага шкла XVIII ст. упісалі гутнікі і гравіроўшчыкі, якія працавалі на шкларобчых мануфактурах князёў Радзівілаў у мястэчках Урэчча і Налібок⁷⁸, дзе ўжо тады варылі крыштал⁷⁹.

⁷⁸ Зараз гарадскі пасёлак і вёска ў Мінскай вобласці.

⁷⁹ Яніцкая М. М. Беларускае мастацкае шкло (XVI—XVIII стст.). Мн., 1977. С. 39.

За паўтара стагоддзя дзейнасці мануфактур тут з'явіліся свае прафесійныя мастакі — гравёры і шліфавальшчыкі, якія прынеслі шырокую вядомасць беларускаму шклу. Мастацкая дзейнасць стала для іх традыцыйнай і перадавалася з пакалення ў пакаленне. Архівы захавалі імёны праслаўленых майстроў. Гэта род патомных гравіроўшчыкаў і шліфавальшчыкаў па шклу Дубіцкіх — Мікалай, Ян, Пётр, Казімір, Ігнат, Тодар, Кароль і інш., некалькі пакаленняў Рымашэўскіх, Залескіх, Санцэвічаў, Александровічаў, Адамовічаў, Дашкевічаў і інш.

198. Прадметы з сервіза Урэцкай ці Налібоцкай мануфактуры. 2-я пал. XVIII ст. Кракаўскі Нацыянальны музей. ЦНР

Асартымент вырабаў быў досыць шырокі: падсвечнікі, бакалы, флеты, келіхі, кілішкі, бутэлькі і графіны розных памераў, форм і прызначэння, шклянкі і шклянцы (вялікіх памераў шклянкі з накрыўкамі), флягі, сталовыя камплекты, сервізы, якія ўключаюць наборы графінаў, бакалаў, келіхаў, кілішкаў і фляг розных памераў і прызначэн-

ня, але вырашаных у адным дэкаратыўна-стыліявым ансамблі, сальнічкі, кружачкі да чаю і дэсертныя талерачкі, маслёнкі, салатнічкі, «барылцы» і «цабэркі», ампулкі для літургіі, слоікі, чарнільніцы, пясочныя гадзіннікі, шкельцы для акулераў і гадзіннікаў, лампы настольныя, наборы «фражэтовыя» (судкі для спецыяў).

Масвае бясколернае шкло жаўтаватага, зеленаватага ці дымчатага адцення ў выраблялася з мясцовага пяску, які ўтрымліваў значны працэнт жалеза. Для абясколервання шкла дабаўлялі павялічаную дозу вокісу марганца, што давала ў асноўным ружавата-фіялетавае адценні.

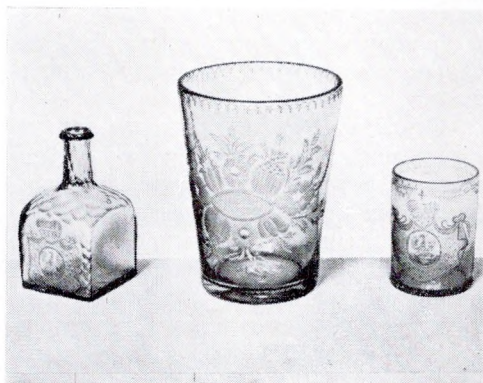
Для беларускіх шкляных вырабаў характэрна асіметрычнасць прафіляваных ножак і чаш бакалаў, кілішкаў, кубкаў. След ад понціі ў большасці выпадкаў не зашліфоўваўся. Краі стоп ножак у многіх вырабах загорталіся ўнутр ці вонкі ў выглядзе складкі-пятлі шырынёй 1,5—2 см. Гэты прыём сустракаецца таксама ў задзелцы краю вусця на сярэднявечных сасудах з Полацка і Навагрудка, што стала ў далейшым традыцыйным у беларускім шкларобстве.

Усе гэтыя тэхналагічныя прыёмы былі звязаны з існуючымі ў Беларусі традыцыямі вырабу шкла метадам свабоднага выдзімання і якасцю мясцовай сыравіны, што ў сваю чаргу ўплывала на архітэктоніку посуду і яго колеравы лад.

Урэцка-налібоцкія шкляныя вырабы XVIII ст. выпускаліся ў асноўным з бясколернага шкла. Выраблялася таксама каляровае шкло, хаця ў меншай колькасці, чым бясколернае, але вельмі рэдкіх і насычаных адценняў: цёмна-зялёнае («смагдавае»), цёмна-сіняе, чырвонае, цёмна-фіялетавае. Дэкарыравалася яно гэтак жа, як і бясколернае. Яго гранілі і гравіравалі тымі ж геральдычнымі і расліннымі арнаментальнымі ўзорамі. Акрамя таго, у

1765—1766 гг. у Налібоках выраблялі посуд з малочнага шкла («кара-фінка колеру фаянсавага, акруглая, гладкая», «салатнічка колеру фаянсавага»). Мяркуючы па інвентарах

199. *Посуд Урэцкай ці Налібоцкай мануфактуры. 2-я пал. XVIII ст. Кракаўскі Нацыянальны музей. ПНР*

Налібок за 1799 г., малочнае шкло тут выраблялі і ў канцы XVIII ст., таму што згадваецца посуд, зроблены са шкла, «прэпараванага з ко-сцю».

Найбольшая разнастайнасць форм наглядаецца сярод келіхаў. Чашы іх мелі форму або прафіляваную, або нахштальт усечанага конуса. Прафіляваныя чашы выдзімалі трох відаў: з рэзкім перахопам у дне; званочкападобныя, г. зн. з плаўным перахопам; з трыма пукатасцямі па дне. Форма ўсечанага конуса і прафіляваная двух відаў (з рэзкім і плаўным перахопамі на дне) была запазычана з нямецкага шкларобства. Аднак у адрозненне ад першапачатковых узораў беларускім келіхам уласціва іншая канфігурацыя чаш. Для нямецкіх вырабаў характэрна лінейная чоткасць абрысаў і сухасць, стрыманасць пры мадэліраванні профілю чашы. У беларускіх, наадварот, адчуваецца свабода і размахыстасць, што, з

аднаго боку, было выклікана тэхналогіяй вырабу келіхаў (свабоднае выдзіманне), а з другога — шырынёй характару выканаўцаў, нязвыклых да жорсткай рэгламентацыі формы. Так, чашы келіхаў з рэзкім і плаўным перахопамі значна змяняліся за кошт перамяшчэння лініі перахопу ўверх, што прывяло да змянення прапарцыянальнасці. Калі ў нямецкіх вырабах гэта лінія праходзіць адразу пасля фіксавання дыяметра дна, то ва ўрэцка-налібоцкіх яна размяшчаецца значна вышэй. Сілуэт дна вырысоўваецца круглей і выразней, дно пашыраецца і робіцца масіўней, а сам профіль перахопу — больш глыбокім. Дыяметр вышукласці дна набліжаецца да дыяметра вусця, таму аб'ёмы верху і нізу чашы ўраўнаважваюцца і вырабы набываюць манументальнасць і большую ўстойлівасць. Гэтыя якасці ўзмацняюцца яшчэ за кошт абавязковага перавышэння дыяметра стацы над дыяметрам вусця чаш.

Агульны мастацкі строй урэцка-налібоцкіх вырабаў вырашае форма ножак келіхаў. У адрозненне ад нямецкага шкла балясіна іх прапарцыянальна заўсёды больш высокая, нібы выцягнутая ўверх, і таму беларускія келіхі здаюцца больш стройнымі. Калі ў нямецкіх келіхаў аб'ёмы «яблыкаў» па дыяметру заўсёды роўныя больш шырокай частцы балясіны, то ў беларускіх вырабаў яны значна меншыя за балясіны, што адбіваецца на агульным архітэктанічным строі келіхаў, паколькі выдзяляе балясіну ў важны мастацка-канструкцыйны элемент усёй кампазіцыйнай формы вырабаў. Па аб'ёму яна саступае толькі чашы, якая заўсёды з'яўляецца дамінуючай. Нязначнасць аб'ёмаў «яблыка» і «дзенежак» не дробіць агульную вертыкальную форму накіраванай увывь ножкі, а, наадварот, нібы працягвае яе нарошчываць. У нямецкіх вырабах «яблык» заўсёды сплюснуты пад цяжарам чашы, што ў сваю

чаргу цісне на кароткую і таксама нібы сплюснутую масіўную балясіну.

Вельмі самабытная і традыцыйная форма і канструкцыя ножкі ў выглядзе чашападобнага паддона. Упершыню такія ножкі-паддоны ў шклянных келіхаў паяўляюцца ў XV ст.⁸⁰ і бытуюць у XVI—XVII стст. у Мсціславе⁸¹.

У імкненні да самастойнай творчасці беларускія гутнікі стварылі форму бакалаў і келіхаў зусім арыгінальную, якая нідзе больш не сустракалася: з трыма мяккімі цячучымі акруглымі выпукласцямі па дне чаш. Былі яны самым масавым посудам для піцця, паколькі вырабляліся нават без гравіроўкі, настолькі дасканалай была іх форма з выразным контурам сілута. У стварэнні формы праявіўся шматвяковы вопыт беларускіх гутнікаў.

Урэчка-налібоцкія гутнікі карысталіся і ўжо стаўшымі традыцыйнымі формамі посуду, якія былі створаны іх папярэднікамі ў мінулыя стагоддзі і ўласцівыя толькі беларускаму шкларобству: невялікія «бутлікі» для віна — паменшаная форма бытуючых у гутным беларускім шкларобстве бутляў; арыгінальныя па прапорцыях чатырохбаковыя графінчыкі з вузкім высокім горлачкам пад мясцовай назвай «кварта», а пазней — «карафка». Іх фасадны бок гравіраваўся гербамі Радзівілаў, а тры іншыя бакі шліфаваліся аваламі пад назвай «луска карпа». Часам граніліся толькі «плечы» і горлачка карафкі. Такі від посуду вырабляўся пераважна ва Урэччы.

Незвычайнымі па форме былі посудзіны для піцця ў выглядзе дзвюх спаяных паміж сабою лейкападобных чаш, празваныя «дубельтамі» ці «дубельцікамі» ў залежнасці ад паме-

раў («дубельт» — падвоены). Яны нагадваюць келіхі і бакалы XV—XVII стст., знойдзеныя на тэрыторыях Лідскага замка і Мсціслаўскага кляштара кармелітаў XVII ст., а таксама адлюстраваныя на мініяцюрах Радзівілаўскага летапісу.

Акрамя пералічаных арыгінальных форм шклянных вырабаў у Налібоках і Урэччы вырабляліся таксама славетыя «куляўкі» — даволі ёмістыя келіхі без стапы-падстаўкі. Такага роду жартаўлівы посуд быў хадвым у мясцовай беларускай шляхты.

Зграбныя прапорцыі мелі «шклянніцы» вялікіх памераў у форме ўсечанага конуса. Ва Урэччы і Налібоках іх рабілі з накрыўкамі. Прамавугольныя і квадратныя ў плане кварталы і флягі, якія вырабляліся на Беларусі з часоў ранняга сярэднявечча метадам адвольнага выдзімання, з 60-х гадоў XVIII ст. выдзімаліся ў формы. Вельмі шырокім і разнастайным быў асартымент квартаў і фляг (плоскай формы кварталы і бутлі) з рознымі аздобамі — гравіроўкай, граненнем, роспісам золатам, аплёткай карункавым металам, завінчанымі алавынымі коркамі⁸².

Шырокі асартымент посуду, які меў формы, запазычаныя з вырабаў дробных гут, вырабляўся на Налібоцкай мануфактуры без гранёных і гравіраваных аздоб. У інвентарах упамінаюцца «карафінкі гладкія ў форме качак», «бутэлькі акруглыя вялікія і малыя», «фляшы паўгарніцковыя», «лямпачкі» (лампадкі), «чаркі», «барыльцы і фляшачкі», «бутэлькі рознага прызначэння», «жбанкі для кветак», «жбанкі для напояў квартавыя», нават дзіцячыя цацкі

⁸⁰ Яніцкая М. М. Вытокі шкларобства Беларусі. Мн., 1980. С. 118—119.

⁸¹ Яніцкая М. М., Сташкевіч А. Б. Мсціслаўскае шкло XVI—XIX стст. // Помнікі культуры. 1985. С. 90.

⁸² Інвентары Налібок за 1760—1765 гг. даюць пералік фляг: «фляшчак малых гранёных — 3», «фляшчак гранёных квартовых з завінчанымі алавынымі коркамі — 2», «фляшка высокая поўквартовая з алавыным навінчаным коркам — 1».

(«галкі дзецям для забавы»), «барылачкі з ручкамі», «кілішкі розных тыпаў між імі да вівату», «флакончыкі розныя», «фляшы паўгарнцовыя, апцэкарскія», «фляшы сінія прадаўгаватыя», «слоікі апцэкарскія», «сальнічкі белыя», «карафінкі плоскія гладкія рознай велічыні» і г. д. Гэтыя ж інвентары сведчаць пра масавы выраб гутнага посуду без гравіроўкі і гранення з чырвонага, сіняга, фіялетавага, зялёнага і малочнага шкла.

Сувязь прафэсійнага шкларобства мануфактур XVIII ст. з народным прасочваецца не толькі ў агульнасці форм, але і ў сродках і прыёмах мастацкай выразнасці, у яскравасці колераў, наўнай манеры выканання сюжэтных гравіровак, улюбёнасці ў адны і тыя ж раслінна-кветкавыя матывы. Гэтыя рысы асабліва ярка праявіліся ў гравіраваных кампазіцыях з апавадальнымі сюжэтамі, у якіх «рысоўнікі» адлюстроўвалі сцэны, што адбываліся на сельскім двары вясной, дрэсіроўкі мядзведзя⁸³, бога вінаробства Бахуса ў сатырычным плане — як звычайнага аматара спіртнога⁸⁴. У трактоўцы нават міфалагічных асоб і падзей адчуваецца народнае іх светаўспрыманне як рэальных адносін паміж рэальнымі людзьмі. Усё гэта сведчыць, што шкляная вытворчасць развівалася не толькі на багатых традыцыях старажытнага гутнага майстэрства, калі мастацкі вобраз рэчы будаваўся на

выразнасці формы і дэкаратыўнасці шкла, але і з улікам традыцый (тэматыкі сюжэтаў, арнаментальных матываў) усяго дэкаратыўна-прыкладнага мастацтва.

Сувязь з народнай гутнай тэхнікай прывяла да значнага ўзбагачэння прафэсійнай вытворчасці гравіравана-шліфаванага шкла і спрыяла росквіту яго ў XVIII ст. Яна прасочваецца і ў аздабленні посуду вясёлымі і наўнымі надпісамі-пажаданнямі, надпісамі-парадамі і нават вершыкамі. У іх выявіліся светапогляд простага люду — рамеснікаў, іх нравы, характар, уяўленні аб сяброўстве, каханні, нават адносін да тагачасных палітычных падзей. Надпісы на шкляным посудзе былі вядомы ўжо ў XVII ст. Такім чынам, ва ўрэцка-налібоцкіх вырабах працягвалася старадаўняя традыцыя. Надпісы на беларускіх шкляных вырабах ніколі не паўтараюцца, у той час як для заходнееўрапейскіх надпісаў характэрна паўтарэнне адных і тых жа выразаў.

Асноўнай тэматыкай гравіраваных кампазіцый былі геральдыка мясцовай шляхты, імянітай радні ўладальніка; беларускія краявіды; жывёліны — імклівыя алені, сабакі; птушкі — рэалістычныя і запазычаныя ў фальклору (птушка «неясыць»); сцэны палявання на дзікоў і ласёў; сядзібныя краявіды з архітэктурай палацаў і паркавай скульптурай; галінкі і кветкі, вінаградныя лозы з гронкамі; міфалагічныя сюжэты (Адам і Ева ў раі, Арфей сярод жывёл, бог вінаробства Бахус), дрэсіроўка мядзведзя і г. д.

Тэхніка халоднага дэкарыравання шкла вылучаецца вялікай разнастайнасцю. У першай палове XVIII ст. з'яўляюцца новыя віды аздаб. З 1728 г. іншаземны майстар Дрэгер пачаў аздабляць урэцка-налібоцкі посуд працаёмкай і ў мастацкіх адносінах вельмі капітоўнай тэхнікай рэльефнай рызбы па шклу па ўзорах берлінска-патсдамскай

⁸³ У XVIII ст. на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага было мноства цэнтраў па дрэсіроўцы дзікіх жывёл. Акрамя Смаргонскай мядзведжай «акадэміі», якая ўзнікла ў XVII ст. каля Налібоцкай пушчы, такія цэнтры былі і на паўднёвым усходзе Беларусі на тэрыторыі Гомельшчыны (Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Киев, 1889. Т. 1. С. 426; Солодухо Я. Медвежья академия // Сов. цирк. 1953. № 3; Яніцкая М. М. Беларускае мастацкае шкло... Іл. 54).

⁸⁴ Яніцкая М. М. Беларускае мастацкае шкло... Іл. 56.

шкляной мануфактуры⁸⁵. З цягам часу беларускія майстры ўдасканалілі гэту тэхніку, паглыбіўшы разьбу, у выніку чаго яна стала контррэльефнай⁸⁶.

Адначасова налібоцкія гравіроўшчыкі асвоілі такі від дэкору берлінска-патсдамскай мануфактуры, як аздабленне посуду шклянымі барэль-эфнымі медальёнамі-камямі ў тэхніцы разьбы па шклу⁸⁷. Акрамя таго, карысталіся яшчэ дзвюма тэхнікамі аздаблення — наклеиваннем у аднаведнае паглыбленне плоскіх, папярэдне адлітых у форму медальёнаў з бясколернага і чырвонага (рубінавага) шкла. Пры аздабленні медальёнамі з бясколернага шкла паглыбленне ў сценцы посуду пакрывалі чырвонай эмаллю ці чырвонай фальгой, па якіх золатам распісвалі мініяцюрыя выявы раслін, птушак, зайцаў, сабак, Бахуса, які сядзіць на бочцы з бакалам у руцэ, сцэн палявання, двух пальмяных сэрцаў, гербаў і манаграм імянітых заказчыкаў. Выраб рубінавага шкла, верагодна, наладзілі саксонскія спецыялісты — браты Генцы і Дрэгер. Распісваў золатам рубінавыя і бясколерныя медальёны, адлітыя ў формах, мастак Ян Фрыдрых Дзіц. Ён ведаў тайну саставу вельмі добрага шкла, «умеў лакіраваць і залаціць люстраныя рамы, шкло і маёліку ў агні распісваць і залаціць»⁸⁸.

Тэматыку гравіраваных кампазіцый беларускага шкла першай паловы XVIII ст. вызначалі саксонскія спецыялісты, якія працавалі да 40-х гадоў на Налібоцкай мануфактуры разам з Мікалаем і Янам Дубіцкімі, Рыгорам Аўчуком. У тэматыцы вырабаў гэтага часу пераважаюць урачыста-парадныя партрэты, міфала-

гічныя, алегарычныя і паляўнічыя сцэны, краявіды і гербы. Выявы і сцэны падаюцца ў акаймоўцы гратэскава-арабескавай арнаментацыі, ваенных атрыбутаў або пальмавых і лаўровых галінак. Дэкор гарманічна спалучаецца з надпісам лацінкай «Vivat» і штрыхаваным арнаментам у выглядзе сеткі па вусцю і краях стоп, чым падкрэслівалася тэктоніка вырабаў. Усе пералічаныя тут прыёмы аздабы сведчаць аб яўным барочным характары вырабаў. Рысы барока праявіліся таксама ў майстэрскім валоданні кантрастнымі ўласцівасцямі шкла. Уражанне чорных гарнастаевых кутасікаў на фоне манты атрымлівалася ў выніку ўлюбёнага прыёму супрацьпастаўлення гранёных бліскучых авалаў і матавага фону драпіраванай манты, на якой размяшчаліся гербы. Граненнем выконваліся валюты, а таксама ззяючыя выявы каштоўных камянёў княжацкай або каралеўскай кароны і крыжа на ёй.

У першай палове XVIII ст. у гравіраваным і разьбяным дэкоры ўрэзка-налібоцкага шкла выявілася імкненне перадаць прыродныя пластычна-аб'ёмныя формы. У гравіраваных кампазіцыях з'яўляюцца рэалістычныя выявы раслін, жывёл, людзей, назіраецца пераход ад лінейнага, контурнага рысунка да перадачы святлаценю і прасторы. Часта сустракаюцца партрэты караля, членаў яго сям'і, вядомых князёў, рускай царыцы Анны Іаанаўны (заказ Пецярбурга ў 30-х гадах) і гербы ўладароў мануфактур, размешчаныя ў цэнтры простых форм шчытоў, акаймаваных пышнымі картушамі з ваенных атрыбутаў: харугваў, барабанаў, жэрлаў гармат і параховой бочкі ўнізе кампазіцыі. Для гравіровак гэтага часу характэрна строгая цэнтрычнасць і сіметрычнасць у пабудове рысунка вакол цэнтральнай тэмы гравіраванага дэкору — картуша з гербамі ці выявы асоб каралеўскага або княжацкага двара ў профіль.

⁸⁵ Яніцкая М. М. Беларускае мастацкае шкло... Іл. 4, 5.

⁸⁶ Там жа, Іл. 7, 10.

⁸⁷ Там жа, Іл. 3, 6, 19.

⁸⁸ Kameńska Z. Manufaktura szklana w Urzeczcu (1737—1846). Warszawa, 1964. S. 121.

У сярэдзіне стагоддзя з'яўляюцца неспакойныя, грацыёзна выгнутыя завіткі стылю ракако з яго вытанчанай манернасцю, пластычнасцю і дынамічнай напружанасцю хвалістых ліній у формах і дэкоры, што прывяло да змянення мастацкага вобраза вырабаў. Менавіта ў гэты час беларускія гутнікі ствараюць зусім арыгінальную форму бакалаў і келіхаў з трыма мяккімі плаўна цякучымі выпукласцямі ў дне чашы. У гэты ж час з'явіліся кубкі з рэзкім высокім перахопам вышэй дна.

Новай з'явай у дэкоры шкла другой паловы XVIII ст. былі жанравабытавыя кампазіцыі. Яны размяшчаліся на чашах у форме высокага ўсечанага конуса. Майстры праявілі вялікі такт і густ, выбраўшы плоскасці ўсечанага конуса для разгортвання кампазіцый апавідальнага характару. Пра імкненне мясцовых майстроў да адлюстравання навакольнага жыцця сведчаць кампазіцыі гравіровак сярэдзіны стагоддзя, калі зусім нечакана сярод масы ўрачыста-велічных афіцыйных вырабаў сціпла і нясмела з'явіліся раслінныя матывы з выявамі аленяў, мядзведзяў, сабак, птушак.

Значна ўзрасла роля раслінных матываў. Замест пашыраных раней скрыжаваных пальмавых і лаўровых галінак, што акаймоўвалі кампазіцыі знізу і па баках, размясціліся дзве скрыжаваныя галінкі з буйным рэалістычна трактаваным лісцем. Па ранейшай традыцыі дно куляўкі аграньвалася аркатурным паяском, а ножка — «у канты», г. зн. вертыкальнымі шырокімі плоскасцямі. Такой жа шырокай гранню, але змешчанай гарызантальна, у выглядзе паяска, было аздоблена вусце. На погляд майстра 60-х гадоў гэтых аздоб было недастаткова, і таму гранёны дэкор для большай раскошы пакрывалі залачэннем, што было характэрна для стылю ракако. Супрацьпастаўленне бліскучых гранёных і матавых гравіраваных плоскасцей дасягнула

200. Бакал Урэцкай ці Налібоцкай мануфактуры. 2-я пал. XVIII ст. Кракаўскі Нацыянальны музей

магчымай дасканаласці. Гранёныя лінзы праразаюць усе гравіраваныя плоскасці. Грабеньчыкі ракайляў у залежнасці ад іх даўжыні граняцца то пяццю, то сямю празрыстымі аваламі, што пабліскваюць, як кроплі расы. Такія ж лінзы высвечваюць празрыстыя, як крышталі, сярэдзінкі ў рамонаў і цэнтр пальметкі, змешчанай унізе, пад картушамі. Выгнутасць контураў вызначаецца мяккасцю, дынамічнымі завіткі ракайляў вытанчана мадэліруюць форму картушаў і прадумана суадносяцца з акруглай формай чашы.

На налібоцкім посудзе, выкананым Янам Дубіцкім і прызначаным

для Станіслава Аўгуста, можна прасачыць праікненне ў мастацкае шкло новага стылю — класіцызму. У 80-я гады XVIII ст. бакал для караля быў аздоблены яшчэ ў стылі ракако, хоць форма картуша ўжо не такая мудрагелістая, як на куляўцы. Бакал гравіраваны дзвюма самастойнымі кампазіцыямі. З фасаднага боку змешчаны графічна трактаваны пшыт асіметрычнай формы з вензелем «SAR» унутры, а над ім — каралеўская карона. Па баках пшыта зноў з’явіліся пальмавыя і лаўровыя галінкі, што сведчыла, з аднаго боку, аб значнасці персоны, для якой гравіраваўся бакал, а з другога — аб з’яўленні элементаў класіцызму, урачыста-класічнай сутнасці якога вельмі імпанавалі матыў лаўровых і пальмавых галінак. Адначасова на процілеглым баку чашы Ян Дубіцкі размясціў арыгінальную кампазіцыю з двух грабеньчыкаў і спіральна выгнутай вытанчанай галінкі аканту. Над ракайлем у цэнтры ён выгравіраваў букецік з трох рамонкаў, акаймаваны не буйным лісцем, як раней, а дробнымі трохлістымі галіначкамі. Гэта надало кампазіцыі вясёлы, гулівы характар, што адпавядала сутнасці стылю ракако. Вусце аздоблена арнаментам, які атрымаў у гравіроўшчыкаў назву «карункавы», дно агранёна аркатурным паяском.

Эстэтычным ідэалам класіцызму была манументальна-ўрачыстая прастата, павышаная грамадзянскасць тэматычных кампазіцый, лаканізм і сціпласць велічных элементаў арнаментальнага дэкару.

Найбольш поўна патрабаванням новага стылю адпавядалі кілішкі і бакалы ўрэзка-налібоцкай мануфактуры, якія з 60-х гадоў XVIII ст. развіваліся пад уплывам англійскага шкла. У 80-х гадах яны эвалюцыяніравалі так, што іх першапачаткова цюльпанпадобныя чашы на прамых «жэрдзенадобных» ножках набылі строга канічную форму, якая плаўна пераходзіла ў звужаную да нізу

ножку. Прастата іх формы і цэльнасць канструкцыі знаходзіліся ў поўнай адпаведнасці з канцэпцыяй класіцызму. У адрозненне ад англійскіх узораў ножкі такіх кілішкаў часта былі аздоблены чырвонай (рубінавай), сіняй або белаі ніцямі шкла, якія мудрагеліста перапляталіся на кшталт венецыянскай філіграні⁸⁹. Тэхнікай філіграні аздабляліся і ножкі многіх келіхаў. У Нацыянальным музеі ў Кракаве ёсць урэзка-налібоцкі келіх, чаша якога ўзвышаецца над рубінавым «яблыккам», што злучае яе з балясінападобнай ножкай. Аздабляліся такія бакалы і кілішкі галоўным чынам арнаментальнымі кампазіцыямі, характэрнымі для гэтага стылю, — медальёнамі і манаграмамі, фэстонамі і гірляндамі, арнаментам пад мясцовымі назвамі «авёс», «оўсікі», а таксама надпісамі-пажаданнямі, парадамі і наіўнымі вершыкамі фальклорнага характару, гумарыстычнымі сцэнкамі. У апошняе дзесяцігоддзе XVIII ст. урэзка-налібоцкія бакалы і кілішкі набылі антычныя формы і сталі цалкам класіцыстычнымі. Невялічкія кілішкі былі падобны на антычныя урны. Іх канічныя, яйкападобныя і цыліндрычныя чашы, раней увянчаныя шпілепадобнымі накрыўкамі, размяшчаліся на чатырохбаковых пастаментах, якія ўстанаўліваліся на плоскіх шліфаваных подыумах. Плаўна перацякаючая ў масіўную ножку частка чашы і сама ножка звычайна шліфаваліся 4, 6, 8 гняямі. Такія кілішкі і бакалы ўваходзілі ў склад сервізаў разам з цыліндрычнай формы шклянкамі і канічнай формы графінамі («карафкамі»), якія ўяўлялі сабой перавернутую ўніз вусцем і значна павялічаную ў памерах форму гэтых жа кілішкаў. Дэкаратыўная гравіроўка такіх сервізаў мела ўжо серыйны характар.

Стыль класіцызму праявіўся не

⁸⁹ Яніцкая М. М. Беларускае мастацкае шкло... С. 70.

толькі ў новых формах і тэматыцы гравіровак, але і ў шліфаваным дэкары. У канцы 80-х гадоў на гэтых мануфактурах распаўсюдзіўся англійскі спосаб дэкаратыўнай шліфоўкі свінцовага крышталю і таўстасценнага «белага шкла» (багемскага крышталю) пад мясцовай назвай «у брыльянт», г. зн. глыбокай шліфоўкі па шкле з пэўным нахілам шайбы, што ўтварала плоскасці трохвугольнікаў, якія злучаліся сваімі вяршынямі.

Асаблівую славу ўрэцка-налібоцкім мануфактурам прынеслі люстэркі і розныя віды асвятляльных прыбораў. Значную колькасць іх прадукцыі складалі люстэркі, люстраныя рэфлектары, свечнікі, кандэлябры, люстры на медных пазалочаных і пасярэбраных каркасах, жырандолі. Існуе апісанне выкарыстання ўсіх відаў люстэркаў і люстраных рэфлектараў у часы праўлення караля Рэчы Паспалітай Аўгуста III, г. зн. у пару дзейнасці Урэцкай мануфактуры. «Рэфлектары люстраныя ў бронзавых залочаных у агні рамах з крышталёвымі свечнікамі былі развешаны па сценах. Вялікія люстэркі над туалетнымі столікамі таксама былі ў самых разнастайных рамах. Акрамя насценных люстраных рэфлектараў з'явіліся падвесныя люстры, якія звесалі са столі, агромністыя крышталёвыя з мноствам свечак, пался запальвання якіх памяшканне здавалася багата аздобленым золатам і палымнела ад буйства святла»⁹⁰. Вялікі попыт заможнай шляхты і магнатаў на люстэркі і люстры патрабаваў стварэння спецыяльнай люстэркавай мануфактуры.

З 50-х гадоў асноўная колькасць люстэркаў і ўсялякіх асвятляльных прыбораў (люстраў, насценных люстраных рэфлектараў, жырандолей, свечнікаў, кандэлябраў) выраблялася на Урэцкай мануфактуры, якая

спачатку стваралася толькі для вырабу люстэркаў і таму называлася «Мануфактура зверцядзяна». У гэты час праектаваннем узораў люстэркаў у Заходняй Еўропе займаліся вядомыя архітэктары. На Урэцкай мануфактуры заходнеўрапейскія ўзоры люстэркаў (багемскія, французскія і англійскія) укараніў у вытворчасць прывезены з Дрэздэна майстар Х. Т. Шэрбер, які кіраваў люстэркавай вытворчасцю ў 1739—1765 гг.

Згодна канфігурацыі люстранага поля, люстэркі вырабляліся чатырохбаковыя, пяцібаковыя, шасцібаковыя, авальныя, з мудрагеліста выгнутым абрысам, характэрным для люстэркаў часу ракака. Асаблівія мастацкія якасці люстэркі набывалі дзякуючы бязмежнай фантазіі майстроў пры стварэнні разнастайных рам: драўляных, залочаных, таніраваных пад чорнае і чырвонае дрэва са скразной ажурнай ці глухой нізкарэльефнай разьбой, люстраных плоскіх; шкляных, аздобленых аб'ёмна-пластычнымі шклянымі элементамі, выкананымі ў тэхніках лепкі і выцягвання вязкага шкла праз адпаведныя шаблоны (вузкімі доўгімі сцяблямі, кароткімі лісцікамі, лілеямі, гірляндамі з ланцужкоў і званочкаў) ці ў тэхніцы ліцця з наступнай дашліфоўкай неабходных аздоб (зорак, дубовых лістоў, «палачак», жамчужынак). Пышныя букеты, скампанаваныя са звязак лістоў, кветак, гірлянд, званочкаў, размяшчаліся то ўверсе, то ўнізе рам разам са свечнікамі. Такія люстэркі ператвараліся з моднага ў той час тавару ў сапраўдныя творы мастацтва. Асаблівай прыгажосцю вылучаюцца рамы з плоскіх кавалкаў люстранага шкла, гравіраваных сюжэтнымі, партрэтнымі і раслінна-арнаментальнымі кампазіцыямі, геаметрычна-арнаментальнай шліфоўкай паводле французскіх⁹¹ і багемскіх узораў.

⁹⁰ Filarska B. Szkło piękne i użyteczne. Warszawa, 1973. S. 130.

⁹¹ Яніцкая М. М. Беларускае мастацкае шкло... Іл. 23.

Своеасаблівасць урэцкім люстэркам надавала аздабленне крышталёвых рам не толькі алмазнай гранню і гравіроўкай, але і крышталём, афарбаваным у чырвоныя, сінія і жоўтыя колеры. Гэта надавала люстэркам асаблівую маляўнічасць і святочнасць, бо гранёныя паверхні ўзмацнялі праламленне святла і гучанне каляровых таноў было больш інтэнсіўным.

Асаблівую цікавасць уяўляюць люстэркі, люстры, жырандолі, свечнікі, насценныя бра, аздабленыя гутнай тэхнікай. Гэта складаныя канструкцыйныя спалучэнні плоскага люстранага прамавугольніка ці авала ў акаймоўцы пышных аб'ёмна-пластычных (амаль скульптурных) кампазіцый з розных спалучэнняў парасткаў, лісця, кветак, згрупаваных у букеты ці гірлянды, што звісаюць з ваз. Вельмі самабытнымі ўяўляюцца насценныя люстраныя рэфлектары, складзеныя з дробных гравіраваных і шліфаваных люстэркаў пэўнай канфігурацыі ў тэхніцы аплікацыі, ад чаго іх называлі «аплікі». Кожная люстраная плоскасць аздаблялася гравіраваным і шліфаваным дэкорам⁹².

Выраблялі ва Урэччы і жырандолі з крышталёвымі шліфаванымі аздабамі. Дзве парныя жырандолі XVIII ст. знаходзяцца ў ружанскім касцёле св. Тройцы (Пружанскі р-н Брэскай вобл.). Яны маюць трох'ярусныя кампазіцыі. У кожным ярусе знаходзіцца 5 свечнікаў, размешчаных у шахматным парадку ў адносінах да свечнікаў другога яруса, што стварае багацце патокаў святла і мадэліруе форму жырандолі як кучаравага дрэўца. Гэта ўражанне ўзмацняецца крышталёвымі падвескамі ў выглядзе стылізаванага дубовага лісця з прафіляванымі агранёнымі краямі, а таксама ў выглядзе

агранёных авалаў і зорак, што выклікаюць асацыяцыі з кветкамі і лісцем.

Маючы добра абсталяваныя сталярны цэх, Урэцкая мануфактура пачала вырабляць мэблю, манціраваную з люстэркамі пад назвай «трэмах» (трумо), падрамнікі і рамы для люстэркаў, каркасы для люстраў, сталы-бюро і камоды з люстэркамі, пазней — ліхтары, крэслы, сталы, столікі з люстранымі сталешніцамі, ложка, дарожныя куфэркі для шклянных фляшак.

Урэцка-налібоцкае шкло XVIII ст. — з'ява ў беларускім мастацтве не менш значная, чым слудкія паясы. У еўрапейскім шкларобстве яно займае самастойнае месца, бо, нягледзячы на вялікую нівеліроўку форм і дэкору, якая ўтварылася ў выніку распаўсюджання мастацкіх стыляў на прадукцыю шкла ўсіх краін, а таксама непасрэдна ўдзел у рабоце беларускіх мануфактур іншаземных спецыялістаў, беларускія майстры змаглі надаць урэцка-налібоцкаму шклу самабытныя мясцовыя рысы, якія вылучаюць яго з калекцыі заходнееўрапейскага і рускага шкла.

Больш чым 150-гадовае існаванне гэтых мануфактур дазваляе разглядаць урэцка-налібоцкае шкло як з'яву нацыянальную, абавязаную сваім развіццём мастацкай культуры беларускага народа. Урэцка-налібоцкае шкло і крышталі з'яўляюцца такімі ж сімваламі беларускага мастацтва, як крышталі «бакара» ў Францыі, венецыянскае шкло ў Італіі, багемскае шкло і крышталі у Чэхаславакіі, шкло і крышталі заводу Гусь-Хрустальны ў Расіі.

У XVIII ст. мастацкае шкло выраблялася таксама на Гродзенскай каралеўскай мануфактуры пацерак, якая была створана Антонам Тызенгаўзам у 1770 г.⁹³ Бакалы Гродзенскай мануфактуры пры параўнанні іх з урэцка-налібоцкімі маюць свае

⁹² Яніцкая М. М. Беларускае мастацкае шкло... Іл. 21, 22.

⁹³ БелСЭ. Т. 4. С. 25.

адметныя асаблівасці, перш за ўсё ў форме ножак⁹⁴. Яны цэльнацягнутыя і ляпныя з расшыранай верхняй часткай, аздобленыя двума ледзь намечанымі выступамі дыскаў унізе і ўверсе, што сведчыць аб іх адвольным фармаванні. Гэта мясцовая трансфармацыя цюрынгскіх ножак, канструкцыя якіх была занесена сюды нямецкімі майстрамі. Чашы бакалаў маюць форму ўсечанага конуса. Своеасаблівасць гродзенскаму шклу надае гравіраваны дэкор у выглядзе галінак з вельмі буйнымі адносна памераў чашы стылізаванымі кветкамі і лісцем, па маштабу значна большы за ўрэзка-налібоцкі⁹⁵. Звяртае ўвагу адсутнасць такога характэрнага для ўрэзка-налібоцкага шкла элемента дэkorу, як граненне посуду па дну і вусцю чашы.

У Эрмітажы знаходзяцца келіх, дзве шклянцы і фляша з аналагічным буйнамаштабным кветкава-растлінным дэкорам⁹⁶, якія рэзка адрозніваюцца ад усёй эрмітажнай калекцыі шкла як рускага, так і заходне-еўрапейскага. Характар буйнамаштабнага дэkorу дазваляе лічыць іх вырабамі мануфактуры Тызенгаўза. Гэты посуд можна датаваць 70—90-мі гадамі XVIII ст., г. зн. часам узнікнення і заняпаду мануфактуры. Гравіраваныя кампазіцыі маюць выразны народны характар і выкананы гравіроўшчыкамі высокай кваліфікацыі. Гутны ўзровень гэтага посуду больш нізкі, чым гравіроўка.

Буйнамаштабныя растлінныя кампазіцыі гродзенскага шкла то адвольна размяшчаюцца на сценах посуду, то фрызам апаясваюць шклянкі, шклянцы, бакалы і келіхі. Гравіраваны абрыс глыбейшы і шырэйшы

за ўрэзка-налібоцкі, што залежала ад памераў медных кольцаў, якія ўжываліся для гравіроўкі. Граненне прымянялася толькі ў выглядзе дэкаратыўных лінз, якія размяшчаліся сярод гравіраваных кампазіцый і часта выконвалі ролю сарцавінак, што пераважалі ў арнаментальным раслінным дэкоры. Акрамя раслінных кампазіцый на гродзенскім шкляным посудзе сустракаюцца архітэктурныя краявіды, выявы людзей і птушак, а таксама надпісы, што збліжае іх з тэматыкай урэзка-налібоцкіх вырабаў.

У канцы XVII — пачатку XVIII ст. на тэрыторыі Беларусі ўзнікаюць першыя ткацкія мануфактуры. Ствараюцца яны ў асноўным у памесцях і каралеўскіх эканоміях. У сярэдзіне XVIII ст. на тэрыторыі цяперашніх Мінскай, Гродзенскай, Брэсцкай, Магілёўскай абласцей існавала ўжо вялікая колькасць палатняных, суконных, шаўкаткацкіх мануфактур. К канцу XVIII ст. большасць гэтых прадпрыемстваў, асабліва буйных, мела шырокія сувязі з рынкам. Тызенгаўзам былі адкрыты магазіны ў Гродна, Паставах, Быцені. Спецыяльныя гандлёвыя агенты развозілі некаторыя вырабы гродзенскіх прадпрыемстваў па буйных кірмашах⁹⁷.

Багатыя мастацкія традыцыі беларускага народнага ткацтва спрыялі стварэнню мануфактур па вырабу шпалер, ворсавых дываноў, кілімаў. У першую чаргу яны адкрываліся там, дзе сялянскае ткацтва атрымала шырокае развіццё: у Слуцку, Нясвіжы, Міры, Гродна, Слоніме, Ружанах, Дуброўне і іншых месцах. Спачатку на мануфактурах працавалі запрошаныя французскія, бельгійскія і іншыя замежныя майстры-ткачы, пад кіраўніцтвам якіх у хуткім часе мно-

⁹⁴ Muzeum w Grodnie. II, za rok 1924—1925. Grodno, 1926. S. 16. Гэтыя бакалы прапалі з Гродзенскага музея ў час Вялікай Айчыннай вайны.

⁹⁵ Яніцкая М. М. Беларускае мастацкае шкло... Іл. 94.

⁹⁶ Там жа, Іл. 88, 92, 93.

⁹⁷ История БССР. У 2 т. Мн., 1961. Т. 1. С. 217.

гія таленавітыя ткачы і ткачыхі авалодвалі новымі для іх тэхнікамі і самі становіліся вядучымі майстрамі.

Пачатак вырабу шпалер паклала Ганна Радзівіл з Сангушкаў, якая заснавала «тапісярні» ў сваіх рэзідэнцыях у Бялай (на Падляссі) і Міры⁹⁸. У 1733—1737 гг. мясцовыя ткачы выткалі тут свае першыя вырабы. Міхал Радзівіл (Рыбанька) пасля смерці маці адкрыў яшчэ некалькі «тапісярняў» — у Альбе, недалёка ад Нясвіжа, Камянцы і Карэлічах.

Найбольшую вядомасць набыла прыгонная мануфактура па вытворчасці шпалер князя Міхала Радзівіла ў Карэлічах. Менавіта тут былі вытканы самыя славутыя шпалеры ў габеленавай тэхніцы, якія з'яўляюцца цудоўнымі помнікамі дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва Беларусі.

У 1752 г. Міхал Радзівіл загадаў выткаць серыю карцін-шпалер (каля 10 штук), якія праславілі б род Радзівілаў, іх ваенныя подзвігі ў баях з крыжакамі, татарамі, туркамі, казакамі і г. д. Але сталася так, што праславілі яны не столькі Радзівілаў, колькі ткацкае мастацтва тых, хто выканаў гэтыя шпалеры. Сярод іх імёны Анастасіі Маркевіч, Марыі Кулакоўскай і інш. Кардоны для карэліцкіх шпалераў рабілі прыдворныя мастакі Юзаф і Рудольф Гескія (бацька і сын), Скажыцкі і яшчэ Андрэй і Канстанцін (прозвішчы невядомы). Сюжэты і кампазіцыі для карцін-шпалераў пераносіліся з карцін XVI—XVII стст. Абрахама ван Вестэрфельда, Дэль Бэне, дэ Вожа і інш. У свой час гэта серыя ўпрыгожвала залы Нясвіжскага палаца — рэзідэнцыі Радзівілаў.

Развешаныя ў вялікіх залах у адпаведным архітэктурным акружэнні шпалеры выклікалі захапленне ўсіх, хто іх бачыў, гармоніяй фарбаў, тэх-

нічным выкананнем, агульным выглядам у інтэр'еры палаца. Трэба зазначыць, што ў другой палове XVIII ст., нягледзячы на тое, што ў архітэктуры палацаў і сядзіб атрымалі ўвасабленне тэндэнцыі класіцызму, інтэр'еры яшчэ доўгі час афармляліся ў духу позняга барока і ракако. У характары іх афармлення наглядаецца імкненне праславіць асобу ўладара, падкрэсліць яго грамадска-эканамічнае становішча. Таму і сюжэтныя кампазіцыі шпалер будуюцца так, каб найбольш ярка паказаць ваенныя і палітычныя поспехі гаспадара.

Да нашых дзён захавалася некалькі шпалер з карэліцкай серыі: «Імператар Карл V Габсбургскі даруе Радзівілам княжацкі тытул», «Узяцце ў палон Станіслава Міхаіла Крычэўскага пад Лоевам у 1649 годзе», «Парад войск пад Заблудавам» і фрагмент шпалеры «Бітва на рацэ Славечна». Вядома таксама, што ў Карэлічах былі вытканы партрэты Радзівілаў: Януша XI, Крыштафа I і Крыштафа II, Міласлава V, Міхала I і іншых (не захаваліся).

Самая значная работа з гэтай серыі — «Узяцце ў палон Станіслава Міхаіла Крычэўскага пад Лоевам у 1649 годзе» (шоўк, воўна; 3,49 × 3,29 м)⁹⁹, якая знаходзіцца цяпер у Кракаўскім Нацыянальным музеі (ПНР).

Верагодна, асновай для гэтай шпалеры паслужыла карціна на тую ж тэму Абрахама ван Вестэрфельда, свабодалюбіва настроенага мастака, галандца па паходжанню, які часта суправаджаў Януша Радзівіла ў яго паходах і, відаць, быў

⁹⁸ Korzon T. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta. Kraków; Warszawa, 1897. T. 2. S. 229.

⁹⁹ Палкоўнік С. Крычэўскі, папечнік і сябра Багдана Хмяльніцкага, адзін з кіраўнікоў вызваленчай барацьбы беларускага і ўкраінскага народаў 1648—1654 гг., у чэрвені 1649 г. на чале пятнаццацітысячнага атрада накіраваўся на Беларусь. Тут, на Дняпры, у баях пад Лоевам, смяротна паранены, ён быў узяты ў палон і трагічна загінуў.

сведкам гібелі мяцежнага палкоўніка.

У адзінай кампазіцыі шпалеры аб'яднана некалькі сцэн. На заднім плане — сілуэт Лоева, лагер Радзівіла, шыбеніца з павешаным казакам. Кат сячэ галовы пераможаным. Побач — трупы ўжо пакараных. Цэнтр кампазіцыі займае сцена сустрэчы гетмана Радзівіла і яго світы з палонным Крычэўскім, які, цяжка паранены, ляжыць на фурманцы. Гетман у багатым касцюме, з булавой, пад сцягам, у акружэнні світы, таксама багата апранутай. Крычэўскі — босы, у простым сялянскім кажуху. Адмовіўшыся ад споведзі, ён просіць вады. Казак, яго таварыш па барацьбе і няволі, прыклаў збан з вадой да вуснаў знясіленага Крычэўскага. Кранае спакойная мужнасць кіраўніка паўстанцаў. І не пераможны гімн Радзівілам гучыць у гэтай карціне-шпалеры, а глыбокае спачуванне Крычэўскаму, праслаўленне яго стойкасці і гераізму.

Можна адзначыць некаторую хатычнасць кампазіцыі, перагружанасць яе фігурамі, але дэкаратыўны бок шпалеры прыцягвае да сябе ўвагу. Добра скампанаваны бардзюр, які акаймоўвае карціну. Прыгожа глядзяцца рознага роду зброя (булавы, калчаны), какарды, сцягі, шыкоўныя касцюмы. У колеравай гаме пануе спакойны шараваты каларыт, на якім вылучаюцца ружовы, жоўты, карычневы, зялёны і блакітны колеры розных адценняў. (Амаль усе колеры ядрэнна захаваліся да нашых дзён.)

Сярод шпалер гэтай жа серыі цікавая праца «Бітва на рацэ Славечна», ці «Бітва пад Мазыром» (воўна, шоўк; 3,19×2,06 м). (Да нашага часу захавалася палавіна шпалеры, якая знаходзіцца ў Львоўскім гістарычным музеі.) Сюжэтам для яе паслужыла карная экспедыцыя князя Міхала Радзівіла, які па загаду польскага караля Аўгуста III паслаў некалькі атрадаў казакоў пад кіраўніцтвам паручыка Панятоўскага для

201. Шпалера «Парад войск пад Заблудавам». 1744. Фрагмент. Кракаўскі Нацыянальны музей. ПНР

падаўлення паўстання сялян у в. Каменшчына пад Мазыром у 1756 г.

На пярэднім плане шпалеры — высокі курган, над якім нібы лунае фігура конніка на ўздыбленым белым кані пад багатай зброяй, у распытым чапраку. Коннік, паручык Панятоўскі, — у цёмна-блакітным плашчы, жоўтых ботах, шлеме, упрыгожаным пучком ружовага страусавага пер'я. Правай рукою ён указвае двум кавалерыстам на палі і раку, дзе разыгрываюцца трагічныя падзеі: радзівілаўская конніца праследуе жменьку ўцалелых сялян, якія імкнуцца перабрацца на другі бераг. Па рацэ плывуць трупы сялян. Тут жа, на беразе, каля касцёла і разбураных хат, частка паўстанцаў працягвае бой.

Шпалера дакладна скампанавана, не перагружана дэталямі і фігурамі і акаймавана арнаментальным бардзюрам. Уверсе размешчаны герб Радзівілаў і подпіс з пералікам яго

тытулаў. На гэтай шпалеры ўпершыню абазначаны ініцыялы выканаўцы «М. К.» Хутчэй за ўсё гэта ініцыялы Марыі Кулакоўскай, якая ў гэты час працавала на мануфактуры.

Існуе меркаванне, што гэты твор мае шмат агульнага з працамі галандскага мастака Ван дэр Меўлена¹⁰⁰, які стварыў серыю габеленаў на Парыжскай мануфактуры па загазах Людовіка XIV. Відаць, мастакі, якія рабілі кардон «Бітвы на рацэ Славечна», былі добра знаёмы з гэтай серыяй і многае запазычылі з яе для свайёй работы, асабліва ў кампазіцыі. Поза Панятоўскага на кані і развесістае дрэва на першым плане адпавядаюць французскаму ўзору. Тое ж датычыць і характару бардзюра шпалеры з ваенных атрыбутаў. Віленскія ж і іншыя ткацкія мануфактуры капіравалі ўжо радзівілаўскую шпалеру, асабліва позу конніка Панятоўскага і дрэва на першым плане.

Шпалера «Парад войск пад Заблудавам» (воўна, шоўк; 3,20 × 5,90 м) выканана, відаць, у 1744 г. (Нацыянальны музей у Кракаве, ПНР). Твор вытканы сучэльным палатном. Шпалера поўнаасцю паўтарала карціну пад той жа назвай з Нясвіжскага замка, але тут больш акцэнтуюцца дэкаратыўныя моманты. Цэнтральнае месца ў кампазіцыі займае фігура князя, на другім плане — парад войск з нагоды прыезду ў Заблудаў караля Польшчы Аўгуста III. Часта гэты твор называюць «парадным», «батальным» партрэтам князя Міхала Казіміра. Князь — у ваенным убранні, футравай шапцы з пучком страусавага пер'я, з булавай гетмана, на белым уздыбленым кані. Фігура, павернутая да гледача ў тры чвэрці, выдае рыцарскую постаць князя. Кампазіцыя шпалеры ўраўнаважваецца двума развесістымі дрэва-

мі, якія нібы ствараюць дэкаратыўную раму. На другім плане — стройныя атрады кавалерыі праходзяць праз заблудаўскія ўзгорыстыя палі перад каралём Аўгустам III і жонкай гетмана, якія стаяць пад багатым намётам.

Шпалера выканана ў прыгожай колеравай гаме, дзе дамінуюць блакітна-зялёныя і шэра-залацістыя колеры, якія глыбінёй тону нагадваюць аксаміт. Як і дзве папярэднія, гэта шпалера акаймавана бардзюрам у стылі ракако з подпісам па-латыні. На адваротным баку — імя і прозвішча ткачыхі Анастасіі Маркевіч. Гэта першы выпадак, калі майстрыха поўнаасцю пакінула сваё імя і прозвішча на вырабе.

Адным з важнейшых момантаў свайёй радаслоўнай Радзівілы, безумоўна, лічылі дараванне ім у 1547 г. імператарам Карлам V княжацкага тытула. На гэту тэму мастак Дэль Бэне напісаў карціну, па якой бацька і сын Гескія выканалі шпалеру. (Палавіна шпалеры, што захавалася, знаходзіцца ў ПНР.)

Шпалера «Імператар Карл V Габсбургскі даруе Радзівілам княжацкі тытул» (воўна, месцамі шоўк; 3,20 × 5,90 м) выканана ў стылі пышнага італьянскага барока XVII ст.

...Высокая раскошная зала ў палацы Карла V у Аўгсбургу. У глыбіні — аркада. На троне, над якім фалдамі звісаюць багатыя тканіны, сядзіць імператар. Перад ім на каленях Мікалай Чорны ў княжацкім плашчы з гарнастаевай мантыяй. На шпалеры адлюстраваны ўрачысты момант, калі імператар у прысутнасці князёў Рэчы Паспалітай, што размясціліся ўздоўж сцен, абвяшчае дараванне ганаровага тытула Радзівілам.

Бардзюр шпалеры зусім іншага арнаменту, чым у папярэдніх творах: замест ваенных атрыбутаў — матывы кветак. Па ўцалелай частцы шпалеры можна меркаваць аб перавазе ў ёй чырвонага колеру, якім пададзены плашчы князёў.

¹⁰⁰ Pagaczewski J. Gobeliny polskie. Kraków, 1929. S. 74.

Пры параўнанні разгледжаных шпалер карэліцкай серыі нельга не заўважыць шмат агульных рыс, якія сведчаць, што кардоны для іх рабіў адзін мастак: той жа характар стылізацыі, малюнка фігур, коней, пейзажу. Менш дасканалы малюнак на шпалеры «Узяцце ў палон Станіслава Міхаіла Крычэўскага...».

Цяжка вызначыць дакладна, у якім годзе былі створаны карэліцкія шпалеры названай серыі. Хутчэй за ўсё не раней 1730 г., калі ўспомніць іх тэматыку, бардзюры ў стылі ракако. «Бітва на рацэ Славечна» — не раней 1756 г., калі адбыліся падзеі, якія паслужылі асновай для сюжэта. Верагодна, усе карэліцкія шпалеры былі выкананы да 1760 г. пры жыцці Міхала Радзівіла (памёр у 1762 г.). У 1762 г. усе ткацкія варштаты з Міра, Альбы, Камянца былі перавезены ў Карэлічы, дзе гаспадаром мануфактуры стаў яго сын Кароль Радзівіл (Пане Каханку), у бытнасць якога мануфактура прыйшла ў заняпад і ў першай палове XIX ст. спыніла сваё існаванне.

Значна адрозніваецца ад шпалер радзівілаўскай серыі як памерамі, так і мастацкімі вартасцямі шпалера «Зацвярджэнне княжацкага тытула, дадзенага Радзівілам», выкананая прыкладна ў 1790 г. (0,90×1,63 м). Рысунак важкі, няма ўражання ўрачыстасці, фігуры статычныя, аўтар парушае гістарычную праўду (дзейныя асобы апрануты ў касцюмы, не адпаведныя свайму часу) і г. д., хаця па кампазіцыі яна падобна на шпалеру «Імператар Карл V Габсбургскі даруе Радзівілам княжацкі тытул». Колеравая гама складаецца з блакітнага з адценнямі колеру, чырвонага, залатога, карычневага з адценнямі і шэрага.

Нязначная колькасць вядомых нам шпалер з радзівілаўскай серыі сведчыць пра тое, што Карэліцкая мануфактура вырабляла шпалеры ў асноўным для сваіх патрэб, а не па продаж.

На радзівілаўскіх мануфактурах ткалі таксама кілімы. Кілімавая тэхніка — адна з найбольш распаўсюджаных. Калі ў тэхніцы габелена ткаліся часцей рэчы манументальнага плана і фігурныя кампазіцыі, то ў кілімавай — меншыя па памерах, арнаментальныя, хаця рэзкай мяжы паміж імі няма. Здаралася, што ў габеленавай тэхніцы выконваліся невялікія працы і, наадварот, буйныя — у кілімавай. Усё залежала ад прызначэння твора. Вядома невялікая шпалера тыпу арнаментальнага кіліма канца XVIII ст. з радзівілаўскай мануфактуры¹⁰¹, дзе цэнтр кампазіцыі займаюць тры кветкавыя вазоны на светлым фоне, бардзюр утвораны з букецікаў па цёмнаму фону.

Вядомы польскі даследчык тканін С. Шуман падзяляе кілімы, якія вырабляліся на тэрыторыі Беларусі, на тры тыпы — мануфактурныя, дворскі і народны — у залежнасці ад месца вырабу¹⁰². Кілімы пачалі вырабляць пры жыцці Ганны Радзівіл з пачатку XVIII ст., на першым часе ў Бялай, затым у Міры, Нясвіжы і іншых месцах. Кожная майстэрня карысталася сваімі прыёмамі ткацтва і арнаментальнымі матывамі. Найбольш распаўсюджанымі для многіх майстэрняў былі матывы кошыка, вазона з кветкамі ці раскіданых па полю букетаў. Для тканін з такім малюнкам характэрны адзін і той жа спосаб накладвання ценяў у кветках і лістах, аднолькавая стылізацыя малюнка. Гама колеру нешырокая, але заўсёды гарманічная.

На радзівілаўскіх мануфактурах кілімы ткаліся па эскізах прыдворных мастакоў. Т. Манькоўскі лічыў, што невялікі па памерах дыван-кілім XVIII ст. з гербамі Палубіцкіх выкананы па эскізу аднаго з мастакоў — Гескага, Лютніцкага або Зацэаконта, якія працавалі ў той час на ману-

¹⁰¹ Mańkowski T. Polskie tkaniny i hafty XVI—XVIII wieku. Wrocław, 1954. S. 59.

¹⁰² Там жа. С. 86.

фактуры князеў Радзівілаў і зрабілі шмат кардонаў для ткацкіх мануфактур. Арнамент кіліма складаецца з некалькіх гербаў, якія, чаргуючыся, размешчаны на 12 палях. Такія памераў кілім прэтэндуе на манументальнасць, але глядзіцца вельмі манатонна. Аднак тое, што такая вялікая работа прароблена ў кілімавай тэхніцы, гаворыць пра сталасць майстэрства ткачоў.

Дворскія тканяныя кілімы і шпалеры выраблялі ў гарадах і мястэчках рамеснікі па заказе заможнай шляхты, якая мела «свой двор». Арнамент іх вытрыманы пераважна ў народных традыцыях, аднак з уяўдзеннем заходнееўрапейскіх матываў у стылі барока і класіцызму: натуралістычна трактаваных кветак, кошыкаў з гароднінай і садавінай, гірляндаў, перавітых стужкамі і інш.

На дворскіх кілімах і шпалерах адлюстроўваліся сцэны з жыцця памешчыкаў, прагулкі маладых людзей на фоне руін замкаў. У такіх кампазіцыях адчуваецца ўплыў заходнееўрапейскага жывапісу XVIII ст. Ткаліся яны і з выявамі фамільных гербаў, мясцовых краявідаў. Кілім 1743 г., зроблены ў Велікамёрскім павеце для збройніка Антонія Камара Ваўкавыскага, скампанаваны няўмела: замак на фоне краявіду і герб не звязаны паміж сабой.

Лепшае ўражанне пакідаюць дворскія кілімы, зробленыя пад уплывам народнага мастацтва. Кампазіцыю аднаго такога кіліма складаюць ланцужкі кветчак з лісцем, якія паўтараюцца ў гарызантальным напрамку. Такі ж матывы выкарыстаны і ў кайме. Ткач перапрацаваў народны матывы у стылі барока. Гэты прыклад далёка не адзіны ў практыцы выканання дворскіх кілімаў.

Народныя кілімы ткаліся для абрадаў (вяселля) і аздаблення народнага жылля. У іх скарыстоўваліся матывы расліннага, заморфнага, геаметрычнага характару.

Шырокім попытам карысталіся

прывазныя ворсавыя дываны, якімі ўпрыгожвалі інтэр'еры палацаў і сядзіб. Радзівілы наладзілі выраб такіх тканін на сваіх мануфактурах у Бялай, Слуцку і іншых месцах у пачатку XVIII ст. Тэхніка ворсавага дывана, прынесена з Усходу, а затым праз Заходнюю Еўропу на тэрыторыю Беларусі, была новай і амаль не мела тут распаўсюджання. Таму ворсавыя дываны ткаліся звычайна па ўсходніх узорах, але скарыстоўваліся і мясцовыя матывы, у прыватнасці матывы зубчастага лістка, які асабліва характэрны для гродзенскіх народных кілімаў, матывы вазона з кветкамі і інш. Ёсць меркаванні, што ткачы, якія працавалі на мануфактуры ў Бялай, былі выхадцамі з Гродзеншчыны¹⁰³, ва ўсякім выпадку яны добра ведалі арнаментыку кілімаў і тканін з падвойнай асновай, распаўсюджаную на Гродзеншчыне.

Прыдворныя мастакі Радзівілаў, каб задаволіць густы магнатаў і дапоўніць карціну раскошы ў княжацкіх уладаннях адпаведна мастацкім стылям эпохі, арыентаваліся на заходнееўрапейскую прадукцыю. Ткачы прытрымліваліся гэтых узораў больш ці менш дакладна, але часта ўносілі і сваё. Так, у дыване 1721 г.¹⁰⁴, выкананым у часы Ганны Радзівіл, поўнаасю выкарыстаны мясцовы матывы — галінка дрэўца з дробнымі, ламанай формы лісточкамі, якія паўтараюцца. Магчыма, выконвалі яго ў мястэчку Цыцарборку, недалёка ад Бялай. Мясцовы матывы — зубчастыя лісточкі — выкарыстаны і ў бардзюры ворсавага дывана 1732 г. з гербам Радзівілаў: чорны арол у цэнтры на цёмна-залацістым фоне¹⁰⁵. (На дыване надпіс, што яго падаравала Урсуле Вішнявецкай Ганна Радзівіл з Сангушкаў.)

Характэрны ворсавы дыван з ма-

¹⁰³ Mańkowski T. Polskie tkaniny... S. 85.

¹⁰⁴ Там жа, S. 86.

¹⁰⁵ Там жа, Рys. 88.

нуфактуры Радзівілаў¹⁰⁶, які сведчыць аб тэматычнай і кампазіцыйнай блізкасці радзівілаўскіх дываноў і слудцкіх паясоў, аб агульнай народнай крыніцы ў творчасці слудцкіх ткачоў і радзівілаўскіх мастакоў. На ім вытканы раслінна-кветкавы арнамент: гірлянды кветак на цёмна-залацістым фоне. Сярэдзіну дывана займае букет, характэрны для дэкору слудцкіх паясоў. Кветкі рознага колеру, але пераважаюць светлыя таны. Акаймоўка складаецца з хвалістых кветкавых парасткаў.

Па свярджэнню В. Рабчынскага¹⁰⁷, у Слуцку працавала фабрыка ворсавых дываноў, заснаваная князем Геранімам Радзівілам у XVIII ст., дзе працаваў вядомы майстар паясоў Ян Маджарскі. На выстаўцы 1878 г. у Парыжы дыван яго работы выклікаў агульнае захапленне. Дываны Маджарскага, памечаныя або адной літарай «М», або поўным прозвішчам «Mażarski», уяўляюць вялікую рэдкасць.

З 1746 г. ворсавыя дываны выраблялі ўжо не ў Бялай, а ў Карэлічах і, напэўна, у Нясвіжы, дзе работамі кіравалі Казімір Шыхоўскі, Барталамей Нечаёўскі. Для дываноў гэтага часу характэрны арнаментальныя матывы ў стылі ракако і класіцызму.

Да ўзораў гэтых мануфактур адносяць два дываны, якія знаходзяцца адзін у лонданскім, другі ў парыжскім музеях. На першым, які доўгі час лічыўся англійскай вытворчасцю, на зялёным фоне вертыкальнымі палоскамі працягнуўся арнамент, які складаецца з выяў птушак, кошыкаў з гароднінай і кветкамі. Такія ж матывы характэрны і для ўрэцка-палібоцкага шкла і распаўсюджаны ў беларускай кніжнай графіцы таго часу¹⁰⁸.

Другі дыван, з парыжскага музея, блізкі да першага па колеру, таксама аздоблены кветкавым арнаментом. Але тут больш выяўлены ўсходні матывы: характэрныя для ракако пучкі страусавага пер'я і адсутнасць яркага элемента народных дываноў — зубчастага лісця.

Такім чынам, ворсавыя дываны радзівілаўскіх ткацкіх мануфактур спалучалі традыцыі мясцовага ткацтва, якія ішлі ад народных майстроў-выканаўцаў, і рысы барока і ракако, уласцівыя творчасці прыдворных мастакоў.

У другой палове XVIII ст. у Гродзенскай і Брэсцкай эканоміях па ініцыятыве гродзенскага старосты А. Тызенгаўза былі заснаваны Гродзенскія каралеўскія мануфактуры па вытворчасці сукна, шоўку, палатна, карункаў, папчока, карэт, скур і г. д.¹⁰⁹ Гэта былі прамысловыя прадпрыемствы — адны з першых капіталістычных прадпрыемстваў Беларусі. На іх працавалі 1500 прыпісаных казённых сялян і столькі ж надомных прадзільшчыц¹¹⁰. Кіравалі мануфактурамі кваліфікаваныя майстры, часцей наёмныя — з Францыі, Бельгіі, Швейцарыі, Расіі (каля 70 чалавек). Станкі, інструменты, значная частка сыравіны вывозіліся з-за мяжы. Нізкая прадукцыйнасць працы, высокая плата замежным майстрам былі прычынай высокага сабекошту тавараў — на 50 працэнтаў вышэй за замежныя. Таму прадукцыя не мела збыту і залежалася на складах. Усё гэта прывяло да таго, што ў 1770 г. кароль Станіслаў Аўгуст Панятоўскі адхіліў Тызенгаўза ад нагляду за мануфактурамі і ў пачатку 80-х гадоў большасць з іх бы-

¹⁰⁶ Mańkowski T. Polskie tkaniny... S. 86.

¹⁰⁷ Rebczyński W. O gobelinach w Polsce. Lwów, 1886. S. 35.

¹⁰⁸ Mańkowski T. Polskie tkaniny... S. 89.

¹⁰⁹ Гібнянскі І. Граф Антоній Тизенгауз і Гродненскіе каралеўскіе мануфактуры. Пг., 1916. С. 29, 49, 51, 65.

¹¹⁰ Болбас М. Ф. Развитие промышленности в Белоруссии (1795—1861). Мп., 1966. С. 63—65; Гібнянскі І. Граф Антоній Тизенгауз... С. 29, 49, 51, 63.

ла закрыта. Многія замежныя майстры, якія засталіся тут пасля закрыцця мануфактур, у далейшым аказалі станоўчы ўплыў на аднаўленне буйной тэкстыльнай прамысловасці і культуры Гродзеншчыны. Пасля далучэння Гродзенскай губерні да Расіі (1793) дзейнасць некаторых мануфактур была адноўлена.

Сярод Гродзенскіх мануфактур галоўнае месца належала ткацкім. У другой палове XVIII ст. Гродна стала цэнтрам мастацкага ткацтва на Беларусі. У маёнтках Ласосна і Гарадня, у Высоцку і іншых месцах выраблялі шаўковыя і «літыя» паясы

202. Слуцкі паяс. 2-я пал. XVIII ст. Фрагмент. Заслаўскі гісторыка-археалагічны музей-запаведнік

накшталт слудцкіх, дываны, шпалеры і г. д. Мяркуючы па творах, што дайшлі да нас, гродзенскія шпалеры ў асноўным пераймальныя з французскіх у стылі барока і класіцызму, але сустракаюцца і выкананыя ў мясцовых арнаментальных традыцыях. І тыя, і другія вызначаюцца высокай тэхнікай ткацтва і высокім эстэтычным узроўнем.

Кампазіцыі шпалераў складаліся з раскіданых па полю букетаў, перавітых стужкамі, вазонаў і кошыкаў з кветкамі. Пераважала пяшчотна-блакітная і залацістая колеравая гама. Аднак сустракаліся і сюжэтныя кампазіцыі, напрыклад шпалера з гербам і манаграмай А. Тызенгаўза, выкананая ў мяккай каларыстычнай гаме, матэрыялам у асноўным быў шоўк.

Кілімы Гродзенскіх каралеўскіх мануфактур таксама адзначаны ўплывам французскага ткацтва XVIII ст. Галінкі і букеты халаднаватых адценняў, фон — пераважна цёмны ці шэры, воўна натуральная, нефарбаваная, але пад рукой мясцовага ткача малюнкi французскіх мастакоў набывалі прыкметную мясцовую афарбоўку.

Тыя ж рысы характэрны і для ворсавых дываноў. Кампазіцыі іх складаліся пераважна з раскіданых на светламу фону букетаў руж ці іншых кветак. Раслінны арнамент вызначаўся лёгкасцю і зграбнасцю форм, гарманічнасцю колеравых спалучэнняў.

Даволі вядомымі ў другой палове XVIII — пачатку XIX ст. былі ткацкія мануфактуры ў Слоніме князёў Агінскіх. Ім жа належалі фабрыкі па вырабу каберцаў (ворсавых дываноў), шпалер і іншых вырабаў у Слоніме, Гарохава і Сакалове (цяпер тэрыторыя УССР). Да нашага часу захаваліся дзве шпалеры Слонімскай мануфактуры — «Флейтыст» і «Вакханка» (Кракаўскі Нацыянальны музей, ПНР). На першай — паўаголеная фігура юнака на пастаменце, увітая гірляндамі кветак. Блікі святла, якія ствараюцца шаўковай ніткай, пераліваюцца на скульптуры. «Вакханка» па кампазіцыі падобна на першую шпалеру: у нішы на пастаменце — фігура аголенай маладой жанчыны. Побач з ёю — амур, якога яна трымае за руку. «Выдатная ткацкая тэхніка стаіць вышэй за ўзоры, дзеля якіх яна выканана», —

зазначае польскі мастацтвазнаўца Т. Манькоўскі¹¹¹.

Ворсавыя дываны на Слонімскай мануфактуры ткалі на манер усходніх, скарыстоўваючы матывы арнаметаў Турцыі, Ірапа і іншых краін. Аднак арнамент складаўся з раскіданых па ўсяму фону дробных, арганічна не звязаных паміж сабой форм, ствараў уражанне эклектычнасці. Да нашых дзён захавалася некалькі такіх твораў.

Шпалеры са знакам Гарохаўскай мануфактуры нагадваюць ворсавыя дываны Гродзенскай каралеўскай мануфактуры. Падабенства адчуваецца не толькі ў кампазіцыі, але і ў каляровым вырашэнні. Букеты і гірлянды, якія акаймляюць гарохаўскія шпалеры і гродзенскія дываны, выкананы ў светлых тонах на цёмнаму фону.

Дываны з Сакалова маюць гербавыя знакі Агінскіх і мастацкім вырашэннем нагадваюць гродзенскія дываны з гербамі і лічбамі Тызенгаўза.

На тэрыторыі Беларусі ў XVIII ст. існавала вялікая колькасць ткацкіх мануфактур. Акрамя ўжо згаданых — фабрыка па вырабу каберцаў у Краславе (б. Віцебская губерня), ткацкія і дывановыя мануфактуры ў Магілёўскай губерні¹¹².

Высокамастацкія рэчы, у тым ліку і дывановыя, вырабляліся ў манастырскіх ткацкіх майстэрнях.

Вырабы беларускіх ткацкіх мануфактур былі шырока вядомы не толькі на тэрыторыі Рэчы Паспалітай, але і ў суседніх краінах — Расіі, Швецыі, Румыніі — дзякуючы высокай ткацкай тэхніцы, мастацкай каштоўнасці і прыгажосці¹¹³.

Сусветную славу ў XVIII ст. набылі слудцкія паясы. Шырокі шаўковы з дадаткам залатых і сярэбраных ніцей, вытканы ўручную высокамастацкі пояс быў неабходнай часткай

203. Слуцкі пояс. 2-я пал. XVIII ст.
Фрагмент.

Заслаўскі гісторыка-археалагічны музей-запаведнік

касцюма магната і багатага шляхціца. Насілі іх і рускія баяры. Узорам для славутых слудцкіх паясоў паслужылі паясы, якія праз Канстанцінопаль і Львоў з Малой Азіі, Сірыі, Персіі прывозілі на Украіну, у Беларусь і Польшчу. Асабліва прыгожымі былі персідскія. Адсюль і назва майстэрняў, дзе яны сталі вырабляцца, — «персіярні». Каштавалі яны вельмі дорага. Значны попыт на паясы і іх высокі кошт падштурхнулі гандляроў гэтым таварам пераклучыцца з гандлю паясамі на іх выраб.

Першыя персіярні ў Рэчы Паспалітай адкрываюцца ў Галіцыі, Падолі і на Валыні. Асабліваю вядомасць атрымала персіярня ў Станіславе, дзе працаваў таленавіты майстар з Канстанцінопаля, вядомы і як майстар ворсавых дываноў, Ян Маджарскі. Віленскі ваявода Міхал Казімір Радзівіл у 1758 г. запрасіў яго на

¹¹¹ Mańkowski T. Polskie tkaniny... S. 52.

¹¹² Ведомость о мануфактурах в России за 1813 и 1814 гг. СПб., 1816; Орловский Е. Гродненская старина. Гродно, 1910. Ч. 1. С. 175.

¹¹³ Кацер М. С. Народно-прикладное искусство Белоруссии. С. 98.

сваю мануфактуру. Па традыцыйнаму ўяўленню, Слуцкая фабрыка шаўковых паясоў (фабрыка персідскіх паясоў, персідская фабрыка, персіярыя) узнікла ў Слуцку і знаходзілася ў ім да канца свайго існавання. З даследаванняў польскіх і савецкіх вучоных апошняга часу (Т. Манькоўскага, Л. Якунінай, А. Грыцкевіча, Я. Карпачова)¹¹⁴ высветлілася, што першапачаткова выраб шаўковых паясоў быў наладжаны Радзівілам у Нясвіжы, а затым перанесены ў Слуцк. У той час у Слуцку ўжо мелася фабрыка па выпуску галуноў, пазументаў і іншых вырабаў. Відаць, спалучэнне абодвух прадпрыемстваў паслужыла асновай для стварэння Слуцкай фабрыкі паясоў. Дакладна час яе ўзнікнення яшчэ не высветлены. Вядома толькі, што ў 50-я гады XVIII ст. князь Міхал Казімір Радзівіл, ваявода віленскі, заснаваў у Слуцку персіярыю.

Пад кіраўніцтвам Яна Маджарскага мануфактура стала выпускаць прадукцыю ў вялікіх маштабах і мела пастаянны сувязі з рынкам. Пад уплывам мясцовых густаў і патрэб ён змяніў структуру арнаменту і памер пояса — пояс стаў карацей і многа вузей, канцы атрымалі самастойнае арнаментальнае значэнне, каларыт набыў шматколернасць, вялікую яркасць і будаваўся на рэзкіх кантрастах. У перыяд дзейнасці Яна Маджарскага ў Слуцку быў створаны той тып пояса, які і вядомы пад назвай «слудкага». У аснову яго быў пакладзены узор, выпрацаваны яшчэ ў Станіславе, але сувязь з усходнімі паясамі амаль знікла.

Для слудкага пояса характэрны гарманічныя суадносіны частак, выразная структура арнаменту. Колькасць арнаментальных матываў на

канцах абмяжоўваецца двума; як рэдкае выключэнне сустракаюцца паясы з адным або трыма матывамі. Арнаментация на канцах пояса набыла пэўную ўстойлівасць: авал, абкружаны лісцем са сцябламі і кветкамі; кветкі на доўгім сцябле з галінкамі, якія выходзяць з зямлі ці ваз; букеты кветак з хвалепадобнай акаймоўкай. Нярэдка ў арнамент уключалася мясцовая флора — васількі, незабудкі. Арнаментация ўсіх частак пояса страціла ўсходнюю стылізацыю і нерухомаць, набыла рэалістычныя рысы, стала больш свабоднай.

Творчым дасягненнем слудкай персіярыі было ўвядзенне двухбаковых чатырохліцавых паясоў. На канцы пояса з абодвух бакоў ткалася метка на стараславянскай і лацінскай мовах: «Слуцк», «У градзе Слуцку», «Зроблена ў Слуцку», «Ян Маджарскі», «М». Канцы абшываліся махрамі.

Асаблівым попытам карысталіся так званыя літыя паясы. Ліцавы бок такіх паясоў быў скрозь затканы залатой ніткай, якая зусім закрывала шаўковую аснову. Паколькі пры тканні залатыя ніці клаліся няроўна, гатовы пояс пракатвалі цяжкімі каткамі: ніці расплюшчваліся і зліваліся, ствараючы гладкую паверхню. Сярэдняя частка мела дробны ўзор з трыліснакаў ці лускі. На канцах пояса, якія свяціліся золатам, змяшчаліся два сцяблы з кветкамі. Любімымі спалучэннямі колераў у «літых» паясах былі залаты з карычневым, сіні з золатам і пунсовы з золатам.

Пояс складаўся з сярэдніка з аблямоўкай і двух канцоў. Сярэднік арнаментавалася папярочнымі гладкімі ці ўзорыстымі палосамі, радзей сеткавым узорам ці ў гарошак і інш. Па краях пояса ішла арнаментаваная аблямоўка.

Палітычныя падзеі, палітычныя сімпатыі ўладальніка мануфактуры адбіліся на прадукцыі слудкай пер-

¹¹⁴ Карпачоў Я. М. Узнікненне і развіццё Слуцкай вогчынай мануфактуры шаўковых паясоў // Вестні АН БССР. Сер. грамад. навук. 1982. № 3.

сіярні. Пасля знішчэння аўтаноміі Літвы, у склад якой уваходзіла Беларусь, і поўнага аб'яднання яе з Польшчай Слуцкая фабрыка выпусціла паясы з меткай у выглядзе польскага дзяржаўнага герба — аднагаловага арла з каронай. Адмена канстытуцыі 3 мая 1791 г. была адзначана выпускам зялёных паясоў, затканых серабром. Пасля далучэння цэнтральнай часткі Беларусі да Расіі ў 1793 г. гэтыя зялёныя паясы былі забаронены (як і кунтушы). Патрэба ў паясах адпала, вытворчасць іх была згорнута амаль напалову, а затым зусім спынілася.

Слуцкая фабрыка працавала да 1844 г.

Шаўковыя і «літвыя» паясы на штатт слуцкіх вырабляліся на гродзенскай персіярні і шаўковай мануфактуры А. Тызенгаўза. Французскія майстры з Ліёна, якія былі запрошаны сюды ў 60-х гадах, за аснову цалкам узялі арнаментальную структуру, памер, кампазіцыйны падзел слуцкага паяса: сярэднік

204. Слуцкі паяс. 2-я пал. XVIII ст.
Фрагмент.
Заслаўскі гісторыка-археалагічны
музей-запаведнік

захаваў свае палосы, але запаўняўся французскім арнамантам. Часам на сярэдніку змяшчаўся ўзор з дробных кветак. Канцы мелі два матывы, якія распрацоўваліся ў французскім гусце. Метка не ткалася, канцы абшываліся махрамі.

Росквіт гродзенскай персіяры прыпадае на 1774—1778 гг., калі там працаваў таленавіты майстар з Ліёна Ф. Селіман, які знайшоў удалае спалучэнне французскага арнаманту з формай слуцкага пояса. Калі ж мода на паясы з французскім арнамантам змянілася вяртаннем да ўсходніх матываў, Селіман распрацаваў усходнюю арнаментацыю. Ён скарыстаў слуцкія ўзоры арнаманту, у выніку чаго дабіўся гарманічнай кампазіцыі, лёгкасці рысунка і вытанчанасці каларыту.

Як і ў папярэдні перыяд, значную частку рамеснікаў XVIII ст. складалі майстры па апрацоўцы металу. Так, у канцы XVIII ст. у Слуцку было 100, Пінску — 82, Мінску — 291, Полацку — 126 майстроў металяапрацоўчых спецыяльнасцей¹¹⁵, што складала каля 30 працэнтаў усёй масы рамеснікаў. Многія цэхавыя арганізацыі дзеляцца на больш вузкіх спецыяльнасцях. Так, у 1721 г. цэхі кавалёў, мечнікаў, слесараў, меднікаў і залатых спраў майстроў існавалі ў Віцебску¹¹⁶, да 1766 г. дзейнічаў кавальскі цэх у Магілёве¹¹⁷. У канцы XVIII ст. у Пінску было 5 цэхаў, адным з буйнейшых лічыўся кавальскі. У яго склад уваходзілі кавалі, слесары, кацельшчыкі, бляхары, меднікі, гранільшчыкі, сярэбраных і залатых спраў майстры¹¹⁸. У 1662 г. слесар-

на-кавальскі цэх у Слуцку падзяліўся на два: у адзін увайшлі кавалі і майстры-нажавікі, у другі — слесары, замочнікі і мечнікі, пазней да іх далучыліся кацельшчыкі¹¹⁹. Да

205. Пацір. XVIII ст. ДММ БССР

1695 г. адносяцца звесткі пра тое, што ўладальнік Нясвіжа Кароль Станіслаў Радзівіл выдаў прывілей на зацвярджэнне ў Міры цэха, куды ўваходзілі мечнікі, збройнікі, кавалі, залатых спраў майстры, а таксама майстры некаторых іншых спецыяльнасцей¹²⁰.

¹¹⁵ Ігнатенко И. П. Ремесленное производство в городах Белоруссии в XVII—XVIII вв. Мн., 1963. С. 15—17.

¹¹⁶ ИЮМ. Вып. 7. С. 59—60.

¹¹⁷ ИЮМ. Вып. 17. С. 164.

¹¹⁸ ЦИАЛ, ф. 1350, оп. 312, д. 90, л. 108.

¹¹⁹ Грицкевич А. П. Частновладельческие города Белоруссии в XVI—XVIII вв. С. 94.

¹²⁰ Там жа, С. 91.

У XVIII ст. на тэрыторыі Беларусі працавала некалькі соцень дробных рудняў, якія выплаўлялі па некалькі дзесяткаў, зрэдку — соцень пудоў жалеза ў год¹²¹. Нягле-

206. Пацір з Давыд-Гарадка.
1770. ДМ БССР

дзячы на наяўнасць некаторага механічнага абсталявання, вытворчасць яго ўсё ж заставалася вельмі прымітыўнай — у печы з дзікіх камянёў, якія набівалі глінай і прасушвалі, засыпалі драўнінны вугаль. Калі вугаль разгараўся, на яго зверху насыпалі слой руды, затым зноў слой вугалю і праз сопла, што размяшчалася знізу, наддувалі па-

ветра. Па меры спрасоўкі дабаўлялі новыя пласты руды і вугалю. Праз 10—12 гадзін плаўка спынялася і печ разбуралі. Адчышчаную ад шлаку крыцу апрацоўвалі ў кавальскім горне пры дапамозе вялікага крычнага молата, які прыводзіўся ў дзеянне вадзяным колам. Такім чынам атрымлівалі жалеза для розных вырабаў.

Толькі к сярэдзіне XVIII ст. з'яўляюцца невялікія прадпрыемствы па выплаўцы жалеза і чыгуну. Чыгуналіцейны завод у маёнтку графа Паскевіча ў Гомелі выпускаў разнастайныя вырабы утылітарнага і мастацкага характару: рашоткі, помнікі, пячныя дзверцы і інш.¹²² Невялікі заводзік у Горках на Магілёўшчыне вырабляў садова-паркавую мэблю¹²³. Найбольш буйным з падобных прадпрыемстваў быў чыгуналіцейны завод графа Храптовіча, заснаваны ў 1794 г. у Вішневе (Валожынскі р-н). Літыя намагільныя агароджы разнастайнага малюнка мясцовай работы і сённыя сустракаюцца на могілках у Вішневе і яго наваколлі.

Сярод узораў чыгуналіцейнага мастацтва значную групу складаюць надмагільныя помнікі, агароджы, рашоткі, крыжы, наверхшы купалоў цэркваў і касцёлаў, водаправодныя калонкі, прадметы хатняга ўжытку і г. д. Творы беларускіх ліцейшчыкаў уражваюць разнастайнасцю форм і малюнкаў дэкору.

У садах і парках набывае распаўсюджанне літая мэбля — чыгунныя крэслы і лаўкі самых разнастайных форм і дэкору. Лаўка з Ашмян (Ашмянскі краязнаўчы музей) мае прамавугольную ў плане форму. Арнамент складаецца з характэрных

¹²¹ Болбос М. Ф. Развитие промышленности в Белоруссии. Мн., 1966.

¹²² Матэрыялы да гісторыі мануфактуры Беларусі ў часы распаду феадалізму. Мн., 1934. Т. 3. С. 126.

¹²³ Дембовецкый А. С. Опыт описания Могилевской губернии. Могилев-на-Днепре, 1884. Кн. 2. С. 263.

для гатычнага стылю элементаў — крыжападобных ажурных кветак розных памераў, злучаных тонкімі вертыкальнымі прафіляванымі стойкамі. Іншая па форме і арнаментальнай садовай лаўка на Трышыньскіх могілках у Брэсце. Яе бакавіны

207. Абклад евангелля 1763 г. 3 в. Чарнаўчыцы Брэсцкага р-на

ўтвораны перапляценнем вінаградных лоз, у каранях якіх заблыталася раз'юшаная змяя. Такой жа рознастылёвасцю і разнастайнасцю дэкору вызначаюцца і іншыя ўцалелыя ўзоры чыгуналіцейнага мастацтва.

Не забывалі беларускія майстры і бронзаліцейную справу. Адным з яркіх прыкладаў іх дзейнасці з'яўляецца звон з г. Крычава (1748). Пасля жорсткага падаўлення ў Крычаўскім старостве сялянскага паўстання (1743—1744) беларускія майстры не толькі стварылі выдатны выраб, але і не пабаяліся змясціць

на ім рускі герб. Звон мае традыцыйную форму. Аздабленне на ім размяшчаецца ў тры ярусы-паясы. Верхні і ніжні складаюцца са стылізаваных раслінных элементаў, зробленых у нізкім рэльефе, сярэдні ўключае герб і кароткую гістарычную даведку.

Званы адлівалі ў Полацку, Віцебску, Лагойску, Вілейцы, Дзісне, і, нягледзячы на тое, што абыходзілася гэта праца вельмі дорага («...два колакола ценностью в 1000 злотых»¹²⁴), званы вырабляліся ў вялікай колькасці. У каштарыснай кнізе г. Полацка за 1654 г. згадваецца 39 вялікіх і малых званаў вагаю ад 100 пудоў да 1 пуда¹²⁵.

У Лагойску існавала невялікая ліцейная майстэрня, «доставлявшая местечку и соседним деревням чугунные горшки, котлы и разные другие сельскохозяйственные и земледельческие снадобья»¹²⁶. У гэтай жа майстэрні, відавочна, і былі адліты званы для мясцовай Богаўленскай царквы. Самы вялікі з іх быў адліты ў 1755 г. са сплаву медзі, серабра і золата. Уверсе выгравіраваная рука паказвае на лацінскі надпіс — сведчанне прыналежнасці звона Лагойскаму брацтву. У ніжняй частцы размешчаны арнаментальны раслінны пояс.

У другой палове XVIII ст. некаторыя фабрыкі і жалезаліцейныя заводы (напрыклад, у в. Рудня Брэсцкай вобл., в. Бакшты Гродзенскай вобл. і інш.) выраблялі розныя дробныя прадметы з бронзы і волава: асвятляльныя прылады, пісьмовыя прыборы, падсвечнікі, дарахавальніцы і інш. У Слуцкім краязнаўчым музеі знаходзіцца бронзавая літая ступка, упрыгожа-

¹²⁴ Сапунов А. П. Архив Полоцкой духовной консистории. М., 1898. С. 82.

¹²⁵ Сапунов А. П. Витебская старина. Т. 4. С. 277—279.

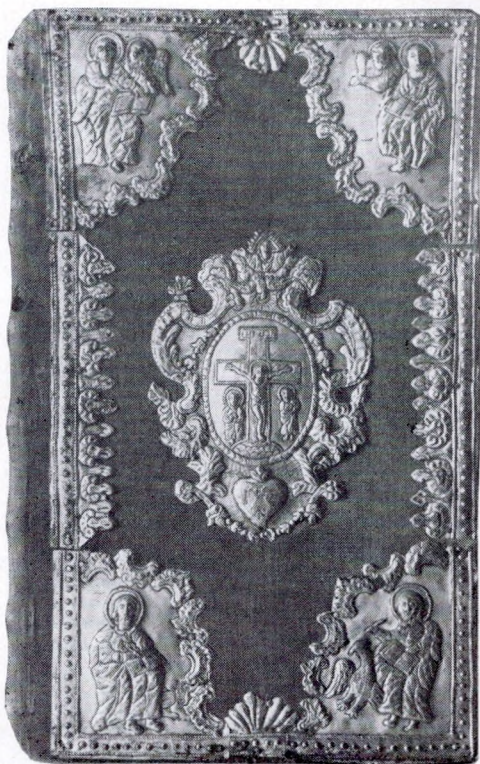
¹²⁶ Современник. СПб., 1853. Т. 18. С. 13.

ная арнаментам у вельмі нізкім рэльефе, што адпавядае прызначэнню гэтай рэчы.

Своеасабліва выглядае ручка па дзвярах з Нясвіжа (былы палац Радзівілаў). Яна мае форму ўсечанага конуса, паверхню якога ўпрыгожваюць рады паралельных перакручаных шнуроў, перацягнутых у двух месцах папярочнымі кольцамі. Стрыжань, да якога прымацавана ручка, таксама ўпрыгожаны арнаментам у выглядзе пляцёнкі. Такое дэкаратыўнае вырашэнне нагадвае традыцыйныя плеченыя вырабы.

Асабліва высокімі мастацкімі якасцямі вызначаліся ювелірныя вырабы. Пра ўзровень ювелірнага мастацтва XVIII ст. можна мерка-

208. Абклад евангелля. 2-я пал. XVIII ст. 3 в. Місяцічы Пінскага р-на Брэсцкай вобл.

209. Абклад абраза з в. Місяцічы Пінскага р-на Брэсцкай вобл. XVIII ст. Фрагмент

ваць па малюнку панаягіі з Мікольскага сабора г. Віцебска (захоўваецца ў рукапісным адзеле Вільнюскага універсітэта). Панаягія складаецца з васьміграннай пласціны і брошкі. Паверхня яе пакрыта перагародчатой эмаллю ў выглядзе расліннага арнаменту, у цэнтры выкладзены крыж з каштоўных камянёў. Другая панаягія выканана ў той жа тэхніцы. Агульны фон эмалі — аранжавы. Упрыгожана яна арнаментам і ўстаўкамі з каштоўных камянёў¹²⁷.

¹²⁷ Кацёр М. С. Народна-прыкладное искусство Белоруссии, С. 92.

У тэхніцы эмалі, чаканкі, гравіравання выкананы і крыж 1789 г., які знаходзіцца ў Гродзенскім гісторыка-археалагічным музеі. Распяцце і постаці святых вызначаюцца выразнасцю і ўпэўненасцю выканання.

Да 1770 г. адносіцца пацір з Давыд-Гарадка (ДМ). Чаша яго ўпрыгожана літым арнаментом, аснова — чаканкай і гравіраваннем. У гэтым творы ўжо адчуваюцца ры-

210. Шага абраза з в. Сноў Нясвіжскага р-на Мінскай вобл. XVIII ст. Фрагмент

сы новага стылю — класіцызму. Разам з тым ён ілюструе некаторы спад тэхнічнага і мастацкага ўзроўню, характэрны для злотніцтва XVIII ст.

Другой паловай XVIII ст. датуецца шэраг вырабаў беларускіх майстроў-чаканшчыкаў. Сярод іх — абклад «Параскевы» з в. Місяцічы (Пінскі р-н) 1777 г., зроблены майстрам Фёдарам. Кантраст высокага і нізкага рэльефаў стварае эфект аб'ёмнасці фігур. Зроблены з густым арнамент раслінных і геаметрычных форм нагадвае ўзоры дарагіх тканін. Шмат твораў ювелірнага мастацтва захавалася ў Брэсц-

кай і Гродзенскай абласцях: чаканеная рыза абраза «Маці боская Адзігітрыя» з Шарашова Брэсцкай вобласці (ДММ), чаканены абклад абраза «Маці боская Адзігітрыя» з Крыжаўзвіжанскай царквы ў Луініцы (Брэсцкая вобл.), сярэбраны абклад евангелля 1771 г. з Мікалаеўскай царквы ў Кажан-Гарадку (Брэсцкая вобл.), сярэбраны пацір з Ружан (Брэсцкая вобл.), сярэбраны пацір 1767 г. з Радуні (Гродзенская вобл.), абклады абразоў «Маці боская Адзігітрыя» 1752 г. (майстры Грэчка, Мікіта і Пархом) і «Хрыстос Уседзяржыцель» 1767 г. з Георгіеўскай царквы ў Давыд-Гарадку і шмат іншых. Гэтыя творы сведчаць пра разнапланавасць і рознахарактарнасць узораў злотніцтва XVIII ст. У многіх вырабах даволі адчувальны ўплыў народнага мастацтва: уводзяцца мясцовыя арнаментальныя матывы, узоры маюць дыягановы малюнак.

Пра стан развіцця керамікі ў XVIII ст. даюць уяўленне кафляныя печы, што аздаблялі сядзібныя і культавыя збудаванні, жыллё гараджан і месцічкоўцаў. Вядома некалькі такіх помнікаў XVIII ст. Печ у «каралеўскай» зале былога маёнтка Бжастоўскіх у в. Мосар Глыбоцкага раёна складалася з вялікіх тэракатовых кафлін, мела цокаль светла-блакітнага колеру і рэльефныя арнаменты колеру натуральнай абпаленай гліны. Па абрысу і форме яна нагадвала абеліск з асновай у выглядзе подыума, аздобленага ляпінаю, над якім уздымалася чатырохгранная піраміда. Тарцовую сцяну ўпрыгожваў медальён з адлюстраваннем коннага рыцара ў акаймоўцы расліннага ўзору. Завяршалася печ каронаю. Печ падобнай формы стаяла і ў вялікай, багата аздобленай і дэкарыраванай зале.

Захаваліся апісанне і малюнак прамавугольнай печы з в. Асташын

Карэліцкага раёна (верагодна, у XVIII ці XIX ст. пераробленай). Сцены яе былі выкладзены з маёлікавай кафлі бледна-залацістага тону. Малюнкi кветак выкананы ў двух колерах — смарагдава-зялёным і блакітным. Кафля фрыза аздоблена выявамі птушак, верхняга карніза — фантастычнымі раслінамі. Нарожнік печы быў упрыгожаны барочнай калонкай з точнай капітэллю. Каронкі ў выглядзе шарападобных пасудзін вышыняю каля 24 см кожная прыгожа завяршалі печ.

За стагоддзі свайго існавання кафлярства на Беларусі прайшло шлях ад мастацтва чыста арыстакратычнага, калі спецыяльнымі заказчыкамі былі князі і феодалы, да глыбока народнага, шырока распаўсюджанага. У ім ярка адлюстраваліся светапогляд народа, яго вераванні і багатая казачная фантазія, цудоўны акаляючы свет прыроды, гісторыя роднай зямлі і беспамылковы густ.

У другой палове XVIII ст. з'яўляецца беларускі фаянс. Адна з першых фаянсавых мануфактур была заснавана ў 1742 г. у Сверхані (Мінская вобл.) уладальнікамі гэтага мястэчка Радзівіламі. Працавала яна да сярэдзіны 60-х гадоў¹²⁸. Пад нагодам прыдворнага мастака Ксавэрыя Гескага тут выраблялі фаянсавыя сервізы, вазы, міскі, паўміскі, салатніцы, чаркі, падносы, аптэчны посуд, фігуры для аснашчэння алтароў, дробную пластыку, кафлю. Посуд для сервізаў вырабляўся пераважна на ганчарным крузе і меў акруглыя формы. Вазы, міскі, салатніцы аздабляліся ляпнінаю ў стылі позняга барока і ракако, малюнкамі кветак, птушак, уключалі гербы ўладальнікаў.

У 1777—1779 гг. фабрыка фаянсавых вырабаў была заснавана ў

Целяханах на Брэстчыне. Яна выпускала глазураваныя вазы, сальніцы, чарніліцы, маслёнкі, збанкі, кубкі, міскі і іншы посуд з меткамі

211. Калонка іканастаса з в. Хаціслаў
Маларыцкага р-на Брэсцкай вобл.
XVIII ст. МСБК АН БССР

¹²⁸ Chojnacka H. Fajanse polskie XVIII—XIX wieku. Warszawa, 1981. S. 8.

212. Царская брама з Давыд-Гарадка
Брэсцкай вобл. Сярэдзіна XVIII ст.
ДМ БССР

«СО» або «О»¹²⁹. Напачатку гэтыя вырабы нагадвалі аналагічны італьянскі і французскі посуд, выкананы ў барочным і класіцыстычным стылі. Дэкор складаўся з багатага расліннага арнаменту — гірляндаў пладоў і кветак, пальметаў, маскаронаў. У далейшым форма і дэкор вырабаў некалькі відазмяніліся і набылі мясцовы характар. Форма становіцца

па больш строгай, дэкор пазбаўляецца пышнасці, што было характэрным для народнага ганчарства¹³⁰.

Дэкаратыўная аб'ёмна-ажурная разьба пачатку XVIII ст. вызначаецца больш спакойнай формай, выразнай кампазіцыйнай пабудовай. Матывамі плоскасна вырашаных вінаградных парасткаў некаторыя ўзоры царскіх брам першай паловы XVIII ст. нагадваюць аналагічныя творы стогадовай даўнасці. Аднак цяпер разьба запаўняе поле брам вельмі густа, нагадваючы дывановую, і амаль не пакідае месца для жывапісных клеймаў. Два ці чатыры мудрагеліста выгнутыя вінаградныя парасткі з густа пераплеценымі адгалінаваннямі і лістамі вырастаюць ужо не проста з ніжняй перакладзіны брамы, а з вазона ці чашы. Лісты, кветкі, гронкі сіметрычна размяшчаюцца па абодва бакі ад парасткаў, утвараючы выразную, ясную ажурную кампазіцыю.

На мяжы XVII—XVIII стст. у дэкоры царскіх брам сустракаецца таксама матыву Іясеева дрэва, вядомы таксама на заходнеўкраінскіх землях у XVIII ст.¹³¹ і занесены беларускімі майстрамі на пагранічныя рускія тэрыторыі¹³².

З сярэдзіны XVIII ст. пад уплывам ракако ў дэкоры царскіх брам з'яўляюцца новыя элементы і кампазіцыйныя прыёмы. Раслінны дэкор драбнее, вінаградны парастак з лісцем і гронкамі як галоўны элемент аздаблення царскіх брам паступова знікае. Гэтыя змены добра прасочваюцца ў царскай браме з Магілёўскай вобл. (ДММ). Кампазіцыя яе яшчэ захоўвае традыцыйнасць: шэсць авальных медальё-

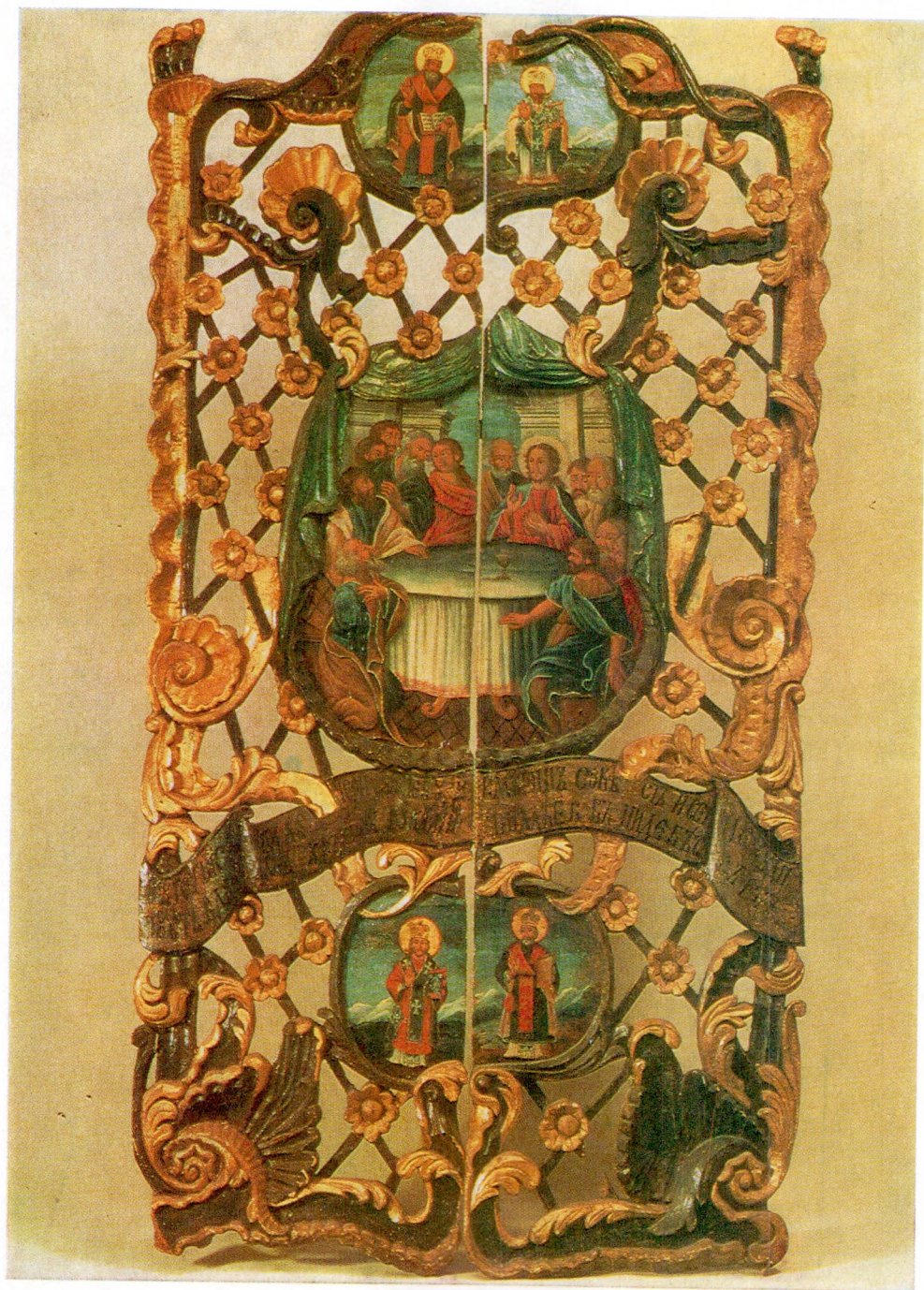
¹²⁹ Матэрыялы да гісторыі мануфактуры Беларусі ў часы распаду феадалізму (1796—1840). Т. 4. С. 5.

¹³⁰ Кацер М. С. Народно-прикладное искусство Белоруссии. С. 94.

¹³¹ Драган М. Украінська декоративна різьба. Київ, 1972. С. 79.

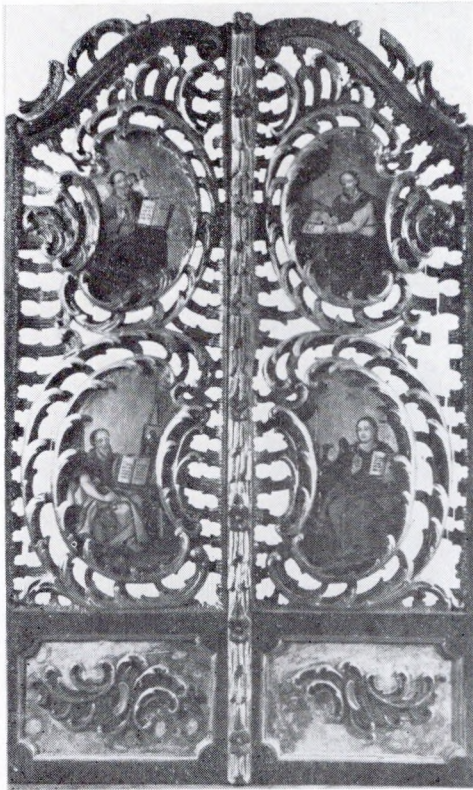
¹³² Соболев Н. Русская народная резьба по дереву. С. 171—172.

213. Царская брама.
Сярэдзіна XVIII ст. ДММ БССР

наў у рамках са здробненых матываў сіметрычна размешчаны паабалат цэнтральнай калонкі. Аднак увесь дэкор трымаецца тут не на хвалістых галінках, а на косай рашот-

214. Царская брама з в. Прылуки
Брэсцкага р-на. Сярэдзіна XVIII ст.
МСБК АН БССР

цы (якую называлі трэльяжам) з дробнымі кветачкамі на скрыжаваннях.

У аздабленні царскай брамы з Віцебскай вобласці (ДММ), відаць, таксама сярэдзіны XVIII ст. уплыў ракако яшчэ больш значны. Традыцыйная схема амаль знікае. Авальныя медальёны саступаюць месца чатыром розным памерах і канфігурацыі яблыкападобным устаўкам па цэнтру брамы. Няма ха-

рактэрнай для рапейшага перыяду разбяной калонкі, што раздзяляла браму на дзве палавіны. Нешматлікія раслінныя матывы ператвараюцца ў мудрагеліста выгнутыя ракавінападобныя завіткі. Аснову кампазіцыі брамы складае косая рашотка, па скрыжаванні якой размешчаны сакавіта выразаныя кветкі. Аднак у адрозненне ад твораў папярэдняга перыяду брамы ўжо не маюць той мастацкай і нават тэхнічнай цэласнасці: яны выразаны не з суцэльнага кавалка дрэва, а сабраны з асобных элементаў.

Цікавы ўзор разьбы перыяду ракако ўяўляе царская брама другой паловы XVIII ст. з Прылук Брэсцкага раёна (МСБК). Акаймаваныя С-падобнымі дужкамі расліннага характару з кароценькімі парэсткамі клеймы памянjalі сваю традыцыйную авальную форму на чачавіцападобную. Разьба, даволі тонкая, лёгкая і ажурная, не ўтварае характэрнага для папярэдняга перыяду складанага аб'ёмнага перапляцення, а размешчана амаль у адной плоскасці. Суцэльнае залачэнне, характэрнае для іканастасаў папярэдняга перыяду, саступае месца серабрэнню ў спалучэнні з афарбоўкай у зялёны колер.

Падобная па характару дэкару і брама з інтэр'ера царквы ў в. Шумакі Брэсцкага раёна. Раслінныя матывы выяўлены тут яшчэ слабей, дэкор складаецца з мудрагеліста выгнутых дужак, якія акаймоўваюць клеймы такім адмысловым контурам, што апошнія нагадваюць абрысы чалавечага вуха. Гэты твор можна лічыць апошнім дасягненнем у галіне манументальна-дэкаратыўнай аб'ёмна-ажурнай разьбы, больш познія ўзоры сведчаць пра заняпад данага віду мастацтва.

Аднак гэта не датычыць твораў мясцовых народных майстроў, якія ўмелі надаць сваім вырабам арыгінальнасць, своеасаблівасць і характэрную рукатворную цеплыню. Іх

працы адрозніваюцца пераважна рэалістычна трактаваным арнамен-там з вінаграднага парэстка, выка-нанага сакавіта і выразна. Рэалі-стычнасць разьбы часта падкрэслі-валася паліхромнай расфарбоўкай, якая адпавядала характару разьбы больш, чым пазалота.

Выдатны ўзор такой разьбы — царская брама з в. Аздамічы Столінскага раёна (ДММ). Чатыры сакаві-тыя, рэалістычна выразаныя па-расткі вінаграднай лазы, выра-стаючы з ніжняга краю брамы, гнут-ка імкнуцца ўверх. То скрыжоўваю-чыся, то разыходзячыся ў бакі, яны акаймоўваюць круглыя клеймы. Шы-рокае мясістае лісце і сакавітыя гронкі сіметрычна размяшчаюцца па чатыры вакол кожнага медальёна. Рэалістычная расфарбоўка вельмі ўдала спалучаецца з характарам разьбы брамы. Такой жа своеасаблі-вай народнай трактоўкай вызначаец-ца і шэраг іншых твораў мясцовых майстроў-разьбяроў, асабліва з Бе-ларускага Палесся.

Дэкаратыўна-прыкладное мастац-тва XVIII ст., засвоіўшы прыёмы ба-рока, стала больш дэкаратыўным. Шматлікія мануфактуры наладжва-юць у гэты час шырокі выраб мастац-кага шкла, тканых паясоў, фарфора-ва-фаянсавога посуду, габеленаў, сукна і інш. У якасці ўзораў, як пра-віла, выкарыстоўваюцца замежныя вырабы, аднак мясцовыя майстры пе-рапрацоўваюць іх у адпаведнасці са сваімі густамі і традыцыямі, надаю-чы твораў нацыянальнае гучанне.

Змены мастацкіх стыляў, заход-нееўрапейскія ўплывы мала адбіліся на традыцыйным народным мастац-тве. Наадварот, яно актыўна ўплыва-ла на прафесійнае, і гэта цесная су-вязь складае характэрную асаблі-васць дэкаратыўна-прыкладнага ма-стацтва XVIII ст. Дабратворны ўплыў народнай творчасці не даў магчымасці развіцця ў дэкаратыў-на-прыкладным мастацтве такім ад-моўным з'явам, як залішня пыш-насць, безгустоўнасць, перавага знешняй прыгажосці.

ЛИТАРАТУРА

КЛАСІКІ МАРКСІЗМА-ЛЕНІНІЗМА

- Маркс К. Капитал: Критика политической экономии//Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. М., 1960—1961. Т. 23—24.
- Маркс К. Письмо Энгельсу 5 марта 1856 г. //Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 29. С. 16—23.
- Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии//Соч. 2-е изд. Т. 4. С. 419—459.
- К. Маркс и Ф. Энгельс об искусстве: В 2 т. 4-е изд. Т. 1. М., 1983. 605 с.; Т. 2. М., 1983. 701 с.
- Энгельс Ф. Анти-Дюринг//Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 20. С. 1—338.
- Энгельс Ф. Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии//Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 21. С. 269—317.
- Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства//Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 21. С. 23—178.
- Ленин В. И. Государство и революция: Учение марксизма о государстве и задачи пролетариата в революции//Полн. собр. соч. Т. 33. С. 4—120.
- Ленин В. И. Левонародничество и марксизм//Полн. собр. соч. Т. 25. С. 235—237.
- Ленин В. И. О государстве: Лекция в Свердловском университете 11 июля 1919 г.//Полн. собр. соч. Т. 39. С. 64—84.
- Ленин В. И. О национальной гордости великороссов//Полн. собр. соч. Т. 26. С. 106—110.
- Ленин В. И. Развитие капитализма в России//Полн. собр. соч. Т. 3. С. 1—535.
- Ленин В. И. О литературе и искусстве. 5-е изд. М., 1976. 827 с.
- Ленин В. И. О культуре и искусстве: Сб. ст. М., 1976. 572 с.
- Ленин В. И. О культуре. 2-е изд. М., 1985. 384 с.

АГУЛЬНЫ РАЗДЗЕЛ

- Алпатов М. В. Русская историческая мысль и Западная Европа XII—XVIII вв. М., 1973. 476 с.
- Алпатов М. В. Русская историческая мысль и Западная Европа XVII—первой четверти XVIII в. М., 1976. 455 с.
- Алпатов М. В. Всеобщая история искусств: В 6 т. Т. 3: Русское искусство с древнейших времен до начала XVIII века. М., 1955. 427 с.
- Алпатов М. В. Древнерусская иконопись. М., 1974. 331 с.
- Алпатов М. В. Художественные проблемы итальянского Возрождения. М., 1976. 288 с.
- Без-Корнилович М. О. Исторические сведения о примечательных местах в Белоруссии с присовокуплением и других сведений, к ней не относящихся. СПб., 1855. 355 с.
- Белоруссия в эпоху феодализма: Сб. документов: В 3 т. Т. 2: С середины XVII до XVIII века до воссоединения с Россией. Мн., 1960. 560 с.; Т. 3: Воссоединение Белоруссии с Россией и ее экономическое развитие в конце XVIII — первой половине XIX века (1772—1860). Мн., 1961. 625 с.
- Белоруссия и Литва: Ист. судьбы Северо-Западного края... СПб., 1890. 183 с.
- Бирало А. А. Философская и общественная мысль в Белоруссии и Литве в конце XVII — середине XVIII в. Мн., 1971. 179 с.
- Вольскі В. Нарысы па гісторыі беларускай літаратуры эпохі феадалізму. Мн., 1958. 166 с.
- Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. М., 1953. Т. 3. 646 с.
- Всеобщая история архитектуры: В 12 т. М., 1968. Т. 6: Архитектура России, Украины, Белоруссии. XIV — первая половина XIX века. 568 с.
- Всеобщая история искусств: В 6 т. М., 1968. Т. 4: Искусство 17—18 веков. 479 с.
- Гісторыя беларускай дакастрычніцкай літаратуры: У 2 т. Т. 1: 3 старажытных часоў да канца XVIII ст. Мн., 1968. 446 с.
- Гісторыя Беларускай ССР: У 5 т. Т. 2: Беларусь у перыяд капіталізму (1861—1917 гг.). Мн., 1972. 687 с.
- Гісторыя Беларусі ў дакументах і матэрыялах: У 4 т. Т. 1. IX—XVIII стст. Мн., 1936. 678 с.
- Голенищев-Кутузов Н. Н. Гуманизм у восточных славян (Украина и Белоруссия). М., 1963. 94 с.
- Грабарь И. Э. О древнерусском искусстве: Исслед., реставрация и охрана памятников. М., 1966. 387 с.
- Гродно: Ист. очерк. Мн., 1964. 262 с.
- Грушевский А. С. Пинское Полесье: Ист. очерки: В 2 ч. Киев, 1901—1903. 222 с.
- Дембовецкий А. С. Опыт описания Могилевской губернии в историческом, физико-географическом, этнографическом, промышленном, сельскохозяйственном, лесном, учебном, медицинском и статистическом отношениях... Могилев-на-Днепре, 1882. 782 с.
- Дорощевич З., Конон В. Очерки истории эстетической мысли в Белоруссии. М., 1972. 320 с.

- Древнерусское искусство: Проблемы атрибуции. М., 1977. 462 с.
- Древности Белоруссии: Докл. к конф. по археологии Белоруссии. Мн., 1969. 475 с.
- Документы московского архива Министерства юстиции. М., 1897. Т. 1. 569 с.
- Живописная Россия: Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении: В 12 т. Т. 4. Ч. 2: Белорусское Полесье. М., 1897. 496 с.
- Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии: Избр. произв. XVI — нач. XIX вв. Мн., 1962. 524 с.
- История русской архитектуры. 2-е изд. М., 1956. 614 с.
- История русского искусства: В 13 т./Под общ. ред. И. Э. Грабаря, В. С. Каменова, В. Н. Лазарева. Т. 4: XVII век и его культура. М., 1959. 698 с.; Т. 5: Русское искусство первой половины XVIII века. М., 1960. 570 с.; Т. 6: Искусство второй половины XVIII века: Архитектура. Скульптура. М., 1961. 494 с.; Т. 7: Живопись второй половины XVIII века. Рисунок и гравюра второй половины XVIII века. Прикладное искусство второй половины XVIII века. М., 1961. 510 с.
- История СССР с древнейших времен до наших дней: В 12 т./Пред. ред. совета В. Н. Пономарев. Т. 2: Борьба народов нашей страны за независимость в XIII—XVII веках. Образование единого русского государства. М., 1966. 631 с.; Т. 3: Превращение России в великую державу. Народное движение XVII—XVIII вв. М., 1967. 747 с.
- Копыцкий З. Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI — первой половине XVII вв. Мн., 1975. 191 с.
- Кристоллер П. История европейской гравюры XV—XVIII вв. М., 1939. 518 с.
- Лебедева Ю. А. Древнерусское искусство X—XVII веков. М., 1962. 240 с.
- Лихачев Д. С. Культура русского народа X—XVII вв. М.; Л., 1961. 120 с.
- Логвин Г. Н. Украинское искусство X—XVIII вв. М., 1963. 291 с.
- Могилев: Ист. очерк. Мн., 1971. 222 с.
- Модзалевский В. Гути на Чернігівщині. Київ, 1926.
- Моран А. История декоративно-прикладного искусства. М., 1982.
- Некрасов А. И. Возникновение московского искусства. М., 1929. 248 с.
- Очерки истории философской и социологической мысли в Белоруссии. М., 1973. 557 с.
- Похилевич Д. Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв. Львов, 1957. 179 с.
- Россия: Полн. географ. описание нашего Отечества. СПб., 1905.
- Русско-белорусские связи: Сб. док. (1570—1667 гг.). Мн., 1963. 534 с.
- Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. М., 1963. 361 с.
- Рыбаков Б. А. Культура Древней Руси. М., 1956. 39 с.
- Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. М., 1948. 792 с.
- Тихомиров М. Н. Русская культура X—XVIII веков. М., 1968. 447 с.
- Тихомиров М. Н. Древнерусские города. 2-е изд. М., 1956. 477 с.
- Циелава С. Я. Искусство Латвии. Л., 1979. 308 с.
- Червонная С., Богданас К. Искусство Литвы. Л., 1972.
- Baliński M. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym. Warszawa, 1843, t. 1.
- Gutkowska-Rychlewska M. Historia ubiorów. Wrocław-Warszawa—Kraków. 1968.
- Hedemann O. Dżisna i Druja, magdeburские miasta. Wilno, 1934.
- Hernas Cz. Zarys rozwoju literatury barokowej// Polska XVII wieku. Warszawa. 1970.
- Karpowicz M. Sztuka polska XVII wieku. Warszawa. 1975.
- Lorentz S. Wycieczki po województwie Wileńskim. Wilno, 1932.
- Lorentz S. Wycieczki Słonimskie. Krótki przewodnik Krajoznawczy po Słonimie oraz Albertynie, Byteniu, Dereczyniu, Mereczowszczyźnie, Rózanie, Synkowiczach, Zdzięcielu i Żyrowicach. Słonim, 1933.
- Syrokomla Wł. Mińsk. Teka Wileńska. 1857. № 1—2.
- Syrokomla Wł. Wędrówki po moich niegdyś okolicach. Wilno. 1857.
- Syrokomla Wł. Wycieczki po Litwie w promieniach od Wilna. Wilno, 1857—1860. T. 1—2.
- Szymanowska B. Zabytkowa architektura polska w tekach ikonograficznych Działu Dokumentacji Naukowej Muzeuma Narodowego w Warszawie: Katalog. Wrocław, 1983.

АРХІТЭКТУРА

- Аляксееў Л. В. Старажытны Друцк//Помнікі гіст. і культ. Беларусі. 1973. № 3. С. 16—22.
- Аляксееў Л. В. Старажытны Мсціслаў//Помнікі гіст. і культ. Беларусі. 1971. № 1. С. 25—31.
- Баравы Р. В., Якімовіч Ю. А. Каштоўны дакумент па гісторыі беларускай графікі і архітэктуры XVIII ст.//Помнікі культуры: Новыя адкрыцці. Мн., 1985. С. 113—122.
- Беларускі архіў. Т. 3: Мінскія акты. Вып. 1: 15—18 ст. Мн., 1930. 413 с.
- Бубноўскі Д. С. Архітэктурына даследаванні Гальшанскага замка//Помнікі

- культуры: Новыя адкрыцці. Мн., 1985. С. 122—126.
- Бунин А. В. История градостроительного искусства: В 2 т. 2-е изд. Т. 1: Градостроительство рабовладельческого строя и феодализма. М., 1979. 495 с.
- Ворошич Н. Н. Бельчицкие руины: К ист. полоцкого зодчества XII в.//Архит. наследство. М., 1956. Т. 6. С. 3—20.
- Ворошич Н. Н. Древнее Гродно: По материалам археол. раскопок 1939—1949 гг. М., 1954. 240 с.
- Всеобщая история архитектуры: В 12 т. Т. 4: Архитектура России, Украины и Белоруссии XIV—первой половины XIX в. М., 1968. 568 с.
- Габрусь Т. В. Асабліваці трактоўкі галоўных фасадаў культовых помнікаў беларускага барока//Помнікі старажытнабеларускай культуры: Новыя адкрыцці. Мн., 1984. С. 106—112.
- Габрусь Т. В. Эвалюцыя форм і канструкцый апсід у манументальнай архітэктуры Беларусі перыяду феадалізму//Помнікі культуры: Новыя адкрыцці. Мн., 1985. С. 104—109.
- Грицкевич А. П. Частновладельческие города Белоруссии в XVI—XVIII ст. Мн., 1975. 248 с.
- Грязнов В. Коложская Борисоглебская церковь в г. Гродно. Вильна, 1893. 11 с.
- Даўгяла З. І. Стары Менск//Наш край. 1928. № 1. С. 8—15; №2. С. 6—13; № 3. С. 10—19.
- Дзянісаў У. М. Матэрыялы па гісторыі архітэктуры Мінска ў фондах нацыянальнага музея ў Варшаве//Помнікі культуры: Новыя адкрыцці. Мн., 1985. С. 109—113.
- Дзянісаў У. М. Комплекс базыльянскіх манастыроў у Мінску//Помнікі старажытнабеларускай культуры: Новыя адкрыцці. Мн., 1984. С. 118—126.
- Загорульскі Э. М. Древний Минск. Мн., 1963. 119 с.
- Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі: Брэсцкая вобласць. Мн., 1984. 368 с.
- Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі: Віцебская вобласць. Мн., 1985. 496 с.
- Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі: Гомельская вобласць. Мн., 1985. 384 с.
- Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі: Гродзенская вобласць. Мн., 1986. 369 с.
- Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі: Магілёўская вобласць. Мн., 1986. 407 с.
- Егоров Ю. Градостроительство Белоруссии. М., 1954. 283 с.
- Иодковский И. И. Церкви, приспособленные к обороне, в Литве и Литовской Руси//Древности. М., 1915. Т. 4. С. 249—311.
- Иодковский И. И. Замок в Мире//Древности. Тр. комиссии по сохранению древних памятников, состоящей при Московском археологическом обществе. Т. 6. М., 1915.
- Караткевіч В., Кулагін А. Помнікі Слоніма. Мн., 1983. 103 с.
- Каргер М. К. Раскопки храма Бориса и Глеба в Новогрудке//Археол. открытия 1965 г. М., 1966. С. 165—168.
- Каргер М. К. Памятники древнего зодчества Белоруссии//Тез. докл. на заседаниях, посвященных итогам полевых исследований 1962 г. М., 1963. С. 24—27.
- Кацер М. С. Белорусская архитектура: Ист. очерк. М., 1956. 120 с.
- Кацер М. С. Некоторые вопросы связи украинской и белорусской архитектуры в XIV—XVIII вв.//Зодчество Украины. Киев, 1954. С. 239—250.
- Квитницкая Е. Д. Особенности средневековых храмов в Белоруссии//Архит. наследство. 1975. № 23. С. 81—85.
- Квитницкая Е. Д. Планировка Гродно в XVI—XVIII вв.//Архит. наследство. М., 1964. Т. 17. С. 11—38.
- Квитницкая Е. Д. Белоруссия. Архитектура XVII в.//Всеобщая история архитектуры: В 12 т. М., 1978. Т. 6. С. 480—481.
- Косточкин В. В. Русское оборонное зодчество конца XIII—начала XVI века. М., 1964. 287 с.
- Кудряшев В. И. Гродно. М., 1960. 128 с.
- Кулагін А. М. Архітэктура ракака ў Беларусі//Помнікі старажытнабеларускай культуры: Новыя адкрыцці. Мн., 1984. С. 112—118.
- Кулагін А. Архитектура дворцово-усадебных ансамблей Белоруссии: Вторая половина XVIII—начало XIX в. Мн., 1981. 134 с.
- Кулагін А. Прынцыпы пабудовы познебарочных і класічных палацава-сядзібных ансамбляў у Беларусі (другая палавіна XVIII—пачатак XIX ст.)//Весті АН БССР. Сер. грамад. навук. 1977. № 4. С. 84—95.
- Лазарев В. Н. Искусство Новгорода. М.; Л., 1947. 180 с.
- Лысенко П. Ф. Города Туровской земли. Мн., 1974. 199 с.
- Маковецкий И. В. Архитектура русского народного жилища: Север и Верхнее Поволжье. М., 1962. 338 с.
- Мальцев А. Н. Россия и Белоруссия в середине XVII в. М., 1974. 262 с.
- Мальдзіс А. Беларусь у лясцэрку мемуарнай літаратуры XVIII ст. Мн., 1982. 256 с.
- Митрофанов А. Г., Тарасенко В. Р. Типы жилищ на территории БССР эпохи раннего железа и раннего средневековья//Вопросы этнографии Белоруссии. Мн., 1964. С. 91—99.
- Митянин А. Я., Варахнин Н. В. К вопросу о деревянном замковом строительстве в Белоруссии (XVI—XVII вв.)//Сб. науч. работ Ин-та стр-ва и архитектуры АН БССР, Мн., 1960, Вып. 3, С. 193—200.

- Митянин А. Я. Оборонительные сооружения Белоруссии XIII—XVII вв.//Сб. науч. работ Ин-та стр-ва и архитектуры АН БССР, Мн., 1958. Вып. 1. С. 135—164.
- Митянин А. Я., Чантурия В. А. Выдающиеся памятники белорусского зодчества (XI—XIX вв.)//Сб. науч. работ Ин-та стр-ва и архитектуры АН БССР, Мн., 1958. Вып. 2. С. 213—238.
- Некрасов А. П. Очерки по истории древнерусского зодчества XI—XVIII веков. М., 1936. 400 с.
- Раппопорт П. А. Основные этапы развития древнерусского всенного зодчества//Сов. археология. 1960. № 2. С. 56—62.
- Раппопорт П. А. Древнерусская архитектура. М., 1970. 141 с.
- Раппопорт П. А. Древнерусское жилище. Л., 1975. 179 с.
- Суслов В. В. Памятники древнерусского зодчества. Вып. 1—7. СПб., 1895—1901.
- Тверской Л. М. Русское градостроительство до конца XVIII века. Л.; М., 1953. 214 с.
- Ткачоў М. А. Новае пра Сафійскі сабор// Помнікі гіст. і культ. Беларусі. 1972. № 2. С. 18—23.
- Ткачоў М. А. Лідскі замак//Помнікі гіст. і культ. Беларусі. 1971. № 2. С. 13—18.
- Ткачоў М. А. Замкі Беларусі (XIII—XVII стст.). Мн., 1977. 83 с.
- Ткачоў М. А. Абаронныя збудаванні заходніх зямель Беларусі XIII—XVIII стст. Мн., 1978. 142 с.
- Хадыка Т. В. Графічныя лісты Багуслава Радзівіла//Помнікі гіст. і культ. Беларусі. 1973. № 2. С. 43—45.
- Хадыка Т. В. Аналіз станаўлення стыля барока ў манументальным драўляным дойлідстве Беларусі//Весті АН БССР. Сер. грамад. навук. 1974. № 1. С. 95—103.
- Хадыка Т. В. Крытычны агляд літаратуры па гісторыі архітэктуры Беларусі эпохі феадалізма//Книга, библиотечное дело, библиография в Белоруссии. Мн., 1974. С. 195—208.
- Ходыко Т. В. Дворцовый комплекс в Ружанах//Строительство и архитектура Белоруссии. 1974. № 3. С. 36—39.
- Чантурия В. А. История архитектуры Белоруссии. 2-е изд. Мн., 1977. 319 с.
- Чантурия В. А. Архитектура Белоруссии конца XVIII — начала XIX века. Мн., 1962. 168 с.
- Чантурия В. А. Архитектурные памятники Белоруссии. Мн., 1982. 223 с.
- Чарняўская Т. І. Архітэктура Магілёва: 3 гіст. планіроўкі і забудовы горада. Мн., 1973. 95 с.
- Чарняўская Т. І. Архітэктура Віцебска: 3 гіст. планіроўкі і забудовы горада. Мн., 1980. 111 с.
- Чарняўская Т. І. Аб дзейнасці беларускіх майстроў у Маскве ў XVIII ст.//Беларускае мастацтва. Вып. 2. Мн., 1963. С. 162—172.
- Чернявская Т. И., Петросова Е. Ю. Памятники архитектуры Минска XVII — начала XX в. Мн., 1984. 151 с.
- Чернявская Т. И. Памятники архитектуры и градостроительства Минска//Строительство и архитектура Белоруссии. 1982. № 3. С. 21—24.
- Шишелевич М. Город Лида и Лидский замок: Ист. очерк. Вильна, 1905.
- Шквариков В. А. Планировка городов России XVII — начала XIX в. М., 1954.
- Штыхов Г. В. Древнеполюцкое каменное зодчество//Белорусские древности. Мн., 1967. С. 262—297.
- Шчакаціхін М. Нарысы з гісторыі беларускага мастацтва. Мн., 1928. Т. 1. 279 с.
- Шчакаціхін М. Замак у Рагачове//Наш край. 1926. № 10—11. С. 26—33.
- Шчакаціхін М. Помнікі старадаўняй архітэктуры XVII—XVIII стагоддзяў у Мінску. Мн., 1928. 38 с.
- Якімовіч Ю. А. Драўлянае дойлідства Беларускага Палесся XII—XIX вв. Мн., 1978. 151 с.
- Якімовіч Ю. А. Да пытання аб будаўніках Нясвіжа і Альбы ў сярэдзіне XVIII ст.//Помнікі старажытнабеларускай культуры: Новыя адкрыцці. Мн., 1984. С. 133—134.
- Gutler R. Roboty Konserwatorske na górze Zamkowej w Nowogrodzku // Ochrona zabytków sztuki. Zesz. 1—4, cz. 1. Warszawa, 1930—1931.
- Hedemann O. Dzisna i Druja, magdeburskie miasta. Wilno, 1934.
- Jodkowski J. Grodno. Wilno, 1923.
- Jodkowski J. Świątynia warowna na Kołozy w Grodnie. Grodno, 1936.
- Lorentz St. Jan Krzysztof Głaulitz, architekt wileński XVIII w. Materiały do biografii i twórczości. Warszawa, 1937.
- Morelowski M. Zarysy syntetyczne sztuki wileńskiej od gotyku do neoklasycyzmu. Wilno, 1939.
- Piechotkowie M. i K. Bożnice drewniane. Warszawa, 1957.
- Rzeczyński S. Zulieniccy na służbie u Radziwiłłów // Odrodzenie i reformacja w Polsce. 1983. T. XXVIII.
- Snieżko A. Kościół farny w Mirze. Lida, 1937.
- Szymanowska B. Zabytkowa architektura polska w tekach ikonograficznych Działu Dokumentacji Naukowej Muzeuma Narodowego w Warszawie: Katalog. Wrocław, 1983. 145 s.
- Tatarkiewicz Wł. Świack. Warszawa, 1937.
- Taurogiński B. Nieśwież. Warszawa, 1937.
- Taurogiński B. Z dziejów Nieświeża. Warszawa, 1937.
- Walicki M. Cerkiew sw. Borysa i Gleba na Kołozy pod Grodnem // Studia do

- dziejów sztuki w Polsce. Warszawa, 1929. Т. 1. S. 1—42.
- Wojcechowski J. Stary zamek w Grodnie. Warszawa, 1938.
- Zieliński J. Próba biografii Bogusława Adamowicza // Pamiętnik Literacki. 1983. Т. 74. Zesz. 3. S. 303—306.
- ЖЫВАПІС**
- Без-Корнилович М. О. Исторические сведения о примечательных местах в Белоруссии. СПб., 1885. 356 с.
- Бенеш О. Искусство Северного Возрождения: Его связь с современными духовными и интеллектуальными движениями. М., 1973. 222 с.
- Ветер Э. И. Живопись Полесья//Декор. искусство СССР. 1972. № 7. С. 43—45.
- Ветер Э. И. Памятники живописи, связанные с развитием Ренессанса в Белоруссии//Памятники культуры: Новые открытия. М.; Л., 1983. С. 213—216.
- Вецер Э. І. Літаратурныя і дакументальныя крыніцы для вывучэння беларускага старажытнага жывапісу (XII—XVIII стст.)//Библиотечное дело и библиография Белоруссии. Мн., 1974. С. 236—250.
- Вецер Э. І. Рэльефныя абразы як прыклад адлюстравання народных густаў у культурным мастацтве//Помнікі старажытна-беларускай культуры: Новыя адкрыцці. Мн., 1984. С. 37—43.
- Вецер Э. І. Асаблівасці жывапісу Столінскага рэгіёна//Помнікі культуры: Новыя адкрыцці. Мн., 1985. С. 39—44.
- Воронин Н. Н. Смоленская живопись. М., 1977. 183 с.
- Всеобщая история искусств: В 6 т. Т. 4: Искусство XVII—XVIII веков. М., 1963. 479 с.
- Высоцкая Н. Ф. Забытыя беларускія мастакі XVI—XVII стст./Помнікі гіст. і культ. Беларусі. 1974. № 3. С. 45—47.
- Высоцкая Н. Ф. Мастакі і малярскія цэхі ў Беларусі XVI—XVIII стст./Помнікі гіст. і культ. Беларусі. 1974. № 3. С. 16—21.
- Гаршкавоз В. Д. Да пытання аб мастацкіх асаблівасцях інтэр'ера фарнага касцёла г. Нясвіжа//Помнікі культуры: Новыя адкрыцці. Мн., 1985. С. 24—31.
- Голенищев-Кутузов И. Н. Гуманизм у восточных славян (Украина и Белоруссия): Докл. сов. делегации V Междунар. съезду славистов (София, сентябрь, 1963). М., 1963. 94 с.
- Грыцкевіч А. П. Гісторыя невядомага партрэта//Помнікі гіст. і культ. Беларусі. 1976. № 3. С. 25—26.
- Жегин Л. Ф. Язык живописного произведения. М., 1970. 125 с.
- Жывапіс Беларусі XII—XVIII стст.: Фрэска. Абраз. Партрэт/Склад. Н. Ф. Высоцкая, Т. А. Карповіч. Мн., 1980. 316 с.
- Капар М. С. Жывапіс Беларусі//Польмя. 1946. № 8—9. С. 160—175.
- Капер М. С. Изобразительное искусство Белоруссии дооктябрьского периода. Мн., 1969. 201 с.
- Капер М. С. К вопросу о развитии белорусского искусства периода феодализма (XIV—XVIII вв.)//Белорусское искусство. Мн., 1957. С. 133—152.
- Лазарев В. Н. Византийская живопись. М., 1971. 406 с.
- Лазарев В. Н. История византийской живописи: В 2 т. М.; Л., 1947. Т. 1. 456 с.; 1948. Т. 2. 389 с.
- Лазарев В. Н. Старые европейские мастера. М., 1974. 339 с.
- Лазарев В. Н. Русская средневековая живопись//Ст. и исслед. М., 1970. 343 с.
- Лазарев В. Н. Михайловские мозаики. М., 1966. 271 с.
- Либман М. Я. Эпоха Реформации и изобразительные искусства позднего Возрождения//Культура эпохи Возрождения и Реформации. Л., 1981. С. 130—139.
- Лосев А. Ф. Эстетика Возрождения. М., 1982. 623 с.
- Львова Е. Искусство Болгарии. М., 1971. 180 с.
- Мальцев А. Н. Россия и Белоруссия в середине XVII века. М., 1974. 255 с.
- Мельнікаў М. П. Выкарыстанне рэнтгенаграфіі для вывучэння старажытнабеларускага жывапісу//Помнікі старажытна-беларускай культуры: Новыя адкрыцці. Мн., 1984. С. 56—60.
- Мельнікаў М. П., Цейтліна М. М., Казлова Г. Р. Аб магчымасці прымянення люмінесцэнтнага метад у даследаванні звязчыкаў тэмпернага жывапісу//Помнікі культуры: Новыя адкрыцці. М., 1985. С. 50—52.
- Музей старажытнабеларускай культуры: Каталог экспазіцыі. Мн., 1983. 176 с.
- Овчинникова Е. С. Портрет в русском искусстве XVII в. М., 1955. 139 с.
- Помнікі мемуарнай літаратуры Беларусі XVII ст. Мн., 1983. 175 с.
- Ранеев В. Р. К характеристике основных свойств архитектурного пространства//Философские науки. 1983. № 6. С. 145—149.
- Ровинский Д. А. Обзорения иконописания в России до конца XVII в. СПб., 1903. 330 с.
- Ровинский Д. А. История русских школ иконописания до конца XVIII в. СПб., 1856. С. 1—196.
- Рогов А. И. Ченстоховская икона боготери как памятник византийско-русско-польских связей//Древнерусское искусство. М., 1972. 320 с.
- Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв. М., 1982. 327 с.

- Селицкий А. А. Утерянные фрески//Творчество. 1979. № 12. С. 20—21.
- Сергеев В. Живопись древней Твери//Дekor. искусство СССР. 1970. № 10. С. 40—41.
- Смирнова Э. С. Живопись Великого Новгорода: XV век. М., 1982. 575 с.
- Успенский М. И., Успенский В. И. Заметки о древнерусском иконописании. СПб., 1901.
- Хадька Ю. В. Сістэма роспісаў нясвяжскага касцёла//Помнікі культуры: Новыя адкрыцці. Мн., 1985. С. 31—38.
- Хадька Ю. В. Аб датаванні групы помнікаў канца XVI — пачатку XVII ст.//Помнікі старажытнабеларускай культуры: Новыя адкрыцці. Мн., 1984. С. 30—36.
- Хадька Ю. В., Церашчатава В. В. Роспісы касцёла Станіслава ў Магілёве//Помнікі старажытнабеларускай культуры: Новыя адкрыцці. Мн., 1984. С. 23—30.
- Церашчатава В. В. Роспіс Мікалаеўскай царквы ў Магілёве//Помнікі культуры: Новыя адкрыцці. Мн., 1985. С. 17—24.
- Чернышев Н. М. Искусство фрески в Древней Руси: Материалы к изуч. древнерус. фресок. М., 1954. 104 с.
- Шчакаціхін М. Нарысы з гісторыі беларускага мастацтва. Мн., 1928. Т. 1.
- Шчакаціхін М. Арнаментальныя роспісы Смядынскай Барысаглебскай царквы ў Смаленску//Гісторыка-археалагічны зборнік Ін-та беларускай культуры. М., 1927. № 1. С. 69—81.
- Шчакаціхін М. Беларускае мастацтва ў гістарычнай і археалагічнай літаратуры. Мн., 1927//АДб. з «Польмя». 1927. № 6. С. 166—190; № 8. С. 158—185.
- Шчакаціхін М. М. Фрэскі Полацкага Барысаглебскага манастыра//Наш край. 1925. № 1. С. 18—27.
- Янин В. Л. Патрональные сюжеты и атрибуция древнерусских художественных произведений//Византия. Южные славяне и Древняя Русь. Западная Европа. Искусство и культура. М., 1973. С. 267—271.
- Bartoszewicz K. Radziwiłłowie. Warszawa—Kraków, 1928.
- Karpowicz M. Sztuka polska XVII wieku. Warszawa, 1975.
- Kotłubaj E. Gaberia Nieświeżska. Petersburg, 1857.
- Kozakiewiczowa H. Renessans i manjeryzm w Polsce. Warszawa, 1978.
- Luszczkiewicz Wł. Malarstwo religijne w Polsce // Encyklopedia kościelna. Warszawa, 1880. Т. 13.
- Nicolescu C. Ikoane vechi Romanesti. Bucuresti. 1976.
- Pieńkowska H. Ikony sądeckie XVII—XVIII wieku // Rocznik sądecki. Warszawa, 1971. Т. 12.
- Réan L. Iconographie de l'art chrétien. Paris, 1957.
- Rokoko. Studia nad sztuką 1 połowy XVIII w. Warszawa, 1970.
- Skrobucha H. Ikonen aus der Tschechoslowakei. Prague, 1971.
- Syrokomla Wł. Wycieczki po Litwie w promieniach od Wilna (Troki, Stokliszki, Jezno, Punie, Niemież, Miedniki, etc.) Wilno, 1857. Т. 1.
- Sztuka 1 połowy XVIII wieku. Warszawa, 1981.
- Tatarkiewicz W. O sztuce polskiej. Warszawa, 1966.
- Taurogiński B. Nieśwież. Warszawa, 1937.
- Tkač S. Ikony. Bratislava, 1980.

ГРАФІКА

- Акулич С. Из истории оформления белорусской книги XVI—XIX вв.//Материалы науч. конференции к 40-летию библиотеки АН БССР. Мн., 1965. С. 137—147.
- Анушкин А. И. На заре книгопечатания в Литве. Вильнюс, 1970. 196 с.
- Батюшков П. Н. Памятники старины в западных губерниях империи. СПб., 1868—1883. Вып. 1—8.
- Булгаков Ф. Н. Иллюстрированная история книгопечатания и типографского искусства. СПб., 1889. Т. 1.
- Владимиров П. В. Доктор Франциск Скорина: Его переводы, печатные издания и язык. СПб., 1888.
- Галенчанка Г. Я. Партрэты першадрукароў//Помнікі гіст. і культ. Беларусі. 1972. № 1. С. 26—29.
- Гравюры Францыска Скарыны. Мн., 1972. 160 с.
- Добрянский Ф. Н. Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковно-славянских и русских. Вильна. 1882.
- Зернова А. С. Первопечатник Петр Тимофеевич Мстиславец//Книга: Исслед. и материалы. М., 1964. Т. 9. С. 77—112.
- Зернова А. С. Типография Мамоничей в Вильне//Книга: Исслед. и материалы. М., 1959. С. 167—223.
- Исаевич Я. Д. Первые гравюры на меди в книгах типографий Украины//Памятники культуры: Новые открытия. Л., 1979. С. 301—303.
- Кондаков Н. П. Изображение русской княжеской семьи в миниатюрах XI века. СПб., 1906.
- Крамко І. І., Мальдзіс А. І. Са скарбаў нашага старажытнага пісьменства//Помнікі культуры: Новыя адкрыцці. Мн., 1985. С. 128—132.
- Логвин Г. Н. Украинское искусство X—XVIII вв. М., 1963. 291 с.
- Милонидов А. И. Старопечатные славяно-русские издания, вышедшие из западно-русских типографий XVI—XVII вв. Вильна, 1908.

- Некрасов А. И. Возникновение московского искусства. М., 1929. 248 с.
- Пікулік А. М. Беларуска-ўкраінскія сувязі ў галіне кнігадрукавання (на прыкладзе выданняў магилёўскіх друкарняў XVII—XVIII стст.) // Весці Акад. навук БССР. Сер. грамад. навук. 1986. № 1. С. 94—102.
- Пікулік А. М. Гравёр Афанасій П. // Помнікі гіст. і культ. Беларусі. 1985. № 1. С. 34—35.
- Пічэта У. Друк на Беларусі ў XVI—XVII стст. // Чатырохсотлецце беларускага друку. 1525—1925. Мн., 1926. С. 228—261.
- Подобедова О. И. Миниатюры русских исторических рукописей. М., 1964. 334 с.
- Ровинский Д. А. Обзорение иконописания в России до конца XVII ст. СПб., 1903.
- Ровинский Д. А. Подробный словарь русских гравёров XVI—XIX вв. СПб., 1895.
- Ровинский Д. А. Русские гравёры и их произведения с 1564 г. до основания Академии художеств. М., 1870.
- Свирин А. Н. Искусство книги Древней Руси XI—XVII вв. М., 1964. 299 с.
- Сидоров А. А. История оформления русской книги. 2-е изд. М., 1964. 391 с.
- Сидоров А. А. Древнерусская книжная гравюра. М., 1951. 396 с.
- Стасов В. В. Славянский и восточный орнамент по рукописям старого и нового времени. СПб., 1887.
- Стасов В. В. Разбор рукописного сочинения Д. Ровинского «Русские гравёры и их произведения с 1564 г. до основания Академии художеств». М., 1870. С. 31—38.
- 450 год беларускага кнігадрукавання. Мн., 1968. 434 с.
- Шматаў В. Ф. Беларуска кніжная гравюра XVI—XVIII стагоддзяў. Мн., 1984. 184 с.
- Шматаў В. Мастацкая аздоба выданняў Ф. Скарыны: Гісторыяграфія. // Из истории книги в Белоруссии. Мн., 1976. С. 40—56.
- Шматаў В. Ф. Гравюры Лявонція Тарасевича // Книга, библиотечное дело и библиография в Белоруссии. Мн., 1974. С. 264—274.
- Шматов В. Ф. Традиции восточнославянских рукописей и западноевропейские источники в оформлении книг Ф. Скарыны // Славянские культуры и мировой культурный процесс. Мн., 1985. С. 138—140.
- Шчакаціхін М. М. Гравюры і кніжныя аздобы ў выданнях Францішка Скарыны // Чатырохсотлецце беларускага друку. 1525—1925. Мн., 1926. С. 180—227.
- Abramowicz L. Cztery wieki drukarstwa w Wilnie (1525—1925). Wilno, 1925.
- Buczek K. Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1963.
- Butsch A. F. Die Bücherornamentik der Renaissance. Leipzig, 1878.
- Cépienė R., Petrauskienė I. Vilniaus Akademijos spausdintv leidiniai. 1576—1805. Bibliografija. Vilnius, 1974.
- Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. Zesz. 5. Wrocław—Kraków, 1959.
- Jakubowski J. Tomasz Makowski sztycharz i kartograf nieświecki. Warszawa, 1923.
- Karpowicz M. Sztuka polska XVII wieku. Warszawa, 1975.
- Kołaczkowski J. Słownik rytowników polskich. Lwów, 1874. S. 34.
- Morelowski M. Zarys syntetyczne sztuki wileńskiej. Wilno, 1938.
- Galauė P. Lietuvos grafika XVI—XIX // Iš Lietuvių Kultūros Istorijos. Vilnius, 1961. S. 275—277.
- Gebarowicz M. Studia nad dziejami kultury artystycznej późnego renesansu w Polsce. Prace wydz. filologiczno-filozoficznego. Toruń, 1962. T. 13. Zesz. 2.
- Głogier Z. Encyklopedia staropolska. Warszawa, 1978.
- Rastawiecki E. Słownik rytowników polskich tudzież obcych w Polsce osiadłych lub czasowo w niej pracujących. Poznań, 1886.
- Rusu Knygos spausdinimo prodžia ir Lietuva. Vilnius, 1966.
- Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. T. 2. D—G. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1975.
- Sztuka 1 połowy XVIII wieku. Warszawa, 1981.
- Tatarkiewicz W. O sztuce polskiej. Warszawa, 1966.
- Taurogiński B. Nieśwież. Warszawa, 1937.

СКУЛЬПТУРА

- Алексеев Л. В. Мелкое художественное литье из некоторых западнорусских земель: Кресты и иконки Белоруссии // Сов. археология. 1974. № 3. С. 204—219.
- Батюшков П. И. Памятники русской старины в западных губерниях империи. СПб., 1874. Вып. 6.
- Вепер Э. И. Скарыб мастацтва // Помнікі гіст. і культ. Беларусі. 1972. № 1. С. 53—55.
- Дмитриева Н. А. Краткая история искусств. 3-е изд. М., 1985. 319 с.
- Жолтовский П. М. Художне литво на західних землях України XVII—XIX стст. // Матеріалы з этнографії та мистецтвознавства. Київ, 1959. Вип. 5. С. 139—159.
- Игнатенко А. П. Ремесленное производство в городах Белоруссии в XVII—XVIII вв. Мн., 1963. 87 с.
- История культуры Древней Руси: В 2 т. М.; Л., 1948. Т. 1. 484 с.; 1951. Т. 2. 547 с.
- История Минска. Мн., 1957. 511 с.
- Ганцедикас А. С. Литовская народная скульптура. М., 1974. 186 с.
- Гацёр М. К вопросу о развитии белорус-

- ского искусства периода феодализма XIV—XVIII вв.//Белорусское искусство. Мн., 1957. С. 133—152.
- Кацер М. С. Искусство Белоруссии XIV—XVII вв.//Всеобщая история искусства: В 6 т. М., 1960. Т. 2. Кн. 1. С. 194—197.
- Лявонова А. К. Скульптурныя надмагілі Беларусі канца XVI — першай палавіны XVII ст.//Помнікі старажытнабеларускай культуры: Новыя адкрыцці. Мн., 1984. С. 60—65.
- Лявонова А. К. Некаторыя пытанні развіцця беларускай гатычнай скульптуры//Помнікі культуры: Новыя адкрыцці. Мн., 1985. С. 53—60.
- Могилевская старина//Могилевские губернские ведомости. Могилев-на-Днепре, 1900—1903. Вып. 1—3.
- Музей старажытнабеларускай культуры: Каталог экспазіцыі. Мн., 1983. 176 с.
- Орловский Е. Ф. Гродненская старина. Гродно, 1910. Ч. 1.
- Памятники русской старины в Западных губерниях империи. СПб., 1868—1885. Вып. 1—8.
- Пластыка Беларусі XII—XVIII стагоддзяў: Альбом/Аўт. тэксту і склад. Н. Ф. Высоцкая. Мн., 1983. 231 с.
- Живописная Россия/Под ред. П. П. Семенова. СПб.; М., 1882. Т. 3.
- Семеновский А. М. Белорусские древности. СПб., 1890.
- Тананаева Л. И. Некоторые черты развития старопольского портрета XVII—XVIII вв. //Сов. славяноведение. 1974. № 3. С. 43—48.
- Філіпаў В. В. Скульптура перыяду ракако ў Беларусі//Помнікі старажытнабеларускай культуры: Новыя адкрыцці. Мн., 1984. С. 70—76.
- Церашчатава В., Ярашэвіч П. Воўпаўскі алтар//Помнікі гіст. і культ. Беларусі. 1977. № 1.
- Чекалов А. К. Народная деревянная скульптура русского Севера. М., 1974. 191 с.
- Шчакаціхін М. Нарысы з гісторыі беларускага мастацтва. Мн., 1928. Т. 1. 279 с.
- Ярашэвіч А. А. Манументальна-дэкаратыўнае мастацтва Беларусі стылю ранняга барока (На прыкладзе аднаго помніка)//Помнікі старажытнабеларускай культуры: Новыя адкрыцці. Мн., 1984. С. 66—70.
- Bartoszewicz K. Radziwiłłowie. Warszawa—Kraków, 1928.
- Dutkiewicz J. E. Małopolska rzeźba średniowieczna. Kraków, 1949. S. 42—61.
- Karpowicz M. Sztuka polska XVII wieku. Warszawa, 1975.
- Lopaciński E. Materiały do dziejów rzemiosła artystycznego w Wielkim Księstwie Litewskim (XV—XIX ww.). Warszawa, 1946.
- Morelowski M. Zarysy syntetyczne sztuki Wileńskiej od gotyku do neoklasycyzmu. Wilno, 1938—1939.
- Sapiehowie. Materiały historyczno-geneologiczne i majątkowe. Petersburg, 1880. T. 1. Syrokomla Wł. Wędrówki po moich niegdyś okolicach. Wilno, 1857.
- Taurogiński B. Nieśwież. Warszawa, 1937.
- Tatarkiewicz W. Warszawska rzeźba kościelna z połowy XVIII wieku. Dawna sztuka.

ДЭКАРАТЫЎНА-ПРЫКЛАДНОЕ МАСТАЦТВА

- Абечетарский Л. С. Белорусы в Москве XVII в. Мн., 1957. 61 с.
- Амброз А. К. О символике русской крестьянской вышивки архаического типа//Сов. археология. 1966. № 1. С. 61—76.
- Ганцкая С. А. Народное искусство Польши. М., 1970. 183 с.
- Грицкевич А. П. Частновладельческие города Белоруссии в XVII—XVIII вв. Мн., 1975. 248 с.
- Грыцкевіч В., Мальдзіс А. Шляхі вялі прыз Беларусь. Мн., 1980. 271 с.
- Драган М. Украінска декоративна ризьба. Кіў, 1970. 203 с.
- Дэкаратыўна-прыкладное мастацтва Беларусі XII—XVIII стст. Альбом/Аўт. тэксту і склад. Н. Ф. Высоцкая. М., 1984. 235 с.
- Елатомцева И. М. Художественная керамика Советской Белоруссии. М., 1966. 191 с.
- Жаврид М. Ф. Белорусское стекло. Мн., 1969. 166 с.
- Жолтовський П. М. Художне литво на західних землях України XVII—XIX стст. //Матеріалы з етнографії та мистецтвознавства. Кіїв, 1959. Вып. 5. С. 139—159.
- Здановіч Н. І., Трусаў А. А. Мсціслаўскі посуд XV—XIX стст.//Помнікі культуры: Новыя адкрыцці. Мн., 1985. С. 195—202.
- Игнатенко А. П. Ремесленное производство в городах Белоруссии в XVII—XVIII вв. Мн., 1963. 87 с.
- История культуры Древней Руси: В 2 т. М.; Л., 1948. Т. 1. 484 с.; 1951. Т. 2. 547 с.
- История Минска. Мн., 1957. 511 с.
- Кацер М. С. Народно-прикладное искусство Белоруссии: От первобытного общества до 1917 г. Мн., 1972. 173 с.
- Копынский З. Ю. Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI — первой половине XVII в. Мн., 1966. 227 с.
- Левко О. Н. Витебские изразцы XIV—XVIII вв. Мн., 1981. 46 с.
- Ляўко В. М. Абутак з культурнага слоя Віцебска XIV—XVIII стст.//Помнікі старажытнабеларускай культуры: Новыя адкрыцці. Мн., 1984. С. 168—174.
- Макарова Т. И. Перегородчатые эмали Древней Руси. М., 1975. 135 с.
- Максімава Э. С. Матэрыялы да гісторыі беларускага злотніцтва (Арнаментальнае

- мастацтва злотнікаў «Віленскага кола»// Помнікі культуры: Новыя адкрыцці. Мн., 1985. С. 93—101.
- Матэрыялы да гісторыі мануфактуры Беларусі ў часы распаду феадалізма (1796—1840). Мн., 1934. № 1. 300 с.
- Маслова Г. С. Узорное тканье на русском Севере: Крат. сообщения Ин-та этнографии. 1950. Вып. 11. С. 10—18.
- Никитин А. В. Русское кузнечное ремесло XVI—XVII вв. М., 1971. 84 с.
- Овсянников О. В. Архитектурно-декоративная керамика XVI—XVII вв. из Новогрудка: Крат. сообщ. о докл. и полевых исслед. Ин-та археологии АН СССР. М., 1969. Вып. 120. С. 122—125.
- Овсянников Ю. М. Солнечные плитки: Рассказы об изразцах. М., 1967. 207 с.
- Отчет императорской археологической комиссии за 1883 г. СПб., 1892.
- Панічкая Л. Дэкаратыўная кераміка Копыці//Помнікі гіст. і культ. Беларусі. 1974. № 3. С. 47—51.
- Постникова-Лосева М. М. Русское ювелирное искусство, его центры и мастера XVI—XIX вв. М., 1974. 374 с.
- Сахута Я. М. Манументальна-дэкаратыўная разьба Брасцкага раёна (XVIII—XIX стст.)//Помнікі старажытнабеларускай культуры: Новыя адкрыцці. Мн., 1984. С. 92—96.
- Собаль В. Я., Угрыновіч В. В. Кафля Мінска XV—XVIII стст.//Помнікі старажытнабеларускай культуры: Новыя адкрыцці. Мн., 1984. С. 162—168.
- Собаль В. Я., Яніцкая М. М. Шкляны посуд Мінска XII—XIX стст.//Помнікі старажытнабеларускай культуры: Новыя адкрыцці. Мн., 1984. С. 83—91.
- Ткачев М. А. Исследования в Гродненской и Витебской областях//Археол. открытия 1972 г. М., 1973. 369 с.
- Ткачев М. А. Работы отряда по изучению военного зодчества Белоруссии//Археол. открытия 1973 г. М., 1974. 382 с.
- Трусаў А. А. Кафля Мірскага замка//Помнікі старажытнабеларускай культуры: Новыя адкрыцці. Мн., 1984. С. 157—162.
- Трусаў А. А., Чарняўскі М. І. Керамічныя падлогі ў інтэ'ерах помнікаў дойлідства Беларускага сярэднявек'я//Помнікі культуры: Новыя адкрыцці. Мн., 1985. С. 190—195.
- Фурман І. П. Крашаніна: Матэрыялы да гісторыі яе ў Віцебшчыне. Віцебск, 1925. 64 с.
- Цітоў А. К. Беларуская гарадская геральдыка XVI—XX стст.//Помнікі старажытнабеларускай культуры: Новыя адкрыцці. Мн., 1984. С. 139—143.
- Якуніна Л. Слуцкія паясы. Мн., 1960. 239 с.
- Яніцкая М. М. Беларускае мастацкае шкло (XVI—XVIII стст.). Мн., 1977. 120 с.
- Яніцкая М. М., Сташкевіч А. Б. Месціслаўскае шкло XVI—XIX стст.//Помнікі культуры: Новыя адкрыцці. Мн., 1985. С. 83—93.
- Яніцкая М. М. Старажытнае мастацкае шкларобства беларускага Падняпроўя і Падзвіння//Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1970. № 4. С. 93—103.
- Buczowski K. Dawne szkło artystyczne w Polsce. Kraków, 1958.
- Chojnacka H. Fajanse polskie XVIII—XIX wieku. Warszawa, 1981.
- Cjepieła S. Wyroby szklane w Polsce w późnym średniowieczu // Szkło i ceramika. 1967. № 7. S. 206—207.
- Filarska B. Szkło piękne i użyteczne. Warszawa, 1937.
- Gloger Z. Encyclopedja staropolska ilustrowana. Warszawa, 1902. T. 3.
- Jelski A. Wiadomość historyczna o fabryce szkieł i zwierciadel ozdobnych w Urzędzu Radziwiłłowskim na Litwie. Sprawozdania Komisji historii sztuki. 1898. T. 6.
- Jodkowski I. Cechy Grodzieńskie. Grodno, 1926.
- Kałaszowski I. Wiadomości dotyczące się przemysłu i sztuki w dawnej Polsce. Kraków, 1888.
- Kamieńska Z. Manufaktura szklana w Urzędzu (1737—1846). Warszawa, 1964.
- Mańkowski T. Polskie tkaniny i hafty XVI—XVIII wieku. Wrocław, 1954.
- Padaczewski I. Gobeliny polskie. Kraków, 1929.
- Polskie szkło do połowy 19 wieku. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1974.
- Rebezyński W. O gobelinach w Polsce. Lwów, 1886.
- Wiedza Powszechna. T. 4. Warszawa, 1978.

СПІС ІЛЮСТРАЦЫЙ

1. Замак у Смалянах. 1626. Акварэль І. Пешкі XVIII ст.
2. Замак у г. п. Любча Навагрудскага р-на Гродзенскай вобл. 1-я пал. XVII ст. Узная вежа.
3. Ратуша і гандлёвыя рады ў Нясвіжы. Агульны выгляд. Канец XVI — 1-я пал. XVII ст.
4. Дом-крэпасць у в. Гайціюнішкі Воранаўскага р-на Гродзенскай вобл. 1613. Бакавы фасад.
5. Езуіцкі калегіум у Пінску. Агульны выгляд. 1631—1639.
6. Касцёл у в. Камаі Пастаўскага р-на Віцебскай вобл. 1603—1606.
7. Касцёл кармелітаў у г. п. Ружаны Пружанскага р-на Брэсцкай вобл. Пасля 1617 г.
8. Фарны касцёл у Гродна. 1579—1586.
9. Касцёл бернардынцаў у Гродна. Канец XVI — 1-я пал. XVII ст.
10. Касцёл францысканцаў у в. Гальшаны Ашмянскага р-на Гродзенскай вобл. 1618.
11. Касцёл брыгітак у Гродна. Галоўны фасад. 1642—1651. Рэканструкцыя.
12. Царква Мікіты ў в. Здзітава Жабінкаўскага р-на Брэсцкай вобл. Канец XVI ст.
13. Увядзенская царква ў Віцебску. Рыс. паводле «Чарцяжа месца Віцебск» 1664 г.
14. Праабражэнская царква ў Віцебску. Рыс. паводле «Чарцяжа месца Віцебск» 1664 г.
15. Аляксееўскі манастыр у Віцебску. Рыс. паводле «Чарцяжа месца Віцебск» 1664 г.
16. Праабражэнская царква ў в. Порплішча Докшыцкага р-на Віцебскай вобл. 1624.
17. Роспіс Богаяўленскай царквы Куцеінскага манастыра, 1-я пал. XVII ст.
18. Спакушэнне Адама. Роспіс Святадухаўскай царквы Тушчэўскага манастыра ў Мсціславе. 1633—1636.
19. Тройца старазапаветная. Абраз з в. Дастоева Іванаўскага р-на Брэсцкай вобл. 1-я пал. XVII ст. МСБК АН БССР.
20. Царская брама з в. Дабраслаўка Пінскага р-на Брэсцкай вобл. 1-я пал. XVII ст. МСБК АН БССР.
21. Параскева Пятніца. Абраз з в. Пескі Мастоўскага р-на Гродзенскай вобл. 1-я пал. XVII ст. МСБК АН БССР.
22. Пакровы. Фрагмент абраза з г. Малакрыта Брэсцкай вобл. 1649. ДММ БССР.
23. Пятро Яўсеевіч з Галынца. Раство Марыі. 1649. ДММ БССР.
24. Маці боская Баркалабаўская. Абраз з г. Быхава Магілёўскай вобл. 1-я пал. XVII ст. Быхаўскі краязнаўчы музей.
25. Успенне. Абраз з в. Олгуш Маларыцкага р-на Брэсцкай вобл. 1650. ДММ БССР.
26. Невядомы мастак. Партрэт Януша Радзівіла. 30-я гг. XVII ст. ДММ БССР.
27. І. Шрэтэр. Партрэт Катажыны і Марыі Радзівіл. 1646. ДММ БССР.
28. Невядомы мастак. Партрэт Крыштафа Весялюскага. 1636. ДММ БССР.
29. Невядомы мастак. Партрэт Грызельды Сапегі. 30-я гг. XVII ст. ДММ БССР.
30. Тытульны ліст «Устава». Вільна, 1617. Дрэварыт.
31. Тытульны ліст «Евангелля». Еўе. 1616. Дрэварыт.
32. Святы Каліст. Ілюстрацыя да «Евангелля». Еўе, 1616. Дрэварыт.
33. Евангеліст Марк. «Новы завет». Вільна, 1623. Дрэварыт.
34. Уваход у Іерусалім. Ілюстрацыя да «Часаслова». Вільна, 1617. Дрэварыт.
35. Малітва цара Давіда. Ілюстрацыя да «Часаслова». Вільна, 1657.
36. Раство Хрыста. Ілюстрацыя да «Трэфалагіёна». Куцейна, 1647. Дрэварыт.
37. Успенне маці боскай. Ілюстрацыя да «Трэфалагіёна». Куцейна, 1647. Дрэварыт.
38. Праабражэнне. Ілюстрацыя да «Трэфалагіёна». Куцейна, 1647. Дрэварыт.
39. Георгій Перамоганосец. Ілюстрацыя да «Трэфалагіёна». Куцейна, 1647. Дрэварыт.
40. Т. Макоўскі. Ілюстрацыя да кнігі К. Дарагастайскага «Гіпіка». 1620. Медзрыт.
41. Надмагілле Радзівіла (Сіроткі). Пасля 1616 г. Пясчанік. г. Нясвіж Мінскай вобл.
42. Надмагілле віцебскага кашталіяна М. Вольскага і яго жонкі Барбары. Пасля 1623 г. Фрагмент. в. Крамяніца Зэльвенскага р-на Гродзенскай вобл.
43. Надмагілле віцебскага кашталіяна М. Вольскага. Пасля 1623 г. Фрагмент. в. Крамяніца Зэльвенскага р-на Гродзенскай вобл.
44. Надмагілле Сапегаў. 1-я пал. XVII ст. Фрагмент. Мармур. МСБК АН БССР.
45. Прадстаячая. XVII ст. Дрэва, разьба. Магілёўскі абласны краязнаўчы музей.
46. Біскуп Рымскі. 1642—1646. Дрэва, разьба, размалёўка. ДММ БССР.
47. Прарок Захарыя. 1642—1646. Дрэва, разьба, размалёўка. ДММ БССР.

48. Алтар у в. Будслаў Мядзельскага р-на Мінскай вобл. 1633—1644. Дрэва, разьба, пазалота.
49. Іосіф. Скульптура алтара ў в. Будслаў Мядзельскага р-на Мінскай вобл. 1633—1644. Дрэва, разьба, пазалота.
50. Елізавета. Скульптура алтара ў в. Будслаў Мядзельскага р-на Мінскай вобл. 1633—1644. Дрэва, разьба, пазалота.
51. Дэкор алтара Праабражэнскай царквы ў в. Порцілішча Докшыцкага р-на Віцебскай вобл. XVII ст. Дрэва, разьба, пазалота.
52. Пласціна арнаментаваная. 1640. Метал, чаканка, гравіроўка, серабрэнне. ДМ БССР.
53. Дзвярная рашотка. 1-я пал. XVII ст. в. Вішнева Валожынскага р-на Мінскай вобл. Метал, коўка.
54. Фрагмент галоўнага алтара ў в. Воўпа Ваўкавыскага р-на Гродзенскай вобл. Каля 1634 г. Дрэва, разьба, пазалота.
55. Фрагмент галоўнага алтара ў в. Воўпа Ваўкавыскага р-на Гродзенскай вобл. Каля 1634 г. Дрэва, разьба, пазалота.
56. Карніз кафлянай печы з Крычава. 1-я пал. XVII ст. Рэканструкцыя.
57. Кафля. Канец XVI—пач. XVII ст. Заслаўскі гісторыка-археалагічны музей-запаведнік.
58. Кафля паліхромная. 1-я пал. XVII ст. Заслаўскі гісторыка-археалагічны музей-запаведнік.
59. Кафля. Канец XVI ст. Заслаўскі гісторыка-археалагічны музей-запаведнік.
60. Сцянная кафля. Канец XVI—пач. XVII ст. г. п. Заслаўе Мінскай вобл.
61. Кафля паліхромная. Канец XVI—пач. XVII ст. г. п. Мір Гродзенскай вобл.
62. Збанок з Мсціслава. 1-я пал. XVII ст. Рэканструкцыя.
63. Збанок з Віцебска. 1-я пал. XVII ст. Рэканструкцыя.
64. «Чарцёж месца Віцебск» 1664 г.
65. Дом на рынку. 1721. г. Нясвіж Мінскай вобл.
66. Ратуша ў г. Магілёве. Фасад і план. 1679—1681.
67. Лямус у брыгідкім кляштары ў Гродна. Фасад. Канец XVII ст.
68. Касцёл аўгустынцаў у в. Міхалішкі Астравецкага р-на Гродзенскай вобл. 1653.
69. Фарны касцёл у Навагрудку. XVII—пач. XVIII ст.
70. Касцёл дамініканцаў у в. Княжыцы Магілёўскай вобл. 1681—1683.
71. Касцёл бернардынак у Мінску. XVII—XVIII стст.
72. Касцёл кармелітаў у г. Глыбокае Віцебскай вобл. XVII—XVIII стст.
73. Касцёл цыстэрцыянцаў у в. Вістычы Брэсцкага р-на. Канец XVII ст.
74. Царква Мікалая ў в. Чарнякава Бярозаўскага р-на Брэсцкай вобл. 1-я пал. XVIII ст.
75. Царква Раства багародзіцы ў в. Ляхаўцы Маларыцкага р-на Брэсцкай вобл. 1713.
76. Царква ў в. Сінкевічы Лунінецкага р-на Брэсцкай вобл. Пач. XVIII (XVII?) ст.
77. Царква Юр'я ў Давыд-Гарадку Брэсцкай вобл. Канец XVII ст.
78. П. Ігнатовіч. Прытча пра добрага пастыра. Роспіс Троицкай царквы Маркава манастыра ў Віцебску. 1690.
79. П. Ігнатовіч. Заспакойванне бурлівага мора. Роспіс Троицкай царквы Маркава манастыра ў Віцебску. 1690.
80. Кляймо абраз «Параскева з жыццём» з в. Бездзеж Драгічынскага р-на Брэсцкай вобл. 1659.
81. Сашэце ў пекла. Абраз з в. Ляхва Столінскага р-на Брэсцкай вобл. 2-я пал. XVII ст.
82. Сашэце ў пекла. Абраз з Праабражэнскай царквы г. Чачэрска. 1678. Фрагмент.
83. Архангел Міхаіл. Абраз з в. Чэрск Брэсцкага р-на. Канец XVII ст.
84. Адзігітрыя. Абраз з г. Іванава Брэсцкай вобл. Канец XVII—пач. XVIII ст.
85. Сабор архангела Міхаіла з в. Рубель Столінскага р-на Брэсцкай вобл. 1700. ДММ БССР.
86. Раство багародзіцы. Абраз з в. Рухча Брэсцкай вобл. Канец XVII ст.
87. Цуд Юрыя аб змею. Абраз з в. Чарнаўчыцы Брэсцкай вобл. 1729.
88. Тройца. Абраз з Крычава. Канец XVII ст. ДММ БССР.
89. Невядомы мастак. Партрэт Аляксандра Астрожскага. 1660—1670. ДММ БССР.
90. Невядомы мастак. Партрэт Аляксандра Астрожскага. 1660—1670. Фрагмент.
91. Невядомы мастак. Партрэт Януша Вішнявецкага. 3-я чвэрць XVII ст. ДММ БССР.
92. Невядомы мастак. Партрэт Лізаветы Радзівіл. 2-я пал. XVII ст. ДММ БССР.
93. Невядомы мастак. Партрэт Януша Радзівіла. 1650. ДММ БССР.
94. І. Шрэтэр. Партрэт Еўфразыны Тышкевічовай, ДГМ, Масква.
95. А. Тарасевіч. Тытул «Разарыума...» 1672. Медзярыт.
96. А. Тарасевіч. «Сагавік». Ілюстрацыя да «Разарыума...» 1672—1677. Медзярыт.
97. А. Тарасевіч. «Лістапад». Ілюстрацыя да «Разарыума...» 1672—1677. Медзярыт.

98. А. Тарасевіч. Партрэт мінскага харунжага Казіміра Клякоцкага. 1685. Медзярыт.
99. Л. Тарасевіч. Партрэт ашмянскага прыстольніка Г. Зямлі. Канец XVII ст. Медзярыт.
100. Л. Тарасевіч. Партрэт смаленскага епіскапа Б. Корвіна-Гансеўскага. Канец XVII ст. Медзярыт.
101. Л. Вілатц. Партрэт Валовіча. 1669. Медзярыт.
102. Фрагмент дэжору кампазіцыі «Марыя Магдаліна». Каля 1677. Касцёл аўгусцінцаў у в. Міхалішкі Астравецкага р-на Гродзенскай вобл.
103. Дамінік. 2-я пал. XVII ст. Дрэва, разьба. ДММ БССР.
104. Анёл з калонай. Сярэдзіна XVII ст. Дрэва, разьба, алей, пазалота. ДММ БССР.
105. Царская брама з Юр'еўскай царквы г. Віцебска. Каля 1690. Дрэва, разьба, яечная тэмпера. ДММ БССР.
106. Царская брама з Юр'еўскай царквы г. Віцебска. Каля 1690. Фрагмент. Дрэва, разьба, яечная тэмпера. ДММ БССР.
107. Тайная вячэра. XVII ст. Фрагмент кампазіцыі. Заслаўскі гісторыка-археалагічны музей-запаведнік.
108. Царская брама з царквы Рыгора Неакесарыйскага ў Маскве. 1672. Фрагмент. Дрэва, разьба, пазалота. ДГМ, Масква.
109. Клім Міхайлаў, Дарафей Залатароў. Іканастас у Смаленскім саборы Новадзявочага манастыра ў Маскве. 1683—1685. Дрэва, разьба, пазалота.
110. Клім Міхайлаў, Дарафей Залатароў. Іканастас у Смаленскім саборы Новадзявочага манастыра ў Маскве. 1683—1685. Фрагмент.
111. Фрагмент абклада абраза з г. Кобрына, XVII ст. Серабро, чаканка, МСБК АН БССР.
112. Звон з в. Даўгінава Вілейскага р-на Мінскай вобл. 1679. Бронза, ліццё. ДМ БССР.
113. Дзвярная рашотка, 2-я пал. XVII ст. Касцёл аўгусцінцаў у в. Міхалішкі Астравецкага р-на Гродзенскай вобл. Метал, коўка, залачэнне.
114. Фрагмент керамічнага дэжору Пакроўскага сабора ў Ізмайлаве. 1671—1679. Масква.
115. Тэракатовая люлька. XVII ст. Ін-т гісторыі АН БССР.
116. Збан з Крычава. XVII ст. Гліна, палівы. МСБК АН БССР.
117. Ратуша ў Віцебску. XVIII ст.
118. Дом рамесніка ў Паставах. XVIII ст.
119. Прадмесце г. Гродна Гарадніца, Плян 1780 г.
120. Дом у Гарадніцы. Фасад. XVIII ст. Гродна.
121. Сядзібны дом у в. Варонча Карэліцкага р-на Гродзенскай вобл. Малюнак XIX ст.
122. Сядзібны дом у в. Дудзічы Пухавіцкага р-на Мінскай вобл. XVIII ст. Галоўны фасад.
123. Сядзібны дом у в. Сяхновічы Брэсцкай вобл. XVIII ст. Малюнак XIX ст.
124. Сядзібны дом у г. п. Копысь Віцебскай вобл.
125. Слуцкая брама ў г. Нясвіж Мінскай вобл. XVIII ст.
126. Палац у в. Шчорсы Навагрудскага р-на Гродзенскай вобл. 1770—1776. Галоўны фасад і план.
127. Палац у г. п. Ружаны Пружанскага р-на Брэсцкай вобл. XVIII ст.
128. Палац у г. п. Ружаны Пружанскага р-на Брэсцкай вобл. XVIII ст. Фрагмент уязной брамы.
129. Замак у Нясвіжы. XVIII ст. Заходні фасад.
130. Замак у Нясвіжы. XVIII ст.
131. Палац у Нясвіжы. XVIII ст. Фрагмент.
132. Уніяцкая царква ў в. Беразвечча Глыбоцкага р-на Віцебскай вобл. 1756—1763.
133. Касцёл св. Андрэя ў г. Слоніме Гродзенскай вобл. 1775.
134. Уніяцкая царква ў в. Баруны Ашмянскага р-на Гродзенскай вобл. Інтэр'ер. 2-я пал. XVIII ст.
135. Касцёл у в. Германавічы Шаркоўшчынскага р-на Віцебскай вобл. 1787.
136. Бернардзінскі касцёл (Варварынская царква) у Пінску. 1786.
137. Царква ў в. Вялікі Чучэвічы Лупінецкага р-на Брэсцкай вобл. XVIII ст.
138. Царква Міхаіла ў в. Рамель Столінскага р-на Брэсцкай вобл. XVIII ст.
139. Царква і званіца ў в. Вялец Глыбоцкага р-на Віцебскай вобл. XVIII ст.
140. Царква ў в. Дзеткавічы Драгічынскага р-на Брэсцкай вобл. 1740.
141. Троіцкая царква ў в. Гарадная Столінскага р-на Брэсцкай вобл. XVIII ст.
142. Троіцкая царква ў в. Гарадная Столінскага р-на Брэсцкай вобл. XVIII ст. Фасад і план.
143. Праабражэнская царква ў в. Барань Аршанскага р-на Віцебскай вобл. 1740.
144. Царква Юр'я ў в. Валовель Драгічынскага р-на Брэсцкай вобл. 1766.
145. Ільінская царква ў Віцебску. 1746.
146. Праабражэнне. Фрагмент роспісу касцёла Станіслава ў Магілёве. 1765—1767 (?).
147. Уручэнне ключоў Пятру. Роспіс касцёла Станіслава ў Магілёве. 1765—1767 (?).
148. Фрагмент роспісу касцёла Станіслава ў Магілёве. 1765—1767 (?).
149. Ксаверы Дамінік Гескі. Роспіс скляпення галоўнага нефу касцёла езуітаў у Нясвіжы. 1753.

150. Ксаверы Дамінік Гескі. Роспіс купала і скляпенняў трансэпта касцёла езуітаў у Нясвіжы, 1753.
151. Фрагмент роспісу купала, ветразя, скляпенняў трансэпта касцёла Тадэвуша ў в. Лучай Віцебскай вобл. 2-я пал. XVIII ст.
152. Прытча пра баль. Фрагмент роспісу царквы Маковаў багародзіцы ў в. Вейна Магілёўскага р-на. Канец XVIII ст.
153. Пір у Сімяона-фарысея. Фрагмент роспісу царквы Раства багародзіцы ў г. Слаўгарадзе Магілёўскай вобл. Канец XVIII ст.
154. Сашэсце ў пекла. Абраз з в. Альгомель Столінскага р-на Брэсцкай вобл. XVIII ст. МСБК АН БССР.
155. Хрыстос — вінаградная лаза. Абраз з в. Альгомель Столінскага р-на Брэсцкай вобл. XVIII ст. МСБК БССР.
156. Варвара Пакутніца. Фрагмент абраза з г. п. Дамачова Брэсцкага р-на. XVIII ст. МСБК АН БССР.
157. Раство Марыі. Абраз з в. Чарняны Маларыцкага р-на Брэсцкай вобл. XVIII ст. МСБК АН БССР.
158. Цуд Юр'я аб змею. Абраз з Магілёўскай вобл. 1736. ДММ БССР.
159. Цалаванне Іакіма і Ганны. 1723—1728. Абраз з в. Басценавічы Мсціслаўскага р-на Магілёўскай вобл. ДММ БССР.
160. Пакланенне вешчуноў. 1723—1728. Абраз з в. Басценавічы Мсціслаўскага р-на Магілёўскай вобл. ДММ БССР.
161. Тройца. 2-я чвэрць XVIII ст. Абраз з в. Вялікае Малешава Столінскага р-на Брэсцкай вобл. ДММ БССР.
162. Павел і Пётр. Крылы алтара. 2-я чвэрць XVIII ст. Абраз з г. Косава Івацэвіцкага р-на Брэсцкай вобл. ДММ БССР.
163. Благавешчанне. Абраз святочнага рада Шарашоўскага іканастаса. Брэсцкая вобл. XVIII ст. ДММ БССР.
164. Раство багародзіцы. Абраз святочнага рада Шарашоўскага іканастаса. Брэсцкая вобл. Сярэдзіна XVIII ст. ДММ БССР.
165. Раство Хрыстова. Абраз святочнага рада Шарашоўскага іканастаса. Брэсцкая вобл. XVIII ст. ДММ БССР.
166. Выбраныя святыя: Васіль Вялікі, Грыгорый Багаслоў, Іван Златавуст з г. п. Шарашова Брэсцкай вобл. 2-я пал. XVIII ст. ДММ БССР.
167. Манаграміст М. В. Пакровы. Абраз з г. Маладзечна Мінскай вобл. 1751. ДММ БССР.
168. Раство Хрыстова. 1746. Абраз з в. Латыгава Віцебскай вобл. ДММ БССР.
169. Невядомы мастак. Партрэт Ігнація Завішы. 1732. ДММ БССР.
170. Невядомы мастак. Партрэт М. Агінскага. Пасля 1754. Фрагмент. ДММ БССР.
171. Невядомы мастак. Партрэт М. Квіена. 2-я пал. XVIII ст. ДММ БССР.
172. Гравёр Д. Г. Тытул «Служэбніка». Супрасль, 1758. Дрэварыт.
173. Старонка «Буквара». Супрасль, 1761. Дрэварыт.
174. М. Вашчанка (?). Вадохрышча. Ілюстрацыя да кнігі «Акафісты і каноны». 1693.
175. Ф. Ангілейка. Маці боская. Ілюстрацыя да «Часаслова». Магілёў, 1703. Дрэварыт.
176. Ф. Ангілейка. Св. Мікола. Ілюстрацыя да «Ірмалога». Магілёў. 1700. Дрэварыт.
177. М. Вашчанка. Ілюстрацыя да «Турэцкай манархіі». Слуцк. 1678. Медзярыт.
178. М. Вашчанка. Ілюстрацыя да «Турэцкай манархіі». Слуцк. 1678. Медзярыт.
179. В. Вашчанка (?). Хрыстос з кап'ём. Ілюстрацыя да «Актоіха». Магілёў, 1730, 1740. Дрэварыт.
180. В. Вашчанка. Нараджэнне Хрыста. Ілюстрацыя да «Актоіха». Магілёў, 1730. Дрэварыт.
181. В. Вашчанка. Тытульны ліст «Кнігі жыццёў святых». Магілёў, 1703. Дрэварыт.
182. Г. Ляйбовіч. Партрэт Іаана II Радзівіла. XVIII ст. Медзярыт.
183. Г. Ляйбовіч. Партрэт Елізаветы Гапны Радзівіл. XVIII ст. Медзярыт.
184. Народны лубок. XVIII ст. Дрэварыт.
185. Жыровіцкая маці боская. Лубок. XVIII ст. Медзярыт.
186. Народны лубок. XVIII ст. Дрэварыт.
187. Разьбяр Ян Хрысціян Шміт з памочнікамі. Галоўны алтар езуіцкага касцёла ў Гродна. 1737—1760. Фрагмент.
188. Разьбяр Ян Хрысціян Шміт з памочнікамі. Галоўны алтар езуіцкага касцёла ў Гродна. 1737—1760. Фрагмент.
189. Хрыстос перад Пілатам. XVIII ст. Дрэва, разьба, тэмпера. Заслаўскі гісторыка-археалагічны музей-запаведнік.
190. «Гэта чалавек» (ЕССЕ НОМО). З в. Азяты Жабінкаўскага р-на Брэсцкай вобл. 3-я чвэрць XVIII ст. Дрэва, разьба, яечная тэмпера, пазалота. ДММ БССР.
191. Маці боская з дзіцем. З в. Хойнікі Брэсцкай вобл. XVIII ст.
192. Анёл. XVIII ст. З в. Сцяпанкі Жабінкаўскага р-на Брэсцкай вобл. ДММ БССР. Дрэва, разьба.
193. Юрый. Сярэдзіна XVIII ст. Дрэва, разьба, яечная тэмпера. ДММ БССР.
194. Юрый. XVIII ст. Дрэва, разьба. Піпскі французсканскі касцёл.

Спіс ілюстрацый

195. Марк. Сярэдзіна XVIII ст. Дрэва, разьба, яечная тэмпера, 3 в. Нягневічы Навагрудскага р-на Гродзенскай вобл.
196. Пётр. Сярэдзіна XVIII ст. 3 в. Нягневічы Навагрудскага р-на Гродзенскай вобл. Дрэва, разьба, яечная тэмпера. ДММ БССР.
197. Флеты і келіх, 2-я пал. XVIII ст. Шкло, гравіроўка. Заслаўскі гісторыка-археалагічны музей-запаведнік.
198. Прадметы з сервіза Урэцкай ці Налібоцкай мануфактуры. 2-я пал. XVIII ст. Кракаўскі Нацыянальны музей. ПНР.
199. Посуд Урэцкай ці Налібоцкай мануфактуры. 2-я пал. XVIII ст. Кракаўскі Нацыянальны музей. ПНР.
200. Бакал Урэцкай ці Налібоцкай мануфактуры. 2-я пал. XVIII ст. Кракаўскі Нацыянальны музей (ПНР).
201. Шпалера «Парад войск пад Заблудавам». 1744. Фрагмент. Шэрсць, шоўк. Кракаўскі Нацыянальны музей. ПНР.
202. Слуцкі пояс, 2-я пал. XVIII ст. Фрагмент. Заслаўскі гісторыка-археалагічны музей-запаведнік.
203. Слуцкі пояс, 2-я пал. XVIII ст. Фрагмент. Заслаўскі гісторыка-археалагічны музей-запаведнік.
204. Слуцкі пояс, 2-я пал. XVIII ст. Фрагмент. Заслаўскі гісторыка-археалагічны музей-запаведнік.
205. Пацір. XVIII ст. ДММ БССР.
206. Пацір з Давыд-Гарадка. 1770. ДМ БССР.
207. Абклад евангелля 1763 г. 3 в. Чарнаўчыцы Брэсцкага р-на.
208. Абклад евангелля. 2-я пал. XVIII ст. 3 в. Місяцічы Пінскага р-на Брэсцкай вобл.
209. Абклад абраза з в. Місяцічы Пінскага р-на Брэсцкай вобл. XVIII ст. Фрагмент. МСБК АН БССР.
210. Шата абраза з в. Споў Нясвіжскага р-на Мінскай вобл. XVIII ст. Фрагмент. МСБК АН БССР.
211. Калонка іканастаса з в. Хаціслаў Маларыцкага р-на Брэсцкай вобл. XVIII ст. Дрэва, разьба, пазалота. МСБК АН БССР.
212. Царская брама з Давыд-Гарадка Брэсцкай вобл. Сярэдзіна XVIII ст. Дрэва, разьба, яечная тэмпера, пазалота. ДМ БССР.
213. Царская брама. Сярэдзіна XVIII ст. Дрэва, разьба, яечная тэмпера. ДМ БССР.
214. Царская брама з в. Прылукі Брэсцкага р-на. Сярэдзіна XVIII ст. Дрэва, разьба, яечная тэмпера, пазалота. МСБК АН БССР.

СПІС СКАРАЧЭННЯЎ

- АВАК — Акты, издаваемыя Віленскою археологічнаю камісіяю для разбору і выдання старажытных актаў
- АЗР — Акты, адносячыся да гісторыі Западнай Расіі
- АІМЭФ АН БССР — Архіў Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору АН БССР
- АЮЗР — Архіў Юго-Западнай Расіі, выдаваемы вярхоўнаю камісіяю для разбору старажытных актаў
- БАН ЛітССР — Бібліятэка АН ЛітССР
- ГГАМ — Гродзенскі гісторыка-археалагічны музей
- ДГМ — Дзяржаўны гістарычны музей (г. Масква)
- ДМ БССР — Дзяржаўны музей Беларускай ССР
- ДММ БССР — Дзяржаўны мастацкі музей БССР
- ИЮМ — Гісторыка-юрыдычныя матэрыялы
- КСИА — Краткія звесткі Інстытута археалогіі АН СССР
- МСБК АН БССР — Музей старажытнабеларускай культуры Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору АН БССР
- СНРВМ — Спецыяльны навукова-рэстаўрацыйны вытворчы майстэрні Міністэрства культуры БССР
- ЦДГА БССР — Цэнтральны дзяржаўны гістарычны архіў БССР
- ЦДГА ЛітССР — Цэнтральны дзяржаўны гістарычны архіў ЛітССР

**ПАКАЗАЛЬНІК ІМЁН
ДОЙЛДАУ, ЖЫВАПІСЦАУ,
ГРАФІКАУ, СКУЛЬПТАРАУ,
МАЙСТРОУ
ДЭКАРАТЫУНА-
ПРЫКЛАДНОГА
МАСАЦТВА**

Адамовічы, гравіроўшчыкі і шліфавальшчыкі шкла 310
Адоўскі Рыгор, мастак XVII ст. 148
Азараў Арсеній 76
Аквінскі Фама 97, 264
Акулаў Герасім, разьбяр 180, 189
Александровічы, гравіроўшчыкі і шліфавальшчыкі шкла 310
Ангілейка Фёдар (Фёдар А., «Ф. А.»), гравёр 287, 288, 290
Андрэй з Вільні, мастак XVII ст. 139
Андрэй, «казённы мастак» з Нясвіжа 253, 320
Антушкевіч Мікіта, майстар з Магілёва 288, 291
Анціпаў Яфімка, разьбяр 180
Апалінскі Л. 98
Арсеній-старац, разьбяр 179, 189
Арцёмій, мастак XVII ст. з Віцебска 139
Арыстоўскі Гаўрыла, мастак XVII ст. 148
Арыстоцель 97
Асікевіч А. 27, 230
Астаф'еў Сцяпан, чаканшчык 195
Аўчук Рыгор, гравіроўшчык і шліфавальшчык шкла 314
Афанасій П. (Пігарэвіч ?), гравёр 288
Ашура Прагас, мастак XVII ст. з Давыд-Гарадка 140

Бальцэвіч Францішак, гравёр 168, 292
Баравікоўскі У. Л. 278, 280
Бараміні Ф. 228, 232
Барысаў Саўка, чаканшчык 195
басценавіцкі майстар, мастак 266, 267
Бачарэлі Марчэла 282
Баян, мастак жыровіцкай школы 134
Безмін Іван, мастак XVII ст. 148
Бекер Я. С. 225

Бернардоні Дж. М. 11, 251
Берніні 299
Бёлінг Е., гравёр 292
Блокэ Вільгельм ван дэн 74
Будны Сымон 9, 254
Бэне Дэль 320, 322
Бярында Памва 67

Валадзько, гравёр з Нясвіжа 293
Валон Філіпін 16, 72
Васіль, майстар садава-паркавага мастацтва 225
Вашчанка Апанас 288
Вашчанка Васіль 6, 286, 288—291
Вашчанка Максім 6, 168, 286—289
Вестэрфельд Абрахам ван 168, 177, 320
Відэман 308
Вікенцій, мастак XVII ст. з Гродзеншчыны 139
Вілатц Лаўрэнцій 168, 176, 177
Вітаноўскі, мастак XVII ст. з Нясвіжа 139
Вітрувій 98
Воза дэ 320
Волкаў Гаўрыл з братам, мастакі XVII ст. 149
Врановіч Самуіл, мастак XVII ст. з Гродзеншчыны 139

Гавеман І. 307
Галі Ян Марыя 181
Ганскі Войтак, мастак XVII ст. 139
Гарабурда Васіль 60
Гарнастайскі Сцяпан, мастак XVII ст. 139
Гаўрылаў Сяргей, чаканшчык 195
Гену А. 217
Генцы, майстар па шкле 314
Георгій, мастак жыровіцкай школы 134
Гесель Герард (або Герытс) 71
Гескі-старшы Ксаверы Дамінік 252, 253, 293
Гескі-малодшы 253
Гескі Рудольф 320, 323
Гескі Юзаф Ксаверы 165, 280, 282, 320, 323
Гётке Конрад 168, 176
Гіжэцкі П. 224
Главацкі А. 246
Глаўбіц Я. К. 217, 224, 229, 245
Голанд 16
Гондзіус В. 177
Груббер Г. 228, 272
Грушэцкі Антанін, графік 286

- Грыгор'еў Данілка, разьбяр 180
 Грынь Іванавіч 62, 169
 Грэчка Пархом, залатых спраў майстар 270
 гутнікі ўрэчка-налібоцкія 312
- давыд-гарадоцкія майстры 273
 Дадэп ван 16
 Дамаскін Іаан 67
 Данкерс Петэр 54
 Дашкевічы, гравіроўшчыкі і шліфавальшчыкі шкла 310
 Дзіц Ян Фрыдрых 314
 Дзярэўскі Сямён, разьбяр 179
 Дрэгер, майстар па шклу 313, 314
 Дубіцкія (Ігнат, Казімір, Кароль, Мікалай, Пётр, Тодар, Ян і інш.), гравіроўшчыкі і шліфавальшчыкі шкла 310, 314—316
- Екла Ян 168
 Еліна Ерафей, мастак XVII ст. 148
- Жахоўскі Цыпрыян 165, 174**
 Ждановіч Казімір 253
 Жукоўскі Міхась, майстар медзярыта 293
 Жылевіч М., разьбяр 181
 Жыльбер Жан Эмануіл 225
- Заборскі Пётр Іванавіч, цанішнік 195, 197
 Залатароў Карп, мастак XVII ст. 148
 Залескія, гравіроўшчыкі і шліфавальшчыкі шкла 310
 Заруцкі Сцяпан, мастак XVII ст. 148
 Зацэаконт 253, 323
 зелаўскія майстры 267, 273
 Зізаній Л. 61
 Зіноўеў Сцяпан, разьбяр 179, 190
- Іван, мастак жыровіцкай школы 134
 Іван, прыгожны мастак XVII ст. 129
 Іван, чаканшчык 195
 Іванавіч Грынь 62, 169
 Іванаў Андрэй, разьбяр 180, 189
 Івановіч Яўстафій, графік з Віцебска 167
 Іваноў, чаканшчык 195
 Іваноў Астап, мастак XVII ст. 148
 Іваноў Станіслаў, чаканшчык 195
 Іваноў Сцяпан 197, 198
 Іваноў Фёдар, мастак XVIII ст. 149
- Ігнатовіч Павел, жывапісец XVII ст. 129, 130
 Ігнаці, магілёўскі дойдлід 109
 Іэль, гравёр 178
 Іпаліт-старац, разьбяр 180, 189
- Кавалерыс Батыста, гравёр 69
 Казімір, мастак з Гродзеншчыны 139
 Камей, жывапісец XVIII ст. 270
 Каменік Юры, майстар-скульптар 72
 Канстанцін, «казённы мастак» з Нясвіжа 253, 320
 Карней, жывапісец XVIII ст. 270
 Карпаў Васіль, чаканшчык 195
 Карцан Ян 60
 Карэнга К., гравёр 292
 Касінскі Б. 229
 Кастэлі, кракаўскі разьбяр 72
 Квечура Фрэдэрык, разьбяр 298
 Кіліяны, мастакі 169, 172
 Кісянскі Ляонцій, мастак XVII ст. 148
 кіраўнік скульптурна-разьбярскай майстэрні ў Рэшлі 301
 Кішчык Гервасій, мастак з Супрасля 167, 295
 Клімовіч Міхаіл, мастак жыровіцкай школы 134
 Комар Павел, гравёр 286
 Кранах Лукас 54
 Красільнікаў Іван, чаканшчык 195
 Красоўскі Пётр, чаканшчык 195
 Крафт Пётр 282
 Круповіч Казімір 186
 Кршчановіч Лаўрэнцій 71, 168, 174, 176
 Кулакоўская Марыя, ткачыха 320, 322
 Кутнеў Максім, чаканшчык 195
 куцеінскія мастакі 178
- Лампі Іаган Батыста 282
 Лангер Ян 176
 Лапуцкі Станіслаў, мастак XVII ст. 148
 латыгальскі майстар XVIII ст. 273, 275
 Латэцкі Ян, мастак 139
 Лаўрыкаў Гаўрыла, чаканшчык 195
 Лаэр ван 16
 Лем Іван (Сягневіч), жывапісец з Брэст-Літоўска 278
 Ленотр А. 225
 Лерак 225
 Лісіцкі Сямён, мастак XVIII ст. 148
 Лука, гравёр 167

Лук'ян, мастак-манах XVIII ст. 246

Лутніцкі Л., архітэктар 225

Лютніцкі, мастак 253, 323

Лявіцкі Д. 280

Ляйбовіч Гершка (Гірша) 293

Ляйбовічы 283

Лянчыцкі Даніэль 60

магілёўскія гравёры 287

Маджарскі Ян 325, 327, 328

майстар кола Пегэра Данкерса 54

Макоўскі Тамаш 6, 7, 15, 22, 66, 69, 70, 71, 168, 169

Максімаў Ігнат, кераміст 197

маларыцкі майстар-жывапісец 278

Малахоўскі 282

Мамонічы 60, 63, 64, 169

манаграмісты

«ДТ» 285

«В. I. D» 258

«В. I. D: P» 257

«М. В» 275, 276

«ДТ» 285

«В. I», мастак з Магілёва 257

Маркіянавіч Васіль, мастак са Слуцка 267, 275, 278

Маргун Яўстафій, жывапісец 278

Маркевіч Анастасія, ткачыха 320, 322

Марціновіч, майстар-скульптар 72

мастак школы Лукаса Кранаха 54

мастакі польска-лацінскіх друкарняў 59

Махоўскі Іван, мастак XVIII ст. 148

Мачульскі Ян, віленскі мастак 57

Мейерберг 32

Мёзер Ю. 210

Меўлен ван дэр 322

Мікіта, залатых спраў майстар 268, 270

Мікулаеў Фёдар, чаканшчык 195

Мірыс Аўгустын 283

Міроўскі Іван, мастак XVIII ст. 148

Міхаіл, мастак жывавіцкай школы 134

Міхайлаў Клім (Клімка), разьбяр 179, 180, 189, 190

Меціславец Пётр 6, 62—66, 169, 177

Мурыльо 161

Мядзведскі Р. 7, 282

Налец-Вансоўскі Б. 98

Нечаёўскі Барталамей, ткач 325

Нонхарт Пётр 16, 72

Няцін Фёдар, мастак XVIII ст. 149

обраўскія мастакі 267, 273

Обет Фрэдэрык 301

Орда Н. 214

Пазнанскі Васіль, мастак XVIII ст. 148, 149

Паісій, гравёр 69, 178

Палаўко Іасаф 67

Палонскі Ігнат, мастак XVIII ст. 148

Папоў Назар Ігнат, мастак XVIII ст. 149

Пархом, залатых спраў майстар 268

Паўлаў Давыд, разьбяр 180, 189

Пахалавецкі Станіслаў 69

Пачэпа Г., мастак XVIII ст. 148

Педэці М. 225

Пельцэльда Даніэль 168, 176, 177

Пенс К. 112

Перлі Ю. і І., гравёры 292

Пераці П. 181

Пёпельман М. Д. 217

Пётр, мастак-манах з Магілёва 246

Пешка І. 17

Пігарэвіч Афанасій, мастак з Магілёва 140, 288, 291

Пілемент Ян 224

Піліп, мастак з Давыд-Гарадка 140

Пілхоўскі Самуїла, мастак з Супрасля 167

Піятроўскі П. 246

Прачыцкі Нікадзім, жывавіцкі жывапісец 134

Полацкі Сімяон 97, 147, 148, 178, 189, 203

Пятроў Цімафей, чаканшчык 195

Пятроўскі І., гравёр 292

Радзівіл Багуслаў, архітэктар 21

Радзівіл Мікалай (Сіротка) 60, 69, 70, 72, 73, 163, 168

Рапалеўскі Іаан, мастак XVIII ст. 264, 265, 276, 279

Раўтнерт Ян 225

Рокатаў Ф. 280

Русэль Т. 217

Рыгор, мастак-манах з Магілёва 139, 246

Рымашэўскія, гравіроўшчыкі і шліфавальшчыкі шкла 310

Рэпін І. Я. 129

Саваіт Іаан 67

Сазша С. М., мастак з Косава 265, 266, 276

Паказальнік імён

- Сака Дж. 207, 217, 307
Сала Себасцьян 75
Санцэвічы, гравіроўшчыкі і шліфаваль-
шчыкі шкла 310
Свідзерскі Афанасій, мастак з Супрасля
167
Свядзінскі Рыгор 305
Селіман Ф. 330
Семяновіч Фёдар, мастак з Супрасля 167
Сільвестр Луі Малодшы 164
Сімкевіч Міхась 168
Скажыцкі, мастак 253, 320
Скарына Францыск 6, 61, 64, 67, 167
Сліжык Пётр, залатых спраў майстар 275
Сматрыцкі Мясціцкі 294
Спампані К. 225
Собаль Спірыдон, мастак з Куцейны 63,
66, 67, 167, 287, 295
Соц Ігнат, мастак з Магілёва 140
Стральбіцкі Ян, мастак з Магілёва 288, 291
Стробель Баргаламей 54, 55
Струкаў Д. 94
Сунчэўскі Васіль, іканапісец 278
- Тарасевіч Аляксандр 71, 168—176
Тарасевіч Лявонцій 71, 168, 169, 172—174,
176, 285
Травага Іван (Трывага), жывапісец са
Слуцка 278
Трухменскі А. 67, 178
Турцэвіч Іаан, дойлід 37
Тэнцалі К. 72
- Умбраноўскі Кіпрыян, мастак XVII ст. 148
Урублеўскі Сымон, мастак 298
Ушакоў Сімон 67, 97, 148, 149, 178
- Фантана Ю. 217
Феська, магілёўскі дойлід 109
Фёдар, жывапісец з Магілёва 140
Фёдар, чаканшчык 334
Фёдараў Іван 63, 169, 177
Фёдараў Мітка, чаканшчык 195
- Федзька, мастак з Віцебска 139
Фердынанд, мастак XVIII ст. 139
Філарэт, куцеінскі мастак 178
- Хаецкі Гіляры, мастак XVII ст. з Гро-
дзеншчыны 139
Хедэль Іаган 304
- Цыбульскі Стэфан 282
Цызараў 108
Цьепала Дж. Б. 258
Цэль Георг 77
Цяпінскі Васіль 9
- Чарняўскі Міхась, майстар з Магілёва 288,
291
Чартарыйскі М. 99
- Шалап Іаан І., жывапісец XVIII ст. 278
Шміт Ян, разьбяр 297, 298, 301
шарашоўскія майстры 267, 272, 273
Шашалевіч, мастак з Жыровіц 134
Шнопе Г. 176
Шнопс Томас 168
Шэрбер Х. Т., майстар па шкле 317
Шрэттар Іаган 55, 139
Шымкевіч Мікола 168
Шыхоўскі Казімір, ткач 325
Шчырскі Іван (Інакенцій) 71, 168, 169,
174
- Энгельгарт Іаган 168
- Юр'еў Ларка, разьбяр XVIII ст. 180
- Якавіцкі Павел, разьбяр 298
Ян з Бусяжа, жывапісец XVIII ст. 275
Янсон Вільгельм 71
Ярко, жывапісец XVIII ст. 270
Яўсеевіч Пётр, мастак з Галынца 48, 68,
94, 262

**ПРАДМЕТНА-
ГЕАГРАФІЧНЫ
ПАКАЗАЛЬНІК**

Абразы:

- «Абразанне» з Давыд-Гарадка 268
«Абразанне» з Мышчыц 50
«Адзігітрыя» з Дзівіна 158
«Адзігітрыя» з Іванавы 150
«Адзігітрыя» з Макарова 158
акадэмічнага пісьма (1785) з Лучыц 278
«Акафіст маці боскай» (1796) з Пінка-
віч 275
«Айчына» з Шылавіч 161
«Антоні Падунскі» (1744) з Мірацічаў
265, 266
«Апосталы» з Зелава 273
«Апосталы Лука і Сымон» з Кажан-Га-
радка 51
«Апосталы Павел, Іаан і Сымон» з Да-
мачова 51
«Архангел Гаўрыіл» У. Л. Баравікоўска-
га 278
«Архангел Міхаіл» з Давыд-Гарадка 268
«Архангел Міхаіл і св. Ануфрый» (1695)
з Олтуша 158
«Архангел Міхаіл» з Чэрска 145, 148, 158
«Аўраамій і Меркурый Смаленскія» з
Басценавіч 266
«Барыс і Глеб» з Ляхаўцаў 46
«Благовешчанне» (ДММ БССР) 152
«Благовешчанне» з Давыд-Гарадка 268
«Благовешчанне» з Зелава 273
«Благовешчанне» з Коматава 161
«Благовешчанне» з Шарашова 272
«Благовешчанне» (1758—1766) Маркія-
навіча 267
«Варвара Пакутніца» з Дамачова 263
у візантыйскім стылі (1772) з Пру-
соў 278
«Выбраныя святыя» з Вялікага Падлес-
ся 273
«Выбраныя святыя: Васіль Вялікі, Ры-
гор Багаслоў, Іаан Златавуст» з Ша-
рашова 273, 274
з Гарадцоў 275

- з Гродна 275
грэчаскага пісьма (1772) з Петрыкава
278
«Дзева Марыя, якая топча д'ябла» з
Шылавіч 161
«Дэісус» (МСБК) 152
«Дэісус» з Обрава 273
«Дэісус» з Рубеля 51
«Дэісус» са Століншчыны 263
«Замілаванне» са Здзітава 155
«Іаан Праддеча» з Шарашова 271
«Іосіф з дзіцем» з Правых Мастоў 301
«Ілья» з Крычава 263
«Ілья з жыціем» з Браслаўшчыны 161
«Ілья з жыціем» з Бездзежа 141, 143
у італьянскім стылі (1799) з Баслаўцаў
278
«Каранаванне маці боскай» з Латыгалі
273
«Каранаванне маці боскай» з Нова-Ту-
хіна 275
з Астранкі (1779) 276
з Божына (1777) 276
з Брэста (1759) 276
з Дудзіч 276
з Лунны 275
маскоўскай работы (1778) 278
«Маці боская» з Глінны 155
«Маці боская» з Іванавы 155
«Маці боская» з Росі 45
«Маці боская» з Супрасля 286
«Маці боская» з Шарашова 271
«Маці боская абарона» з Астравецкага
р-на 147
«Маці боская Адзігітрыя» Маркіянавіча
267
«Маці боская Адзігітрыя» (1632) з Без-
дзежа 45
«Маці боская Адзігітрыя» (1752) з Да-
выд-Гарадка 268
«Маці боская Адзігітрыя» з Лунінца 82
«Маці боская Адзігітрыя» са Случчыны
263
«Маці боская Адзігітрыя» (1750) з Чар-
някава 276
«Маці боская Адзігітрыя Рымская» з
Астрагляд 275
«Маці боская Адзігітрыя Смаленская» з
Дзісны 275
«Маці боская Адзігітрыя Смаленская» з
Дубянца 263

- «Маці боская Баркалабаўская» з Быхава 50
 «Маці боская Студэнцкая» з Гродзенскага фарнага касцёла 143
 «Маці боская Чапстахоўская» з Бродніцы 155
 «Маці боская Палеская» з Маларыты 46
 «Маці боская няўвядальны цвет» са Слуцка 155
 «Маці боская з дзіцем» (1718) з Ёдчыц 266
 «Маці боская з дзіцем» (1774) са Сморкаў 270
 «Маці боская з дзіцем» (1795) са Стахава 275
 «Маці боская з дзіцем» з Хойнікаў 304
 «Маці боская Замілаванне» з Прылук 155
 «Маці боская Замілаванне» з Чарнян 45
 з Маладзечна 275
 з Мосара 275
 «Меркурый і Аўраамій Смаленскія» з Басценавіч 150
 «Мікола» з Гарадной 158
 «Мікола» з Данілавіч 273
 «Мікола» з Міёрскага р-на 161
 «Мікола» (1751) манаграміста М. В. 267
 «Мікола-пудатворац» з Гарадной 43
 «Нараджэнне маці боскай» (1649) П. Яўсеевіча з Галынца 68, 94, 262
 «Нараджэнне маці боскай» (1649) з Магілёўшчыны 156
 «Нараджэнне маці боскай» (1700) з Нічыпаровіч 263
 «Нараджэнне Марыі» з Ляхаўцаў 94
 «Нараджэнне Марыі» з Чарнян (МСБК) 160
 «Нараджэнне Хрыстова» з Давыд-Гарадка 268
 «Наталля. Маці боская Адзігітрыя. Рафаіл», складзень трохстворкавы (1760) з Турава 276
 «образа бумажныя» ў 1771 г. на Віцебшчыне 278
 «Павел» з Косава 270
 «Павел і Іаан» (1700) з Юрцава 263
 «Пётр і Павел» з Косава 271
 «Пакланенне вешчуню» (1723—1728) з Басценавіч 266, 267
 «Пакланенне трох каралёў» з Олтуша 158
 «Пакровы» (1649) з Маларыты 47, 48, 51, 278
 «Пакровы» (1751) 267
 «Пакровы» (1795) са Стахава 265, 275
 «Параскева з жыціем» (1659) з Бездзежа 137, 138, 139, 141
 «Параскева Пятніца» з Пескаў 45
 «Пейзаж з гарой» з Давыд-Гарадка 268
 «Перакананне Фамы» з Дзісны 146
 «Праабражэнне» з Давыд-Гарадка 268
 «Праабражэнне» (1648) з Маларыты 47, 51, 278
 «Праціўшае дрэва крыжа» з Віцебска 275
 «Распяцце» са Століна 138, 139, 157
 «Распяцце» з Шарашова 272
 «Распяцце з пакутамі» В. Пазнанскага 148
 «Раство багародзіцы» з Обрава 273
 «Раство багародзіцы» з Рухчы 153, 263
 «Раство багародзіцы» (XVIII ст.) з Чарнян 264
 «Раство багародзіцы» з Шарашова 272
 «Раство Марыі» (1649) П. Яўсеевіча з Галынца 48, 49
 «Раство Хрыстова» з Магілёва (?) 48, 152, 156
 «Раство Хрыстова» з Шарашова 272, 273
 «Сабор архангела Міхаіла» з Рубеля 151, 263
 «Саваоф» з Ляпчынскага манастыра 270
 «Сашэсце святога духа» з Зелава 151
 «Сашэсце святога духа на апосталаў» з Давыд-Гарадка 268
 «Сашэсце ў пекла» з Альгомеля 261
 «Сашэсце ў пекла» з Дзісны 146, 161
 «Сашэсце ў пекла» з Лахвы 46, 142, 143, 144
 «Сашэсце ў пекла» з Чачэрска (1678) 46
 «Святы Ануфрый» з Дзівіна 158
 «Святое сямейства» (1729) майстра Сазша з Косава 265, 266
 «Святое сямейства» з Шылавіч 161
 святочнага рада (1754) Крыжаўзвіжаскай царквы ў Обраве 270
 «Спас Нерукатворны» з Дзівіна 158
 «Спас Нерукатворны» з Олтуша 158

- «Спас Пантакратар» (1632) з Бездзежа 45, 51, 141, 143
«Спас Нерукатворны» В. Пазнанскага 148
«Старазапаветная тройца» 149
«Стрэчанне» з Баркалабава 138, 156
«Стрэчанне» з Давыд-Гарадка 268
«Тайная вячэра» з Давыд-Гарадка 268, 270
«Тайная вячэра» з Обрава 273
«Тайная вячэра» XVII ст. 187
«Тройца» з Крычава 157
«Тройца» (1675) з Баркалабава 156
«Тройца» (1724) з Вялікага Малешава 267, 269
«Тройца старазапаветная» з Дастоева 42, 43, 51
«Тры свяціцелі» з Ляхавіцкага р-на 144, 145
«Уваскрэсенне» Маркіянавіча 267
«Уваскрэсенне» з Бездзежа 141
«Уваскрэсенне» з Давыд-Гарадка 268
«Уваскрэсенне» з Дзісны 146
«Уваход у Іерусалім» з Давыд-Гарадка 268
«Увядзенне ў храм» з Обрава 273
«Узвіжанне крыжа» з Давыд-Гарадка 268
«Успенне» з Бешанковіч 266, 267
«Успенне» з Давыд-Гарадка 268
«Успенне» (1650) з Маларыты 47, 51, 278
«Успенне» з Олтуша 53
«Успенне маці боскай» з Паніквы 42, 43
«Успенне» з Шарашова 272
«Ушэсце» з Давыд-Гарадка 268
«Ушэсце» з Дзівіна 158
«Ушэсце Хрыста» з Магілёўшчыны 156, 157
«Цалаванне Ганны і Іакіма» з Басцепавіч 266
«Цалаванне Ганны і Іакіма» з Олтуша 48, 51
«Цар цароў» (1751) з Давыд-Гарадка 268
«Цар цароў» з Ляшчынскага манастыра 270
«Цуд Юр'я аб змею» (1717) з Латыгалі 266
«Цуд Юр'я аб змею» (1736) з Магілёўшчыны 265, 266
«Цуд Юр'я аб змею» (1729) з Чарнаўчыц 154, 266
«Цуд Юр'я» з Баркалабава 156
«Цуд Юр'я» з Ляхавіцкага р-на 144, 145
«Цуд Юр'я» са Старога Быхава 48
«Цуд Юр'я» (1750) Н. Прачыцкага 134
«Хрыстос — вінаградная лаза» з Альгомея 262
«Хрыстос — пастыр» з Давыд-Гарадка 268
«Хрыстос на троне. Вялікі архірэй» з Пінска 270
«Хрыстос на троне. Маці боская Прадвесце» з Шарашова 271
«Хрыстос Уседзяржыцель» з Давыд-Гарадка 268
«Хрыстос Уседзяржыцель» (1767) з Мясціковіч 275
«Хрыстос Уседзяржыцель» (1766) з Пінска 275
«Хрыстос Уседзяржыцель» з Шарашова 271, 275
«Хрышчэнне» з Давыд-Гарадка 268
«Хрышчэнне» з Баркалабава 156
частка прарочага рада з Данілавіч 273
абразок «Маці боская Адзігітрыя» са Слуцка 195
Аздабленне кніг:
«Азбука» (1637, Масква) 62
«Азбука» 61
«Азбука словенска» 61
«Анфалагіён» з Супрасля 295
«Апостал» С. Собаля (1630—1632) 66
«Апостал» І. Фёдарова (1564) 169
«Апостал» (1590, 1591) 169
«Апостальскія пасланні» для Жухавіцкай царквы (1668) 167
«Асмагласнік» (1646) 67, 68
«Брашна духоўнае» С. Собаля (1630) 68
«Брашна духоўнае» (1639) 67
«Буквар» С. Собаля (1631) 66
«Вертаград душэўны» (1620) 62
«Гісторыя пра Варлаама і Іасафа» (1637) 67
«Граматыка» (1618 і 1624) 61, 62
«Граматыка словенска» Л. Зізанія 61
«Граматыка славянская» з Супрасля 294
«Граматыка» Мялеція Сматрыцкага 294
«Дзідаскалія» (1637) 67
«Дыёнтра» (1654) 67
«Дыёнтра» (1651) 66, 67

- «Евангелле вучыцельнае» з Крыласа (1606) 63
 «Евангелле вучыцельнае» (1616, Еўе) 63
 «Евангелле» П. Мсціслаўца (1575) 65
 «Евангелле» (1595) 169
 «Евангелле» (1616, Еўе) 61, 62, 64
 «Евангелле» (1644, Вільна або Еўе) 62, 64
 «Евангелле» XVIII ст., пісанае чорнай і чырвонай фарбай 295
 «Ірмалагіён нотны» з Маркава манастыра ў Віцебску 167
 «Ірмалагіён нотны» з Супрасля (1638) 167
 «Кніга аб свяшчэнстве» (1614, Львоў) 65
 «Кніга вялікіх пастараў» (1665, Масква) 65
 «Лексікон славенароскіі...» (1653) 67
 «Лімантар» з Жыровіцкага манастыра 167
 «Лімантар» С. Собаля (1628, Кіеў) 167
 «Малітаслоў» С. Собаля (1631) 66
 «Малітаслоў» (1652) 63
 «Мінея месячная» з Маркава манастыра ў Віцебску (XVII ст.) 167
 «Новы запавет з псалтырам» (1652) 67, 68
 «Паўустаў» (1637—1640, Вільня або Еўе) 62
 «Служэбнік» (1604) 63, 65
 «Служэбнік» (1617) 63
 «Статут Маладзечанскага брацтва» (XVIII ст.) 295
 «Трэфалагіён» (1647) 67, 68
 «Часоўнік» (1596) 61
 «Часаслоў» Мамонічаў (1617) 63, 65, 68
 «Часаслоў» (1609, Львоў) 65
 «Часаслоў» (1632) 63
 «Часаслоў» (1657, Вільна) 66
 Адраджэнне 35, 193
 Аздамічы, в., Столінскі р-н 339
 Азёры, в. 98
 Азія 300
 Азіаты, в., Жабінкаўскі р-н 303
 Альба (пад Нясвіжам) 219, 225, 323
 — алькежы 219
 — парк 224, 225
 — павільён «Эрмітаж» 224
 — тэрасны рэгулярны парк 225
 — «тапісярня» 320
 — 180 катэджаў уздоўж Альбінскай ся-дзібы 226
 Альгомель, в., Столінскі р-н 261, 262
 Амерыка 300
 Амстэрдам 71
 Анопаль, г. п., Мінскі р-н 225
 — парк-сад 225
 Антверпен 16
 — замак Басенштээн 16
 — замак Клейдаель 16
 Антопаль, г. п., Драгічынскі р-н 302
 антычная культура 10, 204
 Асветніцтва 262
 Асізія 184
 — манастыр 184
 Асташын, в., Карэліцкі р-н 24, 335
 — кальвінскі збор 24
 Астрагляды, в. 275
 Астраганка, в. 275
 Аўгсбург (Баварыя) 169, 170, 172, 322
 Аўгустова, в., Гродзенскі р-н 218
 — палац 218, 276, 278
 Аўстрыя 24
 Афрыка 300
 Ахова, в., Пінскі р-н 237, 238
 — Крыжаўзвіжанская царква (1758) 237, 238
 Ашмяны 12, 331
 — краязнаўчы музей 331
 Бабоўня, в., Капыльскі р-н 309
 Бабруйск 12, 18, 22, 98, 103, 177
 — калегіум (1640) 22
 — палац 103
 — — вежы 103
 Бабчын, в., Хойніцкі р-н 276
 — уніяцкі храм (1740) 276
 Баварыя 169
 багемскае шкло 317, 318
 Бакшты, в., Шчучынскі р-н 309, 332
 — жалезаліцейны завод 309, 332
 Балканскі п-ў 158
 балканскі стыль 158, 167, 294
 Баравое, в., Лельчыцкі р-н 239
 — царква 239
 Барань, в., Аршанскі р-н 239, 240
 — Спаса-Праабражэнская царква (1770) 239, 240
 Барбароў, в., Мазырскі р-н 276
 — уніяцкі храм (1779) 276

- Бардзьёў, г. (Славакія) 44
— музей 44
— — царская брама (1628) 44
Баркалабава, в., Быхаўскі р-н 138, 156
барока 6, 9, 10, 20, 22, 25, 27—29, 31, 32, 34—36, 50, 59, 66, 70—73, 75, 77, 78, 80—82, 84—87, 97, 98, 104, 106, 114, 117—119, 128, 130, 136, 141, 150, 152, 161, 167, 231—235, 240—244, 253, 257, 259, 261, 270, 283, 284—286, 294, 296, 298, 301, 303, 305—307, 325, 326, 339
барочна-ракайльная архітэктура 216
Баруны, в., Ашмянскі р-н 230, 298
— уніяцкая царква 230
— базыльянскі касцёл, драўляны алтар 298
Барысаў, г. 12
Баслаўцы, в., Слуцкі р-н 278
Басценавічы, в., Мсціслаўскі р-н 150, 266
Бачэйкава, в., Бешанковіцкі р-н 224, 226
— парк 224
— тэрасныя рэгулярныя паркі 225
Бездзеж, в., Драгічынскі р-н 45, 82, 141, 157
беларускае барока 11, 21, 23, 25, 27, 31, 36
Беларускае Палессе 82, 120, 124, 126, 339
беларускае партрэтнае мастацтва 52
беларуская архітэктура (дойлідства) 10, 35, 36, 124, 125
беларуская готыка 27, 116, 127, 155
беларуская жывапісная школа 271
беларуска-рускія мастацкія сувязі 177, 178
беларуская школа гравюры 59, 285
«беларуская рэзь» 7, 190
беларускі жывапіс 39, 40, 41, 44
беларускія кірылаўскія выданні 63, 285
Беларусь 5—13, 16, 17, 22—27, 31, 32, 48, 50, 52, 53, 55, 57, 59, 60, 78, 81, 85—87, 89, 90, 93—98, 102, 107, 108, 111, 121, 125, 127, 130, 133, 135, 136, 139—141, 149—150, 156, 159—161, 166, 168—169, 172, 177, 179, 181, 188, 193—195, 197—203, 208, 212, 216—217, 222—225, 228, 229, 232, 234, 235, 241—243, 254, 257—259, 262—264, 267, 268, 270, 273, 275—279, 283, 284, 292, 296, 298, 301, 302, 305, 309, 310, 312, 313, 319, 320, 324—329, 331, 335
Беласток (ПНР) 283
— маёнтак Я. К. Браніцкага 283
Бельгія 325
берлінска-патсдамская шкляная мануфактура 313, 314
Беніца, в., Маладзечанскі р-н 117, 220
— амбар 220
— храм пры кляштары бернардзінцаў 117
Беразвечча, в., Глыбоцкі р-н 229
— уніяцкая царква (1756—1763) 229, 230
Берасцейскае староства 100
Бешанковічы, г. 99, 126, 225, 226, 267
— царква XVIII ст. 126
— рэгулярны парк-сад 225
— — аранжарэі, парнікі 226
Божын, в. 276
бойкаўская архітэктурная школа на Карпатах 125
Боркі, в., Дзятлаўскі р-н 214
— дом у маёнтку 214
Боркі, в., Пінскі р-н 235
— царква са званіцай 235
Брагін, г. 98
Бранчыцы, в., Слуцкі р-н 109
— маёнтак 109
Браншчына 190
— Успенскі сабор Свенскага манастыра 190
Браслаў, Браслаўшчына 12, 161
Бродніца, в. 155, 278
Брожы, в. (пад Бабруйскам) 19
— маёнтак 19
Брэст 12, 31, 88, 98—101, 118, 125, 139, 157, 159—160, 193, 276, 332
— арсенал 100
— Белы палац 100
— вадакачка 100
— вадзяныя млыны 100
— дамы жылыя 100
— дзядзінец 100
— друкарня 100
— езуіцкі калегіум 118
— езуіцкі кляштар (1623) 100, 118
— кляштар брыгітак (1624) 100
— кляштар бернардзінак (1624, 1787) 100
— кляштар бернардзінцаў (1653) 100
— кляштар трынітарыяў (1628, 1651) 100
— касцёл Варвары 100
— піваварня 100
— ратуша 100
— саяны склад 100
— сінагога (1568) 31
— Спаская царква 100
— Сямёнаўскі манастыр 100

- Троіцкая царква 100
- царква і манастыр Раства 100
- царква Чэснага Крыжа 100
- шпіталь 100
- Брэст-Літоўск 278
- Брэсцкае Палессе 46, 94, 157
- Брэсцкая царкоўная унія (1596) 5, 9, 11
- Брэсцкая эканомія 319
- Буг, рака 100
- Будслаў, в., Мядзельскі р-н 78—80, 85, 181, 231, 244, 308
- касцёл бернардзінаў (1783) 78—80, 181, 231
- капліца Успенскага касцёла 80
- Буська, в. (УССР) 124
- царква XVII ст. 124
- Быхаў (Стары Быхаў), г. 12—15, 31, 48, 50, 84
- абарончы вал 15
- замак 15
- краязнаўчы музей 48, 50
- Магілёўская брама 15
- Рагачоўская брама 15
- сінагога 31, 84
- Быцень, в., Ивацэвіцкі р-н 117, 118
- уніяцкая царква 117, 181
- Бычок, рака 14
- Бялая (ПНР) 282
- «тапісярня» 320
- Бялынічы, г. п. 244
- касцёл і кляштар кармеліцкага манастыра 244
- Бяльмонты, в., Браслаўскі р-н 225
- тэрасны рэгулярны парк 225
- Бяроза, в., Кобрынскі р-н 118
- касцёл і кляштар картэзіянцаў (1648—1689) 118
- Вавулічы, в., Драгічынскі р-н 236
- царква 236
- Валовель, в., Драгічынскі р-н 240
- царква Юр'я (1766) 240
- Валынцы, в., Верхнядзвінскі р-н 217
- палац 217
- Вальшь 158, 327
- Варняны, в., Астравецкі р-н 204, 210, 211, 224, 242
- касцёл Георгія (1767—1769) 210
- паркавыя павільёны 224
- плошча 210
- дом аптэкара 210
- дом ксяндза 210
- палацава-паркавы комплекс 210
- Варонча, в., Карэліцкі р-н 212, 213
- сядзібны дом 212, 213
- Варшава 54, 176, 199
- майстэрні 228
- Нацыянальны музей 54, 176
- Васкрасенскі Нова-Іерусалімскі манастыр на Істры 189
- Ватыкан 96, 228
- Ваўкавыск, г. 12, 99
- Вейна, в., Магілёўскі р-н 257
- царква 257
- венецыянскае шкло 93
- Венгрыя 24, 27
- храм эпохі сталага барока 27
- Вентспілс, г. (ЛатвССР) 183
- Верасніца, в., Жыткавіцкі р-н 278
- храм (1782) 278
- Відзы, г. п., Браслаўскі р-н 99
- візантыйскае дойлідства 24
- візантыйскі жывапіс (мастацтва) 41, 130, 145, 146, 149, 272, 288
- візантыйскі ўплыў 232
- візантыйскія мастацкія традыцыі 288
- Візантыя 87, 136
- Вілейка, г. 309
- ліцейная майстэрня 309
- віленскае барока 6, 116, 117, 228, 229, 232, 233, 288
- віленска-еўнінская школа дрэварыта 65, 288, 291
- Віленская акадэмія 60, 63, 97, 174, 203, 288
- Віленская ткацкая мануфактура 322
- віленская Троіцкая (затым Свята-Духаўская) друкарня 284
- Віленская школа гравюры 144
- Віленскі універсітэт 203
- Вільна 31, 54, 55, 60, 62, 63, 65, 70, 72, 74, 139, 147, 149, 168—171, 173, 176, 177, 181, 194, 201, 203, 264, 278, 285, 286, 291—296, 304
- Беларускі музей 194, 286, 293
- касцёл Казіміра 304
- касцёл Міхаіла 74
- касцёл Пятра і Паўла 181
- касцёл Якуба 304
- сінагога (1573) 31
- Вільнюс 31, 87, 333
- бібліятэка АН Літоўскай ССР 295

- рукапісны адзел Вільнюскага універсітэта 333
- Вістычы, в. 1, Брэсцкі р-н 118, 119
- Віцебск 5, 12, 32—34, 36, 83, 98, 100, 101, 106, 108, 109, 117, 126, 128, 139, 147, 161, 166, 167, 168, 187, 192, 193, 200, 204—206, 241—243, 264, 275, 294, 298, 330, 332, 333
- прадмесці (слабоды):
  - — Задзвінская 101
  - — Задунаўская 101
  - — Заручаўская 101
- брамы:
  - — Вялікая 102
  - — Заручаўская 101, 102
  - — Падзвінская 102
  - — Суражская 101, 102
- вароты Задунаўскія 102
- гандлёва-грамадскі цэнтр на тэрыторыі Узгорскага замка 102
- замкі:
  - — Верхні, вежы 101—103, 108
  - — Ніжні, вежы 35, 101—103, 108, 109, 205
  - — Узгорскі 101, 102, 109, 205, 206
- круглікі:
  - — Бабарыкін 102, 103
  - — Валконскі 102, 103
  - — Духаўскі 102
  - — Мяншчанскі 102
  - — Шарамецёў 102
- кляштар бернардзінцаў (1735—1755) 206
- манастыры:
  - — Аляксееўскі 35, 102
  - — Маркаў 167, 294
- цэрквы:
  - — Благавешчанская 102
  - — Васкрасенская мураваная (1772) 206
  - — Васкрасенская драўляная 34, 102
  - — Ільінская (1746) 242, 243
  - — Крыжаўзвіжанская 102
  - — Міхайлаўская 32, 33, 34, 102
  - — Прачыценская 102
  - — Спаса-Праабражэнская 34
  - — Сімяонаўская 32, 33, 34
  - — Тройцкая царква Маркава манастыра (1690) 51, 126, 128, 192, 241, 242, 294
  - — Увядзенская 34
  - — Юр'еўская 187
- палац князя Агінскага 108
- ратуша 109, 206, 211
- — вежа 211
- педагагічны інстытут імя С. М. Кірава 8
- фартыфікацыйная сістэма 101
- «Цёмныя вялікія праезныя вароты» ў Верхнім замку 102
- цэх жывапісны 140
- цэх кавалёў, меднікаў, мечнікаў, слесараў, залатых спраў майстроў 330
- Віцебскае царкоўна-археалагічнае сховішча старажытнасцей 94
- плашчаныцы 94
- віцебская школа дойлідства (XVII ст.) 34, 35, 126
- Віцьба, рака 101, 102, 206
- Вічын, в. 278
- Вішнева, в., Валожынскі р-н 32, 84, 202, 309, 331
- жалезаплавільны завод 202, 309, 331
- касцёл 32, 84
- Войская, в., Камянецкі р-н 237, 238
- царква маці боскай (1751) 237, 238
- Вольна, в., Баранавіцкі р-н 230, 276
- уніяцкая царква (1768) 230
- Воўпа, в., Ваўкавыскі р-н 78, 83, 85, 86, 241
- касцёл 78, 241
- — алтар 78
- Воўчыц, в., Камянецкі р-н 216, 217, 225
- палац кн. Чартарыйскіх (1732) 216, 217
- парк 225
- касцёл-пахавальня (1733) 226
- Вугольна, в. (УССР) 124
- Выгалененты, в., Смаргонскі р-н 307
- Высокае, в., Столінскі р-н 109
- дом з сенцамі 109
- маёнтак 109
- Высоцк, г. 326
- Вязок, в. 276
- уніяцкі храм (1793) 276
- Вялец, в., Глыбоцкі р-н 235, 236
- Вялікамёрскі павет 324
- Вялікае княства Літоўскае 5, 10, 55, 60, 70, 74, 78, 87, 96, 166, 176, 179, 188, 217, 257, 283
- Вялікая Айчынная вайна 29, 38, 133, 163, 319
- Вялікая Кастрычніцкая сацыялістычная рэвалюцыя 7
- Вялікія Жухавічы, в., Карэліцкі р-н 238—239

- Петрапаўлаўская царква (1745) 238
 Вялікае Мажэйкава, в., Шчучынскі р-н 225, 226
 — парк, альтанка 225, 226
 Вялікае Малешава, в., Столінскі р-н 267, 268, 269
 Вялікае Падлесе, в., Ляхавіцкі р-н 273, 302
 Вялікія Лукі, г. (РСФСР) 179
 Вялікія Сяхновічы, в., Жабінкаўскі р-н 120, 213
 — царква Мікалая (1727) 120
 — будынак маёнтка 213
 Вялікія Чучэвічы, в., Лунінецкі р-н 233
 — царква 233
 Вялікія Эйсманты, в., Бераставіцкі р-н 195
- Гайцёнішкі, в., Воранаўскі р-н 19, 21
 — дом-крэпасць (дом архітэктара Нонхарта, 1613) 19
 Галандыя 69, 72, 198
 галандскае мастацтва 54
 галерэі (зборы) твораў мастацтва князёў Радзівілаў у Нясвіжы 163—165
 К. Тызенгаўза ў Паставах 163
 роду Тышкевічаў у Лагойску 163
 пры Полацкім езуіцкім калегіуме (затым у Полацкім краязнаўчым музеі) 163
 Галіцыя 158, 327
 Гальшаны, в., Ашмянскі р-н 16, 17, 26, 74, 244
 — замак-палац 16, 17
 — вежы 17
 — касцёл французсканцаў 26, 74
 Гамеюка, рака 99
 Ганута, в., Вілейскі р-н 217, 218, 219, 220
 — палац (1765) 217—220
 — — алькежы 219
 Гарадніца, прадмесце Гродна 204, 208, 209
 Гараднічанка, рака 209, 210
 Гародна, в., Воранаўскі р-н 226
 — капліца ў парку сядзібы 226
 Гарадная, в., Столінскі р-н 43, 158, 238, 239
 — Троіцкая царква 238, 239
 Гарадзішча, в. 278
 Гарадцы, в. 275
 Гарохаў (УССР) 326
 Гарохаўская мануфактура 327
- Гарынь, рака 103
 Гданьск (ПНР) 54, 74, 199
 Германавічы, в., Шаркоўшчынскі р-н 230, 231
 — касцёл (1787) 230, 231
 Германія 43, 69, 304
 Глінна, в. 155
 Глуск, г. п. 104, 169, 170, 171, 216
 — Верхні замак 104
 — Ніжні замак 104
 — палац 216
 Глыбокае, г. 32, 115, 116, 117, 127
 — касцёл кармелітаў (1654) 32, 115, 116, 117, 127
 Гнезна, в. 24, 186
 — касцёл 24, 186
 Гоа (Індыя) 258
 Гомель 98, 99
 — замак 99
 — Спаская слабада 99
 готыка 11, 24, 27, 28, 32, 90, 107, 121, 128, 234
 Гравюры:
 «Аблога Брэста шведамі ў 1657 г.» 100
 «Герб Агінскіх» 63
 «Герб Багдана Статкевіча» («Апостал» С. Собаля) 66
 «Герб Валовічаў» 63
 «Герб Л. Сапегі» 63
 «Герб Трызнаў» 63
 «Герб Хадкевіча» 63
 «Гродна» (1568) 13, 69
 «Карта Вялікага княства Літоўскага» (XVII ст.) 70, 71
 «Карта Полацкай зямлі» (1579) 69, 168
 «Ляхавіцкі замак» (1660) 16
 «Маці боская Тупічэўская» І. Шалапа 278
 «Нясвіж пачатку XVII ст.» Т. Макоўскага 15, 16
 «Партрэт архідыякана М. Слупскага» (1677) А. Тарасевіча 171
 «Партрэт ашмянскага прыстольніка Георгія Зямлі» (на мяжы 80—90-х гг. XVII ст.) Л. Тарасевіча 173, 175
 «Партрэт В. Галіцына» А. Тарасевіча (1693) 171
 «Партрэт Л. Барановіча» А. Тарасевіча (1693) 171
 «Партрэт караля Яна III Сабескага» А. Тарасевіча (1680) 171
 «Партрэт мінскага харунжага К. Кла-

- коцкага» А. Тарасевіча (1685) 171, 173
«Партрэт К. С. Радзівіла» Л. Тарасевіча 173
«Партрэт рускай царэўны Соф'і» Л. Тарасевіча (90-я гг. XVII ст.) 174
«Партрэт смаленскага епіскапа Б. Корвіна-Гансеўскага» Л. Тарасевіча (канец 80-х гг. XVII ст.) 174, 176
«Партрэт Валовіча» Л. Вілатца (1669) 176, 177
«Партрэт Б. Кобця» К. Гётке (1648) 176
«Партрэт Багдана Хмяльніцкага» ван Вестэрфельда і В. Гондзіуса 177
«Партрэт полацкага епіскапа Б. Мадалінскага» Л. Кршчановіча (1674) 176
«Панегірык Казіміру» Т. Макоўскага 71
«План Полацка» (1579) 168, 169
«План Хоцінскай бітвы» Л. Кршчановіча 176
«Распяцце» В. Вашчанкі 290
«Страшны суд» В. Вашчанкі 290
«Тройца і прапаведнікі» В. Вашчанкі 290
тытульны ліст да кнігі К. Друцкага-Хорскага «Свято месяца Тышкевічаў...» Д. Пельцэльды (1649) 177
тытульны ліст «Устава» (1617, Вільна) 60, 61
Гравюры ў кнігах:
«Акафісты і каноны» (1698) В. Вашчанкі 289
— «Благовешчанне» 289
— «Ісус з дзяржавай» 289
— «Страшны суд» 289
— «Тайная вячэра» 289
— «Тройца і прапаведнікі» 289
— «Уваскрэсенне» 289
— «Успенне» 289
— «Хрысціцель» 289
— «Хрышчэнне Ісуса» 289
«Актоіх» (1730, 1740) В. Вашчанкі (?) 291
— «Нараджэнне Хрыста» 291
— «Хрыстос з кап'ём» 291
«Асмагласнік» (1700) Ф. Англіейскі 290
— выявы Ісуса, цара Давіда, Іаана Прадчэчы 290
«Асмагласнік» (1730) В. Вашчанкі 289
— «Нараджэнне» 289
— «Ян Дамаскін» 289
«Асмагласнік» (Куцейна) 68
— «Іаан Дамаскін» 68
«Брашна духоўнае» (Куцейна) 68
— выява цара Давіда 68
«Буквар» (1636) С. Собаля 67
— «Піета» 67
«Гіпіка» (1620) Т. Макоўскага 71
— выявы коней 71
«Гісторыя пра Варлаама і Іасафа» (1637) С. Собаля 67
— выява Варлаама і Іасафа 67
«Дыёптра» 1698 г. В. Вашчанкі 289
— «Страшны суд» 289
— «Тайная вячэра» 289
— «Успенне» 289
«Кніга жыццй святых» В. Вашчанкі (1703) 292
— тытульны ліст 292
«Малітвы і службы маці боскай Марыі» («Разарыум...») 1672 г. А. Тарасевіча 170
— «Сакавік» 170
— «Жнівень» 170
— «Снежань» 170
«Манархія Турэцкая» М. Вашчанкі 288
— «Благовешчанне» 289
— «Катаванне Хрыста» 289
— «Уезд у Іерусалім» 289
«Новы завет з псалтырам» (Куцейна) 68
— выявы чатырох евангелістаў 68
«Трафалагіён» 1647 г. (Куцейна) 68
— «Богаз'яўленне» 68
— «Вадохрышча» 68
— «Васіль Вялікі» 68
— «Іаан Златавуст» 68
— «Іаан Прадчэча» 68
— «Мікола Мірлікійскі» 68
— «Міхаіл Архангел» 68
— «Праабражэнне» 68
— «Раство Хрыста» 68
— «Рыгор Багаслоў» 68
— «Увядзенне маці боскай» 68
— «Успенне маці боскай» 68
— «Юрый Пераможац» 68
«Часаслоў» (1703) Ф. Англіейскі 287
— «Маці боская» 287
Гродзенская каралеўская ткацкая мануфактура 326, 327, 330
Гродзенская мануфактура шклярусу і фаянсавага посуду 309
Гродзенская эканомія (губернія) 326, 328
гродзенскія дываны 326, 327

- Гродзенскія каралеўскія мануфактуры па
вытворчасці сукна, шоўку, палатна, ка-
рункаў, панчоў, карт, скур і г. д. 325,
326
- Гродзенскія каралеўскія мануфактуры па-
церак 318
- гродзенскія шаўковыя і «літыя» паясы
326, 329
- гродзенскія шпалеры 326
- Гродна 12, 13, 24, 26—32, 55, 57, 77, 85, 94,
98, 100, 106—108, 110, 111, 117, 118, 127,
133, 139, 143, 147, 160, 193, 195, 200—204,
208, 210, 216—218, 220—222, 225, 226, 242,
275, 291, 296—298, 301, 319, 326, 333
- гандлёвая плошча 13
- гісторыка-археалагічны музей 85, 195,
319, 333
- дом майстра рыбацкага цэха 107
- замкі:
- — Верхні 13, 208
- — Ніжні 13, 106, 208
- — Новы (1737—1744) 217, 220, 221, 222
- — Стары 127
- кадэцкі корпус 209
- карчма «Галеча» 210
- карчма «Раскоша» 210
- касцёлы:
- — бернардзінцаў 26, 28
- — Благавешчання 55, 57, 77
- — брыгітак (1642—1651) 27, 30, 55
- — езуітаў (1647—1663) 29, 32, 297
- — кармелітаў 117, 118
- — фарны (1579—1586) 13, 24, 26, 27, 143
- — французсканцаў (1635) 26
- кляштары:
- — бернардзінскі (1595) 13, 22, 208
- — брыгітак (1642—1651) 13, 22, 57, 110,
111, 208
- — дамініканскі 13
- — езуітаў 208
- — французсканскі (1635) 13, 22
- летняя сядзіба 210
- магазін А. Тызенгаўза 319
- медыцынская школа 209
- бібліятэка і музей 209
- музычны флігель 209
- мураваныя дамы заможных гараджан
208
- палацы:
- — Сапегаў (1741—1744) 217
- — А. Тызенгаўза (60-я г. XVIII ст.)
209, 216, 218, 220—222
- — — парк, аранжарэя 225, 226
- персіярыя 329
- ратуша з гандлёвымі радамі 208
- Гусь-Хрустальны (РСФСР) 318
- Дабраслаўка, в., Пінскі р-н 44, 237
- царква, роспіс царскай брамы 44, 237
- Дварэц, в., Глыбоцкі р-н 301
- Давыд-Гарадок, г., Столінскі р-н 12, 83,
103, 104, 125, 140, 215, 268, 270, 334
- Верхні замак 215
- Георгіеўская царква 268
- Горны замак 103, 104
- Дольны замак 103
- «замкавы двор» 215
- Ніжні замак 215
- царква Юр'я 125
- Дзатокі, в., былое Капыльскае графства
110
- Дамачова, г. п., Брэсцкі р-н 51, 263
- Данілавічы, в. 273
- Дарашевічы, в., Маларыцкі р-н 120, 121
- Прачысценская царква 120, 121
- Дастоева, в., Іванаўскі р-н 42, 51
- Даўгінава, в., Вілейскі р-н 195
- Дзеткавічы, в., Драгічынскі р-н 236
- царква (1740) 236
- Дзівін, в., Кобрынскі р-н 109, 158, 240
- трохкамерны тып народнага жылля 109
- царква Параскевы Пятніцы 240
- Дзісна, в. 146, 161, 275, 332
- ліцейная майстэрня 309
- Дзяржаўны мастацкі музей БССР 8, 282
- Дзярэчын, в., Зэльвенскі р-н 94, 225, 226
- аранжарэя пры палацы Сапегаў 226
- парк 225
- Дзятлава, г. п. 27, 72, 216, 219—221
- касцёл (1624—1646) 27, 72, 305
- палац Радзівілаў (1751) 216, 219—221
- — алькежы 219
- Днепр, рака 12, 14, 15, 104, 150, 216, 320
- Днестр, рака 176
- Докшыцы, г. 98, 99
- Должца (УССР) 124
- царква XVII ст. 124
- Драгічын 211, 241
- базіліка 241
- вежа 211
- ратуша 211
- Друкарні:

- аршанская (Куцеінская) 60, 65—67, 69, 156
брэцкая 100
«Верхняя» (Маскоўская) 178
Віленскага брацтва 60, 61, 63, 202
Віленскай акадэміі 60, 71, 168, 169, 174, 202, 288
Віленская Троіцкая (затым Свята-Духаўская) 60, 202
у Гродна 202, 284
у Еўі 288
магілёўская 60, 156, 284, 287
Мамонічаў 60, 63, 169
у Мінску 284
у Нясвіжы 284, 292
у Полацку 202
у Слоніме 38
у Слуцку 171, 284
у Супраслі 172, 284, 285
у Шклове 284
Яна Лангега ў Любчы 176
друкарскі арнамент 167
друкарскі стыль 167, 294, 295
Друя, г. 26, 32, 181, 225, 233
— касцёл бернардынцаў (1643) 26, 32, 181, 233
— вежа (1772) 233
— парк-сад 225
Дрысвяты, в., Браслаўскі р-н 98
Дрэздэн (ГДР) 217, 317
— палац Цвінгер 217
Дубае, в., Пінскі р-н 225
— парк 225
Дубянец, в. 263
Дубровенка, рака 12
Дуброўна, в., Магілёўская вобл. 32, 33, 104, 216, 225, 319
— Верхні замак 104, 216
— Ніжні замак 104
— парк-сад 225
— царква 32, 33
Дунайчыцы, в., Нясвіжскі р-н 239, 278
— капліца (1760) 239
Дудзічы, в., Калінкавіцкі р-н 214, 278
— сядзібны дом 214
Дунілавічы, в., Пастаўскі р-н 231
— касцёл дамініканцаў (1769—1773) 231
дывановыя мануфактуры Віцебскай губерні 327
дывановыя мануфактуры Магілёўскай губерні 327
Дываны
Гродзенскіх каралеўскіх мануфактур 325
лонданскага музея 325
Я. Маджарскага 325
парыжскага музея 325
Радзівілаўскіх мануфактур 323, 324, 325
Сакалова (УССР) 326, 327
Слонімскай мануфактуры 326, 327
дэкор ляшны 32, 72, 93
дэкор разьбяны; разьба 38, 43, 185, 186, 189—192, 222, 300, 338
Еўе 6, 61, 62, 65, 66, 67, 294
Еўропа 10, 67, 87, 90, 163, 194, 217, 300
еўрапейскае мастацтва 59, 279
еўрапейская школа жывапісу 54
еўрапейскі жывапіс 53, 263
Еўтушковічы 278
Едчыцы, в. 266
жалезаплавільны завод у Вішневе 202
Жабінка, г. 158
Жодзішкі, в., Смаргонскі р-н 298
Жухавіцкая царква 167
Жубровічы, в., Жытомірская вобл. (УССР) 125
жывапіс Беларусі 166
жывапіс Брэстчыны 159
жывапіс Віцебшчыны 156
жывапіс Гомельшчыны 156
жывапіс Гродзеншчыны 45, 156
жывапіс Палесся 157
жывапісная майстэрня паўднёва-заходняй часткі Беларусі 160
Жыровічы, в., Слоніmsкі р-н 29, 99, 133, 134, 166, 200, 276, 294, 295
— манастыр базыльян 295
— жывапісная майстэрня 134
— Крыжаўзвіжанская царква (1769) 232
— Успенскі сабор уніяцкага манастыра (1613—1650) 29, 134
— храм Узнясення 134
Заслаўль, г. 88
Заслаўскі гісторыка-археалагічны музей 88, 89, 122, 189, 239, 299, 309, 326, 327, 329

- Збароў, в., Рагачоўскі р-н 122
 — царква (1749) 122, 239
 Збірагі, в., Брэсцкі р-н 33
 — царква (1610) 33
 Зблудаў, Беластоцкі павет (ПНР) 169, 177
 Залуча, в. (УССР) 124
 — царква (XVII ст.) 124
 Замосце, в., Слуцкі р-н 171
 Запарожская Сеч 193
 Засвір, в., Мядзельскі р-н 111—113, 116
 — касцёл кармелітаў 111—113, 116
 Залесе, в., Смаргонскі р-н 225
 — парк-сад 225
 заходнееўрапейскае барока 11, 120, 201, 296, 301
 заходнееўрапейская фартыфікацыйная сістэма 12
 заходнееўрапейская школа жывапісу 149, 170
 заходнееўрапейскі жывапіс (мастацтва) 44, 59, 140, 146, 147, 262, 263, 268, 278, 324
 заходнееўрапейскі ўплыў 160
 заходнепалеская школа дойлідства XVII—XIX стст. 34
 Заходні Буг, рака 100
 Заходняя Дзвіна, рака 101, 102, 205
 Заходняя Еўропа 22, 85, 93, 147, 158, 224, 227, 317, 324
 Заходняя Русь 275
 Здзітава, в., Жабінкаўскі р-н 33, 155
 — царква Мікіты (пач. XVI ст.) 33, 34
 Зелава, в. 151, 273
 Зэльва, г. п. 99
 Зяльвянка, рака 226
- «Іаар і Арцёмій Верхалінскі» (ДТТ) 150
 Іванава, г. п., Брэсцкая вобл. 150, 155, 241
 — касцёл (1764) 241
 Івацэвічы, г. 117
 Іверскі манастыр на Валдаі 68, 178, 189, 196, 197
 Іерусалім 152, 232, 245, 289
 ізводы 138, 139, 154, 155, 264, 265
 ікананісная школа на Беларусі 279
 Ізмайлава (пад Масквой) 148, 190, 197
 — Пакроўскі сабор 148, 197
 Іканастасы:
 уніяцкага храма ў Бабчыне 276
 з Бездзежа 45
- з Беразіны (1716) 278
 Благавешчанскай царквы ў Супраслі 51
 Богаўленскай царквы ў Магілёве 87, 188, 192
 з Бродзіцы (1800) 278
 Валдайска-Іверскага манастыра 180, 189
 з Вераспіцы (1782) 278
 з Гарадзішча (1756) 278
 Георгіеўскай царквы ў Давыд-Гарадку 268
 Данскога манастыра ў Маскве 189, 190
 з Дунайчыц (1707) 278
 з Еўтушковіч (1753) 278
 з Ліпы (1773) 278
 Лянчынскага манастыра 270
 з Македоніі 43
 з Мохры (1792) 278
 Нікольскай царквы Магілёва 51, 188
 Нова-Іерусалімскага манастыра 180, 189
 Праабражэнскай царквы Новадзявочага манастыра 180
 Прачысенскай царквы (1760) у Шарашове 270
 Расіяцкай царквы Маскоўскага Крамля 149
 з Рубеля (1796) 278
 з Рудабелкі (1770) 278
 Сімяонаўскага манастыра 180
 Смаленскага сабора Маскоўскага Новадзявочага манастыра (1683—1685) 190, 191, 192
 Троіцкай царквы Маркава манастыра ў Віцебску 51, 192
 Успенскага сабора Свенскага манастыра (Бранская вобл.) 190
 з Храковічаў (1776) 278
 «Частка прарочага рада» іканастаса з Данілавіч 273
- Індыя 258
 Інтэр'ер
 Беразведкай царквы 230
 замка ў Гайцюнішках 19
 замка ў Ружанах 127
 Каломненскага палаца (пад Масквой) 189, 190
 касцёлаў
 архангела Міхаіла ў Пінску 188
 аўгусцінцаў у Міхалінках (1653) 181, 183
 бернардзінцаў у Гродна 233
 езуітаў у Гродна 298—301
 езуітаў у в. Лучай 231

- езуітаў у Мінску 300
 у Германавічах 230
 дамініканцаў у Дунілавічах 231
 дамініканцаў у Стоўбцах 233
 Іаана Хрысціцеля ў Воўпе 78, 85
 Іаана Хрысціцеля ў Камаях 187
 Успенія дзевы Марыі ў Пінску 183
 Ушэсця Марыі ў Дзятлаве 72
 французсканцаў у Пінску 233, 298, 299
 Якуба і Казіміра ў Вільні 304
 Мармуровай залы палаца ў Воўчыне 223
 Мірскага замка 223
 Новадзвячога манастыра 190
 Новага замка ў Гродна 223, 307
 — Сенатарскай залы 223
 — Пасольскай залы 223
 — Круглай залы 223
 Нясвіжскага замка 224, 253
 — Кітайскай залы 224
 палаца ў Наваельні 21
 палаца ў Новай Мышы 106
 Слонімскага палаца 224
 — «залы багінь» 224
 Старога замка ў Гродна 127
 Троіцкага касцёла ў Слоніме 299
 уніяцкай царквы ў Талачыне 231
 царквы ў в. Шумакі Брэсцкага р-на 338
 Гран 327
 Істра, рака 189
 Італія 11, 24, 69, 73, 318
 італьянскае Адраджэнне 73
 італьянскае барока 27, 36, 322
 італьянскае мастацтва 74, 133, 136, 266

 Кажан-Гарадок, в., Лупінецкі р-н 51, 334
 Каломенскі палац (пад Масквой) 179, 180, 189, 190
 кальвінскія зборы 24
 Камаі, в., Пастаўскі р-н 24, 187
 — касцёл (1603—1606) 24, 187
 Камайск, в., Докшыцкі р-н 236
 — царква XVIII ст. 236
 Камень (УССР) 124
 — царква XVII ст. 124
 Каменьшына, в. (пад Мазыром) 321
 Камянец, г. п. 158, 215, 216, 304, 320, 323
 — альтанка 216
 — палацавы будынак 215, 216
 — «тапісярня» 320
 Камянец-Літоўскі 214

 — палацавы будынак 214
 Канстанцінопаль 327
 Капыль, г. п., Мінская вобл. 12, 94, 110
 Каралеўства Польскае 257
 Караліна, в. 225
 — парк 225
 Карпаты 125
 Карціны:
 «Архангел Міхаіл» 182
 «Аўдыенцыя казакоў у Радзівіла» ван Вестэрфельда 177
 «Бітва пад Оршай» 176
 «Благавешчанне» з Воўпы 78
 «Здача Бабруйска» ван Вестэрфельда 177
 Карэлічы, г. п. 98, 323
 — «тапісярня» 320
 карэліцкія шпалеры 203, 322, 323
 Каргуз-Бяроза, г. (Бяроза Каргузская) 99
 — кляштар картэзіянцаў (1648—1689) 99, 100
 Каўнас, г. (ЛітССР) 13
 кафля беларуская:
 з Брэста (з выявай ганчара за працай, XVII ст.) 88
 з Вільнюса (з гербам Льва Сапегі, 1616) 88
 з Копысі 197
 з Круціцкага царамка (Масква) 197
 з Крычава (з выявай воіна са шпагаю) 88
 з Крычаўскага замка 88
 з Крычава (кафляная печ) 88
 з Лагойска 88
 з Мядзельскага замка (плітка з казачным сюжэтам) 89
 з Навагрудскага замка 87
 «павіна вока» з Ізмайлава (пад Масквой) 197
 з Полацка 88
 са Слоніма 196
 з царквы Юрыя Неакесарыйскага на Палянцы (Масква) 197
 у храме на Істры 197
 Кембрыджскі ўніверсітэт, бібліятэка 61
 кераміка:
 дэкор у Пакроўскім саборы ў Ізмайлаве (пад Масквой, 1671—1679) 197
 збан XVII ст. з Крычава 199
 печ з Асташына 334, 335
 печ з Мосара 334

- печ з рызніцы касцёла бернардзінак у
Слоніме (XVII ст.) 196
рэльефы апосталаў у царкве Успення
«ў Ганчарах» (XVII ст.) 198
таракотавая люлька XVII ст. 198
кіева-львоўская школа гравюры 291
Кіева-Магілянская калегія 97
Кіева-Пячэрская лаўра 141, 278
— друкарня 141
— жывапісная школа 278
Кіеў 62, 66, 149, 169, 171, 174, 177, 278
Кіеўская Русь 86
кілімы
Гродзенскіх каралеўскіх мануфактур
326
Радзівілаўскай мануфактуры 323, 324
кірылаўскія кнігі 168
Кітай 223
класіцызм 207, 210, 211, 244, 253, 257, 260,
283, 307, 316, 325, 326, 333
Клецк, г. 12, 24, 94, 98, 111, 114
— касцёл (1450—1550) 111
— касцёл дамініканцаў (1683) 111, 114
Княжполе (УССР) 124
— царква XVII ст. 124
Княжыцы, в., Магілёўскі р-н 111, 113, 115,
181
— касцёл дамініканцаў (1681—1683) 111,
113, 115
— уніяцкая царква 181
Кобрын, г. 12, 98, 158
Кодзень 283
— бібліятэка 283
Койданава, г. (цяпер Дзяржынск) 24, 99
— кальвінскі збор 24
Коматава, в., Гродзенскі р-н 161
Контррэфармацыя 6, 9, 10, 22, 50, 135, 136
Копысь, г. п., Аршанскі р-н 12, 197, 214,
216
— замак 216
— сядзібны дом 214
Корчыцы, в., Кобрынскі р-н 236
— царква 236
Косава, г., Івацэвіцкі р-н 99, 265, 266, 270
Кракаў 169, 171, 199, 286, 310, 321, 322
— Акадэмія 286
— Нацыянальны музей 310, 311, 315, 316,
320, 321, 326
Крамяніца, в., Зэльвенскі р-н 73, 77
— касцёл Ісуса 77
Краслаў, г. б. Віцебскай губ. (цяпер
ЛатвССР) 327
— ткацкая мануфактура 327
Крулявец, г. (цяпер Калінінград) 301
Крывошынь, в., Ляхавіцкі р-н 115
— касцёл езуітаў (1670) 115
Крывічы, в., Мядзельскі р-н 233
— касцёл трынітарыяў (1776) 233
Крычаўскае староства 202
Крычаў, г. 88, 103, 199, 222, 263, 332
— замак 88, 103, 222
крышталь «бакара» 318
Кульбакі (фальварак) 218
— «палацік» 218
— парк 218
культура Адраджэння 24, 81
культура ўсходніх і заходніх славян 53
Купяцічы, в., Пінскі р-н 120
— ансамбль драўлянага манастыра 120
Куцейна (каля Оршы) 6, 37, 60, 63, 65—
68, 76, 166, 167, 178
Куцеінскі Богаюўленскі манастыр 37, 38
— роспіс 37, 38
Куцеінская друкарня (да 1654 г.) 6, 65—
67, 69, 178
куцеінская друкарская школа 178
куцеінская школа гравюры 66, 287, 291
Лагойск, г. п. 88, 99, 163, 309, 332
— ліцейная майстэрня 309, 332
— Богаюўленская царква 332
Ласосна, прадмесце Гродна 210, 242, 326
— прамысловы цэнтр «Кунстова» 210
Латыголь, в., Вілейскі р-н 236, 266
— царква 236
Латыгава, в., Віцебская вобл. 277
Лахва, в., Лунінецкі р-н 46, 105, 143
— палац 105
Леванполе, в., Міёрскі р-н 217, 220
— палац (1750) 217, 220
Лелікава, в., Кобрынскі р-н 234
— царква 234
Ленінград; Эрмітаж 319
— шкло з мануфактуры Тызенгаўза 319
Ліда, г. 12, 98, 200
Ліён, г. 330
Ліпа, в. 278
Ліпава, в. 278
Літва 6, 55, 71, 87, 98, 168, 172, 178, 292,
339
літоўскае партрэтнае мастацтва 52
Лоеў г. 98, 177
Лужкі, в., Шаркоўшчынскі р-н 230

- Міхайлаўскі касцёл (1744—1756) 230
Лунінец, г. 82, 123, 334
Луна, в., Мастоўскі р-н 98, 275
Лучай, в., Пастаўскі р-н 231
— касцёл езуітаў (1766—1776) 231
Лучыцы, в. 278
Львоў 69, 169, 321, 327
— школа разьбы 305
— гістарычны музей 321
— бібліятэка АН УССР 69
Лыскова, в., Пружанскі р-н 233
— касцёл місіянераў (1763—1785) 233
Любча, в., Навагрудскі р-н 17, 18, 90, 92—
94, 99
— замак 17, 18, 92, 93
— вежы 17
Люблінская (царкоўная) унія 1569 г. 5
Людзінава, в. (пад Слуцкам) 20
— дом двара 20
люстэркі з Урэчча 317
Ляшчынскі манастыр (1742) пад Пінскам
241, 270
— двухвежавая царква 241
Лясная, рака 214
Ляхавічы, г. 98, 121
Ляхаўцы, в., Маларыцкі р-н 16, 46, 94, 121,
122
— царква Раства багародзіцы 121
Магілёў 12, 13, 48, 51, 60, 65, 76, 87, 90,
94, 99, 100, 109, 115, 117, 127, 129, 133,
149, 169, 174, 188, 192, 195, 200, 201, 217,
229, 249, 251, 266, 278, 288, 290—292, 319
— абласны краязнаўчы музей 76, 185, 305,
306
— Алейная брама 13
— базіліка св. Станіслава (1752) 246
— Богаяўленскі сабор (1633—1636) 29,
51, 87, 117, 188, 192, 287
— Быхаўская брама 18
— Васкрасенская царква 133
— вежы 109
— Ветраная драўляная брама 13
— Віленская брама 13
— Віленскі пасады 12
— гандлёвая плошча 12, 13
— драўляны замак 12
— Задубровенскі пасады 12
— Замкавы вал 12
— кавальскі цэх 330
— Каралеўская брама 13
— касцёл (1699—1723) 115
— Кругавы (або Бліжні) вал 12
— Лупалаўскі пасады 12, 13
— Мікалаеўская царква (1669—1672) 117,
127, 129, 188, 308
— Нагорскі пасады (Стары горады) 12, 13
— Нікольская царква 51
— Новы горады 12
— Пакроўская царква (1639) 38
— Пакроўскі пасады 12, 13
— палацава-паркавы ансамбль «Пагадэн-
бург» (пад Магілёвам) 224
— палац К. Капіскага (1762—1785) 217
— Палявы (або Дальні) вал 13
— Папінскі пасады 12
— ратуша (1679—1681) 109, 211
— Спаская царква (1756—1762) 76, 229
— тэатр 203
— Шклоўская брама 13
— Шклоўскі пасады 12, 13
магілёўскае барока 288
магілёўскае брацтва Богаяўленскага мана-
стыра 67, 98
Магілёўская губерня (ткацкія мануфакту-
ры) 327
— царская брама 336
магілёўская друкарня 6
магілёўская жывапісная школа 41, 48, 133,
156, 157
магілёўская школа гравіюры 287, 288, 289,
290
магілёўскі цэх маляроў 146
магілёўскія гуты 90, 91
магдэбургскае права 19, 100
Мазыр, г. 12, 98
Македонія 43
Маковішчы б. Койданаўскага графства 110
— сядзіба 110
Маларыта, г. 46, 47, 158
Маладзечна, г. 20, 117, 275
— дом на двары (1623) 20
Малая Азія 327
Малая Бераставіца, в., Бераставіцкі р-н
276
манументальная архітэктура 27, 31, 36
манументальны роспіс (манументальны
жывапіс), гл.: фрэскі, фрэскавы роспіс
Благавешчанскай царквы Супрасльскага
манастыра 93, 94
Богаяўленскага сабора ў Магілёве
(1633—1636) 38, 39

Васкрасенскай царквы ў Магілёве 38, 133
 драўляных харом на Новым Пацёмкіным двары ў Маскве 148
 езуіцкага касцёла ў Гродна (1752) 244
 езуіцкага касцёла ў Мінску 244
 езуіцкага касцёла ў Нясвіжы 244
 кармеліцкага манастыра ў Меціславе 244
 касцёла ў Будславе 244, 259
 касцёла ў Гальшанах 244
 касцёла Пятра і Паўла ў Ражанцы 135
 касцёла св. Андрэя ў Слопіме 259
 касцёла Станіслава ў Магілёве 244, 246
 Куцеінскага манастыра 37—39, 41
 манастыра кармелітаў у Бяльвічах 244, 259
 Мікалаеўскай царквы ў Магілёве 129—133
 сталі-лаўкі для свяцэннікаў у Гродзенскім фарным касцёле 143
 Троіцкай царквы Маркава манастыра ў Віцебску (1691) 128, 129
 Тупічэўскага манастыра ў Меціславе 38—41
 Успенскага сабора Жыровіцкага манастыра 133, 134
 царквы ў Вейне 259
 «мануфактура зверцядлія» 317
 маньерызм 72, 77
 Масква 7, 62, 97, 147, 148, 169, 174, 177, 178, 180, 190, 192, 197, 198
 — Аружэйная палата 148, 189, 190, 192, 193, 195
 — Данскі манастыр 190
 — Дзяржаўная Трацякоўская галерэя 150, 189, 270
 — Залатая палата 195
 — Крэмль 149
 — Новадзвявочы манастыр 180, 190
 — Распяцкая царква 149
 — Сярэбраная палата 195
 — царква Жываноснай крыніцы 180
 — царква Іаана Багародскага 180
 маскоўскія даніканаўскія традыцыі 286
 маскоўская школа жывапісу 149
 мастацтва Гродзеншчыны 161
 Масты, г. 110
 — сядзібныя будынкi 110
 Маціевічы, в., Жабінкаўскі р-н 120
 — царква (1720) 120
 металічныя вырабы:

абклады абразоў:

«Маці боская Адзігітрыя» з Бездзежа (латунны) 82
 «Маці боская Адзігітрыя» 1752 г. з Давыд-Гарадка 334
 «Маці боская Адзігітрыя» з Лунінца (латунны) 82, 334
 «Маці боская Адзігітрыя» са Старых Дзевяткавічаў 194
 «Маці боская Адзігітрыя» з Шарашова 334
 «Маці боская Смаленская» з Дубянца (пасярэбраны) 276
 мшала з Вялікіх Эйсмантаў Гродзенскай вобл. (1695) 195
 «Параскева» 1777 г. з Місяціч 334
 «Пётр і Павел» з Магілёва (пасярэбраны) 276
 «Полацкая маці боская» (залаты) 196
 «Раство багародзіцы» з Чарнян 64
 «Раство Хрыстова» латыгальскага майстра 276
 «Святое сямейства» С. Сазна 276
 «Хрыстос Уседзяржыцель» з Чарнян (залаты) 276
 «Хрыстос Уседзяржыцель» 1767 г. з Давыд-Гарадка 334
 «Цуд Юр'я аб змею» 276

абклады кніг:

«Евангелле» з Вільні 194
 «Евангеллі» з Полацка 194
 «Евангелле» 1763 г. з Чарнаўчыц 332
 «Евангелле» 1771 г. з Кажан-Гарадка 334

дарахавальніца алавая з Богаяўленскага манастыра ў Оршы 83
 дзверы сінагогі са Старога Быхава (акоўка) 84

дзвярныя рашоткі з Вішнева 84, 85
 дзвярныя рашоткі касцёла аўгустынцаў у Міхалішках 196

званы:

з Вілейкі 332
 з Віцебска 83, 332
 з Дзісны 332
 з Даўгінава 195
 з Крычава (1748) 332
 з Лагойска 332
 з Мінска (1612) 83
 з Полацка 332

крыжы:

- з Гродзенскага гісторыка-археалагічнага музея 334
- літы гравіраваны з Давыд-Гарадка 83
- сярэбраны з Навагрудка 82
- куфры з Гродзенскага гісторыка-археалагічнага музея 85
- лаўка садовая чыгунная з Трышынскіх могілак у Брэсце 332
- лаўка чыгунная з Ашмян 331
- панагія з Мікольскага сабора Віцебска 333
- паціры:
- 1640 г. (Пракопа Дарафесвіча) 82
  - 1666 г. з Ружан 194
  - 1767 г. з Радуні (сярэбраны) 334
  - 1770 г. з Давыд-Гарадка 334
- плаціна чакапеная арнаментаваная 1640 г. 82, 83
- ступка бронзавая літая са Слуцка 332
- шкатулка медная з Гродзенскага гісторыка-археалагічнага музея 195
- шата абраза з в. Сноў 332
- Міск, г. 12, 26, 28, 83, 91, 98, 114—116, 118, 127, 133, 139, 147, 196, 198—201, 203, 204, 293, 319, 330
- Верхні (Стары) горад 205
  - Верхні рынак 205
  - дамініканскі кляштар і касцёл (XVI—XVII стст.) 115, 205
  - Дзяржаўны мастацкі музей БССР 8, 282
  - езуіцкі калегіум (1699—1714) 118, 205
  - замак (замчышча) 205
  - касцёл бернардынак (1633—1642) 28, 114, 116, 127, 181, 205
  - касцёл дамініканцаў (1605) 26
  - касцёл езуіцкага калегіума (1700—1709) 119
  - комплексе уніяцкіх манастыроў са Свята-Духаўскай царквой 205
  - Музей старажытнабеларускай культуры ІМЭФ АН БССР 74, 199
  - Ніжні горад 205
  - Ніжні рынак 205
  - Петрапаўлаўская царква (1629) 28
  - Ракаўскае прадмесце 205
  - Ракаўскі тракт 205
  - ратуша 205
  - сінагога 31, 32
  - Троіцкае прадмесце 204
  - фарны касцёл 111, 113, 185
- Мір, г. п., Карэліцкі р-н 25, 26, 91, 98, 200, 201, 319, 323, 330
- Мікалаеўскі касцёл (1599—1605) 25
  - цэх залатых спраў майстроў, збройнікаў, кавалёў, мечнікаў 330
- Міёры, г. 161
- Мірацічы, в., Карэліцкі р-н 236, 265, 266
- царква 236
- Місяцічы, в., Пінскі р-н 333
- гасціны двор 205
- Міхалішкі, в., Астравецкі р-н 111—113, 116, 119, 127, 181, 196
- касцёл аўгусцінцаў 111—113, 116, 119, 127, 181, 196
- Мосар, в., Глыбоцкі р-н 275, 334
- маёнтак Бжастоўскіх 334
- Мсціслаў, г. 12, 91, 181, 200, 201, 245
- касцёл брыгітак 181
  - Тупічэўскі манастыр 38
  - — Свята-Духаўская царква 38, 39
- Мураваная Ашмянка, в., Гродзенская вобл. 308
- Мураванка, в., Шчучынскі р-н 23, 24
- царква-крэпасць 23, 24
- Мурачоўшчына, в., Івацэвіцкі р-н 213
- сядзібны дом 213
- Мухавец, рака 33, 100
- Мышанка, рака 106
- Мышчацы, в. 50
- Мядзелка, рака 207
- Мядзель, г. п. 89, 112, 232
- касцёл кармелітаў (1754) 232
- Мястковічы, в. 275
- Налібокi, в., Навагрудскі р-н 309
- шкларобчая мануфактура 202, 309
- Навагрудак, г., Гродзенская вобл. 12, 26, 31, 32, 75, 77, 167, 176, 185
- Наваельня, в. 21, 22
- палацавы ансамбль 21, 22
- Навошчыцы, в., Пінскі р-н 214
- сядзібны дом 214
- надмагіллі архітэктурныя:
- Крыштафа Мікалая Радзівіла, сына Сіроткі 73
  - Льва Сапегі і яго жонак (пасля 1591—пасля 1633) 74, 75
  - Мікалая VIII Крыштафа Радзівіла (Сіроткі) (пасля 1616) 72
  - Міколы Вольскага, віцебскага кашталяна, і яго жонкі Барбары 73
  - Паўла Сапегі і яго трох жонак (пасля 1599—пасля 1635) з Гальшан 74, 75

надмагіллі-пліты:

- біскупа Кірылы Цярлецкага (пасля 1607) з Перкавіч 75—76
- інака Кудзеінскага манастыра Арсенія Азарава (1652, ДМ) 76
- у памяць суседзяў і братоў Яна Рудаміна Дусяцкага, кашталіа Навагрудскага, якія загінулі пад Хоцімам у 1621 г. 75
- Нёман, рака 13, 17, 118
- Нідэрланды 55
- нідэрландскае мастацтва 266
- нідэрландскі рэнесанс 16
- «нізавое барока» 296, 302, 308
- Ніл, рака 160
- Нічыпаровічы, в. 263
- новавізантыйскі стыль 167, 294
- Новая Мыш, в., Баранавіцкі р-н 85, 86, 105
- палацавы ансамбль 105
- Нова-Герусалімскі манастыр (РСФСР) 180
- Новы Двор, в. 110
- будынкi 110
- Новы Свержань, в., Стаўбцоўскі р-н 24
- кальвінскі збор 24
- Ноўгарад, г. 179, 268
- Нягневічы, в., Навагрудскі р-н 306, 307
- Нясвіж 11—13, 15, 19, 22, 25, 26, 29, 55, 69, 70, 72, 94, 105, 139, 216, 217, 220, 223, 232, 291, 292, 298, 319, 328, 330, 333
- бернардынскі кляштар (1598) 16
- Віленская брама 15
- дамініканскі кляштар (1672) 16
- — касцёл дамініканцаў (1672) 115
- «дом на рынку» (1721) 105, 107
- друкарня 284, 292
- езуіцкі калегіум (1584—1596) 16
- езуіцкі касцёл (1584—1593) 11, 25, 26, 29, 232, 251
- замак 15, 163, 220, 222, 322
- Замкавая брама 15, 16
- земляны вал 15
- казарма з дзорнай вежай 15
- касцёл Божяга цела 72
- Клецкая брама 15
- палац 15, 222, 223, 320, 333
- — гаспадарчы корпус 15
- партрэтная галерэя Радзівілаў 55, 163—165
- прадмесці 16
- — Казімір 16
- — Міхалішкі 16
- — Новае месца 16
- персіярыя 328
- ратуша (1596) 15, 19, 109
- Рыначная плошча 15
- Слуцкая брама 15
- тэатр 203
- фабрыка (мануфактура) шаўковых паясоў 309
- Обрава, в. 270
- Крыжаўзвіжанская царква 270
- Оксфардскі універсітэт 61
- бібліятэка 61
- Олтуш, в., Маларыцкі р-н 48, 51, 53, 158
- Орша, г. 12, 66, 83, 91, 98, 100, 149, 178, 298
- гута 91
- царква Кудзеінскага Богааўленскага манастыра 83
- «паганскія» традыцыі 10
- Падласосня, в. 309
- Палачаны, в., Маладзечанскі р-н 241
- касцёл 241
- палеская школа дойлідства 124, 125
- палескі жывапіс 50
- Палессе 36, 82, 128, 235
- Памянуь, в., Гродзенскі р-н 217, 218, 225
- палац 217, 218
- тэрасныя рэгулярныя паркі 225
- Парыж 169, 325
- парыжская мануфактура габеленаў 322
- Партрэты:
- Альбрэхта Станіслава Радзівіла 54
- Аляксандра Астрожскага (1660—1670) 159, 162, 164
- Аляксандра Пацея (Слонімскага краязнаўчы музей) 163
- Аляксандры Марыны Весялоўскай з Сабескіх 57
- Анджэя Завішы, мінскага староства 166, 280
- Барбары Радзівіл, дачкі Юрыя Радзівіла 54
- Ганны Катажыны Радзівіл С. Цыбульскага 282
- Грызельды Сапегі 57, 58, 59
- Дамініка Чартарыйскага 282
- Еўфразіны Тышкевічовай І. Шрэтара 166

- Ігнація Завішы 279, 280
Катажыны і Марыі Радзівіл (1646)
  І. Шрэтара 55
Катажыны з Патоцкіх і Марыі Лупу,
  жонак Януша Радзівіла 55
Кацярыны II У. Л. Баравікоўскага 278
Кацярыны Слуцкай 54
Крыштафа Весялоўскага (1636) 56, 57
Лізаветы Радзівіл, жонкі віцебскага вая-
  воды Крыштафа Кішкі 164, 165
Кіпрыяна Жахоўскага 164
Міхаіла Квіена 282
Міхала Казіміра Агінскага 281—283
Міхала Казіміра Радзівіла (Рыбанькі)
  283
Міхала Сервацыя Вішнявецкага 279
Нікана, патрыярха, В. Пазнанскага 149
П. Скаргі Ф. Бальцэвіча 292
Софі Даратэі 266
Станіслава Аўгуста Панятоўскага, поль-
  скага караля, К. Гескага 279, 280
Уладзіслава Дамініка Заслаўскага-
  Астрожскага 54
Францішка Шастоўскага 282
Францішкі Ізабелы, другой жонкі Я. Фле-
  мінга 164
Юрыя Радзівіла 54
Якаба Флемінга 164
Януша Антонія Вішнявецкага 279
Януша Карыбута Вішнявецкага 164, 165
Януша Радзівіла (1630) Стробеля Бар-
  таламея 54, 55
Януша Радзівіла 55, 164
партрэты-копіі, пісанья Я. Мачульскім
  57
партрэты сям’і Весялоўскіх 57
партрэты элітскія 43
Паставы, г. 99, 163, 204, 207, 209—211, 231,
  242
— архітэктурны ансамбль 207
— аўстэрыя 208
— брамы 208
— будынак кафэ 208
— будынак гасцініцы 208
— будынак школы 208
— гандлёвыя рады 207, 208
— дамы рамеснікаў 207, 208
— драўляныя храмы 208
— крамы 207
— парк-сад 225
— фабрыкі паясоў, паперы і вырабаў з
  палатна 207, 208
Паўночная вайна 6, 96, 166, 202, 279
Паўночная Еўропа 27, 71, 97
Паўночная Італія 228
Перкавічы, в., Камянецкі р-н 76
Персія 327
Пескі, в., Мастоўскі р-н 45
Петрыкаў, г., Мазырскі р-н 122, 124, 278
— царква XVII ст. 122, 124
Пецярбургская імператарская археалагіч-
  ная камісія 267
Пінкавічы, в., Пінскі р-н 275
Пінск, г. 12, 22, 31, 32, 88, 157, 159, 166,
  181, 183, 222, 275, 293, 306, 330
— Варварынская царква 232
— калегіум (1631—1639) 22, 23
— касцёл Карла Барамея (1770—1832) 181,
  233
— кавальскі цэх 330
— Ляшчынскі манастыр 183, 241, 270
— — касцёл Успення дэвы Марыі (1712—
  1730) 183
— — Успенскі сабор 270
— — царква 241, 270
— палац 222
— сінагога 31, 32
— французсканскі касцёл 306
Познань (ПНР) 98, 199
Полацк 12, 69, 88, 147, 149, 161, 163, 168,
  193, 194, 200, 201, 203, 204, 206, 207, 224,
  229, 276, 282, 298, 330, 332
— Верхні замак 18, 206, 207
— Вялікі пасад 206
— двор полацкага архіепіскапа (1618) 18
— езуіцкі калегіум 163, 206, 227
— — абсерваторыя 228
— — аптэка 227
— — бібліятэка 227
— — вучылішча 227
— — гаспадарчыя службы 228
— — друкарня 227
— — канквікт 228
— — музей 227
— — пінакатэка 228
— — спецыяльныя лабараторыі і кабінэ-
  ты 228
— — тэатр 227
— езуіцкі касцёл (1733—1745) 207
— Запалоцце 206
— кляштары:
  базыльянскі 207
  бернардзінскі 207
  дамніканскі 207

- Францысканскі 207
 — краязнаўчы музей 163
 — Ніжні замак 206
 — Сафійскі сабор 18, 194, 207, 229, 276
 — уніяцкая царква св. Сафіі 229
 полацкі жывапіс 146
 Полцева, в. 126
 — царква 126
 польскае мастацтва 52, 266
 польская архітэктура 122
 польская мастацкая школа 54, 279
 Польшча 24, 27, 43, 55, 87, 96, 98, 158, 169, 172, 283, 292
 — храмы эпохі сталага барока 27
 польска-лацінскія выданні 178
 польскія алтарны жывапіс 160
 Поразава, в., Свіслацкі р-н 305
 — касцёл 305
 Порцілішча, в., Докшыцкі р-н 35, 81, 85, 86
 — царква Спаса-Праабражэнская (1627) 35, 36, 81
 Правыя Масты, в., Мастоўскі р-н 301, 308
 Пружаны, г. 12, 244
 Прылукі, в., Брэсцкі р-н 155, 338
 Прусы, в. 278
 Прыбалтыка 183
 Прыдзруйск 111
 — фарны касцёл 111
 Прыпяцкае Палессе 122
 Пяршай, в. 99
 Пяцішчы, в. 126
 — царква 126
 Рагачоў, г. 122, 216, 225
 — сядзібна-палацавы ансамбль 216
 — парк-сад 225
 Радунь, г. п., Воранаўскі р-н 308, 334
 Ражанка, в., Шчучынскі р-н 135
 — касцёл св. Пятра і Паўла 135
 разьба, разьбяны дэкор, гл.: дэкор разьбяны; разьба; скульптура 217, 221—224, 229, 243, 260, 283, 304, 305, 314, 317, 323, 325, 335, 336
 раманскае дойлідства 24
 раманскі стыль 27
 Рамель, в., Столінскі р-н 234, 235
 — царква Міхаіла 234, 235
 роспіс, гл.: манументальны роспіс, фрэскі
 Рось, г. п., Гродзенская вобл. 21, 45
 Рубель, в., Столінскі р-н 51, 151, 263, 278
 Рудабелка, в. 278
 Рудня, в., Брэсцкая вобл. 332
 — жалезаліцейны завод 332
 Ружаны, г. 25, 98, 99, 106, 117, 127, 194, 217, 219, 220, 225, 226, 319
 — касцёл кармелітаў 25
 — кафляны і цагельны заводы 99
 — палац Сапегі 99, 106, 127, 219, 220
 — Петрапаўлаўская царква 99, 117
 — суконныя і палатняныя мануфактуры 309
 — Троіцкі дамініканскі касцёл 99
 — тэрасныя рэгулярныя паркі 225
 Румынія 158, 327
 руская гравюра 60
 Руская дзяржава (Расія) 5, 6, 52, 60, 69, 86, 91, 96—98, 147, 166, 169, 174, 178, 179, 188—190, 194, 203, 273, 326
 рускае дойлідства 124
 руская жывапісная школа 271
 руска-польская вайна 1654—1667 гг. 60, 96, 97, 100, 166, 178, 179, 245
 Рухча, в., Столінскі р-н 234
 — царква Мікалая 234
 Рыга 195
 Рым 10, 11, 169, 226
 — храм езуітаў Іль Джэзу 11
 — царква Санта Марыя Маджыорэ 226
 рэнесанс 9, 11, 15, 19, 24, 31, 32, 35, 36, 44, 50, 64, 70, 71, 72, 74, 76, 77, 82, 84, 85, 94, 97, 103, 107, 111, 121, 128, 178, 181, 196
 рэнесанснае мастацтва 159
 рэнесансная культура 10
 Рэфармацыя 9, 10, 135
 Рэч Паспалітая 5, 6, 52, 57, 73, 96, 98, 101, 127, 140, 166, 170, 202, 257, 265, 298, 301, 317
 Рэчыца, г. 12, 13, 14, 98
 — гандлёвая плошча 14
 — замак, вежы 14
 Рэшаль (Олыштынскае ваяводства, ПНР) 301
 — скульптурна-разьбярская майстэрня 301
 Сакалова, в., Бярозаўскі р-н 303
 Сакалова, в. (УССР) 326
 — ткацкая мануфактура 327
 Сапяжынка, рака 15
 сармацкі партрэт 6, 52, 81, 163, 279
 Сержань, в., Стаўбцоўскі р-н 335, 339
 — фаянсавая мануфактура 335

- фаянсавы посуд 335
свецкі жывапіс 50, 278
Свіслач, г. п., Гродзенская вобл. 218, 224, 225
— «Мон Капрыз» 218
— «Мон Плезір» 218
— парк-сад пры палацы 224, 225
— тэрасны рэгулярны парк 225
Свіслач, рака 204, 205
Свяцк, в., Гродзенскі р-н 216, 218, 222
— палац Валовічаў 216, 218, 222
Семежава, в., Капыльскі р-н 99
Сербія 268
Сеўск, г. 195
Сінкевічы, в., Лунінецкі р-н 123, 124
— Юр'еўская царква 123, 124, 125
Сірыя 327
Скідаль, г. 98
Скокі, в., Брэсцкі р-н 220
— палац 220
скульптура, гл.: дэкор разьбяны, разьба:
«Анёл» з в. Сцяпанкі 305
«Анёл з воблакам» з Гнезна 186
«Анёл з калонай» з Шарашова 183, 186
«Анёл, які музіцыруе» з Шарашова 186
«Біскуп Рымскі» (1642—1646) 76, 306, 307
выявы анёлаў на амбоне касцёла Ісуса ў в. Крамяніца 77, 185
«Евангеліст» з в. Нягневічы 306, 307
«ЕССЕ НОМО» з в. Азяты 303
«Іаан Хрысціцель» з в. Міхалішкі 182
«Іосіф з дзіцем» з в. Правыя Масты 301
«Кацярына» з в. Суботнікі 308
«Лука» з в. Міхалішкі 182
«Марк» з в. Нягневічы 307
«Марыя з дзіцем» з Нясвіжа 302
«Марыя Магдаліна, якая абмывае ногі Хрысту» з в. Міхалішкі 182, 183
«Павел і Пётр» з в. Дварэц 301
«Прадстаячая» 76, 77
«Прарок Захарыя» (ДММ БССР) 77
«Распяцце» з г. п. Антопаль 302
«Распяцце» з Ваўкавыскага р-на 186
«Распяцце» старца Іпаліта 180
«Распяцце з прадстаячымі» 181
«Святы» з в. Трабы 307
«Хрыстос і Ксаверы» Я. Шміта з Гродна 301
«Хрыстос ля слупа» з в. Сакалова 303
«Юры» з Пінска 306
«Ян Непамук» з в. Вялікае Падлессе 302
скульптура алтарная
базыльянскага касцёла ў Барунах 298, 305
касцёла архангела Міхаіла ў Гнезна 186
касцёла Іаана Хрысціцеля ў Воўпе 78—80, 85—87
касцёла ў Вольне (1768) 276
касцёла ў Гродна 297—300
касцёла ў Дзятлаве 305
касцёла ў Камаях 187
касцёла ў Малой Бераставіцы 276
касцёла ў Пінску 183, 185
касцёла св. Тройцы ў Слоніме 200, 305
Успенскага касцёла ў Будславе 79—80
францускага касцёла ў Пінску 298
францускага касцёла Успення дзевы Марыі ў Пінску 183
скульптура дэкаратыўная; дэкор, разьба
Аружэйнай палаты Крамля 190
Богаўленскага сабора ў Магілёве 87
езуіцкага касцёла ў Гродна 298—301, 305
Іверскага манастыра на Валдаі 189
Каломенскага палаца (над Масквой) 190
«пеўнікавыя грабенчыкі» на алтары ў Воўпе 85—87
Троіцкай царквы Маркава манастыра ў Віцебску 192
Успенскага сабора Свенскага манастыра 190
«флемаванія дарожнікі» Будслаўскага алтара 86
царкваў Данскога манастыра 190
скульптура з Новага замка ў Гродна 307
скульптура паркавая:
«Адам і Ева» ў Дзярэчыне 227
група з Няштунам у Воўчыне 227
скульптура са Свяцкага палаца 307
скульптура стукавая
алтара касцёла бернардынак у Слоніме 304, 305
дэкарацыі Свяцкага палаца 307
дэкарацыі Новага замка ў Гродна 307
уніяцкай царквы ў в. Безазвечча 228, 229
скульптурна-разьбярская майстэрня ў Рэшлі 301
скульптурныя ансамблі:
галоўнага алтара касцёла Іаана Хрысціцеля ў Камаях 187
касцёла аўгусцінцаў у Міхалішках 181

- касцёла Успення дэвы Марыі ў Пінску 183, 184
- Троіцкага касцёла ў Шарашове 186
- Славакія 24, 27, 158, 217
- храмы эпохі сталага барока 27
- славацкі жывапіс 43, 158
- Смаленск, г. 266
- Слаўгарад, г. 260
- царква Раства багародзіцы (1791—1793) 260
- Слонім, г. 12, 25, 94, 99, 100, 117, 119, 163, 196, 204, 207, 225, 226, 229, 230, 244, 259, 282, 319
- дамы для рамеснікаў 207
- друкарня 207, 282
- канал Агінскага 207, 282
- капэла 282
- краязнаўчы музей 163
- касцёл бернардынак 100, 117, 196
- касцёл бернардынцаў 25, 100
- касцёл дамініканцаў (1680—1798) 100
- латэранскі касцёл 100
- палац Агінскіх 207
- палац Сапегаў (замак) 100
- ратуша і гандлёвыя рады 100, 207
- рэгулярны кулісны парк-сад 207, 224, 225
- сінагога 31, 100, 119
- ткацкія мануфактуры кн. Агінскіх 326
- ткацкія цэхі 94
- тэатр 207, 282
- фабрыка 207
- Слудк 12—14, 32, 94, 98, 104, 155, 171, 195, 215, 240, 278—289, 299, 319, 332, 325, 328, 330
- Астроўская брама 14
- вежа замка 215
- Верхні замак 14, 104, 105, 215
- Віленская мураваная брама 14
- гандлёвая плошча 14
- драўляны касцёл 32, 240
- Капыльская брама 14
- краязнаўчы музей 332
- Навамесцкая брама 14
- Ніжні замак 14, 104, 105
- Новы горад 14, 104
- палацава-замкавы ансамбль 215
- ландшафтны парк 215
- прадмесце Востраў 104
- прадмесце Трайчань 104
- слесарна-кавалерскі цэх 330
- Стары горад 14, 104
- тэатр 203
- фабрыка ворсавых дываноў 325
- фабрыка шаўковых паясоў (фабрыка персідскіх паясоў, персідская фабрыка, персіярыя) 202, 309, 324, 328, 329
- слудцкія паясы 7, 203, 318, 325, 326, 327, 328, 330
- Случ, рака 14
- Смаленскі крэмль 150
- Смалявічы, г. 98
- «Смалянскі замак», акварэль І. Пешкі 17
- Смаляны, в., Аршанскі р-н 16, 17
- замак «Белы Ковель» («Малы Ковель») 16, 17
- Смаргонь, г. 21, 26, 99, 313
- драўляны палац 21
- кальвінскі збор 26
- мядзведжая «акадэмія» 313
- Сморкі, в., 270, 276
- Сож, рака 99, 103
- Сноў, в., Нясвіжскі р-н 334
- Станіслаў, г. (цяпер Івана-Франкоўск, УССР) 327, 328
- «персіярыя» 327, 328
- «станіславаўскі класіцызм» 308
- Сталавічы, в. 229
- касцёл 229
- Станіславава, сядзіба каля Гродна 217, 218, 220, 221, 222, 225
- палац 217, 218, 220, 222
- парк-сад 225
- сядзібны дом 221
- старажытнарускія мастацтва 41, 145, 146, 190, 263, 266, 278
- старажытнарускі жывапіс 268, 272
- Старыя Дзевяткавічы, в., Слоніmsкі р-н 194
- Стахава, в. 265, 275
- Столін, г. 157, 263
- столінская школа жывапісу 157
- Стоўбцы, г. 28, 32, 72
- касцёл дамініканцаў 28, 32, 72
- Струбніца, в., Мастоўскі р-н 237
- касцёл 237
- Струнне, в. (каля Полацка) 217
- палац мітрапаліта Ф. Грабніцкага 217
- Суботнікі, в., Іўеўскі р-н 308
- Супрасль (ПНР) 23, 51, 93, 136, 166, 167, 173, 284, 285, 286, 291, 294
- манастыр 284
- бібліятэка 284

- друкарня 286
— царква 23, 51, 93
Супрасльскі рукапіс 284
Сураж, г. 99
Сурвілішкі, в., Іўеўскі р-н 76
Сцяпанкі, в., Жабінкаўскі р-н 305
Сынковічы, в., Зэльвенскі р-н 23, 24
— царква-крэпасць 23, 24
Сяхновічы, в. 215
— сядзібны дом 215
Сярэбраная палата Маскоўскага Крамля 195
Сярэдняя Еўропа 71
- Талачын, г. 231
— уніяцкая царква (1769) 231
Тарапец, г. 179
Татары, в., Асіповіцкі р-н 217—219
— палац XVIII ст. 217—219
ткацтва (узоры) 94
Трабы, в., Іўеўскі р-н 307
Тураў, г. 12, 98, 276
Турцыя 327
Украіна 5, 60, 86, 91, 97, 98, 124, 149, 166, 169, 172, 173, 177, 178, 193, 278, 285
украінскае дойлідства 124
украінскае мастацтва 43, 52
украінская гравюра 60
украінская жывапісная школа 271
украінскія Карпаты 272
Ула, рака 226
Уса, рака 100
Усход 59, 93, 279, 324
Усходняя Беларусь 60
Усходняя Еўропа 70, 96, 251
усходнеславянская культура 59, 97
усходнеславянская мастацкая школа 10
урэцка-налібоцкае шкло 7, 309—319, 325
Урэцкая шкляная мануфактура 202, 223, 309
Урэчча, г. п., Любанскі р-н 309
Уша, рака 15
Ушачы, г. 99
- фабрыка па вырабу каберцаў у Краславе 327
фабрыка фаянсавых вырабаў у Целяханах 335
фаянсавая мануфактура ў Сержані 335
фламандскае мастацтва 55
Фларэнцыя 169
французскае партрэтнае мастацтва 163, 282
французская архітэктурная школа 210
французская школа гравюры 286
французскі парк 224, 225
Францыя 225, 283, 325
фрэскі, гл.: манументальны роспіс
Благавешчанскай царквы Супрасльскага манастыра 93, 94
— дэкаратыўны фрыз 94
— «Тайная вячэра» 94
Васкрасенскай царквы ў Магілёве 38, 133
— «Хрышчэнне неафітаў» 133
— «Пажар у неафітаў» 133
езуіцкага касцёла ў Гродна 244, 257, 258
— «Апафеоз Ксаверыя» 258
— «Дыспут» 258
Жыровіцкага манастыра 133, 134
— «Новазапаветная тройца» 134
Ізмайлава 148, 197
— «Спас Нерукатворны» 148
кармеліцкага касцёла ў Меціславе 244—246
— «Благавешчанне» 245
— «Вяртанне Іосіфа» 245
— «Заручыны Марыі» 245
— «Маці боская ў кароне з дзіцем» 245
— «Невядомы святы з віяланчэллю» 245
— «Святая Тэрэза» 245
— «Стрэчанне» 245
— «Сустрэча Марыі і Лізаветы» 245
— «Трубяцкая разня» 245
— «Узяцце Меціслава рускімі войскамі» 245
— «Цар Саламон і царыца Саўская» 245
касцёла св. Андрэя ў Слоніме 259
— «Падлетак Хрыстос у храме» 259
— «Удэкі ў Егіпет» 259
касцёла Пятра і Паўла ў в. Ражанка 135
— «Апостал Пётр» 135
— «Вываленне Пятра з цямніцы» 135
— «Пётр адсякае вуха рабу» 135
— «Прамова Паўла ў Афінах» 135
— «Смерць Пятра» 135
— «Уручэнне ключоў Пятру» 135
касцёла Станіслава ў Магілёве 244, 246—251
— «Ахвяра Аўраама» 247
— «Грэшніца і чорт» 247
— «Каін забівае Авеля» 247
— «Падарожжа» 247, 251

- «Праабражэнне» 247, 248, 249
- «Святы Себасцьян» 247
- «Святая Тэрэза» 247, 249
- «Смерць Іосіфа» 247, 251
- «Спас Нерукатворны» 247
- «Уваскрэсенне Лазара» 247, 249
- «Уручэнне ключоў Пятру» 247, 248
- «Ушэсце Марыі» 247, 249
- «Хрышчэнне» 247, 249
- касцёла езуітаў у Нясвіжы (аўтар К. Гескі) 252—255
- «Аўраам вядзе Ісаака на ахвяру» 254
- «Ахвяра» 254
- «Гэта — маці» 255
- «Гэта — чалавек» 254
- «Маці боская Апека» 255
- «Пакланенне кантынентаў» 256
- «Раство Хрыстова» 256
- «Сон Ільі» 257
- «Сустрэча Аўраама і Мельхіседэха» 257
- «Сустрэча Саламона з царыцай Саўскай» 256
- «Тайная вячэра» 253
- «Цуд у Эмаусе» 257
- Куцеінскага манастыра 37—39, 41
- Мікалаеўскай царквы ў Магілёве 38, 129—133
- «Адсячэнне галавы Іаана Хрысціцеля» 131
- «Благавешчанне» 132
- «Іаан Хрысціцель хрысціць іудзеяў» 131
- «Нараджэнне маці боскай» 132
- «Новазапаветная тройца» 130
- «Палажэнне цела гасподняга ў труну» 131
- «Праабражэнне гасподне» 132
- «Прынясенне Ісаака ў ахвяру» 131
- «Сашэсце святога духа» 132
- «Успенне» 132
- «Ушэсце гасподне» 132
- царквы Раства багародзіцы ў Слаўгарадзе 244, 260—262
- «Выявы чатырох евангелістаў з сімваламі» 261, 262
- «Цябе бога хвалім» 261
- царквы св. Духа Тупічэўскага манастыра ў Мсціславе 38—41
- «Выгнанне з раю» 39
- «Грэхпадзенне» 39
- «Стварэнне Евы» 39
- «Стварэнне жывёл і чалавека» 39
- «Стварэнне свету» 39
- «Спакушэнне Адама» 39
- «Сустрэча Іосіфа з братамі» 40
- «Пакуты Лявона» 40
- «Пакуты Міканора» 40
- «Пакуты Рыгора» 40
- «Хрыстос у храме» 40
- Хатомель, в., Столінскі р-н 111
- дом 111
- Хатынічы, в., Гацэвіцкі р-н 234
- царква Міхаіла 234
- Хаціслаў, в., Маларыцкі р-н 335
- Хмелева, в., Жабінкаўскі р-н 241
- Праабражэнская царква 241
- Хойнава, в. 214
- сядзібны дом 214
- Хойнікі, в., Бярозаўскі р-н 303
- Хоўхлава, в., Маладзечанскі р-н 240
- драўляная царква 240
- драўляны касцёл 240
- Хоцімск 225
- парк-сад 225
- Храковічы, в. 278
- Цімкавічы, в. 105
- драўляны будынак 105
- сад 105
- Цыцарборк (ПНР) 324
- Цэнтральная Еўропа 27
- Чавусы, г. 12, 211
- ратуша 211
- Чарнаўчыцы, в., Брэсцкі р-н 126, 153, 216, 219—222, 266, 332
- палац 216, 219—222
- царква Параскевы 126
- Чарняны, в. 45, 160, 264, 276
- Чарнякава, в., Бярозаўскі р-н 121
- царква Мікалая (1725) 121
- «Чарцёж месца Віцебск» 1664 г. 32, 34, 35, 101, 106, 109
- «Чарцёж Заходняй Дзвіны» 126
- «Чарцёж Падзвіння» 107
- Чачэрск, г. 46
- тэатр 203
- Чашнікі, г. 99
- чыгуналіцейны завод у Вішневе 331
- чыгуналіцейны завод графа Паскевіча ў Гомелі 333
- Чэрск, г. 145

- Чэрыкаў, г. 98
Чэхаславакія 318
Чэхія 43, 304
чэшскі жываніс 43
- Шарашова, г. п., Пружанскі р-н 186, 270, 271, 273, 276, 334
— Прачысценская царква 270, 271
— Троіцкі касцёл 186
- Швейцарыя 24, 325
шкло англійскае 316
шкло венецыянскае 93, 316, 318
шкло нямецкае (келіхі) 93, 311
шкло рускае і крышталі (завода Гусь-Хрустальны) 318, 319
шкло Францыі (крышталі «бакара») 317, 318
шклянныя вырабы 90—92, 100, 199, 200, 310, 312, 318, 319
шкларобства еўрапейскае 318
шкларобства Германіі 199, 311
шкларобства Чэхаславакіі 199, 316—318
шкляная майстэрня ў Любчы 90
шкляная мануфактура ў Налібоках 310—312, 314, 317
шкляная мануфактура ва Урэччы 202, 223, 309, 312, 317, 318
шклярскія цэхі 118
- Шклоў, г. 12, 94, 179, 195, 211
— вежа 221
— ратуша, крамы 211
— тэатр 203
- Шпалеры:
Радзівілаўскай мануфактуры (XVIII ст.) (карэліцкія) 203, 320—323
— «Бітва на рацэ Славечна» 320—322
— «Зацверджанне княжацкага тытула, дадзенага Радзівілам» 323
— «Імператар Карл V Габсбургскі даруе Радзівілам княжацкі тытул» 320, 322, 323
— «Парад войск пад Заблудавам» 320, 321, 322
— «Узяцце ў палон Станіслава Міхаіла Крычэўскага пад Лоевам у 1649 г.» 320, 321, 323
— шпалеры-партрэты 320
Слонімскай мануфактуры:
— «Вакханка» 326
— «Флейтыст» 326
- Шумакі, в., Брэсцкі р-н 338
Шыдлавецкая шкляная мануфактура 90
Шылавічы, в. 161
- Шчара, рака 100, 207, 226
Шчорсы, в., Навагрудскі р-н 216—218
— палац Храбтовічаў 216—218
- экслібрыс Л. Сапегі 292
- Юравічы, в., Калінкавіцкі р-н 227
— манастырскі комплекс езуітаў (1746) 227
- Юшэвічы, в., Нясвіжскі р-н 236
— царква 236
- Яглевічы, в., Івацэвіцкі р-н 238
— Юр'еўская царква (1760) 238
- Ялова, в., Пружанскі р-н 235
— царква 235
- Ясельда, рака 99
- Яцкаўшчына, в., Гродзенская вобл. 214
— сядзібны дом 214
- Янкавічы, в. 309
— шліфавальны завод па вырабу рэчаў з каменю 309

З М Е С Т

Уводзіны. *Л. М. Дробаў* 5

Глава I

МАСТАЦТВА КАНЦА XVI — ПЕРШАЙ ПАЛОВЫ XVII ст. 9

Уводзіны. *У. М. Конан* 9

Горадабудаўніцтва і архітэктура. *Т. В. Габрусь* (мураванае дойлідства), *М. А. Ткачоў* (абарончае мураванае дойлідства), *Т. І. Чарняўская* (горадабудаўніцтва), *Ю. А. Якімовіч* (драўлянае дойлідства) 10

Жываніс. *Э. І. Вецер* (станковы жываніс), *Л. М. Дробаў*, *Т. А. Карповіч* (партрэт), *В. В. Церашчатава* (манументальны жываніс) 36

Графіка. *В. Ф. Шмагаў* 59

Скульптура. *А. К. Лявонова* 71

Дэкаратыўна-прыкладное мастацтва. *Я. М. Сахуга* (разьба па дрэву), *А. І. Сямёнаў* (мастацкая апрацоўка металу), *М. А. Ткачоў* (кераміка), *Д. С. Трызна* (ткацтва), *М. М. Яніцкая* (шкларобства) 82

Глава II

МАСТАЦТВА ДРУГОЙ ПАЛОВЫ XVII — ПАЧАТКУ XVIII ст. 96

Уводзіны. *Л. М. Дробаў* 96

Горадабудаўніцтва і архітэктура. *Т. В. Габрусь* (мураванае дойлідства), *Т. І. Чарняўская* (горадабудаўніцтва), *Ю. А. Якімовіч* (драўлянае дойлідства) 97

Жываніс. *Л. М. Дробаў*, *Т. А. Карповіч* (партрэт), *Ю. В. Хадыка* (станковы жываніс), *В. В. Церашчатава* (манументальны жываніс) 128

Графіка. *В. Ф. Шмагаў* 166

Скульптура. *А. К. Лявонова* 178

Дэкаратыўна-прыкладное мастацтва. *Я. М. Сахуга* (разьба па дрэву), *А. І. Сямёнаў* (мастацкая апрацоўка металу), *М. А. Ткачоў* (кераміка), *М. М. Яніцкая* (шкларобства) 188

Глава III

МАСТАЦТВА БЕЛАРУСІ XVIII ст. 202

Уводзіны. *Л. М. Дробаў* 202

Горадабудаўніцтва і архітэктура. *Т. В. Габрусь* (мураванае дойлідства), *А. М. Кулагін* (палацава-паркавае мастацтва), *Т. І. Чарняўская* (горадабудаўніцтва), *Ю. А. Якімовіч* (драўлянае дойлідства) 204

Жываніс. *Н. Ф. Высоцкая* (станковы жываніс), *Л. М. Дробаў*, *Т. А. Карповіч* (партрэт), *В. В. Церашчатава* (манументальны жываніс) 244

Графіка. *В. Ф. Шмагаў* 283

Скульптура. *В. В. Філінаў* 296

Дэкаратыўна-прыкладное мастацтва. *Я. М. Сахуга* (разьба па дрэву), *А. І. Сямёнаў* (мастацкая апрацоўка металу), *М. А. Ткачоў* (кераміка), *Д. С. Трызна* (ткацтва), *М. М. Яніцкая* (шкларобства) 309

Літаратура 340

Спіс ілюстрацый 349

Спіс скарачэнняў 354

Паказальнік імён дойлідаў, жыванісцаў, графікаў, скульптараў, майстроў дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва 355

Прадметна-геаграфічны паказальнік 359

Папраўка. У «Змесце» 4-га тома дапушчана недакладнасць: раздзел па мураванаму культураву дойлідству ў 3-й главе напісаны *Т. В. Габрусь* (барока) і *Ю. А. Якімовічам*.

ИСТОРИЯ БЕЛОРУССКОГО ИСКУССТВА

В шести томах

Т. 2

Вторая половина XVI —
конец XVIII века

На белорусском языке

Минск. Издательство «Наука и техника»

Загладчык рэдакцыі *Л. І. Пятрова*

Рэдактар *Л. А. Шрубок*

Мастак *А. К. Шавераў*

Мастацкія рэдактары: *В. В. Сайчанка*, *В. А. Жахавец*

Тэхнічны рэдактар *С. А. Курган*

Карэктар *М. А. Вячорка*

ІБ № 1931

Друкуецца па пастанове РВС АН БССР.
Здадзена ў набор 09.07.87. Падысана ў друк 26.11.87. АТ 14958. Фармат 70×100¹/₁₆. Папера мял. Гарнітура звычайная новая. Высокі друк. Ум. друк. арк. 30,96. Ум. фарб.-адб. 186,73. Ул.-выд. арк. 32,92. Тыраж 2740 экз. Зак. № 2712. Цана 6 р.
Выдавецтва «Навука і тэхніка» Акадэміі навук БССР і Дзяржаўнага камітэта БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. 220600. Мінск, Ленінскі праспект, 68. Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкамбінат МВПА імя Я. Коласа. 220005. Мінск, Чырвоная, 23.

*У XVII—XVIII стст.
беларускае мастацтва развівалася
пад знакам барока.
Яно прадстаўлена многімі шэдэўрамі
архітэктуры, жывапісу, скульптуры,
дэкаратыўна-прыкладнымі вырабамі.
На грунце арганічнага сплаву
агульнаеўрапейскіх
і нацыянальных дасягненняў
узніклі самабытны станковы жывапіс,
такія характэрныя віды мастацтва,
як слуцкія паясы,
урэзка-налібоцкае шкло,
«беларуская рэзь».
У гэты перыяд у асноўных рысах
складваецца самабытная
школа беларускага мастацтва.*

Наступны том ахоплівае перыяд з канца XVIII да пачатку XX ст. У архітэктуры гэтага часу адзначаецца пераход ад барока да класіцызму, у другой палове XIX ст. праяўляецца ўплыў неаготыкі, канструктывізму, стылю мадэрн. У жывапісе і графіцы прыкметныя таксама праявы рамантызму, гэтыя віды мастацтва набываюць цалкам свежкі характар і сведчаць пра выспяванне рэалістычных тэндэнцый.

И ЦИОПРИИ

БЕЛЛАПРУСКАТА

МАСТАЛИТБА

2

ИСТОПБИР

БЕЖАПХОККАТА

МААЦААИИИБА